

นิทานสังวรธรรม

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี

สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

จัดพิมพ์ถวาย

๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

นิทานสังวรธรรม

๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า เล่ม ๑

พระนิพนธ์ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

จัดพิมพ์ถวาย

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า เล่ม ๑, - กรุงเทพฯ :

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

ISBN 978-616-7821-10-8

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ตุลาคม ๒๕๕๖

จำนวนพิมพ์ : ๕,๐๐๐ เล่ม

ดำเนินการผลิตโดย : สาละพิมพ์การ

ออกแบบปก : พระศพร คุณวโร

ออกแบบรูปเล่ม : พระปริญา อภิชาโน

แบบอักษรญาณสังวรธรรม : อาจารย์วิชัย รักชาติ

พิมพ์ที่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด สาละพิมพ์การ

๙/๖๐๙ ต.กระทุ่มล้ม อ.สามพราน จ.นครปฐม ๗๓๒๒๐

โทร ๐-๒๔๒๙-๒๔๕๒, ๐๙-๖๕๗๑-๑๖๘๕

คำปรารภ

นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร นายกรัฐมนตรี
ในโอกาสการจัดทำหนังสือที่ระลึกงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
พุทธศักราช ๒๕๕๖

.....

เนื่องในโอกาสที่สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเจริญพระชันษา ๑๐๐ ปีบริบูรณ์ ในวันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๖ นี้ นับว่าเป็นศุภมงคลวาระอันหาได้ยากยิ่ง และมีได้เคยปรากฏมีแต่กาลก่อน เป็นที่ปีติโสมนัสของพุทธบริษัททั้งปวง รัฐบาลพร้อมด้วยคณะสงฆ์และประชาชนไทย ผู้เป็นศาสนิกชนจึงได้ร่วมกันจัดงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ขึ้นระหว่างวันที่ ๑ - ๗ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๖ เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้รับงานฉลองพระชันษาดังกล่าวไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณหาที่สุคติได้

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นพระมหาเถระผู้เพียบพร้อมด้วยศีลและธรรม ได้ทรงปฏิบัติบำเพ็ญศาสนกิจ น้อยใหญ่เกื้อกูลแก่พุทธศาสนิกชนทั้งในประเทศและต่างประเทศมาช้านาน ได้ทรงพระเมตตาโปรดให้สร้างพุทธสถาน อาคารเรียน และสถานสาธารณประโยชน์ขึ้นไว้เป็นจำนวนมาก เพื่อเผยแผ่พระบวรพุทธศาสนา ส่งเสริมการศึกษา และอำนวยความสะดวก สุขแก่ชุมชนมุขมุน ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือหลากหลายเรื่องเกี่ยวกับหลักธรรม คำสอนและเรื่องน่ารู้ในพระบวรพระพุทธศาสนาไว้เป็นจำนวนมาก หนังสือพระนิพนธ์

เหล่านี้เป็นที่ยกย่องกันว่าได้ทรงเรียบเรียงด้วยพระปรีชาสามารถ ทรงสอดส่องเชี่ยวชาญ ในอรรถและธรรม ได้ทรงนำพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้ามาแสดงให้ปรากฏ เป็นประโยชน์แก่มหาชนที่จะได้ศึกษาและใคร่ครวญ ตรึกตรองปฏิบัติตาม นับว่าพระนิพนธ์เหล่านี้เป็นเพชรน้ำเอกที่ทรงคุณค่ายิ่งแก่การเผยแผ่พระศาสนา

ในวาระงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก นอกจากการจัดงานฉลองสมโภชและกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติต่าง ๆ แล้ว คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ เห็นสมควรจัดพิมพ์หนังสือประมวลพระนิพนธ์ชิ้นชุดหนึ่งเรียกว่า “**ญาณสังวรธรรม**” เพื่อเป็นที่ระลึก และเป็นธรรมานุสรณ์เฉลิมพระเกียรติคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ให้ปรากฏยั่งยืนสืบไป

รัฐบาลในนามของพุทธศาสนิกชนทั้งปวง ขอเชิญชวนพุทธบริษัททุกฝ่ายพร้อมใจกันอธิษฐานจิตถวายพระกุศลและน้อมเศียรเกล้าถวายพระพรแต่สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ขอจงทรงเจริญพระชันษายิ่งยืนนาน ทรงเบิกบานผ่องแผ้วเป็นหลักชัยและประทีปธรรมแก่คณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนทั้งไทยและเทศ ทรงเป็นบุญเขตที่เคารพศรัทธาของมหาชนอยู่ตราบจิรัฎฐิติกาล

(นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี

๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

คำชี้แจง

ญาณสังวรธรรม เล่ม ๔-๕ คือ “๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า เล่ม ๑-๒” พระนิพนธ์เรื่องนี้ ทรงเตรียมขึ้นสำหรับเป็นคำสอนพระใหม่ ในพรรษากาล ๒๕๐๔ ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์ ได้มีผู้บันทึกเสียงไว้แล้วถอดออกเป็นหนังสือ เจ้าพระคุณ สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงตรวจแก้ไขแล้ว ได้ลงพิมพ์ในนิตยสารศรีสัปดาห์เป็นตอนๆ เริ่มลงพิมพ์ในศรีสัปดาห์ ฉบับที่ ๕๒๘ ปีที่ ๑๑ ประจำวันศุกร์ที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๔ เป็นฉบับแรก และลงต่อเนื่องมาจนถึงฉบับที่ ๗๕๔ ปีที่ ๑๕ ประจำวันศุกร์ที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๙ รวมเนื้อหาได้ถึงพรรษาที่ ๙ ต่อมาได้ อนุญาตให้นำลงพิมพ์ในนิตยสารธรรมจักษุ ของมูลนิธิธัมมามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ด้วย

พ.ศ. ๒๕๑๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์เรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีเนื้อหาถึงพรรษาที่ ๙ ขึ้นเป็นครั้งแรก ในการพระราชทานเพลิงหลวง เผาศพ นางน้อย คชวัตร พระชนนีของเจ้าพระคุณ สมเด็จพระญาณสังวร ญาณ เมรุวัตเทวสังฆาราม จังหวัด กาญจนบุรี เมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๐

ในพรรษากาล พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๓๓ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงนำเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า ต่อจากพรรษาที่ ๙ ที่ยังค้างอยู่และพรรษาที่ ๑๐-๑๑-๑๒ มาสอนพระใหม่อีกวาระหนึ่ง ได้มีผู้บันทึกเสียงไว้แล้วถอดออกเป็นหนังสือถวาย เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงตรวจ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรง ตรวจทานแก้ไขได้เพียงพรรษาที่ ๑๐ แล้วมหากุฏราชวิทยาลัยได้นำมาจัดพิมพ์เผยแพร่เป็น “๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม” เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๒ นับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ส่วนพรรษาที่ ๑๑-๑๒ ยังค้างอยู่ เพราะเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ยังไม่ทรงมีเวลาตรวจทาน

ในระหว่างนี้ “๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม” ได้พิมพ์เผยแพร่อีกหลายครั้ง

ถึง พ.ศ. ๒๕๕๒ อันเป็นโอกาสฉลองพระชันษา ๙๖ ปี ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์เรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า พระราชนิพนธ์ ในการบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชันษา ๙๖ ปี สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๒ จึงได้นำต้นฉบับพระราชที่ ๑๑-๑๒ ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ที่ยังค้างอยู่มาตรวจทานและจัดพิมพ์ให้ครบบริบูรณ์เท่าที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงนิพนธ์ไว้ โดยแบ่งจัดพิมพ์เป็น ๒ เล่ม เล่ม ๑ ประกอบด้วยเนื้อหาของพระราชที่ ๑-๗ เล่ม ๒ ประกอบด้วยเนื้อหาของพระราชที่ ๘-๑๒ นับเป็นฉบับแก้ไขเพิ่มเติมครั้งที่ ๒

ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้ใช้ฉบับแก้ไขเพิ่มเติมครั้งที่ ๒ เป็นต้นฉบับในการจัดพิมพ์ และจัดพิมพ์ เป็น ๒ เล่มเช่นเดิม คือ *ญาณสังวรธรรม เล่ม ๔ และเล่ม ๕* พร้อมทั้งได้พิมพ์คำนำในการพิมพ์ครั้งแรก คำนำในการพิมพ์ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม และคำชี้แจงในการพิมพ์ฉบับแก้ไขเพิ่มเติมครั้งที่ ๒ ไว้ด้วย เพื่อจักได้ทราบความเป็นมาของพระนิพนธ์เรื่องนี้ตั้งแต่ต้น

วัดบวรนิเวศวิหาร

๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

คำนำ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม)

พุทธประวัติ หรือพระประวัติของพระพุทธเจ้าผู้พระบรมศาสดาของพระพุทธศาสนานั้น ได้มีผู้เรียบเรียงกันไว้มาก ทั้งที่เป็นภาคภาษาบาลีและภาคภาษาไทย เฉพาะที่เป็นภาษาไทยนั้น เท่าที่ยึดถือเป็นแบบสำหรับศึกษาอ้างอิงกันอยู่ ก็เช่น พระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ปฐมสมโพธิพระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (ปุสุสเทว สว) พุทธประวัติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งแต่ละฉบับก็มีลีลาและอรรถรสแตกต่างกันออกไปตามประสงค์ กล่าวคือ พระปฐมสมโพธิกถาเน้นหนักในทางมุ่งอรรถรสเชิงวรรณคดีและแสดงพระพุทธานิหาร เพื่อเสริมศรัทธาปสาทะในพระพุทธรูป ส่วนปฐมสมโพธิก็มุ่งแสดงหลักธรรมคำสอน ไม่เน้นในเรื่องประวัติและเหตุการณ์เท่าไรนัก สำหรับพุทธประวัติก็มุ่งแสดงพระประวัติของพระพุทธเจ้าและเหตุการณ์บ้านเมืองในเชิงประวัติศาสตร์ หรือเชิงข้อเท็จจริงเป็นสำคัญ พระนิพนธ์ต่าง ๆ ดังยกมาเป็นตัวอย่างนี้จึงให้สารัตถะและอรรถรสแตกต่างกันออกไป ทั้งนี้ ก็เพราะว่าพระประวัติของพระพุทธเจ้าเท่าที่มีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์ชั้นต้นของพระพุทธศาสนานั้น กระจายกันอยู่ในที่ต่าง ๆ หลายแห่ง ไม่ได้จัดเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวติดต่อกันตั้งแต่ต้นจนจบ ฉะนั้น ผู้เรียบเรียงพุทธประวัติจึงต้องรวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ ที่กระจายอยู่นั้น มาเรียบเรียงปะติดปะต่อกันให้เป็นเรื่องราวต่อเนื่องเอาเอง ตามความสันนิษฐานประกอบกับหลักฐานเท่าที่สามารถจะทำได้ ด้วยเหตุนี้ พุทธประวัติที่ได้มีผู้เรียบเรียงขึ้นแล้วนั้น จึงมีหลายแนวและหลายสำนวนต่าง ๆ กัน ไปตามประสงค์ โดยย่อบ้างโดยพิสดารบ้าง

อันที่จริง เรื่องพุทธประวัติหรือเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธรูปที่พระพุทธรูปเจ้าทรงบำเพ็ญต่อโลกนั้น มีเรื่องน่ารู้ น่าศึกษา มากมาย หากได้พินิจศึกษาอย่างกว้างขวางแล้ว ก็ได้รับประโยชน์เป็นอันมาก ทั้งในทางคติโลกและศีลธรรม ซึ่งอาจน้อมนำมาเป็น

หลักปฏิบัติ ให้เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและส่วนรวมได้เป็นอย่างดี ด้วยความคำนึง
ดังนี้เอง จึงได้คิดเรียบเรียงเรื่อง ๔๕ พรรษาของ พระพุทธเจ้า ขึ้น โดยมุ่งที่จะแสดง
พระประวัติหรือพระพุททธิกิจของพระพุทธเจ้า ไปตามลำดับพรรษา กล่าวคือพยายาม
รวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพรรษา นั้น ๆ มากล่าวไปตามลำดับ เมื่อถึงเรื่อง
ที่ทรงแสดงธรรมโปรดบุคคลต่าง ๆ ในคราวนั้น ๆ ก็ถือโอกาสอธิบายธรรมในหัวข้อ
ธรรมที่ทรงแสดงนั้นด้วย และในการอธิบายธรรมในตอนนั้น ๆ ก็ได้จำกัดคำอธิบาย
อยู่เฉพาะในเรื่องของหัวข้อธรรมนั้น ๆ เท่านั้น แต่บางครั้งก็ได้ยกเอาเรื่องราวที่
เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน ตลอดถึงเหตุการณ์ใน
ประวัติศาสตร์ในยุคหลัง ๆ มา เข้ามาประกอบการอธิบาย เป็นเชิงตัวอย่างบ้าง
เป็นเชิงเปรียบเทียบบ้าง อยู่ตลอดเรื่อง ฉะนั้น เรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า
นี้ จึงมีทั้งเรื่องพุทธประวัติ คำอธิบายธรรมของพระพุทธศาสนา และเรื่องราวทาง
พระพุทธศาสนาทั้งอดีตและปัจจุบันผสมกันอยู่ แต่จะอย่างไรก็ตาม เรื่อง ๔๕ พรรษา
ของพระพุทธเจ้า นี้ ก็มุ่งแสดงพระพุททธิกิจอันเป็นหิตานุหิตประโยชน์ต่อมวลสรรพสัตว์
ให้เป็นที่เข้าใจ สำหรับผู้อ่านทั่วไปเป็นสำคัญ

ในการเรียบเรียงเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า นี้ ก็ได้อาศัยตำรับตำรา
ที่พระบูรพาจารย์ดังที่ได้อ้างพระนามมาแล้วนั้นเป็นต้นเป็นแนวทาง ประกอบกับ
การศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์ชั้นบาลีและอรรถกถาฎีกา แล้วนำมาเรียบเรียงตามลำดับกาล
แต่ก็เลือกเอาเฉพาะบางเรื่องที่สำคัญมีสาระประโยชน์เท่านั้น มิได้นำมากล่าวทั้งหมด
โดยที่บางเรื่องก็มีหลักฐานเรื่องกาลเวลาชัดเจน บางเรื่องก็ไม่ปรากฏชัดเจน ซึ่งมีเป็น
ส่วนมาก การเรียบเรียงเนื้อหาส่วนใหญ่จึงเป็นไปทางสันนิษฐานตามหลักฐานประกอบ
เท่าที่จะสามารถหาได้

หลักฐานเกี่ยวกับการเสด็จจำพรรษาของพระพุทธเจ้าในแต่ละแห่งนั้น ในคัมภีร์
ชั้นบาลีคือพระไตรปิฎกมิได้แสดงไว้ชัดเจน มีเพียงบางแห่งที่แสดงพอเป็นเค้าให้จับ
ความได้ว่า เสด็จจำพรรษาที่ไหนที่ไหนและทรงแสดงธรรมอะไรแก่ใคร หลักฐานที่ชัดเจน
มาปรากฏในคัมภีร์ชั้นหลัง คือคัมภีร์มโนรถปุรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย แห่ง

สุดตันตปิฎก (ภาค ๒ หน้า ๓๗-๓๙) ระบุว่าโดยพระพุทโธมโหสะ นอกจากนี้ก็มีปรากฏในคัมภีร์อื่น ๆ อีก เช่น คัมภีร์ญาโณทัย ระบุว่าโดยพระพุทโธมโหสะเช่นกัน คัมภีร์ชินมทานิทาน ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงถอดความเป็นภาษาไทย เป็นต้น คัมภีร์ต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ล้วนรจนาขึ้นเมื่อหลังพุทธปรินิพพานกว่า ๑,๐๐๐ ปีทั้งนั้น คัมภีร์มโนรถปุรณี ได้แสดงสถานที่และปีที่พระพุทโธเจ้าเสด็จ จำพรรษาไว้ดังนี้

พรรษาที่ ๑	ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี
พรรษาที่ ๒-๔	กรุงราชคฤห์
พรรษาที่ ๕	กุฎาคารศาลา ป่ามหาวัน กรุงเวสาลี
พรรษาที่ ๖	มกุฏบรพต
พรรษาที่ ๗	สวรรค์ชั้นดาวดึงส์
พรรษาที่ ๘	เภสกลวัน สูงสูมารคิระ
พรรษาที่ ๙	กรุงโกสัมพี
พรรษาที่ ๑๐	ป่าปารีเลยยกะ
พรรษาที่ ๑๑	พราหมณคาม ชื่อเอกนาพา
พรรษาที่ ๑๒	เมืองเวรัญชา
พรรษาที่ ๑๓	จาลิยบรพต
พรรษาที่ ๑๔	พระเชตวัน กรุงสาวัตถี
พรรษาที่ ๑๕	กรุงกบิลพัสดุ์
พรรษาที่ ๑๖	เมืองอาฬวี
พรรษาที่ ๑๗	กรุงราชคฤห์
พรรษาที่ ๑๘-๑๙	จาลิยบรพต
พรรษาที่ ๒๐	กรุงราชคฤห์
พรรษาที่ ๒๑-๔๕	พระเชตวันบ้าง ปุพพารามบ้าง ณ กรุงสาวัตถี

ส่วนที่ปรากฏในคัมภีร์อื่น ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วเป็นต้นนั้น ก็คำเดียวกัน มีต่างกันออกไปบ้างเกี่ยวกับลำดับพรรษาและชื่อสถานที่บางแห่งเท่านั้น แสดงว่าคงจักมีที่มาแหล่งเดียวกัน

เรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า นี้ ได้รวมพิมพ์ขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ซึ่งเป็นการจัดพิมพ์อย่างรีบด่วน (ดั่งแจ้งในคำนำ ในการพิมพ์ครั้งแรก) จึงมีข้อผิดพลาดอยู่หลายประการ และในการพิมพ์ครั้งนั้น มีเนื้อหาเพียงพรรษา ที่ ๙ ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้มีการแก้ไขข้อผิดพลาดในการพิมพ์ครั้งแรกให้เรียบร้อยขึ้น และได้เพิ่มเติมเนื้อขึ้นอีกเล็กน้อย คือเรื่องราวในตอนท้ายของพรรษาที่ ๙ และเรื่องราวในพรรษาที่ ๑๐ อีกหนึ่งพรรษา

ขออนุโมทนาขอบใจ ผศ.สุเชาว์ พลอยชุม ที่ได้ตรวจแก้ต้นฉบับด้วยความตั้งใจทำอย่างละเอียด แก้ไขข้อผิดพลาดในการพิมพ์ครั้งแรก พร้อมกับได้ทำเชิงอรรถและบรรณานุกรมเพิ่มขึ้น เพื่อเป็นการสะดวกแก่ผู้ประสงค์จะติดตามศึกษาเรื่องราวนั้น ๆ เพิ่มเติมให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

ศจ. พญามงฺคโล

วัดบวรนิเวศวิหาร

มีนาคม ๒๕๓๒

คำนำ (ในการพิมพ์ครั้งแรก)

ตั้งแต่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ เริ่มทรงประกาศพระพุทธศาสนา จนถึงได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระคัมภีร์จนอาจารย์แสดงไว้ว่าเป็นเวลา ๔๕ พรรษา ในคัมภีร์ชั้นบาลีไม่ได้มีแสดงไว้โดยตรงว่าพรรษาไหน ประทับที่ไหน และทรงแสดงธรรมเรื่องอะไรในพรรษานั้น ๆ นอกจากในตอนปฐมโพธิกาล กับปัจฉิมโพธิกาลที่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์พอจะจับได้ว่าประทับที่ไหนและทรงแสดงธรรมเรื่องอะไร มาถึงชั้นอรรถกถาจึงได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์มโนรถปुरुณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๗-๓๙) กับได้พบกล่าวไว้ในคัมภีร์ญาโณทโย ที่ว่าท่านพระพุทธโฆสะ แต่งเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๐๐๐ และหนังสือ พระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เพียงแต่ระบุว่า พรรษาไหน ประทับที่ไหน ไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียด ในการแสดงเรียบเรียงเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า นี้ ได้ถือปีและสถานที่ทรงจำพรรษาดังกล่าวในหนังสือเหล่านั้นเป็นหลัก แล้วค้นหาเรื่องราวและพระสูตรที่เกี่ยวข้องสถานที่เหล่านั้น ยุติเป็นพรรษาหนึ่ง ๆ ตามที่พิจารณาเทียบเคียงสันนิษฐาน แต่ทางตำนานยังไม่ยุติลงได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์ หนังสือนี้มุ่งแสดงอธิบายธรรม ตั้งแต่ปฐมเทศนาเป็นต้นไป เพื่อทำความเข้าใจในเนื้อหาของพระพุทธศาสนา พร้อมกันไปกับตำนานพระพุทธศาสนาตามสมควร

เหตุปรารถนาทำเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า ขึ้น ก็เพราะได้รับอาราธนาไปเทศน์อบรมในการให้ทุนช่วยการศึกษาแก่นักเรียนนักศึกษาที่ศรีสัปดาห์ เป็นประจำทุกเดือน เริ่มตั้งแต่วันที่ ๗ มีนาคม ๒๕๐๒ ได้เทศน์เรื่อง หลักพระพุทธศาสนา ติดต่อกันจนถึงวันที่ ๒ กันยายน ๒๕๐๔ ระหว่างนั้นได้รับอาราธนาให้เขียนเรื่องทางพระพุทธศาสนา เพื่อลงติดต่อกันในศรีสัปดาห์ ได้เลือกจะทำเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า จึงได้เริ่มด้วยการค้นคว้าไปแสดงบรรยายอบรมนวกภิกษุวัดบวรนิเวศวิหาร ศก ๒๕๐๔ ในพระอุโบสถ

ศรีสัปดาห์ ได้จัดหาเครื่องบันทึกเสียง พระมหาวิญญู วิชาโน^๑ กับ พระนวกะ และพระอื่นอีกหลายรูป ได้เป็นธุระช่วยบันทึกและคัดลอก ได้แก้ไขตามสมควร แล้วอนุญาตให้นำลงใน *ศรีสัปดาห์* ตามความมุ่งหมายที่ปรารถนาทำเรื่องนี้ เริ่มพรรษาที่ ๑ ในฉบับที่ ๕๒๘ ปีที่ ๑๑ ประจำวันศุกร์ที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๔ จนถึงพรรษาที่ ๙ ในฉบับที่ ๗๕๔ ปีที่ ๑๕ ประจำวันศุกร์ที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๙ ต่อมาได้ อนุญาตให้นำลงหนังสือธรรมจักร และได้อบรมลิขสิทธิ์หนังสือนี้ ให้แก่มหาวิทยาลัย ราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นเจ้าของจัดพิมพ์เป็นเล่มตามประสงค์

ด้วยเหตุที่เรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า นี้ ได้แสดงบรรยายในการอบรม นวกภิกษุ ถ้อยคำจึงเป็นโวหารพูดทั้งหมด มีแก้ไขจากต้นฉบับที่คัดลอกจากบันทึกตาม สมควร เพื่อให้ทันสมัยเพื่อแจกในการทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเพลิง หลวงเผาศพโยมมารดา เมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน ๒๕๑๐ เป็นครั้งแรก เว้นแต่พรรษาที่ ๖ เรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ เรื่องโลกและนรก สวรรค์เป็นต้น ที่เขียนเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง ดังนั้น จึงอาจจะมีการผิดพลาดบกพร่องในหนังสือนี้หลายแห่ง

ขอขอบคุณมหาวิทยาลัยฯ ซึ่งได้กรุณาจัดแบ่งฉบับพิมพ์ให้เพื่อแจกในงานเผาศพโยมมารดาส่วนหนึ่ง ขออนุโมทนาอำนวยการ *ศรีสัปดาห์* ที่ได้เป็นต้นเหตุ ปรารถนาทำเรื่องนี้ และได้จัดอุปถัมภ์ด้วยประการทั้งปวง

ขอขอบคุณท่านเจ้าคุณพระธรรมโสภณ (สนธิ กิจจาโร)^๒ วัดบวรนิเวศวิหาร ที่ได้กรุณาดำริริเริ่มให้เกิดความสำเร็จในการรวมพิมพ์เป็นเล่ม และตรวจสอบทาน ต้นฉบับจนเสร็จเรียบร้อย ขอขอบใจพระครูประสิทธิ์พุทธมนต์ (สุรพงษ์ จานวโร)^๓ ที่ได้ช่วยดำริและตรวจทานในการพิมพ์ กับขอขอบใจพระมหาวิญญู วิชาโน ผู้ทำการ ถอดคัดลอกจากบันทึก กับผู้ที่ได้ช่วยในการนี้ทั้งปวง

^๑ สุตท้ายได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ที่ พระราชวราจารย์

^๒ สุตท้ายได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่ พระญาณวโรดม

^๓ สุตท้ายได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ที่ พระเทพวัชรธรรมาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดตรีทศเทพ

อนึ่ง จะได้ทำต่ออีก เมื่อพอจะรวมพิมพ์เป็นเล่มได้ ก็จะได้รวมพิมพ์ต่อไป
และแม้ที่ทำไว้แล้วนี้ หากได้พบหลักฐานที่ควรแก้ไขเพิ่มเติม ก็จักแก้ไขเพิ่มเติมอีก
เพราะเป็นเรื่องที่จะต้องค้นคว้ากันต่อไปอีกมาก

พระศาสนโสภณ

(พระศาสนโสภณ)

วัดบวรนิเวศวิหาร

เมษายน ๒๕๑๐

คำชี้แจง

(ฉบับพิมพ์ ๓ ต.ค. ๒๕๕๒)

ความเป็นมาของพระนิพนธ์เรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า นี้มีรายละเอียดปรากฏในคำนำเมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๑ และเมื่อพิมพ์ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม ซึ่งได้พิมพ์รวมไว้ใน การพิมพ์ครั้งนี้ด้วยแล้ว ส่วนที่ควรชี้แจงเพิ่มเติมเฉพาะที่เกี่ยวกับเนื้อหาที่เพิ่มเติมใหม่ในการพิมพ์ครั้งนี้ ดังนี้

นับแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๐ ซึ่งได้จัดพิมพ์พระนิพนธ์เรื่องนี้เป็นครั้งแรก เป็นต้นมา เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงนิพนธ์เรื่องนี้ต่อ คงเนื่องด้วยทรงมีพระภารกิจอื่น ๆ ที่ต้องทรงปฏิบัติมาก จนถึง พ.ศ. ๒๕๓๑ ได้ทรงปรารภถึงเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า ที่ทรงนิพนธ์ค้างไว้เพียงพรรษาที่ ๙ อีกครั้งหนึ่ง จึงได้ทรงทบทวนเนื้อหาที่ได้ทรงนิพนธ์ไว้เดิม และทรงเริ่มทรงนิพนธ์เรื่องราวของพรรษาต่อ ๆ ไป โดยวิธีทรงนำเรื่องราวในพรรษานั้น ๆ มาแทรกไว้ในกรอบนวนิยายในระหว่างพรรษา ซึ่งทรงปฏิบัติเป็นกิจวัตรในฐานะพระอุปัชฌาย์ เริ่มแต่ในพรรษกาล ปี ๒๕๓๑ เป็นต้นมา ในปี พ.ศ. ๒๕๓๑ ได้ทรงบรรยายเรื่องราวในพรรษาที่ ๙ เพิ่มเติมจนจบ แล้วทรงบรรยายเรื่องราวในพรรษาที่ ๑๐ พรรษาที่ ๑๑ และ พรรษาที่ ๑๒ ต่อเนื่องกันไป ในพรรษกาล ๒๕๓๒ และ ๒๕๓๓ จนจบเรื่องราว ในพรรษาที่ ๑๒

พระโอวาทอบรมนวกภิกษุในพรรษกาล ๒๕๓๑-๒๕๓๓ ดังกล่าวนี้ ดร.เสาวนีย์ จักรพิทักษ์ ได้ถอดเทปแล้วพิมพ์เป็นต้นฉบับถวายเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช เพื่อทรงตรวจทานสำหรับจัดพิมพ์เผยแพร่ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงตรวจทานต้นฉบับได้บางส่วน คือส่วนของพรรษาที่ ๙ เพิ่มเติม (เล็กน้อย) และพรรษาที่ ๑๐ แล้วได้นำมาจัดพิมพ์เป็น “๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม” พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๓๒ ซึ่งมีเนื้อหาเพิ่มขึ้นถึงพรรษาที่ ๑๐

ส่วนต้นฉบับของพระราชที่ ๙ เพิ่มเติมอย่างละเอียด และพระราชที่ ๑๑ และ ๑๒ นั้น ยังคงค้างอยู่ต่อมา เพราะเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีโอกาสดตรวจทาน กระทั่งในโอกาสงานฉลองพระชันษา ๙๖ ปี ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๕๒ นี้ ทางวัดบวรนิเวศวิหารจึงได้นำต้นฉบับพระราชที่ ๙ เพิ่มเติมที่ยังเหลืออยู่ และพระราชที่ ๑๑-๑๒ ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ยังค้างอยู่ ดังกล่าวมาตรวจทานและ จัดพิมพ์พร้อมกับเรื่องราวในพระราชที่ ๑-๑๐ ที่ได้พิมพ์เผยแพร่ไปแล้ว ให้ครบบริบูรณ์ เท่าที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงนิพนธ์ไว้

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้คงถ้อยคำสำนวนของเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตามต้นฉบับ เว้นแต่บางคำที่พิจารณาเห็นว่า ผู้คัดลอกอาจคัดมาผิดจากคำเดิม หรือสะกดการันต์ ไม่ตรงกับคำเดิม เพราะเป็นคำบาลี หรือศัพท์ธรรมที่ผู้คัดลอกไม่คุ้นเคย จึงแก้ไขให้ ถูกต้องตามหลักฐานในพระไตรปิฎกที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงอ้างถึง

วัดบวรนิเวศวิหาร

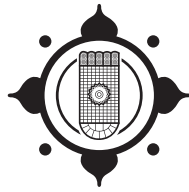
๓ ตุลาคม ๒๕๕๒

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(สำหรับคัมภีร์บาลี เล่ม/ข้อ/หน้า)

อจ. อฏฺจก.	-	องคฺตุตฺรนิคาย	อฏฺจกนิปาท	สฺสุดตฺนตฺปิฎก
อจ. จตฺตฺก.	-	"	จตฺตฺกนิปาท	"
อจ. ฉกฺก.	-	"	ฉกฺกนิปาท	"
อจ. ติก.	-	"	ติกนิปาท	"
อจ. ทสก.	-	"	ทสกนิปาท	"
อจ. ทฺก.	-	"	ทฺกนิปาท	"
อจ. นวก.	-	"	นวกนิปาท	"
อจ. ปญฺจก.	-	"	ปญฺจกนิปาท	"
อจ. สตฺตฺก.	-	"	สตฺตฺกนิปาท	"
อภ. ฎีกา.	-	อภิธมฺมตฺถสงคฺฎีกา		
อภิธาน.	-	พระคัมภีร์อภิธานํปทีปิกา		
ชฺ. อิติ.	-	ชฺุทฺทกนิคาย	อิติวุตฺตก	สฺสุดตฺนตฺปิฎก
ชฺ. อุ.	-	"	อุทาน	"
ชฺ. ชฺุ.	-	"	ชฺุทฺทกปาจ	"
ชฺ. ชา.	-	"	ชาตก	"
ชฺ. ฐ.	-	"	ธมฺมปท	"
ชฺ. ปฎิ.	-	"	ปฎิสมฺภิทามคฺค	"
ชฺ. พุทฺธ.	-	"	พุทฺธวีส	"
ชฺ. สฺ.	-	"	สฺสุดตฺนนิปาท	"
ชาตก.	-	ชาตกฏฺจกถา (อรรธกถาชฺุทฺทกนิคาย	ชาตก)	
ชินกาล.	-	ชินกาลมาลีปกรณํ (ฉบับแปลเป็นไทย)		
ไตรฎฺมิ.	-	ไตรฎฺมิพระร่วง		
ที. ปา.	-	ทีฆนิกาย	ปาฎิกวคฺค	สฺสุดตฺนตฺปิฎก
ที. มหา.	-	"	มหาเวคฺค	"

ธมฺมปท.	-	ธมฺมปทฎฺจกถา (อรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบท ฉบับบาลี ๘ เล่ม ๑ ชุด มูลนิธิมหามกุฏฯ)	
ปฐฺม.	-	พระปฐมสมโพธิกถา	
ป. สฺ.	-	ปปัญจสูทนี (อรรถกถาหมัชฌิมนิกาย)	
พุทฺธ.	-	พุทธประวัติ	
ม. อุ.	-	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปถฺณาสก
			สฺสุดตฺนตฺปิฎก
ม. ม.	-	"	มชฺฌิมปถฺณาสก
			"
ม. มฺ.	-	"	มฺูลปถฺณาสก
			"
มงฺคล.	-	มงฺคลตฺถที่ปนี	
มโน. ปุ.	-	มโนรถปุรณี (อรรถกถาอังคุตตรนิกาย)	
มิลินฺท.	-	มิลินฺทพญหา	
โมคฺคฺลลาน.	-	โมคฺคฺลลานปกรณํ	
วิ. จุล.	-	วินยปิฎก จุลลวคฺค	
วิปัสสนา.	-	วิปัสสนากัมมัฏฐาน	
วิ. มหา.	-	วินยปิฎก มหาวคฺค	
วิ. มหาวิ.	-	วินยปิฎก มหาวิมฺงค	
วิสุทฺธิ.	-	วิสุทฺธิมคฺค	
สํ. ขนฺธ.	-	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
			สฺสุดตฺนตฺปิฎก
สํ. นิ.	-	"	นิทานวคฺค
			"
สํ. มหา.	-	"	มหาวารวคฺค
			"
สํ. ส.	-	"	สคาถวคฺค
			"
สํ. สฬา.	-	"	สฬายตฺนวคฺค
			"
สมนฺต.	-	สมนฺตปาสาทิกา (อรรถกถาวินัยปิฎก)	
สา. ป.	-	สารตฺถปกาสิณี (อรรถกถาสํยุตฺตนิกาย)	
สารสังคห.	-	คัมภีร์สารสังคหะ หรือสารัตถสังคหะ	
สุ. วิ.	-	สุมงฺคลวิลาสิณี (อรรถกถาที่ฆนิกาย)	

๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า
เล่ม ๑

สารบาญ

คำปรารภ

คำชี้แจง

คำนำ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม)

คำนำ (ในการพิมพ์ครั้งแรก)

คำชี้แจง

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

บทนำ

เรื่องการบวช

เรื่องพระพุทธศาสนา

๑

๑

๖

พรรษาที่ ๑ อธิปไตยมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี

ภิกษุบัญญัติ

ปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

แคว้นกาสิ

อริยสัจจ ๔

อนัตตลักขณสูตร

อธิบายเบญจขันธ์

การสอบครั้งแรก

พระยส

อนุப்புพิกตา

ชฎิล ๓ ฟีน้อง

อาทิตตปริยายสูตร

๑๑

๑๒

๑๔

๑๗

๒๑

๒๙

๓๔

๓๗

๔๐

๔๒

๔๗

๔๘

พรรษาที่ ๒-๓-๔ พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์

มคธ-พระเจ้าพิมพิสาร

พระอัครสาวก

พระมหากัสสปะ

๕๗

๕๗

๖๓

๗๔

โอวาทของ ๓ พระสาวก	๗๖
จาตุรงคสันนิบาต	๘๑
โอวาทปาติโมกข์-หัวใจพระพุทธศาสนา	๘๓
ขันติ ๒ อย่าง	๘๔
นิพพาน ๒ อย่าง	๘๖
สมณะ	๙๑
กิเลส ๓ ชั้น	๙๔
ทักษิณานุประทานครั้งแรก	๑๐๐
ทรงอนุญาตเสนาสนะ	๑๐๗
การถืออุปัชฌาย์	๑๐๙
ประเภทของสงฆ์	๑๑๐
เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์	๑๑๒
พระนันทะ พระราหุลบวช	๑๑๖
ราหุโลวาทสูตร	๑๒๐
กุมารปัญหา	๑๒๒
สิงคาลกสูตร	๑๒๔
อนาถปิณฑิกเศรษฐี	๑๓๒
พระปุณณะ	๑๓๕
ศากยราชกุมารทั้ง ๖	๑๓๗
ชีวกโกมารภัจ	๑๔๒
พระมหากัจจายนะ	๑๕๑
พรรษาที่ ๕ ป่ามหาวัน กรุงเวสาลี	๑๕๕
ลิจฉวี	๑๕๕
เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์-กำเนิดภิกษุณี	๑๕๖
ลิจฉวีอธิษฐานนิยธรรม ๕	๑๖๒
วัจณโคตรสูตร	๑๖๔
วิชาชา ๓	๑๖๗
ตัววิชา ตัวอัสวะ	๑๗๓
พระนันทะ	๑๗๗
พระรูปันันทาเถรี	๑๗๙

พรรษาที่ ๖ มกุลบรรพต	๑๘๒
อาฏานาฏิยสูตร	๑๘๒
พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์	๑๘๖
พุทธพยากรณ์	๑๘๙
ต้นไม้ที่ตรัสรู้	๑๙๓
พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน	๑๙๕
เถรวาทและอจารียวาท	๑๙๗
กัปหรือกัลป์	๑๙๙
โลก ๓ ประเภท	๒๐๖
มนุษยโลก	๒๐๗
นรกใหญ่	๒๑๒
นรกล้อย	๒๑๕
เทวทูต	๒๒๐
นรกรอบนอก	๒๒๓
พระยายม	๒๒๔
นรกในนิกายลามา	๒๒๕
การลงทัณฑ์	๒๓๐
พระพุทธศาสนากับเรื่องนรก	๒๓๓
ภูมิไตรัจฉาน	๒๓๔
เปรต	๒๓๗
วิบากกรรมของเปรต	๒๔๒
การทำบุญอุทิศกุศลให้	๒๔๕
ภูมิอสุรกาย	๒๔๗
มนุษยภูมิ	๒๔๙
ป่าหิมพานต์	๒๕๐
เทวภูมิ	๒๕๔
สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก	๒๕๕
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์	๒๕๗
บุพพกรรมของพระอินทร์	๒๖๐
พระเจดีย์จุฬามณี	๒๖๘
เทวสภาสุทธรรมา	๒๖๙

วัดตบพ ๗ ประการ	๒๗๓
ธัชคคสูตร-ธรรมเครื่องขจัดความกลัว	๒๗๔
ขันติธรรม	๒๗๕
ความเพียร	๒๗๘
ความไม่โกรธ	๒๘๑
อดีตชาติของเทวดา	๒๘๒
พระเจ้ามันธาดุราช	๒๘๖
ตำแหน่งท้าวสักกะ-พระอินทร์	๒๘๗
ปาริชาติกัสวรรค	๒๘๖
สวรรคชั้นยามา	๓๐๐
สวรรคชั้นดุสิต	๓๐๑
สวรรคชั้นนิมมานรดี	๓๐๓
สวรรคชั้นปรนิมมิตวสวัตตี	๓๐๓
พรหมโลก	๓๐๕
ชั้นปฐมรูปฌาน	๓๐๕
ชั้นทุติยรูปฌาน	๓๐๖
ชั้นตติยรูปฌาน	๓๐๗
ชั้นจตุตถรูปฌาน	๓๐๗
พรหมชั้นสุทธาวาส ๕	๓๐๙
ชั้นอรุรูปฌาน ๔	๓๑๐
ทุสสเจตีย์บนพรหมโลก	๓๑๑
โลกวินาศ	๓๑๒
ผนวกเรื่องเปรต	๓๑๓
นาคและครุฑ	๓๑๗
เทพพวกคนธรรพ์	๓๒๓
เทพเจ้าแห่งธรรมชาติ	๓๒๗
ธรรมชาติกับกรรมปัจจุบันของคน	๓๒๙
อายุของชาวสวรรค	๓๓๑
อายุของสัตว์ในนรก	๓๓๓
ทำบุญแล้วอธิษฐานให้เกิดในสวรรค	๓๓๕
คำว่า เทพ ๘	๓๓๗
ชุมนุมเทวดา	๓๓๘

อาราธนาธรรม	๓๓๙
ทรงขับภิกษุสงฆ์	๓๔๐
ทรงเคารพธรรม	๓๔๒
สวดยักษ์	๓๔๕
ที่สุตโลกตามคติพระพุทธศาสนา	๓๔๙

พรรษาที่ ๗ ดาวดึงส์เทวโลก	๓๕๑
อภิธรรมปิฎก	๓๕๑
การสังคายนา	๓๕๓
ทำวัตร	๓๕๕
หลักฐานเรื่องอภิธรรม	๓๕๖
การอบรมกำลังใจ	๓๖๐
อภิธรรม ๗ คัมภีร์	๓๖๑
คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ	๓๖๔
จิตเสวยอารมณ์	๓๖๖
วิถีจิต	๓๖๗
หน้าที่ของจิต	๓๖๙
วิธีทำสมาธิ	๓๗๐
หลักการจำแนกจิต	๓๗๑
จิต ๔ ประเภท	๓๗๓
การทำสมาธิ	๓๗๕
ธรรมมีความหมาย ๔ ประการ	๓๗๖
ภาพแห่งกรรมปรากฏ	๓๗๘
โลก ๓	๓๗๙
เจตสิก	๓๘๐
อธิบายวิญญาน มโน และจิต ใน ๒ ปิฎก	๓๘๒
ปฏิสนธิและจตุติ	๓๘๔
กรรม ๑๒	๓๘๖
จตุติจิต	๓๘๑
จิต	๓๘๖
รูปในกามโลก	๔๐๔
กำเนิดของคน	๔๐๕
นิพพาน	๔๐๙

บทนำ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้าได้ประทานพระโอวาทแก่นวกภิกษุมา โดยลำดับศก ดังที่ได้บันทึกทำเป็นเล่มแล้ว ได้ทรงแสดงตั้งแต่เบื้องต้น เช่น เรื่องการบวช พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ และได้ทรงแสดงธรรม ในนวกโวาทไปตาม ลำดับหมวด กับในธรรมวิภาคปริจเฉทที่ ๒ ธรรมที่จะพึงจัดเป็นหมวดกันได้ก็ทรง แสดงเป็นหมวด คือธรรมในโพธิปักขิยธรรม กับธรรมที่เป็นหมวดสรียยนต์ เมื่อได้ สนใจอ่านพระโอวาทให้เข้าใจโดยตลอดแล้ว ก็จะได้ความรู้พระพุทธศาสนาพอสมควร ที่เดียว ส่วนที่จะแสดงในที่นี้ ก็จะแสดงในเรื่องเดียวกันกับพระโอวาทนั้นบ้าง ต่างไปบ้าง แต่ก็พึงทราบว่ อาศัยอยู่ในแนวของพระโอวาทนั้นเป็นพื้น เพราะก็ได้ฝึกหัดและศึกษา ธรรมมาจากพระองค์ท่านเป็นส่วนมาก และแม้จะแสดงในเรื่องเดียวกัน แต่มีแนวความ อธิบายต่างกันออกไป ก็พึงถือว่า ก็เป็นการที่ขยายความออกไปอีกบ้างเท่านั้น

เรื่องการบวช

เรื่อง การบวช คำนี้ออกมาจากคำว่า บัพพัชชา มีคำแปลอย่างหนึ่งว่า การออก การออกที่เป็นการบวชหรือบัพพัชชานี้ ในเบื้องต้นก็เป็นการออกทางกาย คือ ออกจากเคหสถานบ้านเรือน มาเป็นผู้ไม่มีเรือน เพราะฉะนั้น จึงมีคำเรียกนักบวชว่า อนาคาริยะ ที่แปลว่า คนไม่มีเรือน คนไม่มีบ้าน เพราะว่าได้ออกจากบ้านเรือนมาแล้ว เมื่อออกมาเป็นอนาคาริยะ คือคนไม่มีบ้าน คนไม่มีเรือน ดังนี้แล้ว จึงต้องมีความเป็นอยู่ เกี่ยวพันกับนิสสัย ๔ ของบรรพชิต คือผู้บวช

คำว่า นิสสัย นั้น ก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือนิสสัยที่เป็นภายในอย่างหนึ่ง นิสสัยที่เป็นภายนอกอย่างหนึ่ง นิสสัยที่เป็นภายในอย่างหนึ่ง นิสสัยที่เป็นภายนอก ได้แก่ปัจจัยเป็นเครื่องอาศัย ซึ่งนับว่าจำเป็นต้องอาศัย ขาดไม่ได้ นิสสัยที่เป็นภายใน ได้แก่ นิสสัยจิตใจ ก็หมายถึงพื้นเพของจิตใจ แต่ว่า นิสสัยจิตใจนั้นจะยกไว้ จะกล่าวเฉพาะนิสสัยภายนอก คือปัจจัยเป็นเครื่องอาศัย ที่จำเป็นสำหรับผู้บวช ก็คือ *เที่ยวบิณฑบาต นุ่งห่มผ้าบังสุกุล อยู่โคนต้นไม้ ใช้ยาด้วยน้ำมูลตรา* ดังที่ได้บอกกันเมื่ออุปสมบทเสร็จใหม่ ๆ นั้นแล้ว

ทำไมจึงต้องบอกนิสสัย ๔ นี้ ก็เพราะว่าเมื่อออกจากบ้านจากเรือนมาเป็นอนาคาริยะ คือคนไม่มีบ้านไม่มีเรือน จะทำอย่างไร ครอบครัวก็ไม่มี ก็ต้องเที่ยวขอเขา คือเที่ยวบิณฑบาต ผ้าห่มจะได้ที่ไหน ก็ต้องเที่ยวเก็บเอาผ้าที่เขาทิ้ง เขาไม่ต้องการ มาทำเป็นผ้าห่มสำหรับตน ที่อยู่อาศัยจะอยู่ที่ไหน บ้านก็ไม่มี โดยที่สุดก็ต้องอยู่ตามโคนไม้ เมื่อเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยขึ้นจะได้หยุดยาที่ไหน เมื่ออยู่ตามโคนไม้ก็ต้องเก็บเอาผลไม้ที่เป็นยา มาทำเป็นยาแก้ไข้ ตามมีตามได้ เพราะฉะนั้น นิสสัย ๔ นี้ จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นจริง ๆ สำหรับผู้ที่บวช ตามความหมายดั้งเดิมนั้น คือว่าออกมาเป็นคนไม่มีบ้านไม่มีเรือน ก็ต้องอาศัยนิสสัย ๔ นี้เท่านั้น แต่ต่อมาเมื่อนักบวชได้มาเกี่ยวข้องกับชาวบ้านชาวเมือง ในฐานะที่มาเที่ยวสั่งสอนอบรมเขา มาเป็นบุญเขต คืออนุบุญของเขา เมื่อเขามีศรัทธา เขาก็สร้างวัดให้อยู่ ก็กลายเป็นนักบวชที่อยู่วัด เมื่อมาอยู่วัดเข้า ชาวบ้านชาวเมืองมีศรัทธามากขึ้น เขาก็มาบำรุงด้วยอติเรกลาภต่าง ๆ จนมากมาย ด้วยกำลังศรัทธาของเขา ดังที่ปรากฏอยู่ที่นี่ เพราะฉะนั้น ในบัดนี้ มักจะลืมนั่นไป ถึงความหมายเดิมของการบวช ลืมเลือนนิสสัย ๔ ของการบวช ชักให้ประมาทลืมนิสสัยความเป็นนักบวชคือความเป็นผู้ออกดังกกล่าวของตน แล้วก็ประพฤติตนไม่สมควร ก็กลายเป็นก่อบาบ ก่อกุศลขึ้น ฉะนั้น จึงควรที่จะระลึกถึงความหมายของการบวช ระลึกถึงนิสสัย ๔ ของการบวชที่มีความหมายเกี่ยวพันกันดังกกล่าวมานั้น แล้วก็ไม่ประมาทตั้งใจบวชปฏิบัติพระธรรมวินัยตามกำลังสามารถ

ทำไมเขาจึงบำรุงด้วยอติเรกลาภต่าง ๆ มากมาย ก็เพราะเขามุ่งจะให้ผู้บวชเป็นสมณะที่ดี จะได้มีสปปายะคือความสะดวกสบายในการที่จะเล่าเรียนปฏิบัติ เพราะฉะนั้น จึงควรทำสติคือความระลึก สัมปชัญญะความรู้ตัวอยู่เสมอ ว่าเขายิ่งบำรุงเท่าไร ก็จำเป็นที่จะต้องยิ่งทำความดีให้มากขึ้นเท่านั้น เพราะเขามุ่งเช่นนั้น เขาจึงทำนุบำรุง เมื่อมีสติเช่นนี้แล้วก็จะได้เกิดความไม่ประมาท

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นการออกบวชทางกาย และยังต้องมีลัทธิวิธีในการบวช ดังออกบวชเป็นภิกษุ เป็นสามเณร ก็จะต้องปฏิบัติพิธีการบวช เมื่อบวชแล้วก็จำเป็นที่จะต้องรักษาปฏิบัติในสิกขาตามหน้าที่ของผู้บวช ในกรณีนี้ ก็จำเป็นที่จะต้องมีการออกบวชอีกอย่างหนึ่ง คือการออกบวชทางใจ ได้แก่การปฏิบัติทางจิตใจ ให้เกิดความสงบระงับตามพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า

การออกบวชทางจิตใจเป็นข้อสำคัญ ถ้าจิตใจไม่ออก ดังเช่นจิตใจยังฟุ้งซ่านไปในเรื่องของโลก ในเรื่องของบ้านที่ได้ออกมาแล้ว หรือในทางใดทางหนึ่งในภายนอก ก็จะทำให้ร่างกายกระสับกระส่ายไปด้วย ไม่สามารถจะปฏิบัติในสิกขาของผู้บวชได้ เพราะฉะนั้น การบวชที่สมบูรณ์ก็จำเป็นที่จะออกบวชทางจิตใจอีกส่วนหนึ่ง

อนึ่ง *บวชทำไม* ? ปัญหาที่ตอบตามทางพิจารณาตามประวัติของพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้านั้น เมื่อทรงเป็นพระโอรสตัวยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นพระราชกุมาร ก็ทรงมีความบริบูรณ์พูนสุขทุกประการ แต่ได้ทรงปรารถนาถึงความแก่ ความเจ็บ ความตาย ที่มีครอบงำสัตว์โลกทุกถ้วนหน้า จึงทรงประสงค์จะพบโมกขธรรม คือธรรมเป็นเครื่องพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย เมื่อได้ทรงประสบพบเห็นสมณะคือนักบวช ก็ทรงเลื่อมใสในการบวช ทรงเห็นว่าจะเป็นทางแสวงหาโมกขธรรม คือธรรมเป็นเครื่องพ้นจากความทุกข์ดังกล่าวนี้ได้ จึงได้เสด็จออกบวช เพราะฉะนั้น จุดมุ่งหมายแห่งการบวชของพระพุทธเจ้า จึงได้มุ่งโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องพ้นจากความทุกข์ของโลก คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย พร้อมทั้งความเกิด ผู้ที่บวชตามพระพุทธเจ้าในขั้นแรก ก็มีความมุ่งเช่นนี้ ดังเช่นพระสาวกในครั้งพุทธกาลรูปหนึ่ง ชื่อว่า *พระรัฐपालะ*^๑ ท่านเป็นลูกเศรษฐี แต่ก็ได้สละทรัพย์สมบัติออกบวช ปฏิบัติจนเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง วันหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นนั้น พระนามว่า พระเจ้าโกรพยะ ได้ถามท่านว่า ท่านบวชทำไม เพราะคนโดยมากนั้น บวชกันเพราะเหตุว่า มีความเสื่อมเพราะชราบ้าง มีความเสื่อมเพราะความป่วยไข้บ้าง มีความเสื่อมทรัพย์สมบัติบ้าง มีความเสื่อมญาติบ้าง แต่ที่ท่านรัฐपालะเป็นผู้ที่ยังไม่มีความเสื่อมใด ๆ ดังกล่าวนั้น โฉนของท่านจึงออกบวช ท่านก็ตอบว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัส *ธรรมเทศ* ไว้ ๔ ข้อ คือ

^๑ รัฐपालสูตร ม.ม.๑๓/๓๘๘/๔๒๓

๑. โลกอันชราय่อมนำเข้าไป ไม่ยั่งยืน

๒. โลกไม่มีอะไรต้านทานจากความเจ็บป่วย ไม่เป็นใหญ่

๓. โลกไม่ใช่ของ ๆ ตน เพราะทุก ๆ คนจำต้องละสิ่งทั้งปวงไป ด้วยอำนาจของความตาย และ

๔. โลกพร่องอยู่ ไม่มีอ้อม เป็นทาสของตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก ท่านได้ปรารภสัมมุทเทศคือการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ ประการ นี้ จึงได้ออกบวช

แต่ว่าการบวชนั้น ก็ได้มีผู้มุ่งผลอย่างสูงดังกล่าวนี้นี้เสมอไป ดังในมิลินทปัญหา พระเจ้ามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า ประโยชน์สูงสุดของการบวช คืออะไร พระนาคเสนท่านก็ตอบว่าประโยชน์สูงสุดของการบวชนั้น คือพระนิพพาน คือความดับ เพราะไม่มียึดมั่นอะไร ๆ ทั้งหมด แต่คนก็มีใ้บวชเพื่อประโยชน์นี้ทั้งหมด บางคนบวชเพราะหลีกเลี่ยงโรชภัยบ้าง หลีกเลี่ยงโรชภัยบ้าง ปฏิบัติตามพระราชประสงค์หรือตามประสงค์ของผู้มีอำนาจบ้าง ต้องการจะพ้นหนี้สินบ้าง ต้องการความเป็นใหญ่บ้าง ต้องการที่จะดำรงชีวิตอยู่อย่างสะดวกสบายบ้าง เพราะกลัวภัยต่าง ๆ บ้าง พระเจ้ามิลินท์ก็ถามว่า พระนาคเสนเล่า เมื่อบวชมุ่งประโยชน์อย่างนี้หรือ หรือมุ่งอย่างไร พระนาคเสนก็ตอบว่า เมื่อท่านบวชนั้น ท่านยังเป็นหนุ่ม ก็ไม่ได้คิดจะมุ่งประโยชน์อย่างนี้ แต่ว่าท่านคิดว่า พระสมณศากยบุตรเหล่านี้ เป็นบัณฑิตคือเป็นผู้ฉลาด จักสามารถยังเราให้ศึกษาได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้บวชเพื่อศึกษา ครั้นท่านได้ศึกษาแล้ว ท่านจึงได้เห็นประโยชน์ของการบวช เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่าท่านบวชก็ด้วยมุ่งประโยชน์เช่นนั้นเหมือนกัน พระนาคเสนท่านตอบพระเจ้ามิลินท์ดังนี้^๒

แม้ในบัดนี้ การบวชจะไม่ได้มุ่งทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น แต่ก็อาจกล่าวได้ว่า บวชด้วยมุ่งจะศึกษาพระพุทธศาสนาและปฏิบัติพระพุทธศาสนาอย่างละเอียดประณีตเท่าที่เมื่อเข้ามาบวชแล้วจึงจะปฏิบัติได้ เพราะฉะนั้น แม้มีความมุ่งจะบวชศึกษาและ

^๒ มิลินทปัญหา ปุพพชาปัญหา น. ๔๕

ปฏิบัติดังกล่าวนี้ ก็ถือว่าเป็นความมุ่งที่ถูกต้องเหมือนกัน ในพระสูตรหนึ่ง^๓ ท่านได้แสดงถึงคนที่มุ่งดีเข้ามาบวช แต่ว่าเมื่อบวชแล้วก็ยังมีการได้ต่าง ๆ กัน

อย่างที ๑ เรียกว่า *บวชได้กึ่งใจของพรหมจรรย์* คือบวชแล้วก็มุ่งแต่ จะได้ลาภ ได้สักการะ ได้สรรเสริญ เมื่อได้ก็พอใจเพียงเท่านั้น

อย่างที ๒ เรียกว่า *บวชได้กะเทาะเปลือกของพรหมจรรย์* คือก็ไม่ได้มุ่งจะ ได้ลาภ สักการะ และสรรเสริญทีเดียว แต่ก็ปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ด้วย และ ก็พอใจเพียงว่าจะปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์เท่านั้น

อย่างที ๓ เรียกว่า *บวชได้เปลือกของพรหมจรรย์* คือเมื่อปฏิบัติในศีล ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้แล้ว ก็ปฏิบัติในสมาธิให้บริบูรณ์ด้วย และก็พอใจเพียงสมาธิเท่านั้น

อย่างที ๔ เรียกว่า *บวชได้กระพี้ของพรหมจรรย์* คือเมื่อปฏิบัติในศีลใน สมาธิ ให้บริบูรณ์แล้ว ก็ปฏิบัติต่อไปจนเกิดญาณทัสสนะคือความรู้ความเห็นธรรม ขึ้นด้วย และก็พอใจเพียงที่รู้ที่เห็นเท่านั้น

อย่างที ๕ เรียกว่า *บวชได้แก่นของพรหมจรรย์* คือว่าได้ปฏิบัติสืบขึ้นไป จนได้วิมุตติคือความหลุดพ้น จากกิเลสและกองทุกข์บางส่วนหรือสิ้นเชิง ตามสามารถ ของการปฏิบัติ

อย่างที ๕ นี้ จึงจะชื่อว่าได้บรรลุแก่นของการบวช หรือว่าบวชได้แก่นของ พรหมจรรย์

การบวชได้อะไรบ้างตามขั้น ๆ นี้ อันที่จริงเมื่อได้บวชตั้งใจปฏิบัติในศีล ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ขึ้นมา ก็ชื่อว่าเป็นการบวชดีได้ แต่ยังมีกิจที่จะต้องทำให้สูงขึ้นไปกว่า นั้นอีกก็ต้องทำต่อไป ไม่หยุดอยู่เพียงเท่านั้น

^๓ มหาสารโอบมสูตร ม.ม.๑๒/๓๖๒/๓๔๗.

การบวช จะได้ประโยชน์ของการบวชตั้งแต่ขั้นต้นขั้นต่ำดังที่กล่าวมานี้ ก็ต้องอาศัยการบวชใจประกอบอีกส่วนหนึ่ง เมื่อบวชพร้อมทั้งกายทั้งใจแล้ว ก็จะเป็นการบุญ เป็นการกุศลอย่างสูง เป็นบุญก็คือเป็นเครื่องชำระความชั่ว เป็นกุศล ก็คือเป็นกิจของคนฉลาดชำระความชั่วของเราเอง และเราเองก็เป็นผู้ฉลาดขึ้นเอง เป็นความฉลาดบริสุทธิ์

เรื่องการบวชตามที่กล่าวมานี้ เป็นการแสดงประกอบความรู้และความเข้าใจ ควรจะสนใจและตั้งใจทำการบวชแม้ชั่วคราวให้เป็นกุศลอย่างสูง เท่าที่สามารถจะทำได้

เรื่องพระพุทธรูปศาสนา

คำว่า พระพุทธรูปศาสนา ประกอบด้วยคำว่า พุทธะ ซึ่งแปลว่า ผู้รู้ กับ คำว่า ศาสนา ที่แปลว่า คำสั่งสอน รวมกันเข้าเป็น พุทธศาสนา แปลว่า คำสั่งสอนของผู้รู้ เมื่อพูดว่าพุทธรูปศาสนา ความเข้าใจก็ต้องแล่นเข้าไปถึงลัทธิปฏิบัติ และคณะบุคคลซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติในลัทธิปฏิบัตินั้น ไม่ใช่มีความหมายแต่เพียงคำสั่งสอน ซึ่งเป็นเสียงหรือเป็นหนังสือ หรือเป็นเพียงตำรับตำราเท่านั้น พระพุทธรูปศาสนาที่เราทั้งหลายในบัดนี้ได้รับนับถือและปฏิบัติเนื่องมาจากอะไร คือ เราได้อะไรจากสิ่งๆ ที่เรียกว่า พระพุทธรูปศาสนา นั้นมานับถือปฏิบัติในบัดนี้ เมื่อพิจารณาแล้วก็เห็นว่า เราได้หนังสืออย่างหนึ่ง บุคคลอย่างหนึ่ง หนังสือนั้นก็คือตำราที่แสดงพระพุทธรูปศาสนา บุคคลนั้นก็คือพุทธรูปศาสนา ที่แปลว่า ผู้นับถือพระพุทธรูปศาสนา พุทธรูปศาสนานี้มิใช่หมายความว่าเพียงคฤหัสถ์ หมายความว่าทั้งบรรพชิตคือนักบวช และคฤหัสถ์ซึ่งเป็นผู้นับถือพระพุทธรูปศาสนา พูดอีกอย่างหนึ่งก็ได้แก่พุทธบริษัทคือหมู่ของผู้นับถือพระพุทธเจ้า ดังที่เรียกว่า ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา แต่ในบัดนี้ ภิกษุณีไม่มีแล้ว ก็มีภิกษุกับสามเณร และ อุบาสก อุบาสิกา หรือบุคคลที่เรียกว่า พุทธมามกะ พุทธมามิกา ก็รวมเรียกว่า พุทธบริษัทหรือพุทธรูปศาสนิกทั้งหมด คือในบัดนี้มีหนังสือซึ่งเป็นตำราพระพุทธรูปศาสนา และมีบุคคลซึ่งเป็นพุทธรูปศาสนิกหรือเป็นพุทธบริษัท ทั้ง ๒ อย่างนี้ หนังสือก็มาจากบุคคลนั่นเอง คือบุคคลที่เป็นพุทธรูปศาสนิกหรือเป็นพุทธบริษัทได้เป็นผู้ทำหนังสือขึ้น

และบุคคลดังกล่าวนี้ก็ได้มีสืบทอดกันเรื่อยมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และสืบทอดมาตั้งแต่จากที่เกิดของพระพุทธศาสนา มาจนถึงในต่างประเทศของประเทศนั้น ดังเช่นในประเทศไทยในบัดนี้ คือว่าได้มีพุทธศาสนิกหรือพุทธบริษัทสืบทอดกันเรื่อยมา จึงมาถึงเราทั้งหลายในบัดนี้ และเราทั้งหลายในบัดนี้ก็ได้เป็นพุทธศาสนิกหรือพุทธบริษัทในปัจจุบัน และคนรุ่นต่อ ๆ ไปก็จะสืบทอดไปอีก

หนังสือคือ ตำราพระพุทธศาสนา นั้น ได้กล่าวแล้วว่า ก็ออกมาจากบุคคลคือบุคคลผู้นับถือพระพุทธศาสนาในสมัยนั้น ๆ ได้ทำเอาไว้ และเมื่อเราได้ศึกษาในหนังสือตำราพระพุทธศาสนาแล้ว เราจึงทราบประวัติของพระพุทธศาสนาตั้งแต่ต้นมา เพราะฉะนั้น การทราบเรื่องพระพุทธศาสนาในบัดนี้ จึงทราบได้จากหนังสือซึ่งเป็นตำรา บุคคลซึ่งเป็นผู้รู้พระพุทธศาสนาในบัดนี้ ก็รู้จากหนังสือหรือตำรา และก็บอกอธิบายกันต่อ ๆ มา เพราะฉะนั้น ก็ควรจะทราบหนังสือที่เป็นตำราในพระพุทธศาสนานี้ว่ามีขึ้นอย่างไร

หนังสือที่เป็นตำราพระพุทธศาสนานี้ มีเล่าว่า ได้มีขึ้นเป็นครั้งแรกอย่างสมบูรณ์เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปแล้ว ๔๐๐ ปีเศษ คือหลังจากพุทธปรินิพพานแล้วได้ ๔๐๐ ปีเศษ ภิกษุซึ่งเป็นพหูสูตในประเทศลังกา ได้ปรารภความทรงจำของบุคคลว่า เสื่อมทรามลง ต่อไปก็คงไม่มีใครสามารถจะจำทรงพระพุทธรวณะไว้ได้ทั้งหมด จึงได้ประชุมกันทำสังคายนา คือสอบสวนร้อยกรองพระพุทธรวณะตามที่ต่างคนได้จำกันได้ รับรองต่อกันแล้วก็เขียนลงเป็นตัวหนังสือ ตำราที่เขียนขึ้นเป็นครั้งแรก ที่เล่าถึงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงคำสั่งสอนไว้อย่างไร เรียกว่าเป็นปกรณ์คือเป็นหนังสือชั้น บาลี เป็นหลักฐานชั้นที่ ๑ และต่อมาก็มีอาจารย์ได้แต่งคำอธิบายบาลีนั้น คืออธิบายบาลีของพระอาจารย์นั้น เรียกว่า อรรถกถา แปลว่า กล่าวเนื้อความ เป็นตำราชั้นที่ ๒ ต่อมาก็มีอาจารย์แต่งอธิบายอรรถกถานั้นอีก เรียกว่า ฎีกา เป็นตำราชั้นที่ ๓ ต่อมาก็มีพระอาจารย์แต่งอธิบายฎีกาออกไปอีก เรียกว่า อนุฎีกา เป็นตำราชั้นที่ ๔ และก็มีพระอาจารย์แต่งอธิบายเบ็ดเตล็ด เป็นเรื่องสำคัญบ้างเป็นเรื่องย่อย ๆ บ้างอีกมากมาย ก็เรียกว่าเป็นปกรณ์พิเศษ คือเป็นหนังสือพิเศษต่าง ๆ แต่ว่าตำราที่เป็นหลักก็คือ บาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ดังกล่าวมานั้น หนังสือ

เหล่านี้ ได้มีในประเทศลังกา และตามประวัติก็เล่าว่า เดิมก็เขียนเป็นภาษาลังกาหรือภาษาสีหฬอยู่เป็นอันมาก และต่อมาก็ได้มีพระเถระ เช่น พระพุทธโฆษาจารย์ มาแปลเป็นภาษาบาลี ที่ในบัดนี้นับถือว่าเป็นภาษาพระพุทธรศาสนาจนถึงในบัดนี้ หนังสือตำราเหล่านี้ก็ได้แปลเป็นภาษาบาลีในลังกาทั้งหมด ในประเทศไทยเราก็ได้ตำราเหล่านี้มา เช่นในบัดนี้ ที่เป็นชั้นบาลีก็ได้มาบริบูรณ์ ชั้นอรรถกถาก็ได้มาบริบูรณ์ ฎีกา อนุฎีกาก็มีโดยมาก แต่ที่พิมพ์แล้วด้วยอักษรไทย สำหรับที่เป็นบาลี เรียกว่า พระไตรปิฎกพิมพ์ทั้งหมด พิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๕ ครั้งหนึ่ง พิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๗ คือพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ เป็นครั้งที่ ๒ และในเวลาต่อ ๆ มา ก็เพียงแต่พิมพ์ซ่อม สำหรับที่เป็นชั้นบาลีอันเรียกว่า พระไตรปิฎกนี้ ทางคณะสงฆ์ได้แปลเป็นภาษาไทย และได้พิมพ์เสร็จแล้วเป็นจำนวนมากเล่ม เป็นฉบับแปลของกรมการศาสนา ส่วนที่เป็นชั้นอรรถกถาได้พิมพ์ไว้ด้วยอักษรไทยเป็นส่วนมาก ชั้นฎีกาก็ได้พิมพ์บ้างแต่เป็นส่วนน้อย แต่หนังสือเหล่านี้โดยมากก็เป็นภาษาบาลี เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อจะรู้พระพุทธรศาสนาด้วยตนเองจากตำราเดิม จึงต้องศึกษาภาษาบาลี หรือภาษามคธ พระภิกษุที่บวชจะมีหน้าที่จะต้องศึกษาสืบต่อพระพุทธรศาสนาก็ต้องเรียนบาลีกัน และก็นำเอาพระธรรมวินัยจากบาลีนั้นมาแสดงแก่ผู้ที่ไม่ได้เรียนภาษาบาลี

เมื่อทราบว่ เราในบัดนี้ได้ทราบพระพุทธรศาสนาจากหนังสือและจากคณะบุคคลซึ่งเป็นพุทธรศาสนิก ดังที่กล่าวมาโดยย่อแล้ว ก็ควรจะทราบต่อไปว่า เมื่อศึกษาจากหนังสือและบุคคลที่เป็นพุทธรศาสนิกที่เป็นครูบาอาจารย์ต่อ ๆ กันมาจึงได้ทราบว่าต้นเดิมของพระพุทธรศาสนานั้น ก็คือพระพุทธเจ้า

คำว่า *พระพุทธร* แปลว่า พระผู้รู้ ในภาษาไทยเราเติมคำว่า *เจ้า* เรียกว่า *พระพุทธรเจ้า* คือเอาความรู้ของท่านมาเป็นชื่อ ตามพุทธรประวัติที่ทราบจากหนังสือทางพระพุทธรศาสนาตั้งกล่าวนั้น พระพุทธรเจ้าก็เป็นบุคคลคือเป็นมนุษย์เรานี่เอง ซึ่งมีประวัติตั้งที่แสดงไว้ในพระพุทธรประวัติแล้ว แต่ว่าท่านได้ค้นคว้าหาความรู้จนประสบความรู้ที่เป็นโลกุตตระ คือความรู้ที่เป็นส่วนเหนือโลก หมายความว่า ความรู้ที่เป็นส่วนโลกิยะหรือเป็นส่วนโลกนั้น เมื่อประมวลงแล้วก็เป็นความรู้

ในด้านสร้างบ้าง ในด้านบำรุงรักษาบ้าง ในด้านทำลายล้างบ้าง ผู้รู้เองและความรู้นั้นเองก็เป็นไปในทางคติโลก ซึ่งต้องเป็นไปตามคติธรรมตาของโลก ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย เพราะต้องเกี่ยวข้องกับโลก นอกจากนี้ ยังต้องเป็นทาสของตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ ถึงจะเป็นเจ้าโลก แต่ไม่เป็นเจ้าตัณหา ต้องเป็นทาสของตัณหาในใจของตัวเอง เพราะฉะนั้น ความรู้ที่ยังต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย และยังต้องเป็นทาสของตัณหาดังกล่าวนี้ จึงเรียกว่ายังเป็นโลกิยะ ยังไม่เป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลก แต่ความรู้ที่จะเป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลกได้นั้น จะต้องเป็นความรู้ที่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ดังกล่าวได้ พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์คนแรกที่ได้ปฏิญาณพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม ซึ่งทำให้เป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลก คือทำให้ท่านผู้รู้นั้นเป็นผู้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ดังกล่าวมานั้น ท่านผู้ประกอบด้วยความรู้นี้ดังกล่าวมานี้ และประกาศความรู้นั้นสั่งสอน ได้ชื่อว่าเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นต้นเดิมของพระพุทธศาสนา

พระธรรม ที่แรกก็เป็นเสียงที่ออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า เป็นเสียงที่ประกาศความจริงให้บุคคลทราบธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้น เสียงที่ประกาศความจริงแก่โลกนี้ ก็เรียกกันว่าพระธรรมส่วนหนึ่ง หรือเรียกว่าพระพุทธศาสนา คือเป็นคำที่ออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า เป็นคำสั่ง เป็นคำสอน ข้อปฏิบัติที่คำสั่งสอนนั้นแสดงชี้ ก็เป็นพระธรรมส่วนหนึ่ง ผลของการปฏิบัติก็เป็นพระธรรมส่วนหนึ่ง เหล่านี้เรียกว่า พระธรรม

หมู่ชนที่ได้ฟังเสียงซึ่งออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า ได้ความรู้พระธรรมคือความจริงที่พระพุทธเจ้าได้สั่งสอน จนถึงได้บรรลุโลกุตตรธรรม ธรรมที่อยู่เหนือโลกตามพระพุทธเจ้า เรียกว่า พระสงฆ์ คือหมู่ของชนที่เป็นสาวกคือผู้ฟัง ของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้รู้พระธรรมตามพระพุทธเจ้าได้ พระสงฆ์ดังกล่าวนี้ เรียกว่า พระอริยสงฆ์ มุ่งเอาความรู้เป็นสำคัญเหมือนกัน ไม่ได้มุ่งว่าจะต้องเป็นคฤหัสถ์หรือจะต้องเป็นบรรพชิต และเมื่อรู้พระธรรมของพระพุทธเจ้า ก็ประกาศตนนับถือพระพุทธเจ้า ที่มีศรัทธาแก่กล้าก็ขอบวชตาม ที่ไม่ถึงกับขอบวชตามก็ประกาศตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา จึงได้เกิดเป็น บริษัท ๔ ชั้น คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในบริษัท ๔ นี้ หมู่ของภิกษุก็เรียกว่าพระสงฆ์เหมือนกัน แต่เรียกว่า สมมติสงฆ์ สงฆ์โดยสมมติ เพราะว่า

เป็นภิกษุตามพระวินัยด้วยวิธีอุปสมบท รับรองกันว่าเป็นอุปัชฌาย์หรือเป็นภิกษุขึ้น
เมื่อภิกษุหลายรูปมาประชุมกันกระทำกิจของสงฆ์ ก็เรียกว่า สงฆ์

พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ที่เป็นอริยสงฆ์ ทั้ง ๓ นี้ รวมเรียกว่า
พระรัตนตรัย ซึ่งเป็นสรณะคือที่พึ่งอย่างสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ความเป็นพระอริยสงฆ์นั้นเป็นจำเพาะตน ส่วนหมู่แห่งบุคคลที่ดำรงพระพุท-
ธศาสนาสืบต่อมา ก็คือพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกดังกล่าวมาข้างต้น ในพุทธบริษัท
เหล่านี้ ก็มีภิกษุสงฆ์นี้แหละเป็นบุคคลสำคัญ ซึ่งเป็นผู้พลีชีวิตมาเพื่อปฏิบัติดำรง
รักษาพระพุทธศาสนา นำพระพุทธศาสนาสืบ ๆ ต่อกันมา จนถึงในบัดนี้

พรรษาที่ ๑

อิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี

เมื่อก่อนพุทธปรินิพพาน ๔๕ ปี ในวันเพ็ญพระจันทร์เสวยดาวฤกษ์ชื่อว่า วิสาखा คือวันเพ็ญเดือนวิสาขะเป็นเวสาขะ ในราตรีวันเพ็ญนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ พระธรรม ก่อนแต่ตรัสรู้เรียกว่า พระโพธิสัตว์ แปลว่า ผู้ซึ่งอยู่ในความรู้ อันหมายความว่า ไม่ทรงข้องอยู่ในสิ่งอื่น ข้องอยู่แต่ในความรู้ จึงทรงแสวงหาความรู้จนได้ตรัสรู้ จึงเรียกว่า พุทธะ ที่แปลว่า ผู้รู้ หรือ ตรัสรู้ เราเรียกกันว่า พระพุทธเจ้า พระองค์ได้ตรัสรู้ที่ภายใต้ต้นไม้ชื่อว่า อัสสัตถะ ต่อมาก็เรียกว่า ต้นโพธิ์ คำว่า โพธิ แปลว่า ตรัสรู้ เพราะพระพุทธเจ้าไปประทับนั่งใต้ต้นไม้นั้นตรัสรู้ จึงได้เรียกว่าต้นไม้ตรัสรู้ เรียกเป็นศัพท์ว่า โพธิพฤกษ์ แต่ชื่อของต้นไม้นั้นชื่อว่า อัสสัตถะ ที่ตรัสรู้นั้นอยู่ที่ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในตำบลอุรุเวลา ในมคธรัฐ.

เมื่อตรัสรู้แล้ว^๑ ก็ได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขในที่ต่าง ๆ ใกล้กับโพธิพฤกษ์ นั้นอยู่หลายสัปดาห์ ได้ทรงดำริถึงพระธรรมที่ได้ตรัสรู้ว่าเป็นของที่ลุ่มลึก ในชั้นแรก ก็ทรงมีความขวนขวายน้อยว่าจะไม่ทรงแสดงธรรมนั้น เพราะเห็นว่าคนเป็นอันมาก จะไม่เข้าใจ แต่ก็ได้ทรงพิจารณาดูหมู่สัตว์เห็นว่าหมู่สัตว์นั้นมีต่าง ๆ กัน ผู้ที่จะตรัสรู้ได้ก็มีอยู่ เทียบด้วยดอกบัวสามเหล่าที่จะบานได้ ผู้ที่ตรัสรู้ไม่ได้ก็มี อันเทียบด้วย

^๑ วิ.มทา. ๔/๔-๑๗/๔-๑๒

ดอกบัวอีกชนิดหนึ่งที่จมอยู่ก้นสระ ไม่มีหวังจะบาน และท่านแสดงว่า ทำวสหัมบดีพรหม ได้มากราบทูลอาราธนา ทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ดังกล่าวนี้ ก็ทรงรับอาราธนาของพรหม เรื่องนี้ก็ถอดความว่า ได้เกิดพระกรุณาขึ้นแก่สัตว์โลก พระกรุณานั้นเองทำให้ทรงตกลงพระหฤทัยว่าจะทรงแสดงธรรมสอน

ภิกษุปัญจวัคคีย์

เมื่อได้ตกลงพระหฤทัยดังนี้ ก็ได้ทรงทำสังฆาริขฐาน คือตั้งพระหฤทัยว่าจะทรงดำรงพระชนมชีพอยู่จนกว่าจะประกาศพระพุทธศาสนาตั้งลงได้โดยมั่นคง มีพุทธบริษัทบริบูรณ์ และได้ทรงพิจารณาถึงบุคคลที่จะทรงแสดงธรรมสั่งสอนเป็นครั้งแรก ได้ทรงระลึกถึงอาหารดาบสและอุทกดาบส ซึ่งได้เคยเข้าไปทรงศึกษาอยู่ในชั้นแรก แต่ก็ได้ทรงทราบว่า ท่านทั้ง ๒ นั้นถึงมรณภาพไปเสียแล้ว ต่อจากนั้นจึงได้ทรงระลึกถึงภิกษุ ๕ รูป อันเรียกว่า ปัญจวัคคีย์ แปลว่า มีพวก ๕ ซึ่งได้มาคอยเฝ้าปฏิบัติพระองค์อยู่ในเวลาที่ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา แต่ได้ทิ้งพระองค์ไปเสียเมื่อทรงเลิกทุกรกิริยามาทรงบำเพ็ญเพียรทางจิต ทรงทราบว่าภิกษุปัญจวัคคีย์เหล่านั้นได้ไปพักอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงกรุงพาราณสี จึงได้เสด็จออกจากบริเวณโพธิพฤกษ์ที่ตรัสรู้ ในตำบลอุรุเวลา เสด็จบายพระพักตร์ไปสู่กรุงพาราณสี เพื่อจะเสด็จไปยังตำบลที่ภิกษุทั้ง ๕ นั้นพักอยู่ ในตอนนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงว่า ได้เสด็จออกจากตำบลอุรุเวลาที่ตรัสรู้ในตอนเช้าของวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา คือได้เสด็จไปตอนเช้าของวันโกน และได้เสด็จถึงตำบลที่พระภิกษุปัญจวัคคีย์พักอยู่คืออิสิปตนมฤคทายวัน ในตอนเย็นวันนั้น แต่ถ้าดูระยะทางตามแผนที่จากตำบลอุรุเวลา ที่บัดนี้เรียกว่า พุทธคยา ไปถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ที่บัดนี้เรียกว่า สารนาถ ก็เป็นหนทางถึง ๑๐๐ ไมล์เศษ ในคัมภีร์ชั้นบาลีไม่ได้กำหนดวันเป็นแต่เพียงได้บอกว่าได้เสด็จไปโดยลำดับเท่านั้น

ภิกษุปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ นั้น มีชื่อว่า ๑. โภณฑัญญะ ๒. วัปปะ ๓. ภัททิยะ ๔. มหานามะ และ ๕. อัสสชิ โภณฑัญญะเป็นหัวหน้า ท่านโภณฑัญญะผู้นี้ได้เป็นพรหมณ์คนหนึ่งในจำนวนพรหมณ์ ๑๐๘ คน ที่มาประชุมทำนายพระลักษณะ

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประสูติแล้ว ๕ วัน พราหมณ์เหล่านี้พากันทำนายว่าพระองค์จะมีคติเป็น ๒ คือ ถ้าอยู่ครองฆราวาสจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระราชาเอกในโลก แต่ถ้าออกทรงผนวชจะได้เป็นศาสดาเอกในโลก ส่วนท่านโกณฑัญญะเป็นพราหมณ์หนุ่มที่สุดในหมู่พราหมณ์นั้น ได้ทำนายไว้คดีเดียวว่าจะเสด็จออกทรงผนวชและจะได้เป็นศาสดาเอกในโลก เพราะฉะนั้น จึงได้คอยฟังข่าวพระโพธิสัตว์อยู่เสมอ จนเมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกทรงผนวช ท่านโกณฑัญญะก็ได้ชักชวนบุตรของพราหมณ์ที่มาประชุมทำนายพระลักษณะในคราวนั้นได้อีก ๔ คน รวมกันเป็น ๕ คน ออกบวชคอยติดตามพระพุทธเจ้า และเมื่อพระพุทธเจ้าได้ไปทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาก็เป็นที่สับอัญญาศัยของท่านทั้ง ๕ นั้น ซึ่งนิยมในทางนั้น ก็พากันไปคอยเฝ้าปฏิบัติ ครั้นพระองค์ได้ทรงเลิกเสวยแล้ว ท่านทั้ง ๕ นั้นก็เห็นว่าพระองค์ได้ทรงเวียนมาเป็นผู้มักมาก จะไม่สามารถตรัสรู้พระธรรมได้ ก็พากันหลีกไปพักอยู่ที่ตำบลอิสิปตนมฤคทายวันนั้น

เมื่อภิกษุปัญจวัคคีย์ได้เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาแต่ไกล ก็นัดหมายกันไม่ให้ลุกต้อนรับ ไม่ให้ทำการอภิวาท แต่ให้ปูอาสนะไว้ ถ้าทรงประสงค์จะนั่งก็นั่ง แต่ถ้าไม่ทรงประสงค์ก็แล้วไป แต่ครั้นเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึงเข้า ต่างก็ลืมหึกตาที่ตั้งกันไว้ พากันลุกขึ้นรับและอภิวาทกราบไหว้ และนำน้ำล้างพระบาท ตั้งรองพระบาท ผ้าเช็ดพระบาทมาคอยปฏิบัติ พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับบนอาสนะ ทรงล้างพระบาทแล้ว พวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็พากันเรียกพระองค์ด้วยถ้อยคำตีเสมอ คือเรียกพระองค์ว่า *อาวุโส* ที่แปลว่า *ผู้มีอายุ* หรือแปลกันอย่างภาษาไทยว่า *คุณ* พระพุทธเจ้าก็ตรัสห้าม และได้ตรัสว่า ตถาคตมาก็เพื่อจะแสดงอมตธรรมให้ท่านทั้งหลายฟัง เมื่อท่านทั้งหลายตั้งใจฟังและปฏิบัติโดยชอบก็จะเกิดความรู้จนถึงที่สุดทุกขได้ ภิกษุปัญจวัคคีย์กราบทูลคัดค้านว่า เมื่อทรงบำเพ็ญทุกรกิริยายังไม่ได้ตรัสรู้ เมื่อทรงเลิกเสวยจะตรัสรู้ได้อย่างไร พระพุทธเจ้าก็ยังตรัสยืนยันเช่นนั้น และพวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็คงคัดค้านเช่นนั้นถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าจึงตรัสให้ระลึกว่า แต่ก่อนนี้พระองค์ได้เคยตรัสพระวาจาเช่นนี้หรือไม่ พวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็ระลึกขึ้นได้ว่า พระองค์ไม่เคยตรัสพระวาจาเช่นนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงได้ยินยอมเพื่อจะฟังธรรม พระพุทธเจ้าเมื่อทรงเห็นว่า พวกภิกษุปัญจวัคคีย์พากันตั้งใจเพื่อจะฟังพระธรรมของพระองค์แล้ว จึงได้ทรงแสดง *ปฐมเทศนา* คือเทศนาที่แรก โปรดภิกษุปัญจวัคคีย์ ท่านแสดงว่า “พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนานี้

ในวันรุ่งขึ้นจากที่เสด็จไปถึง” คือได้ทรงแสดงในวันเพ็ญของเดือนอาสาฬหะ หรือเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา ซึ่งเป็นวันที่ได้ประกอบพิธีอาสาฬหบูชา ดังที่ได้กำหนดตั้งขึ้น เป็นวันบูชาวันหนึ่ง

ปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

ปฐมเทศานี้ เป็นเทศน์ครั้งแรกที่มีความสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทางที่พระองค์ทรงปฏิบัติ ได้ทรงแสดงธรรมที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงแสดงญาณ คือความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นในธรรมนั้น ถ้าจะตั้งปัญหาว่า พระพุทธเจ้าทรงดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอย่างไร ปัญหาเหล่านี้ก็อาจจะตอบได้ด้วยพระสูตรนี้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นพระสูตรที่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจะละเสียมิได้ ควรจะต้องศึกษาให้เข้าใจ ใจความปฐมเทศานี้^๒

ตอนที่ ๑ พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ทางที่บรรพชิต คือนักบวช ซึ่งมุ่งความหน่าย มุ่งความสิ้นราคะคือความติด ความยินดี มุ่งความตรัสรู้ มุ่งพระนิพพาน ไม่ควรจะชองเสพ อันได้แก่ *กามสุขัลลิกานุโยค* ความประกอบตนด้วยความสุขสดชื่นอยู่ในทางกาม และ *อตตกิลมถานุโยค* ความประกอบกรรมตนให้ลำบากเดือดร้อนเปล่า เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นของต่ำทราม ที่เป็นกิจของชาวบ้าน ที่เป็นของปุถุชน มิใช่เป็นกิจของบรรพชิตผู้มุ่งผลเช่นนั้น ส่วนอีกหนทางหนึ่งซึ่งเป็นข้อปฏิบัติ เป็นหนทางกลาง อยู่ในระหว่างทางทั้ง ๒ นั้น แต่ที่ไม่ชองแหวะอยู่ในทางทั้ง ๒ นั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดจักขุคือดวงตาเห็นธรรม จะทำให้เกิดญาณคือความหยั่งรู้ ทำให้เกิดความสงบ ระงับ ทำให้เกิดความรอบรู้ ทำให้เกิดความดับกิเลส อันได้แก่ *ทางที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการ* อันเป็นของประเสริฐ ได้แก่ *สัมมาทิฏฐิ* ความเห็นชอบ *สัมมาสังกัปปะ* ความดำริชอบ *สัมมาวาจา* เจรจาชอบ *สัมมากัมมันตะ* การงานชอบ *สัมมาอาชีวะ* เลี้ยงชีวิตชอบ *สัมมาวายามะ* พยายามชอบ *สัมมาสติ* ระลึกรู้ชอบ *สัมมาสมาธิ* ตั้งใจชอบ

^๒ วิ.มหา ๔/๑๗-๒๓/๑๓-๑๗.

ตอนที่ ๒ ได้ทรงแสดงธรรมที่ได้ตรัสรู้ เมื่อละทางทั้ง ๒ ข้างต้น และมาเดินอยู่ในทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือข้อปฏิบัติเป็นทางกลาง ซึ่งมีองค์ประกอบทั้ง ๘ นั้น อันได้แก่อริยสัจ ๔ คำว่า อริยสัจ แปลว่า ความจริงของบุคคลผู้ประเสริฐก็ได้ แปลว่า ความจริงที่ทำให้บุคคลเป็นคนประเสริฐก็ได้ อริยสัจ ๔ นี้ ได้แก่

๑. ทุกข์ ในพระสูตรนี้ ได้ชี้ว่าอะไรเป็นทุกข์ไว้ด้วย คือชี้ว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือแห่งใจ ปริเวหะคือคร่ำครวญรำจวนใจ ทุกขะคือทุกข์กาย เช่นป่วยไข้ โทมนัสสะ คือทุกข์ใจ อุปายาสคือคับแค้นใจ เป็นทุกข์ อภิปิยสัมปโยค ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ปิยวิปโยค ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ พรารธนาไม่ได้สมหวัง เป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อ ชั้นที่ยึดถือไว้ทั้ง ๕ ประการ เป็นทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย เหตุให้ทุกข์เกิด ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า ต้นเหตุคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ อันมีลักษณะให้ซัดส่ายไปสู่ภพคือภาวะใหม่เสมอ ไปด้วยกันกับนั้นที่มีความเพลิดเพลิน ราคะ ความติดความยินดี มีความเพลิดเพลินเป็นอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ มี ๓ คือ กามต้นเหตุ ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือได้แก่สิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ภาวต้นเหตุ ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั้นเป็นนี้ วิภวต้นเหตุ ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั้นเป็นนี้

๓. ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า คือดับต้นเหตุเสียได้หมด สละต้นเหตุเสียได้หมด ปล่อยคืนต้นเหตุเสียได้หมด พ้นต้นเหตุเสียได้หมด ไม่อาศัยพัวพันอยู่ในต้นเหตุทั้งหมด

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เรียกสั้น ๆ ว่า มรรค ได้แก่มรรคอันมีองค์ ๘ ประการ ดังกล่าวข้างต้นนั้น

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้แจงว่า ที่เรียกว่า ตรัสรู้ นั้น คือต้องเป็นรู้ที่มีลักษณะอย่างไร รู้ที่เรียกว่าเป็นตรัสรู้นั้น ต้องมีลักษณะดังนี้ คือเป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี่เป็นทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์

เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้ควรละ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้ละได้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี่เป็นนิโรธความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านิโรธนี้ควรกระทำให้แจ้ง เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านิโรธนี้ได้ทำให้แจ้งแล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี่เป็นมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ควรอบรมให้มีขึ้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ได้อบรมให้มีขึ้นได้บริบูรณ์แล้ว เพราะฉะนั้น *ญาณ คือความรู้* จะเรียกว่า ตรัสรู้ ต้องประกอบด้วยลักษณะเป็น *สัจจญาณ คือความรู้ในความจริงว่า* นี่เป็นความทุกข์จริง นี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง นี่เป็นนิโรธคือความดับทุกข์จริง นี่เป็นมรรคคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง ส่วน ๑ ต้องเป็น *กิจจญาณ ความรู้ในกิจคือหน้าที่* คือรู้ว่าหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติในทุกข์ก็ได้แก่กำหนดรู้ ในสมุทัยก็ได้แก่ต้องละ ในนิโรธก็ได้แก่การทำให้แจ้ง ในมรรคก็ได้แก่ต้องปฏิบัติอบรม ส่วน ๑ ต้องเป็น *กตญาณ คือความรู้ในการทำกิจเสร็จ* คือรู้ว่าทุกข์ก็ได้กำหนดเสร็จแล้ว สมุทัยก็ละเสร็จแล้ว นิโรธก็ได้ทำให้แจ้งแล้ว มรรคก็ได้ปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นแล้ว ส่วน ๑ เพราะฉะนั้น ในพระสูตรจึงแสดงว่าความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็นญาณ คือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ มีวนรอบ ๓ ก็คือว่า ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ นั้นโดยเป็นสัจจญาณ คือความรู้ในความจริงรอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณ คือต้องรู้ในกิจอันได้แก่หน้าที่รอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจ ๔ นั้นโดยเป็นกตญาณ คือความรู้ในการทำกิจเสร็จรอบหนึ่ง ๓ คุณ ๔ ก็เป็น ๑๒ คือว่ามีอาการ ๑๒ เมื่อเป็นความรู้ที่วนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดังกล่าวนี้อันนี้ จึงจะเรียกว่าเป็นความตรัสรู้ และท่านผู้ที่ได้มีความรู้ดังกล่าวนี้ จึงเรียกว่าเป็น *พุทธะ คือเป็นผู้ตรัสรู้* ถ้าจะเรียกปัญญาของท่านก็เป็นโพธิ ที่แปลว่า *ความตรัสรู้*

เพราะฉะนั้น ใจความในพระสูตรที่กล่าวมานี้จึงเป็นการตอบปัญหาได้ทั้ง ๓ ข้อ ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ ก็ตอบได้ด้วยตอนที่ ๑ ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่ ๒ ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอาการอย่างไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่ ๓ ฉะนั้น ในท้ายพระสูตร พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงประกาศว่า เมื่อความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดังกล่าวนี้อย่างนี้ ยังไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ตราบใด ก็ยังไม่ทรงบัญญัติคุณพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้

ต่อญาณดังกล่าวนั้นเกิดขึ้นบริสุทธิบริบูรณ์ พระองค์จึงปฏิญาณพระองค์ว่าเป็น พุทธะ คือเป็นผู้ตรัสรู้ และเรียกว่าเป็นผู้ตรัสรู้เอง ก็เพราะว่าความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้น ดังกล่าวนั้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นในธรรมคือในความจริง ที่ไม่ได้ทรงเคยสดับฟังมาจากใคร ไม่ได้ทรงเรียนมาจากใคร เมื่อพิจารณาตามพระสูตร แม้ทางปฏิบัติของพระองค์ พระองค์ก็ทรงพบขึ้นเอง เพราะได้ทรงละทางปฏิบัติของคณาจารย์ต่าง ๆ มาโดยลำดับ จนมาถึงทรงค้นหาทางปฏิบัติด้วยพระองค์เอง และทรงพบทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา และก็ทรงดำเนินไปในทางนั้น เมื่อทรงดำเนินไปในทางนั้นจนบริบูรณ์แล้ว ก็เกิดญาณ คือความหยั่งรู้ขึ้นในธรรมคือความจริง อันได้แก่อริยสัจ ๔ ซึ่งไม่ได้เคยทรงสดับมาจากใคร ความรู้นั้นผุดขึ้นเอง อันเป็นผลของการปฏิบัติที่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า พระองค์เป็นผู้ตรัสรู้เอง ไม่มีครู ไม่มีอาจารย์ หมายถึงว่าทรงมีความรู้ดังที่แสดงไว้ในพระสูตร ดังกล่าวนั้นแล

เมื่อได้เล่าเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จไปทรงแสดงปฐมเทศนาโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์ ที่อิสิปตนมฤคทายวัน กรุงพาราณสี ในแคว้นกาสิ และเมื่อได้เล่าความแห่งปฐมเทศนา นั้นโดยย่อ ต่อไปนี้จะเล่าเรื่องประกอบก่อน

แคว้นกาสิ

แคว้นกาสิ ตามเรื่อง que แสดงในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ปรากฏว่าเคย เป็นแคว้นที่เจริญรุ่งเรืองมาในสมัยก่อนพุทธกาล คู่กับแคว้นโกศลที่อยู่ติดต่อกัน คำว่า กาสิ เข้าใจกันว่าเป็นชื่อของชาวอารยัน เฝ้าที่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่在那ัน หรือเป็นชื่อของกษัตริย์พระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ปกครองแคว้นนั้นในอดีต

คำว่า พาราณสี บางคนว่ามาจากคำว่า พรณา กับ อสี ต่อกัน คือที่ตรงนั้นมีแม่น้ำพรณาอยู่ทางเหนือ แม่น้ำอสีอยู่ทางใต้ แต่อีกแบบหนึ่งก็กล่าวว่าแม่น้ำคงคา และแม่น้ำชื่อว่า วรุณ มาบรรจบกัน และมีความเชื่อถือของคนว่า มีแม่น้ำอีกสายหนึ่ง ลอดมาข้างใต้ มาบรรจบกันที่ตรงนั้น แต่ที่เห็นกันอยู่ก็เป็นแม่น้ำ ๒ สายมาบรรจบกัน ว่ารวมชื่อของแม่น้ำนี้เข้าก็เป็นพาราณสี

ส่วนคำว่า *อิสิปตนะ*^๓ แปลตามศัพท์ว่า ที่เป็นที่ตกของฤๅษี มีอธิบาย ๒ อย่าง อย่างหนึ่งมีอธิบายว่า ได้มีพระปัจเจกพุทธเจ้าจำนวน ๕๐๐ รูป เหาะมาถึงที่ตรงนั้นก็มานิพพาน แล้วสรีระของท่านก็ตกลงมาที่ตรงนั้นพร้อมกัน อีกอย่างหนึ่งอธิบายว่า ได้มีพระปัจเจกพุทธเจ้ามีจำนวน ๕๐๐ รูป คือจำนวนมากได้ออกมาจากป่า และมาพักอยู่ที่แห่งหนึ่งนั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า *อิสิปตนะ* แปลว่า ที่ตกของฤๅษี หรือที่มาประชุมพักของฤๅษีก็ได้ คำว่า *ฤๅษี* แปลตามศัพท์ ว่าผู้มีปกติแสวงหา หมายความว่าผู้มีปกติแสวงหาคุณวิเศษ เดิมก็ใช้เป็นชื่อเรียกนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนา แต่เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม ก็ใช้คำนี้เป็นชื่อของผู้แสวงธรรมในพระพุทธศาสนาด้วย ดังที่เรียกพระสาวกเป็นต้นว่าเป็น *อิสิ* หรือ *ฤๅษี* แต่ว่าใช้ในความหมายว่าแสวงธรรม

คำว่า *มิดทายะ* นั้น คำว่า *ทายะ* บางท่านแปลว่า *ป่า* *มิดทายะ* แปลว่า *ป่าเนื้อ* อีกคำหนึ่ง *ทาวะ* คือเป็นตัว *ว* แปลว่า *ป่า* เหมือนกัน *มิดทาวะ* ก็แปลว่า *ป่าเนื้อ* อีกอย่างหนึ่ง *ทายะ* แปลว่า *ให้* *มิดทายะ* ก็แปลว่า *ที่เป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ* คือเนื้อนกที่อยู่เขตนั้น ก็ถูกห้ามไม่ให้ทำอันตราย คือเท่ากับเป็นที่หวงห้ามไม่ให้ทำอันตรายแก่สัตว์ป่าในที่นั้น

ความเจริญของแคว้นกาสีในอดีต ได้มีเล่าไว้ในชาดกเป็นอันมาก ในบางครั้ง ได้มีความเจริญในด้านศีลธรรมมาก จนถึงมีเล่าไว้ในชาดก^๔ ว่า ครั้งหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นกาสีมีพระนามว่า พรหมทัต พระนามนี้เป็นพระนามของกษัตริย์แห่งแคว้นนี้สืบต่อกันมาทุก ๆ องค์ พระเจ้าพรหมทัตพระองค์นี้ได้ทรงตั้งอยู่ในความยุติธรรมเป็นอย่างยิ่ง ได้ทรงตัดสิ้นความของราษฎรด้วยความเที่ยงตรง ทรงปกครองให้มีความสุขไม่เบียดเบียนกันและกัน จนเป็นที่สรรเสริญกันทั่วไป พระองค์ได้เคยปลอมพระองค์เสด็จไปเที่ยวสอดส่องดูสุขทุกข์ของราษฎรอยู่เสมอ ก็ไม่พบผู้ที่ทำหนิตติเตียน พระองค์ได้เสด็จทรงราชรถมีนายสารถีขับเร่ไปยังชายแดนในคราวหนึ่ง และในรัฐโลกศลงซึ่งอยู่ติดกัน พระเจ้าแผ่นดินของแคว้นนั้นมีพระนามว่า พัลลิกะ ก็ทรงปกครองราษฎร

^๓ ปุ.ส.๒/๒๕๓, ๘๖

^๔ ราชาวาทชาดก ชาดก. ๓/๑

ให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขคล้ายคลึงกัน ชอบปลอมพระองค์เสด็จออกสอดส่องดูทุกข์สุขของราษฎร และในคราวหนึ่งก็เสด็จทรงราชรถมีนายสารถีขับออกไปจนถึงชายแดนรถของพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ พระองค์มาสวนกันในทางแคบแห่งหนึ่ง สารถีของทั้ง ๒ ฝ่ายก็เกียงจะให้อีกฝ่ายหนึ่งหลีกทางให้ แต่อีกฝ่ายหนึ่งก็ไม่ยอม ฉะนั้น ก็ได้ถามกันถึงพระราชประวัติต่าง ๆ ปรากฏว่ามีพระชนม์เท่ากัน มีกำลังร่ำพลทรัพย์สมบัติก็เท่าเทียมกัน ไม่ด้อยกว่ากัน ก็ยังไม่มีเหตุที่จะอ้างให้อีกฝ่ายหนึ่งหลีกทางให้อีกฝ่ายหนึ่งได้ คราวนี้จึงได้ถามกันขึ้นถึงธรรมของพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ พระองค์ นายสารถีของพระเจ้าพัลลิกะซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นโกศล ตอบว่าพระเจ้าพัลลิกะพระราชอาของตนนั้น ทรงโต้ตอบหนักแก่คนที่หนักมา ทรงโต้ตอบอ่อนแก่คนที่อ่อนมา ทรงชนะความดีด้วยความดี แต่เมื่อชั่วมาก็ทรงเอาชนะด้วยความชั่ว พระเจ้าแผ่นดินของตนเป็นเช่นนั้น ฝ่ายสารถีของพระเจ้าพรหมทัตกรุงกาสีก็ตอบว่า พระเจ้าแผ่นดินของตนนั้น ทรงเอาชนะคนโกรธด้วยความไม่โกรธ ทรงเอาชนะคนชั่วหรือความชั่วด้วยความดี ทรงเอาชนะคนตระหนี่หรือความตระหนี่ด้วยการบริจาค พระเจ้าแผ่นดินของตนได้มีธรรมเช่นนี้ เมื่อได้ฟังดังนั้น ฝ่ายพระเจ้าพัลลิกะแห่งกรุงโกศลเห็นว่าธรรมของพระเจ้าพรหมทัตสูงกว่า จึงได้ยอมหลีกทางให้

อีกเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องแสดงการให้อภัยแก่เนื้อ^๕ คือมีเรื่องเล่าว่า พระเจ้าพรหมทัตซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นกาสีพระองค์หนึ่ง ได้โปรดล่าเนื้อและเสวยเนื้อสัตว์เป็นอาจิน ได้เกณฑ์ให้ราษฎรตามเสด็จในการล่าเนื้อ จนราษฎรพากันระอา เพราะต้องละทิ้งการงาน จึงได้คิดที่จะหาที่สักแห่งหนึ่ง จัดล้อมไว้และตั้งเนื้อเข้ามารักษาไว้ในที่นั้น เมื่อพระเจ้าแผ่นดินต้องการจะล่าเนื้อเสวยเนื้อก็ให้มาล่าเอาไป พวกตนก็ไม่ต้องเสียเวลาทำมาหากิน จึงได้พร้อมกันไปตั้งเนื้อมารวมไว้ในที่แห่งหนึ่งเป็นจำนวนมาก เนื้อที่ถูกตั้งมานั้นได้มีอยู่ ๒ หมู หัวหน้าของเนื้อหมูหนึ่งชื่อว่า นิโครธ อีกหมูหนึ่งชื่อว่า สาชะ เนื้อทั้งสองนี้เป็นเนื้อที่มีรูปร่าง พระเจ้าแผ่นดินเมื่อได้เสด็จมาทอดพระเนตร ก็พระราชทานอภัยให้โดยเฉพาะ ไม่ให้ใครทำอันตรายเมื่อตั้งเนื้อมารวมไว้ตั้งนั้นแล้ว บางคราวพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จมาเอง บางคราว

^๕ นิโครธมิตชาตก ชาตก. ๑/๒๒๑

ก็ให้พ่อครัวมาจัดการประหารไปปรุงอาหารเป็นประจำ เนื้อที่ถูกเขาไล่จะฆ่าก็พากันวิ่งหนี จะจับมาได้สักตัวหนึ่งก็บาดเจ็บกันหลายตัว เพราะฉะนั้น หัวหน้าที่ ๒ ก็หารือกันว่า ไหน ๆ ก็จะต้องตายด้วยกันแล้ว จัตุวาระไปรอรับความตายอยู่วันละตัว เมื่อถึงวาระของเนื้อตัวไหน เนื้อตัวนั้นก็ไปอยู่รอในที่ที่เขาจะประหาร หมูเนื้อทั้งปวงก็ตกลงกัน และก็ผลัดวาระกันไปให้เขาจับฆ่า คราวนี้ก็ถึงวาระของแม่เนื้อตัวหนึ่งซึ่งมีกรรมแก่เป็นบริวารของเนื้อชื่อว่า สาขะ แม่เนื้อตัวนั้นไปหาหัวหน้า ขอร้องว่าให้ตกลงเสียก่อน เมื่อตกลงแล้วก็จะเข้ารับวาระ ฝ่ายหัวหน้าก็ไม่ยอม เพราะไม่อาจจะจัดให้ใครไปแทนได้ เนื้อท้องแกะนั้นก็ไปหาหัวหน้าเนื้ออีกฝูงหนึ่ง ซึ่งชื่อว่า นิโครธ หัวหน้าเนื้อชื่อนิโครธนั้นสงสาร จึงรับภาระที่จะช่วย ได้เอาตัวเองไปรอรับวาระ ฝ่ายพ่อครัวเข้ามาเพื่อจะฆ่าเนื้อ เมื่อมาเห็นเนื้อหัวหน้าซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้สั่งห้ามไว้แล้วก็ไม่กล้าทำอันตราย ไปทูลให้ทรงทราบ พระเจ้าแผ่นดินเสด็จมาทรงถามสอบสวนได้ความแล้ว ทรงมีพระราชดำริว่า แม้แต่สัตว์เดียรัจฉานก็ยังมีความจิตใจที่มีเมตตา กรุณา โฉนดมนุษย์จึงไม่มี จึงพระราชทานอภัยให้แก่หมูเนื้อทั้งหลาย ห้ามไม่ให้ใครทำอันตรายทั่ว ๆ ไปทั้งหมด

เรื่องชาดกโดยมากในพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องเล่าในแคว้นกาสินีเกือบทั้งนั้น อันแสดงว่าเป็นแคว้นที่เคยรุ่งเรืองมานาน แต่ก็หมายความว่ารุ่งเรืองมานานก่อนสมัยพุทธกาล คือก่อนที่พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ในสมัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นนั้น แคว้นกาสินีปรากฏว่าได้ด้อยอำนาจลงไป จนต้องไปรวมอยู่กับแคว้นโกศลซึ่งเป็นแคว้นใหญ่อยู่ในเวลานั้น แต่ว่าในสมัยพระพุทธเจ้านั้นแคว้นกาสินีจะเป็นแคว้นอิสระหรืออย่างไรไม่ปรากฏชัด แต่ก็มีเรื่องเกี่ยวเนื่องอยู่กับแคว้นโกศลและมคธ เพราะฉะนั้นก็ควรจะทราบอีก ๒ แคว้นนั้นโดยสังเขปก่อน *แคว้นมคธ* หรือ *มคธรัฐ* นั้น ในสมัยพุทธกาล พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า *พิมพิสาร* ราชธานีชื่อว่า *ราชคฤห์* หรือ *ราชคฤห์* ส่วน *แคว้นโกศล* พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า *ปเสนทิ* ราชธานีชื่อว่า *สาวตถี* พระเจ้าพิมพิสารกรุงราชคฤห์แห่งมคธรัฐกับพระเจ้าปเสนทิกรุงสาวตถีแห่งโกศลรัฐ ต่างก็เป็นพระสวามีของชนิษฐภคินีของกันและกัน คือพระชนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิไปอภิเษกเป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร พระชนิษฐภคินีของพระเจ้าพิมพิสารก็ไปอภิเษกเป็นอัครมเหสีของพระเจ้าปเสนทิ เมื่อพระราชบิดาของ

พระเจ้าปเสนทิ อันมีพระนามว่า พระเจ้ามหาโกศล หรือ มหาปเสนทิ ทรงจัดอภิเษก พระราชธิดา ซึ่งเป็นชนิษฏกนิของพระเจ้าปเสนทิในปัจจุบันนั้นแก่พระเจ้าพิมพิสาร ก็ได้พระราชทานกาสิกคามให้แก่พระราชธิดา เพื่อเป็นค่าเครื่องประดับทำนุบำรุง พระราชธิดาของพระองค์ ผู้ปกครองของแคว้นกาสิไม่ปรากฏชัด เพราะในตำนาน พระพุทธศาสนาจะมีเล่าไว้ก็ในเมื่อมาเกี่ยวพันกับเรื่องทางศาสนาเท่านั้น ถ้าไม่มีเกี่ยว พันก็ไม่เล่า แต่ว่ามีกล่าวไว้ในอรรถกถาพระวินัยเล่มหนึ่ง^๖ ว่า พระเจ้าแผ่นดินของ กาสิ เป็นพระภาदार่วมพระราชบิดาของพระเจ้าปเสนทิแห่งแคว้นโกศลในสมัยนั้น และในบาลีวินัยแห่งหนึ่ง^๗ ก็มีเล่าถึงว่าพระเจ้ากาสิได้ส่งผ้าเนื้อดีไปพระราชทานแก่ หมอชีวกโกมารภัจ ซึ่งเป็นผู้มีอุปการะแก่พระองค์ ผ้าแคว้นกาสินี้เป็นสินค้าที่มีชื่อเสียง ในสมัยนั้น เป็นของดีมีราคาแพง ส่วนการศาสนาในแคว้นกาสิ โดยเฉพาะในพาราณสี ซึ่งเป็นเมืองหลวงในสมัยพระพุทธเจ้า ปรากฏว่าเป็นที่รวมของลัทธิศาสนาเป็นอันมาก ดังที่กล่าวว่า มีศาสดาเจ้าลัทธิสั่งสอนอยู่เป็นก๊กใหญ่ ๆ ๖ ก๊ก และที่มีผู้นับถือมาก ตามหลักฐานที่แสดงกันมากก็คือ ศาสนาไชนะ กับ ศาสนาพราหมณ์ พระพุทธเจ้าได้ เสด็จไปประกาศพระพุทธศาสนาในแหล่งที่มีศาสนาต่าง ๆ กำลังรุ่งเรืองอยู่

อริยสัจจ ๔

คราวนี้จะแสดงความของปฐมเทศนา อธิบายออกไปโดยสังเขป

อริยสัจจข้อที่ ๑ คือทุกข์ คำว่า ทุกข์ แปลตามศัพท์ว่า สิ่งที่ทนอยู่ยาก มีความหมายเป็น ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่งหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลง ไป คือว่าเมื่อเกิดขึ้นมาแล้ว ก็ต้องแปรปรวนเรื่อยไปจนถึงดับหรือแตกสลาย เรืองง่าย ๆ ว่าหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่มีเกิด มีดับ สิ่งใดมีเกิดขึ้นและต้องดับไป สิ่งนั้นเรียกว่า เป็นทุกข์ทั้งหมด เพราะอะไร เพราะว่าทนอยู่ยาก คือทนอยู่ไม่ได้ ถ้าทนอยู่ได้

^๖ สมณฑ. ๒/๒๒๖.

^๗ วิ. มหา ๕๑๑๙๒/๑๓๙

เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องไม่ดับไม่แตกสลาย แต่เพราะเกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับต้องแตกสลาย จึงได้ชื่อว่าเป็นทุกข์อันแปลว่าทนอยู่ยาก หมายความว่าทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป นี่เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงตัวโลกเอง ก็ต้องเป็นเช่นนี้ เพราะไม่มีอะไรที่เกิดขึ้นแล้วไม่ดับไม่แตกสลาย ต่างกันแต่ว่าจะแตกสลายไปช้าหรือเร็วเท่านั้น ในพระสูตร ท่านชี้เข้ามาให้กำหนดรู้โดยเฉพาะที่กายว่า เกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ ก็มุ่งที่จะให้รู้ถึงทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดาดังกล่าวนั้น ถ้าจะอธิบายอย่างอื่นก็พอได้แต่ไม่ชัด เช่นบางท่านอธิบายว่าเมื่อเกิดนั้นทุกข์หนักหนา แต่ความจริง ทุก ๆ คนก็ไม่รู้ว่าทุกข์อย่างไรเวลาเกิดออกมา มารู้เอาเมื่อโตขึ้นแล้ว เพราะฉะนั้น จะไปว่าเป็นทุกข์ก็ไม่รู้ แก่นี่ก็เหมือนกัน ถ้ามุ่งถึงว่าร่างกายแปรปรวนเปลี่ยนแปลงในชั้นเจริญขึ้น ซึ่งเรียกว่าแก่เหมือนกันคือว่าแก่ขึ้นก็ไม่รู้สึกว่าจะเป็นทุกข์อะไร แต่ครั้นอายุมากเข้าเป็นแก่ลง ร่างกายเสื่อมลงจึงค่อยรู้สึกขึ้น เมื่อเวลาจะตายว่าตายเป็นทุกข์ ความจริงทุกข์ก่อนตาย เมื่อจะตายจริง ๆ ไม่มีใครรู้ว่าเป็นทุกข์อย่างไร อย่างที่เรียกว่ากลัวตายนั่น ความจริงกลัวก่อนตาย ถ้ายังกลัวตายอยู่ก็ยังไม่ตาย เมื่อจะตายจริงแล้วไม่กลัว คือว่าไม่รู้สึกที่จะกลัวแล้ว และพร้อมกันนั้น ก็ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นทุกข์แล้ว แต่ท่านก็อธิบายให้เห็นว่าเดือดร้อนอย่างนั้นอย่างนี้ต่าง ๆ แต่ก็ไม่ชัด เพราะฉะนั้น เห็นว่าจะต้องอธิบายว่า ที่ชื่อว่าเป็นทุกข์ก็หมายถึงว่าเป็นสภาพธรรมดาที่จะต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ทนอยู่คงที่ไม่ได้ คือว่าทุก ๆ สิ่งตลอดถึงกายของเรา เมื่อเกิดขึ้นเบื้องต้นแล้วก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ จนถึงลงท้ายก็ดับ ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงโลกก็เป็นอย่างนี้ เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา นี่เป็นความหมายอย่างหนึ่งซึ่งเป็นความหมายอื่น แต่คนเราเองไปมีตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก และมีอุปาทานคือความยึดถือในสิ่งที่เป็นทุกข์นั้น เพราะฉะนั้น จึงได้เกิดความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าความทุกข์ใจต่าง ๆ ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า *โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา* เป็นต้น ถ้าบุคคลไม่มีตัณหาอุปาทานอย่างพระพุทธเจ้า หรือพระอรหันตสาวกก็ไม่เห็นว่าจะต้องเป็นทุกข์เดือดร้อนอะไร สิ่งทั้งหลายในโลกตลอดจนถึงกายของเราเอง ตลอดจนถึงโลกเอง ก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา คือว่ามีเกิด มีแปรปรวน มีดับ แต่เมื่อไม่มีกิเลสเข้าไปยึดถือก็ไม่เป็นทุกข์

เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เกิดจากตัณหาได้แก่ ความทุกข์ใจต่าง ๆ ประกอบกันไปด้วย แล้วก็ชี้ว่าตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน คือความยึดถือก็เป็น *สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์* เป็น อริยสัจข้อที่ ๒

เมื่อดับตัณหา ดับความยึดถือได้ ก็เป็น *ความดับทุกข์ เป็นอริยสัจข้อที่ ๓* อะไรจะเป็นอะไร ใจเราก็ไม่เป็นทุกข์อะไร เทียบดูเหมือนอย่างเตี้ยนี้เองถ้าบุคคล มีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอะไรขึ้นในทางที่ไม่ชอบไม่ปรารถนาจึงจะเกิด ความทุกข์ขึ้น ถ้าไม่มีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นจะเป็นอะไร จะไม่เป็นทุกข์อะไร คราวนี้พิจารณาดูใกล้เข้ามา ๆ จนถึงทุกสิ่งทุกอย่าง ถ้าหมดตัณหาอุปาทานเสียทุก ๆ สิ่งแล้ว ทุกข์ก็ไม่มีทุก ๆ สิ่ง แต่ว่าสิ่งทั้งหลายในโลก ก็ต้องเป็นไปตามคตินิกรรมตามีเกิด มีแปรปรวน มีดับ

มรรคนั้นก็หมายความว่า การปฏิบัติอบรมจิตและอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ ความเห็นจนเป็นเหตุให้ละตัณหาอุปาทานเสียได้ นี้แหละเป็นใจความของ *มรรคมีองค์ ๘* ซึ่งเป็นอริยสัจข้อที่ ๔ ความรู้ความเห็นนั้นต้องเป็นความรู้ที่ละได้ด้วย ไม่ใช่รู้แล้ว ละไม่ได้ ต้องเป็นความรู้ที่ทำได้ ไม่ใช่รู้แล้วทำไม่ได้ อันนี้เป็นลักษณะของความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒

ในปฐมเทศนาที่ได้ย่อความมาแสดงแล้ว มีอธิบายโดยสังเขปบางข้อ ดังนี้

คราวนี้จะอธิบาย *ญาณ* คือความรู้ของพระพุทธเจ้าที่เกิดขึ้นในอริยสัจที่ว่ามือน ๓ มีอาการ ๑๒ ในเบื้องต้น ควรกำหนดชื่อญาณไว้ ๓ ก่อน คือ

๑. *สัจจญาณ* ความรู้ในสัจจะคือจริง
๒. *กิจจญาณ* ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ
๓. *กตญาณ* ความรู้ในการทำกิจเสร็จ

การที่จะทำความเข้าใจ *ญาณ* ในอริยสัจ ก็ควรจะทำทำความเข้าใจ *ญาณ* คือ ความรู้ในเรื่องสามัญ เป็นการเทียบเคียง เมื่อทุก ๆ คนประสบเรื่องที่เป็นหน้าที่การงานของตน เรื่องในครอบครัว เรื่องอื่น ๆ จากนี้ที่เกี่ยวข้อง เบื้องต้นจะต้องรู้ความจริงก่อน ที่เรียกกันเป็นสามัญว่าข้อเท็จจริง เมื่อรู้ความจริงถูกต้องแล้วจึงรู้ว่าควรจะจัดการ

อย่างไรกับเรื่องนั้น เมื่อรู้ดังนี้แล้วจึงลงมือจัดทำจนสำเร็จรู้ความจริงเบื้องต้น เทียบได้กับ *สัจญาณ* รู้ว่าต้องทำอะไร เทียบได้กับ *กิจญาณ* รู้ว่าทำสำเร็จแล้ว เทียบได้กับ *กตญาณ* อีกอย่างหนึ่ง เทียบในการรักษาโรค เบื้องต้นก็ต้องรู้ว่าเป็นโรคอะไร นี่เทียบได้กับ *สัจญาณ* จะต้องรู้ว่าต้องรักษาอย่างไร นี่เทียบได้กับ *กิจญาณ* รู้ว่ารักษาโรคให้หายได้แล้วนี่เทียบได้กับ *กตญาณ* ฉะนั้น ความรู้สามัญในเรื่องทั่ว ๆ ไปของคนก็จะต้องมีลักษณะ ทั้ง ๓ นี้

คราวนี้มาถึงความรู้ใน *อริยสัจ* *อริยสัจ* นั้นมี ๔ ข้อ ดังที่แสดงแล้วพระพุทธเจ้า ได้ทรงชี้ตัวของอริยสัจทั้ง ๔ นั้นด้วย คือเมื่อทรงแสดงว่า *ทุกข์* ก็ทรงแสดงว่า อะไรเป็นทุกข์ เมื่อทรงแสดงว่า *สมุทัย* ได้ทรงชี้ด้วยว่า อะไรเป็นสมุทัย เมื่อทรงแสดงว่า *นิโรธ* ความดับทุกข์ ทรงชี้ด้วยว่า ดับอะไร เมื่อทรงแสดง *มรรค* ก็ทรงชี้ข้อปฏิบัติ ไว้ด้วยครบถ้วน ฉะนั้น ในเบื้องต้น ที่เรียกว่า จะรู้*อริยสัจ* ก็ต้องรู้ว่าสิ่งต่าง ๆ ที่ทรง แสดงไว้นั้นเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ ทรงแสดงว่า ความเกิดแก่ตายเป็นต้นเป็นทุกข์ ก็ความเกิดแก่ตายนั้นเป็นทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่า ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่า ดับตัณหาเสียเป็นความดับทุกข์ ก็เป็นความดับทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่า ทางมีองค์ ๘ เป็นทางให้ถึงความดับทุกข์ จริงหรือไม่ เบื้องต้นก็ต้องรู้ว่าจริงหรือไม่ดังกล่าวนี้อีกก่อน ถ้ายังไม่เกิดความรู้ของ ตัวเองก็ยังไม่ชื่อว่า รู้ ดังเช่นรู้ตามแบบ หรือตามที่ไต่ถาม อ่านเรื่องอริยสัจ ฟังเรื่อง อริยสัจก็คงรู้เหมือน ๆ กันทุกคน แล้วก็สวดกันอยู่เป็นประจำว่า *ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณมฺปิ ทุกฺขา* รู้ตามสัญญาตั้งนี้ยังไม่ชื่อว่า *ญาณ* ต้องรู้สึกเห็นจริงขึ้นด้วยตัวเอง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นอย่างเห็นแน่แน่นอนลงไปอย่างนั้น โดยไม่นึกว่าพระพุทธเจ้าท่านว่า ไม่ต้องนึกว่าใครว่า แต่ว่าตนเองลงความเห็นจริงลงไปอย่างนั้น และการลงความเห็น นั้นก็ไม่ใช่ว่าลงความเห็นข้างนอก แต่ว่าลงความเห็นเข้ามาที่ตัวเราเอง เพราะอริยสัจ ทั้ง ๔ นี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงที่ตัวของเราเอง คือตัวของทุก ๆ คน ดังทรงแสดงว่า นี้ทุกข์ คำนี้ก็หมายถึงชี้เข้ามาข้างใน ทุกข์ก็ยังคงอยู่ที่ตัวของเราเอง เกิด แก่ ตาย ก็อยู่ที่ตัวของเราเอง ทุกข์ใจต่าง ๆ ต่อจากนั้นก็อยู่ที่ตัวของเราเอง รู้เข้ามาที่ตัวของเราเอง เหล่านี้แหละว่าเป็นทุกข์จริง สมุทัยก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ตัวของเราเองว่า ตัณหาที่ จิตใจของตนเองนั้นเป็นตัวสมุทัย นิโรธก็เหมือนกัน รู้เข้ามาถึงความดับตัณหาของ

ตนเองว่เป็นควมดบัทุกข มรรคก็เหมือนกัน รู้เข้หมที่ข้อปฏิบัติและปฏิบัติชอบ ด่ง ๆ ที่ตัวของเรเองว่เป็นทงปฏิบัติให้ถึงควมดบัทุกข ควมรู้ที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง มีควมเห็นชัดลงไปด้วยตนเอง เห็นจริงแท้แน่อนลงไปเองว่ นี้เป็นทุกข นี้เป็นเหตุ เกิดทุกข นี้เป็นควมดบัทุกข นี้เป็นทงปฏิบัติให้ถึงควมดบัทุกข เรียกว่ สัจจญาณ รู้ในควมจริง ซึ่งต้องมีเป็นประกรแรก เมื่อมีควมรู้ี้แล้ว ก็เป็นอันว่รู้ลักษณะ หน้ตของอริยสัจจทั้ง ๔ นี้ รู้สภของอริยสัจจทั้ง ๔ นี้ เหมือนอย่งมีคณมา ๔ คณ ในเปื้องต้น เมื่อสังเกตจนรู้ว่าคณทั้ง ๔ นี้มีลักษณะนิสัยใจคเป็นอย่งไร มีควมสมบถเป็นอย่งไร แพลว่รู้จักคณทั้ง ๔ นี้ดีว่เป็นอย่งไร

ครวนี้ก็ถึง กิจจญาณ ควมรู้ในกิจหน้ที่ที่พึงทำ คือเมื่อรู้สภของอริยสัจจ ทั้ง ๔ นั้นตมเป็นจริงแล้ว ก็รู้สึไปว่ทุกขนั้นครกำหนดรู้ คือครกำหนดให้รู้ว่เป็น ทุกขเท่นั้น ไม่ต้องทำอะไร สมุทัยนั้นครละคือสละให้พ้นไป นิโรธนั้นครทำให้แจ้ง มรรคนั้นครอบรมให้มีให้เป็นขึ้น นี้เรียกว่ กิจจญาณ รู้ในกิจคือในหน้ที่ที่ควรทำใน อริยสัจจทั้ง ๔ นั้น หมยควมว่ รู้หน้ที่อันควรปฏิบัติในธรรมแต่ละข้อ

การปฏิบัติของคณที่ย่งเหยงกันอยู่ ก็เพรเหตุว่ปฏิบัติไม่ถูกหน้ที่ ยกเฉพษ อริยสัจจ ๔ นี้ หน้ที่ที่ควรจะปฏิบัติในทุกขก็คือกำหนดให้รู้เท่นั้นว่เป็นทุกข หน้ที่ ที่ควรจะปฏิบัติในสมุทัย ก็คือละ ด่งกล่วแล้ว แต่คณเรไปปฏิบัติสบักัน ด่งเช่นคณที่ มีควมทุกขโศกอย่งหนัก เพรปรารถนอได้สมหวัง เป็นคณจนทงเข้ บงที่ ก็ทำอติวินบตกรรมตัวเอง นี้เรียกว่ ทำผิดหน้ที่ของธรรม เพรว่ร่งกยของตัวเอง ที่ตัวเองข้เสียนั้น จัดเข้ในทุกขสัจจะ คืออยู่ในหมวดทุกข ที่ท่นว่ต้องแ่ ต้องเจ็บ ต้องตย ด่งที่แสดงแล้ว เกยว่ร่งกยนี้ พระพุทเจ้ท่นสอนให้กำหนดรู้ เท่นั้น ว่เป็นทุกข ไม่ได้สอนให้ละคือข้ตัวเองลงไป สิ่งที่ท่นสอนให้เท่นั้นคือ สมุทัยต่งหก ได้แ่ก่ตณหที่เป็นตัวเหตุอันมีอยู่ในใจของตัว หรือพุทรวม ๆ ว่ กิเลส เป็นควมปรารถนอยกได้ต่ง ๆ หรือว่จะพุทอย่งกว่่ง ๆ ว่ โลก โกรธ หลง ก็ได้ ตัวสมุทัยท่นสอนให้ละ เมื่อจะข้ก็ต่งข้สมุทัย ไม่ใช่ข้ร่งกย

ในเรื่องสอญอื่น ๆ ก็เหมือนกัน อย่งเช่นว่เมื่อเกิดเรื่องกระทบกระท่ง โกรธแค้นขัดเคืองกัน ก็ทุบตีทำร่ย์ร่งกยกัน นี้ก็ทำผิดหน้ที่เหมือนกัน ร่งกยที่ ทุบตีทำร่ย์กันนั้น เป็นทุกขสัจจะ เพรว่ร่งกยต้องแ่ ต้องเจ็บ ต้องตย ในหมวด

ทุกข์ที่พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้ ท่านไม่สอนให้ไปทုปตีทำร้ายกัน ท่านสอนให้ทုปตีทำร้ายโทสะคือความโกรธในใจของตัวเองนั่นแหละ เมื่อเกิดความโกรธขึ้นก็ให้ทုปตีทำร้ายตัวความโกรธในใจ คือให้ละความโกรธนั้นเสีย ถ้าจะทำร้ายก็ทำร้ายความโกรธไม่ให้ใครไปทำร้ายร่างกายของใคร เพราะฉะนั้น ถ้ารู้หน้าที่ของธรรม ปฏิบัติให้ถูกหน้าที่ของธรรม เรื่องเดือดร้อนก็ไม่มี

ส่วนนิโรธนั้น ท่านสอนให้ทำให้แจ้ง คือเมื่อได้ปฏิบัติจนได้รับความสงบของจิตใจ สงบจากความดิ้นรนทะยานอยาก ก็ให้กำหนดดูให้รู้จักตัวความสงบนั้นไว้ แล้วคอยพอกพูนอยู่ บางที่เราไม่ค่อยสนใจกับความสงบ แต่ความจริงทุก ๆ คนจะต้องมีความสงบอยู่เสมอเป็นครั้งเป็นคราว เพราะว่ากิเลสเช่นว่าตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากปรารถนานั้น ไม่ใช่ว่าจะมีครอบงำใจอยู่ตลอดเวลา ถ้าครอบงำใจอยู่ตลอดเวลาแล้วจะหาความสงบไม่ได้ จะพักผ่อนหลับนอนไม่ได้ ใจจะยุ่งอยู่กับอารมณ์ที่ดิ้นรนที่ยึดถืออยู่ แต่ที่เราพักผ่อนได้ มีความสุขได้ ก็เพราะเหตุว่ามีเวลาที่จิตใจมีจิตใจมีความสงบ เพราะฉะนั้น ก็จะต้องให้คอยสังเกตดูให้รู้จักตัวความสงบที่เราได้รับอยู่ ทั้งที่ได้รับโดยปกติ ทั้งที่ได้รับโดยการปฏิบัติให้รู้จักหน้าตาของความสงบอยู่เสมอ อย่าละเลยไปเสีย เพราะอันนี้แหละเป็นผลที่จะทำให้จิตใจได้รับความสุข และคอยรักษาความสงบนั้นไว้

คราวนี้ มรรค หน้าที่ที่จะปฏิบัติในมรรค ก็หมายความว่า จะต้องปฏิบัติทำให้มีขึ้น พิจารณาดูได้ในองค์ทั้ง ๘ นั้นที่เราเองว่า ตัวของเรามีอยู่เพียงไร แล้วก็ต้องอบรมให้มีขึ้น อบรมความเห็นชอบ ความดำริชอบ พุทธชอบ ทำการงานชอบ อาชีพชอบ เพียรชอบ ระวังชอบ ตั้งใจชอบ ให้มีอยู่เสมอ ถ้าเราตรวจดูที่ตัวเราเองอยู่ เราก็จะรู้แว่นไว้แต่จะละเลยไม่ตรวจ โดยมากเรามักจะไปตรวจข้างนอก ไปดูว่าคนนั้นผิด คนนั้นชอบ แต่สำหรับในด้านคติธรรมนั้น ท่านมุ่งให้ตรวจดูเข้ามาข้างใน ให้ดูตัวเองอยู่ว่า อะไรของเราผิด อะไรของเราชอบ แล้วก็ต้องพยายามละส่วนที่ผิดให้หมดไป ปฏิบัติส่วนที่ชอบให้มีมาก ๆ ขึ้น นี่เป็นหน้าที่ที่จะต้องทำในมรรคมีองค์ ๘

รู้ในกิจคือหน้าที่ดังกล่าวมานี้ เรียกว่า กิจจญาณ

เมื่อได้ปฏิบัติในกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้สำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็รู้เป็น *กตญาณ* คือความรู้ในการทำกิจสำเร็จ ต้องถึงขั้นนี้จึงจะเป็นความรู้ที่สมบูรณ์ถ้ายังไม่ถึงกตญาณ ความรู้ยังไม่สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติจนบังเกิดความรู้ถึงขั้นกตญาณนี้ จึงได้ชื่อว่า *พุทธะ* ผู้รู้ที่บริบูรณ์ ผู้รู้ที่สมบูรณ์ เพราะเหตุว่าได้ทรงกำหนดรู้ทุกข์ได้แล้ว ละสมุทัยได้แล้ว ทำให้แจ้งนิโรธแล้ว ปฏิบัติในมรรคบริบูรณ์แล้ว ทรงเป็นผู้เสร็จกิจจริง ๆ

อริยสัจทั้ง ๔ นี้ เป็นธรรมที่สรุปธรรมทั้งหมด ท่านแสดงว่าเหมือนอย่าง รอยเท้าข้างเป็นที่รวมของรอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายในโลก เรียกชื่อตามกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้ ก็ได้ธรรมเป็น ๔ หมวด คือ

๑. *ปริณฺเวยยธรรม* ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ได้แก่พวกทุกข์ทั้งหลาย หรือว่าสิ่งที่ต้องเกิด ต้องแก่ ต้องตาย หรือสิ่งที่เกิดดับทั้งหมด รวมเข้าในหมวดนี้ ที่แสดงไว้ในนวโกวิทก็ได้แก่ธรรมหมวดชั้น ๓ อายตนะ ๓๑ เป็นต้น ทั้งหมด

๒. *ปหาตัพพธรรม* ธรรมที่ควรละ ได้แก่กิเลสทั้งหมด ที่แสดงไว้ในนวโกวิทก็เช่นอกุศลมูล ๓ นีวรณ ๕ มลทิน ๙ อุปกิเลส ๑๖ รวม ความว่า พวกกิเลสและอกุศลธรรมทั้งหมด

๓. *สัจฉิกาทัพพธรรม* ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ได้แก่ผลของการปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบทั้งหมด เช่น อุปสมะ ความสงบระงับแห่งใจ

๔. *ภาเวตัพพธรรม* ธรรมที่ควรอบรมให้มีขึ้นเป็นขึ้น ได้แก่ธรรมปฏิบัติทุก ๆ อย่างในนวโกวิท ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ไปที่เป็นข้อที่สอนให้ปฏิบัติธรรมก็รวมเข้าในหมวดนี้ทั้งนั้น

ข้อที่ควรทราบเบ็ดเตล็ดอีกอย่างหนึ่งคือในปฐมเทศานี้ ตอนแสดงทุกข์สังขไม่กล่าวถึงพยาธิ ความป่วยไข้ ว่าเป็นทุกข์ เพราะเหตุว่า ได้รวมไว้ในคำ ว่า *ทุกข์* คือทุกข์กาย ในคำว่า *โสภ ปริเทว ทุกฺข โทมนสุส อุปายาส* นั้น แล้ว แต่ในที่มาบางแห่งได้แสดงว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ และตัดคำว่า *โสภปริเทวทุกฺขโทมนสุสอุปายาสาปิ ทุกฺขา เสฺย*

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนาแล้ว ท่านแสดงว่า *ธรรมจักขุ* คือ ดวงตาเห็นธรรม ได้เกิดแก่พระโกณฑัญญะซึ่งเป็นหัวหน้าของภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า *สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหม่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา* คำนี้บ่งว่าท่านได้เห็นทุกขสังขัจจัน เพราะความหมายของทุกข์ ประการที่ ๑ คือ สิ่งที่ท่านอยู่ไม่ได้ อันหมายถึงว่าสิ่งที่ต้องเกิดต้องดับ เมื่อท่านได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ท่านก็ขอบวชต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสอนุญาตว่า *เอहि ภิกขุ* จงเป็นภิกษุ มาเกิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว จงประพฤติปฏิบัติเพื่อสิ้นทุกข์โดยชอบเกิด ด้วยพระวาจา เพียงเท่านี้ ก็เป็นอันว่าท่านได้รับอุปสมบทจากพระพุทธเจ้า และอุปสมบทอย่างนี้เรียกว่า *เอहिภิกขุอุปสมบท* แปลว่า การอุปสมบทด้วยพระพุทธรวาทว่า จงเป็นภิกษุมารเกิด

พระสูตรที่ท่านเรียกว่า *ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร* แปลว่า *พระสูตรที่แสดงถึง เรื่องการยังจักรคือธรรมให้เป็นไป* เทียบกับจักรของพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดินั้น ท่านแสดงว่ามีรัตนะ^๔ ๗ ได้แก่ *จักรรัตนะ* *จักรแก้ว* *หัตถิรัตนะ* *ช้างแก้ว* *อัสสรรัตนะ* *ม้าแก้ว* *มณีรัตนะ* *มณีแก้ว* *อิทธิรัตนะ* *สตรีแก้ว* *คหปติรัตนะ* *คฤหบดีแก้ว* *ปริณายกรัตนะ* *นายกแก้ว* เป็นเครื่องทำให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิคือเป็นเจ้าโลก เทียบในปัจจุบัน ก็หมายความว่า ถ้าจะมีอุปกรณ์และบุคคลอันใดที่จะทำให้ใคร ๆ มีอำนาจเหนือบุคคลทั้งโลกจนเป็นเจ้าโลกได้ ก็พอเรียกว่าเป็นรัตนะได้ ความคิดว่าจะต้องเป็นเจ้าโลก ได้มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ ในบัดนี้ก็พยายามที่จะเป็นกันอยู่ ก็สุดแต่ว่าใครจะมีอะไรเหนือคนทั้งโลก ในรัตนะ ๗ นั้น จักกรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นตัวอำนาจสำคัญ ที่ทำให้เป็นเจ้าโลก ถ้าจะเทียบกับในทางบ้านเมืองก็หมายถึงว่าอาณาจักร คือชาติไหน จะเป็นประเทศชาติของตัวขึ้น ก็จะต้องมีอาณาจักรคืออำนาจ พระพุทธเจ้าจะตั้ง พระพุทธศาสนาขึ้นก็ทรงเริ่มด้วยการแสดงปฐมเทศนา เท่ากับว่าทรงตั้งพุทธจักรขึ้นเป็นครั้งแรกด้วยปฐมเทศนานี้ แต่ว่าจักรของพระพุทธเจ้าไม่ใช่อำนาจทางโลก หมายถึงธรรม ทรงตั้งพุทธจักรขึ้นด้วยธรรม เป็นอันเริ่มตั้งขึ้นด้วยปฐมเทศนานี้

^๔ จกกวตติสุตต ที. ปาฎิ. ๑๑/๖๒/๓๓

อนัตตลักษณะสูตร

เมื่อท่าน พระอัญญาโกณฑัญญะ ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้เป็นพระภิกษุองค์แรกในพระพุทธศาสนาแล้ว พระบรมศาสดาได้ตรัสอบรมอีก ๔ รูป ด้วยธรรมเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ต่อมาท่านวัปปะและท่านภัททิยะได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้ทูลขออุปสมบท ก็ได้รับการอุปสมบทจากพระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับท่าน พระอัญญาโกณฑัญญะ พระพุทธเจ้าได้อบรมอีก ๒ ท่าน ท่านที่ได้อุปสมบทแล้ว ๓ ท่านก็เป็นผู้ไปบิณฑบาตมาเลี้ยงรวมกันทั้ง ๖ ต่อมาท่านมหานามะกับท่านอัสสชิ ก็ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้ทูลขออุปสมบท ก็ได้รับการอุปสมบทเช่นเดียวกัน แต่ในอรรถกถาได้กล่าวว่า ท่านวัปปะได้ดวงตาเห็นธรรมและได้อุปสมบทในวันแรม ๑ ค่ำ ท่านภัททิยะในวันแรม ๒ ค่ำ ท่านมหานามะในวันแรม ๓ ค่ำ ท่านอัสสชิในวันแรม ๔ ค่ำ ส่วนในชั้นบาลีได้กล่าวไว้เป็นคู่กันดังที่เล่ามาที่แรก เมื่อท่านทั้ง ๕ ได้ดวงตาเห็นธรรม และได้อุปสมบทเป็นภิกษุเรียบร้อยแล้ว ในวันแรม ๕ ค่ำแห่งเดือน สาวณะ ที่ตรงกับวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ตามที่นับในประเทศไทย พระบรมศาสดาก็ได้ทรงแสดงพระสูตรที่ ๒ อันเรียกว่า อนัตตลักษณะสูตร^๙ แปลว่า พระสูตรที่แสดงลักษณะคือเครื่องกำหนดหมายว่าเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน พระสูตรนี้มีใจความโดยย่อดังต่อไปนี้

ตอนที่ ๑ พระบรมศาสดาได้ทรงแสดงรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน ถ้าทั้ง ๕ นี้ พึงเป็นอัตตาตัวตน ทั้ง ๕ นี้ก็พึงไม่เป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลก็จะพึงได้ในส่วนทั้ง ๕ นี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เกิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะเหตุว่าทั้ง ๕ นี้มิใช่อัตตาตัวตน ฉะนั้น ทั้ง ๕ นี้จึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลก็ย่อมไม่ได้ในส่วนทั้ง ๕ นี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เกิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

^๙ วิ. มหา. ๔/๒๔/๒๐-๒๔

ตอนที่ ๒ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอบความรู้ความเห็นของท่านทั้ง ๕ นั้น ตรัสถามว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๕ นี้เที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้ง ๕ ทูลตอบว่า ไม่เที่ยง ตรัสถามอีกว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ท่านทั้ง ๕ กราบทูลว่า เป็นทุกข์ ก็ตรัสถามต่อไปว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือจะเห็นสิ่งนั้นว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี้ นี่เป็นตัวตนของเรา ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสรุปลงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๕ นี้ ที่เป็นส่วนอดีตกัตติ เป็นส่วนอนาคตกัตติ เป็นส่วนปัจจุบันกัตติ เป็นส่วนภายในกัตติ เป็นส่วนภายนอกกัตติ เป็นส่วนหยาบกัตติ เป็นส่วนละเอียดกัตติ เป็นส่วนเลวกัตติ เป็นส่วนประณีตกัตติ อยู่ในที่ไกลกัตติ อยู่ในที่ใกล้กัตติ ทั้งหมดก็สักแต่ว่าเป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ควรเห็นด้วยปัญญาชอบตามที่เป็นอย่างนี้แล้ว ว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ นี่ไม่ใช่ตัวตนของเรา

ตอนที่ ๔ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงผลที่เกิดแก่ผู้ฟัง และเกิดความรู้เห็นชอบ ดังกล่าวมานั้นต่อไปว่า อริยสาวกคือผู้ฟังผู้ประเสริฐซึ่งได้สดับแล้วอย่างนี้ย่อมเกิด นิพพิทา คือความหน่ายในรูป หน่ายในเวทนา หน่ายในสัญญา หน่ายในสังขาร หน่ายในวิญญาณ เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นราคะ คือสิ้นความติด ความยินดี ความกำหนด เมื่อสิ้นราคะ ก็ย่อมวิมุตติคือหลุดพ้น เมื่อวิมุตติ ก็ย่อมมีญาณคือความรู้ว่าวิมุตติ หลุดพ้นแล้ว และย่อมรู้ว่า ชาติคือความเกิดขึ้นแล้วพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นเช่นนี้อีกต่อไป

พระธรรมสังคากาจารย์ หรือ พระอาจารย์ผู้ทำสังคายนาร้อยกรองตั้งเป็น พระบาลีไว้ ได้กล่าวไว้ในตอนท้ายพระสูตรว่า เมื่อท่านทั้ง ๕ ได้สดับสูตรนี้จบแล้ว ก็มีใจปีติโสมนัสแนบแน่น จิตของท่านทั้ง ๕ ก็พ้นจากอาสวะกิเลส คือได้สำเร็จเป็น พระอรหันต์ทั้ง ๕ รูป

พระสูตรที่ ๒ นี้มีใจความดั่งที่ย่อมมากล่าวนั้น แต่ก็ควรทำความเข้าใจสืบต่อไป

จุดมุ่งของพระสูตรนี้ ต้องการที่จะชี้อนัตตา เพราะได้มีความเข้าใจในเรื่อง อตตาทิแปลกันว่าตัวตน และมีความเชื่อมั่นกันอยู่หลายอย่าง แต่เมื่อสรุปแล้วก็

มักจะมี *ทิวฏฐิ* คือความเห็นกันอยู่ ๒ อย่าง คือ *สัสสตทิวฏฐิ* *ความเห็นว่าเป็น* ๒ อย่าง ๑ *อุจเฉททิวฏฐิ* *ความเห็นว่าเป็นชาตสุญญ* อย่าง ๑ *สัสสตทิวฏฐิ* *ความเห็นว่าเป็น* เห็นนั้น คือเห็นว่าในปัจจุบันชาตินี้ก็มียัตตา คือตัวตน เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้ว ยัตตา คือตัวตนก็ยังไม่สิ้น ยังจะมีสืบทิภพชาติต่อไป มีชาติหน้าเรื่อยไป ไม่มีชาตสุญญ แปลว่ามียัตตา คือตัวตนยืนที่ตลอดไป นี้เรียกว่า *สัสสตทิวฏฐิ* คือความเห็นว่าเป็น ส่วนที่มีความเห็นว่าเป็นชาตสุญญ อันเรียกว่า *อุจเฉททิวฏฐิ* นั้น คือเห็นว่ามียัตตาตัวตนอยู่แต่ในปัจจุบันชาติเท่านั้น เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้ว ยัตตาตัวตนก็สิ้นไป ไม่มีอะไรเหลืออยู่ที่จะให้ไปเกิด ดังที่เห็นว่าตายสูญ นี้เรียกว่า *อุจเฉททิวฏฐิ* *ความเห็นว่าเป็นชาตสุญญ* ในทางพระพุทธศาสนา แสดงว่า ความเห็นทั้ง ๒ นี้เป็น *มิจฉาทิวฏฐิ* คือ *ความเห็นผิด* ทั้ง ๒ อย่าง คือ เห็นว่าเป็นก็ผิด เห็นว่าเป็นชาตสุญญก็ผิด เพราะทางพระพุทธศาสนาไม่ยอมเชื่อว่ามียัตตา คือตัวตน ที่จะให้เป็นที่ตั้งของอุปาทาน คือความยึดถืออยู่ในสิ่งนั้น เมื่อยังมีอุปาทาน คือความยึดถืออยู่ ก็ยังไม่สิ้นกิเลสและสิ้นทุกข์ เพราะความยึดถืออันนั้นเป็นตัวกิเลส แต่ว่าได้แสดงเป็นหลักเหตุผลในปัจจุสมุปบาท ยกมากล่าวเฉพาะที่เกี่ยวข้องว่า เมื่อยังมีอวิชชาเป็นต้น ก็ยังต้องมีชาติ คือความเกิด เมื่อสิ้นอวิชชาเป็นต้นก็สิ้นชาติ คือความเกิดทางพระพุทธศาสนาแสดงเหตุผลดังนี้ และไม่ชี้ด้วยว่า จะเป็นชาติอดีต ชาติอนาคต หรือชาติปัจจุบัน สุดแต่ว่าจะยังมีเหตุมีผลดังกล่าวนี้สัมพันธ์กันอยู่อย่างไร เท่านั้น กาลเมื่อไรไม่เป็นข้อสำคัญ สำคัญอยู่แต่ว่า เมื่อยังมีเหตุก็มีผล เมื่อสิ้นเหตุก็สิ้นผล

คราวนี้ผู้ที่ยังมีความเห็นว่าเป็น *มียัตตา* คือ *มียัตตา* นั้น จะเป็นยัตตา คือตัวตน เฉพาะในปัจจุบันหรือจะสืบทต่อไปในอนาคตกก็ตาม ก็จะต้องมีความเห็นสืบทต่อไปว่าอะไรคือยัตตาตัวตน โดยมากนั้นย่อมมีความยึดถืออยู่ในรูปบ้าง ในเวทนาบ้าง ในสัญญาบ้าง ในสังขารบ้าง ในวิญญาณบ้าง ว่าเป็นยัตตา คือตัวตน

รูปนั้น ก็ได้แก่รูปกายทั้งหมด ที่ประกอบด้วยอาการต่าง ๆ ทั้งภายนอกทั้งภายใน ดังที่เรียกว่า อาการ ๓๑ หรือ ๓๒ หรือจะแยกให้ละเอียดไปกว่านั้นในทางสรีรวิทยาก็ตาม หรือว่าจะกล่าวโดยสรุปก็ได้แก่ *มหาภูตรูป* *รูปที่เป็นใหญ่* มุ่งถึงส่วนที่เป็นธาตุทั้ง ๔ และ *อุปาทายรูป* *รูปอาศัย* เช่นประสาทต่างๆ ที่อาศัยอยู่กับรูปใหญ่นั้นก็ตาม ทั้งหมดรวมเรียกว่า *รูป* เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า *รูปชั้น* แปลว่า *กองรูป* หรือ

หมวดรูป เพราะว่ามีลักษณะอาการ มีส่วนประกอบมากมายด้วยกัน ตามตำราศัพท์ เล่าว่า ครั้งเดิมทีเดียว คนเราสังเกตเอาว่า เมื่อหัวใจยังเต้นตุบ ๆ อยู่ ก็ยังมีชีวะหรือ ยังมีอตตาดัตตวนอยู่ เมื่อดับลมหายใจเสียแล้วก็สิ้นชีวะ อตตาดัตตวนก็ดับ จึงเรียกลมหายใจว่า *อตตา* ในสันสกฤตเรียกว่า *อาตมัน* บาลีก็เป็น *อตตา* อาตมันนี้ก็ไปตรงกับ ศัพท์กริยาในภาษาเยอรมัน แปลว่า หายใจ เหมือนกัน แล้วก็เขียนอ่านว่าเป็นอาตมัน เหมือนอย่างสันสกฤต นี่แสดงว่าคนครั้งตั้งเดิมนั้น เข้าใจว่าอตตาก็อยู่ที่ลมหายใจ นี่แหละ ตั้งชื่อเรียกว่า อาตมัน มาตรงกับบาลีว่า อตตา นี่เข้าใจแต่รูปเท่านั้น

อนึ่ง ก็เข้าใจว่าอตตาคือที่เวทนา เวทนามีได้แก่ความเสวยอารมณ์ เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง เวทนามีมากด้วยกัน จึงเรียกว่า *เวทนาขันธ์* *กองเวทนา* คือว่าเมื่อรู้จักคิดเข้า ก็คิดสืบไปว่าล้าพังรูปแม้จะยังหายใจอยู่ ถ้าไม่มีเวทนามี ก็ยังไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นทุกข์เป็นสุขอย่างไร แต่ว่าเพราะมีเวทนานี้แหละ จึงจะรู้สึกรู้ว่าเป็นสุขเป็นทุกข์ ฉะนั้น จึงได้เลื่อนความเข้าใจว่าอตตาคือตัวตวนนั้นก็ให้แก่เวทนานี้เอง เพราะว่า เป็นสภาพที่คอยกินสุขกินทุกข์ และก็แปล *อตตา* ว่า *ผู้กิน* อันหมายความว่า *กินสุขกินทุกข์* ก็ให้แก่เวทนานี้เอง

อนึ่ง มีความเข้าใจเลื่อนไปถึงสัญญา สัญญาก็ได้แก่ความจำหมาย คือ ความจำได้หมายรู้ต่าง ๆ มีมากด้วยกัน จึงเรียกว่า *สัญญาขันธ์* แปลว่า *กองสัญญา* หรือว่า *หมวดสัญญา* เห็นว่า ล้าพังแต่กินสุขกินทุกข์ กินแล้วก็ลืม จำอะไรไว้ไม่ได้ ก็ไม่ยั้งยั้งอะไร ความยั้งยั้งมาอยู่ที่ความจำได้หมายรู้ ฉะนั้น สัญญาคือความจำได้หมายรู้จึงเป็นอตตาดัตตวน

อนึ่ง มีความคิดเลื่อนไปอีกว่า สังขารคือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด เป็นอตตาคือตัวตวน เพราะล้าพังสัญญาคือความจำได้หมายรู้นั้น ก็สักแต่จำ ๆ เท่านั้น ถ้าจำแล้วไม่เอาไปคิดอ่านให้เป็นเรื่องเป็นราวอะไรต่อไป ก็ไม่ได้เรื่องได้ราวอะไรติดต่อกัน แต่การที่จะเป็นเรื่องเป็นราวอะไรติดต่อกัน ก็ต้องมีความคิดปรุง หรือความปรุงคิด ตัวความคิดปรุงหรือความปรุงคิดนี้จึงเป็นอตตาดัตตวน และความคิดปรุงหรือความปรุงคิด นี้ก็มีมาก จึงเรียกว่า *สังขารขันธ์* *กองสังขาร* หรือหมวดสังขาร

อนึ่ง มีความคิดสืบเข้าไปอีกว่า วิญญาณนี้เป็นอัตตาตัวตน วิญญาณนี้หมายถึงใจ หรือหมายถึงสิ่งที่จะไปเวียนเกิดก็มี หมายถึงความรู้สึกเห็นรูป รู้สึกรู้ได้ยินเสียง ในเวลาที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้นก็มี ฝ่ายที่มีความเห็นว่าวิญญาณเป็นอัตตานั้น ก็ด้วยมีความเข้าใจว่า วิญญาณก็คือใจที่เป็น (ไม่ตาย) ล่องลอยไปไหนก็ได้ เหมือนอย่างเราอยู่ในที่นี้ แต่ว่าใจล่องลอยไปอยู่ที่ไหนที่นี้ ไปไกลเท่าไรก็ได้ และไปได้อย่างรวดเร็ว และถ้ายังมีความเข้าใจว่า เมื่อตายไปแล้ว วิญญาณเป็นตัวไปเกิด ก็ยิ่งจะมีความเห็นกระชั้นลงไปว่า นี่เองเป็นอัตตาตัวตน และความเข้าใจของคนโดยมากก็เข้าใจ ดังนี้ คือเมื่อเรียกว่าวิญญาณ ก็เข้าใจว่า ได้แก่ใจที่ล่องลอยไปไหนได้ หรือว่าเป็นตัวที่จะไปเกิดต่อไป

ในคนเราก็มีสิ่งทั้ง ๕ นี้ คือมีรูป ได้แก่มีรูปกายหรือรูปขันธ์ กองรูป มีเวทนาขันธ์ กองเวทนา มีสัญญาขันธ์ กองสัญญา มีสังขารขันธ์ กองสังขาร มีวิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ มีอยู่ด้วยกันทั้ง ๕ และที่เข้าใจกันว่าเป็นตัวเป็นตน ก็เข้าใจกันอยู่ที่สิ่งทั้ง ๕ นี้ ในเวลาที่สิ่งทั้ง ๕ นี้ยังมีอยู่บริบูรณ์ ก็เข้าใจว่ามีตัวตนบริบูรณ์ ถ้าพิการ ก็เข้าใจว่าอัตตาพิการ เช่น ถ้ารูปขันธ์พิการเสีย อย่างเช่น ตาบอด หูหนวก จมูกไม่ได้กลิ่น ลิ้นไม่ได้รับรส กายเป็นอัมพาต ก็หมดเรื่องกันเท่านั้น ถ้ายังสลบไปด้วยเสียอีก ก็ยิ่งไม่รู้อะไร ฉะนั้น เพียงแต่รูปขันธ์อย่างเดียวเท่านั้น ก็เป็นข้อสำคัญ เมื่อยังมีอยู่บริบูรณ์ ทุก ๆ คนจึงยังมีความรู้สึกอะไรต่อมิมอะไร คิดอะไรต่อมิมอะไรอยู่ได้ อีก ๔ อย่างนั้นก็เหมือนกัน เพราะมีเวทนาอยู่ จึงมีความสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์อะไรต่าง ๆ มีสัญญาอยู่ จึงมีความจำได้หมายรู้ มีสังขารอยู่ จึงมีความคิดปรุงหรือปรุงคิดไปได้ มีวิญญาณอยู่จึงมีความรู้สึกต่าง ๆ ถ้าอาการเหล่านี้เสียไปอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เป็นความบกพร่อง ถ้าขาดไปเสียทั้งหมดก็เลยเป็นผู้ที่มีความไม่รู้สึกอะไรเลย เพราะฉะนั้น ที่บุคคลยังมีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนอยู่ มีชีวิตอยู่อย่างบริบูรณ์ ก็เพราะมีอาการทั้ง ๕ นี้ประกอบกันอยู่สมบูรณ์ และเป็นไปโดยสะดวกไม่ขัดข้อง ฉะนั้น จึงยึดถืออาการทั้ง ๕ เหล่านี้เนื่องว่าเป็นอัตตาตัวตน ถ้าหากว่าสิ้นอาการทั้ง ๕ เหล่านี้ก็ไม่มิมอะไรให้ยึดถือ และไม่มิมอะไรที่จะให้มีความคิดในการที่จะให้ยึดถือ ในสมัยพุทธกาลหรือสมัยไหน ๆ ก็คงเป็นเช่นนี้ ในปัจจุบันก็เป็นเช่นนี้ และพระปัญญาจักษุคิณนั้นก็ย่อมมีความยึดถืออยู่เช่นนี้อย่างมั่นคง เพราะฉะนั้น เมื่อฟังธรรมจักร ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะจึงได้ดวงตาเห็นธรรมเพียงรูปเดียว เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรง

แสดงธรรมอบรมอีก จึงได้ดวงตาเห็นธรรมจนครบทั้ง ๕ รูป แต่ก็ได้เพียงดวงตาเห็นธรรม เท่ากับว่าเห็นทุกขสัจ ความจริงคือทุกข์ขึ้นเท่านั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงพระสูตรที่ ๒ ซึ่งลักษณะของอาการทั้ง ๕ เหล่านี้เป็นอนัตตาคือไม่ใช่ตัวตน โดยชัดเจน

อธิบายเบญจขันธ์

ได้เล่าถึงเรื่องพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง อนัตตลักขณสูตร ได้ย่อความของพระสูตรนั้น และได้อธิบายเรื่องรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าแต่ละอย่างมีลักษณะอย่างไร จึงขอสรุปความในตอนนั้นว่า สิ่งทั้ง ๕ เหล่านั้นแต่ละสิ่งมีมากด้วยกัน ฉะนั้น จึงเรียกว่า ขันธ์ ที่แปลว่า กอง หรือ หม่อมหมวด คือเรียกว่า รูปขันธ์ กองรูป เวทนาขันธ์ กองเวทนา สัญญาขันธ์ กองสัญญา สังขารขันธ์ กองสังขาร วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ รวมเรียกว่า บัญจขันธ์ แปลว่า กองทั้งห้า หรือเรียกเป็นไทยว่า เบญจขันธ์ คำนี้จะได้พบในหนังสือทางพระพุทธศาสนา หรือในเทศนาเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น ก็ควรที่จะกำหนดชื่อไว้และทำความเข้าใจ

ทุก ๆ คน เมื่อกล่าวถึงอัตตาตัวตน โดยปกติก็จะต้องมุ่งไปที่บัญญัติขันธ์นี้ เพราะเว้นจากบัญญัติขันธ์นี้แล้ว ก็ไม่มีสิ่งอะไรที่จะสมมติบัญญัติว่าเป็นอัตตาตัวตน ฉะนั้น ความเข้าใจว่าอะไรเป็นอัตตาตัวตน จึงเข้าใจกันที่บัญญัติขันธ์นี้ และก็ยึดกันที่บัญญัติขันธ์นี้ว่า เป็นอัตตาตัวตน ฉะนั้น จึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า บัญจอุปาทานขันธ์ บัญจจะก็แปลว่า ๕ อุปาทาน ก็แปลว่า เป็นที่ยึดถือ ขันธ์ ก็ แปลว่า ขันธ์ แปลรวมกันว่า ขันธ์เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการ คือเป็นที่ยึดถือว่าเป็นอัตตาตัวตนดังกล่าว ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเอาบัญญัติขันธ์นี้ขึ้น ว่าเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นการดำเนินการยึดถือของภิกษุปัญจวัคคีย์และของคนทั่วไป ได้ทรงแสดงเหตุผลในข้อนี้ไว้ว่า ถ้าบัญญัติขันธ์จะพึงเป็นอัตตาตัวตนไซ้ร์ บัญญัติขันธ์ก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และใคร ๆ ก็จะได้พึงได้ในบัญญัติขันธ์ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ ขออย่าให้เป็นอย่างนั้น แต่เพราะเหตุที่บัญญัติขันธ์เป็นไปเพื่ออาหาร และใคร ๆ ก็ไม่ได้ในบัญญัติขันธ์ว่า ขอให้บัญญัติขันธ์เป็นอย่างนี้ อย่าเป็นอย่างนั้น ฉะนั้น จึงเป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน นี่เป็นเหตุผลที่ทรงชี้ในพระสูตรนี้

ค้ำว้ เป็นไปเพื่ออภพฐ โดยท้ว้ไปหมยค้ำว้ เป็นไปเพื่อค้ำว้เจ็บไข้ เพราะอภพฐใช้ในค้ำว้หมยค้ำว้ เจ็บไข้ แต่ค้ำว้ อภพฐ อจอธิบายให้เห็น ค้ำว้หมยค้ำว้กว้างไปก้ว้ นั้น ค้ำว้ค้ำว้ อภพฐ แปลว้ เป็นที่ถูค้เบียดเบียด เป็นที่ถูค้ท้ลยให้หมดล้น เมื่อให้ค้ำว้แปลอย่่งนี้ ก้ อจอธิบายให้ก้ว้ออกไปอ้ก้ว้ ปญจขันธ์ เมื่อเกิดขันธ์ก็จะต้องถูค้ค้ำว้แก้เบียดเบียด ถูค้พยธิค้ำว้ค้ำว้ป้วยไข้เบียดเบียด ตลอดจนถึงถูค้ค้ำว้ตยเบียดเบียด รวมค้ำว้ว้ เมื่อเกิดขันธ์ม้ก้ต้องมีแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปจนถึงดับในที่สุด ฉะนั้น จึงต้องถูค้ค้ำว้แปรปรวนเปลี่ยนแปลงและถูค้ค้ำว้ดับเบียดเบียดท้ลยล้้งให้หมดล้น

จะฟังเห็นได้ว้ ฐษขันธ์ กอฐษ ก้เปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ ตั้งแต่เกิดม้จน บัดนี้ก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยม้ แต่อตัยบุคคลบริภคค้อภพฐเข้าม้ไปท้มนุบ้รุง คอยข้อม ส่วนที่ส้กหรืออยู่เสมอ จึงรู้ส้กม้ค้ำว้ส้บต่อเรื่อยม้ แม้แต่ในท้งการพหยปัจจุบัน ก็รับรองว้ แม้ส่วนที่แข็งที่สุดในร้งกย เช่น กระดูก ก็เปลี่ยนไปอยู่ กระดูกเมื่อเกิดกับกระดูกในบัดนี้ ก็เป็นค้คนละส่วนแล้ว ส่วนที่อ่อนก้ว้ นั้น เช่น เนื้อหน้ง ก็ย้งจะเปลี่ยนไปได้เร็ว ฉะนั้น ฐษขันธ์ก็ม้ค้ำว้เกิดดับอยู่เรื่อย แต่อตัยที่มี สันตติ ค้ำว้ ค้ำว้ส้บต่อ เพราะชีวิตยงด้รงอยู่ จึงย้งเป็นม้ได้ เวทนขันธ์ กอเวทนา ปรกฏเกิดดับเห็นได้ชัด อย่่งเช่นค้ำว้สุขเกิดขันธ์แล้ว หยไป ค้ำว้ทุกข์เกิดขันธ์แล้วก็หยไป ค้ำว้เป็นกลาง ๆ เกิดขันธ์แล้วก็หยไป เปลี่ยนกันไปอยู่เสมอ สัญญขันธ์ กอสัญญ ค้ำว้จ้หมย ก็เกิดดับอยู่เสมอ สขรขันธ์ กอสังขร ค้ำว้ค้ำว้ค้ดปรงหรือค้ำว้ปรงค้ดเป็นร้องต้ง ๆ ก็เกิดดับอยู่เสมอ วิญญณขันธ์ กอวิญญณ ก็เกิดดับอยู่เสมอ

ครวนี้ ควรจะท้ค้ำว้เข้าใจค้ำว้ วิญญณ ได้เคยให้ค้ำว้หมยท้ว้ ๆ ไปไว้แล้วว้ หมายถึง ใจ หมายถึง สภพฐที่ จะไปเกิดต่อไป หมายถึงค้ำว้รู้ส้กเห็นรูป ได้ยินเสียง เป็นต้น ที่หมยถึงใจหรือหมยถึงสภพฐที่ จะเวียดเกิดต่อไปนั้น เป็นค้ำว้หมยที่เข้าใจกันอยู่ ที่ใช้กันอยู่โดยท้ว้ไป แม้ในร้องท้งพหยพหยค้สนาเองที่เป็นร้องเล่า เมื่อเล่าถึงสิ่งที่จะไปเวียดเกิด ใช้ค้ำว้ วิญญณ ก็มี แต่ค้ำว้หมยในปญจขันธ์นี้ ไม่ใช่หมยค้ำว้ถึงสภพฐเช่นนั้น แต่หมยถึงค้ำว้รู้ส้กเห็นรูป ในเมื่อต้กับฐษท้บกัน อันร้ยกว้ จักขุวิญญณ ค้ำว้รู้ส้กได้ยินเสียง ในเวลาที่หูกับเสียงท้บกัน ร้ยกว้ สอติวิญญณ ค้ำว้รู้ส้กได้กลิ่น ในเมื่อข้น้กับกลิ่นท้บกัน ร้ยกว้

ฆานวิญญาณ ความรู้สึกในรส ในเมื่อลิ้นกับรสกระทบกัน เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ ความรู้สึกถูกต้องที่ กายถูกต้อง ในเวลาที่กายกับสิ่งที่ถูกต้องกายกระทบกัน เรียกว่า กายวิญญาณ ความรู้สึกในเรื่องที่มโนหรือมนะรู้ ในเวลาที่มโนกับเรื่องกระทบกัน เรียกว่า มโนวิญญาณ วิญญาณในปัจจุบันนี้ หมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางอายตนะทั้ง ๖ ดังกล่าวแล้ว ฉะนั้น ความรู้สึกดังกล่าวนี้จึงมีมาก เมื่อตาเห็นรูป เกิดความรู้สึกเห็นรูป นี้ก็เป็นจักขุวิญญาณ ครั้นหูได้ยินเสียง ก็เกิดความรู้สึกได้ยินเสียงขึ้น ก็เป็นโสตวิญญาณเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงมีใช่ไหมหนึ่งแต่ว่ามีมาก จึงเรียกว่า เป็นวิญญาณชั้นนี้ ดังที่กล่าวมาแล้ว วิญญาณชั้นนี้มี อธิบายอย่างนี้ ก็เป็นสิ่งที่เกิดดับอยู่เสมอ

ฉะนั้น ปัญจขันธ์ จึงเป็นไปเพื่ออาหาร คือต้องถูกเบียดเบียน คือต้องถูกทำลายล้างให้สิ้นไป ด้วยอำนาจของความแก่ เจ็บ ตาย หรือว่า เกิด ดับ อยู่เสมอ ใคร ๆ จะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ คือบังคับให้เป็นอย่างนี้อย่าให้เป็นอย่างนั้น ก็บังคับไม่ได้ อย่างเช่นรูปขันธ์ จะบังคับว่าจะต้องให้คงอยู่อย่างนั้น อย่าให้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นก็ไม่ได้ ดังที่จะพึงเห็นได้ว่า เมื่อเกิดขึ้นมาก็เปลี่ยนแปลงมาจนถึงที่สุด ใครจะพอใจในระยะไหนและปรารถนา จะให้คงอยู่ในระยะนั้นก็ปรารถนาไม่ได้ กองเวทนาก็เหมือนกัน ก็ย่อมปรารถนาสุข แต่จะบังคับให้เป็นสุขอยู่เสมอไม่ได้ ทุกข์ก็เหมือนกัน เมื่อทุกข์เกิดขึ้น โดยปกติก็ไม่ชอบ แต่ทุกข์นั้นก็ต้องถูกเบียดเบียนเหมือนกัน คือว่าเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ต้องหายไป แล้วเกิดอย่างอื่นขึ้นแทน กองสังขารก็เหมือนกัน จะบังคับให้จำได้หมายรู้อยู่ตลอดไปก็ไม่ได้เหมือนกัน กองสังขารคือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดก็ไม่ได้เหมือนกัน และกองวิญญาณคือความรู้สึกทางอายตนะ ดังกล่าวมานั้น ก็เหมือนกัน บังคับให้เป็นไปตามความปรารถนาไม่ได้ เพราะเหตุที่บังคับไม่ได้ ดังกล่าวมานี้ ปัญจขันธ์ต้องเป็นไปเพื่ออาหาร ต้องเป็นไปตามคดิธรรมตา ฉะนั้น จึงเป็นอนัตตา ไม่ใช่อัตตาตัวตน

ตามลักษณะนี้ พึงเห็นว่าสิ่งที่จะเป็นอัตตาตัวตนนั้น ก็ควรจะเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปเพื่ออาหาร เป็นสิ่งที่บังคับให้เป็นไปตามปรารถนาได้ ถ้าไม่เป็นเช่นนั้นก็ไม่ชื่อว่าอัตตา ดังเช่นปัญจขันธ์ ซึ่งเป็นที่ยึดถือว่าเป็นอัตตา เมื่อพิจารณาแล้วก็จะพึงเห็นว่าไม่ใช่ แต่เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมานี้

การสอบครั้งแรก

พระพุทธรเจ้าได้ทรงชี้ลักษณะว่าเป็น อนัตตา คือไม่ใช่ตัวตน อย่างไรก็ตามแล้ว ต่อจากนั้นก็ได้ตรัสถามความรู้ความเข้าใจของท่านทั้ง ๕ นั้นว่า ปัญจขันธ์ เทียงหรือไม่เทียง ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลตอบว่า ไม่เทียง ตรัสถามว่า สิ่งใดไม่เทียง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลตอบว่า เป็นทุกข์ ก็ตรัสถามว่าสิ่งใดเป็นทุกข์ มีการแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นอิตตาตัวตนของเรา ท่านทั้ง ๕ นั้นก็กราบทูลว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น

ในตอนนี่ เรียกว่าเป็น การสอบครั้งแรก ในพระพุทธรศาสนา คือพระพุทธรเจ้า ได้ตรัสสอบถามท่านปัญจวัคคีย์ถึงความรู้ความเห็นของท่านในเมื่อฟังเทศน์แล้วนับว่าเป็นการสอบไล่ครั้งแรก และในข้อสอบที่พระพุทธรเจ้าได้ทรงตั้งขึ้นถามนี้ ก็เป็นอันตรัสถามในหลักของไตรลักษณ์ ลักษณะเครื่องกำหนดหมาย ๓ อย่าง อันได้แก่ อนิจจัง ไม่เทียง ทุกข์ เป็นทุกข์ อนตตา ไม่ใช่อิตตาตัวตน ได้ทรงแสดงลักษณะแห่งอนัตตาที่ก่อกำเนิดที่กล่าวมาแล้ว จึงได้ตรัสสอบถามว่า ปัญจขันธ์ที่กล่าวมาแล้วนั้น คือว่าที่เป็นไปเพื่ออาหารและที่ใคร ๆ จะบังคับให้เป็นไปตามความปรารถนาไม่ได้ นั้นเป็น นิจจัง คือเป็นสิ่งเทียง หรือเป็น อนิจจัง คือเป็นสิ่งที่ไม่เทียง ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลตอบว่า เป็น อนิจจัง คือเป็นสิ่งที่ไม่เทียง เพราะว่า ถ้าเป็นสิ่งเทียงแล้ว จะต้องเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปเพื่ออาหารและบังคับได้ แต่ไม่เป็นเช่นนั้น จึงเป็น อนิจจัง คือสิ่งที่ไม่เทียง และเมื่อไม่เทียงก็เป็นทุกข์ ลักษณะที่ชื่อว่า เป็นทุกข์ ในที่นี้ท่านก็กล่าวไว้เองว่า คือมีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะคำว่า ทุกข์ แปลว่า สิ่งทีทหนอยู่ยาก หมายความว่า ทนอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ลักษณะที่ชื่อว่า เป็นทุกข์นั้น ก็คือลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้คืออย่างไร คือก็ต้องแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดานี้ เรียกตามศัพท์ว่า วิปริณามธรรม นี่เป็นอีกคำหนึ่งที่จะได้เห็นในหนังสือทางพระพุทธรศาสนาหรือในทางศาสนาเป็นอันมาก วิปริณามธรรม แปลว่า แปรปรวนไปเป็นธรรมดา สิ่งที่เป็นอนิจจังคือไม่เทียง สิ่งที่เป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นสิ่งที่ไม่ควรจะเห็นว่า เอตม มมัง นี่เป็นของเรา เอโสหสมสมิ เราเป็นนี่ เอโส เม อตตนา นี่เป็นอิตตาคือตัวตนของเรา เพราะฉะนั้น

ไตรลักษณ์นี้จึงเป็นสิ่งที่เนื่องเป็นอันเดียวกัน อันจะพึงกล่าวได้ว่าสิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นก็เป็นอย่างอนัตตา หรือจะกล่าวกลับกันว่า สิ่งใดเป็นอย่างอนัตตาส่งนั้นก็ไม่ใช่เป็นทุกข์ ดังนี้ก็ได้ เพราะก็อยู่ในลักษณะที่เนื่องกัน ฉะนั้น ในตอนที่พระพุทธเจ้าตรัสสอบถามนี้ จึงเป็นอันได้ตรัสสอบถามในหลักไตรลักษณ์ เป็นอันได้ทรงแสดงหลักไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรกด้วย

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอบถาม และพระปัญจวัคคีย์ก็ได้กราบทูลตอบ แสดงว่าได้มีความรู้ความเห็นถูกต้องแล้ว จึงได้ตรัสสรุปความว่า ปัญจขันธ์ โดยกาล คือเป็นอดีตล่วงมาแล้วก็ตาม เป็นอนาคตยังไม่มาถึงก็ตาม เป็นปัจจุบันก็ตาม โดยที่ตั้งเป็นส่วนภายในก็ตาม เป็นส่วนภายนอกก็ตาม โดยวัตถุ เป็นของหายาก็ตาม เป็นของละเอียดก็ตาม โดยคุณภาพ เป็นของเลวกก็ตาม เป็นของประณีตก็ตาม โดยระยะไกล เช่นว่าล่วงมาแล้ว หรือว่ายังไม่มาถึงก็ตามหรือว่าอยู่ใกล้ เช่นว่า เป็นปัจจุบันก็ตาม ทั้งหมดก็สักแต่ว่าเป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ควรที่จะเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามที่เป็นแล้วว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนี้ นี่ไม่ใช่อดีตตัวตนของเรา

เมื่อตรัสสรุปดังนี้แล้ว ก็ได้ตรัสผลที่สืบเนื่องมาจากความรู้ความเห็นชอบดังกล่าวมานั้นว่า อริยสาวกผู้ดับแล้วอย่างนี้ คือว่ามีปัญญาชอบตามที่เป็นแล้วอย่างนี้ ย่อมมีความหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อหน่าย ก็ย่อมสิ้นกำหนด คือว่าสิ้นราคะ เมื่อสิ้นราคะก็ย่อมวิมุตติหลุดพ้น เมื่อวิมุตติหลุดพ้นก็ย่อมมีญาณคือ ความรู้ที่พ้นแล้ว เป็นอันว่าได้ทรงแสดงธรรมในส่วนโลกุตตรธรรมได้ธรรมคือ *สัมมัมปัญญา ความรู้ชอบ นิพพิทา ความหน่าย วิราคะ ความสิ้นราคะ วิมุตติ ความหลุดพ้น วิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นว่าหลุดพ้น*

ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมที่เป็นหลักทั้งนั้น ต้องมีสัมมัมปัญญาคือมีความรู้ชอบตามที่เป็นแล้วในปัญจขันธ์ก่อน จึงจะเกิดนิพพิทาคือความหน่ายขึ้น เมื่อเกิดนิพพิทา คือความหน่าย จึงจะเกิดวิราคะคือสิ้นราคะ สิ้นความติด สิ้นความยินดี สิ้นความกำหนด เมื่อเกิดวิราคะ จึงจะเกิดวิมุตติความหลุดพ้นจากความยึดถือว่าเป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ดังกล่าวมาแล้ว เมื่อเกิดวิมุตติ จึงจะเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นว่าพ้นแล้ว เมื่อถึงตอนนี้ จึงจะเป็นผู้เสร็จกิจ ลำดับธรรมนี้ควรกำหนดไว้โดยชัดด้วย และ

ทำความเข้าใจด้วย จึงจะเข้าใจพระพุทธศาสนาได้ถึงปรมัตถธรรมทั่ว ๆ ไปในหนังสือทั้งปวงหรือในเทศนาทั้งปวง

ฉะนั้น จะได้อีกกล่าวสรุปในตอนนี้อีกสักหนหนึ่ง คือเบื้องต้นต้องศึกษาให้รู้จักปัญจขันธ์ว่ามีลักษณะหน้าตาเป็นอย่างไร ต่อไปก็ศึกษาให้รู้จักไตรลักษณ์ที่เป็นไปในปัญจขันธ์นั้น คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตา เมื่อเกิดสัมมปปัญญาคือความรู้ชอบตามที่เป็นแล้วในปัญจขันธ์ คือปัญจขันธ์เป็นอย่างไรก็ให้รู้อย่างนั้น ไม่ใช่รู้ตามสัญญาหรือว่าแก่งรู้ รู้ไปตามที่เป็นแล้วอย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้จึงจะเกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ ดังกล่าวโดยลำดับ อันนี้เป็นหลักธรรม เมื่อมีความเข้าใจตลอดสายอย่างนี้ ก็จะเข้าใจพระพุทธศาสนาในส่วนปรมัตถธรรมทั่ว ๆ ไปด้วย

ในท้ายพระสูตรแสดงว่า เมื่อพระปัญจวัคคีย์ได้สดับพระสูตรนี้แล้ว ก็มีจิตปีติ โสมนัส จิตของท่านทั้ง ๕ ก็พ้นจากอาสวะคือกิเลสที่ตองนอนจมหมักหมมอยู่ในสันดาน จึงได้บังเกิดเป็นพระอรหันต์ขึ้น ๖ รูปในโลก พระพุทธเจ้าเป็นพระอรหันต์รูปแรก ท่านพระปัญจวัคคีย์ที่ฟังอนัตตลักขณสูตรจนจิตพ้นจากอาสวกิเลส สำเร็จเป็นพระอรหันต์อีก ๕ รูป ก็รวมเป็น ๖ รูปด้วยกัน พระพุทธเจ้าได้ชื่อว่าเป็น พระพุทธรัตนะ รัตนะคือพระพุทธเจ้า พระธรรมได้ชื่อว่า พระธรรมรัตนะ รัตนะคือพระธรรม พระปัญจวัคคีย์ซึ่งสำเร็จเป็นพระอรหันต์ขึ้นมานั้น ได้ชื่อว่าเป็นสังฆรัตนะ รัตนะคือพระสงฆ์ รัตนะทั้ง ๓ จึงเกิดขึ้นบริบูรณ์ในวันนั้น ท่านแสดงว่าวันนั้นเป็นวันแรม ๕ ค่ำ แห่งเดือนสาวันะ ซึ่งตรงกับวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ตามที่นับในประเทศไทย ฉะนั้น ในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงเป็นวันที่ รัตนะทั้ง ๓ เกิดขึ้นบริบูรณ์ในโลก

ส่วนวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ ซึ่งเป็นวันที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนานั้น ท่านพระโกณฑัญญะรูปเดียวได้เกิดดวงตาเห็นธรรม ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ว่าได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน ยังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และได้ขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาเพียงรูปเดียว ก็ชื่อว่าเป็นวันที่เริ่มจะมีพระสังฆรัตนะในชั้นแรกเท่านั้น ยังไม่บริบูรณ์ แต่ก็ชื่อว่าเป็นวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเทศนาครั้งแรก เป็นวันที่ได้เริ่มตั้งพุทธจักรขึ้นในโลก ต่อมาเมื่อถึงวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงเป็นวันที่รัตนะทั้ง ๓ เกิดขึ้นบริบูรณ์ในโลก

พระยสะ

ในกรุงพาราณสีนั้น ได้มีกุลบุตรผู้หนึ่งเป็นบุตรเศรษฐี ชื่อ ยสะ มารดา บิดา หวงแหวนรักษาเป็นอย่างดี จนถึงสร้างปราสาทให้อยู่ใน ๓ ฤดู ในคืนวันหนึ่ง ยสกุลบุตรนั้น ได้รับความบำเรอให้เป็นสุขด้วยดนตรีต่าง ๆ บนปราสาทที่มีแต่สตรีล้วน ได้หลับไปก่อน สตรีทั้งหลายซึ่งเป็นผู้บำเรอหลับภายหลัง แต่ยสกุลบุตร ได้ตื่นขึ้นก่อน และได้เห็นอาการต่าง ๆ ของสตรีผู้นอนหลับ ก็มีความเบื่อหน่าย จนถึงอุทานขึ้นว่า ที่นี้วุ่นวาย ที่นี้ขัดข้อง แล้วก็ลงจากปราสาทเดินไปออกประตูเมืองพาราณสี ตรงไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แล้วก็เดินบ่นไปอย่างนั้น ในขณะนั้น พระพุทธเจ้ากำลังเสด็จเดินจงกรมอยู่ ทรงได้ยินเสียงยสกุลบุตรบ่นไปอย่างนั้น ตรัสขึ้นว่า *ที่นี้ไม่ขัดข้อง ที่นี้ไม่วุ่นวาย* ยสกุลบุตรได้ฟังก็มีความยินดีว่า ที่นี้ไม่ขัดข้องไม่วุ่นวาย ก็นั่งลง พระพุทธเจ้า ก็ตรัส *อนุพุพพิกา และ อริยสัจ ๔* จบแล้ว ยสกุลบุตรเกิดดวงตาเห็นธรรม

ครั้นสว่างขึ้น มารดาของยสกุลบุตรได้ขึ้นไปบนปราสาท ไม่พบบุตรก็ไปบอก เศรษฐีผู้บิดา เศรษฐีผู้บิดาก็ส่งคนไปเที่ยวค้นหา ส่วนตนเองได้เดินไปทางป่าอิสิปตนมฤคทายวัน พบร่องเท้าทองของบุตรวางอยู่ ก็ตรงเข้าไปถามพระพุทธเจ้าว่า ยสกุลบุตร อยู่ที่นี้หรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสว่า นั่งลงแล้วก็จะพบยสกุลบุตร เศรษฐีผู้บิดาก็นั่งลง พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนุพุพพิกาและอริยสัจ ๔ เศรษฐีผู้บิดาก็เกิดดวงตาเห็นธรรม และแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะตลอดชีวิต นับว่า เป็นอุบาสกคนแรกผู้เปล่งวาจาถึงรัตนะ ๓ เป็นสรณะ ในขณะที่พระพุทธเจ้า ทรงแสดงอนุพุพพิกาและอริยสัจแก่เศรษฐีผู้บิดานั้น ยสกุลบุตรก็ได้ฟังทบทวนไปด้วย ก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ในขณะนั้นเศรษฐีผู้เป็นบิดาได้มองเห็นยสกุลบุตร จึงกล่าวขึ้นชักชวนให้กลับไปบ้าน อ้างว่ามารดากำลังคร่ำครวญถึงเป็นอย่างยิ่ง ขอให้ให้ชีวิตแก่มารดาพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า ยสกุลบุตรเป็นผู้มีจิตสิ้นอาสวะกิเลสแล้ว ไม่ควรที่จะกลับไปเป็นคฤหัสถ์อีก เศรษฐีผู้บิดาจึงอนุโมทนา และได้นิมนต์พระพุทธเจ้าขอให้ยสกุลบุตรเป็นปัจฉาสมณะเข้าไปฉันในเรือนของตน ยสกุลบุตรได้ทูลขอบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าเสด็จไปฉันในเรือนของเศรษฐี มีพระยสะซึ่งอุปสมบทใหม่เป็นปัจฉาสมณะ และได้เทศนาโปรดมารดาของพระยสะ

กับปรุณทุติกา ซึ่งแปลว่า สตรีผู้เป็นที่ ๒ คนเก่า หมายถึงภรรยาซึ่งกลายเป็นคนเก่าไปแล้ว ให้ได้ดวงตาเห็นธรรมด้วยอนุปปพิททาและอริยสัจ ๔ เช่นเดียวกัน สตรีทั้ง ๒ นั้น ได้แสดงตนเป็นอุบาสิกาผู้ถึงรัตนะ ๓ เป็นสรณะตลอดชีวิต นับว่าเป็นอุบาสิกาผู้ถึงรัตนะ ๓ เป็นครั้งแรก ในพระพุทธศาสนา.

ต่อมาก็มีสหายของพระยสะอีก ๔ คน ซึ่งเป็นบุตรของเศรษฐีที่สืบสกุลกันมา โดยลำดับ ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าและได้ฟังอนุปปพิททาและอริยสัจ ๔ ได้ ดวงตาเห็นธรรม ก็ทูลขออุปสมบท ได้อุปสมบทโดยเอหิภิกขุอุปสัมปทา ต่อมาพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุสาสน์สั่งสอนจนจิตพ้นจากอาสวะเป็นพระอรหันต์ขึ้น รวมเป็นพระอรหันต์ ๑๑ องค์ในโลก ต่อมาสหายชาวชนบทของพระยสะอีก ๕๐ คน ได้ข่าว เข้าใจว่าธรรมวินัยที่พระยสะออกบวชนั้นจะไม่ใช่ของต่ำทราม การบวชของพระยสะก็คงไม่เป็นของต่ำทราม จึงได้พากันมา พระยสะได้พาไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงอนุปปพิททาและอริยสัจ ๔ จนสหาย ๕๐ คนนั้นได้ดวงตาเห็นธรรม ทูลขออุปสมบท ได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ต่อมาเมื่อได้ฟังพุทธโอวาทที่ทรงอนุสาสน์สอนอบรม ก็มีจิตพ้นจากอาสวะเป็นพระอรหันต์ขึ้น รวมเป็นพระอรหันต์ ๖๑ องค์ในโลก นับว่ามีจำนวนมากพอสมควร พระพุทธเจ้าจึงได้มีพระพุทธดำรัสโดยความว่า เราผู้ตถาคต เป็นผู้พ้นจากบ่วงทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ทั้งหมด แม้ท่านทั้งหลายก็เป็นผู้พ้นจากบ่วงทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ทั้งหมด ท่านทั้งหลายจงเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่โลก เพื่อความสุขแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย แต่ว่า ๒ รูปอย่าไปโดยทางอันเดียวกัน คือให้ไปทางละ ๑ รูป แยกกันไป จงแสดงธรรมที่มีความไพเราะในเบื้องต้น ไพเราะในท่ามกลาง ไพเราะในที่สุด พร้อมทั้งอรรถคือเนื้อความ พร้อมทั้งพยัญชนะ คือถ้อยคำ ประกาศพรหมจรรย์คือพระศาสนาที่บริบูรณ์บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง สัตว์ทั้งหลายที่มีภูลีในจักขุคือมีกิเลสที่บังดวงตาปัญญาแต่เพียงเล็กน้อยมีอยู่ เมื่อไม่ได้ฟังธรรมก็จะเสื่อมประโยชน์ ผู้ที่รู้ธรรมก็จักมีอยู่ ส่วนเราผู้ตถาคตเองนั้นจะไปยังอู่เวลาเสนาณิคมเพื่อแสดงธรรม พระพุทธเจ้าได้ทรงส่งพระสาวกซึ่งเป็นผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว เริ่มแยกกันไปประกาศพระศาสนาในครั้งนั้นอย่างนี้

ในสมัยนั้น ภิกษุที่แยกย้ายกันไปประกาศพระศาสนาได้ไปในทิศต่าง ๆ กัน ในชนบทต่าง ๆ กัน เมื่อมีใครต้องการบรรพชาอุปสมบทก็ต้องนำมาเฝ้าพระพุทธเจ้า เพื่อให้พระพุทธเจ้าประทานบรรพชาอุปสมบท เป็นความลำบาก ฉะนั้น พระพุทธเจ้า ได้ทรงปรารถนาถึงความลำบากข้อนี้ ได้ทรงอนุญาตให้พระสาวกเป็นผู้บรรพชาอุปสมบทเองได้ ด้วยได้ตรัสอนุญาตให้ผู้ที่ประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทปลงผมและหนวดก่อน นุ่งห่มผ้ากาสาเยคือผ้าข้อมน้ำผาด ทำผ้าเจวียงป่าข้างหนึ่ง ไหว้เท้าภิกษุทั้งหลาย นั่งกระหย่งประคองอัญชลี แล้วนำให้กล่าววาจาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสโรณะ วาระที่ ๑ วาระที่ ๒ วาระที่ ๓ ก็เป็นอันอุปสมบทเป็นภิกษุได้ด้วยพิธีเพียงเท่านั้น วิธีนี้เรียกว่า *ติสฺรณคฺคณอุปสัมปทา*

อนุพุทพิกถา

คราวนี้จะอธิบายอนุพุทพิกถาและอริยสัจ ๔ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดง สอนแก่ยสกุลบุตรเป็นต้น

คำว่า *อนุพุทพิกถา* แปลว่า ถ้อยคำที่กล่าวโดยลำดับตั้งแต่เบื้องต้นขึ้นไป มี ๕ คือ ทานกถา ถ้อยคำที่พรรณนาทาน สีลกถา ถ้อยคำที่พรรณนาศีล สัคคกถา ถ้อยคำที่พรรณนาสวรรค์ กามาทีนวกถา ถ้อยคำที่พรรณนาอาทีนพ คือโทษของกาม เนกขัมมานิสังสกถา ถ้อยคำที่พรรณนาอนิสงส์ของเนกขัมมะ คือการออกจากกาม

ถ้อยคำที่พรรณนาทานนั้น ทาน แปลว่า ให้ เป็นชื่อของวัตถุ แปลว่า วัตถุที่ให้ เป็นชื่อของเจตนา แปลว่าเจตนาเป็นเหตุให้ ทางพระพุทธศาสนา แสดงทานด้วย มุ่งให้บุคคลทำการบริจาค เป็นการสงเคราะห์ อนุเคราะห์ หรือ บูชา เป็นการเผื่อแผ่ ความสุขให้แก่ผู้อื่น และด้วยมุ่งกำจัดโลภะคือความโลภ มัจฉริยะคือความตระหนี่ ในจิตใจของตนด้วย แต่ว่าทานในพระพุทธศาสนาที่จะมีผลมากนั้นต้องประกอบด้วย วัตถุสมบัติ ความถึงพร้อมด้วยวัตถุ คือสิ่งที่ให้เป็นสิ่งที่มีประโยชน์แก่ผู้รับตามสมควร ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มิมีโทษ เจตนาสมบัติ ความถึงพร้อมด้วยเจตนา คือมีเจตนาดี ตั้งแต่เมื่อก่อนให้ ในขณะที่ให้ และในภายหลังที่ให้แล้ว กับปฏิบัติหาคสมบัติ ความถึงพร้อม

ด้วยปฏิกาคคือผู้รับ หมายถึงว่า ผู้รับก็ต้องเป็นผู้สมควร เช่น เป็นผู้ที่ควรอนุเคราะห์ เป็นผู้ควรสงเคราะห์ เป็นผู้ที่ควรบูชา อย่างใดอย่างหนึ่ง ฉะนั้น เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ทานที่พระพุทเจ้าทรงสรรเสริญจึงต้องเป็นทานที่เรียกว่า มีการเลือกให้ ไม่ใช่ให้โดย ไม่เลือก คือต้อง เลือกวัตถุ เลือกเจตนา เลือกบุคคลผู้รับ กับต้องดูให้พอเหมาะสม ไม่ทำตนเองให้ต้องลำบากเพราะการให้ พระพุทเจ้าได้ทรงแสดง ทานกถา พรธณา ทานนี้เป็นข้อที่ ๑

ต่อจากนั้นก็ทรงแสดง ศิล ศิลนั้น ตามศัพท์แปลว่า ปกติ หมายถึง ความปกติกาย ปกติวาจา ปกติใจ ไม่ถูกกิเลสดึงไปให้ประพตติทุจริตต่าง ๆ ฉะนั้น จึงต้องมี วิริติเจตนา ความตั้งใจเดว้จากความชั่วนั้น ๆ จึงจะเป็นศิล ศิลในพระพุทศาสนาัน้อย่างต่ำ ก็คือ ศิล ๕ ได้แก่เจตนางดเว้นจากภัยหรือเวร ๕ ประการ ฉะนั้น ศิลจึงเท่ากับเป็น ความไม่มีเวร ไม่มีภัย เมื่อรักษาศิล ก็เท่ากับว่า ทำอภัยทาน คือให้อภัยแก่สัตว์ ทั้งหลาย และตัวผู้มีศิลเองก็เป็นผู้ที่ไม่ก่อภัย ก่อเวรขึ้นแก่ตัวเองด้วย พระพุทเจ้าได้ ทรงแสดงศิลนี้เป็นข้อที่ ๒

ต่อจากนั้น ก็ทรงแสดงสวรรณค์ คำว่า สวรรณค์ ก็ออกมาจากศัพท์บาลีว่า สดุด แปลว่า ที่เป็นที่ช้องเป็นที่ติด ก็ได้ ที่เป็นที่มีอารมณ์อันเลิศ ก็ได้ ตามที่เข้าใจกัน สวรรณค์เป็นโลกอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งบุคคลผู้ทำความดีจะพึงเข้าถึงในเวลาทีสิ้นชีวิตไปจาก โลกนี้แล้ว และในคัมภีร์ก็แสดงสวรรณค์ไว้มาก เช่น สวรรณค์กามาพจรที่แปลว่า ชั้นที่ยัง หยั่งลงในกาม ๖ ชั้น แต่สวรรณค์ดังกล่าวนี้ เป็นเรื่องที่มีแสดงไว้ในตำราเก่าก่อน พระพุทศาสนา และมาถึงพระพุทศาสนาก็ยังมีติดมาในคัมภีร์พระพุทศาสนา แต่กัติดมาไม่หมด คือติดมาบางส่วน

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทเจ้าได้ทรงแสดงสวรรณค์ในปัจจุบัน คือได้ตรัสไว้ในที่ แห่งหนึ่ง^{๑๐} มีความว่า สวรรณค์ชั้น ผัสสายตนะ ๖ ชั้น อันเราเห็นแล้ว คือสวรรณค์ เกิดขึ้นทางอายตนะทีให้เกิดผัสสะ ได้แก่

^{๑๐} ส. สพ. ๑๘/๑๕๙/๒๑๕

ในที่ใด มีรูปที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงเห็นได้ด้วยตา ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นรูป

ในที่ใด มีเสียงที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงได้ยินได้ด้วยหู ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นเสียง

ในที่ใด มีกลิ่นที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงสูดได้ด้วยจมูก ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นฉมานะ

ในที่ใด มีรสที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงลิ้มได้ด้วยลิ้น ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นชีวหา

ในที่ใด มีโณภูัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้อง ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงกระทบถูกได้ด้วยกาย ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นกาย

ในที่ใด มีธรรมคือเรื่องราวต่าง ๆ มีเรื่องรูป เรื่องเสียงเป็นต้น ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจที่จะพึงรู้ได้ด้วยใจ ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นธรรม คือชั้นเรื่องราว

ตามพระพุทธภาษิตนี้ เป็นอันทรงแสดงสวรรค์ ซึ่งลงไปกลาง ๆ จะในเวลาไหน คือในบัดนี้หรือในอนาคต ในโลกนี้หรือในโลกหน้าก็ตามที เมื่อมีผลเป็นเช่นนี้ อยู่ในที่ใด ในที่นั้นก็ชื่อว่าเป็นสวรรค์ เพราะจัดเป็นที่มีอารมณ์อันเลิศ มีอารมณ์ที่งดงาม และในขณะที่เดียวกันก็เป็นที่ยังที่ติดเป็นอย่างไรด้วย คือว่าเป็นที่ปรารถนาพอใจอย่างยิ่ง สวรรค์ดังกล่าวมานี้ จำต้องอาศัยทาน อาศัยศีล เป็นเหตุ พิจารณาตามกระแสปัจจุบัน ก็จะเห็นเข้าเรื่องกันได้กับสวรรค์ ๖ ชั้น ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสนั้น คือเมื่อต่างมีทาน เจริญเพื่อแผ้วให้ความสุขแก่กันและกันและมีศีลไม่เบียดเบียนกันและกัน ให้อภัยกันและกัน ก็จะต่างมีความสุขด้วยกัน เมื่อมีความสุขด้วยกันอยู่ ก็จะมีความเจริญตา เจริญหู เจริญจมูก เจริญลิ้น เจริญกาย เจริญใจ ปราศจากความทุกข์ที่เกิดจากความคับแค้นและที่เกิดจากการเบียดเบียนกัน ก็เป็นผลที่เรียกได้ว่าสวรรค์อยู่แล้ว สวรรค์นี้พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นข้อที่ ๓

ต่อจากนั้นก็ทรงแสดง *กามาทีนพ* คือโทษของกาม สวรรค์ได้ชื่อว่าเป็น กาม คือเป็นที่รักใคร่ ที่ปรารถนา ที่พอใจ เป็นอย่างยิ่ง คำว่า *กาม* นั้น เป็นวัตถุที่เป็นภายนอกดังกล่าวในส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งเป็นชื่อของกิเลสในใจของบุคคล คือเป็นชื่อ

ของควมคไร่ ควมปรรณษ ควมพอจ เมอม่ควมคไร่ ควมปรรณษ ควมพอจ เป็นกเลสกษมในจลจจ ษตุข้งนอจจจได้พลอยเป็นกษมไปด้วย แต่ถ้จลจจม่ม่กเลส กษมอยู่ ษตุข้งกษยนอจก็เป็นษตุเจย ๆ ม่เป็นกษมของผู้นั้น เหมือนอย่งบคคล สษมญซึ่งม่กเลสกษมอยู่ในจ เมอไปนท่ไหน ในท่นั้นก็เป็นกษมของเขษ เพราะข่วเป็น ท่ร้กคไร่ ปรรณษ พอจ แต่พระอรหันต์จะไปในท่ไหน ในท่นั้นม่เป็นกษมของท่น เพราะข่วท่นม่ม่ควมร้กคไร่ปรรณษพอจล้จจนั้น ๆ ก้คงเป็นษตุข้งนั้น ๆ อยู่โดย ธรรมดษท่นั้น เพราะฉนนั้น เมอกล่วถึงกษม จ้จม่ควมหมษยเป็นสอง หมษยถึงษตุ กษยนอจก็ได้ หมษยถึงกเลสในจก็ได้ แต่ข่วโดยปกคตเมอกล่วอย่งสษมญ ค่ำว กษม เป็นชื้อของษตุกษยนอจ เพราะเป็นท่คไร่ ท่ปรรณษ ท่พอจของบคคลท่วไป สวรรค ม่จ้จะมีอรรมณัอันเลศล้กเท่ำไร แต่ก้ยงเป็นกษม คื้อเป็นท่นำคไร่ นำปรรณษ นำพอจ และเป็นล้จจที่ต้อจม่ควมแปรปรวน เปล้ยนเปลงไป ม่กเลศ ม่ค้บ เหมือนอย่ง ษตุข้งท้งปวงนโลจถึงจะเปล้ยนเปลงไปข้ษ ในท่ส้ดก็ต้อจเปล้ยนเปลงไป ฉนนั้น เมอไปม่ควมร้กคไร่ปรรณษพอจมก เมอล้จจเหล่นั้นเปล้ยนเปลงไป ก้ยงท่ให้ต้อจ เป็นทุข้มก เพราะฉนนั้น อันน้จ้จชื้อว่ อษท่ินพ คื้อ โทษของกษม ท่พระพุทเจ้จ ได้ทรงแสดงช้ให้เห็นเป็นข้อที่ ๔

ต้อจกนั้นก็เป็นข้อที่ ๕ ทรงแสดง เนกขัมมะ คื้อการออกจกกษม การออก จกกษมนั้น ออกทงกษย ได้แก่การออกบวชประกษรหนึ่ง ออกทงจได้แก่การทำ จลจจให้เป็นสมษธิ จนสงบสงัดจกกษม จกอกุศลกรรมท้งหลษยอ้จประกษรหนึ่ง เป็นเหตุท่ให้จลจจสงบและม่ควมสุข ตัดก้งवलห้งโยอันเก้ยวกับกษมด้วยประกษรท้งปวง พระพุทเจ้จได้ทรงแสดงยกข้ขึ้นโดยเป็นอษนล้สงส้ของเนกขัมมะเป็นข้อที่ ๕

เมอได้ทรงแสดงอนุพุพคภษท้ง ๕ ประกษรน้แล้ว ทรงพจจรณษเห็นว่ ผู้พ้ง ม่จลจข้มข้ขึ้นพ่งสอ ปรษคจกนล้วรณั คื้อ กเลสเครอ้จก้จลจจ ม่จลจปรล้สุทธี พ่งสอ สมคврท่จะร้บพระธรรมท่สูงข้ขึ้นไป เหมือนอย่งฝ่ำที่ข้กให้สขษษษปรษคจกมลทลน ท่ง ๆ คврท่จะร้บน้ยอ้มได้แล้ว จ้จได้ทรงแสดงอรลยล้จจ ๔ คื้อทรงช้ทุข้ช้สมุทย เหตุให้เก้ดทุข้ช้ นล้โร ความค้บทุข้ช้ ม่รค ทงปฏลปคตให้ถึงควมค้บทุข้ช้ โดยน้ย ด้งนปจ้มเทศนษนนั้น อรลยล้จจ ๔ น้เร้ยกว่ สษมุก้ลลลคภษมเทศนษ คื้อ เป็นพระธรรม เทศนษท่พระพุทเจ้จทรงยกข้ขึ้นแสดงเอง เพราะได้ตร้สร้ด้วยพระองค้เอง โดยปกคต

เมื่อได้ทรงแสดงอนุပ္พพิกขาและอริยสัจ ๔ แล้ว ผู้ฟังก็เกิดดวงตาเห็นธรรม ที่ท่านแสดงว่าได้เป็นพระโสดาบันในพระพุทธศาสนา

อนุပ္พพิกขาและอริยสัจ ๔ นี้ ตามประวัติในพระพุทธศาสนาปรากฏว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่นมนุษย์ซึ่งเป็นคฤหัสถ์ ไม่ทรงแสดงแก่เทพยดาหรือภิกษุ และผู้ที่จะทรงแสดงนั้นเป็นผู้ที่มีจิตเลื่อมใส เบิกบาน ควรที่จะได้รับผลจากการฟัง ฉะนั้น จึงปรากฏว่าเมื่อได้ฟังจบลงแล้ว จึงได้รับผลคือได้ดวงตาเห็นธรรม

ดวงตาเห็นธรรมนั้น ตามศัพท์เรียกว่า *ธมฺมจฺกฺขุ* ท่านแสดงไว้ตรงกัน คือ เห็นว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา เมื่อเกิดความเห็นขึ้นอย่างนี้ เรียกว่า ได้ดวงตาเห็นธรรม หรือว่าเกิดธรรมจักขุ จะฟังเทศน์กัณฑ์ไหน ๆ ก็ตาม เมื่อเกิดดวงตาเห็นธรรม ก็จะต้องเกิดขึ้นอย่างนี้ พิจารณา ดูก็น่าเข้าใจว่า คือเห็นทุกขนั้นเอง เห็นเกิดดับเรียกว่าเห็นทุกข หรือว่าเห็นทุกขคือเห็นเกิดดับ โดยมากเห็นแต่เกิด อย่างเห็นชีวิตของเราในบัดนี้ เรารู้จักกันแต่เกิด แต่ว่าไม่รู้สีกว่าจะดับ ดับนั้นเราคิดว่าอยู่ข้างหน้าคือว่ายังไม่มาถึง ในปัจจุบันก็คือเกิดและยังดำรงอยู่ ยังไม่เห็นดับเป็นคู่กันไป แต่ความเห็นที่จะเรียกว่าเห็นธรรมนั้น ต้องเห็นดับคู่ไปกับเกิดพร้อมกัน เมื่อเห็นดับคู่ไปกับเกิดพร้อมกันแล้ว กิเลสก็ไม่มีที่ตั้ง จะตั้งความชอบความชังไว้ที่ไหน ความชอบความชังที่เป็นกิเลสนั้นจะตั้งอยู่ได้ ต้องตั้งในสิ่งที่เราเห็นว่า ยังมีอยู่ ยังเป็นอยู่ คือในสิ่งที่ยังเกิดอยู่ แต่ถ้าเห็นว่าดับเสียแล้ว กิเลสก็ไม่มีที่ตั้ง ชอบก็ไม่มีที่ตั้ง ชังก็ไม่มีที่ตั้ง เพราะไม่มีอะไรจะตั้ง เพราะเห็นว่าดับเสียแล้ว

ฉะนั้น โดยปกติบุคคลจึงยังไม่ชื่อว่าเห็นทุกขสัจจะ จะเห็นก็เห็นเพียงนิดหน่อย ถ้าจะเห็นที่เป็นดวงตาเห็นธรรม จะต้องเห็นให้ตลอด คือเห็นถึงดับและเห็นให้ได้ในปัจจุบัน เมื่อเห็นถึงดับได้ในปัจจุบัน กิเลสไม่มีที่ตั้งนั้นแหละ จึงชื่อว่า ได้ดวงตาเห็นธรรม และผู้ที่ฟังเทศน์จนได้ดวงตาเห็นธรรมนี้ ท่านไม่ได้ฟังเพื่อจะมุ่งกำหนดว่า เทศน์ว่าอย่างไร เบื้องต้นแสดงอย่างไร ท่ามกลางแสดงอย่างไร ข้างท้ายแสดงอย่างไร คือไม่ได้มุ่งจะจำกัดย่อคำ มุ่งแต่เพียงเข้าใจให้อย่างแจ่มแจ้ง การบรรลุในขั้นแรกในพระพุทธศาสนานั้น จะต้องเกิดดวงตาเห็นธรรมดังกล่าวมานี้ เมื่อได้ดวงตาเห็นธรรมในขั้นแรกนี้แล้ว พระพุทธเจ้าจึงจะทรงอบรมให้เกิดปัญญาสูงขึ้นไปอีกจนถึงที่สุด

ชฎิล ๓ พี่น้อง^{๑๑}

พระบรมศาสดาได้ทรงจำพรรษา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันนั้น ครั้นออกพรรษาแล้ว ในอรรถกถาแห่งหนึ่งแสดงว่า ได้เสด็จจาริกจากอิสิปตนมฤคทายวัน ในวันปาฏิบพ คือวันแรม ๑ ค่ำ เสด็จย้อนไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ซึ่งเป็นตำบลที่ตรัสรู้ มุ่งจะเสด็จไปโปรดชฎิล ๑,๐๐๐ คน ซึ่งตั้งสำนักอยู่ในตำบลนั้นในระหว่างที่เสด็จออกจากอิสิปตนมฤคทายวัน ได้ประทับพักที่ร่มไม้ในแถวไร้ฝ่ายแห่งหนึ่ง ก็ได้ทรงพบกับ *ภัททวัคคิยกุมาร* มีจำนวน ๓๐ คน ซึ่งมาเที่ยวเล่นกันอยู่พร้อมกับภริยาของตน แต่สหายคนหนึ่งไม่มีภริยา ก็นำเอาหญิงโสเภณีมาเมื่อเพลอหญิงโสเภณีก็ลักเอาห่อสิ่งของหนีไป ก็พากันเที่ยวตามหา มาพบพระศาสดา กราบทูลถามว่า ได้พบหญิงนั้นบ้างหรือไม่ พระองค์ตรัสถามเรื่องกุมารเหล่านั้นก็กราบทูลเล่าถวายจนถึงเที่ยวตามหา พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า จะแสวงหาสตรีดี หรือจะแสวงหาตนดี กุมารเหล่านั้นกราบทูลว่า แสวงหาตนดีกว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดง *อนุப்புพพิกกา* และ *อริยสังข์* กุมารเหล่านั้นฟังแล้วก็ได้ดวงตาเห็นธรรม แล้วทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ทรงประทานอนุญาตให้อุปสมบท แล้วส่งไปประกาศศาสนา ส่วนพระองค์เองก็เสด็จต่อไปจนถึงตำบล อุรุเวลาที่ชฎิลทั้ง ๑,๐๐๐ คนนั้นอาศัยอยู่

ชฎิลเหล่านั้น มีหัวหน้าอยู่ ๓ คน ชื่อ *อุรุเวลกัสสปะ* คนหนึ่ง มีบริวาร ๕๐๐ คน ตั้งสำนักอยู่ตำบลหนึ่ง น้องคนที่ ๒ ชื่อว่า *นทีกัสสปะ* มีบริวาร ๓๐๐ คน ตั้งอาศรมพำนักอยู่ถัดไปอีกแห่งหนึ่ง น้องคนสุดท้ายชื่อว่า *คยากัสสปะ* มีบริวาร ๒๐๐ คน ตั้งสำนักอยู่แห่งหนึ่งในที่ถัดไป พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปยังสำนักของอุรุเวลกัสสปะก่อน ได้ตรัสขออาศัยพัก อุรุเวลกัสสปะก็ยอมให้พักพระองค์ได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะนั้นด้วยวิธีต่าง ๆ เพื่อให้อุรุเวลกัสสปะหายจากความสำคัญตนว่าเป็นพระอรหันต์ ซึ่งเป็นความสำคัญผิด ตามเรื่องแสดงว่าในตอนแรก พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้วิธีอิทธิปาฏิหาริย์ คือ แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ อาเทศนาปาฏิหาริย์แสดงวิธีดีใจต่าง ๆ จนอุรุเวลกัสสปะคลายจากความสำคัญผิดนั้น และทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ตรัสให้ไปบอกบริวารเสีย

^{๑๑} วิ. มหา. ๔/๔๓-๖๒/๓๖-๕๕

ก่อนอรุณเวลากัสสปะกับบอกรบวิวาร บรวิวารกับบอกว่าเห็นชอบ ก็พร้อมกันลอยเครื่องสำหรับ
ชฎิล เช่น เครื่องที่ทำผมเป็นเชิง หาบคาน ซึ่งเป็นชฎิลบริวาร ลอยน้ำทิ้งเสียหมด
แล้วก็ทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต ต่อมาที่กัสสปะกับบรวิวารได้เห็น
ชฎิลบริวารของพี่ชายกับบรวิวารลอยน้ำมา ก็คิดว่าจะเกิดอันตรายแก่พี่และคณะ
ก็พร้อมกันมา เห็นพี่และคณะอุปสมบทเป็นภิกษุ ก็พากันลอยบริวารชฎิลของตน
ทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต ฝ่ายคยา กัสสปะและบรวิวารก็คงปฏิบัติเช่น
เดียวกัน จึงเป็นอันว่าชฎิลรวม ๑,๐๐๐ คน ซึ่งมีหัวหน้า ๓ คน ก็ได้มาอุปสมบทเป็น
ภิกษุในพระพุทธศาสนา ก็มาถึงวาระที่พระพุทธเจ้าจะทรงแสดง *อนุสาสนีปาฏิหาริย์*
คืออบรมสั่งสอนเพื่อให้ชฎิลเหล่านั้นได้บรรลุธรรมสืบต่อไป จึงได้ทรงนำไปยังตำบล
คยาสีสะใกล้แม่น้ำคยา แล้วก็ตรัสเทศนาที่พระคันถรจนายจารย์ได้ขนานนามว่า
อาทิตตปริยายสูตร คือเป็นพระสูตรที่แสดงบรรยายถึงสิ่งที่ป็นของร้อน

อาทิตตปริยายสูตร^{๑๒}

ในพระสูตรนี้ ในตอนแรก พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน
สิ่งทั้งปวงคืออะไรบ้าง ก็ได้ทรงยกขึ้นแสดงเป็นหมวด ๆ ดังต่อไปนี้

ตอนที่หนึ่ง หมวดที่ ๑ จักขุ รูปที่เห็นได้ด้วยจักขุ จักขุวิญญาณ วิญญาณ
คือความรู้สึกเห็นรูปทางจักขุ จักขุสัมผัส สัมผัสอาศัยจักขุ จักขุสัมผัสสชาเวทนา
เวทนาที่เกิดจากสัมผัสอาศัยจักขุ

หมวดที่ ๒ โสตะคือหู สัททะคือเสียง โสตวิญาณ วิญญาณอาศัยโสตะ คือ
หู โสตสัมผัส สัมผัสอาศัยโสตะคือหู โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดเพราะสัมผัส
อาศัยโสตะคือหู

หมวดที่ ๓ ฆานะคือจมูก คันธะคือกลิ่น ฆานวิญาณ วิญญาณอาศัยจมูก
ฆานสัมผัส สัมผัสอาศัยจมูก ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยจมูก

^{๑๒} วิ. มหา. ๔/๖๒/๕๕.

หมวดที่ ๔ ชิวหาคือลิ้น รสระคือรส ชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยลิ้น
ชิวหาสัมผัส สัมผัสอาศัยลิ้น ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยลิ้น

หมวดที่ ๕ กายะคือกาย โณภูฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้อง กายวิญญาณ วิญญาณ
อาศัยกาย กายสัมผัส สัมผัสอาศัยกาย กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัส
อาศัยกาย

หมวดที่ ๖ มโนหรือมนะคือใจ ธรรมคือเรื่อง มโนวิญญาณ วิญญาณ อาศัย
มนะคือใจ มโนสัมผัส สัมผัสอาศัยมนะคือใจ มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจาก
สัมผัสอาศัยมนะคือใจ เหล่านี้เป็นของร้อน

ตอนที่สอง ได้ทรงแสดงว่า ร้อนเพราะอะไร อะไรมาเผาให้ไหม้ให้ร้อนก็ทรง
ชี้ว่า สิ่งทั้งปวงนี้ร้อนเพราะไฟคือราคะ ความติด ความยินดี ความกำหนัด ร้อนเพราะไฟ
คือโทสะ ความโกรธแค้นขัดเคือง ร้อนเพราะไฟคือโมหะ ความหลงร้อนเพราะความเกิด
ร้อนเพราะความแก่ ร้อนเพราะความตาย ร้อนเพราะโสกะ คือความแค้นใจ ปริเวหา
ความรำไรรำพันหรือความระทมใจ ทุกขะ ความเจ็บไข้หรือความทุกข์กาย โทมนัส
ความทุกข์ใจ อุปายาสะ ความคับแค้นใจ ฉะนั้น จึงได้ตรัสว่าเป็นของร้อน

ตอนที่สาม ได้ทรงแสดงผลของความรู้ความเห็นต่อไปว่า เมื่ออริยสาวกคือผู้
ฟัง ซึ่งเป็นผู้ประเสริฐ ได้สดับแล้วอย่างนี้ คือว่าได้มีความรู้ความเห็นอย่างนี้ ย่อมหน่าย
ในสิ่งทั้งปวงนั้น เมื่อหน่ายก็สิ้นกำหนัด เมื่อสิ้นกำหนัดก็วิมุตติคือหลุดพ้น เมื่อวิมุตติ
คือหลุดพ้น ก็มีญาณทัสสนะคือความรู้ความเห็นที่พ้นแล้ว และย่อมรู้ว่าชาติสิ้นแล้ว
พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นเช่นนี้อีก

ท่านแสดงไว้ว่า เมื่อภิกษุทั้ง ๑,๐๐๐ รูปนั้นได้สดับพระธรรมเทศนานี้ ก็มีจิต
หลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหลาย เป็นพระอรหันต์ทั้ง ๑,๐๐๐ รูป

ในพระสูตรนี้ ได้จำแนกแสดงส่วนต่าง ๆ ภายในกายนี้ให้ละเอียดมากขึ้นอีก
ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และใน อนัตตลักขณสูตร ที่แสดงแก่พระปัญจวัคคีย์
ได้ยกเบญจขันธ์ขึ้นแสดง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ยังไม่ได้จำแนก
ถึงวิธีคือทางที่เกิดขึ้นตามลำดับ ในพระสูตรนี้ได้แสดงความคิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์เหล่านั้น
แต่แสดงถึงเพียงเวทนา เพราะฉะนั้น ในเบื้องต้นก็ควรทำความเข้าใจในเรื่องนี้ก่อน.

มติทางพระพุทธศาสนานั้น ตามที่พิจารณาจากพระสูตรต่าง ๆ พอสรุปลง
ได้ว่า แสดงบุคคลว่าประกอบด้วยกายส่วนหนึ่ง จิตส่วนหนึ่ง กายก็หมายถึงรูปกาย
จิตก็หมายถึงธรรมชาติชนิดหนึ่ง ซึ่งมีหน้าที่คิดนึก และมีหน้าที่รู้ เพราะเป็นธาตุรู้
การแสดงปฏิบัติธรรม โดยตรงก็มุ่งอบรมจิตเป็นประการสำคัญ แม้พระบรมศาสดาเอง
เมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อทรงพบทางที่ถูกต้อง ก็หมายความว่าได้ทรงพบทางปฏิบัติจิต
จึงได้ทรงเริ่มปฏิบัติอบรมจิต ในที่สุดก็ได้ตรัสรู้ธรรม เพราะฉะนั้น เรื่องจิตจึงเป็นเรื่อง
สำคัญ แต่ว่าจิตตามทางพระพุทธศาสนานั้น ไม่ได้หมายความว่า เป็นกาย หรือส่วนใด
ส่วนหนึ่งของกาย คือว่า จิตไม่ใช่รูป ดังมีพระพุทธภาษิตที่แสดงว่า *อสรีระ ไม่มีสรีระ*
คือ *ไม่มีรูปร่าง* แต่ว่า *คฺหาสยะ มีคฺหา* อันหมายถึง *กายอันเป็นที่อาศัย* เมื่อบุคคลมี
จิตและกายประกอบกันอยู่ ชีวิตจึงดำเนินอยู่เป็นไปอยู่ แต่ว่าเมื่อจิตพราวออกไปจาก
กายหรือว่ากายแตกสลาย เป็นที่อาศัยอยู่ของจิตไม่ได้ชีวิตก็สิ้นไป สำหรับเรื่องจิตนี้จะ
ฟังพิสดารได้ ตามที่แสดงไว้ทางพระพุทธศาสนาอย่างไหนั้น จะขอยกไว้ก่อนจะย้อน
กล่าวถึงวิถีจิตต่อไป

จิตแม้มีหน้าที่คิด มีหน้าที่รู้ เป็นธาตุรู้ ดังกล่าวก็จริง แต่การที่จะออกมารู้
อะไรได้นั้น จำต้องอาศัยกาย คือรู้ได้ทางอายตนะหรือทางทวาร กล่าวคือต้องอาศัย
ออกมารู้รูปทางจักขุประสาทคือตา รู้เสียงทางโสตประสาทคือหู รู้กลิ่นทางฆานประสาท
คือจมูก รู้รสทางชีวหาประสาทคือลิ้น รู้โผฏฐัพพะคือสิ่งที่กาย ถูกต้องทางกายประสาท
คือกาย รู้ธรรมคือเรื่องทางมนะที่แปลว่าใจ เพราะฉะนั้น จักขุ ตา โสตตะ หู ฆานะ
จมูก ชิวหา ลิ้น กายะ กาย มนะ ใจ จึงเป็นทวารคือเป็นประตู สำหรับที่จะให้จิต
รู้รูป รู้เสียง เป็นต้นดังกล่าวมานั้น ถ้าไม่มีทางทั้ง ๖ นี้ จิตก็เหมือนถูกขังอยู่ในห้อง
ที่ไม่มีประตูหน้าต่าง ออกมาทำอะไรไม่ได้ ทางรู้ของจิตทั้ง ๖ ดังกล่าวมานั้น สำหรับ
จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท ก็เป็นที่เข้าใจ
ได้ง่าย แต่มนะคือทางที่ ๖ นี้ ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ

มนะ แปลกันว่า *ใจ* แต่ตามศัพท์แปลว่า *รู้* มีหน้าที่สำหรับรู้ธรรม ธรรมใน
ที่นี้ หมายความว่า เรื่อง คือ เรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส เรื่องโผฏฐัพพะ
ที่ได้ประสบพบผ่านมาแล้วในอดีต แต่ก็มานึกถึงในปัจจุบัน ความนึกถึงเรื่องในอดีต
ดังกล่าวมานั้น ไม่ได้อาศัยตาหูเดี่ยวนั้น แต่คราวนี้มานึกขึ้นได้ด้วยอะไร สมมติว่าไปเห็น

รูปได้ยินเสียงมาเมื่อเข้านี้ แต่ว่ามานั่งนึกถึงอยู่เดี๋ยวนี้ นึกถึงรูปนึกถึงเสียงนั้น นึกถึงด้วยอะไร เพราะไม่ได้อาศัยตา ไม่ได้อาศัยหู เมื่อเข้านี้ต่างหากต้องอาศัยตาอาศัยหู แต่ว่าการที่มานั่งนึกถึงเดี๋ยวนี้ ไม่ต้องใช้ตาไม่ต้องใช้หู คราวนี้ใช้อะไร อันนี้ท่านจึงแสดงทางที่ ๖ คือมนะนึกถึงได้ด้วยมนะที่แปลว่า ใจ หรือแปลว่า รู้ และธรรมในที่นี้ หมายถึงเรื่องอดีตต่าง ๆ ดังกล่าวมานั้น เพราะฉะนั้น ทางพระพุทธานุศาสน์จึงแสดงทวารซึ่งเป็นทาง ที่ ๖ คือมนะ แต่ก็ไม่เรียกว่า ประสาทมนะ ตามที่อธิบายมานี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงสันนิษฐานว่าได้แก่มันสมอง.^{๑๓}

มนะ คือทางที่ ๖ นี้ ยังมีหน้าที่พิเศษอย่างหนึ่งที่แสดงไว้ในอรรถกถาอภิธรรม คือในชั้นบาลีนั้นได้แสดงว่า

จักขุคือตา รูปคือรูป กระทบกันก็เกิดจักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยจักขุคือตา วิญญาณในที่นี้ก็อธิบายว่า ความรู้สึกเห็นรูป

โสตะคือหู สัททะคือเสียง กระทบกันก็เกิดโสตวิญาณ ความรู้สึกได้ยินเสียง

ฆานะคือจมูก คันธะคือกลิ่น กระทบกันก็เกิดฆานวิญาณ ความรู้สึกสูดกลิ่นหรือได้กลิ่น

ชีวหาคือลิ้น รสสะคือรส กระทบกันก็เกิดชีวหาวิญาณ ความรู้สึกได้รสทางลิ้น

กายกับโณภูฐัพพะกระทบกัน ก็เกิดกายวิญาณ ความรู้สึกทางกาย

มนะกับธรรมกระทบกัน ก็เกิดเป็นมโนวิญาณ ความรู้สึกทางมนะคือใจ

ในบาลีแสดงอย่างนี้ ดังบาลีในพระสูตรนี้ คือ วิญญาณ มาเป็นอันดับ ๑ เมื่อมีวิญญาณแล้วก็ต้องมี สัมผัส

อันดับสอง สัมผัส แปลว่า ความกระทบกัน ก็มี ๖ เช่นเดียวกัน แต่มีอธิบายว่า ที่ชื่อว่า สัมผัส นั้น ได้แก่ความประชุมกันของจักขุรูป และจักขุวิญญาณ จึงจะเรียกว่า จักขุสัมผัส ความประชุมของโสตะ หู สัททะ เสียง และโสตวิญาณ จึงจะ

^{๑๓} วิปัสสนา. น. ๔๔, ๔๗.

เรียกว่า โสตสัมผัส ความประชุมกันของขานะ จมูก คันธะ กลิ่น และขานวิญญาณ จึงจะเป็นขานสัมผัส ความประชุมกันของชีวหา รสะ และชีวหาวิญญาณ จึงจะเป็นชีวหาสัมผัส ความประชุมกันของกาย โภฏฐัพพะและกายวิญญาณ จึงจะเป็นกายสัมผัส ความประชุมกันของมนะ ธรรม และมโนวิญญาณ จึงจะเป็นมโนสัมผัส

อันดับสาม ก็เป็น เวทนา คือเมื่อเป็นสัมผัสแล้วก็เป็นเวทนา คือความเสวย อารมณ์ เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่เป็นทุกข์ไม่เป็นสุขบ้าง เวทนามี ๖ สืบไปจากสัมผัส เรียกจักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยจักขุ โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยโสตะ ขานะสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยขานะ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัส อาศัยชีวหา กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยกาย มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยมนะ

อันดับที่สี่ก็คือ สัญญา ความจำได้หมายรู้ ก็นับเป็น ๖ คือ รูปสัญญา ความจำหมายในรูป สัทสัญญา ความจำหมายในเสียง คันธสัญญา ความจำหมายในกลิ่น รสสัญญา ความจำหมายในรส โภฏฐัพพะสัญญา ความจำหมายใน โภฏฐัพพะ ธรรมสัญญา ความจำหมายในเรื่อง

อันดับห้าก็เป็น สังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดไปตามสัญญา เป็นกุศลคือเป็นส่วนดีบ้าง เป็นอกุศลคือเป็นส่วนไม่ดีบ้าง เป็นอัพยาगतคือเป็นส่วนกลาง ๆ บ้าง

เพราะฉะนั้น นับตั้งแต่วิญญาณ สัมผัส เวทนา สัญญา สังขาร นี้ รวมเรียกว่า นามธรรม คือเป็นส่วนนาม นาม แปลว่า น้อม หมายถึงความว่า เป็นอาการที่จิตน้อมออกไปรู้อะไรต่าง ๆ อาศัยกายคืออาศัยทวาร ๖ ดังกล่าวมานั้น เมื่อจิตน้อมออกไปรู้ รู้ขั้นแรกก็เป็นวิญญาณ รู้ขั้นที่ ๒ ก็เป็นสัมผัส รู้ขั้นที่ ๓ ก็เป็นเวทนา รู้ขั้นที่ ๔ ก็เป็นสัญญา รู้ขั้นที่ ๕ ก็เป็นสังขาร แต่ไว้ในเบญจขันธ์ ขันธ์ ๕ นั้น นับเพียง ๔ คือว่าสัมผัสไม่นับยกออกเสีย และนับรูปเข้าเป็นที่ ๑ คือรูปกาย แล้วก็เอาวิญญาณไปไว้ท้าย คือเรียงเสียใหม่ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ว่าเมื่อกล่าวโดยลำดับที่เกิด วิญญาณต้องมาก่อน เป็น วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร ทำไมท่านจึงเอาเรียงไว้ท้าย ก็เพื่อให้เป็น วงกลม เพราะอาการที่จิตน้อมไปรู้ที่เรียกว่านามนั้น

รู้ขั้นที่ ๑ เป็นวิญญาณ สัมผัสไม่นับ ขั้นที่ ๒ ก็เป็นเวทนา ขั้นที่ ๓ เป็นสัญญา ขั้นที่ ๔ เป็นสังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด เมื่อคิดปรุงไปก็รู้ไปด้วย รู้ที่เกิดขึ้นควบคู่กันไปกับความคิดนั้น ก็ย้อนมาเป็นวิญญาณอีก แล้วก็มาเป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร แล้วก็ย้อนมาเป็นวิญญาณ เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร ไปใหม่เป็นวงกลม เพราะฉะนั้น ปัญจขันธ์ คือขันธ์ ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงมีทางเกิดตั้งกล่าวมานี้ และเมื่อย่นย่อลงก็เป็น ๒ คือเป็น *รูป* อย่างหนึ่ง *นาม* อย่างหนึ่ง รูปก็เป็นรูปกาย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นนามกาย แต่มักเรียกสั้น ๆ กันว่า *นามรูป* เรียกว่า นาม เพราะเป็นอาการที่น้อมไปรู้ของจิต ตั้งบรรยายมานั้น

วิถีจิต คือทางดำเนินของจิตที่ปรากฏเป็นนามธรรม อาศัยรูปธรรม คือจิตอาศัยรูปแสดงอาการเป็นนาม น้อมออกมาสู่รูป รู้เสียง ที่แรกก็น้อมออกมาเป็นวิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร แล้วก็วนกลับไปใหม่เป็นวงกลม

จะอธิบายเกี่ยวแก่มนะต่อไป ได้กล่าวถึงอายตนะภายในหรือทวารทั้ง ๖ คู่กับอายตนะภายนอก ๖ แล้ว และได้กล่าวนามธรรมซึ่งเป็นวิถีจิตสืบไปจากนั้น นั้นเป็นการแสดงอธิบายตามพระบาลี แต่ในอรรถกถาพระอภิธรรมได้อธิบายพิเศษเกี่ยวแก่มนะ ซึ่งก็ได้อ้างแต่ยังไม่ได้อธิบายจึงจะมาจับอธิบายในตอนนี้

ตามอธิบายในอรรถกถานั้น *มนะ* อันเป็นอายตนะที่ ๖ หรือเป็นทวารที่ ๖ ต้องประกอบด้วยอายตนะ ๕ ข้างต้นเสมอ จึงจะเกิดวิญญาณตามสาย ได้แก่ เมื่อจักขุ (ตา) และ รูป มากระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิดจักขุวิญญาณ (ความรู้สึกเห็นรูปทางตา) โสตะ (หู) สัทตะ (เสียง) กระทบกัน จะต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงเกิดโสตวิญญาณ (ความรู้สึกได้ยินเสียงทางหู) ชานะ (จมูก) คันธะ (กลิ่น) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิดชานวิญญาณ (ความรู้สึกเป็นกลิ่นทางจมูก) ชิวหา (ลิ้น) รสตะ (รส) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิดชิวหาวิญญาณ (ความรู้สึกรู้รสทางลิ้น) กายะ (กาย) โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้อง) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิดกายวิญญาณ (ความรู้สึกกระทบทางกาย) ส่วนข้อที่ ๖ นั้น *มนะ* กับ *ธรรม* คือเรื่อง กระทบกันก็เกิด *มโนวิญญาณ* (ความรู้สึก

รู้เรื่องทางมณะ) ฉะนั้น มณะ ข้อที่ ๖ จึงต้องเกี่ยวข้องกับอายตนะ ๕ ข้างต้นอยู่เสมอ และท่านอธิบายในพระอภิธรรมละเอียดไปกว่านั้น เช่นข้อที่ ๑ จักขุ (ตา) รูปะ ท่านเรียกว่า วรรณะ คือ สี แล้วก็ต้องมี แสงสว่าง มี มนสิการ คือการกระทำไว้ในใจ จึงจะเกิดเป็น จักขุวิญญาน (ความรู้สึกเห็นรูปทางตา) มนสิการ การกระทำไว้ในใจ ก็คือ มณะ ดังที่ได้อธิบายแล้ว เป็นอันว่าในอายตนะ ๕ ข้างต้นนั้น รูปเป็นต้น ต้องกระทบทั้งจักขุประสาทตามทางของตน และต้องกระทบทั้งมณะในขณะเดียวกัน ท่านแสดงว่ารวดเร็วมาก เมื่อรูปมากระทบกับจักขุก็กระทบถึงมณะด้วยทันที เหมือนอย่างนกที่บินมาจับที่กิ่งไม้บนต้นไม้ เงามของนกก็กระทบไปถึงพื้นดินทันที เกือบจะเรียกได้ว่าในขณะเดียวกัน

ตามที่อธิบายมานี้ ฟังสังเกตคำ ๓ คำ วิญญาน คำหนึ่ง มณะ หรือ มโน คำหนึ่ง จิต อีกคำหนึ่ง คำทั้ง ๓ คำนี้ใช้ต่างกัน

วิญญาน นั้น ใช้ในความหมายเพียงรู้สึกเห็นรูปเป็นต้น ดังที่อธิบายมาแล้ว เท่านั้น ไม่ได้มีความหมายเป็นอย่างอื่น คือไม่ได้หมายถึงสภาพที่จะไปเกิดต่อไป ซึ่งเป็นตัวยั่งยืน

มณะ หรือ มโน ก็มีความหมายเพียงทวารหรืออายตนะที่ ๖ มีหน้าที่ เกี่ยวข้อง กับอายตนะ ๕ ข้างต้น กับเกี่ยวข้องกับธรรมคือเรื่องของรูปเสียงเป็นต้น ที่ได้ประสบ พบผ่านมาแล้ว ดังที่ได้อธิบายมาแล้วเท่านั้น คือมีหน้าที่เป็นอายตนะ คือที่ต่อ หรือเป็นทวารคือเป็นช่องทางสำหรับจิตดำเนิน เหมือนกับอายตนะ ๕ ข้อข้างต้น

ส่วน จิต มีความหมายเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่มีสรีระคือรูปร่าง แต่ว่าอาศัยอยู่ในคอกา ที่แปลว่า ถ้ำ คือในกายอันนี้ มีหน้าที่เป็นผู้รู้ เป็นผู้แสดงเจตนา (ความจงใจประกอบกรรม) มีหน้าที่ที่จะดำเนินออกมารู้ตามวิถีที่กล่าวมานั้น และเป็นที่จะต้องปฏิบัติอบรมให้เป็นศีล ให้เป็นสมาธิ และให้ประกอบด้วยความรู้ เป็นตัว ปัญญา ตลอดจนถึงให้เป็นผู้มีมุทคือเป็นผู้หลุดพ้น ดังในทำของอนัตตลักขณสูตรและ อาทิตตปริยายสูตรที่อธิบายมาแล้ว ก็แสดงว่าจิตของท่านเหล่านั้นวิมุตหลุดพ้นจาก อาสวะคือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ แม้เช่นนั้นก็ไม่มีการพุทธภาสิตสักแห่งหนึ่ง แสดงว่า จิตเป็นอตตาคือตัวตน แต่กลับมีพระพุทธภาสิตแสดงไม่ให้ถือว่าจิตเป็นอตตาคือตัวตน

คือตัวตน ในพระสูตรนั้น^{๑๔} ได้แสดงว่า ถือว่ากายเป็นตัวตนเสียยิ่งดีกว่า ถือว่าจิตเป็นอัตตาคือตัวตนเป็นการไม่ดี เพราะว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ดิ้นรนกระสับกระส่ายอยู่เสมอ เหมือนอย่างวานรที่ดิ้นรนกระสับกระส่ายอยู่เสมอ เมื่ออยู่บนต้นไม้ก็โยนตัวจับกิ่งนี้ ปล่อยจากกิ่งนี้ไปจับกิ่งนั้น ปล่อยจากกิ่งนั้นไปจับกิ่งโน้น ฉะนั้น ถ้าหากว่าจิตเป็นอัตตาคืออัตตาก็จะเท่ากับวานรที่มีธรรมชาติหลุกหลิกดังกล่าวมาแล้วนั้น ท่านจึงไม่ให้ถือจิตเป็นอัตตาคือตัวตน

หลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้น ก็ไม่ให้ถืออะไรทั้งหมดว่าอัตตาคือตัวตน ถ้าไปถือเข้าก็แสดงว่ายังมีอุปาทานคือความยึดถือ และก็จะต้องคิดปันสิ่งที่ถือนั้น ให้เป็นนั่นเป็นนี่ เมื่อยังคิดปันว่าเป็นนั่นเป็นนี่อยู่ ก็ยังเป็นภพหรือเป็นภาวะหรือภาวะอยู่ เมื่อเป็นตนหรือเป็นภาวะหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ ก็ยังจะต้องเป็นสิ่งที่เกิดดับ เพราะเป็นสิ่งที่คิดปรุงแต่ง ฉะนั้น จึงให้ปล่อยวางทั้งหมด ส่วนธรรมอันใดที่มีอยู่ที่เป็นอยู่อย่างไร ก็คงมีอยู่หรือเป็นอยู่ไปเช่นนั้น คือว่าปล่อยให้เป็นไปตามธรรมดาตามเรื่อง

คราวนี้ จะย้อนมาทำความเข้าใจในเรื่อง *นามธรรม* อีกสักเล็กน้อย คือตามที่กล่าวว่านามธรรมเป็นวิถีชีวิต ซึ่งเกิดเป็นวงกลมอยู่เสมอ ไม่ใช่เกิดอย่างเดียวดับด้วยอยู่เสมอเช่นเดียวกัน ยกตัวอย่างเช่น เมื่อตามองเห็นหนังสือ ก็เกิดจักขุวิญญาณ คือความรู้สึกเห็นขึ้น แล้วก็เวทนาคือเป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือเฉย ๆ แล้วเกิดสัญญา คือความจำหมาย แล้วเกิดสังขารคือความคิดปรุงหรือว่าปรุงคิดในสิ่งที่เห็นนั้น เมื่อคิดปรุงหรือว่าปรุงคิดไป ก็เกิดวิญญาณคือความรู้สึกขึ้นในเรื่องที่ปรุงหรือที่คิดนั้นไปด้วย แล้วเกิดเวทนา เกิดสัญญา เกิดสังขาร แล้วก็มาวิญญาณวนกันไป คราวนี้พอหูได้ยินเสียง เช่น ได้ยินเสียงนาฬิกาตี ก็ทิ้งเรื่องหนังสือไปเกิดโสตวิญญาณคือความรู้สึกได้ยินเสียงนั้นอีก แล้วเกิดเวทนา เกิดสัญญา เกิดสังขาร เกิดวิญญาณ เกิดเวทนา เป็นวงกลมไปในสิ่งที่ได้ยินนั้นอีก คราวนี้จมูกได้กลิ่นรูปหรือกลิ่นอะไรอย่างอื่น นามธรรมก็มาเกิดในเรื่องกลิ่น เรื่องเสียงนั้นก็หายไปเล็กกันไป เมื่อบริโภคอาหาร ลิ้นได้ประสบ

^{๑๔} ส.น. ๑๖/๑๑๔/๒๓๑-๒

กับรส ก็เกิดนามธรรมในเรื่องของรสนั้น ภายได้ถูกต้อง เช่นว่าได้อาบน้ำ ก็เกิดนามธรรมในเรื่องของสิ่งที่ถูกต้องนั้น แล้วบางทีมันจะไปกระทบกับธรรม คือว่าย้อนไปคิดถึงเรื่องในอดีตที่ประสบพบผ่านมาแล้ว ก็เกิดนามธรรมในสายของমনะวนกันไปอย่างนั้น

เพราะฉะนั้น วันหนึ่ง ๆ ตั้งแต่ตื่นนอนเช้าเรื่อยมา นามธรรมจึงเกิดดับไปนับไม่ถ้วนตามที่ประสบ และถ้าเรื่องใดมีความมุ่งใจอยู่มาก ก็ต่อกันไปได้นาน แต่ถ้าเรื่องใดความมุ่งของใจน้อย นามธรรมในเรื่องนั้นก็น้อย สุดแต่ว่าจะมีความมุ่งใจน้อยหรือมากอย่างไร ฉะนั้นรูปกับนามจึงเป็นส่วนที่ทุก ๆ คนมีอยู่ อาศัยอยู่ ทำงานอยู่ตามหน้าที่ และมีอาการที่เกิดดับอยู่เสมอ ไม่มีเวลาที่จะว่างเว้น ถ้าพิจารณาตุ๊กก็จะเห็นความจริงอันนี้ได้

ความเกิดดับของรูปนั้น อาจจะได้เห็นได้ง่าย ส่วนความเกิดดับของนามนั้น เมื่อพิจารณาก็พอจะเห็นได้ง่ายเหมือนกัน เพราะเป็นเรื่องที่เกิดกับใจ แต่เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นและดับไปรวดเร็วมาก เพราะอาการของใจเป็นสิ่งที่ละเอียด และเป็นสิ่งที่รวดเร็ว

ในอาทิตตปริยายสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ยกขึ้นแสดงเพียงแต่เวทนา ด้วยทรงชี้ให้เห็นว่าเป็นของที่ร้อน หรือถูกเผาให้ไหม้อยู่เสมอ เท่ากับว่าทรงแสดงทุกขสังข ความจริงคือทุกข ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงสมุทัยสังข ความจริงคือเหตุให้เกิดทุกข แต่ว่าในพระสูตรทรงยกเอาโรคะโทสะโมหะ และเพราะบุคคลมีโรคะโทสะโมหะเป็นไฟที่แผดเผาอยู่เสมอ จึงได้เดือดร้อนอยู่ด้วยความโศกเป็นต้น และด้วยความเกิดแก่ตาย ซึ่งเป็นสภาพธรรมตา ต่อจากนั้นก็แสดงมรรคสังข ความจริงคือมรรค ได้แก่ปัญญาที่กำหนดพิจารณาให้รู้เห็นตามเป็นจริง แล้วก็ทรงแสดงนิโรธสังข ความจริงคือความดับทุกข ตั้งต้นแต่เกิดนิพพิทา ความหน่ายแล้วเกิดวิราคะ ความสิ้นราคะ เกิดวิมุตติ ความหลุดพ้น เกิดวิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นว่าหลุดพ้น มีนัยเดียวกันกับที่แสดงไว้ในท้ายอนัตตลักขณสูตร.

พรรษาที่ ๒-๓-๔ พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์

มคธ-พระเจ้าพิมพิสาร^๑

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงอบรมปุราณชฎิล จนได้อุปสมบทและได้ฟังธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ประทับอยู่ที่ตำบลคยาสิสะนั้นตามพระพุทธรักษาแล้ว ก็ได้ทรงนำภิกษุทั้งหมดนั้นเสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของมคธรัฐ

มคธรัฐ ปรากฏตามหลักฐานต่าง ๆ ว่า ในเวลานั้นเป็นอาณาจักรที่เจริญรุ่งเรืองมีอำนาจมาก เมืองหลวงเรียกกันโดยมากกว่า ราชคหะ แต่ในภาษาไทย เรียกว่า ราชคฤห์ ในสมัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า พิมพิสาร ในบาลีใช้คำเรียกว่า ราชา มาคโธ เป็นค้ายกย่อง เท่ากับเป็นมหาราชแห่งแคว้นมคธ และใช้ค่านาพระนามว่า เสนियो คือมีค่าต่อไปว่า เสนियो พิมพิสาโร เป็นคำไทยว่า พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นจอมทัพ ปรากฏเรื่องราว กรุงราชคฤห์ซึ่งเป็นนครหลวงนั้น ต้องอยู่ในระหว่างภูเขา ๕ ลูก คือ เขาคิชฌกูฏ เขาเวภาระ เขาเวปุลละ เขาอิสิคิลิ และเขากาลกูฏ ล้อมรอบคล้ายเป็นคอก เพราะฉะนั้น จึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า คิริพพะชะ แปลว่า คอกเขา เมืองหลวงเดิมว่าตั้งอยู่บนเนินเขา แต่ว่าถูกไฟ

^๑ วิ. มหา. ๔/๖๔/๕๖-๖๓

ใหม่บ่อย ๆ พระเจ้าพิมพิสารจึงย้ายลงมาตั้งที่เชิงเขาข้างล่างซึ่งเป็นที่ราบ แต่ก็ยังอยู่ในระหว่างแห่ง ภูเขาทั้ง ๕ นั้น ต่อมาปลายสมัยพุทธกาล พระเจ้าอชาตศัตรูจึงได้ไปสร้างเมืองใหม่อีกเมืองหนึ่ง ภายนอกจากวงล้อมของเขาทั้ง ๕ ลูกนั้นทางด้านทิศเหนือ กรุงราชคฤห์เจริญมีคนมาก คณาจารย์เจ้าลัทธิไปอาศัยอยู่มาก และก็ปรากฏว่า พระเจ้าแผ่นดินก็ได้ทรงอุปถัมภ์ลัทธิต่าง ๆ ตามควร หรือไม่อุปถัมภ์ก็ไม่ทรงเบียดเบียนปล่อยให้มีความสะดวกในการที่จะแสดงลัทธิของตน ๆ ในสมัยนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงได้แคว้นกาลสิกคามเป็นของขวัญจากแคว้นโกศล ในคราวทรงอภิเษกกับพระราชกนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิแห่งแคว้นโกศล ดังที่ได้เล่าแล้ว

พระพุทธเจ้าได้เสด็จมุ่งไปสู่กรุงราชคฤห์ก่อน อย่างหนึ่งว่าเพื่อทรงเปลื้องปฏิกุญญาที่ได้ทรงให้ไว้แก่พระเจ้าพิมพิสาร อีกอย่างหนึ่งว่าเพื่อทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาในที่ที่เจริญก่อน

ข้อที่ว่า ทรงเปลื้องปฏิกุญญานั้น ดังที่มีเรื่องเล่าว่า เมื่อได้เสด็จออกทรงผนวชที่แรกในขณะที่เสด็จไปลองทรงศึกษาบ้าง ทรงปฏิบัติด้วยพระองค์เองบ้าง เพื่อประสบโมกขธรรม คือธรรมเป็นเครื่องพ้นทุกข์นั้น ก่อนที่จะเสด็จไปถึงตำบล อุรุเวลาเสนานิคม ซึ่งเป็นสถานที่ทรงทำความเพียรจนตรัสรู้ ก็ได้ทรงผ่านกรุงราชคฤห์ และประทับอยู่ที่เขา *ปัทมา* พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงทราบ ก็ได้เสด็จไปเพื่อทรงพบ และตามเรื่องเล่าว่า พระเจ้าพิมพิสารได้ตรัสถามถึงเหตุที่ทรงออกผนวช เมื่อได้ทรงตอบแล้ว พระเจ้าพิมพิสารก็ได้รับสั่งชวนให้ทรงลาผนวช จะทรงแบ่งราชสมบัติให้ครอบครองครึ่งหนึ่ง พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับ เมื่อเป็นเช่นนี้ พระเจ้าพิมพิสารจึงทรงขอให้เสด็จกลับมาแสดงธรรมในเมื่อได้ทรงประสบพบธรรมนั้นแล้ว ฉะนั้น เมื่อได้ตรัสรู้ พระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว จึงได้เสด็จมายังกรุงราชคฤห์ก่อนประเทศหรือนครอื่น

อีกอย่างหนึ่ง ทรงมุ่งจะมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในที่ที่มีความเจริญก่อน เพราะวิธีประกาศพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้านั้น จะเห็นได้ว่า ได้ทรงประกาศแก่นักบวช ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบมา มุ่งดีมา และเป็นผู้คงแก่เรียนมาแล้ว ในฝ่ายคฤหัสถ์ก็ทรงมุ่งประกาศแก่บุคคลที่เป็นหัวหน้าคน เช่น พระเจ้าแผ่นดิน มหาอำมาตย์ และแก่พราหมณ์คฤหัสถ์ ซึ่งเป็นผู้คงแก่เรียนต่าง ๆ เมื่อบุคคล

เหล่านี้ได้ดวงตาเห็นธรรม รับประทานพระพุทธศาสนาแล้ว คนอื่น ๆ ก็นับถือตามไปด้วยเป็นอันมาก หรือไม่เช่นนั้นนั้นก็เกิดความสนใจ ตั้งใจที่จะสำเหนียกศึกษาปฏิบัติ เพราะบุคคลที่ได้ทรงแสดงธรรมโปรดก่อนเหล่านั้น ก็ล้วนเป็นที่เคารพนับถือของเหล่าประชาชน ด้วยเหตุนี้ พระพุทธศาสนาจึงได้แพร่ออกไปอย่างรวดเร็ว และพระพุทธเจ้าเองก็ทรงปลอดภัยจากบรรดาผู้มีอำนาจในบ้านเมืองเป็นต้น เพราะว่าได้ทรงให้บรรดาผู้มีอำนาจเหล่านั้นยอมรับนับถือ ทั้งได้ทรงปฏิบัติพระองค์เองไม่ทรงข้องแวะกับการบ้านการเมืองทุก ๆ อย่าง ทรงมุ่งประกาศพระพุทธศาสนาไปโดยส่วนเดียว ดังจะพึงเห็นได้จากพระพุทธประวัติที่จะกล่าวในอันดับต่อไป

เมื่อเสด็จเข้าสู่กรุงราชคฤหฺ์นั้น ไม่ได้เสด็จเข้าไปทีเดียว ได้ประทับพักที่ ลัฏฐิวิน อันแปลว่า สวนตาลหนุ่ม น่าจะเป็นสถานที่สำหรับปลูกเพาะต้นตาล พระเจ้าพิมพิสาร ได้ทรงทราบกิตติศัพท์ คือเสียงที่พูดเล่าลือกันว่า พระสมณโคดมผู้ศากยบุตร ออกผนวชจากศากยตระกูล ได้เสด็จมายังกรุงราชคฤหฺ์ เวลานั้นได้พักอยู่ที่ลัฏฐิวินสวนตาลหนุ่ม กิตติศัพท์คือเสียงที่พูดกันระบือถึงพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ได้ฟังขจรไปว่า พระองค์เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ศาสนาพร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะบริบูรณ์บริสุทธ์ทั้งหมด ฉะนั้น การที่จะได้พบได้เห็นพระอรหันตเห็นปานนั้นเป็นกิจที่ดีที่ชอบ พระเจ้าพิมพิสาร พร้อมทั้งบริวาร ๑๒ นหุตเป็นพวก พราหมณ์คฤหบดีชาวกรุงมคธ ก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ถึงที่ประทับนั้น องค์พระมหากษัตริย์เองได้ทรงอภิวัตพระพุทธเจ้าแล้ว ประทับนั่ง ณ ที่ส่วนข้างหนึ่ง ฝ่ายพวกพราหมณ์คฤหบดีชาวมคธ ๑๒ นหุตได้แสดงกิริยาต่าง ๆ กัน บางพวกก็ถวายอภิวัต บางพวกก็กล่าววาจาปราศรัยชื่นชมยินดี บางพวกก็เพียงพนมมือไปทางพระพุทธเจ้า บางพวกก็ร้องประกาศชื่อโคตรของตน บางพวกก็เพียงเฉย ๆ อยู่ ทั้งหมดก็นั่งอยู่ตามที่อันควรแก่ตน ท่านแสดงว่า บริษัทเหล่านี้ โดยมากสงสัยว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงประพุดติพรหมจรรย์ในสำนักของท่านอุรุเวลกัสสปะ หรือว่าท่านอุรุเวลกัสสปะนั้นประพุดติพรหมจรรย์ในสำนักของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าได้ทรงทอดพระเนตรเห็นอาการของบริษัท ที่ยังมีความเคลือบแคลงอยู่ดังกล่าว ก็ได้ตรัสถามท่านอุรุเวลกัสสปะขึ้น โดยความว่า ท่านได้เห็นอะไรจึงได้ละทิ้งลัทธิบูชาญาณเดิมของตนเสีย

ท่านอรุเวลกัสสปะก็กราบทูลว่า ลัทธิบูชายัญนั้น สรรเสริญงาม คือสิ่งที่น่าปรารถนาพอใจ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส และสรรเสริญสตรี ท่านได้รู้ว่า นั่นเป็นมลทิน จึงไม่ยินดี

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านยินดีอะไร

ท่านอรุเวลกัสสปะก็กราบทูลว่า ท่านเห็นธรรมที่สงบไม่มีกิเลสที่เป็นเครื่องข้องเกี่ยว เป็นธรรมที่ไม่แปรปรวนเป็นอย่างอื่น เป็นธรรมที่ไม่มีผู้อื่นจะพึงแนะนำได้ นอกจากจะพึงรู้ด้วยตนเอง ท่านได้ประสบพบเห็นธรรมนั้นแล้ว จึงไม่ยินดีในลัทธิวิธีบูชายัญ

ครั้นท่านกราบทูลแล้ว ท่านก็ได้ชบศิระชะลงที่พระบาทของพระพุทธเจ้า แล้วก็กราบทูลขึ้นว่าพระองค์เป็นศาสดาของตน ตนเป็นสาวก

บริษัททั้งหมดนั้น ครั้นได้ฟังจึงเกิดเลื่อมใส สิ้นความเคลือบแคลงสงสัย พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดง *อนุပုพพิทกา* และ *อริยสัจ* ๔ ซึ่งท่านแสดงว่า บริษัททั้งหมดเมื่อได้ฟังแล้ว ๑๑ ส่วนได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และอีกส่วน ๑ ได้ ตั้งอยู่ในสรณคมน์

ครั้นแล้ว พระเจ้าพิมพิสารก็ได้กราบทูลแสดงว่า ความปรารถนาของพระองค์ได้ตั้งไว้ ๕ ข้อ ได้สำเร็จบริบูรณ์ในบัดนี้แล้ว คือ

ข้อที่ ๑ ได้ทรงตั้งความปรารถนาไว้ว่า ขอให้ได้ทรงอภิเษกเป็นพระราชานแห่งมคธรัฐ

ข้อที่ ๒ ขอให้พระอรหันต์ได้มาสู่แคว้นของพระองค์

ข้อที่ ๓ ขอให้พระองค์ได้เข้าไปนั่งใกล้พระอรหันต์

ข้อที่ ๔ ขอให้พระอรหันต์ได้แสดงธรรมแก่พระองค์ และ

ข้อที่ ๕ ขอให้พระองค์ได้รู้ธรรมของพระอรหันต์ทั่วถึง

ได้ทรงสรรเสริญธรรมของพระพุทธเจ้า และได้ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้ากับพระสงฆ์สาวกให้เสด็จเข้าไปรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์ในวันรุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงรับด้วยอาการดุชนีภาพ คืออาการนั่งนิ่ง ซึ่งเป็นวิธีรับของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก หนึ่งหมายความว่ารับ อย่างมานิมนต์พระ นิมนต์แล้ว ถ้าพระนั่งหมายความว่ารับ บางทีถ้าไม่ทราบธรรมเนียมนี้ ก็มักจะต้องถามต่อไปอีก ให้ตอบอย่างใดอย่างหนึ่ง

รุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าและพระสาวกก็ได้เสด็จเข้าไปเสวยฉันภัตตาหาร ในพระราชนิเวศน์ เสร็จแล้วพระเจ้าพิมพิสารก็ได้ทรงมีพระราชดำริว่า จะควรถวายที่ที่ไหนให้เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าและพระสาวก ได้ทรงเห็นว่าที่อันควรจะเป็นที่ประทับนั้น

๑. ควรจะเป็นที่ไม่ไกลหรือไม่ใกล้นักจากบ้าน
๒. ควรจะเป็นที่มีทางสัญจรไปมาบริบูรณ์ สะดวกแก่ผู้ที่ต้องการจะไปมาได้
๓. กลางวันก็ไม่เป็นที่พลุกพล่านด้วยผู้คน กลางคืนก็มีความสงบ ไม่มีเสียงอื้ออึง ปราศจากลมที่เกิดจากผู้คนเดินไปมาพลุกพล่าน
๔. ควรจะเป็นที่ประกอบกิจของผู้บำเพ็ญพรต และเป็นທີ່หลีกเลี่ยงในการบำเพ็ญพรต
๕. ควรที่พระบรมศาสดาจะประทับได้

ได้ทรงเห็นพระเวฬุวันคือสวนไผ่ ซึ่งเป็นสวนหลวง อันอยู่ภายนอกพระนคร ในทางด้านทิศเหนือ ไม่สู้ไกลนัก ก็ได้ทรงหลั่งน้ำจากพระเต้าทอง กราบทูลถวายพระเวฬุวันนั้น โดยความว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายพระเวฬุวันนั้น แก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงรับอาราม คือสวน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมให้พระราชาทรงเห็นแจ่มแจ้ง ให้ทรงสมทาน ให้ทรงอาภาย และให้ทรงรำเริงแล้ว ได้ทรงปรารภเรื่องนี้เป็นเหตุ ตรัสอนุญาตให้ภิกษุรับอาราม อันหมายความว่าวัดเป็นที่อาศัยอยู่ได้

ตามตำนานปรากฏว่า พระพุทธเจ้าได้ เสด็จไปประทับพรรษาที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ รวม ๓ พรรษาที่เวฬุวัน^๒ และได้มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นในระหว่างนี้หลายเรื่อง ซึ่งจะได้แสดงในอันดับต่อไป

ในบัดนี้จะได้กล่าวเรื่องเกร็ด ๆ ที่เนื่องกับธรรมเนียมประเพณีเป็นต้น ตามเรื่องทีเล่ามา

ธรรมเนียมการให้ของผู้อื่น ให้สิ่งที่เป็นวัตถุยกยียบยื่นได้ ก็มักจะยกยียบยื่นให้ แต่ว่าถ้าให้สิ่งที่ใหญ่โต เช่น สวน หรือกุฏิ วิหาร หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอันไม่อาจจะยกยียบให้ได้ มีธรรมเนียมใช้เท้าน้ำลงยังพื้นดิน หลังน้ำเป็นเครื่องหมายว่าให้ อย่างในเรื่องนี้พระเจ้าพิมพิสารถวายพระเวฬุวันเป็นอาราม ท่านทรงเทน้ำจากพระเต้าทองเป็นการแสดงว่าถวายในเรื่องอื่นดังเช่น พระเวสสันดรประทานช้างแก่พราหมณ์ที่มาขอ ท่านก็ยกช้างให้ไม่ได้ ก็ทรงเทน้ำจากพระเต้าทองเหมือนกัน หรืออย่างที่เรากรวดน้ำกันใช้เท้าน้ำ เพราะส่วนบุญนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เห็นตัว ไม่ใช่วัตถุ ยกยียบให้ไม่ได้ ฉะนั้นก็ใช้เท้าน้ำเป็นหมายว่าให้ เข้าในธรรมเนียมที่กล่าวมานั้น อีกอย่างหนึ่ง อาจจะติดตามจากธรรมเนียมพราหมณ์ที่จะกล่าวต่อไป และธรรมเนียมเทน้ำกรวดนั้น เขานิยมเทน้ำหมด ไม่ให้เหลือค้างไว้ เหมือนอย่างว่าเต็มใจให้กันอย่างเต็มที่ ไม่ใช่ประหยัดเอาไว้

บทสรรเสริญพระพุทธคุณที่เราสวดกันเวลาเช้า คงจำได้ว่า *ตัม โข ปน ภควนตัม เอวํ กลยาโณ กิตติสสุโท อพภุคฺคโต* เป็นต้น แสดงว่าเป็นเสียงสรรเสริญที่ประชาชนเขาพูด ๆ กันออกไปว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น เพราะฉะนั้น บทแสดงพระพุทธคุณเหล่านั้น ต้นเดิมก็ตั้งมาจากเสียงที่พูดกันแพร่หลายในหมู่ประชาชน ไม่ใช่เป็นของผู้หนึ่งผู้นี้ได้แต่งขึ้น และถ้อยคำเหล่านั้นก็ล้วนเป็นคำเก่า ๆ อย่างคำว่า *ภควา* หรือ *อรหันฺ สมฺมาสมฺพุทฺโธ* เป็นต้น เมื่อใครเป็นที่เคารพนับถือขึ้น แสดงตนเป็นศาสดาขึ้น ประชาชนก็คงใช้คำเหล่านี้เองเป็นคำเรียกร้อง และในตอนท้ายก็มีว่า การไปดูไปเห็นพระอรหันต์เป็นการดี

^๒ มโน. ปุ. ๒/๓๙

เพราะฉะนั้น เมื่อเขาลือกันว่า มีพระอรหันต์มา ก็ควรที่จะไปดูพระอรหันต์กันเสียทีหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปด้วย ก็ยิ่งพากันไปมากมาย ส่วนศรัทธาที่จะตั้งมั่นสำหรับตนนั้น จะมีต่อเมื่อเกิดดวงตาเห็นธรรม คือเมื่อฟังธรรมแล้วได้ดวงตาเห็นธรรมด้วยตนเอง นั้นแหละ จึงจะเกิดศรัทธาขึ้นด้วยตนเอง

อนึ่ง พระเวฬุวันนั้น ในตำนานบางแห่งแสดงว่ามี ๒ ตอน ตอนหนึ่ง เรียกว่า *กัลันทกนิวาปะ* คือเป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต ตอนนี้พระเจ้าพิมพิสาร ถวายให้เป็นอาราม แต่พระพุทธเจ้าและพระสาวก ส่วนอีกตอนหนึ่งเรียกว่า *โมรนิวาปะ* คือเป็นที่ให้เหยื่อ แก่นกยูง พระเจ้าพิมพิสารได้อนุญาตให้เป็นที่อยู่ของพวกปริพาชก ซึ่งเป็นนักบวชพวกหนึ่ง นี้ก็แสดงว่า พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภ์ของทุก ๆ ลัทธิ ถึงไม่ทรง นับถือ แต่ก็ไม่ทรงเบียดเบียน

พระอัครสาวก^๓

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงรับพระเวฬุวันเป็นพระอาราม ได้ประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน นั้น ท่านว่าได้ประทับอยู่ในพรรษาที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ และในระหว่างที่ประทับอยู่นี้ ทรงได้ *พระอัครสาวก* คือพระสาวกผู้เลิศเบื่องขวาและเบื่องซ้ายที่ พระเวฬุวัน พระอัครสาวกเบื่องขวา คือ *พระสารีบุตรเถระ* พระอัครสาวกเบื่องซ้าย คือ *พระโมคคัลลานเถระ* ประวัตินี้ของท่านโดยย่อ มีว่า

ที่ใกล้กรุงราชคฤห์นั้น ได้มีหมู่บ้านพราหมณ์อยู่ ๒ หมู่ หัวหน้าของหมู่บ้านนั้น ได้เป็นสหายสืบทอดกันมาเป็นเวลาช้านาน และต่างก็ได้มีบุตรชาย หัวหน้าหมู่บ้าน พราหมณ์หมู่หนึ่งตั้งชื่อบุตรว่า *อุปติสสะ* ในฐานะที่เป็นชื่อของ หมู่บ้านนั้น และเป็นบุตรของหัวหน้า หัวหน้าหมู่บ้านพราหมณ์อีกหมู่หนึ่ง ตั้งชื่อบุตรว่า *โกลิตตะ* ใช้ชื่อหมู่บ้านนั้นมา เป็นชื่อบุตรของหัวหน้า อุปติสสะและโกลิตตะเมื่อเติบโตขึ้นต่าง

^๓ วิ.มหา. ๔/๗๒/๖๔-๗๖

ก็ได้เล่าเรียนศึกษาจนได้สำเร็จการศึกษาตามลัทธิของตน และก็ได้ไปเที่ยวเตร่ด้วยกัน อยู่เสมอ เช่นได้ไปเที่ยวดูมหรสพที่มีอยู่บนยอดเขาเป็นการประจำปี และก็ได้เคย เบิกบานรื่นเริงหรือเศร้า หรือว่าตกรางวัลแก่ผู้แสดงไปตามบทบาท แต่เมื่อมีญาณ แก่กล้าขึ้น แปลว่าถึงคราวที่จะออกบวช ในคราวหนึ่งก็เกิดความสังเวชใจ ไม่รู้สึกสนุก ในการดูมหรสพนั้น ยิ่งคนดูเขาหัวเราะกัน รื่นเริงกัน ก็กลับรู้สึกสังเวชใจ เพราะนึก ว่าอีกไม่ช้าเท่าไร ไม่เกิน ๑๐๐ ปี ก็จักพากันตายไปหมดสิ้น และเมื่อสังเกตเห็นอาการ ของกันและกันเป็นดังกล่าวนี้อีก ก็เลยชวนกันไปบวชเป็นปริพาชกในสำนักของสัทธูชัย ซึ่งเป็นอาจารย์ เมื่อได้ศึกษาลัทธิของอาจารย์สัทธูชัยนั้นแล้ว ก็เห็นว่าไม่มีสาระ แต่ก็ ยังไม่รู้ว่าจะไปพบใครที่ไหนซึ่งจะสอนได้ดีกว่า จึงพากันตั้งกติกากันไว้ว่า ถ้าใครพบ อมตรธรรมคือธรรมที่ไม่ตายก่อน ก็ให้บอกแก่กัน

ในวันหนึ่ง อุปติสสะได้พบท่าน พระอัสสชิ ซึ่งเป็นองค์หนึ่งในภิกษุ ปัญจวัคคีย์ ได้เที่ยวบิณฑบาตอยู่ในกรุงราชคฤห์ ได้เห็นอาการของท่านเป็นที่น่าเลื่อมใส ก็เกิด ความสนใจ แต่เห็นว่ายังไม่ใช่เวลาที่จะไต่ถาม จึงได้เดินตามท่านไป เมื่อท่านบิณฑบาต กลับฉันเสร็จแล้ว จึงเป็นโอกาส ก็เรียนถามท่านว่า ท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นศาสดา ของท่าน ท่านชอบใจธรรมของใคร

ท่านพระอัสสชีก็กว่าตอบว่า ท่านบวชอุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งเสด็จออก ผนวชจากศากยสกุล พระองค์เป็นพระศาสดาของท่าน ท่านชอบใจธรรมของพระองค์

อุปติสสะก็ขอให้ท่านแสดงธรรมนั้นให้ฟัง ท่านอัสสชีก็กว่าตอบว่า ท่านเพิ่ง เข้ามาบวช ยังไม่อาจที่จะแสดงให้พิสดารกว้างขวาง จะแสดงได้ก็โดยย่อ

อุปติสสะก็กล่าวตอบว่า แสดงพยัญชนะมากแต่ไม่ได้เนื้อความอะไร ก็ไม่เป็น ประโยชน์อะไร ก็ขอให้แสดงแต่โดยใจความ

ท่านพระอัสสชีก็กแสดงธรรมโดยย่อให้ฟัง ที่พระธรรมสังคากาจารย์ได้ มาร้อยกรองเป็นพระคาถาไว้ว่า *เย ธมมา เหตุปฺปภา ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด หรือเกิดแต่เหตุ เตสฺ เหตฺุ ตถาคโต พระตถาคตกล่าวเหตุของธรรมเหล่านั้น เตสญฺจ โย นิโรโธ จ และความดับของธรรมเหล่านั้น เอวฺ วาที มหาสมณิ พระมหาสมณะ มีวาตะอย่างนี้*

อุปติสสะเมื่อได้ฟัง ก็เกิด *ธรรมจักขุ* คือดวงตาเห็นธรรมว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา ครั้นแล้ว อุปติสสะ ก็ลาท่านไปพบโกลิตะผู้สหาย เพราะได้ระลึกถึงสัญญาที่ได้ทำกันไว้ว่า ใครพบอมตธรรม ก่อนจงบอกแก่กัน เมื่อพบโกลิตะก็ได้ไปกล่าวธรรมนี้ให้โกลิตะฟัง โกลิตะเมื่อได้ฟัง แล้วเกิดดวงตาเห็นธรรมเช่นเดียวกัน แล้วก็พากันไปหาสัตถุชัยผู้เป็นอาจารย์ เล่าเรื่อง ให้ฟังแล้วกล่าวชักชวนอาจารย์ให้อาจารย์ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า สัตถุชัยผู้เป็นอาจารย์ ก็ไม่ยอม เพราะมีมานะว่าได้เป็นคณาจารย์เจ้าลัทธิตั้งอยู่แล้ว จะกลับไปเป็นศิษย์ของผู้ อื่นอีกนั้น ก็เหมือนอย่างเอาจระเข้ไปใส่ในตุ่มน้ำ ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ในอรรถกถาธรรมบท ยังมีเล่าไว้ว่า สัตถุชัยผู้เป็นอาจารย์นั้น ได้ถามว่าในโลกนี้มีคนฉลาดมากหรือมี คนโง่มาก อุปติสสะและโกลิตะก็ตอบว่า คนโง่มีมากกว่า อาจารย์สัตถุชัยก็กล่าวว่า ถ้าเช่นนั้นก็ให้คนฉลาดไปหาพระพุทธเจ้า ให้คนโง่มาหาตนก็แล้วกัน ก็เป็นอันว่าไม่ ยอมไป

อุปติสสะและโกลิตะก็ลาอาจารย์ พาเอาमाणพที่เป็นบริวารของตนที่มีจำนวน ๒๕๐ ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ประทานให้อุปสมบทด้วย วิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทาทั้งหมด ฝ่ายบริวารนั้นเมื่อได้อุปสมบทแล้ว ก็ได้บำเพ็ญเพียร ไม่ช้านักก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้งหมด

ส่วนพระโกลิตะ ที่ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า *พระโมคคัลลานะ* ตามชื่อ มารดาว่าโมคคัลลี โมคคัลลานะ ก็แปลว่า บุตรของนางโมคคัลลีพราหมณี ท่านอุปสมบท ได้ ๗ วัน ได้ไปทำความเพียรอยู่ ณ *บ้านกัลลวาลมุตตคาม* แคว้นมคธนั้น ในเวลานั้น พระศาสดาได้ประทับอยู่ในสวน *เกสกลาวัน* ซึ่งเป็นที่ ให้เหยื่อแก่เนื้อหรือเป็นป่าเนื้อ ใกล้เมืองหลวงแคว้นภาคคะ อันชื่อว่า *สูงสูมารคิระ* พระโมคคัลลานะเมื่อบำเพ็ญเพียร อยู่ ณ บ้านกัลลวาลมุตตคามนั้น ได้นั่งเฝ้าอยู่ พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบ ก็ได้เสด็จ ไปประทานพระโอวาท ตรัสบอกอุบายแก้ง่วงต่าง ๆ เมื่อจะสรุปลงแล้วก็ได้เป็นข้อ ๆ ดังนี้

ข้อ ๑ เมื่อมนสิการคือทำไว้ในใจ ซึ่งสัญญาคือความกำหนดหมายในข้อใด เกิดความง่วงขึ้น ก็ให้ทำมนสิการสัญญานั้นให้มากขึ้น

ข้อ ๒ ตรีกตรองพิจารณาธรรมที่ได้ฟังได้เรียนมาด้วยใจ

ข้อ ๓ ให้สาธยายคือท่องบ่นธรรมโดยพิสดาร

ข้อ ๔ เอามือยอนหูทั้ง ๒ ข้าง หรือว่าลูบด้วยฝ่ามือ

ข้อ ๕ ลูบนัยน์ตาด้วยน้ำ เหลียวดูทิศ แหงนหน้าดูดาว

ข้อ ๖ มนสิการคือทำไว้ในใจซึ่งอาโลกสัญญา คือกำหนดความสว่างให้มีความสว่างเหมือนอย่างกลางวัน อันปรากฏอยู่ในใจ ทำใจให้เปิดไม่ให้อกหักห่อ ให้สว่าง

ข้อ ๗ จงกรมคือเดินไปเดินมา ส้ารวมอินทรีย์และส้ารวมจิต ไม่คิดออกไปภายนอก และ

ข้อ ๘ ก็ให้นอน ที่เรียกว่า สำเร็จสี่หไสยา คือนอนตะแคงเบื้องขวา ไม่คิดทำความสุขในการนอน และตั้งสติกำหนดจะตื่นขึ้น ลุกขึ้น

วิธีแก่วงทั้ง ๘ ข้อนี้ ตรัสสอนเป็นวิธีแก้เพื่อเลือกใช้ข้อใดข้อหนึ่ง ข้อ ๑ ไม่สำเร็จ ก็ให้ใช้ข้อ ๒ เป็นต้น จนในที่สุดเมื่อไม่สำเร็จก็ต้องนอนทันที เมื่อประทานวิธีแก่วงตั้งนี้แล้ว ก็ได้ตรัสพระโอวาทอีก ๓ ข้อ คือ

ข้อ ๑ ไม่ควรชงวงเข้าสกุล หมายความว่า ไม่ควรตั้งมานะว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่ที่เขาต้องนับถือ เขาจะต้องต้อนรับเข้าไปสู่ประตู เพราะถ้าหากว่าคนในสกุลเขามีการงานมาก เขาไม่ได้ใส่ใจถึง ก็จะให้เกิดก่อกวนคิดไปในทางต่าง ๆ เกิดความฟุ้งซ่านจิตเลยไม่ส้ารวม ก็จะไม่ห่างจากสมาธิ

ข้อ ๒ ไม่พูดคำที่เป็นเหตุโต้เถียงกันคือผิดกัน เพราะจะต้องพูดมาก ทำให้ฟุ้งซ่าน ทำให้จิตไม่ส้ารวม ซึ่งทำให้ห่างจากสมาธิได้เช่นเดียวกัน และ

ข้อ ๓ ได้ตรัสว่า พระองค์ทรงติการคลุกคลี แต่ว่ามีใช้ดีไปทุกอย่าง สรรเสริญก็มี คือทรงติ ไม่สรรเสริญการคลุกคลีด้วยหมู่ชน แต่ว่าทรงสรรเสริญการคลุกคลีด้วยเสนาสนะอันสงบ คืออยู่ในที่นอนที่นั่งอันสงบ

พระโสมคัลลณะได้กราบทูลถามว่า ด้วยข้อปฏิบัติเท่าไร ภิกษุจึงจะชื่อว่าเป็นผู้น้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา สำเร็จถึงที่สุด เกษมจากโยคะคือกิเลสที่เป็นเครื่องประกอบจิตไว้ถึงที่สุด เป็นพรหมจารีถึงที่สุด ถึงสุดทางกันจริง ๆ เป็นผู้ประเสริฐสุดแห่งเทพและมนุษย์ทั้งหลาย

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบโดยความว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อได้สดับว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น ก็พิจารณาให้ทราบชัดลักษณะของธรรมทั้งปวงนั้น กำหนด ธรรมทั้งปวงนั้นว่าไม่ควรยึดมั่นอย่างไร เมื่อเสวยเวทนา คือ สุข ทุกข์ หรือไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาที่ประกอบด้วยความหน่าย ความดับ และความสลัดคืน ไม่ยึดมั่น ไม่สะดุ้ง จึงเป็นผู้ดับกิเลสเฉพาะตัว และ จึงเป็นผู้รู้ว่ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว

พระโมคคัลลานะเมื่อได้สดับพระพุทธานุสาสนีแล้วได้ปฏิบัติ ก็ได้สำเร็จ เป็นพระอรหันต์ในวันนั้นส่วนพระอุปลิสสะ ที่ในศาสนานี้เรียกท่านตามชื่อมารดาว่า พระสารีบุตร คือเป็นบุตรของนางสารีพราหมณี บวชแล้วได้กึ่งเดือน ได้ตามเสด็จ พระพุทธเจ้า ไปบนเขา คิชฌกูฏ แขวงกรุงราชคฤห์ ในวันนั้น พระพุทธเจ้าได้ประทับ ที่ถ้ำ ชื่อว่า สุกรชาตา ในเขาคิชฌกูฏนั้น มีปริพาชกผู้หนึ่ง ชื่อ ทีฆนชะ^๔ ซึ่งเป็น อัคคีเวสสันโคตรได้เข้าไปยื่นเฝ้า ท่านพระสารีบุตรได้นั่งอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ และ ถวายงานพัดพระพุทธเจ้าอยู่

ปริพาชกนั้นได้ทูลถามถึงทิวฐิคือความเห็นของตนว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ตน ตนไม่ชอบใจหมดทุกสิ่ง

พระพุทธเจ้าได้ตรัสโดยใจความว่า ถ้าอย่างนั้น ทิวฐิคือความเห็นเช่นนั้น ก็ต้องไม่ควรแก่ปริพาชกนั้น ปริพาชกนั้นก็ต้องไม่ชอบทิวฐินั้นเหมือนกัน

ทิวฐิ คือความเห็นต่าง ๆ นั้น เมื่อสรุปลงแล้วก็มีเพียง ๓ คือ

๑. เห็นว่า สิ่งทั้งปวงควรแก่ตน ตนชอบใจหมด
๒. เห็นว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ตน ตนไม่ชอบใจหมด
๓. เห็นว่า บรรดาสิ่งทั้งปวงนั้น บางสิ่งก็ควรแก่ตน ตนชอบใจ บางสิ่งไม่ควร แก่ตน ตนไม่ชอบใจ

^๔ ทีฆนขสุตต ม.ม. ๑๓/๒๖๓/๒๖๔

ทิวฏฐิที่ ๓ นี้ ทิวฏฐิที่ ๑ ใกล้ต่อความยินดีพอใจ ทิวฏฐิที่ ๒ ใกล้ต่อความขัดใจ ทิวฏฐิที่ ๓ ใกล้ทั้ง ๒ อย่าง คือบางอย่างก็ใกล้ต่อความยินดีพอใจ บางอย่างก็ใกล้ต่อความไม่ชอบ เป็นอันว่าทิวฏฐิทุก ๆ อย่างนั้นเป็นเหตุให้เจริญกิเลสได้ ทั้งนี้เพราะว่าถ้าถ้อมมั่นในทิวฏฐินั้นอันใดว่าเป็นจริง ทิวฏฐิอื่นเป็น โมฆะ คือว่า เปล่าหมด ก็จะต้องผิดจากอีก ๒ พวก เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะต้องวิวาทกัน จะต้องพิฆาตกัน เบียดเบียนกัน ผู้รู้เมื่อพิจารณาเห็นโทษของความถ้อมมั่นในทิวฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังกล่าวมานี้ จึงได้ละทิวฏฐินั้น และไม่ทำทิวฏฐิอื่นให้เกิดขึ้น

ต่อจากนั้นได้ตรัสถึงกายอันนี้ ซึ่งเป็นที่ประชุมมหาภูตทั้ง ๔ อันได้แก่ ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่งมีบิดามารดาเป็นแดนเกิด เต็บโตขึ้นเพราะการทำนุบำรุงด้วยอาหารต่าง ๆ เป็นกายที่จะต้องแตกทำลายเป็นธรรมดา ก็ควรจะพิจารณาให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

ครั้นแล้วได้ทรงแสดงเวทนา ๓ คือเมื่อบุคคลเสวยสุขเวทนาในเวลาใด เวลานั้น ก็ย่อมไม่ได้เสวยทุกข์เวทนาหรือทุกข์ขมสุขเวทนา เสวยทุกข์เวทนาเวลาใด ในเวลานั้น ก็ไม่ได้เสวยสุขเวทนาหรือทุกข์ขมสุขเวทนา เสวยทุกข์ขมสุขเวทนา เวลาใด ในเวลานั้น ก็ไม่ได้เสวยสุขเวทนาหรือทุกข์เวทนา คือรับเวทนาทีละอย่าง ในเวลาหนึ่ง เวทนาทั้ง ๓ นั้นก็เป็นของที่ไม่เที่ยง เป็นของที่มีการปรุงแต่ง เป็นของที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไปได้ จนถึงดับไปเป็นธรรมดา เมื่อพิจารณาได้เห็นความจริงในเวทนาดังนี้ ก็จะเกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เหมือนดังที่แสดงในอนัตตลักขณสูตร

เมื่อพระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมนี้แก่ที่ชนขปริพาชกนั้น ท่านพระสารีบุตร ได้นั่งถวายนานพักไปพลางฟังไปพลาง และพิจารณาตามเห็นว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสให้ละให้สละคืน เพราะความรู้จริงเห็นจริงในธรรมเหล่านี้ เมื่อพิจารณาอยู่ จิตก็พ้นจากอาสวะ เพราะไม่ยึดมั่น

ส่วนที่ชนขปริพาชก เพียงแต่ได้ดวงตาเห็นธรรม และท่านแสดงว่าปริพาชกนั้น ก็เป็นหลานของพระสารีบุตร ได้เฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อจะไปสืบทอดของพระสารีบุตรว่า เมื่อบวชแล้วจะเป็นอย่างไรบ้าง จึงได้ไปเฝ้าและได้ทูลถามพระพุทธเจ้าถึงทิวฏฐิคือ

ความเห็นของตน เป็นอันว่าไม่ชอบใจอะไรทั้งนั้น เท่ากับว่าเป็นการปฏิเสธว่าไม่ชอบใจ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าด้วย แต่ก็ปฏิเสธโดยตรง ยกเอาทฤษฎีขึ้นมาว่าให้คลุมไปถึง พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสชักเข้าหาเหตุผล และชักเข้าหาธรรมปฏิบัติ

พระโมคคัลลานะ พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่าเป็นเลิศในทางมีฤทธิ์มาก พระสารีบุตร พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่าเป็นเลิศในทางมีปัญญามาก พระสารีบุตร เป็นอัครสาวกเบื้องขวา พระโมคคัลลานะเป็นอัครสาวกเบื้องซ้าย ดังที่เมื่อสร้างพระพุทธรูปปฏิมา ก็มักจะสร้างรูปพระอัครสาวกทั้งคู่ ให้นั่งหรือให้นั่งอยู่ ๒ ข้างด้วย และก็สร้างเหมือน ๆ กัน เมื่อเป็นเช่นนี้ที่จะสังเกตได้ว่า ท่านองค์ไหน เป็นพระสารีบุตร ท่านองค์ไหนเป็นพระโมคคัลลานะ ก็ให้สังเกตว่า เบื้องขวาขององค์พระพุทธรูปปฏิมา ก็เป็นพระสารีบุตรเถระ เบื้องซ้ายของพระพุทธรูปปฏิมาก็เป็นพระโมคคัลลานะเถระ เมื่อเราหันหน้าเข้าก็กลับด้าน คือด้านซ้ายของเราเป็นพระสารีบุตร ด้านขวาของเราก็เป็นพระโมคคัลลานะ และได้ถือเป็นธรรมเนียมในการจัดลำดับโดยปกติดังนี้ เช่น นาคที่มีอายุมากกว่าก็อยู่ทางด้านขวาของพระอุปัชฌาย์ นาคที่มีอายุน้อยกว่าก็อยู่ทางด้านซ้ายของพระอุปัชฌาย์ ตัวนาคเองเมื่อหันหน้าเข้าไป ก็รู้สึกว่ามีคนลับหลังคนละข้าง แต่ว่าถือเอาขวาและซ้ายของสิ่งที่เป็นประธานนั้นไว้เป็นหลัก

จะอธิบายธรรมที่เกี่ยวข้องในเรื่องของพระอัครสาวกทั้ง ๒ และจะชักภาษิตของท่านบางเรื่องมากกว่าก่อน ภาษิตของท่านพระอัสสชิที่ได้กล่าวแก่พระสารีบุตรเมื่อเป็นปริพาชกนั้น นับถือกันว่าเป็นคาถาแสดงหัวใจอริยสัจจ์ และปรากฏอยู่ในศิลาจารึกสมัยพระเจ้าอโศกเป็นอันมาก ฉะนั้น ก็ควรทำความเข้าใจ เนื้อความบ้าง

คาถาบทนี้ขึ้นต้นว่า *เย ธมฺมา* ที่มีคำแปลว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้นและความดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีวาตะอย่างนี้ ที่จริงฟังดูก็น่าจะไม่มีรู้สึกสะกิดใจเท่าใด ตามเนื้อความที่กล่าวมานี้ ถ้าได้ฟังอริยสัจจ์มาบ้าง ก็พอจะจับเค้าได้ แต่ถ้าไม่เคยฟังอริยสัจจ์มา ก็ยากที่จะกำหนดให้เข้าใจ

คราวนี้ จะอธิบายในฐานะที่ได้เคยฟังอริยสัจจ์มาก่อน คือว่าเมื่อเคยฟังอริยสัจจ์มาแล้วรู้ว่า อริยสัจจ์นั้นมี ๔ ได้แก่ ๑. ทุกข์ ซึ่งเป็นผล ๒. สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์

ซึ่งเป็น เหตุ ทั้งสองนี้เป็นผลและเหตุในด้านทุกข์ ๓. นิโรธ ความดับทุกข์ ซึ่งเป็น ผล ๔. มรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งเป็น เหตุ นี้เป็นผลและเป็นเหตุในด้าน ความดับทุกข์ เมื่อได้เคยฟังอริยสัจมาและทราบหัวข้อ อย่างนี้ก็พอจับเค้าของคาถาของ ท่านได้ คือ

ข้อว่า *ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ* นี้ก็หมายถึงทุกข์ซึ่งเป็นผล นี้เป็นบาทที่ ๑ ของคาถานั้น ส่วนบาทที่ ๒ ว่า *พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น* นี้ก็คือ ตรัสสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ บาทที่ ๓ ว่า *และความดับของธรรมเหล่านั้น* นี้ก็เท่ากับ แสดงนิโรธ ความดับทุกข์ และมรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความ ดับทุกข์ ซึ่งรวมอยู่ในฝ่าย ความดับทุกข์ *พระมหาสมณะมีวาตะอย่างนี้* ก็คือ ว่าตรัสสั่งสอนไว้อย่างนี้

คราวนี้ ถ้าจะสรุปเข้าในคำสอนของพระพุทธเจ้าทั่ว ๆ ไป ในฐานะที่เคยเรียน มาแล้ว ก็พอสรุปได้คือว่า ในชั้นสามัญ พระพุทธศาสนาสอนว่า ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ เกิดจากเหตุที่ไม่ดี อันเรียกว่า บาป ทุจริต หรืออกุศลกรรม ส่วนผลที่ดีต่าง ๆ ก็เกิด จากเหตุที่ดี อันเรียกว่า บุญ สุจริต กุศลกรรม คาถาของพระอัสสชิ้นั้น บาทที่ ๑ ที่ว่า *ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ* นี้ก็หมายถึงผล ทั้งที่เป็นส่วนดี ทั้งที่เป็นส่วนไม่ดี ที่บุคคลได้รับอยู่ในชีวิต บาทที่ ๒ ว่า *พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น* ก็คือ ทรงชี้ว่า บุญ สุจริต กุศล นี้เป็นเหตุของผลที่ดีต่าง ๆ ส่วนบาป ทุจริต อกุศล นี้เป็น เหตุของผลที่ไม่ดีต่าง ๆ นี้เข้าได้ใน ๒ บาทต้น แต่ว่าในบาทที่ ๓ ว่า *ตรัสความดับ ของธรรมเหล่านั้น* อันนี้ ก็อาจจะมาสรุปเข้าได้ด้วยอธิบายว่า ตรัสสอนให้ดับความชั่ว เพื่อจะได้ดับผลที่ชั่ว ดังที่สอนให้ละความชั่วทั้งปวงเสีย แต่ว่า ถ้าในด้านของความดีแล้ว ท่านสอนให้ก่อคือให้ทำ ยังไม่ได้สอนให้ดับ แต่คราวนี้ ในการที่จะแสดงศาสนาให้ บริบูรณ์นั้น จำจะต้องมีที่สุด ถ้าจะสอนให้ทำความดีกันเรื่อยไป ก็จะมีปัญหาว่าเมื่อไร จะสิ้นสุดกันเสียสักทีหนึ่ง ถ้าหากว่าไม่มีที่สิ้นสุด ยังทำกันเรื่อยไป ก็ต้องแปลว่าศาสนานั้นยังสอนไม่จบ เพราะว่าสิ่งทั้งหลายจะต้องมีที่สุด ชีวิตของบุคคลก็มีที่สิ้นสุด การเรียนของบุคคลที่จัดเป็นชั้นต่าง ๆ ก็มีที่สุด การงานก็มีที่สุด คือว่าทุก ๆ อย่างนั้น ต้องมีขอบเขตที่สุดของตน เพราะฉะนั้น ศาสนาใดก็ตาม ถ้าหากว่าสอนให้ทำดี กันเรื่อยไป โดยที่ไม่มีขอบเขตว่าจะสิ้นสุดกันเมื่อไร ก็แปลว่าไม่จบ

คราวนี้ ตามหลักของพระพุทธศาสนานั้น ท่านมีจบเหมือนกัน คือว่ามีจุดเป็นที่สุดดี คนเรายังต้องทำความดีกันอยู่นั้นก็เพราะยังไม่ถึงจุดอันนั้น คือจุดที่สุด จึงยังต้องการดี หรือว่าหวังดี แปลว่าความดียังไม่พอ จึงต้องหวัง จึงต้องมีความต้องการ ถ้าความดีเพียงพอแล้ว คือว่าถึงจุดที่เป็นที่สุดแล้ว ก็ไม่ต้องหวังดีหรือไม่ต้องหวังความดีอะไรต่อไป

จุดที่จะเป็นที่สุดดีดังกล่าวนี้จะมีได้เมื่อใด มติทางพระพุทธศาสนาแสดงได้โดยความว่า จะมีได้ในเมื่อสิ้นอาสวะกิเลส เมื่ออาสวะกิเลสหมดสิ้นแล้ว ก็แปลว่าหมดความชั่ว และหมดสมมุฏฐานของความชั่วทั้งหลาย เมื่อความชั่วพร้อมทั้ง สมมุฏฐานความชั่วหมดไปแล้ว ก็เสร็จกิจที่จะต้องทำความดีเพื่อพอกำลังความชั่วอีกต่อไป อันนี้ที่ทางพระพุทธศาสนาเอาสำนวนพราหมณ์มาใช้ว่า เป็นผู้ลอบบุญลอบบาปแล้ว เพราะฉะนั้น เมื่อถึงจุดอันนี้ก็ถือว่าเป็นจุดที่ดีที่สุด คือสุดสิ้นความดี ความดีขึ้นถึงขีดสูงสุดเพียงเท่านั้นแล้วก็เสร็จกิจ นี้เรียกว่าเป็นจุดดับ ก็แปลว่าดับทั้งความดีดับทั้งความชั่ว เพราะว่าดับอาสวะกิเลสหมดสิ้น พระพุทธศาสนาจึงได้สอนถึงจุดของความดับอันนี้ ก็เป็นอันว่าเมื่อสอนถึงจุดอันนี้แล้ว ก็เป็นอันว่าได้แสดงธรรมจบ ไม่เช่นนั้นก็ไม่จบ จะต้องทำกันเรื่อยไป

ท่านพระสารีบุตรนั้น ท่านแสดงว่า เป็นผู้ที่มีปัญญามาก สำเร็จก็ช้ากว่าเขาพวกบริวารนั้นทำอาสวะให้สิ้นไปก่อน พระโมคคัลลานะบวชได้ ๗ วัน จึง ทำอาสวะให้สิ้นไปได้ ท่านพระสารีบุตรนี้ถึง ๑๕ วัน ท่านก็แสดงว่า เพราะเป็นผู้ที่มีปัญญา มากนั้นเองคิดมาก เมื่อมีปัญญามากก็ต้องมีจุดที่สงสัยมาก และจะต้องค้นคว้ามาก ท่านได้สดับคาถาของท่านพระอัสสชิ ทั้งที่ท่านไม่ได้เคยฟัง พระพุทธศาสนามาก่อน แต่ท่านก็จับใจความได้ทันที

คราวนี้ ก็นำพิจารณาดูเหมือนกัน สำหรับทุก ๆ คนที่ไม่เคยได้สดับ พระพุทธศาสนามาก่อน หรือสดับมาบ้าง เมื่อฟังคาถาของพระอัสสชิตั้งนี้แล้ว จะฟังเข้าใจได้อย่างไร หรือจะฟังจับใจความได้อย่างไร คิดดูดังนี้จะพอรู้สึกที่ท่านมีปัญญามากจริง ๆ

ต่อมาก็ควรพิจารณาถึงตอนที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพระอัครสาวกทั้ง ๒ ว่าทำไมจึงยกเวทนาขึ้นแสดง ท่านแสดงว่า คนที่มีตัณหาจริตหยาบ มักจะติดกาย เช่นว่า แต่งร่างกายให้สวยสดงดงาม แต่งบ้านเรือน เครื่องใช้ เครื่องประดับต่าง ๆ ให้งดงามถึงแม้ว่าไม่สู้สวยงามนัก แต่ว่าขอให้งดงามก็แล้วกัน บางทีก็ต้องยอมเป็นทุกข์เพราะต้องการความงดงามนั้น นี้เรียกว่าติดกาย ถ้าผู้มีตัณหาจริตละเอียดขึ้น ก็มาติดเวทนา แต่โดยทั่วไปก็เรียกติดสุข คือไม่ค่อยคำนึงถึงว่าจะงดงามหรือไม่งดงามอะไรสักเท่าไร ให้เป็นสุข มีสัพปายะ คือให้สบายก็แล้วกัน สำหรับที่ติดเวทนานี้ ออกจะมีตรงกันเป็นส่วนมาก คือว่าต้องการให้สบาย ให้มีที่อยู่ก็เป็นสัพปายะคือสบาย อาหารก็เป็นที่สบาย เครื่องนุ่งห่มก็เป็นที่สบาย สิ่งต่าง ๆ ที่ต้องการก็ให้เป็นที่สบาย แต่ว่าเวทนานั้น ไม่ใช่มีเพียงสบายอย่างเดียว ก็ยังมีไม่สบายกับเป็นกลาง ๆ อีกด้วย ฉะนั้น ถ้าไปติดเวทนา ก็เรียกว่าติดสุข หรือว่าติดสบาย ก็จะมีคามเดือดร้อน และบางทีก็ไม่อาจที่จะทำอะไรได้ เพราะเกิดความไม่สบายขึ้นเสีย ยิ่งในการที่จะประกอบกิจการงาน หรือในการเรียนที่จะต้องมีความทุกข์ต่าง ๆ ถ้าติดสุขหรือติดสบายแล้ว ก็ไม่อาจที่จะทำได้

ท่านพระอัครสาวกทั้ง ๒ นั้น ท่านเป็นบุตรอยู่ในตระกูลที่มั่งคั่ง มีความสุขมาก เมื่อมาบวชเข้าก็ต้องมาอาศัยนิสสัย ๔ ซึ่งในสมัยต้นพุทธกาลนั้น จะต้องใช้นิสสัย ๔ กันมากกว่าบัดนี้ ความไม่สบายก็จะต้องมีมากขึ้น เพราะการที่จะอยู่อาศัยการที่จะนุ่งห่ม การที่จะขบฉัน ก็ไม่เป็นไปตามที่ประสงค์ จะต้องไปบิณฑบาตเขามาฉันจริง ๆ อย่างนี้จะเอาให้ถูกกับความปรารถนาก็เป็นไปไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้แหละ หากยังติดอยู่ยังชอบสุขเวทนาอยู่ ถึงจะมีความรู้ความเข้าใจอะไรได้แจ่มแจ้งพอสมควรแล้วก็ตามการปฏิบัติก็ยังดำเนินไปไม่สะดวก อันนี้เห็นว่าทรงยกเวทนาขึ้นมาเน้น ก็เวทนาทั้ง ๓ ในขณะหนึ่งก็มีได้แต่เพียงอย่างหนึ่ง แต่ทุก ๆ อย่างก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีดับไปสิ้นไป ไม่ควรที่จะมายึดมั่น เพราะฉะนั้น เมื่อปล่อยเวทนาคือว่าปล่อยสุขเสียได้ ก็เป็นอันว่าท่านไม่มีกังวลอีกแล้ว จึงเกิดความรู้ความเข้าใจในธรรมแจ่มแจ้งหมด เป็นข้อที่ควรคิด อุปสรรคในการงาน ในการเรียน หรือในการทำความดีทุกอย่างเนื่องมาจากติดสุขเป็นประการสำคัญอันหนึ่ง ถ้าสละความติดสุข ยอมเผชิญทุกข์ ก็จะต้องทำการทำงาน จะต้องเรียน ต้องศึกษาได้อย่างสบาย เรียนอะไรก็เรียนได้ ทำงานอะไรก็ทำได้ จะไปไหนก็ไปได้

อีกข้อหนึ่ง ก็เรื่องที่ท่านว่า *ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น* นี่เป็นหลักของทาง พระพุทธศาสนาทีเดียว บาลีว่า *สัพเพ ธมมา นาลิ อภินิเวสาย* แปลว่า *ธรรมทั้งปวง ไม่ควรยึดมั่น* มีอรรถคล้ายกับที่เราสวดกันเวลาเช้า *สัพเพ ธมมา อนตตา ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา* ไม่ใช่ตัวตน แต่ก็ฟังเข้าใจว่า ธรรมบทนี้เป็นปรมาตตธรรม คือธรรมที่เป็น อรรถเป็นอย่างสูง พระพุทธเจ้าจะแสดงก็แต่ผู้ที่จะโปรดให้บรรลุมรรคผลเท่านั้น ถ้าบุคคลสามัญก็ไม่ตรัสธรรมนี้

ธรรมทั้งปวงนั้น ถ้าพูดอย่างสามัญก็แบ่งออกเป็นกุศลธรรมส่วนหนึ่ง อกุศลธรรม ส่วนหนึ่ง ในเบื้องต้นท่านก็สอนให้ละอกุศล แต่ว่าสอนให้ทำกุศล ยึดมั่นในกุศล ปล่อยอกุศล นี่ยังต้องยึด คือว่าทิ้งชั่ว ยึดดีเอาไว้ ดินนี้ทิ้งไม่ได้ ต้องยึดเอาไว้ เพราะว่าทุก ๆ คนนั้นยังไม่ถึงจุดสุดดี ดังที่กล่าวแล้ว ยังต้องมีความดีที่จะทำต่อไป แต่ว่า เมื่อทำความดีเรื่อย ๆ ขึ้นไปจนถึงที่สุด หากยังจะยึดความดีนั้นอยู่ ก็แปลว่ายังไม่เสร็จ กิจ เหมือนอย่างที่เราเรียนไปจนจบชั้นสูงสุดแล้ว และยังคงยึดชั้นนั้นอยู่ ไม่ยอมออก อย่างนี้ก็แปลว่าไม่สำเร็จ ไม่จบ เพราะฉะนั้น ในชั้นที่ถึงจุดที่เป็นที่สุดดีแล้ว ก็ต้อง ปล่อยวางทั้งหมด ถ้ายังยึดอยู่ ก็แสดงว่ายังมีตัณหาอุปาทาน ความปรารถนาและความยึดถือ ตัณหาอุปาทาน นั้นเป็นตัวกิเลส ยังมีกิเลสอยู่ก็แปลว่ายังไม่สิ้นกิเลส อื่น ๆ หมดไปแล้ว แต่ว่ายังรักษาตัณหาอุปาทานไว้ เพราะฉะนั้น ต้องสละตัณหาอุปาทานออกไปเสียให้หมด ปล่อยวางทั้งหมด นั้นแหละจึงจะถึงจุดสุดดี ซึ่งเป็น ชั้นสุดท้าย ในชั้นสุดท้ายนี้เท่านั้น พระพุทธเจ้าท่านจึงจะสอนให้ไม่ยึดมั่นธรรมทั้งปวง ในชั้นสามัญ ท่านไม่สอนอย่างนี้ จะต้องยึดดีเอาไว้ ละความชั่วไปโดยลำดับ เพราะฉะนั้น การแสดงธรรมต้องอย่าให้ผิดที่ ถ้าหากว่าแสดงผิดที่ ก็จะเกิดความไขว้เขวสับสนไปหมด แล้วก็จะไม่เข้าใจ

เมื่อท่านพระอัครสาวกออกบวชนั้น มีพวกกุลบุตรที่มีชื่อเสียงในเมืองมคธ พากันบวชมากขึ้น ๆ จนชาวบ้านชาวเมืองพากันกล่าวโพนทะนาว่าพระพุทธเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติทำให้คนไม่มีลูก ทำให้หญิงเป็นหมันเป็นหม้าย ทำให้ตระกูลขาด เมื่อชาวบ้าน เห็นพระออกเที่ยวบิณฑบาตก็จะพากันว่า พวกพระเหล่านี้พากันมา อีกแล้ว แนะนำ เอาคณะของอาจารย์สัญญาชัยไปบวชกันมากมายแล้ว คราวนี้จะแนะนำเอาใครไปบวชอีก พระก็มาราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสว่า เสียงเหล่านี้ที่เกิดขึ้นในพระศาสนา

ของพระองค์ จะมีอยู่อย่างนานประมาณ ๗ วัน แล้วก็ทรงสั่งให้พระตอบไปว่า พระตถาคตทั้งหลายย่อมแนะนำด้วยสัจธรรม คือ ด้วยธรรมที่ดีจริง ผู้ที่รู้อยู่ตั้งนี้ว่า ท่านสั่งสอนแนะนำโดยธรรม ก็ไม่ควรจะมีความซึ่งเคียดเคียดฉันท

พิจารณาตามเรื่อง ผู้ที่มาบวชในระยะนั้น ที่มีชื่อเสียงปรากฏ โดยมาก เป็นผู้ที้ออกบวชแล้ว อย่างพระอัครสาวกทั้ง ๒ กับบริวารนั้น ก็ออกบวชในสำนักของ สัญชัยอยู่แล้ว ไม่ใช่เพิ่งออกจากบ้านจากเรือนใหม่ ๆ เพราะฉะนั้นเสียงเหล่านั้นก็อาจ จะเป็นเสียงทีมาจากพวกนักบวชลัทธิต่าง ๆ ทีต้องเสียศิษย์ของตนไป เพราะเข้ามา บวชในสำนักของพระพุทธเจ้า

พระมหากัสสปะ

ในสมัยทีพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ ทรงได้พระสาวก สำคัญอีกรูปหนึ่ง เรียกในทางพระพุทธศาสนาว่า พระมหากัสสปะ ประวัตติ ของท่าน มีโดยสังเขปว่า ท่านเป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อว่า กบิละ กัสสปโคตร ในบ้านพราหมณ์ ชื่อ มหาติฏฐะ ในนครรัฐนั้น ท่านได้รับชื่อว่า ปิปผลิมานพ ตระกูลพราหมณ์ทีท่าน ถือกำเนิดนั้น เป็นตระกูลทีมั่งคั่ง ต่อมาเมื่อท่านได้บรรลุนัยอันสมควร ก็มีภริยาชื่อว่า ภัททากบิลานี ซึ่งเป็นธิดาของพราหมณ์ โกสิยโคตร ในสาคลนคร ในนครรัฐนั้นเหมือนกัน ต่อมาท่านได้เกิดหน้ายในทางฆราวาส ประสงค์จะประพตติพรหมจรรย์ และเห็นว่า ถ้าจะอยู่ครองฆราวาส จะประพตติให้บริสุทธิ์เหมือนอย่างสังข์ทีขัดไม่ได้ จึงได้ปลงผม และหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาเยะ ออกจากเรือนบวชอุทิศพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมา สัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น เรียกว่าบวชอุทิศบรรพชา เวลานั้น ท่านยังไม่รู้ว่าท่านผู้ใดเป็น พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ก็เชื่อว่าจะต้องมีอยู่ ฉะนั้น ท่านจึงบวช อุทิศต่อพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

เรื่องนี้เป็นเรื่องแสดงว่า คำว่า ภควา ทีเราแปลว่า พระผู้มีพระภาคก็ดี อรหฺ หรืออรหันต์ก็ดี สัมมาสัมพุทธะก็ดี เป็นคำทีมีอยู่แล้ว และใช้เรียก ท่านทีนับถือ ว่าเป็นผู้วิเศษอย่างสูง ปิปผลิมานพก็มีความเห็นดั่งนั้น และเชื่อว่าจะต้องมีพระอรหันต์

ในโลก แต่ยังไม่รู้ว่าท่านเป็นผู้ใด ก็ออกบวชอุทิศท่านผู้นั้น การออกบวชอุทิศนั้น ยังมีสาวกอื่นอีกบางรูปในพระพุทธศาสนา แรกก็บวชเป็นอุทิศบรรพชาเช่นนี้

ท่านได้จาริกไปพบพระพุทธเจ้า ในระหว่างกรุงราชคฤห์และนาลันทา ในขณะนั้น พระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ที่โคนต้นไทรต้นหนึ่ง ซึ่งมีชื่อเรียกว่า พุทฺธุตตนิโครธ แปลว่า ต้นไทรที่มีลูกมาก คงจะเป็นเพราะมีไทรย่อยอย่างใหญ่ เมื่อท่านได้เห็นพระพุทธเจ้า ประทับอยู่ ท่านก็ลงสันนิษฐานแน่ว่า ท่านที่นั่งอยู่ที่นั่น เป็นพระพุทธเจ้า จึงได้เข้าไป หมอบที่พระบาทและได้กล่าวคำประกาศตนว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดา คือ เป็นครูของตน เป็นครูของท่าน ท่านเป็นสาวก

แต่ว่าท่านได้สังเกตอะไรจึงลงสันนิษฐานว่าท่านที่ประทับนั่งนั้นเป็นพระพุทธเจ้า ในบาลีไม่ได้กล่าวไว้ ในอรรถกถาก็มีกล่าวไว้ในทางอภินิหารนี้ ต่างจากเรื่องของ พระสาวกที่บวชอุทิศพระพุทธเจ้าบางรูป เช่น พระปุกกุสาติ นั้น ก็บวชอุทิศพระพุทธเจ้า เหมือนกัน แต่ก็ยังไม่รู้ว่าองค์ไหน จนได้พบกันและพักแรมด้วยกันในโรงงานของ นายช่างหม้อ ท่านปุกกุสาติก็ยังไม่รู้จักอยู่นั่นเอง แต่เมื่อฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้ว จึงได้รู้สึกขึ้นว่าท่านผู้แสดงธรรมให้ฟังนั้น เป็นพระพุทธเจ้า แล้วก็แสดงตนเป็นสาวก ส่วนเรื่องพระมหากัสสปะ ไม่ได้มีเรื่องเล่าว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม พอท่าน พระมหากัสสปะเห็นเข้า ก็ลงสันนิษฐานว่าต้องเป็นพระพุทธเจ้า และแสดงตน เป็นสาวกของพระองค์เลยทีเดียว อันนี้ก็น่าจะต้องมีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งทำให้ ท่านสังเกตและลงสันนิษฐานได้เช่นนั้น ไม่ได้แสดงธรรมก่อน และท่านเป็นผู้ที่ทรงธรรม ปัญญา อาจจะดูคนออกได้ง่าย อย่างพระสารีบุตรฟังธรรมย่อของพระอัสสชิ ก็เข้าใจ พระพุทธศาสนาได้ทันที

พระพุทธเจ้าได้ตรัสประทานพระโอวาท แก่ท่านพระมหากัสสปะ ๓ ข้อ คือ

ข้อ ๑ ให้ศึกษาว่า จักตั้งหิริ ความละอาย โอตตปปะ ความเกรงกลัว อย่างแรงกล้าในภิกษุทั้งหลาย ทั้งที่เป็นพระเถระ ทั้งที่เป็นนวกะ ทั้งที่เป็น มัชฌิมะ

ข้อ ๒ ให้ศึกษาว่า จักเจียสไต ประมวลใจ ฟังธรรมที่ประกอบด้วยกุศล ทุก ๆ อย่าง และ

ข้อ ๓ ให้ศึกษาว่า จักไม่ละกายคตาสติ คือสติที่เป็นไปในกาย อันประกอบด้วย
ด้วยความสำราญ คือให้พอใจเป็นสุขอยู่ในการเจริญสติที่เป็นไปในกาย

ท่านกล่าวว่า พระมหากัสสปะเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงรับให้อุปสมบทด้วย
พระโอวาท ๓ ข้อนี้ สันนิษฐานว่าทรงอนุญาตให้อุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา
นั่นเอง แต่ว่าในเรื่องไม่ได้กล่าวไว้

ท่านพระมหากัสสปะได้อุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้ว ในวันที่ ๘
ท่านก็ได้บรรลุปัญญาความรู้ทั่วถึง ที่หมายถึงพระอรหัต เป็นผู้มีจิตพ้นจากอาสวะกิเลส
ตามเรื่องก็แสดงว่า ภริยาของท่านก็ออกบวชอุทิศพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกัน และต่อมา
ก็ได้บวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา

พระเถระที่เรียกว่ากัสสปะยังมีอีก ๔ องค์ คือ ท่านที่เป็นหัวหน้าปุราณชฎิล
พັນหนึ่งนั้น ได้แก่พระอรุเวลกัสสปะ พระนทีกัสสปะ พระคยา กัสสปะ อีกองค์หนึ่งคือ
พระกุมารกัสสปะ รวมเป็น ๕ ทั้งท่านพระมหากัสสปะ ซึ่งเรียกตามชื่อโคตรและเติม
มหาเข้าข้างหน้า ท่านได้เป็นกำลังสำคัญในพระพุทธศาสนาองค์หนึ่งตลอดมาจนถึง
เวลาหลังพระพุทธปรินิพพาน

โอวาทของ ๓ พระสาวก

คราวนี้จะกล่าวธรรมบางข้อของพระสาวกทั้ง ๓ นี้ พระสารีบุตร เป็นผู้
ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นผู้มปัญญา สามารถที่จะแสดงธรรมจักรและอริยสัจ
ได้กว้างขวางพิสดารแม้พระองค์ได้ ในบางคราวเมื่อมีภิกษุมหาตุลลาจะเดินทางไป
ในต่างถิ่น ก็โปรดให้ไปลาท่านพระสารีบุตร ดังในคราวหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จ
อยู่ที่เมืองเทวทหะ ภิกษุเป็นจำนวนมากได้เข้าเฝ้าตุลลาจะไปปัจฉาภุมิชนบท ก็โปรด
ให้ไปลาพระสารีบุตร เมื่อภิกษุเหล่านั้นไปลาตามที่รับสั่ง พระสารีบุตรก็ถามว่า
เมื่อภิกษุเหล่านั้นจะไปต่างประเทศต่างถิ่น ก็คงจะมีคนมีปัญญามาถามว่า ครูของท่าน
สอนอย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านจะตอบเขาว่าอย่างไร จึงจะไม่ผิดคำสั่งสอนของ

พระศาสดา และเป็นการถูกต้อง ภิกษุเหล่านั้นก็ขอให้ท่านแนะนำ ท่านก็แนะนำว่า ให้ภิกษุเหล่านั้นตอบว่า ครูของเราสอนให้ตัดความกำหนัดรักใคร่เสีย ถ้าเขาถามว่า ให้ละความกำหนัดรักใคร่ในสิ่งใด ก็ให้ตอบว่า ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ถ้าเขาถามอีกว่า เห็นโทษ เห็นคุณอย่างไรจึงสอนอย่างนั้น ก็ให้ตอบว่า เมื่อยังมี ความกำหนัดรักใคร่ในสิ่งเหล่านั้น ครั้นสิ่งเหล่านั้นแปรปรวนเป็นอย่างอื่นก็จะเกิด ความทุกข์มีโสภเป็นต้น เมื่อละเสียได้ ครั้นสิ่งเหล่านั้นแปรปรวนไป ทุกข์ก็จะไม่เกิด ครูของเราเห็นโทษ และเห็นคุณอย่างนี้ จึงสอนอย่างนั้น

และมีอีกเรื่องหนึ่ง คือภิกษุองค์หนึ่งชื่อ ยมกะ^๕ ได้มีความเห็นว่า พระอรหันต- ชีนาสพตายสูญ ซึ่งเป็นความเห็นผิด และพวกภิกษุก็ช่วยกันเปลื้องทิฏฐินั้น แต่ไม่สำเร็จ จึงได้มาขอให้ท่านพระสารีบุตรช่วยเปลื้อง ท่านพระสารีบุตรก็ถามขึ้นว่า ท่านยมกะ เห็นอะไรเป็นพระอรหันตชีนาสพ หรือว่าเห็นพระอรหันต์มีอยู่ในอะไร คือเห็น ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นพระอรหันต์ หรือ เห็นว่าพระอรหันต์มีอยู่ใน ฌันธ์ ๕ นั้น ท่านยมกะก็ตอบว่า ไม่ใช่ ๆ ทุกข้อ ท่านพระสารีบุตรถามว่า ก็ไม่ใช่ เช่นนั้นแล้ว ควรจะพูดว่าพระอรหันต์ตายสูญหรือ ท่านยมกะก็ตอบว่า เมื่อก่อนไม่ได้ มีความรู้อย่างนี้ ท่านพระสารีบุตรถามว่า ถ้าเขาถามว่า พระอรหันต์ตายแล้วเป็นอะไร จะแก้อย่างไร พระยมกะก็ตอบว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่ไม่เที่ยง ดับไปแล้ว นี่เป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งที่จะต้องกำหนดเอาไว้ ท่านพระสารีบุตรก็ได้ กล่าวอบรมต่อไปว่า เหมือนอย่างมีคฤหบดีซึ่งเป็นผู้มั่งคั่งและรักษาตัวอย่างแข็งแรง มีบุคคลผู้หนึ่งคิดจะฆ่า แต่ไม่สำเร็จ จึงได้สมัครเข้าไปเป็นคนรับใช้ จนเป็นที่ไว้วางใจแล้ว ก็ลอบฆ่าเสีย ในขณะที่คฤหบดีผู้นั้นจะตาย ก็ไม่ได้คิดว่าผู้ที่รับใช้ตนเองนั้นเองเป็น ผู้ฆ่าตน ฉันทใดก็ดี บุคคลผู้ถือฌันธ์ ๕ เป็นตน เมื่อฌันธ์ ๕ ที่ตนยังถืออยู่นั้นแปรปรวนไป ก็เป็นทุกข์ แต่ว่าเมื่อไม่ถือว่าเป็นอัตตาอยู่ในฌันธ์ ๕ ฌันธ์ ๕ แปรปรวนไปอย่างไร ก็ไม่เป็นทุกข์

^๕ ส. ขนฺธ. ๑๗/๑๓๒/๑๙๘-๒๐๗.

อีกเรื่องหนึ่ง^๖ ในระหว่างที่ท่านพระสารีบุตรพักอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น เช้าวันหนึ่ง ท่านบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ ได้อาหารมาแล้วก็นั่งฉันอยู่ที่เชิงฝาเรือนแห่งหนึ่งในขณะนั้นได้มีนางปริพาชิกาคนหนึ่งชื่อว่า *สุจิมุขี* แปลว่า มีปากเหมือนอย่างเข็ม คงจะหมายความว่าชอบพูดทิ่มแทงคนอื่น ได้เข้าไปหาท่านแล้วก็กล่าวว่า ท่านสมณะนี้ กัมหน้าฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้กัมหน้าฉัน นางสุจิมุขีก็กล่าวต่อไปว่า ถ้าเช่นนั้น ก็แกลงหน้าฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้แกลงหน้าฉัน นางสุจิมุขีก็พูดขึ้นว่า ถ้าเช่นนั้น ก็ต้องตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้ตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน นางสุจิมุขีก็พูดขึ้นอีกว่า ถ้าเช่นนั้นท่านก็ตั้งหน้าไปทางทิศน้อยฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้ตั้งหน้าไปทางทิศน้อยฉัน นางสุจิมุขีจึงกล่าวขึ้นว่า พูดอย่างใดท่านก็ปฏิเสธ ทั้งนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านฉันอย่างใด ท่านก็ตอบว่า ท่านปฏิเสธนั้นก็เพราะ สมณพราหมณ์เหล่าใดที่สำเร็จชีวิตด้วยดิรัจฉานวิชา คือว่าวิชาดูที่ทางต่าง ๆ สมณพราหมณ์เหล่านั้น เรียกว่า กัมหน้าฉัน สมณพราหมณ์เหล่าใดสำเร็จชีวิตด้วย ดิรัจฉานวิชา คือว่า วิชาดูดาวนักษัตร สมณพราหมณ์เหล่านั้นก็เรียกว่า แกลงหน้าฉัน สมณพราหมณ์ เหล่าใดสำเร็จชีวิตด้วยดิรัจฉานวิชา คือรับใช้เป็นผู้ตของเขารับใช้ ไปโน่นไปนี่ให้เขาตามแต่เขาส่งใช้ไป สมณพราหมณ์เหล่านั้นเรียกว่า ตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน สมณพราหมณ์เหล่าใดสำเร็จชีวิตด้วยดิรัจฉานวิชา คือวิชาดูลักษณะอวัยวะ ร่างกาย สมณพราหมณ์เหล่านั้นเรียกว่า ตั้งหน้าไปทางทิศน้อยฉัน ท่านไม่ได้สำเร็จชีวิตอย่างนี้ ท่านแสวงหาภิกษาโดยธรรมได้มาฉัน ท่านจึงเป็นผู้ที่ฉันโดยธรรม ท่านมี ปฏิภาณในการโต้ตอบกับผู้ที่มากล่าวหา และท่านได้แสดงธรรมยาว ๆ ที่พระธรรม สังคาหกาจารย์ร้อยกรองไว้เป็นพระสูตรอีกมาก เช่น *สังคีตสูตร*^๗ *ทสุตตรสูตร*^๘ ซึ่งเป็นแบบฉบับของวิธีการทำสังคายนา

^๖ ส. ขนธ. ๑๗/๒๙๕/๕๑๗.

^๗ ที. ปาฏิ. ๑๑/๒๒๒/๒๒๑-๒๘๗.

^๘ ที. ปาฏิ. ๑๑/๒๘๘/๓๖๔-๔๗๕.

ส่วน พระโมคคัลลานะ นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นผู้ทำสกุลที่ยังไม่เสื่อมใสให้เสื่อมใส เป็นผู้ไม่ทำศรัทธา ไม่ทำโศกะคือทรัพย์ของตระกูลให้เสียหาย เหมือนอย่างแมลงผึ้งที่ถือเอาแต่รสของดอกไม้ ไม่ทำสี กลีบ กลิ่น ของดอกไม้ให้เสียหาย ท่านเป็นผู้สามารถในการนวรรมนคือการก่อสร้าง เมื่อมีการก่อสร้างพระอาราม ท่านก็ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ดูแล เช่นดั่งนางวิสาขา สร้างบุพพารามในกรุงสาวัตถี ท่านก็ได้รับเป็นผู้ดูแล และคำสั่งสอนของท่านนั้น ก็มีหลายอย่าง ดังเช่นที่พระธรรมสังคากาจารย์ได้ร้อยกรองไว้ โดยชื่อว่า *อนุমানสูตร*^๙ คือพระสูตรที่แสดงถึงการอนุমানตนเอง ความย่อในพระสูตรนั้น ท่านได้สอนธรรมพวกภิกษุโดยความว่า ถ้าภิกษุปรารถนาตนเองคือบอกอนุญาต หรือขอให้เพื่อนสพรหมจารีตัดเตือนตนได้ แต่ถ้าเป็นคนที่ว่ายากแล้ว เพื่อนสพรหมจารีก็จะไม่ว่ากล่าว เหตุที่ทำให้ว่ายากนั้น ท่านยกขึ้นมาแสดงหลายข้อ เช่น ความโกรธ ความผูกโกรธ ความหงุดหงิด ตั้งแง่อนต่าง ๆ การกล่าววาจาที่แสดงว่าโกรธเป็นต้น คราวนี้ ถ้าพระภิกษุปรารถนาให้เพื่อนสพรหมจารี ว่ากล่าวตัดเตือนได้ ถ้าเป็นผู้ว่าง่ายคือเป็นผู้ที่พอจะตัดเตือนได้ เพื่อนสพรหมจารี ก็ตัดเตือนเหตุที่ทำให้ว่าง่ายนั้น ท่านก็ยกขึ้นเป็นข้อ ๆ ตรงกันข้ามกับเหตุที่ทำให้ว่ายาก ต่อจากนั้น ท่านสอนให้อนุমানตนเองคือให้ซึ่งดูเทียบตนเองกับคนอื่น คือว่าคนอื่นเป็นคนที่ปรารถนาลามกเป็นต้น ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เรา ฉันทได้ถ้าเราเป็นคนปรารถนาลามกเช่นนั้น ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่คนอื่นเหมือนกัน แปลว่าซึ่งตนเอง ดูตนเองว่า บัดนี้เราเป็นอย่างไร เป็นคนที่ปรารถนาลามกคือปรารถนาไม่ได้อยู่หรือไม่ ถ้ารู้ว่าเราเองเป็นคนที่มีความปรารถนาลามกเช่นนั้น ก็ให้พยายามละเสีย และให้ตั้งใจศึกษาสำเหนียกอยู่ เพื่อจะปฏิบัติตั้งนั้น ทั้งกลางวันทั้งกลางคืน เหมือนหนุ่มสาวที่ส่องกระจกเพื่อจะแต่งหน้าแต่งตัว เมื่อเห็นส่วนไหนเป็นมลทิน ก็ต้องนำส่วนนั้นออกเสีย บุคคลก็เหมือนกัน ก็ใช้ปัญญาส่องตัวดูตัวเองและแต่งตนเองให้บริสุทธิ์หมดจด พระสูตรนี้ท่านแสดงที่ป่าสงวนเนื้อ ชื่อเภสกลาวัน ภัคคชนบท

^๙ ม. มุ. ๑๒/๑๘๙/๒๒๑-๒๒๕.

ส่วน พระมหากัสสปะ นั้น ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นผู้เลิศในด้านที่มีวาตะกำจัดกิเลส พอใจแนะนำอบรมให้ภิกษุเป็นผู้มีกนน้อยเสมอ ยินดีในรุดงควัตร พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านมากกว่าเป็นผู้มีคุณธรรมเสมอด้วยพระองค์ เป็นผู้มีสันโดษด้วยปัจจัย ๔ เป็นผู้ที่มักน้อย และเป็นที่เหมาะสมที่จะเข้าสู่กุลได้ ดังตรัสโอวาทหม่อมภิกษุให้ทำตนให้มีอุปมาเหมือนอย่างดวงจันทร์ คอยชักกายชักใจออกห่างสกุลอยู่เสมอ ทำตนให้เขาเห็นอย่างเป็นคนใหม่อยู่เสมอ ไม่ให้มีความคะนอง ในสกุลทั้งหลาย ท่านพระมหากัสสปะก็เป็นผู้มีคุณอย่างนั้น ควรเป็นตัวอย่างของภิกษุทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทรงยกพระหัตถ์ขึ้นแกว่งในอากาศ แล้วก็ตรัสว่า มือที่แกว่งในอากาศนี้ ไม่ข้องอยู่ในอากาศฉันใด เมื่อภิกษุจะเข้าไปในสกุลก็ฉันนั้น อย่าให้จิตติดข้องอยู่ ตั้งจิตเป็นกลางว่า เขาปรารถนาลาภ ปรารถนาบุญ ก็จงได้ลาภได้บุญเถิด และให้ทำใจในเมื่อผู้อื่นได้ลาภให้เหมือนกับตนเองเถิด พระมหากัสสปะเป็นผู้มีคุณสมบัติดังกล่าวมานี้ จึงเป็นผู้สมควรจะเข้าสู่กุลได้

และพระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า ธรรมเทศนาคือการเทศน์แสดงธรรมของท่านบริสุทธฺิ์ แล้วก็ตรัสการแสดงธรรมที่ไม่บริสุทธฺิ์ คือถ้าภิกษุแสดงธรรมด้วย คิดว่าเขาจะเลื่อมใสในตน และจะทำอาการของผู้เลื่อมใสในตน ธรรมเทศนาก็ไม่บริสุทธฺิ์ แต่ว่าถ้าภิกษุแสดงธรรมด้วยคิดว่า จะแสดงธรรมให้เขาฟังให้รู้เรื่อง แจ่มแจ้ง เห็นจริง เมื่อรู้แล้วจะได้ปฏิบัติ แสดงธรรมด้วยมุ่งที่จะให้เขาเข้าใจธรรม มีความกรุณา มีความเอ็นดู อนุเคราะห์ต่อเขา ไม่ได้มุ่งยื้อนเข้ามาเพื่อตน ธรรมเทศนาดังนี้ จึงเรียกว่าบริสุทธฺิ์ ท่านมหากัสสปะเป็นผู้ที่มีธรรมเทศนา คือ การแสดงธรรมที่บริสุทธฺิ์ดังกล่าวมานี้

พระมหากัสสปะ โดยปกติเป็นผู้ที่ถือรุดงค์คืออยู่ป่าเป็นวัตร เทียวบิณฑบาต เป็นวัตรนุ่งห่มผ้าบังสกุลเป็นวัตร ทรงจีวร ๓ ผืนเป็นวัตร เป็นผู้ที่ไม่คลุกคลี พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท่านมหากัสสปะเป็นผู้ชราแล้ว มาฉันอาหารที่ทายกเขาถวายอยู่ในวัด

ท่านพระมหากัสสปะกราบทูลว่า ท่านปฏิบัติดังนี้ก็เพราะประโยชน์ ๒ อย่าง คือ
 อย่างที่ ๑ ท่านเห็นว่า การปฏิบัติดังนี้ เป็นความสุขในปัจจุบันของท่าน อย่างที่ ๒
 ท่านเห็นว่า จะได้วางแบบให้เป็นตัวอย่างสำหรับภิกษุทั้งหลาย ในกาลต่อไปว่า ได้มี
 พระสาวกเป็นผู้ปฏิบัติเช่นนี้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงประทานสาธุการ

จาคุรงคสันนิบาต

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน ใกล้กรุงราชคฤห์นั้น ได้มีมหาสันนิบาต
 คือการประชุมใหญ่ของพระสาวกครั้งหนึ่ง เรียกว่า *จาคุรงคสันนิบาต* แปลว่า *การประชุม
 ประกอบด้วยองค์ ๔* ในอรรถกถาที่ขนขสูตร^{๑๐} ได้แสดงไว้ ว่า องค์ ๔ นั้น คือ
 พระสาวกที่มาประชุมกันเป็นมหาสันนิบาตนั้น

๑. ได้มาประชุมกันในวันอุโบสถมาฆปุณณมี คือวันเพ็ญเดือนมาฆะ โดยปกติ
 ก็ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๓ ถ้าปีมีอธิกมาสก็ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๔ ตามแบบไทยเรา

๒. ภิกษุจำนวน ๑,๒๕๐ รูป ซึ่งมาประชุมกันนั้น มิได้มีการนิมนต์นัดหมาย
 มาประชุมเอง

๓. ล้วนเป็นพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ และ

๔. ล้วนเป็นเอหิภิกขุ คือเป็นภิกษุที่ได้รับอุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา

แต่ *สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส* ได้ทรงจัดไว้ใน
 พระพุทธประวัติเล่ม ๒ ว่าดังนี้ ๑. ภิกษุที่มาประชุมกันนั้น ล้วนเป็นพระอรหันต์
 ๒. ล้วนเป็นเอหิภิกขุ ๓. ล้วนมิได้นัดหมาย และ ๔. พระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาท
 ที่เรียกว่าโอวาทปาติโมกข์^{๑๑}

^{๑๐} ป. ส. ๓/๑๙๗

^{๑๑} พุทธ. ๒/๕-๖.

มหาสันนิบาตนี้ได้มี ณ เวฬุวัน ในวันมาฆปุณณมี ในอรรถกถาแห่งพระสูตรดังกล่าว^{๑๒} ได้กล่าวว่า มหาสันนิบาตนั้นได้มีในวันที่พระสารีบุตรสำเร็จเป็นพระอรหันต์ คือเมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมแก่ปริพาชกชื่อ *ทีฆนชะ* พระสารีบุตรได้นั่งถวายงานพัดฟุ้งอยู่ด้วย เมื่อทรงแสดงธรรมจบแล้ว พระสารีบุตรก็มีจิตพ้นจากอาสวะ ในขณะที่นั้นเวลายังเป็นกลางวันอยู่ พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จลงจากเขาคิชฌกูฏ และเสด็จมาสู่พระเวฬุวัน ก็ทรงแสดงพระโอวาทในมหาสันนิบาตดังกล่าวนั้นในวันมาฆปุณณมีตามคำของท่านจึงแสดงว่า ท่านพระสารีบุตรได้เป็นผู้เสร็จกิจในวันมาฆปุณณมีนั้น คือในวันมาฆปุณณมีที่พระพุทธเจ้า ทรงแสดง *พระโอวาทปาติโมกข์*

ท่านยังได้แสดงระยะเวลาไว้ว่า ในพรรษาแรก พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ครั้นออกพรรษาแล้วได้เสด็จไป โปรดพวกปุราณชฎิลในชั้นแรก ได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะอยู่เป็นเวลา ๒ เดือน คือจนถึงวันปุสสปุณณมี ที่ตรงกับวันเพ็ญเดือนอ้าย อุรุเวลกัสสปะจึงได้ยินยอมรับนับถือพระพุทธเจ้า และต่อมาก็ได้โปรดกัสสปะอีก ๒ ท่าน จนถึงทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตรแล้วจึงเสด็จจากตำบลนั้นมาสู่กรุงราชคฤห์ ทรงได้พระอัครสาวกแล้ว จนถึงกลางเดือน ๓ ที่เรียกว่า วันมาฆปุณณมี ก็ได้มีสาวกสันนิบาต ที่เรียกว่าวันจาตุรงคสันนิบาตดังกล่าว

แต่คำที่ท่านกล่าวไว้นี้ ขัดกันกับข้อความบางแห่งที่แสดงไว้ในหลักฐานชั้นบาลี คือในหลักฐานชั้นบาลี^{๑๓} ว่า ในระหว่างฤดูหนาว ๘ วัน ระหว่างเดือนมาฆะ (โดยปกติตรงกับเดือน ๓) และเดือนผัคคุณะ (โดยปกติตรงกับเดือน ๔) พระพุทธเจ้าได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะอยู่ที่ตำบลอุรุเวลา ตามหลักฐานนี้ วันกลางเดือนมาฆะคือวันมาฆปุณณมีนั้น พระพุทธเจ้ายังประทับอยู่ที่ตำบลอุรุเวลา ฉะนั้น ถ้าหลักฐานที่แสดงไว้ในบาลีนี้ถูก หลักฐานในอรรถกถาก็ผิด วันมหาสันนิบาตนั้น ก็น่าจะต้องเลื่อนไปมีในเมื่อออกพรรษาที่ ๒ แล้ว แต่อย่างไรก็ตาม หลักฐานทั้งปวงก็ยืนยันว่า ได้มี

^{๑๒} ป. สุต. ๓/๑๙๗.

^{๑๓} วิ. มหา. ๔/๕๘/๔๙.

มหาสันนิบาตของพระสาวกครั้งหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วย องค์ ๔ อันเรียกว่า จาตุรงคสันนิบาต ดังกล่าวแล้วในวันมาฆปุณณมี พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระโอวาทอันเรียกว่า โอวาทปาติโมกข์ในมหาสันนิบาตนั้น

โอวาทปาติโมกข์-หัวใจพระพุทธศาสนา

พระโอวาทนี้ประมวลพระพุทธานุภาพ ประมวลพระพุทธศาสนา ด้วยข้อความเพียง ๓ คาถากึ่ง ฉะนั้น พระโอวาทนี้จึงเป็นที่นับถือว่า แสดงหัวใจพระพุทธศาสนา ตามที่ท่านพระธรรมสังคหาคารยได้รวบรวมไว้ว่าดังนี้ *ขณฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา* ขันติคือความทนทาน เป็นบรมตบะ นิพพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา พระพุทธะคือ พระผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า นิพพานเป็นอย่างยิ่ง น หิ ปพฺพชิตฺโต ปฺรฺุพฺขมาตี สมโณ โหติ ปรี วิเจฺยฺนฺโต บรรพชิตคือนักบวช ผู้ยังทำร้ายผู้อื่นอยู่ เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ ไม่ชื่อว่า สมณะ นี้เป็นพระคาถาแรก พระคาถานี้แสดงพระพุทธานุภาพคืออาวาทะของพระพุทธรูปที่แปลว่า พระผู้รู้ ไว้ ๓ ข้อ ๑. ขันติ ความทนทาน เป็นบรมตบะ ๒. นิพพาน เป็นบรมธรรม ๓. บรรพชิต คือนักบวช ผู้ยังทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ ไม่ชื่อว่า เป็นสมณะ.^{๑๔}

มีข้อที่ควรทำความเข้าใจ คือในพระคาถานี้ใช้คำ *พุทฺธะ* เป็นพหูพจน์ คือ แปลว่า พระพุทธะทั้งหลาย ซึ่งหมายความว่า มีมาก ในที่อื่นได้แสดงพระพุทธรูปคือ ผู้รู้ ไว้เป็น ๓ จำพวก คือ

๑. *พระสัพพัญญุพุทฺธะ* พระพุทธะผู้รู้ทั้งหมด หรือพระสัมมาสัมพุทธะ พระพุทธะผู้รู้เองชอบ หมายถึงท่านที่ตรัสรู้พระธรรมด้วยพระองค์แล้ว สอนผู้อื่นให้รู้ตามไปด้วย จนถึงตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ตั้งพุทธบริษัทขึ้น

^{๑๔} มหาปทานสูตร ที่. มหา. ๑๐/๕๗/๕๔.

๒. พระปัจเจกพุทธะ พระผู้รู้เฉพาะองค์ คือเป็นผู้ตรัสรู้ด้วยตนเองเหมือนกัน แต่ว่ารู้เฉพาะตนเท่านั้น ไม่สอนให้ผู้อื่นรู้ พระพุทธะจำพวกนี้ไม่ได้ตั้งพระพุทธศาสนา ไม่ได้ตั้งพุทธบริษัทขึ้น เป็นผู้รู้เฉพาะตน

๓. พระอรหันตพุทธะ คือพระผู้รู้ตาม หมายถึงเป็นพระสาวกพุทธะ คือเป็นผู้รู้ ซึ่งเป็นผู้ฟัง เป็นศิษย์ของพระพุทธะจำพวกที่ ๑ ได้แก่พระอรหันตสาวกทั้งหลาย

พระพุทธะมี ๓ จำพวกตั้งกล่าวมา และกัลลวันมีวาทะคือถ้อยคำตรงกัน ดังที่กล่าวมานั้น

พระพุทธวาทะข้อที่ ๑ *ขันติคือความทนทาน เป็นบรมตบะ* ขันติ นั้น แปลกันว่า ความอดทน จำแนกออกไปโดยนัยหนึ่งเป็น ๒ คือ *อิริยาสนขันติ* และ *สติศึกษาขันติ*

ขันติ ๒ อย่าง

อิริยาสน (ขันติ) แปลว่า *อดกลั้น* ตามศัพท์แปลว่า ทำให้ยับยั้งอยู่ ขันติคือ การทำให้ยับยั้งอยู่ อันหมายถึงความอดกลั้นนี้เป็นขันติสามัญ ดังเช่น เมื่อได้รับความลำบาก อันเกิดจากทุกขเวทนาในเวลาป่วยไข้ ได้รับความตรากตรำในเวลาที่ถูกเย็น ถูกร้อน ต้องหิว ต้องกระหาย เป็นต้น ได้รับความเจ็บช้ำน้ำใจในเวลาที่ถูกว่ากล่าว กระทบกระแทง ร่างกายก็รู้สึกเป็นทุกข์เพราะความลำบากหรือ เพราะความตรากตรำนั้น จิตใจก็รู้สึกเป็นทุกข์เพราะความเจ็บช้ำน้ำใจนั้น ผู้ที่ไม่มี ขันติคือความอดกลั้น เมื่อได้รับความลำบาก เช่น เวลาได้รับความทุกขเวทนาในเวลาป่วยไข้ก็ร้องครวญคราง ได้รับความลำบากตรากตรำก็มักทนไม่ได้ ได้รับความเจ็บใจก็ทนไม่ได้ จะต้องผลุนผลันกระทำการตอบแทนออกไป ดังที่ปรากฏ เป็นเรื่องการวิวาทโต้เถียงหรือการทำร้ายกันและกัน แต่ว่าผู้ที่มีอิริยาสนขันติคืออดกลั้นเอาไว้ได้ ก็จะพอยับยั้งเอาไว้ได้รับทุกขเวทนาเวลาป่วยไข้ก็ยับยั้งเอาไว้ ได้รับความลำบากก็ยับยั้งเอาไว้ ได้รับความเจ็บใจก็ยับยั้งเอาไว้ แต่ว่าความทุกข์กายทุกข์ใจยังมีอยู่ กลั้นเอาไว้เท่านั้น ถ้ากลั้นเอาไว้ได้ก็เป็นกรปกติเรียบร้อย ถ้ากลั้นเอาไว้ไม่ได้ ก็ต้องมีอาการหรือมีความประพฤติไปตามที่จะเป็น ควบคุมไว้ไม่ได้ ฉะนั้น อิริยาสนขันติ ขันติคือความอดกลั้นยับยั้งเอาไว้นี้ จึงจัดเป็น

ขันติสามัญ และก็ชื่อว่าเป็นตบะคือธรรมเป็นเครื่องแผดเผากิเลสเหมือนกัน คือว่าอดกลั้นเอาไว้ได้ และก็แผดเผากิเลสส่วนนั้นไว้ได้ กิเลสไม่ลุกฮือขึ้นมาทำให้เสียหาย แต่ก็เป็นตบะอย่างสามัญ

อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า ตีติกาขันติ ขันติคือ ความทนทาน ที่กล่าวไว้ในพระโอวาทนี้ ขันติคือความทนทานนี้ เป็นขันติที่สูงขึ้นมา หมายถึงเป็นขันติทางจิตใจที่ได้ปฏิบัติมาในขันติสามัญนั้นแหละจนมีจิตใจแข็งแกร่ง ทนทานต่ออารมณ์ที่มาต่าง ๆ อารมณ์ที่มาต่าง ๆ นั้นจะมายั่วให้ชอบก็ตาม ให้ชังก็ตาม ให้หลงก็ตาม จิตใจที่ประกอบด้วยตีติกาคือความทนทาน ย่อมไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์เหล่านั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงมีขันติอย่างนี้ ดังที่ตรัสปรารภถึงพระองค์เองไว้ในที่แห่งหนึ่ง แปลความว่า “เราทนทานคำล่วงเกิน เหมือนอย่างช้างศึกที่ทนทานลูกศรซึ่งตกจากแล่งมา ต้องภายในสนามรบ เพราะว่าคนเป็นอันมากเป็นผู้ที่ทุศีล”^{๑๕}

คราวนี้ เมื่อจะเทียบกันดูระหว่างอธิวาสนขันติกับตีติกาขันติ ก็ย่อมได้ ดังนี้ เมื่อมีอารมณ์มายั่วให้โกรธ ถ้ามีเพียงอธิวาสนขันติ ก็ยังโกรธเหมือนกัน แต่ว่าอดกลั้นเอาไว้ได้ แต่ถ้ามีถึงตีติกาขันติแล้วไม่โกรธ คือว่าขันตินั้นมาทำจิตใจ ให้เข้มแข็งหรือว่าให้แข็งแกร่ง พอที่จะไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ที่มายั่ว เพราะฉะนั้น ตีติกาขันตินี้จึงไม่ต้องกลั้น คือทนทานแข็งแกร่งอยู่ในตัวเองแล้ว ส่วนอธิวาสนขันติ ต้องกลั้น ถ้ากลั้นไว้ไม่ไหว ก็แปลว่าไหลออกไปทีเดียว

คราวนี้ สำหรับวิธีปฏิบัติ ก็ต้องหัดปฏิบัติให้เป็นอธิวาสนขันติมาก่อน เมื่อปฏิบัติจนเกิดความชำนาญความคุ้นเคยมากขึ้น ๆ จิตใจก็จะแข็งแกร่งคือ เข้มแข็งนั่นเอง เป็นตีติกาขันติขึ้นได้โดยลำดับ ตีติกาขันตินี้ เป็นตบะคือ ธรรมเป็นเครื่องแผดเผากิเลสเป็นอย่างยิ่ง สูงกว่าอธิวาสนขันติ ซึ่งเป็นขันติสามัญ นี้สำหรับจิตใจ แต่สำหรับทางร่างกายนั้น ต่างกับจิตใจ จิตใจทำให้ไม่มีทุกข์ได้ แต่ว่าร่างกายนั้นมีทุกข์เป็นธรรมดา โดยเฉพาะก็ต้องมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ดังที่เราสวดกันอยู่ ร่างกาย

^{๑๕} พุ. ธ. ๒๕/๕๗/๓๓.

ของบุดูชนหรือร่างกายพระอรหันต์ ก็ต้องตกอยู่ในคติธรรมดาเช่นนี้ ฉะนั้น จึงมีแสดงในพระพุทธประวัติว่า แม้พระกายของพระพุทธเจ้าเองก็ประจวบ ได้ประจวบหลายครั้งในการประจวบนั้นก็แสดงว่าในบางคราวก็โปรดให้แพทย์เยียวยา ในบางคราวก็ทรงระงับด้วยอิวาสนขันติ ท่านใช้คำนี้ คือความอดทนที่ทำให้ความเจ็บไข้ นั้นยับยั้งไป แต่สำหรับในส่วนจิตใจแล้ว ท่านมีความเข้มแข็งทนทาน ไม่มีอารมณ์อะไรมาช่วยให้เป็นทุกข์ขึ้นได้ แปลว่ามีสติทักขานันติ ขันติคือความทนทานบริบูรณ์

นิพพาน ๒ อย่าง

จะอธิบายในพระพุทธรวาทะข้อที่ ๒ ในพระโอวาทปาติโมกข์ว่า นิพพานเป็นอย่างไรหรือนิพพานเป็นธรรมอย่างยิ่ง

โดยพยัญชนะ คำว่า นิพพาน แปลได้ ๒ อย่าง คือ ดับ อย่าง ๑ ไม่มีเครื่องเสียบแทง อย่าง ๑ ที่แปลว่า ดับ นั้นออกมาจาก วา ธาตุ ที่แปลว่า พัด อย่างพัดลม นิ ปฏิเสธ ก็แปลตรงกันข้ามว่า ดับ ส่วนที่แปลว่า ไม่มีเครื่องเสียบแทง นั้นออกมาจากศัพท์ว่า วาน ที่แปลว่า เครื่องเสียบแทง ใช้เป็นชื่อ ของลูกศรก็มี นิ ปฏิเสธ ก็แปลว่า ไม่มีเครื่องเสียบแทง แต่โดยอรรถคือเนื้อความ หมายถึง จุดสูงสุดและคำวนิพพานนี้เป็นคำเก่า มีใช้มาก่อนพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ มีความหมายถึงจุดสูงสุดของลัทธิปฏิบัติ นั้น ๆ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ก็ได้ทรงนำคำนี้มาใช้ให้หมายถึงจุดสูงสุดในพระพุทธศาสนา แต่มีความหมายเฉพาะในพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างไปจากความหมายเดิมของคำที่ใช้ในลัทธิศาสนาในภายนอก

คำอธิบายนิพพานที่เป็นพระพุทธรวาทะ ซึ่งมีความกว้าง ๆ ก็เช่นว่า ตณฺหาญ วิปฺพาเนน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติ เพราะละตัณหาเสีย เรียกว่า นิพพาน รากโทษโมหะทุกขยา นิพพาน ชื่อว่า นิพพาน เพราะสิ้นรากะ โทสะ โมหะ ฉะนั้น กล่าวสั้น นิพพาน จึงได้แก่ธรรมเป็นที่ดับรากะ โทสะ โมหะ ธรรมเป็นที่ดับตัณหา หรือธรรมเป็นที่ดับกิเลสทั้งหมด เมื่อปฏิบัติทำกิเลสให้สิ้นไปได้แล้ว นิพพานก็ปรากฏขึ้นแก่ผู้ดับกิเลสเอง แต่เมื่อยังทำกิเลสให้สิ้นไปไม่ได้ การพูดถึงนิพพาน การแสดงถึงนิพพาน ก็พูดแสดงไปตามคลองแห่งพระพุทธศาสนา และเมื่อพิจารณาตามคลองแห่งพระพุทธศาสนา

ดังกล่าว การบรรลุถึงนิพพานนั้น ไม่เกี่ยวกับอยากหรือไม่อยาก เมื่อยังมีอยากหรือมีไม่อยาก ก็แสดงว่ายังมีชอบ หรือไม่ชอบ ซึ่งเป็นลักษณะของตัณหาของกิเลส ฉะนั้น ก็บรรลุไม่ได้ จะบรรลุได้นั้น ด้วยการปฏิบัติใกล้เข้าไปจนเข้าเขต ไม่ต้องกล่าวถึงอยากที่พูดกันอยู่อย่างสามัญ ในพระบาลีบางแห่งได้จำแนกพระนิพพานไว้ ๒ อย่าง คือ

๑. *สุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่มีอุปาทิเหลือ*

๒. *อนุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ*^{๑๖}

ท่านอธิบายว่า อุปาทิ นั้นเป็นชื่อของชั้นบัญญัติจะ หมวด ๕ แห่งชั้นนี้ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ คือ ท่านละอาสวะกิเลสได้หมดสิ้น แต่ยังมีชั้นบัญญัติ ดำรงชีวิตอยู่ เรียกว่า สุอุปาทิเสสนิพพาน เมื่อพระอรหันต์ดับชั้นนี้ คือชั้นบัญญัติแตกสลาย ดังคนสามัญ ก็เรียกว่า ตาย แต่ถ้าเป็นพระอรหันต์ ก็เรียกว่า นิพพานหรือปรินิพพาน เรียกว่า อนุอุปาทิเสสนิพพาน

แต่อีกนัยหนึ่ง อธิบายว่า อุปาทิ เป็นชื่อของกิเลส มีอุปาทาน ความยึดถือ เป็นต้น ฉะนั้น พระอริยบุคคลผู้ดับกิเลสมาเป็นชั้น ๆ แต่ว่ายังดับไม่หมด ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี ยังมีอุปาทิ คือยังมีอุปาทาน หรือกิเลสที่ต้องละต่อไป ดับกิเลสของท่านดังกล่าวนี้ เรียกว่า สุอุปาทิเสสนิพพาน ส่วนพระอรหันต์ดับอาสวะกิเลสได้หมดสิ้น ไม่มีส่วนใดส่วนหนึ่งยังเหลืออยู่ ความดับกิเลสของท่าน เรียกว่า อนุอุปาทิเสสนิพพาน

มีคำที่เป็นไวยากรณ์ คือคำที่มีรูปต่าง ๆ กัน แต่รวมอยู่ในความหมายอันเดียวกันของนิพพานหลายคำ เช่นคำว่า *อมตะ วิราคะ โมกขะ อสังขตะ* หรือ *วิสังขาร*

อมตะ แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย เรื่องความไม่ตาย เป็นเรื่องที่ปรารถนา กันอยู่โดยทั่วไป ความคิดของมนุษย์ในเรื่องนี้ ก็ได้มีมาโดยลำดับ เมื่อสรุปลง แล้วก็เห็นว่า เป็นบุคคลก็มี เป็นภาวะก็มี เป็นธรรมก็มี ที่เป็นอมตะคือไม่ตาย

^{๑๖} พุ. อิติ. ๒๕/๒๕๘/๒๒๒; อง. นวก. ๒๓/๓๙๕/๒๑๖.

ในส่วนที่เห็นว่าเป็นบุคคลนั้น เช่นลัทธิของผู้ที่เชื่อว่ามิเทพผู้ไม่ตายสถิตอยู่ในสวรรค์ ลัทธิที่เก่าก่อนพระพุทธศาสนาที่ได้แก่พราหมณ์ ที่เชื่อว่ามิพรหม เป็นผู้ไม่ตาย อยู่ในสวรรค์ชั้นพรหม คือมีความเห็นว่ามีอยู่ถื่นหนึ่งซึ่งมิเทพผู้ไม่ตายสถิตอยู่ บุคคลอาจจะเข้าถึงเทพนั้นได้ด้วยการปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามที่แสดงไว้ในลัทธินั้น ๆ แม้เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้น และต่อจากสมัยพระพุทธเจ้ามา ก็ได้มีลัทธิดังกล่าวนี้สืบ ๆ มาอีกหลายลัทธิ แสดงเป็นตัวตน เป็นบุคคล

ส่วนที่เห็นว่าเป็นอมตะ นั้น ดังเช่น *ลัทธิอุปนิษัท* ที่แสดง *ปรมาตมัน* เป็นอัตตาใหญ่ ซึ่งคงอยู่ชั่วนิรันดร ทุก ๆ คนหรือทุก ๆ สัตว์โลกแยกออกมาจากปรมาตมัน มาเป็นอาตมันหรืออัตตาของแต่ละบุคคล และเมื่อทำความดีมากขึ้นก็จะบรรลุความเป็นมหาตมัน หรือ มหัตตา อย่างที่ยกย่อง บางคนว่า มหาตมะ นี้ก็คือมหาตมัน หรือ มหัตตา เมื่อมหาตมันหรือมหัตตานั้นสิ้นชีวิต ก็จะไปรวมเป็นปรมาตมัน และคงที่อยู่นิรันดรตามเดิม

ส่วนที่แสดงธรรมนั้น คือพระพุทธศาสนา เพราะทางพระพุทธศาสนา แสดงว่าไม่มีเทพหรือบุคคลที่จะเป็นผู้ไม่ตายอยู่ตลอดนิรันดร เพราะเทพหรือ บุคคลนั้น ต้องตั้งต้นด้วยชาติคือความเกิด ก็ต้องมีแก่ ต้องมีตาย เพราะฉะนั้น จึงต้องมีดับสูญ แม้พระพรหม ซึ่งแสดงว่ามีอายุยืนนานเหลือเกิน แต่ก็ต้องมีดับสูญ ในที่สุด เป็นแต่เพียงว่าดำรงอยู่นานเท่านั้น อันนี้มาเทียบกับทางวัตถุ เช่น ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาวต่าง ๆ ทางวิทยาศาสตร์ก็แสดงว่าจะต้องมีดับ แต่มีอายุยืนนานมากจนรู้สึกเหมือนไม่ดับ คราวนี้ภาวะคือปรมาตมัน หรือปรมัตตา ดังที่แสดงไว้ในลัทธิอุปนิษัทนั้น ทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า เมื่อยังมีภาวะเป็นอัตตาอยู่ ก็แสดงว่ายังมีอุปาทานคือความยึดถือ เมื่อยังมีความยึดถือก็ต้องมีภพ คือภาวะ ได้แก่ภาวะเป็นอัตตาดังกล่าวนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ต้องมีชาติ คือเกิดเป็นอัตตาดังกล่าวนั้น และในที่สุดก็ต้องมีดับคู่กันกับเกิด ส่วนมติทางพระพุทธศาสนานั้นแสดงว่า เมื่อจะไม่ดับก็ต้องไม่เกิด เมื่อสิ้นชาติคือความเกิด จึงจะสิ้นความแก่ สิ้นความตาย หรือว่าสิ้นดับ และเมื่อสิ้นความเกิดเป็นเทพ เป็นมนุษย์ เป็นอะไร ๆ ทั้งนั้น ก็สิ้นสมมติบัญญัติ คือไม่มีจุดอันใดอันหนึ่งที่จะยกขึ้นมา สมมติคือหมายรู้กัน หรือว่าบัญญัติคือแต่งตั้งกล่าวถึงกันว่าเป็นอะไร การจะมีสมมติคือหมายรู้กัน ก็จะต้องมีสิ่งที่ถูกสมมติขึ้นก่อน การที่จะมีบัญญัติคือ

แต่งตั้ง พุดถึงกัน ก็จะต้องมีสิ่งที่จะถูกบัญญัติขึ้นก่อน เหมือนอย่างว่า เราจะสมมติบัญญัติภาษาขึ้นพุด เช่น เรียกว่า บ้าน เรียกว่า เรือน ก็จะต้องมีสิ่งที่เป็นบ้าน เป็นเรือนขึ้นก่อน และจึงเรียกสิ่งที่เป็นบ้านเป็นเรือนนั้นว่า นั้นบ้าน นั้นเรือน แต่ถ้าสิ่งที่เป็นบ้านเป็นเรือนไม่มีเสียเลยแล้ว สมมติบัญญัติคือภาษาที่สำหรับจะให้หมายรู้กันหรือที่จะบัญญัติขึ้นกล่าวกันก็ไม่มี ฉันทใดก็ดี เมื่อไม่มีเกิด ไม่มีเกิดอะไรทั้งนั้น ก็ไม่มีสิ่งที่จะสมมติบัญญัติขึ้นว่าอะไร ฉะนั้น จึงเรียกว่า สิ้นสมมติ สิ้นบัญญัติ และเมื่อเป็นเช่นนี้จึงมิใช่เป็นบุคคลที่เป็นอมตะ มิใช่ภาวะที่เป็นอมตะ แต่เป็นธรรมคือสภาพที่ทรงอยู่ ซึ่งเป็นอมตะ จะชื่อว่ามีภาวะเป็นอย่างไรก็ได้ จะชื่อว่าบุคคลหรือเป็นภาวะอย่างไรก็ได้ ฉะนั้น อมตะ ธรรมที่ไม่ตาย จึงมีความหมายในคลองธรรมของพระพุทธเจ้าดังกล่าวนี้

อนึ่ง บางแห่งเรียกว่า *วิราคะ* แปลว่า ธรรมที่สิ้นราคะ คือความติด ความยินดี ความกำหนัด นี่ก็หมายถึงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส แต่ว่ากิเลสเหล่านี้ ราคะเป็นที่ปรากฏอยู่มาก ฉะนั้น จึงได้ยกเอาในด้านไม่มีเป็นชื่อของนิพพาน

อนึ่ง บางแห่งก็เรียกว่า *โมกขะ* หรือ *โมกขธรรม* แปลว่า ธรรมเป็นเครื่องพ้นจากทุกข์ คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารถนาเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ และในตอนแรกก็หมายถึงความพ้นจากผล เพราะทุกข์เป็นผล แต่เมื่อได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรงพบเหตุคือต้นเหตุหรือกิเลส โมกขะจึงแปลอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมเป็นที่พ้นกิเลสด้วย ซึ่งมักจะแปลรวม ๆ กัน ว่า พ้นกิเลสและกองทุกข์ แต่ว่าในตอนแรกเมื่อยังไม่พบกิเลสซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็มุ่งจะพ้นผลที่เห็นว่าเป็นทุกข์เท่านั้น

อนึ่ง บางแห่งเรียกว่า *อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุง* หรือเรียกว่า *วิสังขาร* แปลว่า *ธรรมที่สิ้นสังขาร* คือสิ้นเครื่องปรุงแต่ง อรรถทั้ง ๒ คำนี้ก็เป็นอย่างเดียวกัน คำว่า อสังขตะ ตรงกันข้ามกับสังขตะ ที่แปลว่า ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง คำว่า วิสังขาร ก็ตรงกันข้ามกับคำว่า สังขาร ที่แปลว่า สิ่งที่ปรุงแต่ง ในโลกนี้ ส่วนที่ปรากฏอยู่ที่ตาเห็น หูได้ยิน เป็นต้น ข้างนอก ตลอดจนถึงร่างกายอันนี้ทั้งหมดที่รวมเรียกว่า เบญจขันธ์ หรือว่า นามรูป เป็นสังขตะคือสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งนั้น เป็นสังขารทั้งนั้น คือเป็นผลที่เนื่องมาจากเหตุ และเหตุนั้นก็เนื่องมาจากเหตุ

อีกอันหนึ่ง อาจพิจารณาสาวเข้าไปพบผล และเหตุ หรือเหตุและผลได้มากมาย รวมความเป็นสิ่งที่เป็นผล เกิดจากเหตุ มีเหตุมาปรุงแต่งให้มีขึ้นเป็นขึ้นเท่านั้น ยกตัวอย่างข้างนอก เช่นฝนตกแดดออก ฝนตกแดดออกนั้นเป็นผล ก็มีเหตุว่าทำไมฝนจึงตก แดดจึงออก และเหตุนั้น เมื่อคั้นเข้าไปแล้ว ก็ยังเป็นผลอยู่นั่นเอง เพราะเนื่องมาจากเหตุอื่น ทุก ๆ อย่างในโลกเป็นผลที่เกิดจากเหตุปรุงแต่งดังกล่าวนี้ ล้วนเป็นสังขตะหรือสังขาร ทางพระพุทธศาสนาจึงแสดงว่า ตกอยู่ในลักษณะ ๓ คือ ๑. อุปปาโท ๒. ภาวติ ความเกิดขึ้นปรากฏ ๓. วโย ๔. ภาวติ ความเสื่อมสิ้นไป ๕. ปรากฏ และ ๖. จิตตัส อณฺณตตํ ๗. ภาวติ เมื่อยังตั้งอยู่มีความปรวนแปร ไปปรากฏ รวมความว่าขึ้นต้นด้วยเกิดและลงท้ายด้วยดับ และในระหว่างก็มีการแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เรื่อย ๆ ไป แม้ความดีความชั่วเป็นวัฏกรรมที่บุคคลทำ ก็เป็นสังขตะหรือสังขารเหมือนกัน เพราะว่าต้องปรุงต้องแต่ง หมายความว่า คนต้องทำชั่วจึงจะเป็นความชั่ว ต้องทำดีจึงจะเป็นความดี ถ้าไม่ทำความชั่วก็ไม่มีความดีก็ไม่มี เพราะฉะนั้น แม้ความดีความชั่วก็เป็นสังขตะหรือเป็นสังขาร ความดีหรือความชั่วนี้เมื่อบุคคลทำขึ้น ส่องวิบากคือผล ผลนี้ก็เป็นสังขตะหรือเป็นสังขาร เพราะเป็นสิ่งที่เนื่องมาจากเหตุคราวนี้เมื่อบุคคลได้รับผล ถ้าเป็นผลที่ดีก็ชอบใจ ถ้าเป็นผลที่ไม่ดีก็ไม่ชอบใจ ชอบใจหรือไม่ชอบใจนี้ก็เป็นกิเลส กิเลสนี้ก็เป็นสังขตะหรือสังขาร เหมือนกัน เพราะเป็นผลที่เนื่องมาจากวิบาก ชอบใจหรือไม่ชอบใจนี้ รวมเรียกว่า เป็นกิเลส และเมื่อเป็นกิเลสขึ้น ก็ก่อเจตนาขึ้น คือความจงใจให้ประกอบกรรมต่าง ๆ กรรมที่ก่อขึ้นก็เป็นผลอีก คือเป็นผลที่เนื่องมาจากกิเลส แต่ก็เป็นตัวเหตุให้เกิดวิบากของกรรม ครั้นได้รับวิบากของกรรมแล้ว วิบากของกรรมนั้นก็เป็นตัวผลที่เนื่องมาจากกรรม แต่ก็เป็นตัวเหตุที่ส่งเสริมกิเลสขึ้นอีก

รวมความว่า ทั้งกิเลส ทั้งกรรม ทั้งวิบากนี้ เป็นวงกลม บุคคลต้องหมุนไปตาม กิเลส ตามกรรม ตามวิบาก เป็นวงกลมอยู่ตลอดเวลา อันนี้แหละที่เรียกว่า วัฏฏะวนหรือหมุน โลกข้างนอกก็หมุน โลกข้างในคือจิตใจของคนก็หมุน หมุนไปตามกิเลส กรรม วิบาก เป็นวงกลมอยู่ตลอดเวลา นี่เป็นกระแสปัจจุบันและโดยปกติ ทุก ๆ สัตว์ บุคคลก็อยู่ในวงหมุนนี้ด้วยกันทั้งนั้น ไม่พ้นจากวงหมุนนี้ได้ เพราะฉะนั้น จึงต้องปรุง ต้องแต่ง เป็นเหตุเป็นผลกันในวงหมุนอันนี้อยู่เรื่อยไป เมื่อมาเข้าวงหมุน ดังนี้แล้ว ก็ไม่ต้องพูดกันถึงชาติอดีต ชาติอนาคต หรือชาติปัจจุบัน เพราะจะเป็นชาติไหน ๆ

ก็ตาม ก็จะอยู่ในวงหมุนนี้ทั้งนั้น และเมื่อยังอยู่ในวงหมุนนี้ตราบใด ก็ยังหมุนไปอยู่ตราบนั้น จนกว่าจะหยุดหมุนได้ คือว่าปรุงแต่งมรรคมืองค์ ๘ อันประมวลเรียกว่า ทำความดีจนตัดกิเลสได้หมดสิ้น เมื่อตัดกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว ก็ตัดวงหมุน เพราะไม่มีเหตุให้กระทำการกรรม กรรมก็ไม่ส่งวิบาก จึงหลุดออกจากวงหมุน เป็นผู้หยุดหมุน เมื่อเป็นผู้หยุดหมุนแล้ว ตรงจุดนี้เรียกว่าเป็นนิพพานคือดับ หรือว่าไม่มีเครื่องเสียบแทงทั้งหมด

ได้กล่าวแล้วว่า เรื่องนิพพานนี้ ไม่เกี่ยวกับอยากหรือไม่อยาก อยากก็ไปไม่ถึง ไม่อยากก็ไปไม่ถึงหน้าที่ก็คือว่าทำความดีเรื่อย ๆ ไป ซึ่งเป็นส่วนสังขตะ หรือส่วนสังขาร แต่ว่าเป็นส่วนสังขตะหรือส่วนสังขารในด้านทำความดี เมื่อถึงจุดแล้ว นิพพานก็จะปรากฏขึ้นเอง ไม่ต้องอยาก ไม่ต้องไม่อยาก พระพุทธเจ้าทั้งหลายคือ ท่านผู้รู้ ซึ่งเป็นผู้ได้ผู้ถึงแล้ว จึงได้กล่าวว่า นิพพานเป็นอย่างยิ่ง แต่ว่าถ้ายังไม่ได้ไม่ถึง ก็ยังไม่มีใครกล่าวว่านิพพานเป็นอย่างยิ่ง นี่เป็นพระพุทธรวาทะข้อที่ ๒

สมณะ

จะอธิบายความในพระโอวาทปาติโมกข์สืบต่อไป พระพุทธรวาทะข้อที่ ๓ น หิ ปพฺพชิตโต ปรูปฆาตี สมณเณ โหติ ปรํ วิเหจยนฺโต แปลว่า บรรพชิตคือนักบวช ผู้ยังทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ อีกอย่างหนึ่ง แปลปฏิเสธ ทั้ง ๒ คือ แปลว่า บุคคลผู้ทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ ของพม่าเขาใส่ น ปฏิเสธในบาทที่ ๒ ด้วยเลยว่า น หิ ปพฺพชิตโต ปรูปฆาตี น สมณเณ โหติ ปรํ วิเหจยนฺโต แต่ในฉบับของไทยเรา น ปฏิเสธที่บาทหลังนี้ไม่มี โดยความก็เท่ากัน

ผู้ที่เบียดเบียนผู้อื่น ทำร้ายผู้อื่น ด้วยอำนาจของโลภะ โทสะ โมหะ หรือด้วยอำนาจของตัณหา ไม่ควรจะเรียกว่าเป็น บรรพชิต ที่แปลตามศัพท์ว่า ผู้ออก ซึ่งเป็นผู้ตเวนจากบาปต่าง ๆ ไม่ควรจะเรียกชื่อว่า สมณะ ที่แปลว่า ผู้สงบ บุคคลที่ควรจะชื่อว่าเป็นบรรพชิต ควรจะเป็นผู้ออกจากกิเลส ออกจากบาปด้วยตนเอง หรือเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อออกจากกิเลส ออกจากบาปด้วยตนเอง บุคคลที่ชื่อว่าสมณะก็เช่นเดียวกัน

ควรจะเป็นผู้สงบกิเลส สงบบาปด้วยตนเอง หรือเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อสงบดังกล่าว ถ้ากิเลสยังไม่สงบ ก็จะต้องมีการทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่น ถ้ากิเลสนั้นรุนแรง บุคคลลู่อำนาจของกิเลส ก็จะต้องทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นด้วยกายด้วยวาจา ถ้ากิเลสนั้นไม่รุนแรงถึงอย่างนั้น มีอยู่เพียงในจิตใจ ก็จะทำร้ายผู้อื่นเบียดเบียนผู้อื่นด้วยใจ ก็ยังชื่อว่าเบียดเบียนอยู่นั่นเอง ฉะนั้น จะเป็นบรรพชิตได้เต็มที่ จึงจำเป็นที่จะต้องเป็นผู้ปฏิบัติให้มีขันติ ดังกล่าวในพระพุทธรวาทะข้อที่ ๑ และได้มีนิพพานดังกล่าวในพระพุทธรวาทะข้อที่ ๒ ฉะนั้น เมื่อกล่าวสรุปประมวลเข้ามาแล้ว พระพุทธรวาทะข้อที่ ๑ และ ๒ แสดงธรรม พระพุทธรวาทะข้อที่ ๓ นี้ แสดงบุคคลที่มีธรรมนั้น แต่แสดงในรูปปฏิเสธว่า ถ้าบุคคลปราศจากธรรมดังกล่าวนี้ ก็ยังจะต้องทำร้ายผู้อื่น ยังจะต้องเบียดเบียนผู้อื่นแม้ด้วยใจ ถ้าเป็นดั่งนั้นก็ไม่ใช่ว่าเป็นบรรพชิต ไม่ใช่เป็นสมณะ หรือจะพูดอย่างธรรมดาว่า นักบวชที่ยังเป็นเช่นนั้นอยู่ ยังไม่ถือว่าเป็นสมณะคือผู้สงบ

ในทางพระพุทธศาสนา ได้แสดงสมณะไว้ ๔ ชั้น มุ่งถึงการบรรลุธรรมเป็นเกณฑ์ ไม่มุ่งถึงเพศว่าจะเป็นชายเป็นหญิง เป็นบรรพชิตหรือเป็นคฤหัสถ์ สมณะที่ ๑ ได้แก่พระโสดาบัน สมณะที่ ๒ ได้แก่พระสกทาคามี สมณะที่ ๓ ได้แก่พระอนาคามี สมณะที่ ๔ ได้แก่พระอรหันต์ สมณะทั้ง ๔ ชั้นนี้ที่เรียกว่า สังฆคือพระสงฆ์ ซึ่งเป็นรัตนที่ ๓ และเป็นสรณะที่ ๓

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศพระพุทธรวาทะดังนี้แล้ว จึงได้ทรงย่อพระพุทธศาสนาในพระคาถาเพียงบทหนึ่งต่อไปว่า สัพพปาปสฺส อภินิ การไม่ทำบาปทั้งปวง กุสลสฺสุปสมฺปทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม สจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว เอตํ พุทฺธาน สาสนํ นี้เป็นพุทธศาสนา คือ คำสอนของผู้รู้ทั้งหลาย

ด้วยพระคาถาบทนี้ ได้ทรงประมวลข้อปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาไว้เป็น ๓ ข้อ โดยย่อ คือ ๑. ไม่ทำบาปทุกอย่าง ๒. ทำกุศลให้ถึงพร้อม และ ๓. ขำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว

ในขั้นนี้ยังไม่ได้ทรงชี้ว่า อะไรเป็นบาป อะไรเป็นอกุศล เพราะได้ทรงสอนแก่พระสาวก ซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์ ฉะนั้น ท่านก็ย่อมทราบโดยเหตุผล ทัว ๆ ไป การทำจิตของตนให้ผ่องใสก็ไม่ได้ทรงแสดงวิธีไว้เช่นเดียวกัน แต่ท่านก็ย่อมทราบ

เพราะว่าท่านเหล่านั้นได้เป็นผู้ปฏิบัติมาแล้วครบทุกประการ ฉะนั้น เมื่อนำมากล่าวจีจุดลงไปเป็นการประมวลความ ท่านก็ยอมทราบได้ทันที ในตอนหลังพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้โดยชัดเจนว่าอะไรเป็นบาป อะไรเป็นกุศล เพราะฉะนั้น บุคคลในชั้นหลังจึงได้ทราบและปฏิบัติได้โดยไม่ยาก ดังเช่นได้ทรงชี้ว่า เเว ๕ หรือภัย ๕ ประการเป็นบาป เป็นอกุศล ได้แก่ การฆ่าเขา การลักของเขา การประพฤติดีในทางกาม การพูดเท็จ การดื่มน้ำเมา หรือได้ทรงแสดงกรรมบถ ทางแห่งกรรมที่เป็นอกุศลไว้ ๑๐ ข้อ ที่จำแนกออกเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล วจีกรรมฝ่ายอกุศล มโนกรรมฝ่ายอกุศล และแสดงผลของอกุศลที่ เรียกว่า อกุศลมูล แสดงผลของอกุศลที่เป็นความทุกข์ความเดือดร้อนต่าง ๆ บาปอกุศลทั้งหมดเหล่านั้น พระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่าไม่ให้ทำ และแสดงไว้ว่าบุคคลสามารถที่จะไม่ทำได้

ในด้านตรงกันข้ามก็คือกุศล ทางพระพุทธศาสนาก็แสดงไว้ชัดเจนเหมือนกัน ตัวกุศลก็ได้ทรงแสดงไว้ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ที่ตรงข้ามกับอกุศลกรรมบถ ๑๐ มูลของกุศล เรียกว่า กุศลมูล ก็ทรงแสดงไว้ ผลของกุศลคือความสุขต่าง ๆ

ก็ทรงแสดงไว้ นอกจากนี้ คุณงามความดีทุกอย่างดังที่แสดงไว้ในนวโกวาท ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ เป็นต้นว่า พรหมวิหารธรรม ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา นี้ก็รวมเรียกว่าเป็นกุศลทั้งนั้น กุศลนี้ พระพุทธศาสนาแสดงให้ปฏิบัติ ให้มีให้เป็นขึ้นโดยบริบูรณ์ และแสดงว่า บุคคลสามารถที่จะปฏิบัติได้

การที่จะไม่ทำบาปอกุศลและการที่จะทำกุศล ก็เกี่ยวข้องกับจิตใจเป็นสำคัญ ฉะนั้น ในข้อที่ ๓ จึงได้แสดงให้เห็นว่าจิตใจของตนให้ผ่องแผ้ว จึงควรทำความเข้าใจเรื่องจิตใจพระพุทธศาสนาโดยย่อ

คำว่า จิต นั้น ได้เคยแสดงมาครั้งหนึ่งแล้วว่า หมายถึงธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่ไม่มีรูปร่าง สี สันฐาน ไม่ใช่รูป ไม่ใช่นาม อาศัยอยู่ในคูหาคือร่างกายนี้ เป็นผู้ประสาทการทุกอย่าง เป็นต้นว่าทำให้สำเร็จความคิดนึกต่าง ๆ ทำให้เกิดเจตนา ซึ่งเป็นตัวกรรมต่าง ๆ และเป็นตัวผู้เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว เป็นตัวผู้ข้องเกี่ยว หรือว่าหลุดพ้น มีลักษณะอย่างหนึ่งคือเป็นตัวธาตุรู้ ได้แก่เป็นเบื้องต้นหรือ มูลฐานของความรู้ทุก ๆ อย่าง ได้มีพระบาลีแสดงธรรมชาติจิตไว้ว่า จิตเป็นธรรมชาติประภัสสร

ที่แปลว่า ผุดผ่อง นี่เป็นธรรมชาติแท้ของจิต บางคนแปลว่า จิตเดิมเป็นธรรมชาติ ประภัสสร ใส่คำว่า “เดิม” เข้ามาด้วย ก็ทำให้หมายความว่า จิตต่อมาไม่ประภัสสร แต่ในพระบาลีท่านไม่มีคำว่า “เดิม” หมายความว่า เป็นตัวธรรมชาติของจิตทีเดียว เหมือนอย่างทองคำที่เป็นธรรมชาติผุดผ่อง หรือว่าเพชรที่มีธรรมชาติผ่องใสหรือ ผุดผ่อง เมื่อเป็นทองคำหรือเป็นเพชรก็ต้องมีลักษณะอย่างนั้นเป็นประจำ จิตก็ต้องมีลักษณะประภัสสรคือผุดผ่องเป็นประจำ แต่ว่าจิตนี้ถูกอุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมอง ที่เป็นอาคันตุกะคือที่จรเข้ามา ทำให้เศร้าหมองไป

กิเลส ๓ ชั้น

ในที่นี้พึงสังเกตคำว่า *อุปกิเลส* กับคำว่า *อาคันตุกะ* ในที่ทั่วไปใช้คำว่า กิเลส แปลว่า เครื่องเศร้าหมอง แต่ในที่นี้มีคำว่า *อุป* เป็นบทหน้า *อุป* แปลว่า เข้าหรือเข้าไป บ่งความว่า เครื่องเศร้าหมองนั้น ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มียู่ประจำจิต เป็นธรรมชาติของจิต แต่ว่าเป็นสิ่งที่เข้ามาหรือเข้าไป เป็นอาคันตุกะคือเป็นผู้จรมา หรือเป็นแขกผู้พักอาศัย อยู่กับจิต ต้องการที่จะแสดงนัยอันนี้ให้ชัดว่า กิเลสนั้นไม่ใช่เป็นธรรมชาติที่ประจำจิต แต่เป็นของที่เป็นอาคันตุกะ เป็นแขกจรเข้ามา จึงได้ใช้คำว่า *อุป* ประกอบเข้าด้วย อันนี้เป็นเรื่องในพระพุทธศาสนาที่แสดงว่าจิตกับกิเลสเป็นคนละอัน กิเลสไม่ใช่เป็น ธรรมชาติของจิต เป็นอาคันตุกะของจิตเท่านั้น ฉะนั้น ในบทต่อไปจึงได้แสดงไว้ แต่ว่าจิตนั้นก็วิมุตคือหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้เหมือนกัน และเมื่อจิตวิมุตคือ หลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้แล้ว ธรรมชาติที่ประภัสสรคือความผุดผ่องของจิต ก็ปรากฏเต็มที่ เหมือนอย่างทองคำที่ถูกผสมด้วยแร่ธาตุต่าง ๆ เมื่อนำมาหล่อหลอม ไล่สิ่งที่ไม่บริสุทธิ์ออกไป ก็เหลือแต่ทองคำที่มีเนื้อบริสุทธิ์ หรือว่าเหมือนอย่างเพชรที่ ห่อหุ้ม เปรอะเปื้อน ความผุดผ่องของเพชรไม่ปรากฏ เมื่อมาชำระล้างสิ่งซึ่งห่อเปอะเปื้อน หมดแล้วหรือเจียรระไนขัดสีดีแล้ว รัศมีของเพชรก็ปรากฏ จิตก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน

อุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมองของจิตนั้น เข้ามาได้ทางไหน อย่างไร ในพระพุทธศาสนาตอนหลังได้มีแสดงไว้ในพระสูตรหลายพระสูตร โดยความว่า อุปกิเลสนั้นเข้ามาทำจิตให้เศร้าหมองทางอารมณ์ อารมณ์ก็ได้แก่เรื่องที่จิตคิดดำริ เรื่องที่จิตหมกมุ่นอยู่

ก็ได้แก่ รูปารมณ อารมณคือรูปที่ผ่านเข้ามาทางจักขุทวาร ประตาคือจักขุ สัทธารมณ อารมณคือเสียงที่ผ่านเข้ามาทางโสตทวาร ประตาคือหู คันธารมณ อารมณคือกลิ่นที่ผ่านเข้ามาทางฆานทวาร ประตาคือจมูก รสารมณ อารมณคือรสที่ผ่านเข้ามาทาง ชิวหาทวาร ประตาคือลิ้น โผฏฐัพพารมณ อารมณ คือโผฏฐัพพะสิ่งทีกายถูกต้องที่ผ่านเข้ามาทางกายทวาร ประตาคือกาย ธัมมารมณ อารมณคือเรื่องรูป เสียง กลิ่น เป็นต้น ในอดีตที่ผ่านเข้ามาทางมโนทวาร ประตาคือใจ อารมณเหล่านี้เป็นที่ตั้งแห่ง ราคะหรือโลภะก็มี เป็นที่ตั้งแห่งโทสะก็มี เป็นที่ตั้งแห่งโมหะก็มี เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งราคะหรือโลภะผ่านเข้ามา ราคะหรือโลภะก็เกิดขึ้นในจิต เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งโทสะผ่านเข้ามา โทสะก็เกิดขึ้นในจิต เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งโมหะผ่านเข้ามา โมหะก็เกิดในจิต ราคะหรือโลภะ โทสะ และโมหะ ที่เกิดขึ้นในจิตนั้น ปรากฏในความรู้สึกของทุก ๆ คน คือเมื่อเกิดราคะหรือโลภะขึ้น ตนเองก็รู้สึกว่ามีราคะหรือโลภะ โทสะและโมหะ ก็เช่นเดียวกัน กิเลสชั้นนี้เรียกว่า *ปริยฎฐานะ* คือกิเลสที่เป็นเครื่องลุ่มลุ่มจิต หมายถึงว่า เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นกลุ่มกลัดอยู่ในจิต เป็นที่รู้สึก คราวนี้กิเลสชั้นที่กลุ่มกลัดอยู่ในจิตนี้ ถ้าถูกยั่วให้แรงขึ้นก็กำเริบมากขึ้น จนถึงเป็นตัวอกุศลมูลคือเป็นตัวก่อกรรมทางกาย ทางวาจา ทางใจ ถ้าหากว่ากำเริบขึ้นจนถึงเป็นตัวอกุศลมูลคือเป็นตัวก่อกรรม ก็เป็น กิเลสอย่างแรง มีชื่อเรียกว่า *วิติกมกกิเลส* กิเลสที่ทำให้ลวงละเมิด คือ ไม่ใช่ว่า เก็บอยู่ในใจเท่านั้น ลวงละเมิดไปแล้ว คือว่าก่อกรรมไปแล้ว ออกไปนอกขอบเขตของความดีความชอบแล้ว คราวนี้ถ้าบุคคลระงับไว้ได้ ไม่ให้เป็น วิติกมกกิเลส หรือมิให้เป็นตัวอกุศลมูลก่อกรรม ก็คงกลุ่มกลัดอยู่ในจิต เป็นตัว นีวรณคือเป็นตัวกั้นไม่ให้ บรรลุคุณงามความดียิ่ง ๆ ขึ้นไป แต่กิเลสเหล่านี้ก็มีเวลาสงบ คนเราถึงจะมีราคะหรือ โลภะสักเท่าไรก็มีเวลาสงบ โทสะก็มีเวลาสงบ โมหะก็มีเวลาสงบ สงบไปโดยธรรมดา ที่ว่าทุกสิ่งมีเกิดมีดับ หรือว่าสงบด้วยการปฏิบัติ แม้ว่าจะสงบไปแล้ว แต่ก็ไม่หมด ตะกอนของกิเลสนั้นก็ยังคงไปนอนจม เป็นส่วนลึกของจิต กล่าวคือ เมื่อราคะสงบไปแล้ว ตะกอนของราคะก็ยังคงไปนอนจมอยู่ในจิต เรียกว่า *ราคานุสัย อนุสัย* (กิเลส ที่นอนเนื่องอยู่ในจิต) คือราคะ โทสะเมื่อสงบลงไปแล้ว ตะกอนของโทสะก็ยังคงไปนอน จมอยู่ในจิต เรียกว่า *ภวิฆานุสัย อนุสัยคือภวิฆะ* ความกระทบคือความไม่ชอบ เมื่อความหลงสงบไปแล้ว ตะกอนของความหลงก็ลงไปนอนจมอยู่ในจิต เรียกว่า *อวิชชานุสัย อนุสัยคืออวิชา* ความไม่รู้จริง

ฉะนั้น คนเราที่ประสบอารมณ์ก็เกิดโรคหรือโรค โทสะ โมหะกันอยู่เสมอ ๆ และก็สงบกันอยู่เสมอ ๆ แต่ว่าตะกอนของกิเลสเหล่านี้ก็ยังไปนอนจมเป็นอนุสัย อยู่ในจิต พอพูนอยู่เสมอ กิเลสชั้นอนุสัยนี้ไม่ปรากฏ ที่เปรียบเหมือนตะกอนนอนกัน ตุ่มน้ำ ในตุ่มที่มีตะกอนนอนกันตุ่มอยู่นั้น ดูกี่ใสในเบื้องต้น แต่ก็ใสในเวลาที่ไม่ถูกกววน ครั้นถูกกววนจนตะกอนฟุ้งขึ้นมา น้ำก็จะขุ่น จิตก็เหมือนกัน เมื่อยังไม่ถูกอารมณ์มายั่ว จิตก็ดูบริสุทธิ์ แต่ครั้นถูกอารมณ์มายั่ว กิเลสที่เป็นตะกอนนี้ก็ฟุ้งขึ้นมา จิตก็ขุ่นมัว

จะอธิบายหลักหัวใจของพระพุทธศาสนาต่อไป ในหลักข้อ ๓ ให้ชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว จิตผ่องแผ้วนี้เป็นฝ่ายหนึ่ง จึงต้องอธิบายถึงจิตเศร้าหมองที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม เมื่ออธิบายถึงจิตเศร้าหมอง ต้องว่าถึงอุปกิเลส และก็อธิบายแล้วว่า ทำไมในที่นี้จึงมีคำว่า *อุป* รวมความก็คือเพื่อแสดงว่า กิเลสคือ เครื่องเศร้าหมองนั้นเป็นสิ่งที่จรเข้ามาเป็นอาคันตุกะคือเป็นแขกของจิต ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต เพื่อจะเน้นให้เข้าใจเงื่อนไขอันนี้ จึงใช้คำว่า *อุป* เข้าในที่นี้ด้วย แต่โดยทั่วไปก็ใช้คำว่า กิเลส และก็ได้อธิบายแล้วถึงกิเลสว่า มีลักษณะเป็นชั้นๆ อย่างไร ปากทางที่จะให้เกิดกิเลสก็คืออารมณ์ ทำให้เกิด *ปริยภูฐานกิเลส* กิเลสที่ปล้นจิต กลุ่มรุมจิต ทำให้จิตกลุ่มก่ดเมื่อแรงออกมาก็เป็น *วิตีกกมกิเลส* กิเลสที่ทำให้ลวงละเมิด และเมื่อกิเลสเหล่านี้สงบไป โดยธรรมดาหรือด้วยการปฏิบัติ แต่ยังมีตะกอนนอนเป็นเชื้ออยู่ เรียกว่า *อนุสัย* นอนเนื่องหรือแอบแนบนี้เป็นสรูปความที่ได้อธิบายไปแล้ว

ในคราวนี้จะได้ยกความโดยกล่าวทบทวน ตั้งแต่ต้นเงื่อนออกมา หรือตั้งแต่ละเอียดออกมาหาหยาบ กิเลสที่เป็นต้นเงื่อนหรือที่เป็นส่วนละเอียดนั้น ได้แก่อนุสัยคือ *ราคนุสัย อนุสัยคือโรค* ความติด *ปฏิฆานุสัย อนุสัยคือปฏิฆะ* การกระทบหมายถึงความไม่ชอบ *อวิชขานุสัย อนุสัยคืออวิชา* คือ ความรู้ไม่จริงนี้เป็นส่วนละเอียด

เมื่ออนุสัยนี้ฟุ้งออกมา ราคนุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นโรค ควรจะแปลว่าความยินดีหรือความกำหนัด ปฏิฆานุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นโทสะคือความขัดเคือง โทสะในชั้นนี้หมายถึงความโกรธที่มีอยู่ในใจ โทสะแปลว่า ประทุษร้าย จึงประทุษร้ายใจของตนเอง ยังไม่ถึงให้ออกไปคิดทำร้ายผู้อื่น อวิชขานุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นโมหะ ความหลงที่ทำให้

เห็นผิดเป็นชอบ เห็นชอบเป็นผิด รากะ โทสะ โมหะ เป็นชั้นปริยฐานะ ที่กลุ่มรุ่มหรือกลุ่มกัณฑ์จิตใจอยู่ ปรากฏอยู่ บุคคลก็รู้สึกอยู่

ต่อจากนี้ รากะเมื่อแรงขึ้นก็เป็น *อภิขมา* ความโลภเพ่งเล็ง หมายถึงความอยากได้อย่างแรง จนถึงคิดมุ่งจะได้มาเป็นของ ๆ ตน โทสะแรงขึ้นก็เป็น *พยาบาท* ตามศัพท์แปลว่า ถึงผิด ตามความหมายนั้นหมายถึงความมุ่งร้าย คือความโกรธที่แรงออกมาจนถึงคิดจะทำร้ายผู้อื่น ถ้ายังไม่คิดทำร้ายใคร ชัดเคืองอยู่ในใจ ก็เป็นโทสะ แต่ว่าถ้าคิดจนถึงทำร้ายผู้อื่นก็เป็นพยาบาท ไม่ใช่หมายความว่า ผูกโกรธ เหมือนอย่างที่พูดในภาษาไทย โมหะแรงขึ้นก็เป็น *มิจฉาทิฏฐิ* ความเห็นผิด คือเห็นผิดเป็นชอบ เห็นชอบเป็นผิด ที่ให้ถือเอาผิด ความเห็นผิดนี้ เช่น เห็นว่าบุญบาปไม่มี ทำอะไรลงไปก็สักแต่ว่าเป็นกิริยา แต่ที่ไม่เรียกว่า เป็นทำบุญทำบาป เห็นว่าผลทุก ๆ อย่างไม่มีเหตุ เกิดขึ้นเองตามสิ่งอำนาจ หรือตามบังเอิญ และเห็นว่าสิ่งที่สมมตินับถือกันอยู่ต่าง ๆ ก็ไม่มี เช่น พ่อแม่ก็ไม่มี คือว่าไม่ใช่เป็นผู้ที่จะต้องนับถือว่าเป็นพ่อแม่อย่างไร เป็นแต่เพียงผู้ที่เกิดมาก่อน แล้วก็เกิดสืบ ๆ กันมา คล้าย ๆ ว่าเป็นเรื่องธรรมชาติ คนดีคนชั่วก็ไม่มี ผลต่าง ๆ ที่เป็นส่วนดีส่วนชั่วก็ไม่มี เป็นการปฏิเสธทั้งหมด เหล่านี้เรียกว่าเป็นการเห็นผิดอย่างร้ายแรง เป็นความเห็นผิดจากคลองธรรม *อภิขมา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ* ทั้ง ๓ นี้เป็น *วิตีกมกิเลส* คือเป็นกิเลสที่จะทำให้ล่วงละเมิดทางกายทางวาจา และตัววิตีกมกิเลสนี้เองก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล แปลว่าเป็นกิเลสอย่างแรงที่ล่วงมโนทวารออกมาทีเดียว และเมื่อเกิดมโนกรรมฝ่ายอกุศลดังนี้ ก็เป็นเหตุให้ประกอบกายกรรมวจีกรรมฝ่ายอกุศลตามไปด้วย พระพุทธภาษิตจึงได้มีแสดงเอาไว้โดยความว่า “*ธรรมทั้งหลายมีมะเป็นหัวหน้า มีมะประเสริฐ สำเร็จด้วยมะ ถ้าบุคคลมีมะ อันโทษประทุษร้ายแล้ว จะพูดหรือจะทำ ทุกข์ย่อมติดตามไป เหมือนอย่างล้อเกวียนติดตามรอยเท้าโคที่จูงเกวียนนั้นไป แต่ถ้าตรงกันข้าม บุคคลมีใจมองแผ้ว จะทำหรือจะพูด สุขก็ย่อมติดตามไป เหมือนอย่างเงาที่ไม่ละตัว*”^{๑๗} รวมเป็นกิเลส ๓ ชั้น นับจากหยาบไปหาละเอียดก็คือ *วิตีกมกิเลส ปริยฐานกิเลส อนุสัยกิเลส*

^{๑๗} พุ. ธ. ๒๕/๑๕/๑๑.

อนึ่ง กิเลสชั้นละเอียดนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *อาสวะ* คำว่า *อาสวะ* แปลตามศัพท์ว่า ไหลมา คือไหลมานอนจมหมักหมม ในที่อื่น คำว่า *อาสวะ* แปลว่า น้ำมาก็หมายถึงเป็นสิ่งที่หมักดอง อาสวะนี้ จัดไว้เป็น ๓ คือ

๑. *กามาสวะ อาสวะคือกาม* ได้แก่ความใคร่ ความปรารถนา ก็สังเคราะห์กับราคะอนุสัย

๒. *ภวาสวะ อาสวะคือภพ* ได้แก่ภวะคือความเป็น ข้อนี้ศัพท์ไม่กลมกลืนกับปฏิขะอนุสัยนัก แต่ก็พออธิบายให้เข้ากันได้ *ภพ* แปลว่า *ความเป็น ปฏิขะ* แปลว่า *กระทบ* เมื่อมีภพคือความเป็น ความเป็นนั้นความเป็นนี้ ตั้งต้นแต่เป็นเราซึ่งเป็นตัวอัตโนมัติ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงจะมีการกระทบกระทั่งกันได้ ถ้าไม่มีภพก็ไม่มีอะไรที่จะถูกกระทบกระทั่ง แต่ว่าเพราะมีภพจึงมีสิ่งที่กระทบกระทั่ง เพราะฉะนั้น เมื่อพูดถึงภวะหรือภพคือความเป็น ก็จัดเป็นภวาสวะ อาสวะคือภพ แต่ว่าเมื่อพูดถึงอีกทางหนึ่ง คือความกระทบกระทั่ง ก็จัดเป็นปฏิขะอนุสัย

๓. *อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา* ความไม่รู้จริง ก็ตรงกับอวิชชาอนุสัย

เมื่อทราบถึงด้านเศร้าหมอง คือด้านกิเลสเหล่านี้แล้ว ก็ควรจะทราบวิธีที่จะทำให้่องแผ้วโดยสังเขป เมื่อจัดกิเลสเป็น ๓ ชั้น จะขัดสีกิเลสชั้นหยาบคือ วิตีกมกิเลส ก็ทำได้ด้วยหลักข้อที่ ๑ คือไม่ทำบาปทั้งปวง ในต่อมาก็จัดเป็น สีลสิกขา สิกขาคือศีล

กิเลสชั้นกลางคือปริยฐานกิเลส จะขัดสีได้ก็ด้วยหลักข้อที่ ๒ คือทำกุศลให้ถึงพร้อม ต่อมาก็จัดเป็นสมาธิ จิตตสิกขา สิกขาคืออบรมจิตให้เป็นสมาธิ ในหลักข้อที่ ๒ นี้ ควรสังเกตการใช้คำ *กุศลสุสุปสมปทา* แปลว่า การทำกุศล ให้ถึงพร้อม ถ้าแปลทับศัพท์คือ *อุปสมบทกุศล* นี่เป็นการอุปสมบททางจิตใจ หลักข้อที่ ๑ นั้น เท่ากับเป็นการอุปสมบททางกาย คือด้วยศีล

ส่วนกิเลสชั้นละเอียด คือชั้นอนุสัยนั้น จะขัดสีได้ก็ด้วยหลักข้อที่ ๓ การชำระจิตของตนให้่องแผ้ว คือจะ่องแผ้วจริง ๆ ก็ด้วยอาศัยหลักข้อนี้ ซึ่งต่อมาก็สังเคราะห์เป็นปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญา หมายความว่า ต้องอบรมปัญญาจนรู้แจ้งเห็นจริง ปัญหานี้เท่านั้นจึงจะขับไล่อนุสัยกิเลสหรืออาสวะกิเลสให้สิ้นไปได้ และการอบรมปัญญานั้น

พระพุทธเจ้าก็ได้แสดงแล้ว ดังเช่นใน อนัตตลักขณสูตร และใน อาทิตตปริยายสูตร ที่ต้องอบรมให้เกิดความรู้เห็นตามที่เป็นจริง ในเบญจขันธ์หรือว่าในอายตนะ จนเกิด นิพพิทาเป็นต้น ดังที่แสดงมาแล้วโดยลำดับ ต้องดำเนินตามทางนั้น หลัก ๓ ข้อนี้เป็นศาสนาคือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

พระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสหลัก ๓ ข้อนี้แล้ว ก็ได้ตรัสต่อไปอีกหนึ่งคาถากึ่งว่า อนุปวาโท การไม่ว่าร้าย อนุปฆาโต การไม่ทำร้าย ปาติโมกฺเข จ สฺวโร ความสำรวมในพระปาติโมกข์ มตตญฺจตา จ ภตฺตสฺมี ความรู้ประมาณในภักดี ปนฺตญฺจ สยนาสนํ ที่นอนที่นั่งอันสงัด อธิจิตฺเต จ อาโยโค ความประกอบในอธิจิตคือจิตยิ่ง เอตํ พุทฺธานสาสนํ นี่คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

พระโอวาทในข้อนี้ คือเหมือนอย่างเป็นคำอธิบายประกอบของโอวาทที่เป็นหลัก ๓ ข้อนั้น มีข้อที่พึงสังเกต คือในเวลานั้นพระพุทธเจ้ายังไม่ได้ทรงบัญญัติพระวินัยปาติโมกข์ ฉะนั้น ที่ตรัสให้สำรวมในพระปาติโมกข์ จึงมีความหมาย คือปาติโมกข์ที่เป็นตัวแบบฉบับอันควรที่สมณะจะพึงปฏิบัติโดยทั่วไป พระโอวาททั้งหมดนี้เรียกว่า พระโอวาทปาติโมกข์ ปาติโมกข์ที่เป็นโอวาท พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระอรหันต์ทั้งนั้น จึงมิได้มุ่งที่จะอบรมให้ท่านบรรลุมรรคผล แต่ว่ามุ่งที่จะวางแนวพระพุทธศาสนาเบื้องต้นก็ชี้ถึงวาทะของพระพุทธะ ๓ ข้อ ต่อมาก็วางหลักปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างกว้าง ๆ ไว้ ๓ ข้อ และมีคำอธิบาย ประกอบอีกเล็กน้อย ท่านแสดงว่าในวันอุโบสถ วันพระจันทร์เพ็ญและวันพระจันทร์ดับ พระพุทธเจ้าได้ประทับเป็นประธานหมู่พระสงฆ์ แล้วก็ทรงแสดงพระโอวาทปาติโมกข์ขึ้นด้วยพระองค์เองทุก ๑๕ วัน แปลว่าทรงทำอุโบสถร่วมกับภิกษุสงฆ์ แล้วก็เรียกว่า ปาติโมกข์อุโบสถ คือเป็นอุโบสถที่บริสุทธิ์ พระพุทธเจ้าก็ทรงบริสุทธิ์พระสงฆ์ก็บริสุทธิ์ จนถึงมีเรื่องที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมามีเล่าไว้ในบาลีวินัย^{๑๘} ว่า พระสงฆ์มาประชุมพร้อมกันแล้ว พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง จนถึงเวลา ๑ ยาม พระอรหันต์ก็ไปทูลเตือนว่า ยามหนึ่งแล้ว พระมานั่งรออยู่นานแล้ว ขอให้เสด็จลงทรงสวดปาติโมกข์ พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง ครั้นถึง

^{๑๘} มโน. ปุ. ๒/๓๙

ยามที่ ๒ พระอานนท์ก็ไปทูลเตือนอีก พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง ครั้นถึงยามที่ ๓ พระอานนท์ ก็ไปทูลเตือนอีก พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง แต่ว่าในยามที่ ๓ นี้ได้มี พระพุทธดำรัสว่า บริษัทไม่บริสุทธฺิ คือว่ามีพระพุทฺธิลมาบ่นอยู่ด้วย พระโมคคัลลณะ จึงได้เที่ยวตรวจดู เมื่อไปพบภิกษุที่พุทฺธิลก็บอกให้ออกไปจากที่ประชุม ผู้นั้นก็ไม่ยอม ออกไป ต้องฉุดแขนออกไป แต่ก็สว่างเสียก่อน พันเวลาที่จะทำอุโบสถ ก็เป็นอันว่าใน อุโบสถนั้นไม่ได้ทำ พระพุทธเจ้าจึงทรงปรารภเรื่องนี้^{๑๙} ตรัสให้พระสงฆ์ ยกเอาพระวินัย ที่ทรงบัญญัติขึ้นไว้มาสวดเป็นปาติโมกข์แทน และให้พระสงฆ์สวดกันเอง พระพุทธเจ้า ไม่เสด็จมาทำอุโบสถร่วมกับอีกต่อไป

เพราะฉะนั้น จึงมีการยกเอาวินัยขึ้นสวดเป็นปาติโมกข์ทุก ๆ ๑๕ วัน สืบต่อ มาจนบัดนี้ ปาติโมกข์ที่ยกวินัยขึ้นสวดนี้ เรียกว่า *วินัยปาติโมกข์*.

ทักษิณานุประทานครั้งแรก

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น พระเจ้าพิมพิสาร ได้ทรงบำเพ็ญ กุศลทักษิณานุประทานในพระพุทธศาสนา ได้ทรงอาราธนาพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ ไปในพระราชานิเวศน์ ทรงถวายภัตตาหาร แล้วทรงถวายไทยธรรมมีผ้า เป็นต้น แล้วทรงอุทิศกุศลที่ทรงบำเพ็ญนั้นแก่ญาติทั้งหลายผู้ล่วงลับไปแล้ว พระพุทธเจ้าได้ ทรงแสดงภาษิตอนุโมทนา มีตอนหนึ่งที่พระได้นำมาใช้สวดอนุโมทนา ในการทำบุญ เกี่ยวกับทักษิณานุประทาน มีว่า *อทาสี เม อทาสี เม* เป็นต้น ที่มีคำแปลว่า *ญาติก็ดี มิตรก็ดี ระลึกถึงอุปการะอันท่านทำแล้วในกาลก่อนว่า ท่านได้ให้แล้วแก่เรา ท่านได้ ทำแล้วแก่เรา ท่านเป็นญาติ เป็นมิตร เป็นสขาคือเป็นสหายของเรา ดังนี้* พึงให้ ทักษิณาเพื่อเปิดชน ไม่พึงทำการร้องไห้เศร้าโศกรำพันถึง เพราะการทำอย่างนั้น ไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่เปิดชน ญาติทั้งหลาย ย่อมตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ส่วนทักษิณานี้

^{๑๙} วิ. จุลล. ๗/๒๙๒/๔๖๖.

ที่ท่านทั้งหลายบริจาค ทำให้ตั้งไว้ดีแล้วในสงฆ์ ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่เขตชนนั้นโดยฐานะสิ้นกาลนาน ท่านทั้งหลายได้แสดงญัตติธรรมนี้ด้วย ได้ทำบูชาเขตชนให้ยิ่งด้วย ได้เพิ่มกำลังให้แก่ภิกษุทั้งหลายด้วย เป็นอันได้ทำบุญไม่น้อย นี่เป็นความย่อในเรื่องที่พระเจ้าพิมพิสารทรงบำเพ็ญทักษิณานุปัตาน นับว่าเป็นครั้งแรกที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธานุศาสนานา.

คำว่า ทักษิณานุปัตาน แยกออกเป็น ทักษิณะ กับ อนุปัตาน อนุปัตาน แปลว่า การเพิ่มให้ แปรรวมกันว่า การเพิ่มให้ ทักษิณา คำว่า ทักษิณา นั้น แปรตามศัพท์ว่า เหตุที่ให้ถึงความเจริญ ใช้เป็นชื่อของการทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย

การทำบุญดังนี้ เรียกอีกคำหนึ่งว่า ปุพฺพเขตฺตพฺสี ปุพฺพ ก็แปลว่า บุรพ หรือก่อน เขตฺต แปลว่า ผู้ที่ละไปแล้ว คือคนที่ตายไปแล้ว พฺสี ก็ แปลว่า การสละให้ แปรรวมกันว่า การทำพฺสีคือการสละให้เพื่อผู้ที่ละไปแล้วในกาลก่อน อีกอย่างหนึ่ง ปุพฺพเขตฺต แปลว่า บุรพบิดร ตามลัทธิพราหมณ์ บรรพบุรุษที่จะจัดว่าเป็นปุพฺพเขตฺต หรือว่าบุรพบิดรนั้น นับขึ้นไปเพียง ๓ ชั้น คือ บิดา ปู่ และทวด นอกจากนี้ไม่นับเป็นบุรพบิดร

การทำบุญอุทิศให้ผู้ตายนี้ เป็นธรรมเนียมที่มีมาเก่าแก่ เพราะเชื่อกันโดยมากว่า ตายเกิด เชื่อว่าวิญญาณจะกลับมาเข้าร่างเก่าอีกครั้งหนึ่งก็มี แต่ว่าโดยมากนั้นไม่เชื่ออย่างนี้ แต่เชื่อว่าไปเกิดในภพใหม่ชาติใหม่ ญาติที่อยู่ทางนี้ก็เป็นห่วง เกรงว่าจะไปเกิดในภพในชาติที่อดอยาก จึงทำบุญอุทิศให้ ใครมีความเชื่ออย่างไร ก็ทำอย่างนั้น เพราะฉะนั้น การทำบุญอย่างนี้ จึงเรียกอีกอย่างหนึ่ง ว่า สทุท ในภาษาบาลี หรือ ศฺรทุท ในภาษาสันสกฤต ซึ่งแปลว่า ศฺรทฺธา ดังที่เรามาใช้ว่า ศฺรทฺทพรต ก็คือวัตรหรือการปฏิบัติด้วยศฺรทฺธา ก็คือการปฏิบัติด้วยความเชื่อว่า ทำอย่างนั้นทำอย่างนี้ ผลจะไปถึงแก่ผู้ตาย ในลัทธิของพราหมณ์นั้น เขามีวิธีเช่น ด้วยกรวดน้ำ และด้วยให้ทาน.

การเช่น นั้น เช่นด้วยก้อนข้าว แก่บุรพบิดร ๓ ชั้น ดังที่ได้กล่าวแล้ว เรียกว่า สปีณทชะ แปลว่า ผู้ร่วมก้อนข้าว นอกจากบุรพบิดร ๓ ชั้นนั้น ไม่เช่นด้วยก้อนข้าว แต่ว่าใช้กรวดน้ำให้

การกรวดน้ำของเขานั้น ก็ลงไปใ้แม่น้ำเอามือกอบน้ำ และให้น้ำไหลออกจากมือพร้อมทั้งอุทิศเพื่อให้ญาติผู้ตายไปแล้ว จะได้มีน้ำบริโภค จะได้ไม่กระหายน้ำ การกรวดน้ำนี้ก็ใช้แก่บุรพชน ๓ ชั้นนั้นด้วย

อีกอย่างหนึ่ง ให้ทาน คือเชิญพราหมณ์มาเลี้ยงแล้วก็ให้เสื้อผ้า เพื่อว่าญาติผู้ตายไปแล้วจะได้มีอาหารบริโภคและจะได้มีผ้าอุ่นห่มใช้สอย

การเช่นด้วยข้าวบิณฑน์ ที่เรียกว่า สปิณฑะ นี้ ก็ติดตามในธรรมเนียมไทย เช่น ในวันตรุษวันสารท ก็ใช้ใบตองทำกรวยใส่ข้าวลงไป แล้วก็วางลงบนพาน เป็นต้น มีกับข้าวหรือสิ่งที่เป็นอาหารตั้งรอบ ๆ

การกรวดน้ำนั้น ก็น่าจะติดตามในธรรมเนียมไทยที่ใช้กรวดน้ำด้วย การเทน้ำเป็นการแสดงกิริยาว่าให้อย่างหนึ่งทั่ว ๆ ไป ดังที่เคยอธิบายมาแล้ว แต่ว่าที่เรามาใช้กรวดน้ำนั้น อาจะติดตามจากธรรมเนียมของพราหมณ์ดังกล่าวก็ได้ แต่ว่าไม่ได้มุ่งว่าจะให้น้ำที่เทลงไปนั้นไปเป็นน้ำสำหรับญาติผู้ตายไปแล้วจะได้บริโภค เราใช้ตั้งใจอุทิศส่วนกุศลไปให้ในขณะนั้นต่างหาก เพราะฉะนั้น ก็ถือว่า เป็นการแสดงกิริยาว่าให้ การกรวดน้ำของพราหมณ์นั้น เรียกว่า *สมาโนทก* เป็นการให้แก่ญาติ แปลว่า เป็นผู้ร่วมน้ำกัน

คราวนี้มาถึงพระพุทธศาสนา พระเจ้าพิมพิสารทรงมีพระราชปรารภอย่างไร จึงได้ทรงบำเพ็ญทักษิณานุประทานในพระพุทธศาสนา พระอรธรรคกถาจารย์ท่านกล่าวไว้ว่า^{๒๐} เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทรงเลี้ยงพระในวันถวายพระเวฬุวันนั้น พวกญาติของพระเจ้าพิมพิสารในอดีตชาติที่ทำบาปทำกุศลไว้ไปเกิดเป็นเปตะ ที่เราเรียกกันในภาษาไทยว่า *เปรต* พวกนั้นมาออกอยู่มากมาย คิดว่าพระเจ้าพิมพิสาร จะทรงอุทิศส่วนกุศลไปให้บ้าง แต่ก็ปรากฏว่าไม่มีใครระลึกถึง เป็นอันว่าญาติเหล่านั้นไม่ได้รับส่วนกุศล ตกเวลากลางคืนก็มาทำเสียงเปรต พระเจ้าพิมพิสารทรงได้สดับเสียงที่น่ากลัวนั้น เมื่อทรงหวนระลึกจึงได้ทรงมีพระราชปรารภจะทำบุญอุทิศให้ แล้วก็ทรงบำเพ็ญทักษิณานุประทานดังกล่าวนี้ ทรงบำเพ็ญในรุ่งขึ้น จากวันที่ถวายพระเวฬุวัน ท่านพระอรธรรคกถาจารย์ท่านเล่าไว้ดังนี้

^{๒๐} มจฺจล. ๑/๓๒๘/๓๓๘.

พิจารณาดูตามเรื่อง พราหมณ์เขามีวิธีบำเพ็ญทักษิณานุปัตาน บำเพ็ญบุพเพตพลี ทำศราทธพรตตั้งที่กล่าวมาแล้ว การบำเพ็ญในพระพุทธศาสนาก็ควรจะ มีบ้าง แต่ว่าการบำเพ็ญในพระพุทธศาสนานั้น ก็จะต้องแผ่ใจไป คือไม่มีการเซ่น และ ไม่มีการอุทิศน้ำนั้นให้ มีแต่การบำเพ็ญทานในพระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข และก็อุทิศส่วนกุศลที่บำเพ็ญนั้นไปให้ ลัทธิพราหมณ์ เขาจำกัดให้แก่บุรพบิดรคือ ญาติชั้นผู้ใหญ่ นับขึ้นไป ๓ ชั้นดังกล่าว และญาติที่นอกจากนั้น แต่ในพระพุทธศาสนา อุทิศให้แก่ใคร ๆ ก็ได้ทั้งนั้น ดังในบทอนุโมทนาที่แปลมาแล้ว เมื่อระลึกถึงอุปการะ ของบุคคลที่ล่วงไปได้ทำไว้ จะเป็นญาติหรือเป็นเพื่อนก็ตาม ก็ทำบุญอุทิศไปให้ได้ ไม่จำกัดอยู่ในวงแคบ และไม่บันชั้นว่าจะต้องเป็นบุรพบิดรเท่านั้น จึงจะกินข้าวได้ ถ้าญาตินอกนั้นกินได้แต่น้ำเท่านั้น คือว่าบุรพบิดร ๓ ชั้นนั้นเป็นสปีณฑะ กินข้าวได้ นอกนั้นก็วกน้ำขึ้นให้กินแต่น้ำ แต่ในพระพุทธศาสนาอุทิศให้ได้ทั่ว ๆ ไปจนถึงแก่ สรรพสัตว์ และพระพุทธเจ้าได้ตรัสอนุโมทนามีบทที่เป็นกลเม็ดอันเกี่ยวแก่ทาน ฟังพิจารณาก็คือว่า สำเร็จได้โดยฐานะ ท่านว่าอย่างนั้น ก็แปลว่าถ้ามีฐานะที่จะถึงที่ จะสำเร็จก็สำเร็จได้ ถ้าไม่ใช่ฐานะก็ไม่สำเร็จ และได้ทรงอธิบายน้อมเข้ามาในปัจจุบันผล ที่ผู้บำเพ็ญนั้นเองจะพึงได้รับ และผลที่ผู้รับทานจะพึงได้รับ ดังที่ว่า ผู้บำเพ็ญนั้นเอง ได้แสดงญาติธรรมให้ปรากฏ เช่น แสดงให้ปรากฏว่าเป็นผู้มีกตัญญูกตเวทิตะ และได้ ปฏิบัติพอสมควร ได้ทำบูชาเบตชน คือได้แสดงความเคารพนับถือต่อผู้ที่ล่วงไปแล้ว แล้วก็ได้เพิ่มให้กำลังแก่ภิกษุทั้งหลาย ได้บำเพ็ญบุญไม่น้อยก็เพราะว่าได้ทำทาน ทรงแสดง ให้ผลปรากฏแก่คนเป็น ซึ่งให้สำเร็จประโยชน์ที่เห็นกันอยู่ ส่วนที่จะถึงแก่คนตายนั้น ก็สำเร็จโดยฐานะ

คราวนี้คำว่า ฐานะ คือที่จะพึงสำเร็จได้ กับ อฐานะ คือที่สำเร็จไม่ได้ นั้น มีพระสูตรหนึ่ง^{๒๐} แสดงไว้ ว่า

^{๒๐} ชาณุสฺสโสมณิสฺสุตต. อัง ทสก. ๒๔/๒๙๐/๑๖๖.

มีพราหมณ์คนหนึ่ง ชื่อว่า ชาณูสโสนิ ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามว่า พวกพราหมณ์พากันให้ทาน ทำศราทธหรือว่าศราทธพรต ด้วยตั้งเจตนาอุทิศว่า ขอทานนี้จึงสำเร็จแก่ญาติสาโลหิตผู้ละไปแล้ว ขอญาติสาโลหิตผู้ละไปแล้วจึงได้บริโภคทานนี้ ทานที่ทำนั้นจะสำเร็จหรือไม่ และญาติสาโลหิตผู้ละไปแล้วจะได้บริโภคหรือไม่

ในพระสูตรนั้นได้แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า สำเร็จในฐานะ ไม่สำเร็จ ในฐานะ ไม่สำเร็จในฐานะนั้นก็คือ คนที่ทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไป เกิดเป็นนเรยกะ คือสัตว์นรกก็ดี ไปเกิดเป็นกำเนิดดิรัจฉานก็ดี หรือว่าคนที่เว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไปเกิดร่วมหมู่กับมนุษย์ก็ดี กับเทพก็ดี กับบริโภคอาหาร ที่เป็นของจำพวกที่ไปเกิดนั้น ทานที่ทำอุทิศไปให้ไม่สำเร็จ แต่ว่าคนที่ทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไปเกิดใน ปิตติวิสัยคือเกิดในกำเนิดเปรต นี่หมายถึงเป็นภพของผู้ทำบาปไปเกิดจำพวกหนึ่ง ที่มีร่างกายพิกลพิการต่าง ๆ จำพวกปิตติวิสัยนี้ ก็เป็นอยู่ด้วยอาหารสำหรับจำพวกนั้น และเป็นอยู่ด้วยอาหารที่ญาติมิตรทำบุญอุทิศไปให้จำพวกนี้เท่านั้น จึงเป็นฐานะที่จะได้รับผล

ชาณูสโสนิพราหมณ์ก็ถามว่า ถ้าญาติสาโลหิตที่อุทิศให้มันไม่ไปเกิดใน ปิตติวิสัย ใครจะได้รับผล

ในพระสูตรก็กล่าวว่า ได้ตรัสตอบว่า ญาติสาโลหิตอื่น ๆ จากนั้นก็จะได้ รับผล เพราะว่าที่ว่างจากญาติสาโลหิตของใครเลยนั้นเป็นอันไม่มี

ชาณูสโสนิพราหมณ์ก็ถามต่อไปว่า เมื่อไปเกิดในฐานะคือในกำเนิดที่จะไม่ ได้รับผล จะมีข้อปรักป้อนใดบ้างที่เขาจะได้รับผลอย่างใดอย่างหนึ่ง

ตรัสตอบว่า เขาก็จะได้รับผลของทานที่เขาทำไว้เอง เช่นว่า ถ้าเขาได้เคย บำเพ็ญทานไว้ เมื่อไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน เช่นเป็นช้าง เป็นม้า ก็ไม่มีใครจะอดอยาก มีนา มีข้าว มีอาหาร อะไรรบิรุณณ์ เมื่อไปเกิดเป็นมนุษย์เป็นเทพ ก็จะไม่ขาดแคลน มีสิ่งที่ต้องการบริบูรณ์ ก็เป็นผลของทานที่เขาทำไว้นั่นเอง ซึ่งสรุปลงว่า ทายก คือผู้ให้ ผู้บริจาคคนนั้น จะไม่ไร้ผล

เมื่อสรุปลงแล้ว มติทางพระพุทธศาสนาได้แสดงไว้ว่า การบำเพ็ญทักษิณาก็จะสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ละไปแล้วนั้น

๑. ทายก ทายิกา คือผู้ให้ ผู้บริจาค จะต้องตั้งใจอุทิศส่วนกุศลให้ จะใช้น้ำกรวดหรือไม่ใช้น้ำกรวดก็ตาม ไม่สำคัญ สำคัญที่ตั้งใจอุทิศส่วนกุศลให้

๒. ผู้ที่ละไปแล้วนั้น ไปเกิดในปัตติวิสัยดังกล่าว และได้ทราบ ได้อนุโมทนา คือบันเทิงยินดีในการบำเพ็ญกุศลของญาติในโลกนี้ และ

๓. จะต้องถึงพร้อมด้วยทักษิณเวยยบุคคล คือบุคคลผู้ควรทักษิณา ถ้าในศาสนาพราหมณ์ ก็พวกพราหมณ์เป็นทักษิณเวยยะ คือผู้ควรทักษิณาของเขา ถ้าในพระพุทธศาสนา ก็หมายถึงพระภิกษุสงฆ์ แต่ว่าการบำเพ็ญทาน แม้ในบุคคลหรือในผู้อื่น ก็ถือว่าเป็นบุญ เมื่อเป็นบุญแล้ว อุทิศส่วนกุศลไปให้ก็สำเร็จประโยชน์เหมือนกัน

เดียนี้^{๒๒} ในทางราชการมีใช้อีกคำหนึ่งว่า *ทักษิณานุสรณ์* ตัดบทเป็น *ทักษิณ* แล้วก็ *อนุสรณ์* อนุสรณ์ก็แปลว่า *ตามระลึกถึง* แปลรวมกันเข้า ความก็ไม่สนิทนัก *ตามระลึกถึงทักษิณา* แต่ว่ามาบัญญัติใช้ในความหมาย ถ้าทำบุญ มีสวดมนต์ มีเลี้ยงพระด้วย เรียกว่า *ทักษิณานุทาน* ถ้ามีแต่สวดมนต์ มีบังสุกุล มีสดับปกรณ์ แต่ไม่เลี้ยงพระ ก็เรียกว่า *ทักษิณานุสรณ์*

การบำเพ็ญทักษิณานุทานนั้น ของพราหมณ์ไม่ค่อยยอมจะให้ขาดผ้าขาดอาหาร คือจะต้องมีการให้ผ้าให้อาหารแก่พวกพราหมณ์ ในฝ่ายพระพุทธศาสนาก็เหมือนกัน จะทำให้บริบูรณ์ จะต้องมีทั้งผ้าทั้งอาหาร และผ้านั้นในวิธีบำเพ็ญ ก็ไม่ใช่ถวายเป็นมือ แต่ใช้ทอดให้พระบังสุกุลหรือสดับปกรณ์ ถ้าผู้ตายเป็นบุคคลสามัญ ก็เรียก *บังสุกุล* ถ้าเป็นเจ้านายชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไป ก็เรียก *สดับปกรณ์*

บังสุกุล ก็เป็นชื่อของผ้าเก่า ที่กล่าวถึงในนิสสัยข้อที่ ๑ ว่า นุ่งห่มผ้าบังสุกุล

^{๒๒} พ.ศ. ๒๕๐๔ ต่อมาดูจะเลิกใช้

ระดับปรกณ์ แปลว่า เจ็ดคัมภีร์ เป็นชื่อของอภิธรรมที่มี ๗ คัมภีร์ เมื่อเวลาจะสวดศพ นิยมเอาบทพระบาลีในพระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์มาสวด เมื่อถึงตอนชักผ้าก็เอามาเป็นชื่อผ้าเป็นระดับปรกณ์

มีตัวยาสายสิญจน์หรือผ้าภูษาโยงจากศพหรือจากอัฐิมาข้างหน้าพระ และเจ้าภาพก็นำผ้าไปทอด วางไว้บนผ้าภูษาโยงหรือบนตัวยาสายสิญจน์นั้น แล้วพระก็จับผ้าใช้มือขวาจับผ้าแล้วก็ว่าพระพุทธภาษิตบทบังสุกุล อนิจจา วต สงฺขารา สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ อุปฺปาทวยธมฺมิโน มีความเกิดขึ้นและมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฌนฺติ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เตสํ วุปฺสโม สุโข ความสงบระงับแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข ในฝ่ายพระธรรมยุตว่าเพิ่มเข้าอีกคาถาหนึ่งว่า สพฺเพ สตฺตมรณฺติ จ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงตายอยู่เดี๋ยวนี้ก็ดี มรฺิสฺสุ จ มรฺิสฺสเร ตายไปแล้วก็ดี จักตายข้างหน้าก็ดี ตเถวหา มรฺิสฺสामी ตัวเราก็จักตายอย่างนั้นเหมือนกัน นตฺถิ เม เอตฺถ สฺสโย ความสงสัยในเรื่องตายนี้ไม่มีแก่เรา.

คราวนี้ถ้าเอาผ้าไปทอดไว้ที่หีบศพบนเมรุจะเผาแล้ว พระไปชักก็ว่าบทนี้ แต่เรียกว่า มหาบังสุกุล เป็นเพราะใกล้ศพเข้าไปมากสักหน่อย ทอดผ้าภูษาโยง หรือสายสิญจน์นั้นใกล้ศพหน่อย ในพระพุทธประวัติมีเล่าว่า^{๒๓} เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปทรมานอูรเวลกัสสปะที่ตำบลอูรเวลา ได้ทรงชักมหาบังสุกุล แต่ว่าไม่ได้ทรงทำเป็นพิธีอย่างนี้ คือไปทรงชักผ้าที่เขาห่อศพทิ้งไว้มาทรงชักย้อมทำเป็นจีวร สำหรับทรงครองในธรรมเนียมไทยเรา บางแห่งก็มีเหมือนกัน เอาศพไปไว้ในป่า หรือในสุ่มทุมพุ่มไม้ แล้วเอาผ้าไปไว้ในมือศพ ทำเป็นกระดานกลไว้ แล้วนิมนต์พระไปชัก พอพระเข้าไปก็ไปเหยียบกระดานกลนั้น ศพก็ลุกขึ้นนั่ง ทำเหมือนจะถวายเป็นผ้า แล้วพระก็ชักเอามา แต่ว่าบางที่เขาไม่บอกให้พระรู้ ถ้าขวัญไม่ดีก็แยءเหมือนกัน วิธชักผ้าบังสุกุลนี้ คงจะมุ่งสำหรับพระที่ถือรับผ้าบังสุกุลเป็นวัตร คือไม่รับผ้าที่ทายกถวาย หรืออีกอย่างหนึ่งก็รักษารธรรมเนียมเก่าที่แปลว่า พระไปเปลื้องเอามาจากศพเน่า ๆ ที่เดียว แล้วก็นำมาชักย้อมทำเป็นผ้านุ่มนุ่ม ดังพระพุทธเจ้าได้ทรงทำมาแล้ว ดังเล่าไว้ในพระพุทธประวัตินั้น.

^{๒๓} วิ. มหา. ๔/๕๓/๔๔.

ทรงอนุญาตเสนาสนะ

ใน ๓ พรรษานี้ พระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาที่พระเวฬุวัน มีเรื่องที่น่าสนใจ มาเล่าบางเรื่องสืบต่อไปคือ เรื่องทรงอนุญาตเสนาสนะ

คำว่า *เสนาสนะ* แยกออกเป็นสอง *เสนา* แปลว่า *ที่นอน อาสนะ* แปลว่า *ที่นั่ง* สนธิเป็น *เสนาสนะ* แปลว่า *ที่นอนที่นั่ง* รวมหมายถึงที่อยู่อาศัยด้วย ซึ่งจะต้องเข้าไปนอนไปนั่งในนั้น

เดิมพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้รับอารามดังพระเวฬุวัน ซึ่งเป็นอารามคือ เป็นสวนพระเวฬุวันเป็นสวนหลวง จึงน่าจะต้องมีที่พักอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้แสดงไว้ชัด แต่จะต้องมีต้นไม้มากเป็นแน่นอน เหมือนอย่างที่เราเรียกว่าสวนในบัดนี้ คำว่า *อาราม* แปลว่า เป็นที่มายินดี มีต้นไม้ร่มรื่น และอาจจะเป็นต้นไม้ไม่มีผล แต่ก็มีร่มเงาร่มรื่น คำว่า *อาราม* เดิมก็มีความหมายว่าเป็นสวนต้นไม้ดังกล่าวนี้ และเพราะพระพุทธเจ้า ได้ทรงอนุญาตให้รับอารามเป็นที่พักของภิกษุในพระพุทธศาสนา จึงใช้คำนี้ในความหมายว่าเป็นวัดด้วย ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ท่านจึงได้มีนิยมสืบ ๆ กันมาว่า วัดจะต้องมีต้นไม้ ก็เป็นไปตามประวัติที่วัดนั้นมาจากอารามคือสวนต้นไม้ ดังที่กล่าวมานั้น

ที่วัดบวรนิเวศวิหารนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ดี สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ก็ดี ก็โปรดให้มีต้นไม้ ต้นไม้ ต้นไหนล้ม ก็โปรดให้หามาปลูกไว้แทนที่ใหม่ เพราะวัดจะต้องมีต้นไม้ให้เป็นที่ร่มรื่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงสันนิษฐานว่า อารามที่เป็นวัดในชั้นเดิมนั้น กรรมสิทธิ์ก็อยู่กับผู้ถวาย ดังเช่น พระเวฬุวัน ก็คงเป็นของหลวงอยู่ และก็คงจะต้องมีผู้รักษาซึ่งเป็นของหลวง แต่ว่าได้พระราชทานสำหรับให้สงฆ์อาศัยได้

ในชั้นต้นนั้น ยังไม่กล่าวถึงเรื่องเสนาสนะ คือกุฏิ วิหาร จึงมีเล่าไว้ใน *เสนาสนขันธกะ*^{๒๔} พระบาลีวินัยว่า

^{๒๔} วิ. จุลล. ๗/๘๕/๑๙๘-๒๐๓.

เช้าวันหนึ่ง เศรษฐีกรุงราชคฤห์ ได้ออกไปเห็นพระภิกษุเวลาเช้าตรู่ กำลัง ออกกันมาจากป่าบ้าง โคนไม้บ้าง ภูเขาบ้าง ซอกเขาบ้าง ถ้ำบ้าง ป่าช้าบ้าง สุ่มทุม พุ่มไม้บ้าง ที่แจ้งบ้าง ลอมฟางบ้าง และภิกษุเหล่านั้นต่างก็พากัน สำรวมเป็นอย่างดี เศรษฐีกรุงราชคฤห์มีความยินดีเลื่อมใส จึงได้กล่าวว่า พระภิกษุจะรับวิหารที่จะสร้าง ถวายหรือไม่ พระก็ตอบว่า จะกราบทูลพระพุทธเจ้า ก่อน แล้วก็มากราบทูล พระองค์ ก็ทรงอนุญาตให้รับเสนาสนะ คือที่นอนที่นั่ง ที่ระบู่ไว้ในบาสิ ๕ ชนิด ได้แก่ วิหาร อันหมายถึงที่อยู่ เช่น กุฏิหรือกระท่อม *อัทธมโยคะ* อันหมายถึงที่อยู่ทีบั้งครึ่งหนึ่ง เปิดให้โปร่งไว้ครึ่งหนึ่ง *ปราสาท* อันหมายถึงเรือนชั้น *หัมมิมะ* อันหมายถึงที่อยู่ที่มี หลังคาตัด *คูหา* อันหมายถึงถ้ำ เป็นถ้ำอิฐที่สร้างขึ้น หรือว่าถ้ำภูเขา หรือถ้ำที่พอกขึ้น ด้วยดิน อย่างใดอย่างหนึ่ง พระภิกษุก็ไปแจ้งให้แก่เศรษฐีกรุงราชคฤห์เศรษฐีจึงให้ สร้างวิหารขึ้น ๖๐ หลังในวันเดียวกัน ซึ่งท่านสันนิษฐานว่าคงจะเป็นกระท่อมเล็ก ๆ พอเป็นที่อยู่อาศัยของภิกษุรูปหนึ่ง ๆ จึงสร้างได้รวดเร็ว ถ้าไม่สร้างเป็นกระท่อมเล็ก ๆ อย่างนั้นก็อาจจะเสร็จไม่ทัน ครั้นแล้วก็มาเฝ้าพระพุทธเจ้า เชิญเสด็จพระพุทธเจ้า พร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ให้ไปเสวยและไปฉันที่บ้านของตนในวันรุ่งขึ้น วันรุ่งขึ้น พระพุทธเจ้ากับภิกษุสงฆ์ ก็ไปที่บ้านของเศรษฐีนั้น เศรษฐีนั้นก็อังคาสคือถวายอาหาร แต่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ และกราบทูลถามว่า จะปฏิบัติอย่างไรในวิหาร ๖๐ หลังนั้น พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ให้ประดิษฐานไว้เพื่อสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง ๔ เศรษฐี ก็กราบทูลถวายประดิษฐาน คือให้ตั้งไว้เพื่อพระสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง ๔ พระพุทธเจ้า ตรัสอนุโมทนาด้วยพระพุทธภาชิตที่ท่านร้อยกรองเอาไว้ ขึ้นต้นว่า *สีต อุกุหนิ ปฏิหนติ* เป็นต้น ที่มีคำแปลโดยความว่า

“วิหารนั้นย่อมกำจัดเย็นร้อน กันสัตว์ร้าย สัตว์เลื้อยคลาน และยุง คุ่มฝน ลม แดด การถวายวิหารแต่สงฆ์เพื่อเป็นที่เร้น เพื่อความสำราญ เพื่อบำเพ็ญ สมณวิปัสสนา พระพุทธะทั้งหลายสรรเสริญว่าเลิศ เหตุนั้น บัณฑิตแลเห็นประโยชน์ จึงให้ทำวิหารอันน่าสำราญ แล้วเชิญท่านผู้พหุสูตให้อยู่ พึงให้ข้าว ให้น้ำ ผ้านุ่มหอม เสนาสนะคือที่นอนที่นั่งแก่ท่าน ด้วยจิตเลื่อมใสในท่านว่า เป็นผู้ตรง ท่านผู้พหุสูต เหล่านี้ย่อมแสดงธรรมอันเป็นเครื่องบำบัดทุกข์แก่เขา ที่เขารู้ธรรมแล้ว จักเป็นผู้หา อาสวะมิได้ ปรินิพพานในโลกนี้”

พระศาสดาได้ทรงอนุโมทนาวิหารทานของเศรษฐีกรุงราชคฤห์ แล้วก็เสด็จกลับ

ธรรมเนียมอนุโมทนา ในสมัยนั้น อนุโมทนารูปเดียว คือเมื่อเลี้ยงพระเสร็จแล้ว ท่านผู้เป็นประธานก็เป็นผู้กล่าวอนุโมทนาเป็นแบบเทศน์สั้น ๆ ฟังกันรู้เรื่อง คือเป็นแบบสอน ๆ นี่แหละ บางทีพระอื่น ๆ นั่งอยู่ด้วย บางทีก็ส่งพระอื่น ๆ ให้กลับไปก่อน เหลือไว้แต่พระที่จะกล่าวคำอนุโมทนานั้นเพียงรูปเดียว และคำอนุโมทนานั้นก็เป็นคำสอนนั่นเอง แต่มักจะปรารภบุญกุศลที่เขาบำเพ็ญมาประกอบเข้าด้วย

การถืออุปัชฌาย์

อีกเรื่องหนึ่ง ทรงมอบให้สงฆ์เป็นใหญ่ในสังฆกรรม มีการอุปสมบทเป็นต้น ในขั้นแรกได้เล่าถึงการทรงสั่งให้พระที่บวชเข้ามาถืออุปัชฌายะก่อน ปรารภเหตุว่า พระที่บวชเข้ามานั้น นุ่งห่มไม่เรียบร้อย เข้าไปบิณฑบาตในบ้านไม่เรียบร้อย มีความประพฤติต่าง ๆ ไม่เรียบร้อย ในตอนนั้นในพระบาลีก็ไม่ได้เล่าว่าบวชวิธีไหน แต่ว่าในครั้งนั้นยังไม่ได้ทรงอนุญาตให้สงฆ์อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมอุปสัมปทา ก็น่าจะยังใช้บวชกันด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาหรือติสรณคมนุอุปสัมปทา พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภเหตุนั้น จึงได้ทรงสั่งให้พระทั้งหลายถืออุปัชฌายะ ที่แปลว่า ผู้เข้าไปเพ่ง โดยความก็คือผู้ดูแล วิธีที่ให้ถืออุปัชฌายะนั้น ในตอนแรกน่าจะเช่นเดียวกับการจัดให้มีพระพี่เลี้ยง ที่ใช้กันอยู่ในบัดนี้ แปลว่า พระที่บวชเข้ามาต้องมีภิกษุผู้บวชมานานเป็นผู้ดูแลอีกส่วนหนึ่ง เรียกผู้ดูแลนั้นว่า อุปัชฌายะ

ต่อมาก็มีเล่าไว้ว่า มีพราหมณ์คนหนึ่งซึ่งเป็นผู้ที่มีอายุมาก ชื่อว่า ราชะ ได้มาหาภิกษุทั้งหลายขอบวช พวกภิกษุทั้งหลายไม่ปรารถนาที่จะบวชให้ ราชะพราหมณ์นั้นก็เสียใจ ผ่ายผอมลงไป พระพุทธเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นก็ตรัสถาม ราชะนั้น ก็กราบทูลเล่าให้ทรงทราบ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา และตรัสถามว่า ใครระลึกถึงอธิการคืออุปการะของพราหมณ์นั้นได้บ้าง พระสารีบุตร ก็กราบทูลว่าตนระลึกได้ คือพราหมณ์นั้นได้เคยถวายภิกษาแก่ท่านทัพพีหนึ่ง เมื่อท่านเข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้พระสารีบุตรบรรพชาอุปสมบท

พราหมณ์ พระสารีบุตรรับพระพุทธบัญญัติแล้วก็กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า จะให้อุปสมบทด้วยวิธีอย่างไร พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงให้เลิกวิธีอุปสมบทด้วยติสรณคมนุปสัมปทา ซึ่งอนุญาตให้พระภิกษุ เฉพาะรูปให้อุปสมบทกุลบุตรด้วยวิธีให้ไตรสรณคมนั้น และได้ทรงอนุญาตวิธีอุปสมบทขึ้นใหม่ ด้วยให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการอุปสมบทนั้น และต้องมีการเสนอนุญาติในสงฆ์ ๑ จบ สวดประกาศกันอีก ๓ จบ รวมเป็น ๔ จบ ทั้งญาติ วิธีอุปสมบทด้วยวิธีอย่างนี้ จึงได้เรียกว่า ญาติติจตุตถกรรมอุปสัมปทา ในสภานิติบัญญัติบัดนี้ก็ใช้วิธีคล้ายกันนี้ ที่ใช้ญาติคนหนึ่ง และปรึกษากันอีก ๓ วาระ ก็เป็น ๔ วาระทั้งญาติ ตั้งแต่นั้นมาก็ใช้วิธีญาติติจตุตถกรรมอุปสมบทจนถึงบัดนี้ และพระสารีบุตรจึงได้อุปสมบทพราหมณ์ด้วยวิธีนั้นเป็นครั้งแรก ตั้งแต่นั้นมาก็ชื่อว่าได้ทรงมอบให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการอุปสมบทและในสังฆกรรมทั้งปวง

ประเภทของสงฆ์

คำว่า *สงฆ์* นั้น แปลว่า *หมู่* ในที่นี้หมายถึง *การกสงฆ์* คือ *หมู่ของภิกษุผู้กระทำการ* มีจำนวนอย่างต่ำตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป และได้มีกำหนดไว้โดย ย่อตั้งนี้

จตุวรรคสงฆ์ คือ สงฆ์ที่มีจำนวนภิกษุผู้ประชุมกัน ๔ รูป นี่เป็นการสงฆ์ที่สามารถทำสังฆกรรมทั่ว ๆ ไป เว้นแต่สังฆกรรมที่ระบุจำนวนมากกว่า

ปัญจวรรคสงฆ์ สงฆ์ที่มีจำนวน ๕ รูปประชุมกันนี้ สามารถทำสังฆกรรม ได้แก่ ปวารณาออกพรรษา อุปสมบทกุลบุตรในปัจจุบันชนบทหรือปัจฉิมชนบท ถ้ามีจำนวนต่ำกว่านี้คือ ๔ รูป ทำไม่ได้

ทศวรรคสงฆ์ สงฆ์ที่มีจำนวนภิกษุประชุมกัน ๑๐ รูปขึ้นไป สามารถทำสังฆกรรม คือ อุปสมบทกุลบุตร ในมัชฌิมชนบทหรือมัชฌิมประเทศ ถ้าต่ำกว่านี้ทำไม่ได้

เวสตีวรรคสงฆ์ สงฆ์ที่มีจำนวนภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป สามารถทำสังฆกรรม คือ การให้อัฒตัญญูแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส และอยู่ปริวาส มานัต ครอบกำหนดแล้ว มาขอให้สงฆ์จำนวนนี้สวดชักเข้าหมู่ตามเดิม ถ้าจำนวนต่ำกว่านี้ ทำไม่ได้

เมื่อทรงอนุญาตให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการประกอบสังฆกรรมดังนี้ จึงต้องมีกำหนดลักษณะในการประชุมกันอีกหลายอย่าง เมื่อครบถ้วนบริบูรณ์ก็เรียกว่า *สมบัติ* ถ้าหากว่าขาดตกบกพร่องก็เรียกว่า *วิบัติ* ถ้าเป็นสมบัติก็ใช้ได้ ถ้าเป็นวิบัติก็ใช้ไม่ได้ กล่าวคือ

๑. *เกี่ยวแก้ววัตถุ* ได้แก่ที่ตั้ง หมายถึงบุคคลหรือเรื่องที่เป็นที่ปรารถนาทำสังฆกรรมนั้น ๆ เช่น ในพิธีอุปสมบท วัตถุก็หมายถึงอุปสัมปทาเปกขะคือตัวผู้ที่จะอุปสมบท จะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้ เมื่อถูกต้องจึงจะเป็นวัตถุสมบัติ ใช้ได้ ถ้าไม่ถูกต้องก็เป็น *วัตถุวิบัติ* ใช้ไม่ได้

๒. *เขตชุมนุม* อันเรียกว่า *สีมา* ก็จะต้องเป็นเขตชุมนุมที่ถูกต้องตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้ จึงจะเป็น *สีมาสมบัติ* ถ้าไม่ถูกต้องก็เป็น *สีมาวิบัติ* ใช้ไม่ได้

๓. *เกี่ยวแก่บริษัท* คือภิกษุที่มาประชุมกันเป็นสงฆ์นั้น ก็จะต้องเป็น *ภิกษุปกติตตะ* คือภิกษุปกติ ไม่ได้เป็นผู้ต้องปาราชิก หรือไม่ได้ถูกสงฆ์กวัตร และไม่หัตถบาสกัน หัตถบาส แปลว่า บ่วงมือ คือเข้ามานั่งใกล้กัน อยู่ในระยะที่เอื้อมมือของกันและกันถึง ถ้าจะนับก็ขนาดศอกคืบจากกันและกัน ไม่ห่างจากนั้น ประชุมกันอยู่ในหัตถบาสดังกล่าวนี้ ในสีมาอันเดียวกัน คือในเขตชุมนุมอันเดียวกัน และในขณะที่ประชุมกระทำสังฆกรรมอยู่นั้น ภิกษุที่นั่งในที่ประชุมก็ไม่ออกไปนอกหัตถบาส และภิกษุข้างนอกก็ไม่เข้ามาในสีมา ถ้าเข้ามาก็ต้องเข้ามาในหัตถบาสทีเดียว ถ้าถูกต้องดังนี้เรียกว่าปริสสมบัติ ถ้าผิดพลาดไปก็เป็นปริสวิบัติ ใช้ไม่ได้

๔. *กรรมวาจาที่สวด* นั้น ก็จะต้องถูกต้อง เช่นในพิธีอุปสมบทนั้น จะต้องตั้งญัตติหนหนึ่ง อนุสาวนาอีก ๓ หน และในญัตติในอนุสาวนา ก็จะต้องมีระบุชื่อผู้ที่จะขออุปสมบท ระบุชื่ออุปัชฌายะ ระบุรายละเอียดต่าง ๆ และต้องว่าให้ครบถ้วนถูกต้อง จึงจะเป็น *กรรมวาจาสมบัติ* ถ้าผิดพลาดไปก็เป็น *กรรมวาจาวิบัติ* ใช้ไม่ได้

สำหรับจำนวนภิกษุที่จะเป็นสงฆ์ในพิธีอุปสมบทนั้น ในมัชฌิมชนบท หรือมัชฌิมประเทศ จำนวนตั้งแต่ ๑๐ รูปขึ้นไป ในปัจฉิมชนบท ตั้งแต่ ๕ รูป ขึ้นไป มัชฌิมประเทศนั้น โดยตรงก็หมายถึงส่วนกลางของชมพูทวีปในสมัยนั้น ดังที่มีแสดง

ไว้ในพุทธประวัติว่า ทิศนั้นจดเมืองนั้น ๆ เมื่อรวมกันเข้าทั้งหมด ท่านว่า *มุกทิงคสณฺหา* ในมีสัณฐานดั่งตะโพน เพราะเป็นถิ่นที่เจริญและมีพระมาก หากพระมาอุปสมบท ๑๐ รูปได้ง่าย จึงได้ตรัสไว้ดั่งนั้น แต่ในชนบทหรือในประเทศถิ่นนอกไปจากนั้น ก็เรียกว่าเป็นปัจฉินตชนบททั้งหมด ใช้พระ ๕ รูปก็ได้ ถ้าถือตรง ๆ ตามเช่นประเทศไทยเรานี้ใช้ ๕ รูปก็ได้ แต่ว่าถ้าถือตามวัตถุประสงค์ว่า ประเทศที่หาพระง่ายก็ ๑๐ รูป หากพระยากก็ ๕ รูป ก็ไม่ควรจะใช้พระเพียง ๕ รูปในประเทศไทย เพราะฉะนั้นจึงได้มีพระมหาสมณนิคม ไม่ให้ใช้ ให้ใช้แต่ ๑๐ รูปขึ้นไป ในอินเดียเดี๋ยวนี้นี้ที่เป็นมัชฌิมประเทศในสมัยนั้น ครั้นมาถึงสมัยนี้ จะหาพระถึง ๑๐ รูปก็คงลำบาก แต่ว่าถ้าจะไปบวชในอินเดีย ในเขตที่กำหนดว่า เป็นมัชฌิมชนบทหรือมัชฌิมประเทศ ก็ต้องถือตามวินัยบัญญัติไว้ไม่น้อยกว่า ๑๐ ใช้ไม่ได้

น่าสังเกตสิมาวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ที่มีประวัติการผูก ๓ คราว คราวแรกก็ผูกท่ามุขหน้าของพระอุโบสถนี้ ครั้งที่ ๒ ขยายออกไปถึงแนวพลสิงห์โดยรอบครั้งที่ ๓ จึงขยายออกไปอีกด้านหน้าพระอุโบสถมีต้นจันทร์ทั้ง ๒ เป็นนิมิต ด้านข้างคือด้านทิศตะวันออกและด้านทิศตะวันตกนั้น มีบ่อน้ำเป็นนิมิต เบื้องหลังก็มีเสาคู่หนึ่งนั้นเป็นเขตนิมิต รวมกันเข้าก็ป่องกลาง มีสัณฐาน ดั่งตะโพนเหมือนกัน บางทีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะได้ทรงจับเอาเค้าว่า *มุกทิงคสณฺหา* ที่ว่ามัชฌิมประเทศมีสัณฐานเหมือนดั่งตะโพน สิมาวัดนี้ก็มีสัณฐานเหมือนดั่งตะโพน

เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์

ในระหว่างพรรษาทั้ง ๓ นี้ พระพุทธเจ้าได้เสด็จ *กรุงกบิลพัสดุ์* สักกชนบท ในหลักฐานชั้นบาลีบ่งว่า รวมอยู่กับแคว้นโกศล ดั่งที่ในตอนปลายพุทธกาลเล่าถึงพระเจ้าปเสนทิโกศลได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลว่า พระพุทธเจ้ามีพระชนม์ ๘๐ พรรษา พระเจ้าปเสนทิโกศลก็มีพระชนม์ ๘๐ พรรษา พระพุทธเจ้าเป็นชาวโกศล พระเจ้าปเสนทิก็เป็นชาวโกศล^{๒๕} แต่อาจจะแยกเป็นแคว้นอิสระในบางครั้งก็ได้

^{๒๕} ธรรมเจติยสูตร ม.ม. ๑๓/๕๑๕/๕๙.

แต่ในหลักฐานชั้นนอรรถกถา^{๒๖} หลังลงมา กล่าวว่าเป็นแคว้นอิสระ ซึ่งมีพระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดา เป็นพระราชาแห่งแคว้นสักกะนั้น มีกรุงกบิลพัสดุ์เป็นนครหลวง ท่านเล่าไว้ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกทรงผนวช พระเจ้าสุทโธทนะก็ได้ทรงคอยฟังข่าวอยู่เสมอ เมื่อตรัสรู้แล้วได้เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนา จนมาประทับอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ พระพุทธบิดาก็ได้ทรงสดับข่าวนี้มาโดยลำดับ และได้ทรงส่งทูตมาทูลเชิญเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์ ผู้ที่มานั้นก็มาฟังธรรมและบวชในสำนักพระพุทธเจ้า ไม่กลับไป จนถึงพระพุทธบิดาได้ทรงส่งอำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อว่า กาทุทายี แปลว่า อุทายเป็น เพราะมีผิวดำสักหน่อย เป็นทูตมาเชิญเสด็จ อำมาตย์กาตุทายีนั้น เมื่อได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรม ก็ได้บวช และได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงกบิลพัสดุ์ พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จจากกรุงราชคฤห์ ทรงดำเนินด้วยพระบาทไปยังกรุงกบิลพัสดุ์โดยลำดับ

ในชั้นบาลีไม่ได้กล่าวไว้ชัดว่าเสด็จเมื่อไร แต่ในชั้นนอรรถกถา ได้แสดงเวลาไว้ดังนี้ พรรษาแรกได้ทรงจำพรรษาอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ถึงวันแรม ค่ำ ๑ เดือน ๑๑ ออกพรรษาแล้ว ก็เสด็จไปโปรดชฎิล ประทับอยู่ที่ตำบลอรุเวลา เป็นเวลาถึง ๓ เดือน คือจนถึงกลางเดือนยี่ ต่อจากนั้นจึงเสด็จไปกรุงราชคฤห์ ทรงรับพระเวฬุวันวันสิ้นเดือนยี่ ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้นจนถึงกลางเดือน ๔ วันรุ่งขึ้นจึงได้เริ่มเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์ ซึ่งท่านพรรณนาไว้ว่า มีหนทาง ๖๐ โยชน์ และเสด็จพระพุทธดำเนินไปเพียงวันละ ๑ โยชน์ ต้องใช้เวลา ๒ เดือน ถึงกรุงกบิลพัสดุ์ ในวันกลางเดือน ๖ ซึ่งเป็นวันวิสาขปุณณมี โยชน์ในครั้งนั้นจะเป็นระยะทางเท่าไรไม่อาจจะทราบได้แน่ แต่ว่าอาจจะเทียบได้ ที่กล่าวถึงระยะทางจากพุทธคยาคือที่ตรัสรู้ ไปถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เป็นระยะทาง ๑๘ โยชน์ เดียวนี้ทางในแผนที่ปัจจุบันตามทางรถไฟตก ๑๒๐ ไมล์หย่อนหน่อย คือไม่ถึง ๑๒๐ ไมล์ดี ที่เป็น ๑๘ โยชน์ก็อาจจะคิดเทียบเคียงได้ดังนี้ ส่วนระยะทางจากกรุงราชคฤห์ถึงกรุงกบิลพัสดุ์แคว้นสักกะนั้น ๖๐ โยชน์ เสด็จวันละโยชน์ ที่กล่าวว่าเสด็จไม่รีบร้อน

^{๒๖} สมณุต ๓/๗๑-๘๓.

เมื่อเสด็จไปถึง^{๒๗} พระญาติมีพระเจ้าสุทโธทนะเป็นประธาน ก็ถวายการต้อนรับ และจัดให้ประทับที่อารามของเจ้าศากยะองค์หนึ่ง ชื่อว่า นิโครธ จึงได้เรียกว่า นิโครธาราม ในชั้นแรก พระญาติชั้นผู้ใหญ่คือผู้ที่สูงอายุกว่า ไม่ยอมถวายบังคมคือไหว้พระพุทธเจ้า เพราะวงศ์ศากยะนี้เป็นผู้ที่มีมานะแรงมาก ไม่ยอมแสดงความเคารพแก่ผู้ที่ย่ออายกว่า ท่านแสดงว่าฝนโบกขรพรรษได้ตก แปลว่า ฝนที่มีสีแดง และพระพุทธเจ้าก็ได้แสดงเวสสันดรชาดก^{๒๘} คือเรื่องพระเวสสันดร ที่มีความโดยย่อว่า

พระเจ้าสัณ्डชัย แห่ง สิวีรัฐ ได้มีพระโอรสพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า เวสสันดร ประสูติแต่พระนางมุลลตี พระเวสสันดรนั้น ครั้นเมื่อมีพระชนม์เจริญขึ้น ก็ได้ทรงอภิเษกกับพระนางมัทรี มีพระโอรสองค์หนึ่งพระนามว่า ชาลี พระธิดาองค์หนึ่งพระนามว่า กัณหา พระเวสสันดรเป็นผู้ที่มีพระหทัยกว้างขวาง ทรงบำเพ็ญทาน อยู่เสมอ มีพระอัธยาศัยน้อมน้าวไปในทางบริจาคอย่างไม่อั้นและไม่หยุดยั้ง ได้ประทาน ช้างเผือกสำหรับพระนครแก่พราหมณ์ชาวกลิงครรัฐไป ชาวเมืองจึงเกิดความไม่พอใจ ประชุมกันให้พระเจ้าสัณ्डชัยเนรเทศพระเวสสันดร พระเจ้าสัณ्डชัยก็จำต้องทรงปฏิบัติตามความประสงค์ของประชาชน เนรเทศพระเวสสันดรไปพร้อมกับพระชายากับ พระโอรสพระธิดา ทั้ง ๔ พระองค์ได้เสด็จไปทรงผนวชเป็นฤๅษีอยู่ในป่า แต่ก็ยังมี พราหมณ์ชุกชุกไปทูลขอพระชาลีพระกัณหา พระเวสสันดรก็ประทานให้ ชุกชุกก็พา พระกุมารกุมารีทั้ง ๒ ไป แล้วก็ยังมีพราหมณ์มาขอพระนางมัทรีอีก พระเวสสันดร ก็ประทานให้ แต่ว่าพราหมณ์ที่มาขอพระนางมัทรีนั้น ว่าเป็นพราหมณ์พระอินทร์แปลง เพราะฉะนั้น ก็ถวายคืนไว้ ฝ่ายชุกชุกพาพระชาลี พระกัณหาไปเฝ้าพระเจ้าสัณ्डชัย พระเจ้าสัณ्डชัยก็ทรงรับเอาทั้ง ๒ พระองค์ไว้ และพระราชทานทรัพย์เป็นการแลกเปลี่ยน พระราชันดดาและพระเจ้าสัณ्डชัยก็ได้ทรงพาพระราชันดดาออกไปรับพระเวสสันดร กับพระนางมัทรีเสด็จกลับพระนคร เรื่องโดยย่อก็มีเท่านี้

เรื่องเวสสันดรชาดกนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มหาชาติ เป็นที่นิยมในหมู่คน ไทยมาตั้งแต่เก่าก่อน ได้มีนักกวีแต่งเป็นร่ายยาวสำหรับเทศน์ มีสำนวนดี ๆ มาตั้งแต่

^{๒๗} ธมมปท. ๖/๓๑-๓๔.

^{๒๘} พุ.ชา. ๒๘/๓๖๕/๑๐๔๕; ชาดก. ๑๐/๓๑๕.

ครั้งสมัยกรุงเก่าศรีอยุธยา ในสมัยกรุงเทพฯ นี้ก็มีจนถึงเป็นธรรมเนียม ในราชสำนัก เจ้านายผู้ใหญ่ทรงผนวชอย่างบวช ๓ เดือน และต้องไปถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์หนึ่ง รัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงผนวชเณรก็ทรงถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์หนึ่ง รัชกาลที่ ๔ โปรดให้กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสทรงเป็นผู้จัดเครื่องกัณฑ์ ในบัดนี้ วัดอีกมาก ก็ยังนิยมเทศน์มหาชาติเป็นงานประจำปี เป็นการหาทุนก่อสร้างอะไรต่าง ๆ ในวัด เพราะฉะนั้น พระเวสสันดรท่านก็ได้ช่วยสร้างวัด สร้างถาวรวัตถุ และสิ่งต่าง ๆ มากมายสำหรับในเมืองไทย

พระญาติที่มีอาวุโสกว่า เมื่อได้ฟังและได้เห็นพระพุทธรูปต่าง ๆ ในที่สุด ก็ได้ถวายบังคมด้วยกันทั้งหมด แต่ในวันนั้นยังไม่มีใครอาราธนาพระพุทธรูปเจ้าให้ไปเสวยที่ไหน วันรุ่งขึ้นจึงได้เสด็จออกทรงบิณฑบาตพร้อมกับภิกษุสงฆ์ ฝ่ายพระญาติมี พระเจ้าสุทโธทนะเป็นต้น ได้ทรงทราบข่าวตั้งนั้นก็ตระหนกพระทัย เพราะว่าผิดธรรมเนียมของขัตติยวงศ์ พระเจ้าสุทโธทนะได้รับเสด็จออกไปยังที่พระพุทธรูปเจ้าเสด็จออกทรงบิณฑบาต ท่านว่าพระเจ้าสุทโธทนะได้ตรัสต่อว่า ว่าได้ทรงปฏิบัติผิดวงศ์หรือผิดตระกูล ไม่มีธรรมเนียมที่กษัตริย์จะภิกขาจารเหมือนอย่างนี้ พระพุทธรูปเจ้าก็ตรัสตอบว่า ได้ทรงปฏิบัติตามวงศ์ของพระพุทธรูป ไม่ใช่วงศ์ของขัตติยะ ได้ทรงเป็นพระพุทธรูป ทรงปฏิบัติตามวงศ์ของพระพุทธรูปแล้ว ก็ได้ตรัสพระคาถาว่า *อุตฺตมฺภูเจ นปฺปมชฺเชยฺย* เป็นต้น ที่แปลความว่า *บุคคลไม่พึงประมาทในอาหารที่เป็นเดน หรือในก้อนข้าวที่พึงลุกขึ้นรับ พึงประพฤติธรรมให้สุจริต ไม่พึงประพฤติธรรมนั้นให้ทุจริต เพราะว่าผู้ประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้ทั้งในโลกอื่น* ถ้าจะพิจารณา ดูโดยความก็คือเท่ากับทรงแสดงว่าไม่พึงประมาทในอาหารที่เขาใส่บาตร และการที่ภิกขาจารนี้ก็ไม่ได้ไปลักไปขโมยใคร เป็นการแสวงหาโดยสุจริต ไม่ได้ไปทำทุจริตที่ไหน เพราะฉะนั้น อาชีพอะไร ๆ ก็ตาม ที่เป็นอาชีพที่สุจริต และที่เป็นการสมควรแก่ภาวะของตนแล้วก็ใช้ได้ แต่ว่าทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่า การภิกขาจารนั้นจะเป็นสิ่งที่ควรสรรเสริญเรื่อยไป เพราะเป็นกรณียะคือเป็นกิจที่ควรทำโดยเฉพาะสำหรับนักบวช ซึ่งเป็นผู้ต้องอาศัยนิสสัยข้อนี้ แต่สำหรับคฤหัสถ์ ซึ่งเป็นผู้มีกิจทำมาหากิน จะภิกขาจารอย่างนี้ก็ได้ ก็ต้องปฏิบัติให้เหมาะแก่ภาวะ

พระเจ้าสุทโธทนะได้รับบาตรพระพุทธรูปเจ้า และเชิญเสด็จเข้าไปทรงรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์

พระนันทะ พระราหุลบวช

ในวันต่อมา ที่กล่าวว่า เป็นวันที่ ๓ เป็นวันประกอบพิธีวิวาหมงคลและพิธีมงคลขึ้นตำหนัก อภิเษกของพระราชกุมารทรงพระนามว่า **นันทะ** พระนันทะนี้เป็นพระโอรสของพระนางมหาปชาบดีโคตมี พระน้านางของพระพุทธเจ้า พระนางนี้มีพระราชธิดาอีกองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า **รูปนันทา** พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเรือนตำหนักของพระนันทราชกุมาร พระนันทราชกุมารก็ทรงรับบาตรของพระพุทธเจ้า และก็เสด็จตามพระพุทธเจ้าออกมา ฝ่ายพวกคนในเรือนเห็นดังนั้น ก็รีบไปทูลนางชนบทกัลยาณีซึ่งเป็นคู่อภิเษกในวันนั้นของพระนันทะ นางก็รีบออกมาและเตือนให้รีบกลับ ฝ่ายพระนันทะก็ถือบาตรตามพระพุทธเจ้าเรื่อยมาและก็ทรงนึกเรื่อยมาว่า พระพุทธเจ้าจะทรงรับบาตรที่นี้ที่นั่น พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับ ก็ต้องถือบาตรตามพระพุทธเจ้าเรื่อยมาจนถึงนิโครธาราม ครั้นถึงนิโครธารามแล้ว พระพุทธเจ้าก็ตรัสถามพระนันทะว่าจะบวชไหม พระนันทะทูลตอบรับว่าจะบวช ด้วยไม่กล้าจะขัดพระพุทธดำรัส พระพุทธเจ้าก็โปรดให้ส่งข้บวชพระนันทะเป็นภิกษุ

ต่อมา ท่านกล่าวว่า เป็นวันที่ ๗ ได้เสด็จเข้าไปทรงรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์พระนางยโสธราพิมพา ซึ่งเป็นพระมารดาของราหุลพระโอรสของ พระโพธิสัตว์เมื่อก่อนทรงผนวช ได้ทรงแต่งพระราหุลออกมาให้กราบทูลพระราชบิดา ทำนองว่ากราบทูลขอพระราชสมบัตินี้ พระราหุลเวลานั้นว่ามีพระชนม์ ๗ ขวบ ออกมากราบทูลขอมรดก พระพุทธเจ้าก็ทรงนำพระราหุลไปนิโครธารามด้วย และเมื่อถึงนิโครธารามแล้ว ก็โปรดให้พระสารีบุตรบรรพชาพระราหุลเป็นสามเณร ด้วยใช้วิธีให้รับสรณะ ๓ คือวิธีอุปสมบทด้วยถึงสรณะ ๓ ที่ทรงให้เลิกไปแล้วนั้นมาใช้บรรพชาสามเณร พระราหุลจึงเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา และที่ใช้วิธีบวชด้วยให้ถึงสรณะ ๓ สืบต่อมาจนบัดนี้ ท่านแสดงว่า เพราะทรงมีพระพุทธดำริว่า ทรัพย์ที่เป็นโลกิยะนั้นเป็นของที่ไม่ยั่งยืน แต่ว่าอริยทรัพย์เป็นสิ่งยั่งยืนกว่า เพราะฉะนั้น เมื่อมากราบทูลขอมรดก จึงได้ประทานอริยทรัพย์ให้

ข้อนี้ก็มาพิจารณาถึงธรรมเนียมบวชในบัดนี้ มารดาบิดาที่จัดให้บุตรได้บวชก็เท่ากับว่าเป็นการให้อริยทรัพย์ หรือว่าจัดให้บุตรได้อริยทรัพย์ ซึ่งถือว่า เป็นการทำให้ได้รับทรัพย์ที่ประเสริฐ เมื่อท่านได้ทำกิจอันนี้ก็รู้สึกที่ท่านได้มีความปิติยินดีว่าได้อุปการะบุตรเป็นอย่างดี คราวนี้มาพิจารณาถึงหน้าที่ของบุตรที่จะพึงมีต่อบุพพการี เช่นมารดาบิดาในพระพุทธศาสนาก็แสดงไว้เป็น ๒ คือ ตอบแทนตามหน้าที่ เช่นว่าท่านเลี้ยงมาแล้วเลี้ยงท่านตอบเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงว่า ตอบแทนด้วยทำให้มารดาบิดาเจริญด้วยคุณมีศรัทธา ศีล เป็นต้น เมื่อทำให้ท่านเจริญศรัทธา ศีล เป็นต้น ก็ชื่อว่าเป็นการตอบแทนอย่างสูง พิจารณาดูก็คือว่าตอบแทนท่าน ด้วยทำให้ท่านได้รับอริยทรัพย์นั่นเอง และการบวชเป็นทางที่จะทำให้ท่านบุพพการีจะรับอริยทรัพย์ได้ง่าย เพราะทำให้ท่านมีความคุ้นเคยในศาสนา เป็นโอกาสที่จะเข้ามารักษาศีลฟังธรรม และปฏิบัติความดีอื่น ๆ อีก เพราะฉะนั้น ก็เป็นเหตุผลที่จูงกันไปในด้านดี ให้เกิดอริยทรัพย์ด้วยกันทุก ๆ ฝ่าย

ฝ่ายพระเจ้าสุทโธทนะ เมื่อได้ทรงทราบดังนั้น ก็ทรงมีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ได้รับเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วก็ทูลถึงความทุกข์ในพระราชหฤทัย ว่าเมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จออกทรงผนวชนั้น ก็ทรงประสบความทุกข์อย่างใหญ่เป็นครั้งแรก ครั้นเมื่อพระนันทะออกทรงผนวชอีก ก็ทรงประสบความทุกข์เป็นอย่างยิ่งอีกครั้งหนึ่ง แต่ก็ยังหวังอยู่ว่ายังมีพระราหุลจะทรงเป็นผู้สืบพระราชวงศ์ต่อไป แต่มาครั้งนี้พระราหุลมาทรงผนวชอีก ก็ยิ่งทรงประสบความทุกข์อย่างหนักเป็นครั้งที่ ๓ เพราะฉะนั้น ก็ทรงขอประทานพรพระพุทธเจ้าข้อหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ได้ทรงล่วงพรเสียแล้ว พระเจ้าสุทโธทนะก็ทูลโดยความว่า ก็มีใช้จะเป็นการบังคับ เมื่อทรงเห็นสมควรก็ประทาน เมื่อไม่ทรงเห็นสมควรก็อย่าประทาน พระพุทธเจ้าก็ทรงให้พระเจ้าสุทโธทนะตรัสว่าทรงขอพระอะไร พระเจ้าสุทโธทนะก็ได้ทูลขอพรข้อหนึ่งว่า ต่อไปเมื่อพระสงฆ์จะบวชผู้ใด ก็ให้ผู้นั้นได้รับอนุญาตจากมารดาบิดาก่อน เพราะได้ทรงปรารภถึงความทุกข์ที่เกิดแก่พระองค์ครั้งนี้ว่ามากมายนัก ก็อย่าให้ความทุกข์เช่นนี้เกิดขึ้นแก่มารดาบิดาอื่นเลย พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต และได้ทรงสั่งพระสงฆ์ว่า จะบวชใครก็ต้องให้ผู้นั้นได้รับอนุญาตจากมารดาบิดาเสียก่อน ตลอดมาจนถึงบัดนี้

และในวันหนึ่ง ที่ท่านพระอรธกถาจารย์ได้แสดงว่า ในวันรุ่งขึ้น พระเจ้าสุทโธทนะ ได้ทูลพระพุทธเจ้าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ได้มีเทพยดามาทูลบอกว่า พระลูกเจ้าสิ้นพระชนม์เสียแล้ว แต่พระเจ้าสุทโธทนะไม่ทรงเชื่อ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสชาดกเรื่องหนึ่งเรียกว่า *มหาธรรมपालชาดก*^{๒๙} โดยความว่า ในแคว้นกาสิ ได้มีบ้านหนึ่งชื่อว่าบ้านธรรมपालะ นายบ้านก็ชื่อว่าธรรมपालะ และมีบุตรคนหนึ่งก็ชื่อธรรมपालะ เป็นตระกูลที่ประพาศิธรรมสืบ ๆ กันมา คนในหมู่บ้านนั้นทุกชั้นก็พากันประพาศิธรรม คือ ไม่ฆ่า ไม่ลัก ไม่พูดเท็จ เป็นต้น บิดาได้ส่งธรรมपालกุมารไปเรียนวิชากับอาจารย์ที่ศิปาโมกข์ที่กรุงตักกศิลา ธรรมपालกุมารเรียนได้ดี ต่อมาบุตรของอาจารย์ก็สิ้นชีวิตด้วยเหตุอย่างหนึ่ง หมูญาดิและหมูศิษย์ก็พากันเศร้าโศก ฝ่ายธรรมपालกุมารไม่เศร้าโศก แต่มีความสงสัยว่าทำไมจึงตายในเวลาเป็นหนุ่ม ในที่สุดก็ได้ถามขึ้นคนเหล่านั้นได้บอกว่า ความตายนั้นไม่แน่นอน จะตายเวลาไหนได้ทั้งนั้น ธรรมपालกุมารก็บอกว่า ในหมู่บ้านเขานั้นเห็นตายกันเมื่อแก่เป็นพื้น ฝ่ายอาจารย์ก็ไม่เชื่อจึงได้ให้ธรรมपालกุมารเป็นผู้ดูแลกิจการอยู่ชั่วคราว ตนเองก็เดินทางไปหมู่บ้านธรรมपालะ และนำเอากระดูกของแพะไปแสดงแก่บิดาของธรรมपालะว่า ธรรมपालะตายแล้ว บิดาของธรรมपालะก็บอกว่าไม่เชื่อ เพราะที่นี้โดยปกติไม่ตายกันในเวลาเป็นเด็ก หรือเป็นหนุ่ม อาจารย์ก็ถามว่าจะต้องมีเหตุ และประพาศิอย่างไรจึงเป็นเหตุให้บังเกิดผล เช่นนี้ บิดาของธรรมपालะก็ได้ตอบว่าประพาศิธรรมนั่นเองและแจ้งข้อที่ประพาศิต่อกันมาให้ทราบ อาจารย์ของธรรมपालะก็มีความชื่นชมยินดี แล้วก็รับเอาธรรมนิยมปฏิบัติในหมู่บ้านนั้นกลับไปใช้ประพาศิปฏิบัติกันต่อไป

พระพุทธเจ้า ไม่ได้ประทับจำพรรษาที่กรุงกบิลพัสดุ์ในตอนนั้น ได้โปรดให้บวชพระนันทะกับพระราหุล และได้ทรงนำพระนันทะกับพระราหุลเสด็จกลับไปสู่กรุงราชคฤห์ ทรงจำพรรษาอยู่ในกรุงราชคฤห์ เรื่องการเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ครั้งแรกก็มีเพียงเท่านี้

^{๒๙} ชาดก. ๑๐/๑๘๖

เรื่องการกำหนดเวลาว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจอะไรเมื่อไรเสด็จไปไหนเมื่อไหร่ ได้หลักฐานในชั้นบาลีเป็นส่วนน้อย และโดยมากก็บอกแต่เพียงว่า สมัยหนึ่งประทับที่นั่น หรือประทับที่นั่นตามพระพุทธอภัยาคัยแล้ว ก็เสด็จจาริกไปที่นั่น หนังสือชั้นบาลีนี้ปรากฏว่า เขียนเป็นตัวอักษรขึ้นที่ลังกา ในสมัยสังคายนาเป็นครั้งที่ ๕ เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงแล้ว ๔๐๐ ปีเศษ แต่คัมภีร์ ในชั้นหลังต่อมา ซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายพระบาลี ที่เรียกว่า อรรถกถา แปลว่า กล่าวเนื้อความของบาลี ซึ่งเป็นการอธิบาย พระอาจารย์รจนอรรถกถา เรียกว่า อรรถกถาจารย์ ปรากฏว่าได้ทำในสมัยต่อมาอีก จนกระทั่งพระพุทธศาสนาล่วงแล้วได้ ๑,๐๐๐ ปีกว่า ในคัมภีร์ชั้นนี้แสดงเวลาไว้ละเอียดยิ่งขึ้น ดังเช่นระยะเวลาที่กล่าวเมื่อคราวก่อน โดยเฉพาะระยะเวลาเรื่องเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ขึ้นอรรถกถากล่าวไว้ว่า เสด็จก่อนเข้าพรรษาที่ ๒ ดังที่กล่าวแล้ว แต่ว่าในอรรถกถานั้นเอง ได้มีเรื่องที่เป็นเบื้องต้นไว้ว่า พระเจ้าสุทโธทนะได้ส่งทูตมาเชิญเสด็จ พระพุทธเจ้ารวมทั้งหมดเป็น ๑๐ คน ทั้งกาฬุทายีอำมาตย์ และส่งมาทีละคน เมื่อส่งมาคนหนึ่งเห็นหายไป ก็ส่งมาอีกคนหนึ่ง รวมจนถึงคนที่ ๑๐ จึงสำเร็จ

ถ้าเป็นจริงตามนี้ ระยะเวลาที่จะเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์หน้าพรรษาที่ ๒ ก็คงเป็นไปได้ ไม่ได้ กว่าทูตคนหนึ่งจะเดินทางมาถึงแล้ว พระเจ้าสุทโธทนะก็ต้องทรงรอ เห็นหายไปจนผิดสังเกต จึงได้ทรงส่งอีกคนหนึ่งมา ระยะเวลาไม่ไกล ฉะนั้น ที่ท่านพรรณนาถึงเรื่องเบื้องต้นเหล่านี้ไว้ เมื่อพิจารณาดูระยะเวลาที่ท่านให้ในการครั้งหนึ่งในระยะต้นนั้น และท่านว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพาพระนันทะและพระราหุล เสด็จกลับมารุงราชคฤห์ ประทับจำพรรษาที่ ๒ ที่พระเวฬุวัน แต่ในหลักฐานชั้นบาลีกล่าวว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงผนวชพระราหุลเป็นสามเณรแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปนครสาวัตถิ แคว้นโกศลขัดกันอยู่ ฉะนั้น เรื่องการบวชพระราหุลอาจจะเป็นการเสด็จในครั้งที่ ๒ ก็ได้ เพราะได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์อีกครั้งหนึ่งในภายหลัง และในครั้งหลังนั้นได้เสด็จจำพรรษาที่นิโครธาราม^{๓๐}

^{๓๐} คือในพรรษาที่ ๑๕. (มโน. ปุ. ๒/๓๙)

ราหูโลวาทสูตร

แต่ก็มีพระสูตรบางพระสูตรที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมพระราहुลที่พระเวฬุวัน ซึ่งท่านพระอรธกถาจารย์ท่านเล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าโปรดให้บวชพระราहुลนั้น พระราहुลมีชันษาได้เพียง ๗ พรรษา และเมื่อได้ทรงนำมาประทับอยู่ที่พระเวฬุวันกรุงราชคฤห์ ก็ได้ทรงอบรมราहुลสามเณรอยู่เสมอ ค่าอบรมในระหว่างที่ราहुลสามเณรมีพระชนม์ ๗ พรรษานั้น ท่านร้อยกรองไว้เป็นพระสูตรหนึ่ง เรียกว่า ราหูโลวาท ซึ่งแปลว่า โอวาทแก่พระราहुล มีเล่าไว้ว่า พระราहुลได้ประทับอยู่ที่เรือนชั้นอันชื่อว่า อัมพลัญญิกา ที่ตอนสุดของพระเวฬุวัน พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทานพระโอวาทอบรม เตือนให้พระราहुลศึกษา ๒ ข้อ

๑. ให้ศึกษาว่า จะไม่พูดเท็จแม้เพื่อจะหัวเราะเล่น
๒. ให้ศึกษาว่า จะปัจจเวกชน คือพิจารณาชำระกายกรรม วาจากรรม มโนกรรม ให้บริสุทธิ์

ข้อความละเอียดในพระสูตรนี้มีเล่าว่า เมื่อเสด็จพระพุทธดำเนินไปถึงพระราहुลก็ได้ปูอาสนะ ได้เตรียมน้ำล้างพระบาท และได้ล้างพระบาทถวาย พระพุทธเจ้าได้ประทับนั่งแล้วก็ตรัสให้พระราहुลดูน้ำที่เหลืออยู่ในภาชนะที่ใช้ล้างพระบาทนั้น ซึ่งมีเหลือน้อย ตรัสเปรียบเทียบว่าความละเอียดในเพราะสัมปชานมุสาวาท คือพูดเท็จทั้งที่รู้ยังไม่มีการผู้ใด สามัญญะ คือความเป็นสมณะของผู้นั้นก็ยังมีน้อย เหมือนอย่างน้ำที่เหลืออยู่น้อยในภาชนะน้ำนั้น

แล้วก็ตรัสสั่งให้พระราहुลเทน้ำทิ้งให้หมด ตรัสโอวาทต่อไปว่า ความละเอียดในเพราะพูดเท็จทั้งที่รู้ยังไม่มีการผู้ใด ความเป็นสมณะของผู้นั้นก็ต้องถูกทิ้งเสียแล้ว เหมือนอย่างน้ำในภาชนะน้ำที่เขาทิ้งเสียหมด

แล้วก็ตรัสสั่งให้พระราहुลคว่ำภาชนะน้ำนั้น แล้วทรงสั่งให้พระราहुลหงายภาชนะน้ำนั้น ก็เป็นภาชนะน้ำที่ว่างเปล่า ก็ตรัสโอวาทสืบต่อไปอีกว่า ความละเอียดในเพราะพูดเท็จทั้งที่รู้ยังไม่มีการผู้ใด ความเป็นสมณะของผู้นั้นก็ว่างเปล่า เหมือนอย่างภาชนะน้ำที่หงายขึ้นว่างเปล่าฉะนั้น

ต่อจากนี้ก็ตรัสอุปมาอีกข้อหนึ่งว่า เหมือนอย่างช่างศึกของพระเจ้าแผ่นดินที่ฝึกหัดไว้เป็นอย่างดี ขึ้นระวางแล้วออกสงครามก็ทำการรบ คือทำหน้าที่ออกศึกด้วยเท้าหน้าทั้ง ๒ ด้วยเท้าหลังทั้ง ๒ ด้วยศีรษะ ด้วยหู ด้วยวง ด้วยหาง แต่ว่าถ้ายังรักษางวงอยู่ ยังไม่เชิงวงในการปฏิบัติหน้าที่ ก็ชื่อว่ายังมิได้สละชีวิตเพื่อพระเจ้าแผ่นดิน ต่อได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยวงอย่างหนึ่ง จึงชื่อว่าได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างบริบูรณ์ และก็ไม่มีอะไรที่ช่างนั้นมิได้ทำ ฉันทก็ดี ถ้าไม่มีความละเอียดที่จะพูดเท็จทั้งรู้ ก็กล่าวไม่ได้ว่าจะไม่ทำบาปอะไร ๆ แต่ถ้ามีความละเอียดอยู่ในอันที่จะพูดเท็จทั้งรู้ จงดเว้นจากการพูดเท็จเสียได้ จึงจะกล่าวได้ว่า เป็นผู้ไม่ทำบาป

เมื่อได้ตรัสโอวาทดังนี้แล้ว จึงสรุปให้พระราหุลศึกษาว่า จะไม่พูดเท็จ แม้เพื่อจะหัวเราะเล่น

ต่อจากนั้นได้ทรงสอนให้พระราหุลปัจจุเวกขณะกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ได้ทรงชักวัดดูอย่างหนึ่งมาเปรียบเทียบ คือตรัสถามว่า แวนส่องมีประโยชน์อะไร พระราหุลก็กราบทูลว่า มีประโยชน์เพื่อจะปัจจุเวกขณะ คือว่าได้ตรวจดู หน้าตาเป็นต้น พระพุทธเจ้าจึงได้ประทานพระโอวาทสืบต่อไปว่า ควรที่จะปัจจุเวกขณะคือพิจารณาก่อนแล้วจึงทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เมื่อคิด ปรารถนาจะทำ จะพูด จะคิด ก็ให้ปัจจุเวกขณะก่อนว่า เราจะทำ จะพูด จะคิดอย่างนี้ แต่ว่าการทำ พูด คิด อย่างนี้เป็นอย่างไร เมื่อปัจจุเวกขณะแล้วรู้ว่า การทำ การพูด การคิดอย่างนี้เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น เพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เป็นอกุศล มีทุกข์โทษเป็นกำไรเป็นผล เมื่อรู้ดังนี้แล้วก็ไม่ควรทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมนั้น ต่อเมื่อได้ปัจจุเวกขณะแล้ว ก็รู้ว่าเป็นไปตรงกันข้าม คือการทำ การพูด การคิดนั้นไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนดังกล่าว เป็นกุศล มีสุขเป็นกำไรเป็นผล เมื่อรู้ดังนี้แล้ว จึงควรทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมนั้น

อนึ่ง เมื่อกำลังทำ กำลังพูด กำลังคิดอยู่ ก็ให้ปัจจุเวกขณะว่า บัดนี้เรากำลังทำ กำลังพูด กำลังคิดอย่างนี้ แต่ว่าการทำ การพูด การคิดอย่างนี้เป็นอย่างไร เมื่อปัจจุเวกขณะก็จะรู้ เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนไม่ดีก็ให้เลิกเสีย เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนดี ก็ให้ทำเพิ่มเติมต่อไป

อนึ่ง ทำ พูด คิดมาแล้ว ก็ให้ปัจเจกเวกขณ์เหมือนกันว่า เราได้ทำ พูด คิด
อย่างนี้มาแล้ว แต่ว่าการทำ การพูด การคิดของเรานั้น เป็นอย่างไร เมื่อรู้ว่า ไม่ดี
แต่ทำไปแล้ว ก็ให้แสดงเปิดเผยในพระศาสนาหรือในสหพรหมจารีซึ่งเป็นวิญญูชน คือ
เป็นผู้รู้และถึงความสัจจะเพื่อจะไม่ทำอีกต่อไป เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนดีก็ให้เป็นผู้มีปีติความ
อิมใจปราโมทย์ความบันเทิงอยู่ และตามศึกษาสำเนียงอยู่ในธรรมที่เป็นส่วนกุศล
ทั้งหลาย ทั้งกลางวัน ทั้งกลางคืน

พระพุทธเจ้าตรัสสรุปต่อไปว่า สมณพราหมณ์ในอดีตปัจเจกเวกขณ์ชำระกายกรรม
วจีกรรม มโนกรรมมาอย่างนี้ ในอนาคตก็จักได้ปัจเจกเวกขณ์ชำระอย่างนี้ ในปัจจุบัน
ก็พิจารณาชำระอย่างนี้

ในที่สุตกัถรัสเตือนให้พระราหุลศึกษาเป็นข้อที่ ๒ คือให้คอยปัจเจกเวกขณ์
กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมให้บริสุทธิ์อยู่เสมอ

พระสูตรนี้เรียกว่า *อัมพลัญญิกการาหุโลวาทสูตร* ตามชื่อของเรื่อนั้น ชื่อว่า
อัมพลัญญิกา หรือเรียกว่า *จุลลราหุโลวาทสูตร*^{๑๑} พระสูตรที่แสดงพระโอวาทแก่พระราหุล
ซึ่งเป็นสูตรเล็ก เพราะเมื่อพระราหุลมีอายุมากขึ้น พระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาท
อย่างอื่นต่อไป

กุมารปัญหา

อนึ่ง ในระยะเวลาที่พระราหุลมีพระชนม์พรรษาน้อยอยู่นี้ พระอรรถกถาจารย์
ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมด้วยกุมารปัญหา^{๑๒} คือ ปัญหาที่ผู้กขึ้นสำหรับ
ถามเด็ก หรือ สามเณรปัญหาปัญหาที่ผู้กขึ้นสำหรับสามเณร ปัญหานี้ในที่แห่งหนึ่ง
แสดงว่า พระพุทธเจ้าตรัสถามให้สามเณรรูปหนึ่ง ชื่อว่า *โสปากสามเณร* ตอบ
แต่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าววว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสตั้งปัญหาอันเดียวกันนี้
ถามพระราหุลด้วย มี ๑๐ ข้อ คือ

^{๑๑} ม.ม. ๑๓/๑๒๓/๑๒๕.

^{๑๒} พุ. พุ. ๒๕/๒/๔.

ถามว่า อะไรชื่อว่าหนึ่ง ก็ตอบว่า ที่ชื่อว่า หนึ่ง ก็คือสัตว์ทั้งปวง ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร

ถามว่า อะไรชื่อว่าสอง ก็ตอบว่า ที่ชื่อว่า สอง คือนามรูป

ถามว่า อะไรชื่อว่าสาม ก็ตอบว่า คือเวทนา ๓

ถามว่า อะไรชื่อว่าสี่ ก็ตอบว่า อริยสัจจ์ ๔

ถามว่า อะไรชื่อว่าห้า ก็ตอบว่า อูบาทานันท์ คือขันธเป็นที่ยึดถือ ๕

ถามว่า อะไรชื่อว่าหก ก็ตอบว่า อายุขณะภายใน ๖

ถามว่า อะไรชื่อว่าเจ็ด ก็ตอบว่า โพชฌงค์ ๗

ถามว่า อะไรชื่อว่าแปด ก็ตอบว่า อริยมรรคมีองค์ ๘

ถามว่า อะไรชื่อว่าเก้า ก็ตอบว่า สัตตवास คือที่อยู่ของสัตว์ ๙ จำพวก

ถามว่า อะไรชื่อว่าสิบ ก็ตอบว่า ทานที่ประกอบด้วยองค์ ๑๐ เรียกว่า พระอรหันต์

ชื่อธรรมเหล่านี้เป็นที่รู้จักกันอยู่เป็นส่วนมาก สัตตवास ๙ นั้นเป็นภูมิภพของสัตว์ ๙ จำพวก ส่วนพระอรหันต์ประกอบด้วยองค์ ๑๐ นั้นก็คือประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะคือความรู้ชอบ สัมมาวิมุตติ คือความพ้นชอบ ซึ่งเป็นอเสขะคือเป็นองค์ที่เสร็จกิจจะต้องศึกษา อันเรียกว่า เป็นของพระอเสขะผู้ที่ไม่ต้องศึกษา ก็ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ และเพิ่มสัมมาญาณะ และสัมมาวิมุตติเข้าอีก ๒ รวมเป็น ๑๐

ปัญหาเหล่านี้เท่ากับว่าตั้งขึ้นถามให้ตอบหรือว่าทาย และคอยแก้ ก็เพื่อที่จะให้จดจำข้อธรรมได้ ในตอนแรกก็อาจจะไม่เข้าใจ แต่เมื่อได้รับอบรมมากขึ้น ก็อาจเข้าใจในหัวข้อธรรมเหล่านั้นมากขึ้น ในตอนแรกก็ตั้งใจตอบพอจำได้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า กุมารปัญหา หรือว่า สามเณรปัญหา มี ๑๐ ข้อด้วยกัน

ในระหว่างพรรษาเหล่านี้ ครั้งหนึ่งได้ทรงแสดงโอวาทโปรดบุตรคฤหบดีผู้หนึ่ง ซึ่งชื่อว่า *สิงคาลกะ* เป็นพระโอวาทสั่งสอนทางคติโลก นับว่าได้ทรงสั่งสอนผ่อนจาก คติโลกุตตรธรรมลงมา พระธรรมเทศนาที่แสดงมาในเบื้องต้นโดยลำดับนั้นเป็นเรื่อง โลกุตตรธรรม หรือปรมัตถธรรมเป็นพื้น และผู้นับถือพระพุทธศาสนาก็ปรากฏว่าได้ มีภิกษุมีสามเณรเป็นฝ่ายบรรพชิต ทางฝ่ายคฤหัสถ์ก็มีอุบาสกอุบาสิกา ปรากฏว่าได้ ทรงอบรมด้วยอนุพุทฺธิกถาและอริยสัจ ๔ ท่านแสดงว่า ผู้ที่จะทรงอบรมดังกล่าวนี้ ต้องมีอุปนิสัยที่จะได้ธรรมจักขุดวงตาเห็นธรรม ที่กล่าวว่าเป็นพระโสดาบัน พระโสดาบัน นั้น คฤหัสถ์ก็เป็นได้ พระสกทาคามี ก็เหมือนกัน ส่วนพระอนาคามีนั้น ท่านแสดงว่า คฤหัสถ์ก็เป็นได้แต่โดยมาก เมื่อคฤหัสถ์เป็นพระอนาคามีก็มักจะบวช ส่วนที่ไม่บวชมี ตัวอย่างอยู่บางท่าน ท่านอ้างว่า เพราะมีกิจต้องทะนุบำรุงมารดาบิดา ทิ้งไปบวช ไม่ได้ แต่ว่าถ้าเป็นพระอรหันต์ต้องออกบวช จะอยู่เป็นคฤหัสถ์ต่อไปไม่ได้ และมีกำหนดว่า ต้องบวชในวันนั้นด้วย กำหนดเป็นแบบธรรมดานิยม เพราะฉะนั้น คำสั่งสอนที่แล้งมา แม้จะสอนแก่คฤหัสถ์ ก็สอนตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงอริยสัจ ส่วนที่ สอนแก่สิงคาลกะนี้ เป็นการสอนทางคติโลกโดยตรง

สิงคาลกสูตร^{๓๓}

มีเรื่องเล่าว่า มีคฤหบดีบุตรผู้หนึ่ง ชื่อว่า *สิงคาลกะ* ตื่นขึ้นเช้าก็ออกจากเมือง ราชคฤห์ นุ่งผ้าเปียก และเอาน้ำรดดมให้เปียก ประครองอัญชลีไหว้ทิศทั้งหลาย คือ ไหว้ทิศบูรพา ทิศทักษิณ ทิศปัจฉิม ทิศอุดร ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องบน พระพุทธเจ้า เสด็จออกบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ได้ทรงพบกัตริสถาม มาณพนั้นกราบทูลว่า บิดา สั่งไว้ให้ไหว้ทิศเมื่อก่อนจะตาย พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ในอริยวินัย (วินัยพระอริยะ) ไม่ควรไหว้ทิศอย่างนี้ บุตรคฤหบดีทูลถามว่า จะควรไหว้ทิศอย่างไร พระพุทธเจ้า ก็ประทานพระโอวาท ยินประทานในขณะที่ทรงอุ้มบาตรอยู่นั้น

^{๓๓} สิงคาลกสูตร ตี. ปาฎิ. ๑๑/๑๙๔/๑๗๒-๒๐๖.

ความในพระโอวาทนั้นคือได้ตรัสว่า อริยสาวกผู้ที่ปราศจากบาปคือกรรมที่ชั่ว ๑๔ ข้อ และเป็นผู้ปกปิดอันตรายจากทิศทั้ง ๖ ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อการชนะโลก คือโลกนี้และโลกอื่น การปฏิบัติปราศจากกรรมที่บาป ๑๔ ข้อ กับการปกปิดอันตรายจากทิศทั้ง ๖ นี้เป็นส่วนเหตุการณ์ชนะโลกทั้ง ๒ ซึ่งหมายความว่า เป็นผู้ปรารถนาคือประสบผลที่ดีมีความสุขความเจริญในโลกนี้และโลกอื่น นี้เป็นผล

คำว่า อริยสาวก นั้นมีคำแปลได้ ๒ อย่าง แปลว่า สาวกผู้ฟัง คือ ศิษย์ของพระอริยะ อย่าง ๑ แปลว่า สาวกผู้เป็นอริยะ อย่างหนึ่ง อย่างหลัง ความแรงหน้อยคือต้องเป็นพระโสดาบันขึ้นไป แต่ว่าอย่างต้นนั้นหมายความว่าได้ทั่วไป และในที่นี้ อริยสาวกก็หมายถึง คฤหัสถ์ จึงน่าจะแปลว่า ศิษย์ของพระอริยะ จะเหมาะกว่าเหมือนอย่างคำว่า อริยวินัย ที่แปลว่า ในวินัยของพระอริยะ เมื่อปฏิบัติตามวินัยของพระอริยะ ก็ชื่อว่าเป็นศิษย์ของพระอริยะ ที่เรียกว่า อริยสาวก

กรรมที่เป็นบาป ๑๔ ข้อ นั้น แบ่งเป็น ๓ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ ได้แก่ กรรมกิเลส ๔ กรรมกิเลส แปลว่า กรรมที่เศร้าหมอง ได้แก่ฆ่าสัตว์ ๑ ลักทรัพย์ ๑ ประพฤติผิดในกาม ๑ พุดเท็จ ๑

หมวดที่ ๒ ได้แก่ อคติ ๔ คือ ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะฉันทะคือความชอบ โทสาคติ ลำเอียงเพราะโทสะคือความชัง โมหาคติ ลำเอียงเพราะความหลง ภยากติ ลำเอียงเพราะความกลัว เมื่อถึงอคติเหล่านี้ จึงทำบาปกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

หมวดที่ ๓ ได้แก่ อบายมุข คือทางแห่งความเสื่อมแห่งโรคทรัพย์ ๖ ได้แก่ ตีมสุราเมรัย ๑ เทียวกลางคืนหรือเที่ยวผิดเวลา ๑ เทียวดูการเล่น ๑ เทียวเล่นการพนัน ๑ คบคนชั่วเป็นมิตร ๑ เกียจคร้านทำงาน ๑ และได้ตรัสขยายความของอบายมุขเหล่านี้ออกไป ด้วยชี้โทษที่ละเอียดว่า

ตีมสุราเมรัย มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑, เสียทรัพย์ ๒, ก่อความทะเลาะวิวาท ๓, เป็นบ่อเกิดแห่งโรค ๔, ให้เกิดความเสียชื่อเสียง ๕, หมดความละเอียด และ ๖. ทอนกำลังปัญญา

เที่ยวผิดเวลา เช่นว่าเที่ยวกลางคืน มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. ชื่อว่าไม่รักษาดน ๒. ชื่อว่าไม่รักษาบุตรภรรยา ๓. ชื่อว่าไม่รักษาทรัพย์สมบัติ ๔. เป็นที่รังเกียจ ๕. อาจถูกใส่ความ และ ๖. ได้รับความลำบากมาก

เที่ยวดูการเล่น มีโทษตามวัตถุแห่งการเล่น ยกเป็นตัวอย่างไว้ ๖ คือ ๑. ฟ้อนรำที่ไหนไปที่นั่น ๒. ขับร้องที่ไหนไปที่นั่น ๓. ประโคมที่ไหนไปที่นั่น ๔. เสภาที่ไหนไปที่นั่น ๕. เพลงที่ไหนไปที่นั่น ๖. เกิดเทิงที่ไหนไปที่นั่น

เล่นการพนัน มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. ชนระย่มก่อเวร ๒. แพ้ก็เสียตาย ทรัพย์ที่เสียไป ๓. ทรัพย์ฉิบหาย ๔. ไม่เป็นที่เชื่อฟังถ้อยคำ ๕. เป็นที่ดูหมิ่นของเพื่อนฝูง และ ๖. ไม่มีผู้ที่ปรารถนาจะแต่งงานด้วย เพราะเป็นผู้ไม่สามารถจะบำรุงเลี้ยงดูครอบครัว

คบคนชั่วเป็นมิตร มีโทษที่ยกไว้เป็น ๖ สถาน คือ ๑. ทำให้เป็นนักเลง การพนัน ๒. ทำให้เป็นนักเลงเจ้าชู้ ๓. ทำให้เป็นนักเลงเหล้า ๔. ทำให้เป็นนักลวง เขาด้วยของปลอม ๕. ทำให้เป็นนักหลอกลวงเขาซึ่งหน้า และ ๖. ทำให้เป็นนักเลง หัวไม้

เกียจคร้านทำกรงาน มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. อ้างว่าหนานัก ๒. อ้างว่า ร้อนนัก ๓. อ้างว่าเย็นไป ๔. อ้างว่าเข้าไป ๕. อ้างว่าหิวนัก และ ๖. อ้างว่ากระหายนัก แล้วไม่ทำงาน

รวมเป็นบาปกรรม ๑๔ ข้อ คือ กรรมกิเลส ๔ อคติ ๔ และอบายมุข ๖

ในกรรมกิเลส ๔ นั้น ก็คือเวร ๔ อันตรงกันกับศีล ๔ ข้างต้น ไม่มีสุราเมรัย เพราะอะไร ก็เพราะว่าในพระสูตรนี้ เรื่องสุราก็ว่าในอบายมุขแล้ว ในกรรมกิเลสนั้นก็ไม่ต้องกล่าวถึงสุราเข้าไป จึงเหลือ ๔ เท่านั้น

ต่อจากนี้ก็ได้ตรัสถึงมิตรว่ามี ๒ จำพวก คือ มิตรปฏิรูป คือคนเทียม มิตรจำพวก ๑ มิตรแท้ จำพวก ๑

มิตรปฏิรูป นั้น มีลักษณะ ๔ ได้แก่ ๑. คนปอกลอก ๒. คนดีแต่พูด ๓. คนหัวประจบ และ ๔. คนชักชวนในทางฉิบหาย

คนปอกลอก นั้น มีลักษณะ ๔ คือ ๑. คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว ๒. เสียแต่น้อย ประารถนาจะได้อีก ๓. เมื่อมีภัยแก่ตนจึงรับทำกิจให้ และ ๔. คบเพราะเห็นแก่ประโยชน์ของตน

คนดีแต่พูด มีลักษณะ ๔ คือ ๑. เก็บเอาของที่ล่วงแล้วมาปราศรัย ๒. อ้างเอาสิ่งที่ยังไม่มีมาปราศรัย ๓. สงเคราะห์ด้วยสิ่งที่หาประโยชน์ไม่ได้ และ ๔. เมื่อมีกิจเกิดขึ้น เขาเป็นที่พึ่งอาศัยไม่ได้

คนหัวประจบ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. จะทำชู้ก็คล้อยตาม ๒. จะทำดีก็คล้อยตาม ๓. ต่อหน้าว่าสรรเสริญ และ ๔. ลับหลังตั้งนินทา

คนชักชวนในทางฉิบหาย มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ชักชวนให้ดื่มสุราเมรัย ๒. ชักชวนให้เที่ยวผิดเวลา ๓. ชักชวนให้มัวเมาการเล่น และ ๔. ชักชวนให้เล่นการพนัน

ส่วน มิตรแท้ นั้น มีลักษณะ ๔ ได้แก่ ๑. มิตรมีอุปการะ ๒. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ ๓. มิตรแนะนำประโยชน์ และ ๔. มิตรมีใจเอ็นดูรักใคร่

มิตรมีอุปการะ นั้น มีลักษณะ ๔ คือ ๑. รักษาเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๒. รักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๓. เมื่อมีภัยเอาเป็นที่พึ่งอาศัยได้ และ ๔. เมื่อมีกิจธุระก็ออกทรัพย์ช่วยมากกว่าที่ออกปาก

มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. บอกความลับของตนแก่เพื่อน ๒. ปกปิดความลับของเพื่อน ๓. ไม่ละทิ้งในคราวมีอันตราย และ ๔. แม้ชีวิตก็อาจสละให้ได้

มิตรแนะนำประโยชน์ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว ๒. แนะนำให้ทำความดี ๓. แนะนำให้ได้ยินได้ฟังในสิ่งที่ไม่เคยได้ยินได้ฟัง และ ๔. บอกทางสวรรค์ให้

มิตรที่มีใจเอ็นดูรักใคร่ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ไม่ยินดีเพราะความเสื่อมของเพื่อน ดังที่เรียกว่าทุกข์ก็ทุกข์ด้วย ๒. ยินดีเพราะความเจริญของเพื่อน ดังที่เรียกว่าสุขก็สุขด้วย ๓. ห้ามบุคคลผู้กล่าวติเตียนเพื่อน และ ๔. รับรองบุคคลผู้กล่าวสรรเสริญเพื่อน

ธรรมเหล่านี้มีในคิปปิปฏิบัติและเป็นธรรมที่เป็นพื้น เป็นพื้นทั้งในด้านที่เคยได้ยินได้ฟังมา เพราะสั่งสอนกันบ่อย ๆ และเป็นพื้นทั้งในด้านที่จะต้องปฏิบัติเป็นประจำ แต่บางทีเพราะเป็นธรรมที่เป็นพื้นมากไปก็อาจไม่ใส่ใจถึง เมื่อเป็นเช่นนี้ ทำให้เกิดเสียหายกันอยู่บ่อย ๆ ถ้าได้ใส่ใจถึงและคอยพิจารณาในการประกอบกรรมคือการทำงานทุก ๆ ด้านในทางคติโลกของตน ให้เว้นจากบาปกรรมทั้ง ๑๔ ข้อ และรู้จักเลือกในการที่จะคบเพื่อนตามที่ทรงสั่งสอนไว้นี้ก็จะได้ประโยชน์

เมื่อพระพุทธเจ้าประทานพระโอวาทแก่สังคาลกะ ถึงทรงสอนให้เว้นกรรมที่เป็นบาป ๑๔ ข้อแล้ว ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงทิศ ๖ ในอริยวินัย โดยทรงชี้ถึง บุคคลผู้ที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

ปรัตถิมทิศ	ทิศเบื้องหน้า	ได้แก่มารดาบิดา
ทักษิณทิศ	ทิศเบื้องขวา	ได้แก่อาจารย์
ปัจฉิมทิศ	ทิศเบื้องหลัง	ได้แก่บุตรภรรยา
อุตตรทิศ	ทิศเบื้องซ้าย	ได้แก่มิตรอำมาตย์หรือมิตรสหาย
เหมฐิมทิศ	ทิศเบื้องล่าง	ได้แก่ทาสกรรมกร
อุปริมทิศ	ทิศเบื้องบน	ได้แก่สมณพราหมณ์

ทรงแสดงถึงหน้าที่ ซึ่งบุคคลจะพึงปฏิบัติต่อทิศเหล่านี้ ปรัตถิมทิศ ทิศเบื้องหน้า คือมารดาบิดานั้น อันบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ท่านเลี้ยงมาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ ๒. ทำกิจของท่าน ๓. ดำรงวงศ์สกุล ๔. ปฏิบัติตนให้สมควร เป็นผู้รับมรดก และ ๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว เพิ่มทักษิณาคือทำบุญอุทิศให้

ทิศเบื้องหน้าคือมารดาบิดา ผู้ที่บุตรได้บารุงตั้งนี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ห้ามจากบาป ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. ให้ศึกษาศิลปะ ๔. ประกอบด้วยคู่ครองที่สมควรให้ และ ๕. มอบทรัพย์มรดกให้ในสมัยที่สมควร

ทักษิณทิศ ทิศเบื้องขวาคืออาจารย์ ศิษย์พึงบารุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยลูกขึ้นยืนรับ ๒. ด้วยเข้าไปยืนคอยรับใช้ ๓. ด้วยเชื่อฟัง ๔. ด้วยการปฏิบัติบารุง และ ๕. ด้วยการรับศิลปะโดยเคารพ

ทิศเบื้องขวาคืออาจารย์ ที่ศิษย์บารุงอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ด้วย ฐานะ ๕ คือ ๑. แนะนำดี ๒. ให้เรียนดี ๓. บอกศิลปะให้หมด ๔. ยกย่องให้ ปรากฏในมิตรสหาย และ ๕. กระทบความป้องกันในทิศทั้งหลาย

ข้อว่า กระทบความป้องกันในทิศทั้งหลาย ที่น่าพิจารณา อย่างหนึ่ง อาจารย์เป็นผู้ที่มีผู้เคารพนับถือในทิศทั้งหลาย ที่เรียกว่า *ทิศปาโมกข์* เมื่อศิษย์ไปที่ไหน และในที่นั้นรู้ว่าเป็นศิษย์ของอาจารย์ผู้นั้น ก็ให้ความนับถือและช่วยเหลืออย่างหนึ่ง เมื่อพูดโดยส่วนรวม เมื่อศึกษาอยู่ในสำนักเดียวกัน และ เมื่อไปในที่ไหน เขารู้ว่าเป็นศิษย์ในสำนักนั้น บุคคลในที่นั้นที่เคยศึกษาร่วมกันก็ดี หรือว่าเคยนับถือสำนักนั้นก็ดี ก็ยอมให้การนับถือช่วยเหลือด้วย อย่างหนึ่ง ศิลปวิทยาที่อาจารย์ให้นั้น เมื่อศิษย์ศึกษาไปด้วยดี ไปในที่ไหนก็ได้อาศัยศิลปวิทยานั้นเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต และเป็นเครื่องปฏิบัติ ก็ชื่อว่าอาจารย์ได้ให้การป้องกันในที่ทั้งหลายนั้นด้วย

ปัจฉิมทิศ ทิศเบื้องหลังคือภรรยา อันสามีพึงบารุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยการยกย่องนับถือ ๒. ด้วยการไม่ดูหมิ่น ๓. ด้วยไม่ประพฤตินอกใจ ๔. ด้วยมอบความเป็นใหญ่ให้ และ ๕. ด้วยให้เครื่องประดับตกแต่ง

ทิศเบื้องหลังคือภรรยา ที่สามีบารุงตั้งนี้ ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. จัดแจงการงานดี ๒. สงเคราะห์คนข้างเคียงดี ๓. ไม่ประพฤตินอกใจ ๔. รักษาทรัพย์ที่สามีหามาไว้ให้ และ ๕. ขยันไม่เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง

อุตตฺรทิต ทิตเบื้องซ้ายคือมิตรอำมาตย์หรือมิตรสหาย อันกุลบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยทานคือการให้เป็นการสงเคราะห์ยึดเหนี่ยวน้ำใจกัน ๒. ด้วยการพูดถ้อยคำเป็นที่รัก ๓. ด้วยการประพฤติประโยชน์ ๔. ด้วยการวางตนสม่ำเสมอ และ ๕. ด้วยการไม่พูดให้ผิดไปจากความเป็นจริง

ทิตเบื้องซ้ายคือมิตรสหาย ที่กุลบุตรบำรุงด้วยฐานะอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. รักษาเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๒. รักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๓. เมื่อมีภัยเป็นที่พึ่งอาศัยได้ ๔. ไม่ละทิ้งไปครวมีอันตราย และ ๕. นับถือตลอดถึงประชาอื่น อันหมายถึงญาติมิตรของเพื่อน

เหมฐิมทิต ทิตเบื้องต่ำคือทาสกรรมกรหรือบ่าว อันนายพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยจัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง ๒. ด้วยการเพิ่มให้อาหารและบำเหน็จ ๓. ด้วยการรักษาพยาบาลให้ในคราวเจ็บไข้ ๔. ด้วยการแบ่งสิ่งที่มีรสดี ๆ ให้ และ ๕. ด้วยการปล่อยให้พักให้เที่ยวบ้างในสมัยที่สมควร

ทิตเบื้องต่ำคือทาสและกรรมกร ที่นายบำรุงอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์นายด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. เป็นผู้ตื่นลุกขึ้นก่อน ๒. เป็นผู้พักในภายหลัง ๓. ถือเอาแต่ของที่นายให้ ๔. ทำการงานดี และ ๕. นำคุณของนายไปสรรเสริญ

อุปริมทิต ทิตเบื้องบนคือสมณพราหมณ์ อันกุลบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยกายกรรมประกอบด้วยเมตตา ๒. ด้วยวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา ๓. ด้วยมโนกรรมประกอบด้วยเมตตา ๔. ด้วยความเป็นผู้ไม่ปิดประตู คือห้ามไม่ให้ท่านเข้าบ้านหรือว่าไม่ต้อนรับ และ ๕. ด้วยการมอบให้อามิสคือข้าว น้ำ เป็นต้น

ทิตเบื้องบนคือสมณพราหมณ์ ที่กุลบุตรบำรุงอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยฐานะ ๖ คือ ๑. ห้ามจากบาป ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. อนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม ๔. ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๕. อธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้งและ ๖. บอกทางสวรรค์ให้

ทิต ๖ เหล่านี้ เป็นสังคมมนุษย์เมื่อเราเียนอยู่ในที่ใดที่หนึ่ง ย่อมมีทิตทั้ง ๖ นี้ อยู่โดยรอบตัว จะไปไหนก็ไม่พ้นจากทิตเหล่านี้ฉันทใด ในกลุ่มชนทุก ๆ คน ก็มีบุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่โดยรอบ จะไปไหนก็ไม่พ้นจากบุคคลที่เกี่ยวข้องกันดังกล่าว ฉะนั้น

เมื่อได้ปฏิบัติต่อบุคคลที่เกี่ยวข้องนั้นให้ชอบให้ถูกต้อง ก็ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติป้องกันอันตรายจากทิศเหล่านั้น คือจากบุคคลเหล่านั้น อันหมายความว่าเราเองได้ปฏิบัติชอบแล้ว แต่ว่าทิศเหล่านั้นคือบุคคลเหล่านั้น ปฏิบัติตอบแทน อย่่างไรนั้นก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง โดยมากหรือโดยทั่วไป เมื่อดีไปก็มักจะได้รับดีตอบ เพราะฉะนั้น ก็จะต้องได้รับการปฏิบัติตอบแทนบ้างตามสมควร ส่วนข้อสำคัญนั้นเป็นอันว่าตัวเราเองได้ปฏิบัติชอบหรือถูกต้องแล้ว

ท่านแสดงผลไว้ว่า เมื่อได้ปฏิบัติตนเป็นผู้เว้นจากกรรมชั่ว ๑๔ ข้อ และ ปฏิบัติเป็นการปกปิดภัยอันตรายจากทิศทั้ง ๖ ดังกล่าวนี้แล้ว ก็ชื่อว่าเป็นผู้ชนะโลกทั้ง ๒ คือชนะโลกนี้และชนะโลกอื่น อันหมายความว่าเป็นผู้เริ่ม คือว่าประสบความสำเร็จในโลกทั้ง ๒ นี้ ที่เรียกว่าประสบความสำเร็จในโลกทั้ง ๒ คือได้รับความสุขความเจริญเป็นผู้ตั้งตัวได้โดยชอบ บุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่โดยรอบนั้นก็จะมีเมตตาจิตต่อเรา ไม่ทำอันตรายอะไร ๆ ต่อเรา ก็ชื่อว่าเป็นผู้ไม่มีภัยจากทิศทั้ง ๖

เรื่องหน้าที่ที่สามีจะฟังปฏิบัติต่อภรรยา ถ้ามาดูในสมัยนี้ ก็เป็นของไม่แปลก แต่ถ้าดูไปถึงธรรมเนียมในสมัยนั้นแล้ว การสอนอย่างนี้ก็เท่ากับเป็นการเปลี่ยนแปลงประเพณีของสมัยนั้น ที่ถือผู้หญิงว่าเหมือนอย่างภณฑะ หน้าที่ซึ่งแสดงไว้ในพระสูตรนี้ให้การยกย่องเป็นอย่างดี

ในอรรถกถาของพระสูตรนี้^{๓๔} ได้เล่าถึงประวัติของเวพฺพวันไว้อีกว่า เวพฺพวันคือสวนไผ่นี้เป็นสวนหลวงมาเก่าแก่ มีพระราชอาพระองค์หนึ่งได้เสด็จไปประพาสพระเวพฺพวัน ได้บรรทมหลับอยู่ในบริเวณนั้น ข้าราชการบริพารก็เที่ยวแยกย้ายไป มีงูเห่าตัวหนึ่งเลื้อยตรงเข้ามา ในขณะที่นั้นก็มีการแตตัวหนึ่งวิ่งเข้ามาใกล้พระกรรมของพระเจ้าแผ่นดิน แล้วก็ร้องขึ้น พระเจ้าแผ่นดินก็ตื่นบรรทม งูซึ่งเลื้อยตรงเข้ามานั้นก็เลื้อยหนีไป มีพระราชดำริว่าทรงปลอดภัยก็เพราะกระแตมาร้องให้ตื่นบรรทมขึ้น จึงได้ทรงพระราชทานอภัยแก่กระแต ให้อาหารแก่กระแตในสวนนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า *กัลันทกนิวาปะ* คือเป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต เป็นเขตหวงห้ามไม่ให้ทำอันตรายแก่กระแต ชื่อนี้ก็เรียกกันเรื่อยมา

^{๓๔} ส. วิ. ๓/๑๖๕.

อนาถปิณฑิกเศรษฐี

ในขณะที่ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น สมัยหนึ่ง^{๓๕} คฤหบดีชาวกรุงสววัตถิ แคว้นโกศล ชื่อว่า อนาถปิณฑิกะ ได้เดินทางมาเกี่ยวกับกิจการที่กรุงราชคฤห์ และได้พักที่บ้านของเศรษฐีกรุงราชคฤห์อนาถปิณฑิกคฤหบดีนี้ เป็นสามีของภคินีของเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ คำว่า ภคินี นั้นเป็นพหูเชิงก็ได้ น่องหญิงก็ได้ เมื่อต้องการจะพูดให้ชัดก็มีคำประกอบว่า *เขมฺมฺภคินี* พหูเชิง *ภคินี* น่องหญิง แต่ถ้าใช้คำเดียวมักจะหมายความว่าน่อง แต่ก็อาจหมายถึงกลาง ๆ ก็ได้ เพราะฉะนั้น อนาถปิณฑิกคฤหบดีนี้จึงเป็นน่องเขยของเศรษฐีกรุงราชคฤห์ หรืออาจจะเป็นพหูเชิงก็ได้ จึงมีความสัมพันธ์กัน

ในคราวที่อนาถปิณฑิกคฤหบดีเข้ามาครั้งนั้น เศรษฐีกรุงราชคฤห์ได้นิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์มาเสวยที่บ้านของตน จึงได้สั่งการเตรียมอาหารและสิ่งต่าง ๆ วุ่นวายอยู่ ไม่มีโอกาสมาสนทนาปราศรัยกับอนาถปิณฑิกะ ฝ่ายอนาถปิณฑิกะก็สงสัยว่า มาคราวก่อน ๆ เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็พักการงานมาสนทนาปราศรัยด้วย แต่คราวนี้เห็นยุ่งอยู่กับการสั่งโน่นสั่งนี่ ครั้นเศรษฐีกรุงราชคฤห์สั่งการงานเสร็จเรียบร้อยแล้วจึงได้มาสนทนาปราศรัย อนาถปิณฑิกะก็ถามขึ้นว่าจะทำงานอวาวหวิวามงคล หรือว่าจะเชิญเสด็จพระเจ้าแผ่นดิน พร้อมทั้งเสนามาถวายการเลี้ยง หรือว่าจะบุญชายญอย่างใหญ่ จึงได้สั่งให้เตรียมอาหารและสิ่งต่าง ๆ ไว้มากมาย เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็ตอบว่า ไม่ได้ทำอวาวหวิวามงคล ไม่ได้เชิญเสด็จพระเจ้าแผ่นดิน พร้อมทั้งเสนา แต่ว่าได้ประกอบมหาบุญอย่างใหญ่ คือได้เชิญเสด็จพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์มาเสวยและฉัน อนาถปิณฑิกะได้ยินคำว่า *พุทธะ* ก็เกิดความตื่นเต้น ได้ถามขึ้นหลายครั้งหลายหน เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็กล่าวว่า ได้นิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์มาเสวยและฉัน จึงแสดงความประสงค์จะไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็ตอบว่า เวลานี้ไม่ใช่เวลาให้รอไว้วันรุ่งขึ้น อนาถปิณฑิกะก็ตั้งใจรออยู่

^{๓๕} วิ. จุลล. ๗/๑๐๒/๒๔๑-๒๕๖.

ในคืนวันนั้น ตั้งใจว่ารุ่งขึ้นจะไปเฝ้า แต่ก็ได้ตื่นขึ้นตั้งแต่ก่อนสว่าง มีความต้องการจะไปเฝ้าเป็นอย่างมาก จึงได้ลุกขึ้นและออกไปทางประตูเมืองที่ชื่อว่า สีตวัน ไปยังพระเวฬุวันในเวลานั้น พระพุทธเจ้าได้ตื่นบรรทมและได้เสด็จจงกรมอยู่ อนาคตปิณฑิกะก็ได้เข้าไปเฝ้าและได้กราบทูลว่า ทรงอยู่สบายดีหรือ เป็นคำทักทายอย่างธรรมดา แต่ว่าสำนวนทักในครั้งนั้นใช้ว่านอนสบายดีหรือหมายความว่า อยู่สบายดีหรือ พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า พราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ดับกิเลสแล้วคงอยู่สบายทุกเมื่อ ต่อจากนั้นพระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงอนุပ္พุททิกถา ครั้นทรงแสดงจบ แล้วทรงเห็นว่า อนาคตปิณฑิกะเป็นผู้มีจิตควรมิจิตอ่อน มิจิตปราศจากนิเวรณ เหมือนอย่างเป็นผ้าที่ได้ซักให้สิ่งที่ไม่บริสุทธิ์สะอาด ลื่นไปแล้ว เป็นผ้าที่บริสุทธิ์สะอาด สมควรจะรับน้ำย้อมได้ ก็ทรงแสดงอริยสัจ ๔ ต่อไป อนาคตปิณฑิกะเมื่อได้สดับแล้ว ก็เกิดดวงตาเห็นธรรมว่า สิ่งใดที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดก็มีความดับไปเป็นธรรมดา คือเห็นทุกข์สัจจะความจริงคือทุกข์ขึ้น บรรดาสิ่งทั้งหลายในโลก ล้วนเป็นสิ่งที่เกิดมีดับ เมื่อเห็นความจริงอันนี้ ประจักษ์ชัดขึ้น ท่านแสดงว่า ได้เกิดธรรมจักขุคือดวงตาเห็นธรรมขึ้น อันเป็นมรรคผลขั้นแรกในพระพุทธศาสนา อนาคตปิณฑิกะก็ได้กล่าววาทะถึงพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งพระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ และแสดงตนเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนาแล้ว ก็กราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ให้ไปเสวยและไปฉันในวันต่อไป พระพุทธเจ้าก็ทรงหนึ่งซึ่งเป็นอาการรับอาราธนา

ครั้นอนาคตปิณฑิกะกลับมาสู่บ้านของราชคหิกเศรษฐีแล้ว เศรษฐีก็กรูกราชคฤห์ได้ทราบก็ขอรับเป็นผู้จัดให้อนาคตปิณฑิกะก็ไม่ยอม ว่าจะจัดเอง นายบ้านจนถึงพระเจ้าพิมพิสารได้ขอและได้ทรงขอช่วยจัดพระราชทาน อนาคตปิณฑิกะก็คงไม่ยอมจะจัดเอง เพราะว่าได้เตรียมผู้คนและสิ่งต่าง ๆ ไว้โดยพร้อมเพรียง อนาคตปิณฑิกะก็จัดสิ่งต่าง ๆ ครั้นถึงเวลาก็กราบทูลเวลา พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ก็เสด็จมาที่บ้านของราชคหิกเศรษฐี ครั้นเสวยเสร็จเรียบร้อยแล้ว อนาคตปิณฑิกะก็กราบทูลอาราธนาให้เสด็จไปประทับที่กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระพุทธะทั้งหลาย ย่อมอมิภรมย์สุญญาคือเรือนว่าง อนาคตปิณฑิกะทูลว่า ทราบแล้ว พระพุทธเจ้าเสด็จกลับ

ฝ่ายอนาถปิณฑิกะ ครั้นจัดธุรกิจต่าง ๆ ในกรุงราชคฤห์เสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็เดินทางออกจากกรุงราชคฤห์ กลับไปสู่กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล และได้จัดเตรียมระยะทางที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปสู่กรุงสาวัตถี ได้สั่งให้จัดทำอาราม จัดสร้างวิหาร และกำหนดการถวายทาน คือจัดเตรียมเรื่องอาหารไว้เป็นระยะ ๆ จนถึงกรุงสาวัตถี ครั้นได้ไปถึงกรุงสาวัตถีแล้วจะได้ไปตรวจดูว่าที่ที่ไหนสมควรจะสร้างเป็นอาราม ก็ไปพบสวนของพระราชกุมารองค์หนึ่งทรงพระนามว่า *เซตตะ* หรือ *เซต* เป็นที่ที่เหมาะสมจะทำเป็นอารามเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ มีลักษณะดังที่พระเจ้าพิมพิสารทรงเลือกดังที่กล่าวมาแล้ว จึงได้ไปติดต่อขอซื้อที่กับเจ้าเซต เจ้าเซตก็ตอบว่า ไม่ยอมขายให้ แต่ถ้าเอาเงินมาเกลี้ยลาตจนเต็มพื้นที่นั้นแหละ อนาถปิณฑิกะก็ตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็เป็นอันตกลงซื้อเจ้าของก็บอกว่า ไม่ยอม เรื่องก็ไปถึงตุลาการ ตุลาการก็ตัดสินว่า เมื่อเจ้าเซตได้กำหนดราคาตั้งนั้นแล้ว และอนาถปิณฑิกะก็ตกลงให้แล้ว ก็เป็นอันว่าให้ถือว่าขาย เจ้าเซตก็ต้องตกลง อนาถปิณฑิกะก็ซื้อสวนของเจ้าเซตนั้นด้วยวิธีเอาเงินมาเกลี้ยจนเต็มพื้นที่ เมื่อเอาเงินมาเกลี้ยครั้งแรกยังเหลือที่อยู่อีกหน่อยหนึ่งใกล้ซุ้ม เจ้าเซตก็ขอเป็นผู้มีส่วนทำบุญด้วย ในส่วนที่เหลือนั้น คือไม่ต้องเอาเงินมาเกลี้ยให้เต็ม เป็นอันว่าที่ยังเหลืออีกหน่อยก็ยกให้เป็นการร่วมสร้างวัดด้วย อนาถปิณฑิกะก็ยินยอม

เมื่อซื้อกันเสร็จเรียบร้อยแล้ว อนาถปิณฑิกะก็สร้างวิหารคือกุฏิซึ่งเป็นที่อยู่สร้างบริเวณ สร้างซุ้ม สร้างศาลาสำหรับเป็นที่อุปัฏฐากบำรุง สร้างโรงไฟ สร้างกบปียกกุฏิ คือกุฏิสำหรับเก็บอาหาร เมื่ออาหารเก็บไว้ในที่นั้นจึงจะสมควร กับปิยะ แปลว่า สมควร จึงเรียกว่า *กบปียกกุฏิ* สร้างวัจจกุฏิ สร้างที่จงกรม ที่จงกรมนั้นคือที่สำหรับเดินเพื่อปฏิบัติทางจิตใจ ในการปฏิบัติทางจิตใจนั้น นิยมให้นั่งหรือว่าให้เดิน ที่นั่งนั้นก็จัดไว้เป็นที่เป็นที่เดินที่เดินก็จัดไว้เป็นที่เป็นที่เดินเหมือนกัน สร้างศาลาจงกรม สร้างบ่อน้ำ สร้างศาลาบ่อน้ำ สร้างชันตาคาร *ชันตาคาร* นี้ก็แปลว่า เรือนไฟ สร้างศาลาชันตาคารคือศาลาเรือนไฟ แต่เรือนไฟที่ชื่อชันตาคารนี้ ในเมืองไทยเห็นจะไม่มี แต่ได้ยินว่าอินเดียยังใช้อยู่ คือใช้เป็นที่อบกายให้แห้งออก และเอาแห้งนั้นเองเป็นเหมือนอย่างน้ำอบเมื่อแห้งออก โชกแล้วก็เซ็ดตัวให้เกิดความสะอาด ชันตาคารนี้ก็เป็นที่อบแห้งนั้นเอง สร้างสระโบกขรณี สร้างมณฑป ส่วนเจ้าเซตนั้นได้สร้างซุ้มในโอกาสที่ตนเป็นผู้บริจาค

คำว่า *อนาถปิณฑิกะ* แปลว่า ผู้ให้ก้อนข้าวแก่คนอนาถ คือคนไม่มีที่พึ่ง ไม่ใช่เป็นชื่อเดิมของคฤหบดีผู้นี้ เดิมชื่อว่า *สุทัตตะ* *สุทัตตคฤหบดี* เป็นผู้มั่งคั่งใจกว้างขวาง ยินดีบริจาคทานเพื่อคนยากจนขัดสนทั่ว ๆ ไป จนถึงได้เกิดมีชื่อขึ้นใหม่ว่า *อนาถปิณฑิกะ* และใช้ชื่อนี้กันเป็นที่ทั่ว ๆ ไป

เจ้าเซตนั้น คำว่า *เซตตะ* แปลว่า *ชนะ* ในอรรถกถาอธิบายว่า เมื่อประสูติพระเจ้าแผ่นดินทรงชนะข้าศึก จึงได้พระราชทานนามพระราชกุมารว่า *เซตตะ* เป็นนิมิตแห่งการชนะซึ่งถือว่าเป็นมงคล สวณของเจ้าเซตนี้เรียกว่า *เซตวัน* เรามาใช้เป็น *เซตุน* อย่างวัดพระเชตุพน เอา อุ ใส่เข้าอีก แต่เป็นภาษาไทย เป็นอารามของอนาถปิณฑิกะ คืออนาถปิณฑิกะเป็นผู้สร้างถวายมาในชั้นอรรถกถา ได้แสดงมูลค่าไว้ว่า ค่าที่มีราคาถึง ๑๘ โกฏิ ค่าเสนาสนะอีก ๑๘ โกฏิ และเตรียมไว้สำหรับงานฉลองและกิจการอื่นอีก ๑๘ โกฏิ รวมเป็น ๕๔ โกฏิ

อนาถปิณฑิกะ นี้เป็นผู้บำรุงพระพุทธศาสนาในส่วนทานมัยมากมาย ดังจะได้กล่าวต่อไปในเวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล

พระปุลณณะ

จะเล่าประวัติของพระสาวกบางรูป ซึ่งได้ออกบวชในระยะเหล่านี้ก็มี *พระปุลณณะ*^{๓๖} เป็นบุตรของนางพราหมณ์ชื่อว่า นางมันตานี จึงเรียกว่า พระปุลณณะมันตานีบุตร ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์มหาศาลในบ้านพราหมณ์ชื่อว่า โทณวัตถุ ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ เป็นหลานของพระอัญญาโกณฑัญญะ เมื่อท่านพระอัญญาโกณฑัญญะไปประกาศพระศาสนา ก็ได้ไปบ้านโทณวัตถุนี้ และได้ชักนำหลานของท่านผู้นี้บวช ครั้นท่านบวชให้หลานของท่านแล้วก็กลับ ส่วนพระปุลณณะยังคงพักอยู่ในที่นั้น ได้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุถึงผลที่สุดในพระพุทธศาสนาแล้ว ได้บวชกุลบุตรในที่นั้นอีกประมาณ ๕๐๐ คน

^{๓๖} มโน. ปุ. ๑/๒๑๖-๒๒๒.

ในอรรถกถาที่แสดงประวัติท่านได้แล้วว่า ท่านได้แสดงกถาวัตถุ คือ ถ้อยคำที่ควรพูด ๑๐ อย่าง ที่ปรากฏขึ้นแก่ท่านเอง สัจสอนศิษย์ คือ

๑. อับปิจนกถา	ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย
๒. สันตุฏฐิกถา	ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ
๓. ปวิเวกกถา	ถ้อยคำที่ชักนำให้หลีกเลี่ยงหาความสงบสงัด
๔. อสังสัคคกถา	ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่ระคนด้วยหมู่คณะ
๕. วิริยารัมภกถา	ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารถนาความเพียร
๖. สีลกถา	ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล
๗. สมาธิกถา	ถ้อยคำที่ชักนำให้ปฏิบัติในสมาธิ
๘. ปัญญาภกถา	ถ้อยคำที่ชักนำให้อบรมปัญญา
๙. วิมุตติกถา	ถ้อยคำที่ชักนำให้ปฏิบัติเพื่อผลคือความหลุดพ้น
๑๐. วิมุตติญาณทัสสนกถา	ถ้อยคำที่แสดงความรู้ความเห็นในวิมุตติ

ในภายหลัง ท่านได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้สนทนาเรื่องวิสุทธิ ๗ กับท่านพระสารีบุตรเถระ^{๓๗} พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านให้เป็นเอตทัคคะในทางเป็นพระธรรมกถึก

คำว่า *เอตทัคคะ* นี้ประกอบด้วยศัพท์ว่า *เอต* แปลว่า *นี้* *อัครคะ* แปลว่า *เลิศ* รวมกันแปลว่า *นี้เป็นเลิศ* ตัดเอามาจากประโยคภาษาบาลีที่แสดงยกย่องพระสาวก บรรดาพระสาวกทั้งหลาย ท่านรูปใดเป็นเลิศในทางใด พระพุทธเจ้าตรัสแสดงว่า *เอตทัคคัง* ท่านผู้นี้เป็นเลิศในทางนั้น จึงนำเอาคำว่าเอตทัคคะนี้ มาใช้เรียกผู้ที่เป็นเลิศหรือเป็นยอดในทางใดทางหนึ่ง เรื่องพระปุนณมนตานีบุตรนี้ ควรจะเล่าไว้ก่อนพระพุทธเจ้าเสด็จถึงกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรก

^{๓๗} รกวินิตสูตต ม.มู. ๑๒/๒๘๗/๒๙๒-๓๐๐.

ศากยราชกุมารทั้ง ๖

ราชกุมาร ๖ องค์กับช่างกลบ ๑ คนออกบวช เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรกที่เสามาแล้วนั้น เมื่อเสด็จกลับ ได้จาริกไปโดยลำดับ เสด็จถึงอนุปิยอัมพวัน แคว้นมัลละ ที่อยู่เบื้องหน้ากรุงกบิลพัสดุ์ ในหนังสือบางเล่มบอกว่า ไม่ไกลกันนัก ได้มีศากยราชกุมาร ๖ องค์ คือ ภัททियราชา อนุรุทธะ อานันทะ ภัคคุ กิมพิละ เทวทัต กับช่างกลบอีก ๑ คน ชื่อว่า อุบาสี ได้ออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ตามพระพุทธเจ้าไปขอบวชที่อนุปิยอัมพวันนั้น มีเรื่องเล่าไว้ในสังฆเภทชั้นธะ^{๓๔} โดยย่อว่า มีศากยราชกุมาร ๒ องค์ คือ *มหานามะ* ผู้เป็นเชษฐากับ*อนุรุทธะ* ผู้เป็นอนุชา อนุรุทธะผู้เป็นอนุชานั้น เป็นที่รักของมารดาเป็นอย่างยิ่ง และได้รับทำนุบำรุงให้เป็นสุขอยู่ด้วยการเล่นและเครื่องบำรุงต่าง ๆ จนถึงกล่าวว่า มีปราสาทเป็นที่อยู่ใน ๓ ฤดู และได้รับทำนุบำรุงให้มีความสุขอยู่ในปราสาททั้ง ๓ ฤดูนั้น คล้ายกับพระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้เสด็จออกทรงผนวช ส่วนมหานามะผู้เชษฐาต้องประกอบการทำงาน เพราะมีพระชนมายุมากกว่าศากยราชกุมารทั้ง ๒ พระองค์นี้จึงได้หารือกันว่า ได้มีศากยราชกุมาร ผู้มีชื่อเสียงออกบวชตามพระพุทธเจ้ากันเกือบจะทุกราชตระกูล แต่ว่าในตระกูลของทั้ง ๒ องค์นี้ยังไม่มีใครออกบวช ก็ควรที่จะต้องออกบวชกันสัก ๑ องค์ ถ้าไม่มหานามะก็ต้องเป็นอนุรุทธะ อนุรุทธศากยะก็บอกว่า ไม่สามารถจะบวชได้ ให้มหานามะผู้เชษฐาบวช มหานามะผู้เชษฐาก็บอกว่า ถ้าไม่บวช มหานามะก็จะบวชเอง แต่ว่าอนุรุทธะจะต้องประกอบการทำงาน คือจะต้องทำกสิกรรม และจะต้องเรียนเรื่องการทำนา มหานามะก็สอนอนุรุทธะให้ทราบถึงวิธีทำนาตั้งต้นแต่ การไถ การหว่าน อนุรุทธะได้ยินดั่งนั้นก็ถามขึ้นว่า การงานนี้เมื่อไรจะเสร็จกัน มหานามะก็ตอบว่า ไม่มีเสร็จสิ้น ต้องทำกันเรื่อยไป พระชนกชนนีและบรรพบุรุษก็ทำการทำงานกันจนสิ้นพระชนม์ไปตาม ๆ กัน แต่ว่าการงานก็ไม่เสร็จสิ้น เพราะฉะนั้น เรื่องของการงานไม่มีจบ อนุรุทธะก็ตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้พ็อยู่ทำการงาน ส่วนตนเองจะบวช

^{๓๔} วิ. จุลล. ๗/๑๕๕/๓๓๘-๓๓๙.

จึงเข้าไปลามารดา มารดาก็ไม่ยอมให้บวชเพราะว่าเป็นที่รักของมารดามาก อนุรุทธะก็อ่อนวอนถึง ๓ ครั้ง มารดาจึงตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้ไปชวนภททียศากยราชา ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินครอบครองศากยราชสมบัติ ถ้าพระองค์ทรงบวชด้วยก็อนุญาต อนุรุทธะจึงเข้าไปเฝ้าภททียศากยราชาและได้ ทูลว่า การบวชของตนเนื่องด้วยภททียศากย ฝายภททียศากยก็ตรัสว่า ถ้าบรรพชาของอนุรุทธะจะเนื่องหรือไม่เนื่องด้วยพระองค์ก็ตาม เรากับท่าน (คือภททียศากย กับอนุรุทธะ) ท่านจงบวชตามสบาย อนุรุทธะจึงพูดตกลงเอาทีเดียวว่า ทั้ง ๒ จะบวชด้วยกัน ภททียศากยก็ตอบว่า ยังไม่อาจที่จะบวชได้ ถ้าหากว่าจะให้ทำอย่างอื่นที่สามารถก็จะทำได้ ให้อนุรุทธะไปบวชผู้เดียว อนุรุทธะก็บอกว่า มารดาได้พูดไว้ว่า ถ้าภททียศากยราชาซึ่งเป็นสหายของอนุรุทธะบวช ก็อนุญาตให้อนุรุทธะบวช และบัดนี้ภททียศากยราชาได้ตักพระโอรสแล้ว ว่า “เรากับท่าน...” แม้จะตรัสค้ำไว้เท่านั้น ก็ฟังได้ว่า “เราจักบวชกับท่าน” เมื่อเป็นเช่นนั้นก็จะต้องบวชด้วยกัน ภททียศากยเมื่อตรัสพลาดออกไปแล้ว จึงต้องทรงรักษาด้วยคำรักษาสัจจะ จึงได้ขอผลัดตัวอีกสัก ๗ ปีค่อยบวช อนุรุทธะไม่ยินยอม จึงลดลง มาโดยลำดับ จนถึง ๗ วัน ก็ตกลง ภททียศากยจึงทรงมอบราชสมบัติให้แก่พระโอรส และพระภาคาคือพี่น้อง ในระหว่าง ๗ วันนั้น และได้ชักชวนกันอีก คือ *อานันทะ* ซึ่งเป็นโอรสของอมิตตทศกษะ *ภคคุ* *กิมพิละ* ผู้ซึ่งไม่ปรากฏว่าเป็นโอรสของใคร *เทวทัต* ซึ่งเป็นโอรสของสุปปพุทธสักกะ ซึ่งเป็นอนุชาของ พระนางยโสธราพิมพา พระมารดา พระราหุล รวมเป็นศากยราชกุมาร ๖ องค์ ได้ออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ เมื่อออกไปจากกรุงนั้นก็มิเสนา (กองทัพ) ตามส่งจนถึงสิ้นอาณาเขตก็ให้กองทัพกลับ แล้วได้เข้าไปในเขตของแคว้นมัลละ ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้นก็ได้ออดเครื่องประดับออกห้อมอบให้แก่ *อุบาลี* ช่างกลบกล แล้วบอกให้อุบาลีกลับ ประทานห้อมเครื่องประดับทั้งหมดให้เพื่อจะได้ใช้จ่ายเลี้ยงชีวิต อุบาลีรับเอาห้อมเครื่องประดับมาได้หน่อยหนึ่งก็หวนคิดขึ้นว่า ถ้าจะกลับไป เจ้าศากยะทั้งหลายก็อาจที่จะฆ่าตนเสียได้ เพราะคงจะคิดว่าตนได้ทำร้ายราชกุมาร ทั้ง ๖ องค์นั้น และนำเอาเครื่องประดับนี้มา ก็เมื่อพระราชกุมารทั้ง ๖ องค์นี้ ออกบวชได้ ตนก็ควรจะสละได้ จึงได้เอาห้อมเครื่องประดับนั้นแขวนต้นไม้ แล้วก็กลับไปหาพระราชากุมารทั้ง ๖ องค์นั้น ขอบตามไปบวชด้วย เพราะฉะนั้น จึงรวม ทั้ง ๗ ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่อนุพยัมพวันนั้น และได้กราบทูลขอบวช

ในเบื้องต้น ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์ได้ทูลขอให้ทรงบวชอุปาสีซึ่งเป็นช่วงกัลบกก่อน เพื่อว่าเมื่อบวชเสร็จแล้วจะได้ทำความเคารพแก่อุปาสีซึ่งได้บวชแล้ว เป็นการทอลาภมานะคือความถือตัวถือตน พระพุทธเจ้าก็ทรงให้อุปาสีบวชก่อน ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้นก็ทำความเคารพแก่พระอุปาสี ซึ่งเคยเป็นช่วงกัลบกของตนมา แล้วก็ทูลขอบวช พระพุทธเจ้าก็ประทานให้ทั้ง ๖ องค์นั้นอุปสมบท

ในหนังสือที่เล่าประวัติของท่านพระภททियะได้แสดงว่า พระภททियะ เป็นโอรสของนาง กาทิโคธา เป็นราชาแห่งวงศ์ศากยะ ประวัติอื่นนอกจากนี้ไม่ได้แสดงไว้ในชั้นบาลีนี้ มีเรียกว่าราชาก็แต่ท่านภททियะนี้ ส่วนพระเจ้าสุทโธทนะ นั้นเรียกแต่เพียงว่า สุทโธทนะสักกะ ครั้นมาถึงชั้นอรรถกถาจึงได้เรียกพระเจ้าสุทโธทนะว่าราชา เพราะฉะนั้น ก็ยังไม่ชัดว่าตามประวัติที่แท้จริงจะเป็นอย่างไร แต่ว่าเมื่อท่านภททियะมาบวชแล้ว ก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ภายในพรรษานั้นเอง และมักจะเปล่งอุทานว่า *อโห สุขุ* ที่แปลว่า เป็นสุขจริงหนอ หรือว่า *โอเป็นสุข* ฝ่ายพวกภิกษุก็ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่าบางทีท่านจะคำนึงถึงความสุขในราชสมบัติ แล้วมาเปล่งอุทานดั่งนั้น พระพุทธเจ้าก็ตรัสเรียกท่านมา แล้วถามว่าที่ท่านเปล่งอุทานว่า *อโห สุขุ* อยู่บ่อย ๆ นั้นหมายความว่าอย่างไร ท่านก็ตอบว่า เมื่อท่านเป็นราชาอยู่นั้น ต้องคอยเอาใจใส่ป้องกันรักษาทั้งภายในทั้งภายนอก ตั้งแต่ภายในพระราชนิเวศน์จนตลอดราชอาณาจักร ถึงจะได้จัดการอารักขาอย่างดีที่สุด ก็ยังมีความกังวลไม่มีความสุข แต่ครั้งนี้ได้มาบวชอยู่ดั่งนี้ แม้จะอยู่เพียงผู้เดียวในป่า ก็ไม่รู้สึกว่ามีอันตรายมาจากไหน ท่านรู้สึกว่าเป็นสุขอย่างยิ่ง จึงได้เปล่งอุทานดั่งนั้น ต่อมาพระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านให้เป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้มีสกุลสูง

พระอนนรุทธะ นั้น ท่านได้ไปพักบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ที่ป่าจันทน์วันสมิททายวัน ในรัฐเจติ ก่อนจะไป ท่านได้เรียนกรรมฐานในสำนักของพระธรรมเสนาบดีคือ พระสารีบุตร ท่านได้ตรีกถึงธรรม ๗ ข้อ ที่เรียกว่า *มหาปริสวิตก*^{๓๙} แปลว่า ความตรึกของมหาบุรุษ คือ

^{๓๙} อัง อฎฐก. ๒๓/๒๓๒/๑๒๐

- ข้อ ๑ ธรรมนี้ เป็นของบุคคลผู้มีความปรารถนาน้อย ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีความปรารถนามาก
- ข้อ ๒ ธรรมนี้ เป็นของบุคคลผู้สันโดษ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้ไม่สันโดษ
- ข้อ ๓ ธรรมนี้ เป็นของบุคคลผู้สงบสงัดจากหมู่คณะ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้คลุกคลีด้วยหมู่คณะ
- ข้อ ๔ ธรรมนี้ เป็นของบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้เกียจคร้าน
- ข้อ ๕ ธรรมนี้ เป็นของบุคคลผู้มีสติที่ตั้งมั่น ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีสติที่หลงลืม
- ข้อ ๖ ธรรมนี้ เป็นของบุคคลผู้มีใจตั้งมั่นเป็นสมาธิ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีใจไม่เป็นสมาธิ
- ข้อ ๗ ธรรมนี้ เป็นของบุคคลผู้มีปัญญา ไม่ใช่เป็นของบุคคลทรมปัญญา

ในขณะนั้น พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในเภสภกพาววันมิกทายะ ใกล้กับเมืองสูงสุमारิระ ในแคว้นภคคะ ได้เสด็จมาทรงแสดงเพิ่มเติมให้อีกข้อหนึ่ง เป็นข้อที่ ๘ ว่า ธรรมนี้เป็นของบุคคลผู้ยินดีในธรรมที่ไม่เนิ่นช้า และได้ตรัสแสดงอานิสงส์ของการตรีกอยู่ในวิตก ๘ ข้อนี้ว่า เมื่อมีความตรีกอยู่เสมอดังนี้ และเมื่อนุ่งห่มผ้าบังสุกุลก็จะเหมือนกับนุ่งห่มผ้าที่ตีพิเศษของเศรษฐีคฤหบดี เมื่ออาศัยอาหารบิณฑบาตก็เหมือนอย่างได้บริโภคสิ่งที่มีรสเลิศต่าง ๆ ของเศรษฐีคฤหบดี เมื่ออยู่โคนต้นไม้ก็เหมือนอยู่บนเคหาสน์ที่งดงามของเศรษฐีคฤหบดี เมื่อฉันยาดองด้วยน้ำมูตรเน่าก็เหมือนอย่างได้ฉันเภสัช ๕ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยที่ตีพิเศษของเศรษฐีคฤหบดี เพราะว่าเมื่อตรีกอยู่ ก็จะทำให้เกิดความสันโดษเล็กน้อย เมื่อมีความสันโดษเล็กน้อยอยู่ ก็จะมีคามยินดีพอใจอยู่ในปัจจัยที่บริโภค เมื่อมีความยินดีพอใจอยู่ในปัจจัยที่บริโภค แม้ปัจจัยนั้นจะเป็นเช่นไรก็ไม่แปลก ในพระบาลีนี้ได้เล่าว่าเมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จกลับจากไปหาท่านแล้ว ก็ได้มาตรัสมหาบุรุษวิตกทั้ง ๘ ข้อนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย และได้ทรงอธิบาย โดยย่อว่า

ข้อว่า มีความปรารถนาน้อยนั้น ก็คือแม้จะเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย มีสันโดษเป็นต้น จนถึงยินดีอยู่ในธรรมที่ไม่เนิ่นช้า แต่ก็ไม่ปรารถนาที่จะให้ใครรู้ว่าตนเป็นผู้ที่เป็นเช่นนั้น คือไม่ปรารถนาที่จะอวดตนที่จะแสดงตน

ข้อว่า สันโดษ ก็คือยินดีอยู่ด้วยปัจจัยทั้ง ๔ ตามมีตามได้

ข้อว่า สงบสงัดจากหมู่คณะ ก็คือเมื่อมีผู้ใดมาหาก็ไม่พูดให้ยืดยาว แต่ว่า ชักพูดให้เรื่องสั้นเข้า ที่เรียกว่าพูดด้วยถ้อยคำที่เป็นการส่งกลับ

ข้อว่า ปรารถนาความเพียร ก็คือบำเพ็ญเพียรในที่ ๔ สถานดังที่แสดงไว้ในปธาน ๔

ข้อว่า มีสติตั้งมั่น ก็คือมีสติไม่หลงลืม ระลึกถึงการที่ทำคำที่พูดแม้นานได้

ข้อว่า มีใจตั้งมั่นเป็นสมาธิ ก็คือบำเพ็ญสมาธิที่แน่วแน้อย่างสูงก็ถึงฉาน

ข้อว่า มีปัญญา ก็คือ อบรมให้เกิดความรู้ความเห็น ว่า สิ่งที่เกิดก็มีดับ เป็นธรรมดา

ข้อว่า ยินดีในธรรมที่ไม่เนิ่นช้า ก็คือยินดีในการที่จะปฏิบัติให้ได้ถึงมรรคผล โดยรวดเร็ว ไม่ให้เนิ่นช้าอยู่ด้วยกิเลสที่เป็นเครื่องถ่วงต่าง ๆ

พระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำให้พระอนุรุทธะจำพรรษาอยู่ที่ป่าจันทน์วันสมิคทายัน ท่านได้บำเพ็ญเพียรและก็ได้มรรคผลที่สุดในพรรษานั้น ในภายหลังพระศาสดาก็ได้ทรงตั้งท่านให้เป็นเอตทัคคะ ในด้านที่เป็นผู้มีทิพยจักขุ คือจักขุเป็นทิพย์

ส่วน พระอานนท์ ได้ฟังธรรมของท่านพระปุลณณ์มันตานีบุตร ได้สำเร็จ โสดาปัตติผล และต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วได้ ๒๐ ปี ท่านจึงได้เป็น พุทธอุปัฏฐากประจำองค์พระพุทธเจ้าจนปริณิพพาน เรื่องของท่านจะได้เล่าในตอนหลัง

ภาคฯ กับ กิมพิละ นั้น ได้บำเพ็ญเพียรจนสำเร็จถึงผลที่สุด แต่ก็ไม่มีการวัด เล่าไว้เป็นพิเศษ

ส่วน อุบาลี ช่างกลบกันนั้น ท่านได้เรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระศาสดา ที่แรกได้ทูลลาออกไปบำเพ็ญในป่า แต่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ถ้าไปอยู่ป่าก็จะสำเร็จ รุจรเพียงอย่างเดียว แต่ถ้าอยู่ในสำนักของพระองค์จะสำเร็จรุจรทั้ง ๒ ได้แก่

วาสฏฺระ หมายถึง วิปัสสนาธุระ หรือการปฏิบัติสมณธรรม และ คันถุระ การเรียน คัมภีร์ ต่อมาท่านได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในพรรษานั้น ท่านได้ศึกษามีความรู้แตกฉาน ในพระวินัย พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องให้เป็นเอตทัคคะในทางพระวินัย ที่เรียกว่า วินัยธร

ส่วนผู้ที่แตกเหล่าออกไปนั้นก็คือ พระเทวทัต ซึ่งมีเลวว่า ได้บำเพ็ญเพียรจน ได้ฤทธิ์ ซึ่งเป็นของปุถุชน ในเวลาต่อมาได้เป็นผู้มุ่งลากลักการะ และได้ก่อเหตุที่ไม่ สงบขึ้นหลายอย่างหลายประการ จนถึงได้ทำโลหิตุปบาท ได้ทำสังฆเภท ซึ่งจะได้ เล่าในเมื่อถึงวาระ

ในระหว่างพรรษาเหล่านี้ ได้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นหลายอย่าง พระพุทธเจ้า ได้พระสาวกที่สำคัญมากองค์ แม้ในฝ่ายคฤหัสถ์ก็ได้อุบาสกอุบาสิกาที่เป็นกำลังเกี่ยวข้อง ในพระพุทธศาสนาก็มากท่านจะได้เล่าถึงแพทย์หลวงประจำพระองค์ พระเจ้าแผ่นดิน กรุงราชคฤห์และประจำพระองค์พระพุทธเจ้าด้วย

ชีวกโกมารภัจ

แพทย์หลวงผู้นี้มีชื่อว่า ชีวกโกมารภัจ เป็นชื่อที่ในวงการแพทย์แผนโบราณ ได้รู้จักและนับถือกันมากในประเทศไทยเป็นเวลาช้านาน ในบาลีจิวรชันธกะ^{๔๐} ได้มี เรื่องเล่าถึงประวัติของนายแพทย์ผู้นี้ไว้ว่า ในสมัยพุทธกาลกรุงเวสาลี นครหลวง ของรัฐวัชชีเจริญใหญ่โต มีประชาชนพลเมืองมากมีเครื่องอุปโภค บริโภคบริบูรณ์ มีปราสาทอาคารบ้านเรือนคับคั่ง มีสวนมีสระเป็นที่รื่นรมย์มากมาย ทั้งมีนางคณิกา ชื่อว่า อัมพาลี ซึ่งมีรูปงามประดับพระนครให้งดงาม นางอัมพาลีนั้นต้อนรับบุรุษ ด้วยกำหนด ๑ ราตรี ต่อ ๕๐ กหาปณะ

ในครั้งนั้น ได้มีพวกคฤหบดีชาวกรุงราชคฤห์ นครหลวงมคธ คณะหนึ่ง ไปกรุงเวสาลีด้วยกิจธุระบางอย่าง ได้เห็นกรุงเวสาลีเจริญใหญ่โต ทั้งสนุกสนานกัน อย่างนั้น ครั้นกลับมาแล้วจึงได้เข้าเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร กราบทูลให้ทรงทราบถึงเรื่อง

^{๔๐} วิ.จุลล ๕/๑๖๘/๑๒๘-๑๔๑.

กรุงเวสาลีตามที่ได้ไปเห็นมา และกราบทูลแนะนำให้ทรงตั้งสตรีรูปงามผู้หนึ่งให้เป็นนางคนิกาสำหรับพระนครราชคฤห์อย่างนครเวสาลี พระเจ้าพิมพิสารก็ประทานอนุญาตพวกคฤหบดีเหล่านั้น จึงได้เลือกมารีรูปงามผู้หนึ่งชื่อว่า *สาลาวดี* ตั้งให้เป็นนางคนิกาประจำนครราชคฤห์ และตั้งอัตราบำเรอราตรีละ ๑๐๐ กหาปณะ ในสำนักของนางคนิกานี้จัดให้มีการพ้อนรำขับร้องเป็นเครื่องบำรุงความเพลิดเพลินต่าง ๆ

เรื่องการตั้งนางคนิกาสำหรับประจำเมืองนี้ ได้เป็นประเพณีของบางรัฐในอินเดียในสมัยนั้น หญิงรูปงามผู้หนึ่งจะต้องถูกเลือกให้เป็นนางคนิกา เป็นสาธารณะสำหรับชายทั่วไป เป็นที่นิยมว่าเป็นเครื่องประดับพระนครให้สวยงามอย่างหนึ่ง เช่นสวนและสระที่น้ำรื่นรมย์ จึงได้เรียกว่า *นครโสภณิ* ที่แปลว่าเป็นหญิงงามแห่งนคร ในบางรัฐถ้าปรากฏว่าหญิงงามที่สุดเป็นที่ป้องกันมากแล้ว ก็จะถูกจัดให้เป็นนครโสภณิ ไม่ยอมให้ไปตกแก่ผู้ใดโดยเฉพาะ

ในเวลาต่อมา นางสาลาวดีได้ตั้งครรภขึ้นเห็นว่าหญิงมีครรภ์ไม่เป็นที่ชอบใจของบุรุษ จึงเก็บตัวด้วยแสดงว่าป่วยไข้ ต่อมานางคลอดบุตรเป็นชาย จึงให้นางทาสีนำไปทิ้งในที่หยากเยื่อ มักถือเป็นธรรมเนียมว่าถ้าคลอดบุตรเป็นหญิง ก็จะเลี้ยงไว้และให้สืบอาชีพต่อไป แต่ถ้าเป็นชายก็ไม่เลี้ยง แต่ว่าเป็นบุญของเด็กคนนั้น เพราะได้มีพระราชกุมารซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าพิมพิสารองค์หนึ่ง มีพระนามว่า *อภัย* ได้เสด็จไปสู่วัดที่เฝ้าพระเจ้าแผ่นดินในเวลาเช้า ได้ทรงเห็นฝูงกาบินว่อนอยู่ในที่ซึ่งทารกถูกทิ้งไว้ ก็ได้โปรดให้มหาดเล็กไปตรวจดูว่ามีอะไร ก็ได้เห็นมีเด็กถูกทิ้ง ก็ตรัสถามว่า ยังมีชีวิตอยู่หรือไม่ มหาดเล็กก็ทูลตอบว่า ยังมีชีวิตอยู่ เพราะฉะนั้น จึงได้มีชื่อว่า *ชีวก* และได้โปรดให้นำไปวาง โปรดให้จัดพี่เลี้ยง นางนมเลี้ยงดูไว้เป็นอย่างดี เพราะฉะนั้น จึงได้มีชื่อต่อว่า *โกมารภัก* หรือ *ชีวกโกมารภัก*

ต่อมาเมื่อชีวกโกมารภักนั้นเติบโตขึ้นแล้ว ก็ได้กราบทูลถามอภัยราชกุมารถึงมารดาบิดาของตน พระราชกุมารก็ตรัสว่า พระองค์ไม่ทรงรู้จักมารดาบิดาของชีวก แต่ว่าได้ทรงชูปเลี้ยงชีวกไว้เหมือนอย่างบุตร ชีวกโกมารภักก็ได้พิจารณาถึงฐานะของตนคิดว่าถ้าไม่มีศิลปะ จะดำรงชีวิตอยู่ในราชสำนักเป็นการยาก จึงคิดไปศึกษาศิลปวิทยา และก็ได้ตกลงเลือกเอาวิชาแพทย์ เพราะเหตุว่าเป็นวิชาที่ประกอบอาชีพไม่เบียดเบียนผู้ใด เป็นผู้ปฏิบัติประกอบด้วยเมตตากรุณา เกื้อกูลแก่ความสุขของมนุษย์ จึงได้ไป

ศึกษาวิชาทางแพทย์ในสำนักแพทย์ผู้ศึกษาปาโมกข์คนหนึ่งในเมืองตักกศิลา ชิวกเป็นผู้ฉลาดสามารถในการศึกษา เรียนได้มาก เรียนได้เร็ว ทรงจำได้เร็ว ทรงจำได้ดี ไม่หลงลืม ในตอนนี้ได้มี พระอรรณภกถาจารย์ได้แต่งแทรกไว้ว่า^๑ ท้าวสักกเทวราชได้เข้ามาสั่งอาจารย์ช่วยสอนวิชาแพทย์ให้ชิวกด้วย จนถึงสอนให้สามารถรักษาคนไข้หนักเดียวก็หายได้ เมื่อได้ศึกษาอยู่ถึง ๗ ปี ก็คิดว่า เราได้ศึกษามากถึงเท่านี้ ที่สุดของวิชาก็ไม่ปรากฏ เมื่อไรจะปรากฏสักที จึงได้เข้าไปถามอาจารย์ อาจารย์สั่งให้ชิวกถือจอบออกไปหาต้นไม้ต่าง ๆ ในที่ประมาณ ๑ โยชน์โดยรอบ เมื่อพบต้นไม้ต้นใดที่ไม่ใช่ยา ก็ให้ขุดนำเอามา ชิวกนั้นก็ปฏิบัติตาม เทียวค้นหาต้นไม้ที่ไม่ใช่ยา คือที่ไม่สามารถนำมาทำยาได้ก็ไม่พบ เพราะว่าไปพบแต่ที่สามารถใช้เป็นยาได้ทั้งนั้น จึงได้กลับมาแจ้งให้อาจารย์ทราบ อาจารย์จึงได้ประกาศว่า เธอเป็นผู้ศึกษาจบแล้ว เท่านั้นก็เพียงพอเพื่อจะเลี้ยงชีวิตของเธอได้ จึงได้มอบเสบียงเดินทางกลับให้เพียงเล็กน้อย และส่งชิวกให้เดินทางกลับ

ชิวกได้เดินทางกลับไปยังกรุงราชคฤห์ แต่ว่าได้ผ่านเมืองต่าง ๆ มาโดยลำดับ เมื่อผ่านมาถึงเมืองสาเกตก็สิ้นเสบียง เพราะอาจารย์ให้เสบียงเพียงเล็กน้อยเท่านั้น จึงต้องคิดหาเสบียงใหม่ที่จะเดินทางต่อไปด้วยการไปขอรับรักษาโรค

ในครั้งนั้น ภริยาเศรษฐีในเมืองสาเกตเป็นโรคปวดศีรษะมาเป็นเวลา ๗ ปี ได้มีหมอมือใหญ่เป็นอันมากมารักษา ก็ไม่สามารถจะรักษาให้หายได้ เสียเงินเสียทองไปเป็นอันมาก ชิวกก็เข้าไปขออาสารักษา ที่แรกภริยาเศรษฐีก็กล่าวปฏิเสธ ด้วยเห็นว่าเป็นหมอเด็ก ๆ จะเสียทรัพย์เปล่า ชิวกก็กล่าวรับรองว่า จะไม่เรียกทรัพย์ก่อน เมื่อบำบัดโรคหายแล้วจะให้เท่าไรก็ตามแต่จะปรารถนา ภริยาเศรษฐีจึงยอมให้รักษา ชิวกได้เข้าไปยังห้องของภริยาเศรษฐี ตรวจดูอาการต่าง ๆ แล้ว ก็สั่งให้นาเนยใสมาประมาณของมือหนึ่ง บดผสมด้วยเภสัชต่าง ๆ แล้วให้ภริยาเศรษฐีนี้ด เมื่อภริยาเศรษฐีได้นัดยานั้นก็หายจากโรคปวดศีรษะซึ่งได้เป็นมาเวลานาน จึงได้พร้อมกับเศรษฐีและญาติรวมกันมอบทรัพย์ให้แก่ชิวก ๑,๖๐๐ กหาปณะ พร้อมทั้งทาสและทาสีอีกด้วย

^๑ สมณุต. ๓/๒๒๒.

ซิวกได้นำทรัพย์เหล่านั้นไปยังกรุงราชคฤห์ ได้เข้าเฝ้าทูลถวายแก่อภัยราชกุมาร เป็นส่วนสนองพระเดชพระคุณที่ได้ทรงเลี้ยงดูมา พระราชกุมารก็ได้ประทานคิน และโปรดให้ปลุกนิเวศน์อยู่ภายในวังของพระองค์

ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารประชวรเป็นโรคพระภคันทลาคือโรคริดสีดวงทวาร มีโลหิตออกเปื้อนผ้าสาฎก พระเทวีทั้งหลายพากันเยาะเย้ยว่า เทวราช ทรงมีระดู จะประสูติในไม่ช้า พระราชาทรงละอายก็โปรดให้อภัยราชกุมารหาหมอมานำบำบัด พระกุมารก็ส่งหมอซิวกเข้าไปถวายการรักษา ซิวกก็ถวายการรักษาด้วยการทายาเพียง ครั้งเดียว พระเจ้าพิมพิสารก็ทรงหายโรค แล้วก็โปรดให้นางสนมกำนัลเป็นอันมาก ประดับเครื่องประดับเต็มที่แล้ว ให้เปลื้องเครื่องประดับออกกองไว้ประทานแก่ซิวก ซิวกไม่รับ แต่ว่ากราบทูลว่า ขอแต่ให้พระองค์ทรงระลึกถึงอธิการของตนเท่านั้น พระราชาก็โปรดให้เป็นแพทย์หลวงบำรุงพระองค์และฝ่ายใน กับบำรุงพระสงฆ์มี พระพุทธเจ้าเป็นประมุข

ในครั้งนั้น เศรษฐีกรุงราชคฤห์เองเป็นโรคในศักระมา ๗ ปี มีหมอใหญ่ ๆ เป็นอันมากมารักษาก็ไม่หาย หมอบอกลาไปเสียเป็นอันมาก บางพวกก็พากันบอกว่า อีก ๕ วันจะตาย บางพวกก็บอกว่าอีก ๗ วันก็จะตาย นายนิคมราชคฤห์จึงได้เข้าไป เฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร ทูลขอหมอซิวกเป็นผู้ช่วยบำบัด หมอซิวกได้ไปยังนิเวศน์ของ เศรษฐี ตรวจดูอาการของเศรษฐีแล้วถามว่า ถ้าบำบัดโรคหายได้จะให้อะไร เศรษฐีก็ ตอบว่า จะให้สมบัติทั้งหมด ตนเองจะยอมเป็นทาส ถามว่า จะนอนตะแคงขวาซ้าย และนอนหงายท่าละ ๗ เดือนได้หรือไม่ เศรษฐีตอบว่าได้ หมอซิวกก็จับให้เศรษฐีนอน บนเตียง ผูกติดที่เตียงแล้ว ผ่าหนังศักระเปิดรอยประสาน นำปานกะสิ่งมีชีวิตินทรีย์ เล็ก ๆ ออกมา ๒ ตัว กล่าวกันว่า พวกอาจารย์ที่เห็นตัวใหญ่ก็กล่าวว่า อีก ๕ วัน เศรษฐีจักตาย พวกอาจารย์ที่เห็นตัวเล็กก็บอกว่า อีก ๗ วันเศรษฐีจักตาย แล้วได้ ปิดรอยประสานเย็บหนังศักระ ทายาให้ติดตามเดิม เศรษฐีนอนตะแคงข้างหนึ่งได้ ๑ สัปดาห์ก็บอกว่า ไม่สามารถนอนตะแคงข้างหนึ่งต่อไปได้ซิวกก็อนุญาตให้เปลี่ยน เป็นนอนตะแคงอีกข้างหนึ่ง ๑ สัปดาห์ นอนหงาย ๑ สัปดาห์ รวมเป็น ๓ สัปดาห์ ก็บอกว่า ถ้าไม่บอกให้นอนข้างละ ๗ เดือน เศรษฐีก็คงไม่อาจจะนอนแม้เพียง ข้างละ ๗ วันได้ ในบัดนี้ โรคหายแล้วให้ลุกขึ้นนั่งได้ เมื่อเศรษฐีจะมอบสมบัติทั้งปวง

ให้และมอบตัวเอง ให้เป็นทาสตามสัญญาก็ไม่รับ ขอรับแต่ทรัพย์สินหนึ่งสำหรับ พระราชา แสนหนึ่งสำหรับตน

ในครั้งนั้น เศรษฐีบุตรชาวเมืองพาราณสีเล่นกีฬากายกรรม ป่วยเป็นโรค อันตคัณฐะ คือว่าโรคลำไส้บิด หรือว่าโรคลำไส้เป็นปม มีอาการอาหารไม่ย่อย อุจจาระ บัสสาวะไม่คล่อง มีร่างกายผ่ายผอมลงไป เศรษฐีผู้บิดาจึงได้นำไปยังกรุงราชคฤห์ เข้าเฝ้าพระราชา กราบทูลขอหมอชิวกไปช่วยรักษา หมอชิวกไปถึงตรวจดูอาการต่าง ๆ แล้วให้คนออกไปกั้นม่าน ให้ภรรยาของบุตรเศรษฐียืนข้างหน้า แล้วก็ผ่าหน้าท้อง นำไส้ที่บิดออกคลี่คลายให้เป็นปกติแล้ว สอดลำไส้เข้าไปเย็บหนังท้อง ทายาให้ติดกัน ตามเดิม การบำบัดโรคในครั้งนี้ได้ทรัพย์สิน ๑๖,๐๐๐ กหาปณะ

ครั้งนั้น พระเจ้าจันทปัชโชต กรุงอุชเชนี ประชากรเป็นโรคปณฺฑุพลาส คือ โรคผอมเหลือง ทรงส่งทูตไปทูลขอหมอชิวกไปรักษา หมอชิวกไปถึงแล้วเข้าเราตรวจ พระอาการต่าง ๆ ก็กราบทูลถามว่า จะทรงดื่มเนยใสที่เคี้ยวเป็นยาได้หรือไม่ พระราชาทรงปฏิเสธ เพราะทรงรังเกียจเนยใส รับสั่งให้ใช้สิ่งอื่น นอกจากเนยใส หมอชิวกคิดว่า โรคอย่างนี้ไม่อาจจะเว้นเนยใสได้ จึงเคี้ยวเนยใสกับยาต่าง ๆ ให้มีสี กลิ่นรสเหมือนน้ำฝาด คือน้ำยาต้มแก่นไม้เป็นต้น เพื่อลวงให้เสวย และคิดเตรียม การหนี จึงเข้าไปกราบทูลว่า ธรรมดาว่าหมอจำต้องชู้ตราบไม่รวบรวมยาบางอย่าง ฉับพลัน จึงขอให้ทรงสั่งว่า หมอชิวกปรารถนาจะไปก็ขอให้ไปด้วยพาหนะทุกอย่าง โดยทวารทุกทวารและทุกเวลา ตลอดถึงการกลับเข้ามา พระราชาได้โปรดสั่งตาม ประสงค์ หมอชิวกได้ถวายยาเข้าเนยใส ให้พระราชาเสวยแล้ว ก็ไปโรงช้างขึ้นช้างพัง ชื่อว่า ภัททวดี หนีออกจากนครอุชเชนี ฝายพระเจ้าจันทปัชโชตได้เสวยยาเข้าเนยใส ครั้นยาย่อยทรงเรือ ก็ทรงทราบว่าได้ถูกหมอหลอกให้ดื่มเนยใสแล้วก็ทรงกริ้ว รับสั่ง ให้จับตัวหมอชิวก เมื่อทราบว่าเป็นช้างพังภัททวดีหนีไปแล้ว ก็รับสั่งให้กาะทาส ผู้มีฝีมือเร็วกว่าช้างภัททวดีรีบตามไป แต่รับสั่งห้ามกาะทาสมิให้รับอะไรของหมอชิวก มาบริโภค เพราะพวกหมอมียามาก กาะทาสตามไปทันหมอชิวกซึ่งกำลังบริโภค อาหาร อยู่ในเขตเมืองโกสัมพีในระหว่างทาง ก็แจ้งให้หมอชิวกทราบว่า มีรับสั่งให้กลับ หมอชิวกก็กล่าวว่า ให้รอก่อนจนกว่าจะบริโภคอาหารเสร็จ และชวนกาะทาสให้บริโภค อาหารด้วย เมื่อกาะทาสไม่ยอมบริโภคอาหาร จึงได้แทรกยาด้วยเล็บในผลมะขามป้อม

ตนเองก็เคี้ยวมะขามป้อมที่ไม่ได้แทรกยาไว้ แล้วก็ชวนกาทาสเคี้ยวมะขามป้อม กาทาสเห็นว่า แม้ชิวก็ยังคงเคี้ยวมะขามป้อมได้คงจะไม่เป็นอะไร ก็จึงเอามะขามป้อม ที่ถูกแทรกยาไว้มาเคี้ยวและดื่มน้ำ ก็ถ่ายในทันทีนั่นเอง มีความตกใจถามหมอชิวว่า นี่จะมีชีวิตอยู่หรือไม่ หมอชิวก็ตอบว่า ไม่ต้องกลัวจะหายได้ แต่ว่าพระราชาทรงดูร้ายนัก จะให้ฆ่าตนเสีย จึงจะไม่กลับละ แล้วก็มอบช้างภักทวดีคืนให้แก่กาทาส ให้นำกลับกรุงอุชเชนี พระเจ้าจันทรปักษีโชตทรงหายโรคแล้ว ทรงระลึกถึงอธิการของ หมอชิว โปรดส่งผ้าสีเวยยกะคือผ้าเนื้อพิเศษ ทอที่เมืองสีพีคู่หนึ่งไปประทาน หมอชิวคิดว่าผ้าคู่นี้ พระพุทธเจ้าหรือพระเจ้าพิมพิสารเท่านั้นสมควรจะทรงใช้

อนึ่ง ในสมัยนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าเองก็มีพระกายไม่สบาย เพราะว่ามีอาการ ผูกไม่ถ่าย มีพระประสงค์จะเสวยยาระบาย ท่านพระอานนท์ก็ไปแจ้งแก่หมอชิว หมอชิวก็ได้ประกอบยาระบายถวาย พระผู้มีพระภาคได้ทรงเสวยยาระบายแล้ว ก็มีพระกายสำราญ

หมอชิวผู้นี้ได้เป็นแพทย์ที่มีชื่อเสียงในครั้งพุทธกาลนั้นเป็นอย่างยิ่ง และได้ มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ได้สร้างวัดถวายพระพุทธเจ้าไว้วัดหนึ่งในกรุงราชคฤห์ เรียกกันว่า วัดชิวกัมพวัน ซึ่งจะได้เล่าต่อไป

เมื่อหมอชิวโกมารักได้ถวายยาระบายแด่พระพุทธเจ้า จนทรงมีพระกายผาสุก แล้วก็ได้อวยผ้าคูสีเวยยกะคือผ้าที่ทำจากแคว้นสีพี (ซึ่งพระเจ้าจันทรปักษีโชต กรุงอุชเชนี ได้ส่งมาประทาน เป็นการตอบแทนในการที่หมอชิวได้ไปถวายการรักษาจนทรงหาย จากโรคผอมเหลือง) แต่พระพุทธเจ้า แต่วก่อนที่จะถวาย ได้ทูลขอพรข้อหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า พระตถาคตทั้งหลายได้ล่วงพรเสียแล้ว หมอชิวก็กราบทูลว่า ให้ทรงพิจารณาดูตามสมควร เมื่อสมควรที่จะประทานได้ก็ขอให้ประทาน หมอชิว ได้ทูลขอให้ภิกษุรับคฤหบดีจีวรได้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอนุญาต ก่อนแต่นี้พระภิกษุ ใช้แต่ผ้าบังสุกุล คือเที่ยวเก็บผ้าที่เขาทิ้งมาทำผ้านุ่งห่ม ไม่รับผ้าที่ชาวบ้านถวาย หมอชิวเป็นผู้ที่มาทูลขอให้ทรงอนุญาตให้ภิกษุรับผ้าที่นำมาถวายเป็นคนแรก ผ้าอย่างนี้เรียกว่า คฤหบดีจีวร ในการทรงอนุญาตนั้นก็มิใช่พระพุทธรูปดำรัส ตรัสเป็น กลาง ๆ ว่า ถ้าปรารถนาจะถือผ้าบังสุกุลก็ให้ถือ ปรารถนาจะรับคฤหบดีจีวรก็ให้รับ

แต่ว่าตรัสสรรเสริญความสันโดษคือ ความยินดีตามมีตามได้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอนุโมทนาผ้าที่หมอชิวกถวาย ให้หมอชิวกได้เกิดความเห็นแจ่มแจ้ง ให้เกิดความคิดสมาทานคือถือปฏิบัติ ให้เกิดความอาหาญ ให้เกิดความรื่นเริงในธรรม ในตอนนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า หมอชิวกได้เกิดดวงตาเห็นธรรมคือเป็นพระโสดาบัน ครั้นแล้วก็ได้คิดที่จะถวายสวนมะม่วงที่เรียกว่า อัมพวัน ของตนให้เป็นอาราม เพราะเหตุว่าเวฬุวันนั้นอยู่ไกล ส่วนอัมพวันคือสวนมะม่วงของตนอยู่ใกล้กว่า สะดวกที่จะไปมา จึงได้ทูลถวายสวนมะม่วงของตนให้เป็นอารามคือให้เป็นวัด ปรากฏว่า พระพุทธเจ้า ได้เสด็จไปประทับที่อัมพวันของหมอชิวกโกมารภักนี้เป็นบางครั้งบางคราว

ครั้งหนึ่งเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่อัมพวันนั้น หมอชิวกโกมารภักได้เข้าไปเฝ้าและได้กราบทูลถามว่าตนได้ยินเขาพูดกันว่า หมู่ชนฆ่าสัตว์อุทิศพระสมณโคดม พระสมณโคดมก็ทรงทราบอยู่ และก็เสวยเนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าอุทิศอันเรียกว่า อุทิสสมังสะพลอยเป็น (ปาณาติบาต) กรรมพ่วงอาศัยไปด้วย ที่เขาพูดตั้งนี้เป็นการพูดจริงตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประกอบอย่างนั้น หรือว่าเขาพูดเป็นการกล่าวตู่ด้วยคำไม่จริง

พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า ที่เขาพูดกันตั้งนั้นมิใช่เป็นการพูดตามที่พระองค์ปฏิบัติ เป็นการตู่พระองค์ด้วยคำไม่เป็นจริง เพราะว่าพระองค์ได้ตรัสว่า เนื้อสัตว์ที่ภิกษุไม่ควรบริโภคนั้น ประกอบด้วยฐานะ ๓ คือ ด้วยการเห็น ด้วยการได้ยิน ด้วยการรังเกียจสงสัย การเห็นคือเห็นเขาฆ่าเพื่อจะเอามาถวาย ได้ยินนั้นก็คือได้ยินเขาพูดว่า เขาฆ่าจะเอามาถวาย ด้วยรังเกียจสงสัยก็คือไม่ได้เห็นไม่ได้ยิน แต่มีจิตรังเกียจสงสัยว่าเขาฆ่ามาถวาย พระองค์ตรัสว่า เนื้อไม่ควรบริโภคด้วยฐานะทั้ง ๓ นี้ และพระองค์ตรัสว่า เนื้อที่ควรจะบริโภคนั้น ประกอบด้วยฐานะทั้ง ๓ ตรงกันข้าม คือ ด้วยไม่ได้เห็น ด้วยไม่ได้ยิน ด้วยไม่ได้รังเกียจสงสัย

ต่อจากนั้นก็ตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ได้อาศัยคามนิคมแห่งใดแห่งหนึ่ง อยู่โดยเป็นผู้ที่มีใจประกอบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา แผ่ไปในทิศที่ ๑ ในทิศที่ ๒ ในทิศที่ ๓ ในทิศที่ ๔ ในเบื้องบน ในเบื้องล่าง เธอเป็นผู้มีใจประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ นั้นอันไพบุลย์ อันกว้างขวางไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีความคิดเบียดเบียน แผ่ไปตลอดโลกทั้งหมด ในที่ทุกสถานโดยประการทั้งปวง

คฤหบดีหรือบุตรคฤหบดีเข้าไปหาเธอและนิมนต์ด้วยภัตในวันรุ่ง เมื่อเธอประสงค์ได้รับนิมนต์ และเมื่อเธอได้เข้าไปในบ้านตามที่รับนิมนต์นั้น เขาก็อังกาสด้วยบิณฑบาต เธอก็มิได้มีความคิดขอให้เขอังกาสด้วยบิณฑบาตประณีต เธอฉันบิณฑบาตด้วยการพิจารณาเห็นโทษและใช้ปัญญาที่แล่นออก คือมิได้บริโภคด้วยตัณหา เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุนั้นจะถือว่าเป็นผู้มีเจตนาความตั้งใจเพื่อที่จะเบียดเบียนตน เพื่อจะเบียดเบียนผู้อื่น หรือว่าเพื่อจะเบียดเบียนทั้ง ๒ ฝ่าย บ้างหรือ

หมอชีวกกราบทูลว่า ถ้าภิกษุเป็นผู้เจริญพรหมวิหารธรรม ทั้งมีการพิจารณาในการฉันบิณฑบาตอย่างนั้น ก็ไม่เป็นผู้มีเจตนาเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น

พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็เป็นผู้ชื่อว่าฉันอาหารโดยไม่มีโทษไม่ใช่หรือ

หมอชีวกก็กราบทูลรับว่า เป็นอย่างนั้น เมื่อเธอเป็นผู้ปฏิบัติและทำได้ อย่างนั้น ก็เป็นผู้ที่ฉันอาหารไม่มีโทษ หมอชีวกกราบทูลต่อไปว่า ตนได้เคยฟัง มาว่า พรหมเป็นผู้ที่เป็นเมตตาวิหารี อยู่ด้วยเมตตา กรุณาวิหารี อยู่ด้วยกรุณา มุทิตาวิหารี อยู่ด้วยมุทิตา อุเบกขาวิหารี อยู่ด้วยอุเบกขา ตนเห็นพระพุทธเจ้า ได้ทรงเป็นสักขีพยาน เพราะว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีเมตตาวิหารีเป็นต้น

พระพุทธเจ้าจึงตรัสต่อไปว่า บุคคลใดยังมีพยาบาท คือว่ายังมีความมุ่งร้าย มุ่งความพิบัติ ด้วยอำนาจของราคะ โทสะ โมหะอันใด ราคะ โทสะ โมหะอันนั้นของบุคคลนั้น ไม่มีแก่พระพุทธเจ้า เพราะว่าทรงละได้เด็ดขาดแล้ว ต่อจากนี้ ก็ได้ตรัสว่า บุคคลผู้ที่ฆ่าสัตว์ถวายพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระพุทธเจ้า อันเรียกว่า อุทิสสมังสะ นั้น ย่อมประสพสิ่งที่มีโทษบุญด้วยฐานะ ๕ คือ

เมื่อสังเขว่า จงไปฆ่าสัตว์ที่โน้นมา ก็เป็นผู้ประสพสิ่งที่มีโทษบุญเป็นประการแรก

เมื่อเขานำสัตว์นั้นมาด้วยวิธีผูกคอตาลมาเป็นต้น ทำให้สัตว์นั้นได้รับความทุกข์โทมนัสเป็นอันมาก ก็ชื่อว่าประสพสิ่งที่มีโทษบุญเป็นประการที่ ๒

เมื่อสังเขว่า จงไปฆ่าสัตว์นี้ ก็ชื่อว่าได้ประสพสิ่งที่มีโทษบุญเป็นประการที่ ๓

เมื่อสัตว์นั้นกำลังถูกฆ่า ก็ชื่อว่าได้ประสพสิ่งที่มีโทษบุญเป็นประการที่ ๔

เมื่อได้ถวายให้พระตถาคตหรือว่าพระสาวกของพระตถาคตฉัน ด้วยสิ่งที่เป็น
อกัปปิยะ (สิ่งที่ไม่สมควร) ก็ชื่อว่าได้ประสพสิ่งที่มีโทษบุญเป็นประการที่ ๕

เมื่อตรัสดังนี้แล้ว หมอชีวกโกมารภัจก็กราบทูลสรรเสริญพระพุทธภาสิต และ
ได้กล่าวรับรองว่าภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ฉันอาหารเป็นอกัปปิยะ คือสิ่งที่สมควร ฉันอาหาร
ที่เป็นอนวัชชะ คือสิ่งที่ไม่มีโทษ แล้วได้ประกาศตนเป็นอุपासกถึงพระพุทธเจ้า
พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะตลอดชีวิต

พระสูตรนี้เรียกว่า *ชีวกสูตร*^{๔๖} ได้ตรัสแสดงเพราะเหตุที่หมอชีวกโกมารภัจ
ได้กราบทูลถาม และได้มีเนื้อความเป็นการแก้ปัญหาที่ว่า ทำไมห้ามไม่ให้ฆ่าสัตว์แล้ว
ภิกษุจึงฉันเนื้อสัตว์อีก กล่าวโดยย่อว่าไม่ได้กล่าวอนุญาตด้วยประการทั้งปวง ไม่ได้
กล่าวห้ามด้วยประการทั้งปวง คือว่าห้ามเนื้อที่เป็นอุทิสสมังสะ (เนื้อที่เขาฆ่าอุทิส
เจาะจง) ที่ภิกษุได้เห็น ได้ฟัง หรือว่าได้สงสัย และทรงห้ามเนื้อ ๑๐ จำพวก มีเนื้อมนุษย์
เนื้อหมี เนื้อช้าง เป็นต้น กับทรงห้ามเนื้อดิบ ส่วนเนื้อนอกจากนั้นไม่ใช่เนื้อที่เป็น
อุทิสสมังสะไม่ทรงห้าม แต่ในการที่จะฉันเนื้อชนิดที่ไม่เป็นโทษนั้นก็ต้องทำใจด้วย คือ
จะต้องมีใจประกอบด้วยพรหมวิหารธรรม และไม่มีความมุ่งหมายว่าจะต้องได้อาหาร
อย่างนั้นอย่างนี้ บางทีไปฉันไม่พบอาหารที่มีเนื้อเข้า ก็นึกว่าเนื้อไม่มีเลย คิดแลไป
อย่างนั้น บางทีก็เป็นบาปไปหน่อยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น อย่าตั้งเจตนาอย่างนั้น
เมื่อนานาถวายอย่างใด ก็สันโดษคือยินดีอย่างนั้น ไม่ให้ใจวอกแวกไปในทางจะกิน
เนื้อสัตว์ ก็เมื่อรักษาอย่างนี้แล้วก็ได้ชื่อว่าได้ฉันอาหารเป็นอกัปปิยะ ฉันอาหารเป็น
อนวัชชะ คือไม่มีโทษตามพระสูตรนี้

อนึ่ง พระเป็นผู้ที่มีชีวิตเนื่องด้วยผู้อื่น เมื่อผู้อื่นเขาปรุงอาหารที่เป็นเนื้อสัตว์
ทั่ว ๆ ไป ถ้าจะถือไม่ฉันก็เป็นการลำบาก เพราะเขาจะต้องไปจัดอาหารพิเศษมาให้
เพราะฉะนั้น จึงตัดบทเสียว่า เมื่อไม่ใช่เนื้อที่ห้ามดังกล่าวแล้วนั้น เมื่อเขาถวายอย่างใด
จะมีเนื้อสัตว์หรือไม่ก็ตาม ก็พิจารณาฉันได้ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น การบัญญัติลงไป
ด้วยเหตุผล และการปฏิบัติที่พอเป็นไปได้ในเมื่อที่จะอาศัยประชาชนอยู่ดังนี้ ก็พอ
เหมาะสม

^{๔๖} ม.ม. ๑๓/๔๘/๕๖-๖๑.

พระมหากัจจายนะ

พระเจ้าปชโชต กรุงอุชเชนี ซึ่งหมอชิวโกมารภักไปรักษาและได้ทรงส่งผ้า ลีเวียยกะมา นอกจากเป็นผู้ที่เกลียดสัปปี (เนยใส) แล้วยังได้ชื่อว่าเป็นผู้ดุร้าย จึงมี คำเรียกอีกคำหนึ่งว่า พระเจ้าจันทปชโชต เต็มคำว่า จันทะ ไว้ข้างหน้า ซึ่งแปลว่า พระเจ้าปชโชตผู้ดุร้าย และโปรดเสวยน้ำจันทน์ แต่ว่าเป็นผู้ที่เลื่อมใสพระพุทธศาสนา เมื่อได้ข่าวว่าพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก ก็คิดที่จะเชิญเสด็จพระพุทธเจ้ามาสู่กรุงอุชเชนี เมื่อปรึกษาว่าจะส่งใครไปเชิญเสด็จ ก็เห็นสมควรว่าบุโรहितของกรุงนั้นชื่อว่า กาญจนะ เรียกโดยโคตรว่า กัจจายนะ เป็นผู้สมควรเป็นทูตไปเชิญเสด็จได้ จึงได้มอบหมายให้ กาญจนะบุโรहित หรือว่ากัจจายนะ บุโรहितไปทูลเชิญเสด็จ กัจจายนะบุโรहितนั้นก็ทูล รับว่าจะไปเชิญเสด็จ แต่ว่าขอประทานอนุญาตบวชในสำนักพระพุทธเจ้า พระเจ้าปชโชต ก็ประทานอนุญาต กัจจายนะบุโรहितพร้อมกับผู้ร่วมทางอีก ๗ คน รวมเป็น ๘ คน ได้เดินทางไปยังกรุงราชคฤห์ แล้วขอบวชในสำนักพระพุทธเจ้า เมื่อบวชแล้วก็บำเพ็ญ เพียรจนสำเร็จพระอรหันต์ด้วยกันทั้ง ๘ รูป

กัจจายนะบุโรहितผู้นี้ มีเล่าไว้ในประวัติของท่านว่า ท่านเป็นบุตรของสกุล พราหมณ์บุโรहितในกรุงอุชเชนี เป็นผู้มึ่วรรณะงดงาม (ใช้คำว่า สุวัณณวัณโณ คือ มีวรรณะเพียงวรรณะของทอง ซึ่งคำนี้ก็คำที่ใช้สรรเสริญวรรณะของพระพุทธเจ้า) เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า กาญจนะ แต่มักจะเรียกโดยโคตรว่า กัจจายนะ เมื่อบิดาสิ้น ชีวิตก็ได้สืบตำแหน่งแทนบิดา ตั้งแต่มาบวชแล้วก็เรียกว่า พระมหากัจจายนเถระ

เมื่อท่านได้บรรลุถึงผลอันสูงสุดในพระพุทธศาสนาแล้ว ท่านก็ได้กราบทูลเชิญ เสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงอุชเชนี พระพุทธเจ้าตรัสว่า ให้ท่านกัจจายนะ ไปเองเถิด เพราะว่าเธอสามารถจะยังราชตระกูลและประชาชนในกรุงอุชเชนีให้เลื่อมใสได้ เพราะฉะนั้น พระมหากัจจายนะพร้อมด้วยพระผู้ร่วมเดินทางอีก ๗ รูปก็เดินทางไปกรุงอุชเชนี ในระหว่างทางก็ได้ไปถึงนิคมคืออำเภอแห่งหนึ่งชื่อว่า นารี ในนารีนิคมนี้ได้มีธิดาของ เศรษฐีที่ตกยาก คือเกิดในขณะที่กำลังตกยากแล้ว แต่เป็นผู้ที่มีผมยวและงดงาม ธิดาของเศรษฐีอีกสกุลหนึ่งเป็นผู้มั่งมีแต่ว่าขัดสนผม ธิดาเศรษฐีคนที่ขัดสนผมนี้ได้

ส่งคนไปขอซื้อผมของอีกคนหนึ่ง ให้ราคามากมาย ธิดาเศรษฐีผมดกแต่ว่าตกยาก ผู้นั้นก็ไม่ยอมขายผมให้ เมื่อพระมหากัจจายนเถระ และพระผู้ร่วมทางได้ไปถึงนิคมนั้น ได้ออกบิณฑบาตถือบาตรเปล่าเดินไป ธิดาของเศรษฐีตกยากให้คนไปนิมนต์เข้ามา ในเรือน แล้วก็ได้เข้าไปในห้องตัดผมของตน บอกให้พี่เลี้ยงนำผมไปขายให้แก่ธิดาของเศรษฐีคนที่ขัดสนผม สั่งไว้ว่าเมื่อได้เท่าไรก็ให้ซื้ออาหารมาเพื่อใส่บาตร พี่เลี้ยงนั้นก็นำผมไปขายให้แก่ธิดาเศรษฐีคนที่ขัดสนผม ธิดาของเศรษฐีผู้นั้นก็บอกว่า ไม่ควรจะให้ราคาสูงตั้งที่ติดต่อกันมาก่อน เพราะวานามาให้อย่างนี้ เป็นผมที่ปราศจากค่าเหมือนผมของคนตาย จึงได้ให้ราคาเพียง ๘ กหาปณะเท่านั้น พี่เลี้ยงก็นำเงิน ๘ กหาปณะไปซื้ออาหาร แบ่งเป็น ๘ ส่วน แล้วนำไปให้ธิดาของเศรษฐีใส่บาตรแก่พระภิกษุทั้ง ๘ รูปนั้น

พระมหากัจจายนะพร้อมทั้งพระอนุจร ทำภติกแล้วออกจากบ้านนั้นก็ตรงไปยังกรุงอุชเชนี ไปพักอยู่ในอุทยาน *กัญจนวัน* ของพระเจ้าแผ่นดิน คนรักษายูทยานจำได้ ก็เข้าไปกราบทูลพระเจ้าปชโชตให้ทรงทราบ พระเจ้าปชโชต ได้เสด็จมาทรงพบแล้วตรัสถามว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน พระมหากัจจายนะ ทูลตอบว่า ไม่ได้เสด็จมาเอง โปรดให้ท่านมา พระเจ้าแผ่นดินก็ตรัสถามระยะทางที่มากับอาหารการขบฉัน ท่านก็ได้เล่าถวายตามเรื่องที่เป็นมา พระเจ้าปชโชตทรงได้สดับ ก็ทรงนิยมชมชื่นโปรดให้ปรับธิดาเศรษฐีตกยากมาเป็นพระมเหสีอีกองค์หนึ่ง ต่อมาพระมเหสีองค์นี้ได้ประสูติพระราชกุมาร พระราชบิดา ทรงตั้งพระนามตามชื่อของเศรษฐีผู้นั้น ตาวา *โคपालกุมาร* และพระเทวีก็มีชื่อว่า โคपालมาตาเทวี พระเทวีได้โปรดให้สร้างวิหารถวายพระมหากัจจายนเถระ ในอุทยานกัญจนวันนั้น

พระมหากัจจายนเถระเป็นผู้สามารถในการขยายความย่อให้พิสดาร ต่อมาในภายหลัง เมื่อท่านได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้ายังพระเชตวัน กรุงสาวัตถี ท่านได้แสดงขยายความภาษิตที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อแบบแต่งกระทู้นี้แหละ ภาษิตของท่านนั้น

^{๔๓} ม.มู. ๑๒/๒๒๐/๒๔๓-๒๕๐.

พระอาจารย์ผู้สังคายนาพระธรรมวินัยได้รวบรวมไว้มาก เช่น มรฺุปีณทิกสูต^{๓๓} พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภเหตุนี้ จึงได้ทรงยกย่องให้ท่านเป็นเอตทัคคะในทางขยายความย่อให้พิสดารโดยเฉพาะ ท่านได้ทำให้เกิดความเลื่อมใสนับถือพระพุทธศาสนาในกรุงอุชเชนีเป็นอันมาก ได้มีกุลบุตรในกรุงอุชเชนีออกบวชกันมาก

ในเมืองไทยเรานี้ได้รู้จักท่านในรูปนั้ที่เป็นพระอ้วน ๆ ทำไมจึงได้สร้างรูปของท่านให้อ้วนนั้ฟงพลั้อย่างนั้้น ไม่พบหลักฐานในบาลีและอรรถกถา เป็นแต่เคยได้ยินมาว่า ท่านเป็นผู้มีวรรณะงดงาม จนมีผู้เข้าใจว่าเป็นพระพุทธเจ้าหลายครั้งหลายหน ท่านจึงอธิษฐานให้อ้วนอย่างนั้้น เราก็มาสร้างรูปท่านเป็นพระอ้วน พระอ้วนนี้ของพม่ามอญก็มี คือ พระอุปคุต ที่เราเรียกว่า พระบัวเข็ม ของจีนก็มีคือ พระศรีอารีย์เป็นที่นิยมว่าเป็นเครื่องหมายของความสุขสมบุรณ์ ไทยเราอาจจะสร้างพระอ้วนขึ้นเป็นเครื่องหมายของความสุขสมบุรณ์เหมือนอย่างพม่ามอญจีน ดังกล่าวก็ได้

ในพระบาลีนั้นมักไม่ไ้ระบุกาลเวลาแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจไว้ ในชั้นอรรถกถาก็มักไม่ระบุไว้ แต่มีระบุไว้มากกว่าในพระบาลี ฉะนั้น ในการจัดว่า ทรงบำเพ็ญพุทธกิจอะไรในปีไหน จึงจัดตามที่มีระบุไว้ชัดบ้าง ตามสันนิษฐานบ้าง ตามเรื่องราวบ้าง ดังเช่นเมื่อเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในกรุงราชคฤห์ อันส่องความว่าเป็นในระยะต้น มีเหตุผลที่ส่องความอย่างนั้้น เช่น ประทานอุปสมบท ด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา ซึ่งทรงใช้อยู่ในระยะต้น และเหตุผลประกอบอีกบางอย่าง ก็จัดเข้าในพรรษาที่ ๒-๓-๔ ด้วย

มีอีกเรื่องหนึ่งที่หนังสือเล่มหนึ่งบอกว่า เกิดขึ้นในพรรษาที่ ๔ แต่เป็นเรื่องเกี่ยวแก่บุคคล คือในอรรถกถาธรรมบทแล้วว่า

บุตรเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ผู้หนึ่ง ชื่อว่า อุคคเสน ครั้งหนึ่งได้มีคณนะนาฎกะคือคณนะนาฎกิลป์คณนะหนึ่ง มาแสดงในกรุงราชคฤห์ และมีการไ้ร่ารซึ่งใช้ไม้ไฝ่ต่อตั้งพาดขึ้นไปในอากาศ มีนั้กแสดงไ้ต้ขึ้นไปเดินบนร่ารนั้นและพ้อนร่ารขั้บร้อง บุตรเศรษฐีอุคคเสนไ้ไปดูก็เกิดพอใจในธิดานั้กพ้อนผู้หนึ่ง กลับมาบ้าน ก็ล้งนอนไม่ยอมแตะต้องอาหาร บอกว่าถ้าไ้ไ้ไ้จะยอมตาย บิดามารดาไ้ส่งคนไปขอเขาก็ไม่ยอมยกให้บอกว่าจะถ้าพ้อนใจไ้ให้ตามคณนะเขาไป เขาจึงจะยอมให้ บุตรเศรษฐีนั้นก็ยอมตามคณนะนั้นไป

และก็ได้ธิดานักฟ้อนนั้นตามประสงค์ ต่อมาเมื่อมีบุตร ภรรยา ก็สอนให้บุตรพูดว่า เป็นลูกของคนเทียมเกวียน เป็นลูกของคนยกสิ่งของ คือว่าบุตรเศรษฐีนั้นไม่มีศิลปะ ในทางนั้น ก็ต้องช่วยคณะในการจัดเกวียน ในการเลี้ยงโค และในการยกทัพสัมภาระ เมื่อได้ฟังภริยาพูดหมิ่นดั่งนั้น ก็คิดว่ามานะของภரியานั้นเกิดขึ้นเพราะอะไร ก็จับได้ว่า เพราะตนเองไม่มีศิลปะ จึงเกิดความตั้งใจที่จะศึกษา ไปหาบิดาของภริยาขอศึกษาศิลปะ จนเป็นผู้สามารถแสดงได้เป็นอย่างดี ในคราวหนึ่งได้มาแสดงในกรุงราชคฤห์ และได้ ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าบทหนึ่ง ที่แปลใจความว่า

“จงปล่อยในเบื้องต้น จงปล่อยข้างหลัง จงปล่อยในท่ามกลาง เป็นผู้ถึงที่สุด แห่งภพ บุคคลผู้มีใจวิมุตแล้วในที่ทั้งปวง จักไม่เข้าถึงชาติและชราต่อไปอีก”

ก็ได้ขออุปสมบทเป็นภิกษุ พระพุทธเจ้าก็ได้ประทานให้เป็นภิกษุด้วยเอหิภิกขุ อุปสัมปทา

พรรษาที่ ๕ ปามหาวัน กรุงเวสาลี

ลิจฉวี

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ในกรุงราชคฤห์ ตามที่ทรงพอพระหฤทัยแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปยังกรุงเวสาลี ประทับอยู่ที่กุฎาคารศาลาในปามหาวัน กรุงเวสาลี เป็นเมืองหลวงของ แคว้นวัชชี ซึ่งเป็นรัฐอิสระรัฐหนึ่งเวลานั้นมีความเจริญ รุ่งเรือง บ้านเมืองสวยงาม ท่านเล่าประวัติของราชตระกูลที่ปกครองวัชชี อันเรียกว่า ลิจฉวี ไว้ดังนี้

ในอดีต พระอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสีแห่งแคว้นกาสิได้ทรงครรภ์ และประสูติออกมาเป็นชั้นเนื้อที่มีสีแดง ก็ทรงละอายพระหฤทัย รับสั่งให้นำใส่เข้าไป ในภาชนะ แล้วดีตราบอกว่าเป็นปชาคือเป็นผู้ที่เกิดมาของพระอัครมเหสี ของพระเจ้า กรุงพาราณสี ปิดเรียบร้อยดีแล้วก็ลอยน้ำทิ้งไป ภาชนะนั้นก็ลอย ออกแม่น้ำคงคา ลอยไปจนถึงตำบลหนึ่ง ได้มีตาสผู้หนึ่งอาศัยสกุลของคนเลี้ยงโคที่เรียกว่าโคบาล ได้ลงไปอาบน้ำ ได้พบภาชนะนั้นลอยมาก็กีบเอาขึ้นไป เมื่อเปิดดูก็พบชั้นเนื้อซึ่งเป็น ของที่ยังไม่เน่า สงสัยว่าจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตอะไรอยู่ที่เอากีบไว้ ต่อมาชั้นเนื้อนั้น ก็แตกออกเป็น ๒ ชั้น และต่อมาก็เป็นเด็กขึ้น ๒ คน เป็นชาย ๑ หญิง ๑ เด็ก ทั้ง ๒ นี้เมื่อบริโภคอาหารลงไปก็มองเห็นจากข้างนอก เพราะมีผิวหนังเหมือน สิ่งโปร่งแสง เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ลิจฉวี ที่แปลว่า ไม่มีฉวี ไม่มีผิวหนัง อีกนัย

หนึ่งว่ามีผิวหนังเหี่ยวลงอย่างเป็นรอยเย็บด้วยเข็ม จึงเรียกว่า *สินัจฉวี* ที่แปลว่า *มีผิวหนังเหี่ยวยุ่น* เรียกเพี้ยนไปก็เป็นลิจฉวี ดาบสก็เลี้ยงเด็กทั้ง ๒ นั้นไว้ แต่ก็ต้องเป็นกังวล เข้าไปบิณฑบาตในบ้านก็จนตะวันโद่ง พวกโคบาลได้ทราบก็มาขอเอาไป ดาบสนั้นก็ให้ไปและได้สั่งว่าให้เลี้ยงดูให้จงดี เมื่อเติบโตขึ้นก็จงอภิเษกให้เป็นคู่ครองกัน และจงสร้างบ้านสร้างเมืองให้ โคบาลเหล่านั้นก็เลี้ยงเด็กทั้ง ๒ นั้นไว้ และได้ปฏิบัติตามคำที่ดาบสสั่งไว้ ก็เกิดเป็นวงศ์ลิจฉวีขึ้น คู่แรกนี้เมื่ออภิเษกกันแล้วก็มีโอรสมีริธา และก้อภิเษกในวงศ์เดียวกัน ขยายออกไปจนถึงต้องขยายบ้านเมืองออกไปหลายครั้ง เพราะฉะนั้น เมืองนั้นจึงเรียกว่า *เมืองเวสาลี* ที่แปลว่า *เมืองที่ขยายออกไป* และแคว้นนั้นเรียกว่า *แคว้นวัชชี* คือประเทศวัชชี แปลว่า *เป็นถิ่นที่พึงเว้น* อาจจะหมายว่าเป็นถิ่นที่มีกำลังเข้มแข็ง ผู้ที่มุ่งจะรุกรานควรจะเว้นก็ได้ แต่ท่านเล่าความหมายไว้ก็อย่างหนึ่งว่า เมื่อกษัตริย์ผู้เป็นต้นวงศ์ลิจฉวียังเป็นเด็กอยู่ ได้เล่นรังแกเด็กที่เป็นลูกของพวกโคบาล เด็กที่เป็นลูกของพวกโคบาลก็มาฟ้อง บิดามารดาว่า ลูกเด็กที่ไม่มีพ่อแม่ไม่มีแม่มาเล่นรังแก บิดามารดาไม่พอใจก็สั่งให้ลูกงดเว้นไม่ให้คบหากับเด็กทั้ง ๒ นั้น แต่ชื่อนี้ ถ้าหมายความว่าเป็นแคว้นที่พึงละเว้นเพราะเหตุที่มีกำลังมาก ก็เห็นจะเหมาะ

เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์-กำเนิดภิกษุณี

พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับที่ภูฏาคารศาลา อันแปลว่า ศาลาที่เป็นเรือนยอดในป่ามหาวัน ในขณะที่ประทับอยู่ในที่นั้น ก็ได้ทรงทราบข่าวประชวรของพระพุทธบิดา ตามเรื่องได้แล้วว่า เมื่อพระโอรสพระนัดดาได้เสด็จออกทรงผนวชหมด ก็ได้ทรงระลึกถึงอยู่เสมอ เมื่อประชวรลง ก็ปรารถนาจะได้เห็นพระราชโอรสและพระราชนัดดา โดยเฉพาะก็คือพระพุทธเจ้า พระนันทะ และพระอานนท์ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงทราบข่าวประชวร ก็ได้รับเสด็จไปยังกรุงกบิลพัสดุ์ และได้เข้าเฝ้าพระพุทธบิดา ได้ทรงแสดงธรรมอบรมอยู่เป็นเวลาหลายวัน จนพระพุทธบิดาเสด็จนิพพาน คือท่านว่าพระพุทธบิดานั้นได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าอบรมจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และได้ทูลลาพระพุทธเจ้าเข้านิพพานโดยยังมีทันจะได้อุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ได้ถวายพระเพลิงพระศพพระพุทธบิดาเสร็จแล้วพระนางมหาปชาบดีโคตมี พระมาตุจฉา คือพระน้านาง เมื่อพระเจ้าสุทโธทนะ

พระราชสวามีสิ้นพระชนม์แล้วก็ทรงหมดภาระ จึงได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่นิโครธาราม ในกรุงกบิลพัสดุ์อันเป็นที่ประทับ และได้ทูลขอให้มาตุคามคือสตรีได้บวชเป็นอนาคาริยะ ในพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศ พระพุทธเจ้าได้ตรัสปฏิเสธว่าอย่าให้ มาตุคามยินดีเพื่อจะบวชในพระธรรมวินัย พระนางมหาปชาบดีโคตมีก็ได้ทูลอ่อนวอน ถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงปฏิเสธทั้ง ๓ ครั้ง พระนางก็ทรงกันแสงเสียพระทัย เสียดใจกลับ

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่นิโครธารามในกรุงกบิลพัสดุ์ ตามพระพุทธ อธิษาศัยแล้ว ก็ได้เสด็จกลับจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปประทับอยู่ที่กุฎาคารศาลา ป่ามหาวัน ใกล้กรุงเวสาลี พระนางมหาปชาบดีโคตมีก็ได้ทรงชักชวนเจ้าหญิงสาภิยานีเป็นอันมาก ปลงพระเกศา ทรงผ้ากาสายะคือผ้าข้อมนน้ำผาด แล้วก็ได้เสด็จดำเนินด้วยพระบาท ทั้งหมดไปยังกรุงเวสาลี และต่างก็มีพระบาทแตกและมีพระกายที่เหน็ดเหนื่อยลำบาก พากันไปยืนกันแสงอยู่ที่ซุ้มประตูที่ประทับ ท่านพระอานนทได้เห็นพระนางมหาปชา- บดีโคตมีและหมู่เจ้าหญิงสาภิยานีเป็นอันมาก มายืนกันแสงอยู่อย่างนั้นก็เข้าไปถาม พระนางก็ได้รับสั่งบอกแก่พระอานนท พระอานนทขอให้ประทับรออยู่ที่ นั้นก่อน และก็ได้อเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทูลขอให้มาตุคามได้บวชในพระธรรม- วินัย พระพุทธเจ้าได้ตรัสปฏิเสธแก่พระอานนท พระอานนทก็ได้ทูลขอถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสปฏิเสธทั้ง ๓ ครั้ง พระอานนทจึงได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ถ้า มาตุคามคือสตรีเมื่อบวชในพระธรรมวินัยนี้แล้ว จะเป็นผู้สมควรที่จะกระทำให้แจ้ง โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผลหรือไม่ พระพุทธเจ้าก็ตรัส- ตอบว่า เป็นผู้สมควรที่จะกระทำให้แจ้งได้ พระอานนทจึงได้กราบทูลว่า ถ้ามาตุคาม- คือสตรีเป็นผู้ที่สมควรอย่างนั้น และพระนางมหาปชาบดีโคตมี ก็ได้เป็นผู้มีอุปการะ- มากแต่พระพุทธเจ้ามาในเบื้องต้น เพราะทรงเป็นผู้เลี้ยงดูพระอนุชามพระองค์สืบต่อ- จากพระพุทธรมาตดา ซึ่งได้สิ้นพระชนม์ไป เพราะฉะนั้น ก็ขอให้พระนางได้บวชใน- พระธรรมวินัยตามที่ทรงตั้งพระหฤทัย

พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมีจะรับครุธรรม คือ ธรรมที่- หนัก ๘ ข้อได้ ก็ให้อุปสมบทได้ ครุธรรม ๘ ข้อนั้น คือ

๑. ภิกษุณีที่อุปสมบทมาตั้งร้อยพรรษาก็พึงทำการกราบไหว้ การลูกรับการกระทำอัญชลี การทำสามัคคีธรรม แก่ภิกษุที่อุปสมบทใหม่แม้ในวันนั้น

๒. ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอโวาสที่ไม่มีภิกษุ

๓. ภิกษุณีพึงหวังธรรม ๒ ประการจากภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน คือการถามวันอุโบสถและการเข้าไปฟังโอวาท

๔. ภิกษุณีออกพรรษาแล้วพึงปวารณาในสงฆ์ ๒ ฝ่าย คือในภิกษุสงฆ์และในภิกษุณีสงฆ์

๕. ภิกษุณีเมื่อต้องครุธรรมคือต้องอาบัติหนัก ก็พึงประพฤติมานัตปักข์หนึ่งในสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย

๖. สตรีที่ศึกษาอยู่ในธรรม ๖ ข้อเป็นเวลา ๒ ปี (กล่าวคือรักษาศีล ๑๐ ของสามเณรนั้นแหละ แต่ว่าตั้งแต่ข้อ ๑ ถึงข้อ ๖ โดยไม่ขาดตลอดเวลา ๒ ปี) อันเรียกว่านางสิกขมานา เมื่อได้ศึกษาแล้วตั้งนี้จึงอุปสมบทในสงฆ์ ๒ ฝ่ายได้

๗. ภิกษุณีไม่พึงด่าไม่พึงบริภาษภิกษุโดยปริยายอะไร ๆ ทั้งนั้น และ

๘. ภิกษุทั้งหลายสั่งสอนห้ามปรามภิกษุณีทั้งหลายได้ แต่ว่าภิกษุณีทั้งหลายจะสั่งสอนห้ามปรามภิกษุทั้งหลายไม่ได้

ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมี ยินดีรับครุธรรมทั้ง ๘ ประการนี้ จึงให้อุปสมบทได้

ท่านพระอานนท์ก็เรียนครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น ก็ได้ไปทูลให้พระนางมหาปชาบดีโคตมีทราบ พระนางก็ทรงยินดีรับครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น ได้ตรัสว่า ทรงมีความยินดีรับ เหมือนอย่างสตรีหรือบุรุษที่เป็นบุคคลรุ่นหนุ่มรุ่นสาวยินดีรับพวงดอกไม้เครื่องประดับ และการรับครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น เป็นการอุปสมบทของพระนางมหาปชาบดีโคตมีท่านพระอานนท์ก็ได้กลับเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทูลให้ทรงทราบว่า พระนางได้รับครุธรรมทั้ง ๘ ได้อุปสมบทแล้ว

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ถ้ามาตุคามคือสตรีไม่พึงบวชในพระธรรมวินัยนี้ พรหมจรรย์คือพระศาสนาจะตั้งอยู่ตลอดกาลนาน สัทธรรมก็จะพึงตั้งอยู่ตลอดกาลพันปี แต่เพราะมาตุคามบวชในพระธรรมวินัยนี้ พรหมจรรย์ก็ไม่ตั้งอยู่ตลอดกาลนาน สัทธรรมจะตั้งอยู่ตลอด ๕๐๐ ปีเท่านั้น เหมือนอย่างตระกูลที่มีสตรีมาก มีบุรุษน้อย

ก็จะถูกทำลายได้ง่าย เหมือนอย่างโรคของต้นข้าวชนิดหนึ่งที่เรียกว่า เพลี้ย เมื่อลงในนาข้าวสาาลีที่สมบูรณ์ นาข้าวสาาลีนั้นก็จะไม่ตั้งอยู่ได้นาน หรือ เหมือนอย่างโรคที่เกิดขึ้นแก่ต้นอ้อย ที่ทำให้ต้นอ้อยเกิดสีแดงขึ้น ก็จะทำให้ไร่อ้อยตั้งอยู่ไม่ได้นาน แต่ว่าได้ทรงบัญญัติครุธรรม ๘ ประการแก่ภิกษุณีทั้งหลาย ให้ภิกษุณีทั้งหลายรักษาไว้ ไม่ก้าวล่วงตลอดชีวิต เหมือนอย่างได้ทรงทำทานบ กันบ่อที่ใหญ่ไว้ทุกด้านเพื่อไม่ให้ น้ำไหลออก และเพื่อป้องกันน้ำข้างนอกจะไหลเข้ามา มากเกินไปด้วย

หลักฐานในพระบาลีภิกษุณีขันธกะตอนนี มีแห่งเดียวที่พยากรณ์เรื่องศาสนาว่า ถ้ามาตุคามไม่เข้ามาบวช พรหมจรรย์ก็จักตั้งอยู่นาน ท่านว่าพันปี แต่ว่าถ้าเข้ามาบวช ก็จะไม่เหลือเพียง ๕๐๐ ปี นี่เป็นหลักฐานชั้นบาลีในพระไตรปิฎกของเรา แต่ว่าในชั้นนอรตถก^๑ ท่านได้มาแก้ไว้ว่า พระอรหันต์ที่ได้ปฏิสัมภทา ๔ จะมีอยู่ในระยะหนึ่ง พันปีแรก พระอรหันต์ที่เป็นสุขวิปัสสก็คือว่าที่ได้สำเร็จตัดกิเลสได้ แต่ว่าไม่ได้ ปฏิสัมภทา ๔ ไม่มีความแตกฉาน (สุขวิปัสสส แปลว่า เห็นแจ้งอย่างแท้จริง คือ หมายความว่าไม่ได้ความแตกฉาน แต่ก็ทำกิเลสให้สิ้นไป) นี้จะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๒ พระอนาคามีจะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๓ พระสกทาคามีจะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๔ พระโสดาบันจะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๕ ปฏิเวธสังฆธรรม สังฆธรรมคือมรรคผลนิพพาน จะตั้งอยู่ ๕,๐๐๐ ปี ปริยัติสังฆธรรมคือการเรียนพุทธศาสนาที่จะตั้งอยู่เท่านั้น แต่ว่า เพศคือการทรงเครื่องหมาย เป็นบรรพชิตในรูปใดรูปหนึ่งนั้นจะมีสืบไปอีกนาน

อีกแห่งหนึ่ง^๒ ได้แสดงอันตราย คือความเสื่อมสิ้นแห่งพระศาสนาไว้ ๕ ได้แก่

๑. อธิคมอันตราย ความเสื่อมสิ้นแห่งมรรคผลนิพพาน

๒. ปฏิบัติอันตราย ความเสื่อมสิ้นแห่งการปฏิบัติ

ความเสื่อมสิ้น แห่งมรรคผลนิพพานนั้น หมายความว่า เมื่อไม่มีพระอรหันต์ เรื่อยมา จนถึงไม่มีพระโสดาบันเมื่อใด เมื่อนั้นก็ชื่อว่า เป็นความเสื่อมสิ้นแห่งอธิคม คือ มรรคผลนิพพาน ความเสื่อมสิ้นแห่งการปฏิบัติ นั้น ในเบื้องต้นก็เสื่อมสิ้นการปฏิบัติ

^๑ สมณฑ. ๓/๔๔๐.

^๒ สารสังคหะ อ่างในสังคีตยวงศ์ น. ๕๔๕-๖.

เพื่อฉานวิปัสสนาบรรคผลก่อน คือว่าบุคคลผู้ปฏิบัติไม่ได้มุ่งฉาน ไม่ได้มุ่งวิปัสสนา ไม่ได้มุ่งผล เมื่อการปฏิบัติในด้านนี้เสื่อมลงไปแล้ว ก็เหลือแต่การปฏิบัติพระวินัย ในการปฏิบัติพระวินัยนั้น ข้อเล็ก ๆ ก็เสื่อมไปก่อนคือไม่ใส่ใจในข้อปฏิบัติ พระวินัย ที่เป็นส่วนเล็กน้อยก็ขาดวัน เรื่อยไปจนถึงเหลือแต่ปาราชิก ๔ แปลว่ารักษาศีล ๔ คือ รักษาการเว้นปาราชิก ๔ ข้อไว้ จนเมื่อไม่รักษาสิกขาบททั้ง ๔ ข้อนี้ไว้เมื่อใดด้วยกัน ทั้งหมด เมื่อนั้นก็เป็นอันว่าถึงความเสื่อมสิ้นของการปฏิบัติ

๓. *ปริยัตติอันตรธาน ความเสื่อมสิ้นของปริยัติ* คือการเรียนพระศาสนา เมื่อยังมีการเรียนพระศาสนา ยังมีการทรงจำอยู่มากบ้างน้อยบ้าง ก็ยังไม่เสื่อมสิ้น จนเมื่อใดไม่มีใครทรงจำพระพุทธานุศาสน์ไว้ได้ ก็เรียกว่า เป็นปริยัตติอันตรธาน

๔. *ลึงคอันตรธาน ความเสื่อมสิ้นแห่งเพศ* คือเมื่อยังทรงเพศอยู่ เพศก็ยัง ไม่เสื่อมสิ้น เมื่อใดเปลี่ยนแปลงไปจนไม่เหลือเครื่องหมายที่เป็นเพศบรรพชิตไว้เลย เมื่อนั้นก็ถือว่าเป็นลึงคอันตรธาน

๕. *ธาตุอันตรธาน ความเสื่อมสิ้นแห่งธาตุ* หมายความว่าความเสื่อมสิ้น พระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งท่านพยากรณ์ว่าในอนาคตข้างหน้าโอกาสหนึ่ง พระบรมสารีริกธาตุ ก็จะเสื่อมสิ้นไป

นี่เป็นเค้าของเรื่องศาสนานันตรธาน ความเสื่อมสิ้นแห่งพระศาสนาที่มีแต่กัน เป็นหลักฐานในลังกา แต่ในชั้นบาลีก็มีพบเท่าที่อ้างมาข้างต้น ซึ่งท่านอธิบายว่า ที่ตรัส ว่าพรหมจรรย์หรือว่าสังฆธรรมจะตั้งอยู่พันปีนั้น ก็หมายถึงว่าจะมีพระอรหันต์ที่เป็นผู้ บรรลุปฏิสัมภินา คือความแตกฉานในปฏิสัมภินาอยู่ตลอดพันปี ส่วน ๕๐๐ ปีนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติธรรมป้องกันไว้ จึงไม่เป็นไปดังนั้น

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทานครุธรรมเป็นการประทานอุปสมบทแก่พระนาง มหาปชาบดีโคตมีแล้ว ก็ได้โปรดให้ภิกษุทั้งหลายอุปสมบทเจ้าหญิงสาภิยานีที่ตามเสด็จ มานั้นให้เป็นภิกษุณีด้วยกันสิ้น แต่ก็ต้องรับปฏิบัติในครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้นด้วย ต่อมาครั้งหนึ่งพระนางมหาปชาบดีโคตมี ได้ขอให้ท่านพระอรหันต์ทูลขอพระพุทธเจ้า ข้อหนึ่ง คือขอให้ภิกษุและภิกษุณีทั้งหลายกราบไหว้กันตามอ่อนแก่ พระพุทธเจ้าไม่

ทรงยินยอมอำนวยตาม และในคราวหนึ่ง พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้เข้าไปเฝ้า พระพุทธเจ้า และได้ทรงขอให้ทรงแสดงธรรมโดยย่อ ซึ่งเมื่อได้ทรงสดับธรรมะของ พระพุทธเจ้าแล้ว ก็จะได้หลักออกปฏิบัติ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า *ธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อความกำหนดย่อมใจ เป็นไปเพื่อความประกอบอยู่กับทุกข์ เป็นไปเพื่อความสังสม กองกิเลส เป็นไปเพื่อความอยากใหญ่ เป็นไปเพื่อความไม่สันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ เป็นไปเพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน เป็นไปเพื่อความ เลี้ยงยาก ก็พึงทรงไว้ว่านั่นไม่ใช่ธรรม นั่นมิใช่วินัย นั่นไม่ใช่สัตตคุณาศาสตร์* คือคำสอน ของพระศาสดา ส่วนธรรมเหล่าใด *เป็นไปเพื่อความสิ้นกำหนดย่อมใจ เป็นไปเพื่อความไม่ประกอบอยู่กับทุกข์ เป็นไปเพื่อความไม่สะสมกองกิเลส เป็นไปเพื่อความ ปราศรณาน้อย เป็นไปเพื่อความสันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ เป็นไปเพื่อความหลีกออก สงบสัจด์ เป็นไปเพื่อความปราศรณความเพียร เป็นไปเพื่อความเลี้ยงง่าย ก็ให้พึงทรง ไว้ว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตตคุณาศาสตร์*^๓

ธรรมะที่ตรัสแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมีนี้ ในนวกวาทีได้นำมาไว้ใน หมวด ๘ และได้เรียกว่า ลักษณะตัดสินพระธรรมวินัย ๘ อย่าง

ในพรรษาที่ ๕ พระพุทธเจ้าก็ได้ประทับจำพรรษาอยู่ภูฏาคารศาลาในป่ามหาวัน ใกล้กรุงเวสาลีนั้น

ตามที่ได้แสดงไว้แล้วว่าในพรรษาที่ ๕ นั้น พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน ใกล้เมืองเวสาลีแห่งแคว้นวัชชี มหาวัน แปลว่า *ป่าใหญ่* อยู่ใกล้เมืองเวสาลี ได้มีการสร้างเรือนชั้นที่เรียกว่า ปราสาท ซึ่งทำเป็นแบบเรือนยอด มีช่อฟ้า แต่ว่าเรียกชื่อว่า *ภูฏาคารศาลา ภูฏะ* แปลว่า *ยอด อาคาร* แปลว่า *เรือน ศาลา* ก็แปลว่า *โรง* รวมกันว่า *โรงเรือนยอด* สร้างไว้ในป่ามหาวันนั้น และเป็น สังฆารามสำหรับพระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข เมื่อพูดว่า ภูฏาคารศาลา ก็หมายถึงว่าเป็นชื่อของอารามในที่นั้น ท่านแสดงว่า ตัวศาลาหลังนี้ ได้สร้างยาวไป ตามทิศเหนือมาได้ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ในระหว่างที่ประทับอยู่ในที่นี้ ได้เสด็จ

^๓ วิ.จุลล. ๗/๓๒๐/๕๑๓-๕๒๓.

ไปกรุงกบิลพัสดุ์โปรดพระพุทธรูปบิดาตั้งที่เล่าแล้ว การเสด็จครั้งนี้ พระอาจารย์กล่าวว่า เสด็จไปทางอากาศ น่าจะเข้าใจว่าเสด็จโดยรีบด่วน เพราะพระพุทธรูปบิดาประชวรมาก เมื่อพระพุทธรูปบิดาสิ้นพระชนม์แล้ว มหานามสักกะซึ่งเป็นพระเชษฐาของพระอนุรุทธเถระ ก็ได้ปกครองศากยวงศ์สืบต่อมา

ในปฐมสมโพธิ ฉบับ *กรมพระปรมาภิไธยวชิราวุธ* และอรรถกถา ได้เล่าว่า พระนางยโสธราพิมพา ได้ทรงปรารถนาถึงการเสด็จออกทรงผนวชของพระพุทธเจ้ากับ พระราหุลซึ่งเป็นพระโอรส และเมื่อสิ้นพระพุทธรูปบิดาแล้ว จึงได้ทรงคิดจะออกผนวช เป็นภิกษุณี ได้เสด็จไปยังกรุงสววัตถิซึ่งเป็นที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ และก็ทรงขอผนวช เป็นภิกษุณี ในระยะนี้ก็ยังไม่ถึงวาระที่พระพุทธเจ้า เสด็จจำพรรษาที่กรุงสววัตถิ เพราะฉะนั้น ถ้าจะเป็นตั้งนั้น ก็คงจะเป็นที่เสด็จผ่าน คือว่าจาริกผ่านไปและประทับที่ พระเชตวันก่อนเข้าพรรษา แล้วจึงเสด็จต่อไปยังกรุงเวสาลีประทับ ณ ป่ามहांวันนั้น

ลิจจวิปริหานิยธรรม ๕

ในระหว่างที่ประทับอยู่ที่ป่ามहांวันนั้น จะเป็นในครั้งนี้หรือในครั้งต่อมาไม่ ปรากฏ ได้มีลิจจวิกุมารคือเจ้าชายหนุ่ม ราชตระกูลลิจจวีจำนวน ๕๐๐ ได้ออกมา ล่าสัตว์ในป่ามहांวัน พร้อมกับพวกสุนัขสำหรับล่าสัตว์เป็นจำนวนมาก ครั้นมา พบพระพุทธเจ้า ก็ได้พากันวางอาวุธและได้ต้อนรับสุนัขให้หลบไปในที่อื่น แล้วก็พากัน ประคองอัญชลี เฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่ด้วยอาการอันสงบ ในครั้งนั้นเจ้าลิจจวีองค์หนึ่ง มีพระนามว่า *มหานาม* ทรงดำเนินเล่นมาทางนั้น เมื่อได้มาเห็นลิจจวิกุมารเหล่านั้น เฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่ด้วยอาการอันสงบ จึงได้กล่าวอุทานขึ้นว่า วัชชีจักมี วัชชีจักมี หมายความว่า ประเทศวัชชีจักเจริญ ประเทศวัชชีจักเจริญ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถาม ว่า ที่กล่าวอุทานขึ้นตั้งนั้น หมายความว่าอย่างไร เจ้าลิจจวิมหานามกราบทูลว่า ลิจจวิกุมารหนุ่ม ๆ เหล่านี้ เป็นผู้ดูร้ายหยาบคาย ชอบยื้อแย่งอ้อย พุทรา ขนมห หรือ สิ่งของต่าง ๆ ซึ่งเป็นของขวัญสำหรับส่งไปยังตระกูลนั้น ๆ บางทีก็ชอบรังแกสตรี มีอาการคะนองดูร้ายต่าง ๆ แต่ว่าบัดนี้มาประคองอัญชลีสงบ เฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่ อย่างเรียบร้อย ฉะนั้น ก็เป็นอันหวังว่าประเทศวัชชีจักเจริญ

พระพุทธเจ้าตรัสว่า กุลบุตรผู้ใดผู้หนึ่งจะเป็นชัตติยราชผู้ที่ได้รับมรธาภิเษก แล้วก็ดี เป็นผู้ครองรัฐก็ดี เป็นผู้สืบทายาทของบิดาก็ดี เป็นเสนาบดีก็ดี เป็นผู้ใหญ่บ้าน ของบ้านทั้งหลายก็ดี เป็นหัวหน้าหมู่หัวหน้าคณะก็ดี ซึ่งได้เป็นผู้ปกครองเป็นใหญ่ ในตระกูลนั้น ๆ ถ้าประกอบด้วยธรรม ๕ ประการเหล่านี้ ก็จักหวังความเจริญ ไม่ต้องหวังความเสื่อม คือ

ข้อ ๑. สักการะเคารพนับถือบูชามารดาบิดาด้วยโศภิตที่แสวงหามาได้ โดยธรรม มารดาบิดาผู้ได้รับความสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจ อันทงาม ว่าให้เจ้าดำรงชีวิตอยู่ รักษาชีวิตอยู่ตลอดเวลา

ข้อ ๒. สักการะเคารพนับถือบูชาบุตรภรรยา ทาส กรรมกร และบุคคล ผู้เกี่ยวข้องทั้งหลาย ด้วยทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม ชนเหล่านั้นได้รับสักการะ เคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันทงาม คือคิดตั้งใจให้เจริญอายุเหมือน อย่างนั้น

ข้อ ๓. สักการะเคารพนับถือบูชาบุคคลผู้เป็นเจ้าของนาใกล้เคียงกัน ประกอบ การงานในเขตนาที่ใกล้เคียงกัน และเจ้าหน้าที่รังวัดที่นาทั้งหลาย บุคคลเหล่านั้นได้รับ สักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันทงามเหมือนอย่างนั้น

ข้อ ๔. สักการะเคารพนับถือบูชาเทพดาผู้รับพลี ด้วยโศภิตที่แสวงหา มาโดยธรรม เทพดาผู้รับพลีได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ ด้วยใจ อันทงามเหมือนอย่างนั้น

ข้อ ๕. สักการะเคารพนับถือบูชาสมณพราหมณ์ ด้วยทรัพย์ที่แสวงหามาได้ โดยธรรม สมณพราหมณ์ได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ ด้วยใจ อันทงามเหมือนอย่างนั้น

กุลบุตรใด ๆ เมื่อมีธรรม ๕ ประการนี้ ครอบครองความเป็นใหญ่ในตระกูล นั้น ๆ ในที่นั้น ๆ ก็ย่อมหวังความเจริญได้ไม่ต้องหวังความเสื่อม.^๔

^๔ อง. ปญจก. ๒๒/๘๖/๕๘.

ในพระพุทธภาษิตนี้ ใช้ศัพท์ว่าสักการะเคารพนับถือบูชาเหมือนกันหมด ทั้ง ๕ จำพวก กล่าวโดยส่วนรวมก็คือให้มีความนับถือตามฐานะไม่ดูหมิ่น และทำความเกื้อกูลบุคคลทั้ง ๕ จำพวกนี้ตามฐานะ จำพวกที่ ๑ ก็ได้แก่มารดาบิดา จำพวกที่ ๒ ก็ได้แก่บุตรภรรยา ทาส กรรมกร และบุคคลที่เกี่ยวข้องนี้ก็แสดงว่า ไม่ดูหมิ่นเหยียดหยาม แต่จะให้นับถือตลอดถึงทาสกรรมกรด้วย บุคคลจำพวกที่ ๓ ก็คือผู้ที่ประกอบกิจการงานในที่ใกล้เคียงกัน ในที่นี้แสดงแต่บุคคลผู้ประกอบกสิกรรม จึงได้ยกเอาเจ้าของนาที่ใกล้เคียงกับเจ้าหน้าที่รังวัด ก็หมายความว่าโดยทั่ว ๆ ไปว่า มีการนับถือตลอดถึงบุคคลผู้อยู่ใกล้เคียงกัน ผู้ประกอบการงานร่วมกัน และเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ที่ตนจะต้องเกี่ยวข้อง จำพวกที่ ๔ ก็คือพวกเทวดาที่รับพลี อันนี้ก็หมายถึงเทวดาที่นับถือกันมาตามตระกูล ก็เป็นว่าพระพุทธเจ้าก็ได้ ทรงอนุวัตให้มีการปฏิบัติต่อเทพดาตามที่เขานับถือกันด้วย ไม่ใช่ค่านไปเสียทีเดียว พวกที่ ๕ ก็คือสมณพราหมณ์

วัจนโคตรสูตร^๔

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในกุฎาคารศาลา ในป่ามหาวัน ใกล้กรุงเวสาลีนั้น ปริพาชกคือนักบวชจำพวกหนึ่ง ซึ่งนุ่งผ้าขาวอย่างเราเรียกว่า *ชีปะขาว* อาศัยอยู่ในอารามปริพาชกซึ่งเรียกว่า *เอกปฺณทริกะ* อาจจะมีต้นมะม่วงผลเล็กอยู่ต้นหนึ่ง ก็เอาชื่อนั้นเป็นชื่อของอาราม

ในวันหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงนุ่งและถือบาตรจีวร เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงเวสาลี ทรงดำริว่า เวลายังเช้านัก ทรงรู้จักปริพาชกที่ชื่อว่า *วัจนโคตร* ผู้อาศัยอยู่ในอารามเอกปฺณทริกะนั้น จึงได้เสด็จเข้าไปเยี่ยม

^๔ วัจนโคตตสูตร ม.ม. ๑๓/๒๓๖/๒๔๐-๓.

วัจนโคตรปริพาชกได้เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาก็ต้อนรับเป็นอันดี เมื่อพระพุทธเจ้าประทับนั่งแล้วก็ได้ทูลถามว่า ตนได้ยินเขาพูดกันว่า พระสมณโคดม (หมายถึงพระพุทธเจ้า เป็นคำที่พวกปริพาชกเรียกพระองค์) ทรงเป็นสัพพัญญูผู้รู้ทั้งหมด ทรงเป็นผู้เห็นทั้งหมด ทรงบัญญัติญาณทัศนะคือความรู้ความเห็น ว่า ทรงมีอยู่อย่างบริบูรณ์ ไม่มีตกเหลือว่า เมื่อพระองค์ทรงดำเนินอยู่ที่ดี ยืนอยู่ที่ดี หลับอยู่ที่ดี ตื่นอยู่ที่ดี ก็มีญาณทัศนะคือความรู้ความเห็นที่แจ่มแจ้งปรากฏขึ้น ติดต่อกันไม่ขาดสาย ตนได้ยินเขาพูดกันดังนี้ คำที่เขาพูดกันนั้นเป็นความจริงหรือไม่ เป็นการพูดอย่างที่เรียกว่า กล่าวต่ผู้ด้วยคำไม่จริงหรือไม่

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า คำที่วัจนโคตรปริพาชกได้ยินมานั้นไม่เป็นความจริง เขาไม่ได้พูดเหมือนอย่างที่เราองค์รับสั่ง เป็นการกล่าวต่อพระองค์ด้วยคำที่ไม่เป็นความจริง

วัจนโคตรปริพาชกจึงได้กราบทูลถามว่า เมื่อเป็นดังนั้น จะพยากรณ์อย่างไร จึงจะเป็นการกล่าวคำที่พระองค์ได้ตรัสไว้ ไม่เป็นการกล่าวต่ผู้ด้วยคำไม่จริงเป็นการพยากรณ์ที่ถูกต้องไม่ควรตำหนิ

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เมื่อพยากรณ์ว่าพระสมณโคดมมีวิชา ๓ จึงจะเป็นการกล่าวที่ถูกต้อง ไม่เป็นการกล่าวต่ผู้ด้วยคำที่ไม่เป็นจริง ต่อจากนั้นก็ให้ทรงอธิบายวิชา ๓ ว่า ได้แก่

๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ รู้ระลึกนิवासคือที่อาศัยอยู่ในกาลก่อนได้
๒. จุตูปปาตญาณ รู้จุตติคือความเคลื่อน และอุปบัติคือความเข้าถึง
๓. อาสวักขยญาณ รู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ

เมื่อบุคคลพยากรณ์ว่า พระสมณโคดมมีวิชา ๓ คือมีญาณ ๓ ดังกล่าวมานี้ จึงชื่อว่า พยากรณ์ถูกต้อง ไม่เป็นการกล่าวต่อพระองค์

วัจนโคตรปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า คฤหัสถ์บางคนที่ไม่ละสังโยชน์ คือเครื่องผูกของคฤหัสถ์ ภายแตกทำลายตายไป จะเป็นผู้กระทำที่สุดของทุกข์ ได้มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คฤหัสถ์ที่ไม่ละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ จะทำที่สุดของทุกขได้ไม่มี

วัจฉโคตรปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า คฤหัสถ์ที่ไม่ละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ ภายแตกทำลายตายไปแล้ว เข้าถึงสวรรค์มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า มีอยู่ ไม่ใช่ ๑๐๐ เดียว ไม่ใช่ ๒๐๐ ไม่ใช่ ๓๐๐ ไม่ใช่ ๔๐๐ ไม่ใช่ ๕๐๐ แต่ว่ามีมากกว่านั้น

วัจฉโคตรได้กราบทูลถามต่อไปว่า ส่วน *อาชีวก* คือนักบวชที่มีลัทธิต่าง ๆ บางพวกภายแตกทำลายตายไปแล้วนั้น ทำที่สุดของทุกขได้มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ไม่มี

ปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า อาชีวกบางคนที่ภายแตกทำลายไป เข้าถึงสวรรค์มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เท่าที่ทรงระลึกได้ ก็ยังไม่ทรงพบเห็น หรือว่าทราบ ว่าอาชีวกอะไร ๆ ที่จะเข้าถึงสวรรค์ได้ นอกจากจำพวกเดียวที่เป็น *กรรมวาที* คือ กล่าวกรรม *กิริยวาที* กล่าวว่าการกรรมก็เป็นอันทำ

ปริพาชกก็ทูลถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ลัทธิเดียรฉัตรก็เป็นของว่างโดยที่สุด แม้การเข้าถึงสวรรค์

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ก็เป็นของว่างเช่นนั้น

ใจความในคำสนทนานี้ มีข้อที่พึงยกขึ้นกล่าวหลายประการ ข้อแรกก็คือ พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปในอารามของบุคคลต่างศาสนาต่างลัทธิ และได้สนทนาธรรมในลัทธิของกันและกัน เป็นอันแสดงว่าไม่ได้ทรงถือบุคคลภายนอกศาสนาว่าเป็นศัตรู แต่ได้ทรงถือว่าเป็นบุคคลที่พึงพบปะและสนทนากันตามโอกาส มีเรื่องที่ได้เสด็จเข้าไปสนทนาในวัดของบุคคลต่างลัทธินี้หลายครั้งหลายหน

วิชา ๓

ส่วนข้อที่สนทนากัน บริพาทก็ได้ทูลถามตามที่เคยได้ยินเขาพูดกันว่า พระองค์เป็นสัพพัญญู เป็นผู้เห็นเป็นผู้รู้ทั้งหมด เดินไปก็รู้ทั้งหมด หลับอยู่ก็รู้ทั้งหมด ตื่นอยู่ก็รู้ทั้งหมด เป็นความจริงหรือไม่ พระองค์ได้ตรัสปฏิเสธว่าไม่เป็นความจริง เมื่อจะพูดให้ถูกต้องก็ต้องพูดว่า ทรงมีวิชา ๓ ดังหัวข้อที่ได้ยกมาแล้วนั้น ควรทำความเข้าใจในเรื่องวิชา ๓ นี้โดยสังเขป

ข้อที่ ๑ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ประกอบขึ้นด้วยศัพท์คือ ญาณ แปลว่า ความรู้ อานุสสติ แปลว่า ระลึกตามไป นิวาสะ แปลว่า ที่อาศัยอยู่ ในภาษาไทยใช้คำว่า นิวาส ก็หมายเอา บ้าน ตามพยัญชนะก็แปลว่า ที่อาศัยอยู่ ปุพเพ แปลว่า ในปางก่อน รวมกันเข้าก็แปลว่า ความรู้ระลึกตามไปถึงที่อาศัยอยู่ในปางก่อน

ควรเข้าใจคำว่า ที่อาศัยอยู่คือนิวาสนั้นหมายถึงอะไร ท่านหมายถึง เบญจขันธ์ คือกองทั้ง ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่รวมกันเข้าก็เป็นสกลกาย อันนี้ ข้อที่เป็นหลักในเบื้องต้นก็คือรูปคือกายอันนี้ เหล่านี้เรียกว่า นิวาส แปลว่า ที่อาศัยอยู่

จึงถึงปัญหาว่าใครเป็นผู้อาศัย ผู้อาศัยในบางแห่งท่านเรียกว่า สัตว์ แปลว่า ผู้ซึ่ง สามัญชนทุก ๆ คนเรียกว่า เป็นสัตว์ ซึ่งแปลว่า ผู้ซึ่ง คือยังเป็นผู้ซึ่ง ผู้ติดอยู่ ยังไม่ใช่เป็นผู้รู้ ผู้หลุดพ้น ซึ่งเข้ามาอีกชั้นหนึ่งก็คือตัวเราที่สมมติเรียกว่า อัตตา หรือเรียกเป็นศัพท์นามก็ว่าเรา สัตว์หรือว่าอัตตาหรือว่าเราเป็นผู้อาศัยอยู่ในที่อาศัยอันนั้น

คราวนี้เราที่อยู่ที่ไหน จะชี้ที่ไหนว่าเป็นเรา ถ้าจะตั้งปัญหาถามแก่ทุก ๆ คนว่าเราอยู่ที่ไหน ก็จะเป็นปัญหาที่ต้องคิด ถ้าโดยปกติก็ต้องตอบว่า ก็ตัวเราทั้งหมดนี้แหละคือเรา

คราวนี้ถ้าจะถามว่าลองชี้ดูว่าอยู่ตรงไหน ถ้าจะยกเอาอาการ ๓๒ ว่าอยู่ที่ผม ที่ขน ที่เล็บ ที่ฟัน ที่หนัง ที่เนื้อ ที่เอ็น ที่กระดูก เป็นต้น ยกขึ้นมาทีละอย่างหรือว่าถ้าจะยกเอาธาตุว่าอยู่ที่ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ เป็นต้น

ถ้าจะตอบตั้งนั้นก็ยังไม่ถูกต้อง เพราะว่าตัวเราถ้าอยู่ที่อาการ ๓๒ เช่นว่าอยู่ที่ผม ที่นี้ถ้าโกนผมเสียก็เป็นการโกนเอาตัวเราหมดไปด้วย แต่ไม่เป็นเช่นนั้น เรายังอยู่ เพราะฉะนั้น ถ้าจะยกเอาออกทีละอาการทีละอย่างขึ้นมาค้นหาตัวเราว่าอยู่ที่ส่วนนั้น ส่วนนี้ ก็คงไม่ใช่ทั้งนั้น

จนกระทั่งร่างกายอันนี้สิ้นชีวิตดับลงไปแล้ว ตัวเรานี้ก็ดับไปพร้อมกับลมหายใจ หรือไม่ อันนี้ก็มิเชื่อกันอยู่เป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งก็มีเชื่อกันว่า ตัวเราก็ดับหมดไปด้วย ที่เรียกว่า ตายสูญ อีกจำพวกหนึ่งก็เชื่อว่า ยังมีส่วนที่ไม่ดับ คือว่าไม่ตาย และไปถือชาติกำเนิดใหม่

จะว่าไปตามความเชื่อของจำพวกที่ ๒ นั้นก่อน คือเมื่อค้นไปจนกระทั่งร่างกาย อันนี้ดับลงไปแล้ว แต่ก็ยังมีส่วนที่ไม่ดับคือไม่ตาย ส่วนที่ไม่ดับไม่ตายนั่น ถ้าตามคติทางพระพุทธศาสนา ก็คงเป็นตัวเรานี้คนเดียวกัน ไปหาบ้านอยู่ใหม่ คือว่าไปหานิวาส คือที่อาศัยอยู่ อันได้แก่เบญจขันธ์หรือว่าร่างกายใหม่ เมื่อร่างกายอันนั้นพังไปแล้ว ก็ไปหาบ้านอยู่ใหม่ต่อไปอีก

พระญาณข้อแรกนี้เป็นความรู้ระลึกถึงขันธ์ คือว่าบ้านซึ่งเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน ย้อนหลังไปได้ตามกำลังของสติที่ระลึกถึง เมื่อมีสติระลึกได้ยาวไกล ก็รู้ไปได้ยาวไกล ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่มีสติระลึกไปได้ยาวไกล เพราะฉะนั้น ก็รู้ไปได้ยาวไกล

มาเทียบดูในปัจจุบันบัดนี้ เราทุก ๆ คนนี้ เมื่อระลึกย้อนหลังไปในชาตินี้เท่านั้น ก็ระลึกไปไม่ได้ไกลเท่าไรและไม่ละเอียดเท่าไร ลืมเสียมาก เมื่อเกิดเราเกิดมาเมื่อวันที่เท่าไร เวลาเท่าไร เราเองก็ไม่ว่า รู้มาเมื่อผู้ใหญ่ บอกให้ทีหลัง มาเริ่มจับนี้ได้ตั้งแต่พอรู้เดียงสา มา และก็ต้องเป็นเหตุการณ์ที่กระตือรือร้นใจมาก ๆ เป็นเหตุการณ์พิเศษ จึงจะติดอยู่ในความทรงจำ แต่ถ้าเป็นเหตุการณ์ธรรมดา ก็มักจะระลึกรายละเอียดอะไรไม่ได้ เพราะว่ากำลังคือสติความระลึกของเราไปไม่ได้ไกลเท่าไร

ตามจิตวิทยาสมัยปัจจุบันนี้แสดงว่า ถ้าสะกดจิตตนเองลงไปจากจิตในสำนึก จนถึงจิตใต้สำนึกได้แล้ว จะสามารถระลึกได้ และจะสามารถทำอะไรได้ เหมือนอย่าง

ในอดีต เช่นที่เขาเคยเล่นกันมาแล้ว สะกดจิตลงไปให้อยู่ใต้สำนึก และให้ถอยหลังเข้าไปจนถึงอายุ ๑๐ ขวบ ๕ ขวบ ๓ ขวบ แล้วก็สั่งให้แสดงกิริยาอาการเหมือนกับเด็กในสมัยนั้น ให้เขียนหนังสือเหมือนอย่างในสมัยนั้น ผู้ที่ถูกสะกดจิตให้ไปอยู่ในระดับของอายุเท่าใด ก็แสดงอาการเหมือนอย่างเมื่ออยู่ในอายุเท่านั้น เขาเล่นกันจนถึงให้สะกดจิตระลึกย้อนหลังไปในอดีตชาติ แต่ว่าสำหรับในอดีตชาตินั้นไม่มีใครสามารถรับรองกันได้ เห็นกันอยู่แต่ในสมัยปัจจุบันชาติที่ให้แสดงอาการเหมือนอย่างเป็นเด็กเท่านั้นเท่านั้นที่ผ่านมาจากลิ้มไปหมดแล้ว และก็ทำได้อันนี้แสดงว่า ในปัจจุบันนี้การศึกษาในเรื่องจิตก็รับรองถึงสิ่งที่เก็บไว้ในจิตส่วนลึกและเมื่อสามารถทำให้จิตส่วนลึกนั้นปรากฏขึ้นมาแล้ว สิ่งที่ประสบพบผ่านมาก็จะไหลขึ้น ในทางพระพุทธศาสนานั้นแสดงวิธีปฏิบัติไว้ก็คือว่าให้ *ทำสมาธิ* นี้เอง แต่ว่าต่างกับวิธีสะกดจิต วิธีสะกดจิตนั้นผู้ถูกสะกดไม่ค่อยจะมีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนเอง ส่วนสมาธิของพระพุทธเจ้าต้องการให้มีตัวรับรู้บริบูรณ์ รวมจิตเข้าเป็นสมาธิมากเท่าใด ก็ต้องมีตัวรู้ซึ่งเป็นทั้งตัวสติเป็นทั้งตัวสัมปชัญญะรวมกันอยู่มากเท่านั้น เมื่อทำจิตให้เป็นสมาธิจนถึงฌานแล้ว ผู้ที่มีนิสัยที่ได้อบรมมาแล้ว ก็สามารถที่จะพบอานุภาพของจิต กำลังของจิตที่เป็นพิเศษได้ ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงทำจิตให้เป็นสมาธิได้จนบรรลุฌานอย่างสูง ก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธินั้นไปเพื่อรู้เพื่อเห็นตามความเป็นจริง ในขั้นต้นก็ปรากฏอุปเพนิวาสานุสสติญาณขึ้นก่อน

ได้อธิบายวิชาที่ ๑ *อุปเพนิวาสานุสสติญาณ* รู้ระลึกขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ มักจะเรียกอย่างสั้น ๆ ว่า รู้ระลึกชาติได้ แต่ตามศัพท์นั้นไม่มี คำว่า ชาติ มีคำว่า รู้ระลึกนิवासที่อาศัย แต่ว่าโดยความนั้นก็คือระลึกชาติ เพราะคำว่า ชาติ แปลว่า ความเกิด การเข้าสู่ที่อาศัยนั้นเรียกว่า ชาติคือความเกิด เพราะฉะนั้นก็จับเอาอาการตอนนั้น คือตอนเข้าบ้านหรือเข้าที่อาศัยมาเป็นชื่อเรียก และในระหว่างที่ยังอยู่ในบ้านหรือยังอยู่ในที่อาศัยนั้น ก็เรียกว่า เป็นชาติหนึ่ง ๆ ไปด้วยทีเดียว

ญาณที่ ๒ *จุตูปปาตญาณ* รู้จืดคือความเคลื่อนและอุปบัติคือความเข้าถึงของสัตว์ทั้งหลาย ในที่นี้ไม่ใช่คำว่า ชาติ มรณะ หรือว่า เกิด ตาย แต่ใช้คำว่า *เคลื่อน* และ *เข้าถึง*

ใครเป็นผู้เคลื่อนและเข้าถึง ในบาลีนี้ใช้ว่าสัตว์ทั้งหลาย เป็นคำเรียกโดยสมมติ ถึงผู้เคลื่อน ผู้เข้าถึง ในที่อื่นเรียกว่า *อัตตา ตัตตน* บ้าง เรียกว่า *บุคคล* บ้าง แต่ว่าเมื่อเรียกว่า *บุคคล* ก็มีความหมายแคบกว่าคำว่า *สัตว์* เพราะบุคคลนั้น หมายถึงมนุษย์โดยมาก ถ้าเป็นเดียรัจฉานหรือว่าเทวดาพรหม ก็ไม่เรียกว่า *บุคคล* ส่วนคำว่า *สัตว์* นั้นกินความกว้าง หมายถึงหมดทั้งเทวดา อินทร์ พรหม ทั้งมนุษย์ เดียรัจฉาน ทั้งสัตว์นรก หรือว่าเปรต อสุรกายอะไร เมื่อยังเป็นผู้ข้อง ผู้ติดอยู่ก็รวมเรียกว่า *สัตว์* หมด อีกอย่างหนึ่งเรียกกระซิบเข้ามาก็คือเราหรือตัวเรา เพราะว่าทุก ๆ สัตว์ก็ย่อมมีเรา อยู่คนละหนึ่ง ๆ ด้วยกัน เพราะฉะนั้น ในการอธิบายนี้จะเรียกว่า *เรา*

เราเป็นผู้เคลื่อนเป็นผู้เข้าถึง เคลื่อนหมายความว่าออกไป คือว่าออกไปจากนิवासคือที่อาศัยอยู่นั้น หมายถึงว่าเคลื่อนไปจากบ้านเก่าหรือที่อาศัยอยู่เก่า หมายถึงสังขารเก่าหรือว่าเบญจขันธ์เก่า อุปบัติเข้าถึง ก็คือเข้าไปสู่อุบัติหรือสังขารหรือเบญจขันธ์ใหม่ ฉะนั้น เคลื่อนจึงเท่ากับตาย เข้าถึงจึงเท่ากับเกิด แต่ว่าในที่นี้ ท่านไม่ใช่คำว่า ตายเกิด ท่านใช้คำว่า *จติ* แปลว่า เคลื่อน อุปบัติ แปลว่า เข้าถึง ดังกล่าวนั้น ส่วนที่ใช้ในที่อื่นอย่างสามัญก็ใช้ว่า ตายเกิด แต่คำว่า ตายเกิด นั้นมักจะมีความหมายสามัญถึงสังขารหรือว่าเบญจขันธ์ ซึ่งรวมกันเป็นสกลกายอันนี้ อันมีตายมีเกิดเป็นธรรมดา แต่มักจะเรียกว่าเกิด ก่อนแล้วจึงตายทีหลัง คือว่าเกิด แก่ ตาย คราวนี้ยังมีส่วนหนึ่งที่ไม่ตายในเมื่อ สังขารอันนี้ตาย เมื่อสังขารอันนี้ตายแล้ว ส่วนนั้นก็ *จติ* คือว่าเคลื่อนออกไปจากสังขารนี้ แล้วก็เข้าไปสู่สังขารใหม่ อาการที่เคลื่อนออกไปนั้นก็เรียกว่า *จติ* อาการที่เข้าใหม่ก็เรียกว่า *อุปบัติ* ฉะนั้น ในพระญาณหรือวิชชาข้อนี้ จึงไม่ใช่คำว่า เกิดตายหรือตายเกิด เพราะใช้ในความหมายสามัญหรือสังขาร เพราะไม่ได้มุ่งถึงสังขาร แต่มุ่งถึงสัตว์ ซึ่งเป็นผู้ที่ไม่ตายไปตามสังขาร สัตว์ก็เคลื่อนจากสังขารเก่าที่ตายแล้วไปสู่สังขารใหม่ อันนี้แหละจึงเรียกว่า *จติ อุปบัติ* มักจะพูดกันถึงเทวดาว่า *จติ* เวลาเมื่อเคลื่อนจากสวรรค์ แต่คำว่า *จติ* นี้ไม่ใช่ใช้เฉพาะ เทวดาเท่านั้น แต่ใช้ถึงสัตว์ทั่วไปในความหมายดังที่กล่าวมาแล้ว ความเคลื่อน และความเข้าถึงสังขารใหม่เบญจขันธ์ใหม่ของสัตว์ทั้งหลายนั้น บางทีก็พูดกันว่า ชาติใหม่ภพใหม่ แต่ว่าจะใช้คำอย่างไรก็คงมีความหมายถึงนิवासคือที่อยู่ใหม่หรือ ว่าบ้านใหม่ดังที่กล่าวมาแล้ว จะเรียกนิवासนั้นว่าอะไรก็สุดแต่

พระพุทธเจ้าได้พระญาณข้อที่ ๑ คือระลึกรู้ ระลึกถึงนิवासคือที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้มากมาย ในพระบาลีที่แสดงอธิบายไว้ซึ่งถึงของพระองค์เอง แต่เมื่อพิจารณาดูในที่อื่นก็พึงเห็นว่าของสัตว์ทั้งหลายด้วย และในพระญาณที่ ๒ นี้ก็ใช้คำว่า ของสัตว์ทั้งหลาย มีอธิบายที่เนื่องกัน คือเมื่อรู้ระลึกถึงนิวาสที่อาศัยอยู่ของพระองค์และของสัตว์ทั้งหลายในปางก่อนได้ ตลอดจนถึงรายละเอียดต่าง ๆ ของชีวิตที่ดำเนินอยู่ในชาติหนึ่ง ๆ ครั้นมาถึงพระญาณที่ ๒ นี้ ก็ได้ทรงเห็นละเอียดยิ่งขึ้น คือเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายหรือว่า เรา ของสัตว์แต่ละบุคคลนั้น ได้เคลื่อนออกจากชาติหนึ่งและเข้าถึงอีกชาติหนึ่งตามกรรมคือการงานที่ตนกระทำไว้ ถ้าประกอบอกุศลกรรมไว้ ก็เข้าถึงชาติที่ไม่ดี มีความไม่บริบูรณ์ มีความทุกข์ต่าง ๆ เมื่อประกอบกุศลกรรมไว้ ก็เข้าถึงชาติที่ดี มีความบริบูรณ์ มีความสุขต่าง ๆ

ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงได้วิชาทั้ง ๓ นี้ในราตรีที่ตรัสรู้ ในปฐมยาม ทรงได้พระญาณที่ ๑ ในมัชฌิมยามทรงได้พระญาณที่ ๒ คือจตุปปาตญาณนี้เป็นอันว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เรื่องกรรมตั้งแต่ในราตรีที่ตรัสรู้นั้น และได้ทรงรู้ก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เพราะยังไม่ถึงญาณที่ ๓ ที่ทรงได้ในปัจฉิมยาม

พิจารณาถึงเรื่องความตรัสรู้กรรมนี้ ก็จะพึงเห็นได้ว่า เมื่อได้ตรัสรู้พระญาณที่ ๑ นั้น ได้ทรงระลึกชาติได้เป็นอนึ่ง ตลอดจนถึงรายละเอียดต่าง ๆ ได้ เพราะฉะนั้นก็ย่อมทรงระลึกได้ด้วยว่า ในชาตินั้น ๆ ได้ไปทำอะไรไว้บ้าง และได้รับผลอย่างไรในชาติต่อ ๆ มา ทรงเห็นได้ยาวไกลมาก จึงทรงรู้อุปนิสัยได้ว่ากรรม นั้นเองเป็นตัวเหตุซึ่งบุคคลได้กระทำไว้ กรรมนั้นก็เป็นของของตน ซึ่งบุคคลผู้ทำจะต้องเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น

ส่วนพระญาณที่ ๓ คือ *อาสวัคชยญาณ ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ* ท่านอธิบายว่า ได้แก่วุในทุกข์ รู้ในเหตุเกิดทุกข์ รู้ในความดับทุกข์ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นี้ส่วนหนึ่ง รู้ในอาสวะ รู้ในเหตุเกิดอาสวะ รู้ในความดับอาสวะ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ อีกส่วนหนึ่ง รู้ดังนี้เป็น อาสวัคชยญาณ รู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ

พิจารณาตามความที่สัมพันธ์กัน เมื่อพระพุทธเจ้าทรงได้พระญาณที่ ๑ สิบมากก็ทรงได้พระญาณที่ ๒ เมื่อทรงได้ ๒ พระญาณนี้แล้ว ก็ทรงได้พระญาณที่ ๓ สิบไป

ที่แรกก็รู้ในทุกข์ เพราะเมื่อได้ทรงระลึกชาติได้เป็นอันมาก ทรงรู้ถึงความเคลื่อนไหวและความเข้าถึงของตัวเราในชาติหนึ่ง ๆ ว่าเป็นไปตามกรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้ทรงเห็นความเกิด ความแก่ ความตาย ซึ่งเป็นทุกข์ตามสภาพของสังขารในชาติหนึ่ง ๆ และได้ทรงเห็นความทุกข์ทางจิตใจ เป็นต้นว่าความโศก ความระทมใจ เป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในชาตินั้น ๆ และก็สรุปลงว่า ได้ทรงเห็นว่า ตัวนิवासคือตัวที่อาศัยอยู่ อันได้แก่บ้านคือสังขารอันนี้แหละคือตัวทุกข์ เพราะทุกข์ทั้งปวงก็รวมลงที่บ้านคือนิवासนี้เอง เกิดที่บ้านอันนี้เกิด แก่ที่บ้านอันนี้แก่ ตายที่บ้านอันนี้ตาย ทุกข์โศกอะไรทางจิตใจก็เกี่ยวแก่บ้านอันนี้ ไม่นอกไปจากนี้ จะก็ร้อยก็พันก็หมื่นชาติก็คงเป็นดังนี้ คล้าย ๆ กับว่าเราระลึกดูย้อนหลังในชาตินี้ เมื่อวานนี้ก็กินอยู่หลับนอนทำโน่นทำนี่ ย้อนไปอีกวันหนึ่งก็กินอยู่หลับนอนทำโน่นทำนี่ ย้อนไปอีกวันหนึ่งก็คล้าย ๆ กัน แม้จะได้ประกอบกรรมที่ดี เกิดในชาติที่ดี มีความสุข ก็เป็นอยู่ชั่วคราวหนึ่ง ๆ ไม่เที่ยงยั่งยืนตลอดไป แม้จะไปเกิดเป็นเทวดาเป็นพรหมอะไร ตามลัทธิที่เชื่อถือกันว่ามีอายุยืนนาน ก็ต้องมีจุดคือ ความเคลื่อนไหวในที่สุด ไม่มียั่งยืนตลอดไป เพราะฉะนั้น เป็นอะไรก็ตามก็คงไม่พ้นไปจากเกิดแก่ตาย และก็ต้องประกอบกรรมกันอยู่ไม่เสร็จสิ้น ในบางคราวก็ดีในคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็ประมาท ประมาทแล้วก็ประกอบกรรมที่ชั่ว ก็ตกต่ำลงมาคราวหนึ่ง ตกต่ำลงมาแล้วมีสติขึ้น ก็ไปประกอบกรรมดี ก็ดีกันขึ้นไปคราวหนึ่ง ๆ วนขึ้นวนลงกันอยู่อย่างนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อทรงระลึกเห็นชาติยิ่งไกลเท่าไร และเห็นความเคลื่อนไหวความเข้าถึงของตัวเรานี้ยิ่งไกลเท่าไร ก็ยิ่งเห็นว่าเป็นทุกข์ เท่านั้น จึงได้ทรงเริ่มเห็นทุกข์ขึ้น แล้วก็เห็นว่าที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่าต้นหาคือ ความดิ้นรนทะยานอยาก อันนี้เป็นตัวเหตุให้เกิดทุกข์ ดับต้นหาก็เสียได้นั้นแหละ จึงจะเป็นความดับทุกข์ และที่จะดับต้นหาก็ต้องปฏิบัติไปในทางให้ถึงความดับทุกข์ คือ มรรคมีองค์ ๘ อันสรุปลงเป็นศีล เป็นสมาธิและเป็นปัญญาโดยเฉพาะ ก็คือว่าต้องประมวลกันเป็นตัวรู้ที่ประจักษ์แจ่มแจ้งตามความเป็นจริง เห็นความจริงของทุกข์ของเหตุเกิดทุกข์ ของความดับทุกข์ และของทางให้ถึงความดับทุกข์โดยแจ้งชัด

ตัวอวิชชา ตัวอาสวะ

อีกส่วนหนึ่งที่ท่านอธิบายประกอบกัน มีรู้อาสวะเป็นต้นนั้น อาสวะก็หมายถึง กิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต เป็นกิเลสชั้นละเอียด อันได้แก่ *กามาสวะ อาสวะ คือกาม ความใคร่ ภวาสวะ อาสวะคือภพ ความเป็น อวิชชาสวะ อาสวะ คืออวิชชา ความไม่รู้ตามความเป็นจริง* ได้ทรงเห็นอาสวะ โดยตรงก็คือทรงเห็นว่า *ตัวเรา* นี้แหละ เป็นอาสวะ เพราะว่าตัวเราตามที่เข้าใจกันนั้น โดยที่แท้นั้น ก็ประกอบขึ้นด้วยกามคือ ความใคร่ ภพคือความเป็น และอวิชชาคือความไม่รู้ ทั้ง ๓ นี้รวมกันเข้าเป็นตัวเรา

ดังจะพึงเห็นได้ว่า *ตัวเรา* ที่เข้าใจกันว่ามีอยู่เป็นอยู่ด้วยกันนี้ ถ้าจะให้ชื่อว่า อยู่ที่ไหน ก็จะไม่ถูกตามที่กล่าวมานั้น อย่างในอนัตตลักขณสูตร ถ้าจะชื่อว่าอยู่ที่รูป พิจารณาที่รูปดูแล้ว รูปก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน ซี่ที่เวทนา ที่สัญญา ที่สังขาร ที่วิญญาณ ก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน คราวนี้ในอรรถภาพอันนี้จะมิอะไรที่พึงชี้ได้นอกไปจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือว่ารูปธรรมนามธรรมที่รวมกันอยู่ที่นี่ เพราะฉะนั้น เมื่อชี้ ไม่พบ *ตัวเรา* นี้จึงเป็นเพียงอุปาทาน ได้แก่ ความยึดถือ ยึดถือขึ้นว่าเป็นเรา ความยึดถืออันนี้ หากยึดถือแคบหรือกว้างใหญ่โต ออกไปเท่าไร เราก็แคบกว้างใหญ่ โตออกไปเท่านั้น

ดังจะพึงเห็นได้ว่าเมื่อยังเป็นเด็กเล็ก ๆ ยังไม่รู้เตยงสานั้น ก็ยังไม่รู้จักว่า เราเป็นอะไร แต่เมื่อครั้นโตขึ้น ผู้ใหญ่ตั้งชื่อให้ว่าชื่อนั้นชื่อนี้ ต่อมาก็เล่าเรียน ศึกษา มีกิจการงาน ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นนั่นเป็นนี่ แล้วก็มีสิ่งนั้นมีสิ่งนี้ ตัวเราก็เป็นนั่นเป็นนี่ มีนั่นมีนี่อะไรใหญ่โตมากมายออกไป นี่ก็เป็นความยึดถือทั้งนั้น สมมติว่าถ้าจะมีเหตุ อะไรให้ล้มเสีย ก็จะไม่เกิดความรู้สึกว่าเราเป็นอะไรเลย นี่เพราะจำได้จึงได้มีความ ยึดถืออยู่ และเล็กก็ได้ โตก็ได้ ตามแต่ความเข้าใจและความ ยึดถือว่าอย่างไร แต่เมื่อ พิจารณาค้นลงไปแล้ว ก็จะไม่พบอะไรนอกจากตัวอุปาทาน คือความยึดถือเท่านั้น

เพราะฉะนั้น ตัวเรา นี่จึงเป็นเงาของอุปาทาน อุปาทานโตเท่าไร ตัวเราก็ตโตเท่านั้น อุปาทานเล็กลงเท่าไร ตัวเราก็เล็กลงเท่านั้น และความยึดถือนี้แหละ เป็นอวิชชาคือตัวความไม่รู้อย่างเต็มตัว เพราะเมื่อความจริงไม่มีอะไร แล้วก็ไปยึดถือให้มีขึ้น อย่างนี้ก็คือตัวความไม่รู้ เหมือนอย่างว่าหลงเงาว่าเป็นตัวจริง ความหลงเงาว่าเป็นตัวจริงนี้แหละเป็นตัวอวิชชาคือตัวความไม่รู้อย่างเต็มที่

นอกจากนี้ยังมีตัวภพคือตัวความเป็น อันได้แก่เป็นนั่นเป็นนี่ เพราะตัวเรานั้นเป็นตัวขึ้นหรือเป็นเราขึ้นก็ด้วยอำนาจของภพคือความเป็น คือว่าเป็นเรา ถ้าไม่มีตัวเป็นขึ้นแล้ว เราก็ไม่เกิดแต่นี้มีตัวเป็นคือว่าเป็นเราขึ้น ซึ่งเป็นภพหรือเป็นภาวะอันนี้แหละเรียกว่า เป็นภพ

นอกจากนี้ยังมีตัวภพคือตัวความใคร่ ได้แก่ความรักอยู่ในตัวเรา ซึ่งทุก ๆ คนล้วนแต่มีความรักตัวอยู่ด้วยกัน เมื่อพิจารณาดูแล้วก็คือว่า รักสิ่งที่ยึดถือไว้ นั่นแหละ ยึดถือว่าเราหรือของเรายู่ที่สิ่งไหนที่ไหน ก็ย่อมมีภพคือความรัก ความใคร่อยู่ในสิ่งนั้นในทีนั้น

ด้วยอำนาจของความรักตัวอันนี้ จึงได้มีความกลัวตาย กลัวเจ็บ กลัวเสียหายต่าง ๆ เพราะความตายนั้นเข้าใจว่าเป็นความสุดสิ้นของตัวเราไปทีเดียว เพราะเราสำคัญตัวเราที่นิवासคือว่าบ้านอันนี้ เมื่อบ้านอันนี้จะพังไป ก็รู้สึกตัวเราทั้งหมดสิ้นไป เพราะฉะนั้น จึงได้มีความกลัวตายนี้เป็นอย่างยิ่ง สามัญชนทุก ๆ คนเป็นอย่างนี้ และทุก ๆ คนก็ย่อมมีความรัก ตัวนี้แหละเป็นที่สุด จนถึงพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า ความรักเสมอด้วยตนไม่มี และในที่อื่นก็ยังตรัสไว้ว่า เมื่อพิจารณาดูโดยรอบแล้ว ก็ไม่เห็นว่าจะมีอะไรที่พึงรักยิ่งไปกว่าตน

คราวนี้พิจารณาดูว่า ที่รักภริยา รักสมบัติ รักสิ่งนั้นสิ่งนี้อะไรเป็นต้น เหล่านี้โดยที่แท้แล้วก็เพื่อตน คือว่าเพื่อความพอใจ เพื่อความสุขของตน เมื่อใดบุคคลหรือสิ่งเหล่านั้นมาขัดกับความสุขความพอใจของตน เมื่อนั้นความรักอันนี้จะสิ้นไปกลายเป็นความเคียดแค้น เหมือนอย่างที่มีเรื่องหึงหวงกันหรือฟ้องกัน คนที่รักกันอย่างที่สุด แต่เมื่อเวลาสิ้นรักเป็นแค้นขึ้นแล้ว ทำร้ายกันได้ฆ่ากันได้ทีเดียว นี้ก็จะพึงเห็นได้เทียบว่า โดยที่แท้แล้วก็เพราะรักตน แต่ว่ารักสิ่งอื่น ๆ นั้น ก็เพราะว่าสิ่งเหล่านั้นอำนวยความสะดวกความสุขให้แก่ตนต่างหาก

มีความรักอีกอันเดียวเท่านั้นแหละที่ไม่ใช่เพื่อตน คือความเมตตา เหมือนอย่างที่ว่าแม่รักลูกนี่เป็นความรักที่เป็นเมตตา ต้องการให้เกิดความสุขแก่ลูก จนถึงยอมพลีความสุขของตนเองเพื่อลูก รักมากก็พลีได้มาก รักที่สุดก็พลีได้ที่สุดตลอดจนถึงชีวิตเพื่อลูก รักอย่างนี้มุ่งความสุขไปให้ลูก คือมุ่งไปให้แก่ผู้ที่ตนรัก ไม่ได้หวังผลตอบแทนอะไร เมื่อลูกมีความสุข พ่อแม่ก็สบายใจ ลูกมีความสุข พ่อแม่ก็ไม่สบายใจ ต้องช่วยขึ้นมาอีก นี่ก็เลยเป็นกรุณาไปแล้ว คราวนี้เมื่อลูกได้ดีมีความสุขก็ดีใจ นี่ก็เป็นมุทิตาไป แต่ว่าอุเบกขานั้นมักจะยาก พ่อแม่รักลูกบางทีก็ไม่มีอุเบกขา อุเบกขานั้นคือความวางใจเป็นกลาง หมายถึง ความยุติธรรมด้วย คือไม่ลำเอียง รู้จักว่าดีชั่ว ว่าผิดว่าถูกอย่างไร วางใจให้เป็นศูนย์กลางอยู่ได้ เพราะฉะนั้น ถ้ามีอุเบกขาน้อยๆ ก็จะไม่รักลูกในทางที่ผิด ถ้าลูกทำผิด รู้ว่าผิดก็ต้องว่ากล่าวตักเตือนห้ามปราม หรือว่าเมื่อลูกไปทะเลาะกับใครมา ก็ไม่เข้าข้างลูก มียุติธรรม รู้ถูกรู้ผิด อุเบกขามีความหมายดังกล่าวนี้ด้วย บางทีพ่อแม่รักลูกมาก แต่ว่าไม่ได้มีอุเบกขาก็เลยเป็นเสียไป ที่เดิมเอาเรื่องความรักลูกเข้ามานี้ ก็เพื่อชี้ว่ามีความรักอีกอันหนึ่งที่ต่างออกไปจากกาม คือความเมตตา เป็นความรักที่มีให้อภัยไม่ถือโทษผูกโกรธ คนที่ตนมีเมตตามากจะทำผิดก็ไม่ถือโทษ แต่ว่าถ้าเป็นกามไม่ได้ รักชนิดนั้นถ้าเกิดผิดใจขึ้น ก็โกรธพยาบาทขึ้นมาทันที ถ้าเป็นเมตตาก็ไม่เกิดโกรธ ไม่เกิดพยาบาทให้อภัยได้

วกเข้ามาถึงตัวเรา ตัวเรามีความรักตัวที่เป็นตัวกามดังกล่าวมานี้อยู่อย่างเต็มที เพราะฉะนั้น ตัวเรานี้จึงเป็นตัวอวิชชา เป็นตัวภพ เป็นตัวกามประกอบกันอยู่ นี่เป็นตัวอาสวะ ท่านแสดงว่าต้นเหตุคือความดิ้นรนทะยานอยากนั้นแหละ เป็นตัวก่อให้เกิดอาสวะขึ้น ความดับต้นเหตุเสียได้ก็เป็นการดับอาสวะ และมรรคมืองค์ ๘ ก็เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ

พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมรรคมืองค์ ๘ มาเต็มบริบูรณ์ สำหรับศีลนั้นได้ทรงมีมาตั้งแต่ที่แรก ในส่วนสมาธิก็ได้ทรงเริ่มในเมื่อเข้าทางที่ถูกแล้ว และก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธินั้นไปเพื่อปัญญา เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสรู้มาโดยลำดับ จนถึงมาทรงพบว่า ตัวเรา นี้เองเป็นตัว อาสวะ ต้นเหตุเป็นเหตุเกิดอาสวะ ความดับต้นเหตุได้เป็นความดับอาสวะ และทางที่ทรงปฏิบัติมานั้นจนได้เกิดความรู้ขึ้น ดังนี้เป็นเหตุให้ถึงความดับอาสวะ จึงได้เป็นวิชาคือความรู้แจ่มแจ้งขึ้น อวิชชา ก็ดับไป ภพก็ดับไป กามก็ดับไป เพราะฉะนั้น สัตตภาวะคือความเป็นสัตว์ก็หมดสิ้น เป็นพุทธภาวะคือ

ความเป็นพุทธะคือผู้ตรัสรู้ขึ้น เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงหยุดการเวียนเกิดต่อไป หยุดประกอบกรรมต่อไป เพราะว่าได้ทรงสิ้นกิเลสอาสวะ ทรงอาศัยอยู่ในนิवासคือบ้านเก่า เมื่อบ้านเก่าที่ทรงอาศัยอยู่นั้นแตกสลายคือว่า ตาย พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงเข้าถึงภพชาติอะไรต่อไป และก็สิ้นสมมติบัญญัติที่จะเรียกว่าอะไร จะเรียกว่า จิต จะเรียกว่า วิญญาณ จะเรียกว่า อตตะ จะเรียกว่า สัตว์ จะเรียกว่า บุคคล อะไร ไม่เรียกทั้งนั้น แปลว่าหมดเรื่องกันที ถ้ายังจะพูดถึงอะไรก็ยังไม่หมดเรื่อง

ได้มีผู้เห็นว่า พระอรหันต์ตายแล้วสูญ เพราะที่ไม่มีเรื่องอะไรที่จะพูด แต่พระพุทธเจ้า และพระสาวกก็ได้ทำการซักถาม เช่น ซักถามว่าสำคัญอะไร ว่าเป็นพระอรหันต์ สำคัญว่าเบญจขันธ์คือบ้านที่เป็นเรือนกายเป็นพระอรหันต์ หรือ ผู้นั้นก็ตอบว่า ไม่ใช่ ไม่ได้สำคัญอย่างนั้น คราวนี้ท่านก็ซักว่า ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น เมื่อบ้านอันนี้ตายแล้ว ทำไมจึงไปเข้าใจว่าพระอรหันต์สูญ เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันแสดงว่าไม่สูญ แต่ว่าเมื่อไม่สูญแล้วไปอยู่ที่ไหน ท่านก็ตอบว่าไม่ควรจะกล่าวว่าไปอยู่ที่ไหน เหมือนกับไฟที่สิ้นเชื้อแล้วก็ดับไป ไม่มีเชื้อใหม่ให้ติดขึ้นมาอีก ก็ไม่ควรจะกล่าวว่าไฟนั้นสูญ หรือว่าไฟนั้นไปอยู่ที่ไหน นี่ก็เป็นการยกขึ้น มาเทียบอย่างง่าย ๆ เท่านั้น เพื่อให้เห็นว่าสิ้นสมมติบัญญัติ หมดเรื่องที่จะพูดกันว่าอะไรกันแล้ว

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นการอธิบายตามเค้าความซึ่งท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงมีวิชา ๓ หรือมีญาณ ๓ และเมื่อจะพยากรณ์ว่าได้ทรงรู้อย่างไร ก็ให้พยากรณ์ว่าทรงมีวิชา ๓ นี้แหละจึงเป็นการพยากรณ์ที่ถูกต้อง

นิพพาน ในพระพุทธศาสนาเป็นปรมาตม์ คือมีเนื้อความที่สุขุมละเอียดมาก คนทั่วไปเข้าใจยาก ในฝ่ายมหายานจึงได้สร้างนิพพานขึ้นใหม่ คือว่าได้สร้างพระอาทิพุทธเจ้าขึ้นองค์หนึ่งอยู่ในสวรรค์ชั้นสุขาวัตติ เป็นตัวตนที่ไม่มีแก่ ไม่มีตาย เป็นอมตะอยู่บนโน้นแล้วก็มีพระโพธิสัตว์อยู่มากมาย การสร้างนิพพานให้เป็นตัวตน สร้างพระพุทธเจ้าให้เป็นตัวตน อยู่ในสวรรค์ที่เป็นนิรันดรอย่างนี้ คนทั่วไปเข้าใจง่าย เมื่อแผ่เข้าไปในประเทศที่นับถือผีสางเทวดานับถือพระเจ้า ก็เลยไปเข้ากันได้ดี อย่างที่ไปตั้งอยู่ในทิเบต ในญี่ปุ่น ในจีน และปรากฏว่าฝรั่งเองก็ศึกษาในฝ่ายมหายานมาก ดูเขาจะเข้าใจได้ดีกว่าในฝ่ายเถรวาท ยิ่งเรื่องอนัตตา แล้วก็เลยยอมจะเข้าใจ อธิบายไปเป็นอัตตาเสียโดยมาก

ได้แสดงธรรมซึ่งเป็นเรื่องหนักมาแล้ว ต่อไปนี้จะแสดงประวัติพระสาวก แทรกเข้าบ้าง คือประวัติของพระนันทเถระและของพระรูปนันทาเถรี ทั้ง ๒ องค์ นี้เป็นพระราชโอรสและพระราชธิดาของพระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดาประสูติ แต่พระนางมหาปชาบดีโคตมี

พระนันทะ

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรก ที่ท่านกล่าวว่าหน้าพรรษาที่ ๒ ได้โปรดให้ พระนันทะ ซึ่งเป็นพระพุทธานุชาอุปสมบทเป็นภิกษุ การอุปสมบทของท่านนั้นได้มีในวันประกอบพิธีอวามหิวาหมงคลของท่านเองกับนางชนบทกัลยาณี ซึ่งแปลว่า เจ้าหญิงผู้งดงามในชนบท พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปทรงรับบาตรในพิธีนั้น และได้ทรงส่งบาตรให้นันทราชกุมาร ถือตามเสด็จไปจนถึงอารามที่ประทับ และได้ตรัสถามว่า จะบวชหรือนันทราชกุมารทูลตอบว่า จะบวชด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้า ก็ได้โปรดให้อุปสมบทต่อจากนั้น ก็ได้โปรดให้พระราหุลซึ่งเป็นโอรสบรรพชาเป็นสามเณรอีกด้วย แล้วก็เสด็จออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ไป ในคัมภีร์ชั้นบาลีว่าเสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาแสดงว่า ได้เสด็จไปกรุงราชคฤห์ก่อนต่อจากนั้นจึงได้เสด็จไปยัง กรุงสาวัตถี ถ้าเสด็จกรุงราชคฤห์ก่อน ก็จะต้องทรงจำพรรษาอยู่ที่เวฬุวันในกรุงราชคฤห์นั้น ออกพรรษาแล้วจึงได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ว่าถ้าเสด็จไปยังกรุงสาวัตถีก่อน ก็คงเพียงไปประทับไม่นานเท่าไร แล้วก็เสด็จไปทรงจำพรรษา ยังพระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ เพราะในพรรษาที่ ๒ นั้น ท่านกล่าวว่า ได้ทรงจำพรรษาอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ รวมความเข้าแล้วก็เสด็จกรุงสาวัตถีครั้งหนึ่งจากตอนเสด็จกลับจากกรุงกบิลพัสดุ์ ทรงแวะเมื่อผ่านหรือว่าเมื่อออกพรรษาแล้วจึงเสด็จก็ตาม ทั้งนี้ก็เพราะได้ทรงรับปฏิญญาของอนาถปิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถีว่าจะเสด็จไปประทับในพระเชตวันซึ่งอนาถปิณฑิกเศรษฐีสร้างถวาย

อนาถปิณฑิกเศรษฐี นั้นเป็นบุตรของเศรษฐีชื่อว่า สุมณะ ในกรุงสาวัตถีเดิมชื่อว่า สุทัตตะ แต่ว่าเป็นผู้ที่พอใจบริจาคแก่คนกำพร้าคนเข็ญใจทั่ว ๆ ไป จึงมีชื่อเรียกอีกว่า อนาถปิณฑิกะ ที่แปลว่า ผู้ให้ก้อนข้าวแก่คนอนาถ และชื่อหลังนี้เป็น

ชื่อที่ใช้เรียกกัน เป็นที่รู้จักทั่วไป ในขณะที่พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ อนาถปิณฑิกเศรษฐีได้มีกิจไปยังกรุงราชคฤห์ ได้มีโอกาสไปเฝ้าฟังธรรมของพระพุทธเจ้า ท่านแสดงว่าได้บรรลุมรรคผลคือเป็นโสดาบัน บุคคลได้ทูลแสดงเจตนาจะสร้างวัดถวายพระพุทธเจ้าในกรุงสาวัตถี และทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงรับปฏิญญาว่าจะเสด็จไป พระพุทธเจ้าได้ทรงรับ การรับของพระพุทธเจ้านั้นก็ด้วยวิธีหนึ่งที่หมายความว่ารับ อนาถปิณฑิกเศรษฐี กลับไปยังกรุงสาวัตถีแล้วก็ได้สร้างวัดถวาย ซึ่งเรียกว่า พระเชตวัน เพราะได้ไปซื้อสวนของเจ้าเชตสร้างถวาย ท่านกล่าวว่าได้สร้างเสร็จภายในเวลา ๙ เดือนบ้าง ๕ เดือนบ้าง

เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับยังพระเชตวัน ตามที่ทรงรับปฏิญญาไว้แล้ว พระนันทะก็ได้ตามเสด็จไปอยู่ด้วย มีเรื่องเล่าว่า^๖ ท่านคิดแต่จะลาสิกขา เพราะว่าคิดถึงนางชนบทกัลยาณี ซึ่งได้ทำพิธีอาวาหวิวาหมงคลกัน แล้วท่านมาบวชเสียด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้า แต่ไม่ใช่บวชด้วยศรัทธา เพราะฉะนั้น เมื่อบวชแล้วจิตใจก็กระหวัดถึงนางชนบทกัลยาณีอยู่เสมอและคิดว่าจะลาสิกขา ข้าราชการถึงพระพุทธเจ้าได้ทรงเรียกไปได้ถาม ท่านก็ทูลรับตามเป็นจริง พระพุทธเจ้าได้ทรงนำท่านไปยังดาวดึงส์พิภพด้วยฤทธิ์ ได้เห็นนางเทพอัปสรซึ่งมีรูปร่างงามเป็นอันมาก ตรัสถามว่า นางอัปสรสวรรค์เหล่านี้กับนางชนบทกัลยาณีของท่าน ใครจะงามกว่ากัน ท่านพระนันทะก็ทูลว่านางอัปสรสวรรค์จะงามกว่ามากมายนักอย่างเทียบกันไม่ได้ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าให้พระนันทะ ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป ทรงรับประกันว่าจะให้ได้นางอัปสรสวรรค์เหล่านี้ แล้วก็ทรงนำพระนันทะกลับ พระนันทะเมื่อเห็นนางอัปสรสวรรค์จิตก็ค่อยคลายไป จากความคิดถึงนางชนบทกัลยาณี ไปมุ่งอยู่ที่นางอัปสรสวรรค์ และก็ตั้งใจประพฤติ พรหมจรรย์ต่อไป ด้วยคิดเพื่อที่จะได้นางฟ้า พวกภิกษุเมื่อได้ทราบก็พากันกล่าวว่า ท่านเป็นลูกจ้างของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงซื้อไถ่เอาไว้เพื่อค่าจ้างคือนางอัปสรสวรรค์ ท่านพระนันทะเมื่อได้ยินเข้าดังนั้นบ่อย ๆ ก็เกิดความละอายใจ จิตก็หน่ายจากนางอัปสรสวรรค์ ตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป

^๖ นนทเถรวาทถุ ธรรมปท. ๑/๑๐๕.

ครั้งนี้มีจิตหน่ายแล้ว ประพฤติพรหมจรรย์ก็ได้ประสพวิมุตติ คือความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะ วันรุ่งขึ้นก็ได้ไปกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงเป็นผู้พ้นจากความรบกวนเพื่อที่จะให้ได้นางอัปสรสวรรค์แล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งอุทานขึ้นดังที่แปลความว่า

เปือกตมคือกามอันบุคคลใดข้ามได้แล้ว หนามคือกามอันบุคคลใด ย่ำยีเสียได้แล้ว บุคคลนั้นบรรลुความสิ้นไปแห่งโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะสุขและทุกข์

พระรูปนันทาเถรี

ส่วนพระรูปนันทาเถรีนั้นเป็นพระชนิษฐภคินีของพระนันทะ เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งที่ ๒ คราวพระพุทธบิดานิพพาน ครั้นถวายพระเพลิงพระศพเรียบร้อยแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปยังกรุงเวสาลี พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้ตามไปขอบวชเป็นภิกษุณี จากนั้นก็ได้เสด็จไปกรุงสาวัตถีประทับที่พระเชตวัน ฝ่ายพระรูปนันทาเมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์ พระราชมารดาก็ออกทรงผนวชเป็นภิกษุณี พระเชษฐาก็บวชเป็นภิกษุ จึงเห็นว่า เมื่อบรรดาพระญาติใกล้ชิดได้ออกบวชกันหมดแล้ว ก็ได้ตกลงพระเหตุที่ยังจะออกบวชเป็นภิกษุณีด้วย จึงได้ไปขอบวชเป็นภิกษุณีและได้อยู่ในกรุงสาวัตถี พระรูปนันทานี้ท่านแสดงว่า^๗ เป็นผู้มั่งรูปร่างและติดอยู่ในรูปสมบัติ เพราะฉะนั้น เมื่อบวชแล้วก็ไม่ยอมไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้า เพราะกลัวว่าพระพุทธเจ้าจะเทศน์ตีรูป แต่เมื่อได้ฟังข่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่ไพเราะ ประกอบกับความปรารถนาที่จะได้เห็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระเชษฐาร่วมพระราชบิดาด้วย จึงได้แอบหมุ่นางภิกษุณีเข้าไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้า ในตอนนั้นท่านเล่าว่า เมื่อพระรูปนันทาเข้าไปในธรรมสภาแล้ว ก็ได้เห็นสตรีผู้หนึ่งยืนถวายนานพัต พระพุทธเจ้าอยู่ มีอายุขนาด ๑๖ ปี มีรูปร่างงดงามเป็นอย่างยิ่ง เมื่อพระรูปนันทา

^๗ รูปนันทาเถรีวัตถุ ธรรมบท. ๕/๑๐๗.

เฝ้ามองดูสตรีผู้นั้นมาเทียบดูกับตน ก็รู้สึกว่าตนเองนั้นมีรูปร่างดีกว่า สตรีผู้นั้นเป็นอันมาก ต่อมาก็เห็นสตรีผู้นั้นเปลี่ยนไปเป็นคนมีอายุมากขึ้นขนาด ๒๐ ปี พระรูปนั้นทาเพ่งดูก็รู้สึกว่าการงานนั้นลดลงหน่อยหนึ่ง ครั้นเพ่งดูต่อไป ก็ได้เห็นสตรีผู้นั้นเปลี่ยนไปอีก เป็นรูปพรรณสตรีมีบุตรแล้ว เป็นรูปพรรณสตรีกลางคนเป็นคนแก่ แล้วแก่ห่อมแล้วยิ่งแก่ห่อมลงนอนจมสิ่งสกปรกของตน แล้วก็สิ้นชีวิตเป็นศพเน่าพองในที่สุดจิตของพระรูปนั้นทาก็หน่ายในรูปไปโดยลำดับ จนถึงหน่ายไปโดยสิ้นเชิง และได้ปลงเห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอบรมในขณะนั้นซึ่งเหมือนอย่างตีเหล็กในขณะร้อน

“เธอจงพินิจกายที่อาดูร ไม่สะอาด เปื่อยเน่า ไหลเข้าไหลออก ซึ่งคนเขลาปรารถนายิ่งนัก เธอจงเห็นธาตุทั้งหลายโดยเป็นของว่างเปล่า อย่ามาสู่โลกอีก เธอสำรอกความพอใจในภพชาติเสีย จักสงบระงับอยู่ตลอดไป

ต่อจากนี้ ได้ตรัสเทศนาธรรมให้เห็นระชับเข้าอีกว่า

“สรีระกายนี้ ถูกสร้างให้เป็นเมืองกระตุก ฉาบทาด้วยเนื้อและเลือด เป็นที่ตั้งลงแห่งความแก่ ความตาย ความทะนง และความลบลหู่.”

จิตของพระรูปนั้นทาก็ได้รับอบรมเต็มที่แล้ว ก็ได้วิมุตหลุดพ้นจากกิเลส อาสวะทั้งหมด

เรื่องพระนันทะและพระรูปนั้นทานี้ แสดงให้เห็นวิธีอบรมของพระพุทธเจ้าว่าได้ทรงใช้วิธีที่เหมาะสมแก่จริตอัธยาศัยของบุคคลแต่ละคน ดังในเรื่องพระเถระ และพระเถรีทั้ง ๒ นี้ ได้ทรงใช้วิธีหนามยอกเอาหนามบ่ง คือใช้หนามนั่นเองบ่งหนาม เมื่อติดรูปก็แต่งรูปขึ้นอีกรูปหนึ่งที่ดีกว่า มาชักจิตให้ถอนจากรูปที่ติดอยู่เก่า มาพะวงอยู่ในรูปใหม่ รูปที่ติดอยู่เก่านั้นอาจจะเป็นหนามที่ฝังยอกอยู่ในจิตใจลึกแน่น เมื่อชักให้ถอนออกได้ ก็เป็นขั้นที่ ๑ ครั้นแล้วก็ไม่ยอมให้รูปใหม่เข้าไป ฝังอยู่ลึกแน่นเหมือนอย่างนั้น รีบใช้วิธีถอนออกทันที เหมือนอย่างใช้หนามแทง ลงไปเพื่อบ่งหนาม ครั้นบ่งสำเร็จแล้วก็ทิ้งหนามสำหรับบ่งเสียด้วย

วิธีที่ทรงใช้ อาจจะเป็นฤทธิ์ดั่งที่ท่านเล่าไว้ก็ได้ หรืออาจเป็นคำพูดชี้แจงให้เห็นจริงเหมือนอย่างเห็นด้วยตากี้ได้ เพราะท่านกล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงมีปาฏิหาริย์ ๓ คือ

๑. อิทธิปาฏิหาริย์ แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์
๒. อาเทศนาปาฏิหาริย์ ดักใจเป็นอัศจรรย์
๓. อนุศาสนีปาฏิหาริย์ สอนเป็นอัศจรรย์

ข้อ ๑-๒ ก็เพื่อให้การสอนสำเร็จ ข้อ ๓ จึงสำคัญที่สุด แต่ก็ได้อาศัย ๒ ข้อข้างต้นช่วยตามควรแก่บุคคลผู้รับเทศนา เหตุฉะนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นได้สำเร็จ

ได้มีบางคนกล่าวว่า จะเป็นการสมควรหรือไม่ ในการที่ทรงพรากพระนันทะไปจากนางชนบทกัลยาณีในวันมงคลนั้น ข้อนี้ตอบได้ที่เดียวว่า ทรงเห็นอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์ของท่านแล้ว และทรงสามารถอบรมให้ท่านบรรลุถึงผลที่สุดนั้นได้ และเมื่อจะออกบวชอย่างสละจริง ก็ควรบวชในระยะเวลาที่ไม่เกิดภาวะผูกพัน จึงไม่มีเวลาเหลือที่จะให้รอดต่อไป พระพุทธเจ้ามีพระหฤทัยเด็ดเดี่ยว จึงทรงพรากโลกไปได้จนถึงตรัสรู้พระธรรม และทรงบำเพ็ญสิ่งที่ควรทำ คือพุทธกิจได้ทุกประการ จึงทรงตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นได้ ไม่เป็นฐานะที่จะทรงเกรงอะไร แล้วงดทำสิ่งที่ควรทำเสีย สิ่งที่ทรงเคารพมีอย่างเดียวคือธรรม จึงทรงมุ่งธรรมเป็นใหญ่กว่าสิ่งอื่นทั้งหมด

พรรษาที่ ๖ มกุลบรรพต

อาฏานาฏิยสูตร

ในพรรษาที่ ๖ พระอาจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จจำพรรษาที่ มกุลบรรพต แต่ในพระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ สมเด็จพระประมัญชาธิราช กล่าวว่า “เสด็จไปสถิตบนมกุลบรรพต ทรงทรมานหม้อสุรเทพยดาแลมนุชยให้เสียยศอันร้ายแล้ว และให้เสื่อมใสในพระพุทธศาสนา” ภูเขาชื่อนี้ยังค้นไม่พบว่าอยู่ที่ไหน ถ้าจะคาดคะเน ก็น่าจะอยู่ในแคว้นมคธหรือโกศล หรือในแคว้นที่ใกล้เคียงกันนั้น

สถานเสด็จจำพรรษาของพระพุทธเจ้ามิใช่เป็นที่ประทับตลอดปี พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาชั่วคราว ๓ เดือนในฤดูฝน ออกพรรษาแล้วก็เสด็จจาริก ไปในตำบลต่าง ๆ เรื่องพระพุทธจาริกจะได้กล่าวถึงข้างหน้า ในตอนนี้จะเล่าเรื่อง ภาณยักษ์ ภาณพระ ที่มีประวัติเล่าว่าเกิดขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่บน เขาคิชฌกูฏ แคว้นมคธนั้น ไม่ปรากฏว่าในพรรษาที่เท่าไร

ภาณยักษ์ ภาณพระ นี้ใช้สวดในพระราชพิธีเดือน ๔ เรียกว่า พระราชพิธี สัมพัจฉรฉินท์ (ตัดปีหรือสิ้นปี เพราะเป็นพระราชพิธีในปลายเดือน ๔ ขึ้นเดือน ๕ ซึ่งนับว่าเป็นต้นปี) พระราชพิธีนี้เพิ่งมาเลิกในตอนหลัง

ภณยักรั ภาณพระ นี้ ได้แก่ อาฏานาฎิยสูตร^๑ ซึ่งตัดมาสดในเจ็ดตำนาน ขึ้นต้นว่า วิสสิสสุ นมตถุ มีความย่อว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่บนเขาคิชฌกูฏใกล้กรุงราชคฤห์ สมัยหนึ่งเมื่อล่องปฐมยามแห่งราตรีแล้ว ท้าวมหาราช ๔ องค์ พร้อมกับเสนาหมู่ใหญ่มาเฝ้าพระพุทธองค์ ภูเขาคิชฌกูฏสว่างไสวไปทั่ว

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ มีหน้าที่เป็นโลกบาล (ปกครองรักษาโลก) ทั้ง ๔ ทิศ คือ

๑. ท้าวเวสสวัณณ หรือ กุเวร ก็มียักษ์เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศเหนือ
๒. ท้าวธตรัฐ มีคนธรรพ (หรือภูต) เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันออก
๓. ท้าววิรุฬหก มีกุมภันท์ (หรือเทวะ) เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศใต้
๔. ท้าววิรูปักข์ มีนาคเป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันตก

ท้าวเวสสวัณณได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ยักษ์ทั้งหลายที่มีอำนาจมาก มีอำนาจปานกลาง มีอำนาจน้อย บางพวกไม่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า บางพวกก็เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า แต่โดยมากไม่เลื่อมใส เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดง ธรรมเพื่อเว้นจากการฆ่าทำลายชีวิต เว้นการลักทรัพย์ เว้นประพฤติผิดในทางกาม เว้นพูดเท็จ เว้นดื่ม น้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ส่วนยักษ์โดยมากไม่งดเว้น ดังกล่าว จึงไม่รักไม่ชอบธรรมของพระพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้าผู้อยู่ป่า อันสงัดเงียบก็มีอยู่มาก พวกยักษ์ก็มักอยู่ในป่าเช่นนั้น ฉะนั้น เพื่อให้พวกยักษ์ที่ไม่เลื่อมใสธรรมของพระพุทธเจ้าบังเกิดความเลื่อมใสขึ้น ก็ขอให้พระพุทธเจ้าได้โปรดรับ อาฏานาฎิยรักษา เพื่อคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งหลาย ให้พ้นจากการถูกเบียดเบียน เพื่ออยู่ผาสุก พระพุทธเจ้าได้ประทับโดยดุชนิภาพ ท้าวเวสสวัณณจึงได้กล่าวบท อาฏานาฎิยรักษาที่ว่า วิสสิสสุ นมตถุ เป็นต้น

^๑ ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๐๘/๒๐๗-๒๒๐.

ใจความของบทรักขานี้ ขึ้นต้นด้วยนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ คือ

๑. พระวิปัสสี
๒. พระสิขี
๓. พระเวสสภู
๔. พระกุกุสันธะ
๕. พระโกณฑมนะ
๖. พระกัสสปะ
๗. พระสักยบุตร (คือพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในบัดนี้)

ต่อจากนั้น กล่าวถึงเรื่องโลกอันประกอบด้วยดวงอาทิตย์ กลางคืน กลางวัน และสมุทรร กล่าวถึง *ท้าวจตุโลกบาล* ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศใต้ และทิศเหนือ ตามลำดับ ท้าวโลกบาลแต่ละองค์มีโอรสองค์ละ ๙๑ เท่า กัน ล้วนมีชื่อว่า อินท เหมือนกันทั้งหมด ต่างก็เคารพกราบไหว้พระโคตมพุทธเจ้า และได้กล่าวถึงทิศเหนือเป็นพิเศษ คือกล่าวถึง *อูดตรกुरुทวีป* มีภูเขามหาเนรุหรือสินธุ (ไทยเรามากเรียกว่า เขาพระสุเมรุ) เป็นที่ซึ่งมนุษย์จำพวกหนึ่งเกิดอยู่ ไม่มีการถือสิทธิหวงแหนสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แก่กันและกันทั้งสิ้น ไม่ต้องไถ ไม่ต้องหว่าน มีข้าวสาลีเกิดขึ้นเอง เวลาจะหุงต้มก็ไม่ต้องใช้ไฟฟืน ไฟถ่าน ใช้หม้อข้าววางบนก้อนหินสามก้อนที่เกิดไฟขึ้นเองเป็นต้น และกล่าวถึงท้าวโลกบาลผู้ครองทิศนี้คือท้าวเวสสวัณณ์หรือท้าวกูเวรว่า มีนครอยู่หลายนคร มีชื่อว่า อาฏานาฏา กุสินาฏา ปรกุกุสินาฏา เป็นต้น แลท้าวกูเวรนี้ กล่าวว่า แต่ก่อนเป็นพราหมณ์ ชื่อว่า กูเวร ได้บำเพ็ญกุศลไว้ จึงมาเกิดเป็นท้าวโลกบาลประจำทิศเหนือ มีชื่อว่า กูเวร แลเพราะมีราชธานีอันวิศาล (กว้างใหญ่) จึงเรียกว่า เวสสวัณณ์

ต่อจากนี้ กล่าวถึงยักษ์เสนาชั้นหัวหน้า ซึ่งเป็นเสนาผู้นำชาวสาส์น ๑๒ คน ชื่อว่า ตโตลา ตตตลา ตโตตลา เป็นต้น กล่าวถึงสระโบกขรณีและยักษ์สภาชื่อว่า ภคลาวตี กล่าวถึงต้นไม้แลสัตว์ต่าง ๆ

ต่อจากนี้ได้กล่าวว่า *อาฏานาฏิยรักขานี* เพื่อคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งหลาย ถ้าพวกอมนุษย์ที่เป็นเสนาบริวารของท้าวจตุโลกบาล จะเป็นชายหรือหญิงก็ตาม ลูกชายหรือลูกหญิงก็ตาม เป็นมหาอำมาตย์ เป็นบริษัทบริวารก็ตามจะพึงมีจิตคิดร้าย ยินดีนั่งนอนเฉียดกรายพุทธบริษัทผู้ใดผู้หนึ่ง อมนุษย์ผู้นั้น ก็จะต้องถูกตัดลาก ถูกไล่ที่ถูกตัดสมาคม ถูกห้ามอวาทะวิวาหะ ถูกตำหนิ ถูกครอบศิระชะด้วยหม้อเหล็กเปล่า ตลอดจนถึงลูกฝ่าชมองศิระชะออกเป็น ๗ เสี่ยง

แต่ก็มีพวกอมนุษย์ผู้ดุร้ายหยาบซำ ไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช (โลกบาล) ไม่เชื่อฟังราชบุรุษของท้าวมหาราช ไม่เชื่อฟังคนของราชบุรุษของท้าวมหาราช เรียกว่าเป็นศัตรูของท้าวมหาราช เหมือนอย่างพวกโจรในแคว้นแคว้นของพระเจ้ากรุงมคร ไม่เชื่อฟังพระราชโองการและเจ้าหน้าที่ผู้ใดผู้หนึ่ง ก็เรียกว่าเป็นศัตรู ของพระมหาราช พวกอมนุษย์ผู้ประพฤดิละเมียดดังกล่าวก้เช่นเดียวกัน เรียกว่า เป็นศัตรูผู้ทำผิด ขัดเทพอาณัติของท้าวจตุโลกบาล ถ้าจะพึงมีขึ้นไซ้ร้ก็ให้ร้องกล่าวโทษแก่มหาเสนาบดียักษ์ว่า ยักษ์ตนนี้ ๆ เข้ามาจับ มาสิงเบียนให้เกิดโรค เบียนให้เกิดอาพาธ เบียนให้ฝ่ายผอม เบียนให้เหี่ยวแห้ง ไม่ยอมปล่อย มหาเสนาบดียักษ์ซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้รับคำร้องกล่าวโทษมี ๒๘ ตน ชื่อว่า อินทะ โสมะ วรุณะ เป็นต้น

ครั้นท้าวเวสสวัณณ์ได้แสดงอาฏานาฏิยรักขานีถวายพระพุทธเจ้าแล้ว ได้กราบทูลลากลับวันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเล่าแก่ภิกษุทั้งหลายมีถ้อยคำและข้อความอย่างเดียวกัน

ความย่อของอาฏานาฏิยสูตรมีดังกล่าวนานี้ แบ่งออกเป็น ๒ ตอน ตอนต้นที่ท้าวเวสสวัณณ์มาเฝ้ากราบทูลแสดงอาฏานาฏิยรักขาของตน เรียกว่า *ภาณยักษ์* (บทกล่าวของยักษ์) ตอนหลังที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรียกว่า *ภาณพระ* (บทกล่าวของพระ)

สูตรภาณยักษ์ภาณพระนี้ ตอนต้นเป็นบทนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ ต่อไปกล่าวถึงท้าวจตุโลกบาลและเสนาบบริวาร ทั้ง ๒ เรื่องนี้ว่าวิจารณ์ว่า จะเป็นพระพุทธานุศาสนโดยแท้จริงเพียงไร

พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์

เรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์มีในพระพุทธศาสนาที่แสดงเป็นกลาง ๆ เช่น ในพระโอวาท ๓ ที่แปลความว่า การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตใจให้ผ่องแผ้ว นี่เป็นคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย คำว่า พุทธะ นี้ ใช้เป็นพหูพจน์ มีความหมายทั่วไปว่า ผู้รู้ทั้งหลาย พระพุทธเจ้าซึ่งเป็นบรมศาสดา ก็เรียกว่า พุทธะ พระอรหันตสาวกก็เรียกว่า พุทธะ แต่มักเติม คำว่า อนุ ข้างหน้า เป็นอนุพุทธะ แปลว่า ผู้รู้ตามหรือผู้รู้ในภายหลัง เรียกรวมกันว่า พุทธานุพุทธะ แปลว่า พระพุทธะและพระอนุพุทธะ พระพุทธรูปนั้นมีพระองค์เดียว ส่วนพระอนุพุทธะนั้นมีมากเท่าจำนวนพระอรหันตสาวกทั้งหลาย เมื่อถือว่าเป็นพระพุทธรูปด้วยกัน ก็กล่าวได้ว่าพระพุทธรูปมีจำนวนมาก

ในบางพระสูตร^๒ ได้แสดงพระพุทธรูปอีกจำพวกหนึ่ง เรียกว่า พระปัจเจกพุทธะ แปลว่า ผู้ตรัสรู้เฉพาะตนผู้เดียว ไทยเราเรียกพระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระปัจเจกโพธิ ท่านอธิบายว่า เป็นผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองเช่นเดียวกับ พระพุทธเจ้าซึ่งเป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในบัดนี้ แต่ไม่สอนผู้อื่น นำพิจารณาว่าคงหมายความว่าไม่สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตาม หรือไม่ตั้งศาสนาขึ้น และเมื่อมีพระปัจเจกพุทธเจ้า ก็เรียกพระพุทธรูป ซึ่งสอนผู้อื่นเช่นพระบรมศาสดา ของเราทั้งหลายว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า แปลว่า ผู้ตรัสรู้เอง หรือ พระสัมพันธัญญ์พุทธเจ้า แปลว่า พระพุทธรูปผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง พระปัจเจกพุทธะ ท่านแสดงว่ามีจำนวนมาก อยู่ด้วยกันในที่แห่งหนึ่ง ๆ จำนวนหลายร้อยก็มี

เมื่อแสดงถึงพระปัจเจกพุทธะ ก็แสดงต่อไปว่า มีขึ้นในกาลสมัยที่ว่างพระพุทธศาสนา ในสมัยที่พระพุทธศาสนายังดำรงอยู่ไม่อันตรายอันไปจากโลก พระปัจเจกพุทธะก็ยังไม่บังเกิด ต่อเมื่อพระพุทธศาสนาอันตรายอันไปหมดสิ้นแล้ว ทั้งปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ สิ้นบรรพชิตในพระพุทธศาสนา สิ้นพุทธบริษัททุกจำพวก ตั้งแต่สมัยดังกล่าว

^๒ อจ. ทก. ๒๐/๘๗/๓๐๑; อจ. ทสก. ๒๔/๒๕/๑๖.

จนถึงเกิดมีพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม และตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่อีกพระองค์หนึ่ง เรียกว่า พุทธันดร แปลว่า ระหว่าง แห่งพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธะทั้งหลายบังเกิดขึ้นในกาลสมัยที่เป็นพุทธันดร เช่นนี้ ตามคตินี้ พระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมศาสดาของเราทั้งหลาย เมื่อตรัสรู้แล้ว ถ้าไม่สั่งสอนใคร ไม่ได้ตั้งพระพุทธศาสนา ไม่ได้ประดิษฐานพุทธบริษัทขึ้น ก็คงเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง

เมื่อคติแห่งพระพุทธศาสนาขยายออกไปถึงพระปัจเจกพุทธะ และขยายออกไปถึงกาลเวลาอันเรียกว่า พุทธันดร ก็จะต้องขยายออกไปถึงพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นขีดขั้นสิ้นสุดแห่งพุทธันดร เพราะจะต้องมีองค์หนึ่งอยู่ที่สุด ทางนี้และอีกองค์หนึ่งอยู่ที่สุดทางนั้น จึงเกิดมีคติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ขึ้น และมีคตินับเวลาของโลกอันยืดยาวที่สุด เรียกว่า กัปหรือกัลป์

ในคัมภีร์แสดงพระนามพระพุทธเจ้าซึ่งบังเกิดขึ้นในกัปต่าง ๆ หลายจำนวน เช่น ในภณยักข์ ภณพระ แสดงไว้ ๗ พระองค์ ในที่อื่น เช่น ในคัมภีร์ชั้นอรุทธกถา^๓ แสดงย้อนหลังไปอีกมารวมกันถึง ๒๘ พระองค์ก็มี หรือที่ระบุ จำนวนไว้มากยิ่งกว่านั้นอีกมาก ดังในบทสวด สัมพุทธะ ต้นเจ็ดตำนาน ซึ่งเข้าใจว่าแต่งในลังกาก็มี จะกล่าวแต่เฉพาะ ๒๘ พระองค์ซึ่งมักอ้างในบทสวดหรือ ในการประกอบพิธีหลายอย่าง มีดังนี้

๑. พระตณ्हังกร
๒. พระเมธังกร
๓. พระสรณังกร
๔. พระทีปังกร (รวม ๔ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)
๕. พระโกณฑัญญะ (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)
๖. พระสุมังคละ
๗. พระสุমনะ

^๓ ขุ. พุทธ. ๓๓/๕๔๖/๒๗; ชินกาล. น. ๒๘.

๘. พระเวรตตะ
๙. พระโสภิตะ (รวม ๔ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)
๑๐. พระอนิมทัสสี
๑๑. พระปทุมะ
๑๒. พระนารทะ (รวม ๓ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)
๑๓. พระปทุมุตตระ (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)
๑๔. พระสุเมธะ
๑๕. พระสุชาตะ (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)
๑๖. พระปิยทัสสี
๑๗. พระอัทธทัสสี
๑๘. พระธรรมทัสสี (รวม ๓ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)
๑๙. พระสิทธัตถะ (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)
๒๐. พระติสสะ
๒๑. พระปุสสะ (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)
๒๒. พระวิปัสสี (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)
๒๓. พระสิขี
๒๔. พระเวสสกุ (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)
๒๕. พระกกุสันธะ
๒๖. พระโกนาคมนะ
๒๗. พระกัสสปะ
๒๘. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย (รวม ๔ พระองค์อุบัติแล้วในกัปนี้)

อนึ่ง ในกัปนี้เองจักอุบัติขึ้นในอนาคตอีก ๑ พระองค์ คือ พระเมตเตยยะ
ไทยเราเรียกว่า พระเมตไตรย หรือ พระศรีอารยเมตไตรย แต่มักเรียกกันว่า พระศรีอารย

เพราะในกัปปัจจุบันนี้มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นถึง ๕ พระองค์ รวมทั้งพระศรีอารย
จึงเรียกว่า ภัททกัป หรือ ภัทรกัป แปลว่า กัปเจริญ

นับรวมพระพุทธเจ้าที่ระบุพระนามอันเป็นส่วนอดีตได้ ๒๘ พระองค์ นับตั้งแต่ พระวิปัสสีได้ ๗ พระองค์ นับเฉพาะในภัททกัปนี้ ทั้งอดีตและอนาคตได้ ๕ พระองค์ บทนมัสการว่า *นโม พุทธาย* แปลตามศัพท์ว่า *นอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า* เป็นคำกลาง ๆ แต่ก็นับถือกันว่าเป็นบทไหว้พระเจ้า ๕ พระองค์ น่าจะเพราะนับได้ ๕ อักษร และพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์นั้น ก็หมายถึงพระพุทธเจ้า ซึ่งได้อุบัติแล้วและจักอุบัติใน ภัททกัปนี้

พุทธพยากรณ์

จำนวนพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์นับตั้งต้นในกัปของพระที่บังกรพระพุทธเจ้า ซึ่งได้ทรงพยากรณ์พระบรมศาสดาของเราทั้งหลายว่า จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ตามที่ท่านเล่าไว้ว่า

ในที่สุดแห่งสี่สงไขยแสนกัปจากภัททกัปนี้ มีนครหนึ่งชื่อว่า *อมรวดี* ได้มี พราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อว่า *สุเมธ* อาศัยอยู่ในนครนั้น เป็นพราหมณ์คหบดีบัณฑิต มั่งคั่ง ด้วยทรัพย์ต่าง ๆ ต่อมาสุเมธบัณฑิตได้ปรารถนาถึงความทุกข์ในโลกอันเนื่องมาจากชาติภพ ปรารถนาจะพ้นจากชาติภพ ได้พิจารณาเห็นว่า *เมื่อมีทุกข์ก็ย่อมมีสุข มีภพก็ย่อมมีวิภพ (ปราศจากภพ) มีร้อนก็ย่อมมีเย็น มีกองไฟ ๓ กอง (ราคะ โทสะ โมหะ) ก็ย่อมมี นิพพาน (ดับไฟกิเลส) มีบาปก็ย่อมมีบุญ มีชาติก็ย่อมมีชาติ (ไม่เกิด) เป็นคู่กัน จึงสละทุก ๆ สิ่งออกบวชเป็นดาบส ประพฤติพรตพรหมจรรย์ในป่า สำเร็จสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ใช้เวลาให้ล่วงไปด้วยความสุขอันเกิดจากสมาบัติ*

สมัยนั้น พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า *ทีปังกร* อุบัติขึ้นในโลก เสด็จจาริก ประกาศพระพุทธศาสนา จนใกล้จะถึงรัชมกนคร ประทับพักอยู่ในสุทัศนมหาวิหาร ประชาชนชาวรัชมกนครได้ออกไปเฝ้าทูลเชิญเสด็จเข้าสู่พระนคร เพื่อรับบิณฑบาต ในวันรุ่งขึ้น แล้วพากันตักแต่งทางที่เป็นเปือกตม หลุมบ่อ ต้นไม้ ขึ้นรกรูกรัง ช่วยกัน ถมแผ้วถางเกลี่ยทำให้เรียบร้อย โปรงข้าวตอกดอกไม้ ยกธงชัย ธงผืนผ้า ตันกล้วย เป็นต้น

ในกาลนั้น สุเมธดาบสได้ผ่านมาพบเข้า ถามทราบความแล้ว จึงขอแบ่งที่ ตกแต่งทางตอนหนึ่ง ไม่ยอมใช้ฤทธิ์ลึงมือขุดดินถมทางด้วยตนเอง ครั้นพระพุทธเจ้า ที่ปังกรเสด็จผ่านมา ก็ทอดตนลงนอนถวายหลังให้เป็นทางเสด็จ และเมื่อได้พินิจ พิจารณาเห็นพระพุทธรูปสิริของพระพุทธเจ้าที่ปังกร มีความเลื่อมใส จนถึงตั้งจิตปรารถนา เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ท่านแสดงว่า ถ้าแม่สุเมธดาบส ขอบรรพชาอุปสมบทเป็น ภิกษุพุทธสาวกของพระที่ปังกรพุทธเจ้า ก็จะพึงบรรลุนิพพานได้ในชาตินั้น แต่สุเมธดาบส ปรารถนาที่จะบรรลุสัมโพธิญาณเหมือนพระที่ปังกรทศพล ช่วยยกมหาชนขึ้นสู่ธรรมนาวา พาให้ข้ามจากสังสารสาครแล้วจึงจะปรินิพพานในภายหลัง ฝ่ายพระที่ปังกรทศพล เมื่อเสด็จถึงองค์สุเมธดาบส ประทับยืน ณ ที่เบื้องศีรษะ ก็ได้ตรัสพยากรณ์ว่า ดาบสนี้ ทำอภินิหารปรารถนาเพื่อเป็นพระพุทธรูป ความปรารถนาของดาบสนี้จักสำเร็จใน อนาคตเบื้องหน้าโน้น สุเมธดาบส ครั้นได้รับพุทธพยากรณ์ ก็ได้ชื่อว่า เป็นโพธิสัตว์ จำเดิมแต่นั้นมา

ท่านแสดงว่า อภินิหาร ความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าของบุคคลใดบุคคล หนึ่งนั้น จักสำเร็จเพราะผู้ตั้งความปรารถนาประกอบด้วย *ธรรมสมิธาน ๘ ประการ*^๔ (ความประชุมแห่งธรรม คือคุณสมบัติรวมกันครบ) ได้แก่

๑. เป็นมนุษย์
๒. เป็นบุรุษเพศสมบูรณ์
๓. มีเหตุสมบูรณ์ คือมีนิสัยบารมีพร้อมทั้งการปฏิบัติประมวลกันเป็นเหตุ ที่จะให้บรรลุพระอรหัตในอภินิหารนั้นก็ได้แล้ว แต่เพราะปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า จึงยังไม่สำเร็จก่อน
๔. ได้เห็นพระศาสดา คือได้เกิดทันและได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพระองค์ใด พระองค์หนึ่ง
๕. บรรพชา คือถือบวชเป็นนักบวช เช่น ฤๅษี ดาบส ไม่ใช่เป็นคฤหัสถ์

^๔ ชาตก. ๑/๒๓; ชินกาล. น. ๒๖.

๖. ถึงพร้อมด้วยคุณ คือได้อภิญญา ๕ สมาบัติ ๘ หมายถึงได้สมาธิจิตอย่างสูง จนจิตบังเกิดความรู้ความเห็น อย่างมีตามีหูเกินมนุษย์สามัญ

๗. ถึงพร้อมด้วยอริการ คือการกระทำอันยิ่งจนถึงอาจบริจาคชีวิตของตนเพื่อพระพุทธเจ้าได้

๘. มีฉันทะ คือมีความพอใจ มีอุตสาหะพยายามยิ่งใหญ่ว่ายอมแบกโลกทั้งโลกเพื่อนำไปสู่แดนเกษมได้ หรือเปรียบเหมือนว่า ยอมเหยียบย่ำโลกทั้งโลกที่เต็มไปด้วยขวากหนามหอกดาบและถ่านเพลิงไปได้

ท่านผู้ประกอบด้วยธรรมสโมธาน ๘ นี้ ทำอภินิหารปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในสำนักของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ความปรารถนาของท่านย่อมสำเร็จได้

สุเมธดาบสมิธธรรมสโมธาน ๘ ข้อเหล่านี้บริบูรณ์ จึงมีอภินิหารปรารถนาพุทธภูมิได้ และเรียกว่า พระโพธิสัตว์ จำเดิมแต่ได้รับพยากรณ์จากพระที่บังกรทศพลต่อจากนั้นพระโพธิสัตว์ก็ได้บำเพ็ญ พุทธการกรรม (ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า) ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. บำเพ็ญทาน สละบริจาคสิ่งทั้งปวง จนถึงร่างกายชีวิตให้ได้หมดสิ้นเหมือนอย่างเทภชชนะน้ำว่าจนหมดน้ำ

๒. บำเพ็ญศีล รักษาศีลยิ่งกว่าชีวิต เหมือนอย่างเนื้อทรายรักษาขนยิ่งกว่าชีวิต

๓. บำเพ็ญเนกขัมม์ ออกจากกามจากบ้านเรือน เหมือนอย่างมุ้งออกจากพันธนาคาร

๔. บำเพ็ญปัญญา เข้าหาศึกษาได้ตามบัณฑิต โดยไม่เว้นว่าจะเป็นบุคคลมีชาติชั้นวรรณะต่ำ ปานกลาง หรือสูง เหมือนอย่างภิกษุเที่ยวบิณฑบาต รับประทาน ลำดับ ไม่เว้นแม้ที่ตระกูลต่ำ

๕. บำเพ็ญวิริยะ มีความเพียรมั่นคงไม่ย่อหย่อนทุกอิริยาบถ เหมือนอย่างสิหราชมีความเพียรมั่นคงในอิริยาบถทั้งปวง

๖. *บำเพ็ญขันติ* อดทนทั้งในการได้รับการยกย่อง ทั้งในการถูกหมิ่นแคลน เหมือนอย่างแผ่นดิน ใครทิ้งของสะอาดไม่สะอาดก็รองรับได้ทั้งนั้น

๗. *บำเพ็ญสัจจะ* รักษาความจริง ไม่พูดเท็จทั้งรู้ แม้ฟ้าจะผ่าเพราะเหตุ ไม่พูดเท็จ ก็ไม่ยอมพูดเท็จ หรือแม้เมื่อพูดเท็จจะได้ทรัพย์เป็นต้น ก็ไม่ยอมพูดเท็จ เหมือนอย่างดาวไอศรีดำเนนไปในวิถีของตนเที่ยงตรงทุกฤดู

๘. *บำเพ็ญอุชิฐฐาน* ตั้งใจมุ่งมั่นไม่หวั่นไหว คือเด็ดเดี่ยวแน่อนในสิ่งที่อุชิฐฐานใจไว้ เหมือนอย่างภูเขาหินไม่หวั่นไหวในเมื่อถูกลมกระทบทุกทิศ

๙. *บำเพ็ญเมตตา* แผ่มิตรภาพไมตรีจิต ไม่คิดโกรธอาฆาต มีจิตสม่ำเสมอ เป็นอันเดียวทั้งในผู้ที่ให้คุณ ทั้งในผู้ที่ไม่ให้คุณหรือให้โทษ เหมือนอย่างน้ำแผ่ความเย็น ไปให้อย่างเดียวกันแก่ทุกคนชั่วทั้งคนดี

๑๐. *บำเพ็ญอุเบกขา* วางจิตมัธยัสต์เป็นกลาง ทั้งในคราวสุข ทั้งในคราวทุกข์ เหมือนอย่างแผ่นดิน เมื่อใครทิ้งของสะอาดไม่สะอาดลงไป ก็มัธยัสต์เป็นกลาง

พุทธการกรรม ๑๐ ประการเหล่านี้เรียกว่า *บารมี* ตรงกับคำว่า *ปรมะ* ที่แปลว่า อย่างยิ่ง หมายถึงว่าเต็มบริบูรณ์ แต่ก็มีใช้ว่าจะเต็มบริบูรณ์ได้เอง ต้องปฏิบัติบำเพ็ญเพิ่มพูนขึ้นเรื่อย ๆ ไป คือต้องทำให้เต็มบริบูรณ์ เหมือนอย่างตักน้ำใส่ตุ่มใหญ่อยู่เรื่อย ๆ จนกว่าจะเต็ม *บำเพ็ญจนเต็มบริบูรณ์เมื่อใดก็สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าเมื่อนั้น* พระโพรหัสตัวได้บำเพ็ญบารมีนับตั้งแต่ได้รับพยากรณ์ จากพระที่บึงกรพุทธเจ้าตลอดเวลาสี่สงฆ์แสนกัป ผ่านพระพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้ในกัปนั้น ๆ นับแต่พระที่บึงกรเป็นต้นมาถึง ๒๔ พระองค์ (ดูพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์) จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

บารมีที่บำเพ็ญมาโดยลำดับดังกล่าว แบ่งเป็น ๓ ชั้น ชั้นสามัญเรียกว่า *บารมี* เฉย ๆ ชั้นกลางเรียกว่า *อุปบารมี* ชั้นสูงสุดเรียกว่า *ปรมัตถบารมี* เช่น การบริจาคพัสดุดานนอกเรียกว่า ทานบารมี บริจาคอวัยวะเรียกว่า ทานอุปบารมี บริจาคชีวิตเรียกว่า ทานปรมัตถบารมี

ต้นไม้ที่ตรัสรู้

คติเรื่องพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี เกี่ยวเนื่องจากคติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ เพราะจะต้องมีท่านผู้เตรียมพระองค์จะเป็นพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ในคัมภีร์ชาดก เป็นเรื่องเล่าถึงพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย เมื่อเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติต่าง ๆ จนถึงเป็นพระเวสสันดร นับได้ ๕๔๗ ชาดก (ไม่นับสุเมธดาบส ซึ่งเป็นชาติเริ่มต้น) ในบัดนี้ก็มีพระศรีอารยเป็นพระโพธิสัตว์ สถิตอยู่ในดุสิตสวรรค์ ซึ่งจะได้จุติมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในเวลาอสงไขยปีในอนาคต

ในกัปของพระที่บังกรพุทธเจ้า มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๔ พระองค์ พระที่บังกรเป็นองค์ที่ ๔ ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจำนวน ๒๘ พระองค์จึงนับแต่พระตันหังกร ซึ่งเป็นองค์ ๑ ในกัปนั้น ส่วนในภพยักษ์ ภาณพระเป็นต้น แสดงไว้เพียง ๗ พระองค์

โพธิพฤกษ์ หรือไม้โพธิ์ คือต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตั้งแต่พระที่บังกรเป็นต้นไปพบในพุทธวงศ์เป็นต้น ส่วนองค์ที่ ๑ ถึงที่ ๓ พบใน ชินกาลมาลี^๕ ดังต่อไปนี้

๑. พระตันหังกร ไม้สัตตปัทม (ตีนเป็ดขาว)
๒. พระเมธังกร ไม้กิ่งสุกะ (ทองกวาว)
๓. พระสรณังกร ไม้ปาดสี (แคฝอย)
๔. พระที่บังกร ไม้ปีปผลิ (เลียบ)
๕. พระโกณฑัญญะ ไม้สาละกัลยาณี (ขานาง)
๖. พระมังคละ ไม้ناعะ (กากะทิง)
๗. พระสุমনะ ไม้ناعะ (กากะทิง)
๘. พระเรวตะ ไม้ناعะ (กากะทิง)

^๕ ชินกาล. น. ๑๔-๒๖, ๓๘.

๙. พระโสภิตะ ไม่นาคะ (กากะทิง)
๑๐. พระอนิมทัสสี ไม้้อชฺชุนะ (รกฟ้าขาว)
๑๑. พระปทุมะ ไม้มหาโสณะ (อ้อยช้าง, คำมอก)
๑๒. พระนารทะ ไม้มหาโสณะ (อ้อยช้าง, คำมอก)
๑๓. พระปทุมุตตระ ไม้สลพะ (สน)
๑๔. พระสุเมธะ ไม้มหานิมพะ (สะเดาป่า)
๑๕. พระสุชาตะ ไม้มหาเวฬุ (ไผ่ใหญ่)
๑๖. พระปิยทัสสี ไม้กกุระ (กุ่ม)
๑๗. พระอัทธทัสสี ไม้จัมปกะ (จำปาป่า)
๑๘. พระธัมมทัสสี ไม้พิมพาละ หรือ กุรวกะ (มะพลับ, ช้องแมว)
๑๙. พระสิทธัตถะ ไม้กัณณิการะ (กรรณิการ์)
๒๐. พระติสสะ ไม้้อสนะ (ประดู่ลาย)
๒๑. พระปุสสะ ไม้้อาลมกะ (มะขามป้อม)
๒๒. พระวิปัสสี ไม้ปาดลิ (แคฝอย)
๒๓. พระสีขี ไม้ปฺนุฑริกะ (มะม่วงป่า)
๒๔. พระเวสสกุ ไม้มหาสาละ (สาละใหญ่, ส้านหลวง หรือมะตาดทางภาคเหนือ)
๒๕. พระกกุสันธะ ไม้มหาสิริสะ (ซีกใหญ่)
๒๖. พระโกนาคมนะ ไม้้อุทุมพระ (มะเดื่อ)
๒๗. พระกัสสปะ ไม้้นิโครธะ (ไทร, กร่าง)

๒๘. พระโคตมะ คือพระพุทธเจ้าพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ไม้้อสสัตถะ (โพธิ์, ป่าแป้ง, ไม้้อสสัตถะ ไทยเราทั่วไปเรียกกันว่าโพธิ์ หรือโพ หรือโพใบ (ยังมีโพทะเลอีกอย่างหนึ่ง) สังกาก็เรียกว่า โพ จะเป็นคำเดิมหรืออาจจะมาจากโพก็ได้ ได้ทราบวาททางภาคอีสานเรียกว่า ไม้ป่าแป้ง)

๒๙. พระเมตไตรย ในอนาคต ไม่นาคะ (กากะทิง)

ไม้โพธิ์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย และไม้ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าดังกล่าว ในพุทธประวัติหรือที่เกี่ยวข้องแก่พระพุทธศาสนประวัติ แม้ภายหลังพุทธปรินิพพาน ได้มี นิยมปลูกในวัดทั้งหลายน้อยบ้างมากบ้าง แต่ไม้อัสดตถะที่เราเรียกกันว่า ต้นโพธิ์ ได้นิยมปลูกในวัดทั่วไป มีหลายวัดได้หน่อหรือพันธุ์มาจากโพธิ์ที่พุทธคยาอันเป็นที่ตรัสรู้

คติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์ มีกล่าวในคัมภีร์ฝ่าย เถรวาทนี้ ตั้งแต่ชั้นบาลีเป็นต้นไป จึงมีคล้ายกับมหายาน แต่ไม่เหมือนกัน ถึงอย่าง นั้นก็ยังมีแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ด้วยกัน และแสดงพระโพธิสัตว์ด้วยกัน ส่วนอธิบายมีต่างกัน ได้กล่าวในฝ่ายเถรวาทนี้แล้ว จะได้เลือกกล่าวในฝ่ายมหายาน เทียบเคียงโดยสังเขป

พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน

ในฝ่ายมหายาน แสดงว่ามีพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งสถิตอยู่เป็นนิรันดร ในสรวงสวรรค์ คือพระสยัมภูพุทธเจ้า หรือ พระอาทิพุทธเจ้า และมีพระพุทธเจ้าอีก ๕ พระองค์เกิดด้วยอำนาจสมาบัติทั้ง ๕ ของพระอาทิพุทธเจ้า สถิตอยู่ในสวรรค์ เช่นเดียวกัน เรียกว่า พระธยานิพุทธเจ้า ๕ พระองค์

๑. พระไวโรจนะ ทำหัตถ์อย่างปางปฐมเทศนา
๒. พระอักษุภยะ ทำหัตถ์อย่างปางมารวิชัย
๓. พระรัตนสัมภวะ ทำหัตถ์อย่างปางประทานพร
๔. พระอมิตาภะ ทำหัตถ์อย่างปางสมาธิ
๕. พระโมฆสิทธะ ทำหัตถ์อย่างปางประทานอภัย

พระพุทธรูปศิลาแห่งพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้มาชุดหนึ่ง เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินเกาะชวา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ โปรดให้ประดิษฐานที่พระเจดีย์วัดราชาธิวาส ๔ องค์ ที่ ๔ มุม แห่งพระเจดีย์ อีกองค์หนึ่งโปรดให้ประดิษฐานที่ซุ้มยอดปราสาทด้านทิศตะวันตก แห่งพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร คือพระไวโรจนะ ถือกันว่าพระไวโรจนะเป็นองค์กลาง อีก ๔ องค์

อยู่ล้อมรอบแต่ละทิศ พระพุทธรูปศิลาชุด ๕ องค์นี้ เดิมประดิษฐานอยู่ที่พระเจดีย์
บุโรพุทโธในเกาะชวา (เมื่อเร็ว ๆ นี้ ที่วัดราชาธิวาส ถูกผู้ร้ายลักตัดพระเศียรไป
องค์หนึ่ง ถ้าใครติดตามนำกลับมาต่อคืนได้ จะเป็นกุศลอย่างยิ่ง)^๖

ต่อมา มีเพิ่มขึ้นมาใหม่อีกบางหนึ่ง เรียกว่า พระ*โกษัศคฺรุ* ทำพระหัตถ์
อย่างปางสมาธิถือวชิระ ดูเป็นหมอน้ำมนต์หรือผลสมอไปบ้าง เป็นต้นแบบพระกริ่งทั้งปวง

พระพุทธเจ้าเหล่านี้ เป็นผู้บันดาลให้พระโพธิสัตว์จุติลงมาเกิดเป็น พระ*มนุษย์-*
พุทธเจ้า พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย หรือแม่พระพุทธรูป ๒๘ พระองค์ ตลอดจนถึง
พระศรีอารยย์ที่จะตรัสรู้ข้างหน้า เป็นพระมนุษย์พุทธเจ้าทั้งนั้น พระมนุษย์พุทธเจ้ามี
พระกาย ๓ อย่าง คือ

๑. พระธรรมกาย	ได้แก่กายธรรมคือตัวพระธรรมที่ตรัสรู้
๒. สัมโภคกาย	ได้แก่กายเนื้อหรือรูปนามเกิดแก่ตาย
๓. นิรมานกาย	ได้แก่กายที่บริสุทธิ์ตั้งแต่ได้ตรัสรู้

พระ*โกษัศคฺรุ* บางพวกถือว่าเป็นพระมนุษย์พุทธเจ้าพระองค์หนึ่งด้วย

ส่วนพระโพธิสัตว์มีมาก ได้แก่ท่านผู้ที่จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ก็ได้ แต่ไม่
ยอมสำเร็จ มุ่งจะช่วยโลกต่อไปก่อน แบ่งเป็น *ธยานิโพธิสัตว์* จำพวกหนึ่ง *มนุษย์*
โพธิสัตว์ จำพวกหนึ่ง มีจำนวนมาก แต่พระธยานิโพธิสัตว์ที่สำคัญมี ๕ พระองค์ คือ

๑. สมันตภัทรโพธิสัตว์	ผู้รักษาพระศาสนาของพระกกุสันธะพุทธเจ้า
๒. วัชรปาณโพธิสัตว์	ผู้รักษาพระศาสนาของพระโกนาคมนพุทธเจ้า
๓. รัตนปาณีโพธิสัตว์	ผู้รักษาพระศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า
๔. อวโลกิเตศวรโพธิสัตว์	ผู้รักษาพระศาสนาของพระโคตมสัมภุมณีพุทธเจ้า
องค์ปัจจุบัน
๕. วิศวาปาณโพธิสัตว์	จะเป็นผู้รักษาพระศาสนาของพระศรีอารยเมตไตรย
พุทธเจ้าต่อไปในอนาคต

^๖ เมื่อ ๑ ธันวาคม ๒๕๐๕

เถรวาทและอาจรียวาท

คำว่า *เถรวาท* และ *อาจรียวาท* เป็นต้น มีความหมายโดยย่อต่อไปนี้

เถรวาท แปลว่า *ถ้อยคำของพระเถระ* ประวัติของคำนี้มีว่า ในคราวที่ พระอรหันต์จำนวน ๕๐๐ รูปประชุมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๑ ภายหลัง พุทธปรินิพพาน ๓ เดือน พระมหากัสสปเถระซึ่งเป็นประธานได้ตั้ง *ข้อห้ามการถอน พระพุทธรูปบัญญัติ* ตามที่ได้มีพระพุทธานุญาตไว้ว่า เมื่อสงฆ์ปรารณาก็ให้ถอนสิกขาบท เล็กน้อยได้ ที่ประชุมทั้งหมดรับรอง ฉะนั้น พระสงฆ์ฝ่ายที่ปฏิบัติตามข้อตกลงนี้ จึงเรียกว่า ฝ่ายเถรวาท เพราะได้ถือปฏิบัติตามวาตะของพระเถระ คือพระมหากัสสป หรือของพระเถระผู้ให้ความตกลงเป็นครั้งแรกเหล่านั้น แต่ได้มีพระสงฆ์อีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งไม่ได้เข้าประชุมสังคายนาครั้งนั้นไม่เห็นด้วย คือเห็นว่า เมื่อมีพระพุทธานุญาตให้ ถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้ *ก็ควรจะถอนได้* ฉะนั้น จึงได้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยต่าง ๆ ที่เห็นว่าปฏิบัติไม่สะดวก ต่างอาจารย์ก็ต่างถอนตรงกันบ้าง ไม่ตรงกันบ้าง ฝ่ายนี้เรียกว่า *อาจรียวาท* แปลว่า *ถ้อยคำของอาจารย์* เมื่อแผ่ขยายออกไปในถิ่นต่าง ๆ ก็ยิ่ง ต่างกันออกไป ทั้งก็ยิ่งถอนจนถึงสิกขาบทใหญ่ ๆ เปลี่ยนแปลงแก้ไขไปตามหมู่คณะ และถิ่นประเทศ พระสงฆ์สายนี้โดยมากแผ่ขยายไปทางเหนือของอินเดีย จึงเรียกว่า *อุตตรนิกาย* แปลว่า *นิกายเหนือ* ส่วนสายเถรวาท โดยมากแผ่ไปทางใต้ของอินเดีย จึงเรียกว่า *ทักษิณนิกาย* แปลว่า *นิกายใต้* สายอาจรียวาทหรืออุตตรนิกายนั้น ในเวลา ต่อมาก็มิใช่แก้แต่วินัยเท่านั้น แต่ได้แก้หลักธรรมตามคติเดิมด้วย ดังเช่นแก้เรื่อง พระพุทธรเจ้าและพระโพธิสัตว์ดังกล่าวแล้ว

ตามคติเดิมแสดงว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาไม่ใช่ตน คำว่า *ธรรม* หมายถึง ทั้งสังขาร วิสังขาร เป็นอนัตตาทั้งหมด วิสังขาร โดยเฉพาะคือพระนิพพาน ก็เป็น อนัตตา พระพุทธรเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้สิ้นอาสวะกิเลสหมดแล้ว ก็สิ้น ขาติภพ ไม่เกิดเป็นอะไรอีกต่อไป และสิ้นสมมติบัญญัติทุกอย่าง หมดเรื่องที่จะพูดว่า เป็นอะไรทั้งสิ้น ส่วนทางอุตตรนิกายแก้เป็นมีอาทิพุทธรเจ้าเป็นต้น เป็นอัตตาดัตตนอยู่ บนสรวงสวรรค์ สถิตอยู่เป็นนิรันดร จึงเป็นการแก้ธรรมให้เป็นอัตตาขึ้น และแสดง พระโพธิสัตว์เป็นอันมาก ซึ่งยังคงอยู่กับโลกเพื่อช่วยโลก จึงเรียกฝ่ายของตนว่า

มหายาน แปลว่า ยานคือพาหนะที่ใหญ่ อาจที่จะช่วยบรรทุกสัตว์โลกเป็นอันมากให้ข้ามพ้นความทุกข์ได้ และเรียกฝ่ายเถรวาทว่า หีนยาน แปลว่า ยานคือพาหนะที่เล็ก เพราะเอาตัวรอดเฉพาะตัว ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์เฉพาะตน ไม่ร้ออยู่ช่วยโลกต่อไปก่อน ฉะนั้น เถรวาท ทักขิณิกาย หรือ หีนยาน จึงเป็นสายเดียวกัน บัดนี้ตั้งอยู่ในสังกั ไทย พม่า มอญ เป็นต้น สายนี้ยึดถือรักษาพระธรรมวินัยตามหลักเดิมไว้ ส่วน อาริยวาท อุตตรนิกาย หรือ มหายน ก็เป็นสายเดียวกัน บัดนี้ตั้งอยู่ในธิเบต จีน ญี่ปุ่น เกาหลี ญี่ปุ่น เป็นต้น ทั้ง ๒ สายเดิมก็คงไม่ต่างกันมาก แต่เมื่อล่วงมานาน ๆ ก็ยิ่งต่างกันออกไปทุกที และในสายเดียวกันก็ยิ่งแบ่งย่อยออกเป็นนิกายเล็กน้อย อีกเป็นอันมาก

เฉพาะในสายเถรวาทนั้น คติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์จะเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไร ยากที่จะทราบได้ แต่ถ้าสมมติว่าเกิดขึ้นภายหลัง เพื่อมิให้ด้อยหน้ากว่าฝ่ายมหายาน แต่ก็ยังรักษาหลักเดิม คือแสดงพระพุทธเจ้าในมนุษย์ซึ่งอุบัติขึ้นในกัปต่าง ๆ แต่ไม่บังเกิดขึ้นในคราวเดียวกัน ๒ พระองค์ เมื่อศาสนาของพระองค์หนึ่งเสื่อมสูญไปสิ้นแล้ว ถึงยุคสมัยจึงจะเกิดขึ้นอีกพระองค์หนึ่ง และธรรมของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ที่แสดงสั่งสอน เช่น อริยสัจ ก็เป็นอย่างเดียวกัน ไม่มีแตกต่างกัน ส่วนพระโพธิสัตว์ก็ใช้จำกัดเฉพาะผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ๆ เท่านั้น และมีหลักเกณฑ์ดังกล่าวแล้วในเรื่อง สุเมธดาบส แต่ก็มีแสดงว่าอาจสำเร็จได้ หากแต่ไม่ยอมสำเร็จ เพราะปรารถนา พุทธภูมิเพื่อจะช่วยโลก คล้ายกับความต้องการเป็นพระโพธิสัตว์ในฝ่ายมหายาน

พิจารณาดูตามเหตุผล อัน ความจริง ในโลกหรือ กฎความจริง ของสิ่งทั้งหลายย่อมมีอยู่เป็นอย่างเดียวกันทุกกาลสมัย ยกตัวอย่างในทางโลก เช่น สิ่งที่เรียกว่า ไฟฟ้า กฎความจริงในเรื่องนี้ก็มีอยู่ประจำโลก เมื่อใครค้นพบก็ประดิษฐ์ไฟฟ้าขึ้นใช้ได้ ถ้าวิชาในเรื่องนี้ต้องสาบสูญไปเพราะเหตุอะไรก็ตาม ก็มีใช้ว่ากฎความจริงในเรื่องนี้จะต้องสาบสูญไปด้วย เมื่อใครค้นพบเข้าอีก ก็อาจประดิษฐ์ใช้ได้อีก

ธรรมคือความจริงที่สถิตอยู่เป็นอกาลิโก (ไม่มีกาล) ได้มีพระสูตรหนึ่งแสดงโดยความว่า “พระตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลาย จะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตามธาตุนั้น

ก็คงตั้งอยู่เป็นธรรมเนียม (ความตั้งอยู่แห่งธรรม) เป็นธรรมเนียม (ความกำหนดแน่แท้แห่งธรรม) คือสังฆาทิปปะยังไม่มีเที่ยง สังฆาทิปปะเป็นทุกขั ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา^๗

พิจารณาดู หลักพระพุทธศาสนาที่แท้จริง นั้น มุ่งแสดงธรรมเพื่อให้เกิดความรู้ เข้าใจปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ได้ในปัจจุบัน เช่น หลักอริยสัจไม่ได้มุ่งสืบความยาวสาวความยืดให้เนิ่นช้า ไม่มีประโยชน์และคำที่เป็นพหูพจน์ เช่น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระตถาคตทั้งหลายก็เป็นสำนวนของภาษา แม้นคนเดียวก็มีสำนวนนิยมพูดเป็นพหูพจน์ เช่น เมื่อพูดกับผู้ใหญ่แม้คนเดียว ใช้สรรพนามแทนท่านด้วยพหูพจน์ หรือต้องการจะพูดให้ฟังรวม ๆ กัน ให้หมายคลุมถึงในวงเดียวกันทั้งหมด ก็ใช้พหูพจน์ และในปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้า ตรัสเรียกพระองค์เองว่า ตถาคต แทนคำสรรพนาม เมื่อกล่าวถึงพระองค์ในเวลาก่อนตรัสรู้ เรียกว่า โภริสัตว์ เป็นคำที่ใช้เรียกเพื่อให้เข้าใจกันเท่านั้น แต่เมื่อได้มิตติความคิดสืบสาวออกไปก็กลายเป็นเรื่องยืดยาวใหญ่โต ถึงดังนั้นก็เป็นเรื่องที่น่าถือกันอยู่เป็นอันมาก และเป็นวรรณคดีทางศาสนาอันมีค่าที่พึงรักษาไว้ ประกอบด้วยคติธรรมเป็นอันมาก

กับหรือกัลป์

เมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์ ก็ควรจะกล่าถึงเรื่องกับหรือกัลป์บ้าง เพราะท่านกล่าวไว้ว่า พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายได้ ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาถึงสี่สงขัยแสนกัลป์ นับแต่เมื่อเสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส กล่าวตามสำนวนเก่าว่า สี่สงขัยกำไรแสนกัลป์ หรือ สี่สงขัยกำไรแสนมหากัลป์

ความคิดในเรื่องกาลเวลาอันยืดยาวของโลก ได้มีกล่าวในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นแรกก็มี ชั้นหลังก็มีในคัมภีร์ทางศาสนาพราหมณ์ก็มีความคิดในเรื่องนี้น่าจะมีตั้งแต่เกาก่อนพุทธกาลช้านาน วิธีหมายรู้ในเรื่องกาลเวลาในคัมภีร์ทั้งหลายดังกล่าว น่าจะสรุปได้เป็น ๒ วิธี คือ

^๗ ธรรมนิยามสูตร ต.จ. ต.ก. ๒๐/๑๖๘/๕๗๖.

๑. นับด้วยจำนวนสังขยาหรือนับด้วยตัวเลข เช่น ๑๒๓ เป็นต้น

๒. กำหนดด้วยอุปมา หรือด้วยเครื่องกำหนดอย่างใดอย่างหนึ่ง ในเมื่อมากเกินไปที่จะนับด้วยสังขยาหรือตัวเลข

การกำหนดดังกล่าวในวิธีที่ ๒ นี้แหละ เป็นที่มาของคำว่า *กัป* (กัปปะ) ในภาษามคธ หรือ *กัลป์* (ในภาษาสันสกฤต) เพราะคำนี้แปลอย่างหนึ่งว่า กำหนด แต่ก็ใช้ในความหมายหลายอย่าง เช่น ในความหมายว่า สมควร เป็นต้น และที่ใช้ในความหมายถึงกาลเวลาแห่งอายุตามยุคตามสมัยก็มี เช่น ในคราวที่พระพุทธเจ้าปลงอายุสังขารว่าอีก ๓ เดือนจะเสด็จปรินิพพาน พระอานนที่ได้กราบทูลอาราธนาขอให้เสด็จอยู่กับหนึ่ง เพราะได้เคยสดับพระพุทธเจ้าตรัสว่า *ผู้ที่เจริญอุทฺธิบาท ๔ ประการ ถ้าจำนงใจจะดำรงรูปกายอยู่ก็จะพึงอยู่ได้กับหนึ่งหรือเหลือกว่ากับหนึ่ง*^๙ พระอาจารย์อธิบายว่า คำว่า *กัป* ในที่นี้หมายถึง *อายุกัป* คือกำหนดอายุของคนในยุคปัจจุบัน ซึ่งมีประมาณร้อยปี^๙ ฉะนั้น กัปหนึ่งจึงกำหนดว่าร้อยปี ส่วนคำว่า *กัป กัลป์* ที่จะกล่าวต่อไปนี้ มิได้หมายถึง กัปที่ใช้ในความหมายต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น แต่หมายถึง ระยะเวลาที่ยืดยาวเกินไปที่จะนับ ด้วยสังขยาหรือตัวเลข ต้องกำหนดด้วยวิธีอุปมา

ในเบื้องต้น พึงทราบความหมายอย่างกว้างก่อนว่า *กัป* หรือ *กัลป์* คือ *กำหนดอายุของโลก* หมายถึงระยะเวลาตั้งแต่เกิดโลกจนถึงโลกสลาย เหมือนอย่างกำหนดอายุของบุคคล หมายถึงตั้งแต่เกิดจนตาย กำหนดอายุของโลก ดังกล่าวคราวหนึ่ง ๆ เรียกว่ากัปหนึ่ง ๆ มีระยะเวลาที่ยืดยาวมาก ไม่เป็นการง่ายที่จะนับว่ามีจำนวนกี่หมื่นกี่แสนปี แต่อาจจะกำหนดได้โดยอุปมาเหมือนอย่างภูเขาหิน ใหญ่ยาวโยชน์หนึ่ง กว้างโยชน์หนึ่ง สูงโยชน์หนึ่ง ไม่มีช่องไม่มีโพรง เป็นก้อนหิน แท่งทึบ ถึงร้อยปีหนึ่ง มีบุรุษใช้ผ้าทอที่แคว้นกาสิ (ผ้าเนื้อดี) มาลูบครั้งหนึ่ง ทุก ๆ ร้อยปี ภูเขาหินนั้นก็พึงราบเรียบไปก่อน แต่กัปยังไม่สิ้น อีกอุปมาหนึ่งเหมือนอย่างนครยาวหนึ่งโยชน์ กว้างหนึ่งโยชน์ กำแพงสูงหนึ่งโยชน์ เต็มด้วยเมล็ดพันธุ์ผักกาด

^๙ มหาปรินิพพานสูตร ตี. มหา. ๑๐/๑๒๐/๙๔.

^๙ ส. วิ. ๒/๒๐๑.

แน่นขนัด ถึงร้อยปีหนึ่ง มีบุรุษหนึ่งมาหิบบันธุ์ผักกาดไปเมล็ดหนึ่งทุก ๆ ร้อยปี กองเมล็ดพันธุ์ผักกาดนั้น ก็จะฟุ้งขึ้นไปก่อน ส่วนกับยังไม่สิ้น กับที่ยาวมากดังนี้ เรียกว่า *มหากัป* ก็มี

กัปหนึ่ง ๆ แม้จะมีระยะเวลาที่ยาวจนต้องกำหนดด้วยอุปมาดังกล่าว แต่ก็ยังมีคติความคิดของคนในสมัยเก่าแก่ว่า ได้มีกัปจำนวนมากมายล่วงไปแล้วในอดีต หมายความว่าโลกได้เคยเกิดดับหรือดับเกิดมาแล้วในอดีตมากครั้งจนนับไม่ถ้วน จนถึงต้องกำหนดด้วยอุปมาเหมือนกัน คือเหมือนอย่างสาวก ๔ คน มีอายุคนละ ๑๐๐ ปี ระลึกถึงกัปในอดีตได้วันละแสนกัป ระลึกอยู่ถึง ๑๐๐ ปี (ต่อกันรวม ๔๐๐ ปี) ก็ยังไม่หมดกับที่ล่วงไปแล้ว ต้องตายไปเสียก่อน อีกอย่างหนึ่งเปรียบเทียบเหมือนทราย ในเนื้อที่ตั้งแต่ต้นแม่น้ำคงคาจนจรดถึงมหาสมุทร ซึ่งนับไม่ได้ว่ามีจำนวนเท่าไรเม็ด กัปในอดีตมีจำนวนมากมายเหลือที่จะนับ ดังกล่าว เรียกว่า *อสงไขย* ตรงกับคำว่า *นับไม่ถ้วน* *สงสาร* คือ *ความท้อแท้เวียนตายเกิด หรือเกิดตายของสัตว์โลกทุกสัตว์* *ทุกบุคคลในกัปทั้งหลายนับไม่ถ้วน* จึงเรียกว่า *อนมัตตคะ* แปลว่า *มีที่สุด* (ที่สุดเบื้องต้น และที่สุดเบื้องปลาย) *ที่ไม่รู้*

ท่านแสดงว่า พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตลอดเวลาสี่อสงไขย คือตลอดกับที่นับไม่ถ้วนนั้น ๔ ครั้ง มีปัญหาว่า มีเกณฑ์อะไรเป็นเครื่องกำหนด ว่าอสงไขยหนึ่ง ๆ เรื่องนี้ตรวจดูในพุทธวงศ์พอจับความได้ว่า ถือเอาเกณฑ์พระพุทธเจ้า ในอดีตที่ตั้งได้กล่าวมาแล้ว คือพระพุทธเจ้าองค์ต้น ๆ ได้ตรัสรู้ในกัปหนึ่ง แล้วเว้นไป นับไม่ถ้วนกัป จึงมีมาตรัสรู้ขึ้นอีกระยะเว้นว่างของพระพุทธเจ้าตลอด เวลาเป็นกัป จนนับไม่ถ้วนนี้เรียกว่า *อสงไขย*หนึ่ง ๆ เป็นดังนี้สี่อสงไขยจึงถึงระยะ ที่นับได้แสนกัป ย้อนกลับไปจากกัปปัจจุบัน ซึ่งได้มีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้โดยลำดับมาจนถึงพระองค์ ปัจจุบัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า *สี่อสงไขยกัไรแสนมหากัป*

เรื่องกับที่นับไม่ถ้วน ซึ่งเรียกว่า *อสงไขย* และที่นับได้แสนหนึ่งนี้ ท่านกล่าว ว่าได้ปรากฏใน *ปุพเพนิวาสญาณ* คือ *ความรู้ระลึกชาติหนหลังได้ของพระพุทธเจ้า* นึกทำความเข้าใจตามคำของท่านเองว่า เมื่อระลึกย้อนกลับไปยาวไกลเหมือนอย่าง ดูออกไปสุดลูกตา ก็คงจะปรากฏเป็นห้วง ๆ เหมือนอย่างมองไปในอากาศในเวลากลาง

คืนเห็นดวงดาวทั้งหลาย แต่จะกำหนดระยะห่างกันของดวงดาวเหล่านั้นว่าเท่าไร ก็นับได้ยาก (เช่นในบัดนี้ก็ต้องคิณับด้วยปีแสง) เมื่อมาถึงระยะใกล้จึงพอนับได้ในระยะแสนกัปก็น่าจะปรากฏพอนับได้เหมือนกัน ฉะนั้น

กล่าวถึงการกำหนดนับในพุทธวงศ์^{๑๐} พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๑ ถึงองค์ที่ ๔ อุบัติในกัปหนึ่ง องค์ที่ ๕ อุบัติขึ้นในอีกกัปหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๔ ถึงองค์ที่ ๕ มีระยะห่างกันมากจนนับกับไม่ถ้วน (เป็นอสงไขยที่ ๑) พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๖-๗-๘-๙ อุบัติขึ้นในอีกกัปหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๕ และองค์ที่ ๖ มีระยะห่างกันมากจนนับกับไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๒) องค์ที่ ๑๐-๑๑-๑๒ อุบัติขึ้นในอีกกัปหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๙ และองค์ที่ ๑๐ มีระยะห่างกันมากจนนับกับไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๓) องค์ที่ ๑๓ อุบัติขึ้นในอีกกัปหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๑๒ และ องค์ที่ ๑๓ มีระยะห่างกันมากจนนับกับไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๔)

นับตั้งแต่องค์ที่ ๑๓ นั้นมาจนถึงปัจจุบัน หรือว่านับตั้งแต่ภทฺทกัปในปัจจุบันนี้ ย้อนไปจนถึงองค์ที่ ๑๓ อุบัติขึ้น รวมได้ ๑๐๐,๐๐๐ กัป ท่านใช้วิธีนับย้อนกลับไปแบบวิธีระลึกชาติ คือย้อนกลับไป ๑๐๐,๐๐๐ กัป องค์ที่ ๑๓ ดังกล่าวองค์เดียวอุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไป ๓๐,๐๐๐ กัป องค์ที่ ๑๔-๑๕ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไป ๑๘,๐๐๐ กัป องค์ที่ ๑๖-๑๗-๑๘ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไป ๙๔ กัป องค์ที่ ๑๙ อุบัติขึ้นองค์เดียวในกัปนั้น ย้อนกลับไป ๙๒ กัป องค์ที่ ๒๐-๒๑ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไป ๙๑ กัป องค์ที่ ๒๒ องค์เดียวอุบัติขึ้นนานกัปนั้น (นี่คือพระวิปัสสี ที่กล่าวถึงเป็นองค์แรกในพระพุทธเจ้าจำนวน ๗ พระองค์ ในภณยักขภณพระ) ย้อนกลับไป ๓๑ กัป องค์ที่ ๒๓-๒๔ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ต่อจากนั้นก็มาถึงภทฺทกัปปัจจุบัน องค์ที่ ๒๕-๒๖-๒๗-๒๘ ได้อุบัติขึ้นแล้วโดยลำดับ และจะอุบัติขึ้นข้างหน้าอีกพระองค์หนึ่ง รวมเป็นพระเจ้า ๕ พระองค์ในกัปนี้ เพราะกัปนี้มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นมากกว่ากัปอื่น ๆ ในอดีตที่ท่านระลึกไปถึง จึงเรียกว่า *ภทฺทกัป* หรือ *ภทฺทกัป* แปลว่า กัปเจริญ

^{๑๐} พุ. พุทฺธ. ๓๓/๕๔๖/๒๗.

ในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทนี้ ได้มีกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๔ จนมาตรัสเป็นองค์ที่ ๒๘ กำหนดนับได้สี่อสงไขยกัไรแสนมหากัลป์ ด้วยวิธีกำหนดนับดังกล่าวนี้ ได้มีฝ่ายที่นับถือเรื่องนี้อยู่มากไม่น้อยที่กาบาเอ้ประเทศพม่า ได้ปลุกไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหมดไว้ แต่ถึงจะไม่นับถือ เมื่อทราบวิธีกำหนดนับของท่าน ก็อาจจะเข้าใจหนังสือที่ได้อ่านหรือได้ฟัง ซึ่งมีอยู่มากไม่น้อยในสำนวนเก่าโดยเฉพาะ ก็จะได้ทราบว่าความคิดของคนเก่าแก่นั้นมีอยู่ในเรื่องอายุโลกว่าอย่างไร เมื่อสรุปความเข้าใจแล้ว คนรุ่นเก่าแก่ได้เห็นแล้วว่าโลกนี้มีเกิดดับเช่นเดียวกับสังขารมนุษย์ และมีความเชื่อว่าโลกนี้เมื่อดับแล้ว ก็เกิดขึ้นอีก คล้ายกับมีชาติภพและชาติหนึ่ง ๆ ของโลกมีระยะเวลายาวไกล เรียกว่า กัปหรือกัลป์ ดังกล่าวมานั้นแล

ระยะเวลาเกิดดับของโลกคราวหนึ่ง ๆ อันเรียกว่า กัปหนึ่ง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้ว ท่านจำแนกออกเป็น ๔ ส่วน คือ^{๑๑}

๑. *สังวัฏฏกัป* แปลว่า กัปเสื่อม
๒. *สังวัฏฏฐายีกัป* แปลว่า กัปที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกัปเสื่อม
๓. *วิวัฏฏกัป* แปลว่า กัปเจริญ
๔. *วิวัฏฏฐายีกัป* แปลว่า กัปที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกัปเจริญ

กัปทั้ง ๔ นี้เป็นกัปย่อย คือจำแนกกัปที่เป็นอายุโลกออกเป็น ๔ กัปย่อย เพื่อเรียกให้ต่างกัน จึงเรียกกัปที่เป็นอายุโลกทั้งหมดว่ามหากัป แม้แยกย่อยออกเป็น ๔ ก็เป็นการไม่ยากที่จะนับว่าเท่านั้นเท่านั้นปี หรือร้อยปี พันปี แสนปี จึงเรียกว่า อสงไขย เหมือนกัน หมายความว่านับไม่ถ้วน ฉะนั้น กัปย่อยทั้ง ๔ จึงเรียกว่า อสงไขย ทั้ง ๔ รวมความว่าแบ่งกัปใหญ่ที่เป็นอายุโลกทั้งหมดออกเป็น ๔ กัปหรือ ๔ อสงไขย แต่พึงเข้าใจว่า ๔ อสงไขยในที่นี้หมายถึง ๔ กัปย่อยดังกล่าวเท่านั้น มิใช่หมายถึง ๔ อสงไขยที่กล่าวมาแล้วในตอนที่ว่าด้วยเรื่องสี่อสงไขย กัไรแสนมหากัลป์ ฉะนั้น อสงไขย

^{๑๑} วิสุทฺธิ. ๒/๒๕๘-๒๗๑.

ในที่นี้เท่ากับเป็นอสงไขยย่อย เช่นเดียวกับกับย่อย บางทีก็เรียกรวมว่า อสงไขยกับอันหมายถึงส่วนย่อยทั้ง ๔ ของอายุโลกดังกล่าวเท่านั้น และใช้เรียกว่าอสงไขยก็เพราะแม้เป็นส่วนย่อยก็นับปีไม่ถ้วน เหมือนกัน (อสงไขยในตอนนี้หมายถึงนับปีไม่ถ้วน ส่วนในตอนโน้น หมายถึง นับกับไม่ถ้วน)

ในกับย่อยทั้ง ๔ นั้น จะกล่าวถึงกับเสื่อมก่อน หมายความว่าระยะเวลาที่โลกวินาศ คือสลายหรือดับ ความวินาศของโลกมี ๓ อย่างคือ *ฮาโปสังวัฏฏะ* วินาศเพราะน้ำ *เตโชสังวัฏฏะ* วินาศเพราะไฟ *วาโยสังวัฏฏะ* วินาศเพราะลม อธิบายตามคติเก่าแก่นั้นว่า เมื่อโลกวินาศเพราะไฟจะเกิด *มหาเมฆกัปวินาศ* คือเกิดฝนตกใหญ่ทั่วโลกก่อน ครั้นฝนนั้นหยุดแล้วจะไม่มีฝนตกอีก จะเกิดความแห้งแล้งไปโดยลำดับ จะมีดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ปรากฏขึ้น จนถึงดวงที่ ๗ จึงจะเกิดไฟประลัยกัลป์ไหม้โลก จนหมดสิ้น อากาศเบื้องบนจะเป็นอันเดียวกับอากาศเบื้องล่าง หมายความว่าเหลือแต่อากาศว่างเปล่า มีความมืดมืดทั่วไป ครั้นแล้วมหาเมฆกัปสมบัติ (ก่อเกิดกัป) จะตั้งขึ้น ฝนจะตกทั่วทั้งซึ่งถูกไฟไหม้ ลมจะประคองรวมน้ำฝนให้รวมกันเป็นก้อนกลมเหมือนหยาดน้ำบนใบบัว แล้วก็แห้งขอลงไปปรากฏโลกขึ้นใหม่ จึงถึงวาระที่เรียกว่า กัปเจริญ สัตว์ที่บังเกิดขึ้น เป็นพวกแรกนั้นเป็นพวกพรหมในพรหมโลกชั้นที่ไฟไหม้ขึ้นไปไม่ถึง ลงมาเกิดเป็นพวก *อุปปาทิกะ* (แปลกันว่าลอยเกิด หมายความว่าเกิดเป็นตัวตนใหญ่โต ปรากฏขึ้นทีเดียว) พากันบริโภคน้ำดิน (*ปฐุวิรส* คือเมื่อน้ำแห้งขอลก็เกิดเป็นแผ่นผ้าขึ้นในเบื้องบน มีสีงาม มีรสหอมหวาน) สะเก็ดดิน (*ปฐุวีปป์ฏุกะ*) เครื่องดิน (*ปทาลดา*) หมดไปโดยลำดับ จากนั้นจึงบริโภครัศฐชาติ เป็นต้นว่า ข้าวสาธีสืบต่อมา สัตว์โลกจำพวกแรกเหล่านั้นจึงมีร่างกายหยาบขึ้นโดยลำดับ จนปรากฏเป็นบุรุษสตรีสร้างบ้านเรือนสืบพันธุ์กันมา ในขั้นแรกมีอายุยืนยาวเป็น อสงไขย (นับปีไม่ถ้วน) ต่อมาพากันประพฤติกุศลกรรมด้วยอำนาจของราคะ โลภะ โทสะ โมหะมากขึ้น อายุก็ลดน้อยถอยลงโดยลำดับจนถึง ๑๐ ปี ก็พากันถึงความพินาศเป็นส่วนมาก เพราะภัย ๓ อย่าง คือศัสตราวุธ โรค ทุพภิกขภัย คือความขาดแคลนอาหาร เรียกว่าถึงสมัย *มิดस्थ्य* แปลว่า มีความสำคัญในกันแลกันว่าเหมือนอย่างเนื้อ คือเห็นกันฆ่ากันเหมือนอย่างเนื้อถึก แต่ก็ยังไม่พินาศกันหมดทั้งโลก ยังมีสัตว์ที่เหลือตายหลบหลีกไป และกลับได้ความสังเวชสลัดจิต พากันประพฤติกุศลกรรมมากขึ้น

ก็พากันเจริญอายุมากขึ้นด้วยอำนาจกุศลโดยลำดับจนถึงอสขัย แล้วกลับอายุถอยลงมาด้วยอำนาจกุศลกรรม จนถึงอายุ ๑๐ ปี แล้วก็กลับเจริญอายุขึ้นใหม่อีกวนขึ้นวนลงอยู่อย่างนี้จนกว่าจะถึงคราวโลกวินาศอีกครั้งหนึ่ง ระยะเวลาทั้งหมดนี้จัดเป็นกัปย่อยทั้ง ๔ ได้ดังนี้

สังวัฏฏกัป กับเสื่อม ตั้งแต่เกิดมหาเมฆกับวินาศตกใหญ่ จนถึงไฟประลัยกัลป์ใหม่โลกจนหมดสิ้นดับลงแล้ว

สังวัฏฏฐายีกัป กับที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกับเสื่อม ตั้งแต่ไฟใหม่โลกดับจนถึงมหาเมฆกับสมบัติตกใหญ่เริ่มก่อกำเนิดโลกขึ้นใหม่

วิวัฏฏกัป กับเจริญ ตั้งแต่มหาเมฆกับสมบัติ จนถึงปรากฏดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์

วิวัฏฏฐายีกัป กับที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกับเจริญ ตั้งแต่บัดนั้น จนถึงมหาเมฆกับวินาศบังเกิดขึ้นอีก

ส่วนความวินาศด้วยน้ำนั้น เกิดมหาเมฆกับวินาศขึ้นเช่นเดียวกันก่อน แล้วจึงเกิดมหาเมฆน้ำต่างตกลงมาเป็นน้ำประลัยกัลป์ ย่อยโลกให้วินาศไปเช่นเดียวกับไฟใหม่โลก และความวินาศด้วยลมนั้น ก็เกิดมหาเมฆกับวินาศขึ้นก่อน แล้วเกิดลมกับวินาศเป็นลมประลัยกัลป์ พัดฝนโลกให้ย่อยยับเป็นจุนจิฉุนไปเช่นเดียวกับไฟใหม่โลก

เกณฑ์โลกวินาศดังกล่าวนี้ คติเก่าแก่นั้นกล่าวไว้ว่า วินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง แล้ววินาศด้วยน้ำในครั้งที่ ๘ ครั้นวินาศด้วยไฟและน้ำดังนี้ครบ ๘ ครั้ง ๘ หนแล้วจึงวินาศด้วยลมครั้ง ๑ และส่วนที่ ๔ ของกัปย่อย (วิวัฏฏฐายีกัป) ระยะเวลาสัตว์โลกมีอายุ ๑๐ ปี เพิ่มขึ้นจนถึงอสขัย แล้วถอยลงจนถึง ๑๐ ปีอีก เรียกว่า ๑ *อันตรกัป* (กัปในระหว่าง) ประมาณ ๖๔ *อันตรกัป* จึงเป็นกัปย่อยที่ ๔ นั้น แต่บางอาจารย์กล่าวว่าประมาณ ๒๐ *อันตรกัป* และระยะเวลาที่พระพุทธเจ้า มาตรัสสนั้นในยุคที่มีมนุษย์มีอายุ ๑ แสนปี ลงมาถึง ๑๐๐ ปี เพราะเมื่อมนุษย์มีอายุมากเกินไปก็เห็นทุกขได้ยากมีอายุน้อยเกินไปก็มีกิเลสหนาแน่นมาก ยากที่จะตรัสรู้ธรรมได้เช่นเดียวกัน

เรื่องโลกวินาศและโลกสมบัติ หรือโลกดับโลกเกิดตามคติความคิดเก่าแก่ซึ่งติดตามในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีดังที่กล่าวมาโดยย่อฉะนี้

ตามคติความคิดเรื่องโลกประลัย ได้มีกล่าวถึงเขตแห่งความประลัยไว้ว่า โปประลัยกัลป์ใหม่โลกตั้งแต่พรหมชั้นอาภัสสรลงมา น้ำประลัยกัลป์ท่วมโลกตั้งแต่พรหมชั้นสุภกิดนทะเลลงมา ลมประลัยกัลป์พัดผ่นโลกตั้งแต่พรหมชั้นเวหฬผลลงมา ฉะนั้น ก็ควรกล่าวถึงเรื่องโลกตามคติความคิดเก่าแก่นั้นต่อไป

โลก ๓ ประเภท

ได้มีกล่าวถึงในวรรณคดีภาษาไทยเรื่อง ไตรภูมิ ไตรภพ หรือ ไตรโลก ไตรภูมิ ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ ไตรภพ ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ ไตรโลก ได้แก่ กามโลก รูปโลก อรูปโลก แต่เมื่อหมายเฉพาะโลกที่เป็นชั้นดีอันเรียกว่า สุคติ ก็จัดเป็นมนุษย์โลก เทวโลก พรหมโลก พระพุทธเจ้าได้พระนามว่า ไตรโลกนาถ แปลว่า ที่พึงของโลกสาม คำนี้ใช้เป็นพระปรมาภิไธยพระเจ้าแผ่นดินก็มี ดังเช่นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในสมัยกรุงศรีอยุธยา คำว่า โลก หรือ ภพ ใช้ในความหมายที่ยังเป็นโลกด้วยกัน ส่วนคำว่า ภูมิ ใช้ในความหมาย ตั้งแต่ยังเป็นโลกจนถึงเป็นโลกุตตระ ฉะนั้น ภูมิจึงมี ๔ ด้วยกัน เพิ่มโลกุตตรภูมิ อีกข้อหนึ่ง.

คำว่า โลก ภพ หรือ ภูมิ นี้พึงเข้าใจความหมายรวม ๆ กันก่อนว่า ได้แก่ ที่เป็นที่ถือปฏิสนธิคือเป็นที่เกิดของสัตว์โลกทั้งหลาย ผู้ที่มีจิตใจยังท่องเที่ยวพัวพันอยู่ในกาม ก็ยังเกิดใน กามโลก (หรือ กามาวจรโลก แปลว่า โลกของผู้ที่เกี่ยวข้องอยู่ในกาม จะเรียกว่า กามาวจรภูมิหรือกามาวจรภพก็ได้) ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิ จนจิตใจสงบจากกามารมณ์บรรลู่ถึงรูปฌานย่อมบังเกิดในรูปโลก (หรือ รูปาวจรโลก แปลว่า โลกของผู้ที่เกี่ยวข้องอยู่ในรูปสมาธิ) ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิละเอียดกว่านั้น จนบรรลู่ถึงอรูปฌาน ย่อมบังเกิดในอรูปโลก (หรืออรูปาวจรโลก โลกของผู้ที่เกี่ยวข้องอยู่ในอรูปสมาธิ) โลกเหล่านี้แบ่งไว้ตามภูมิชั้นของจิตใจ เมื่อจิตใจแยกภูมิชั้นออกไป ก็เลยแยกโลกซึ่งเป็นที่อาศัยอยู่ให้ต่างกันออกไปอีกมากมาย ผู้อ่านหรือพึงควรทำใจไว้ก่อนว่าเป็นเรื่องคติความคิดเก่าแก่เท่านั้น ยังไม่ควรตั้งข้อคาดคั้นว่าจริงหรือไม่จริง เพราะไม่ใช่เป็นธรรมซึ่งพึงพิสูจน์ได้ภายในตนเอง แต่เป็นเรื่องโลกข้างนอก ซึ่งมีบาลีหลายแห่งแสดงว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์

จะกล่าวถึง กามภูมิ ก่อน แบ่งไว้ดังนี้ คือ **อบายภูมิ ๔ มนุษย์ ๑ สวรรค์ ๖ รวมเป็น ๑๑** จะกล่าวถึงมนุษย์ก่อน

มนุษย์โลก

โลกที่คนเราอาศัยอยู่นี้มีสัตว์เดียรัจฉานอาศัยอยู่ด้วยก็จริง แต่มนุษย์เราก็เรียกยัดถือเอาว่า มนุษย์โลก ถ้าจะพูดเป็นกลาง ๆ ก็ว่าโลกนี้ ตามคติความคิดโบราณว่า กลมอย่างล้อรถหรือล้อเกวียน ตั้งอยู่ในน้ำในอากาศและมีขอบเหล็กเป็นเหมือนกำแพงกั้นข้างนอกอยู่โดยรอบอย่างกงล้อ จึงเรียกว่า จักรวาล หรือ จักรวาละ แปลว่า *สิ่งที่มีขอบกั้นล้อมเป็นวงกลมเหมือนอย่างล้อ* คำว่า จักรวาล จึงหมายถึงโลกนี้เอง คติความคิดโบราณกล่าวว่ามีจักรวาลลักษณะดังกล่าวนี้อยู่เป็นอันมากถึงแสนโกฏิจักรวาลจะเรียกว่า แสนโกฏิโลกก็ได้ คติดังกล่าวนี้แสดงว่าความคิดเรื่องโลกกลมได้มีมานานแล้ว แต่กลมอย่างล้อรถหรือล้อเกวียน น่าจะเพราะมองด้วยตาเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มีลักษณะกลมเช่นนั้น และก็จำเป็นต้องมีขอบกั้นข้างนอกโดยรอบ ไม่เช่นนั้นก็จะพังทลายลงเป็นเหตุให้เกิดคำว่า จักรวาล ที่แปลว่ามีขอบกั้นเป็นวงล้อมเหมือนอย่างวงเวียน ส่วนที่ว่าตั้งอยู่ในน้ำในอากาศนั้น พิจารณาถึงความรู้ในปัจจุบัน ซึ่งทราบแน่แล้วว่าโลกกลม (แต่ไม่ใช่อย่างล้อรถ) และพื้นโลกเป็นน้ำโดยมาก ฉะนั้น ถ้ามีใครซึ่งอยู่ในภาคพื้นส่วนใดส่วนหนึ่งของโลก ถ้าสามารถมองทะลุโลกลงไปจนถึงอีกด้านหนึ่ง คงจะพบน้ำเป็นส่วนมาก พื้นน้ำไปก็เป็นอากาศ และคติความคิดนั้นยังมีว่า เมื่อไม่มีดวงอาทิตย์ก็คงจะมีแต่ความมืดมิดทั่วไป ก็น่าจะต้องกับความรู้อันปัจจุบัน

เมื่อวางรูปโลกให้กลมแบบล้อรถและมีกำแพงเหล็กเป็นขอบวงรอบอย่างกงล้อ จึงเรียกว่า จักรวาล (แปลสั้นว่า มีขอบกำแพงเป็นวงกลม) เช่นนั้นแล้ว ก็ได้มีคติความคิดวางแผนผังโลกไว้อย่างมีระเบียบ คือตรงใจกลางโลกมีภูเขาสูง ใหญ่ชื่อว่า *สุเมรุ* (มักเรียกในภาษาสันสกฤต) หรือ *สิเนรุ* (มักเรียกในภาษามคธ) เหมือนอย่างเพลาารถอยู่กลางล้อรถ เขาสุเมรุจึงเท่ากับเป็นเพลาโลกหรือจักรวาลนี้

เขาสุเมรุมีภูเขาแวดล้อมเป็นวงรอบอีก ๗ ชั้น และมีมหาสมุทรคั่นอยู่ในระหว่าง ๗ มหาสมุทร ภูเขาทั้งเจ็ดมีชื่อนับจากข้างในออกมาข้างนอกดังต่อไปนี้ ๑. อัสดกัณณะ ๒. วินตกะ ๓. เนมินทร ๔. ยุคันทร ๕. อีสินทร ๖. กรวีกะ และ

๗. *สุทฺถสฺสนะ* ชื่อเหล่านี้กล่าวเรียงลำดับตามเนมิราชชาดก^๒ ในชาดกนั้น กล่าวว่า เขาเหล่านี้สูงกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ นับจากเขาสุทฺถสฺสนะซึ่งอยู่ข้างนอกต่ำกว่าทั้งหมด จนถึงเขาอัสน์สกัณณะซึ่งอยู่ข้างใน ซึ่งสูงถัดจากเขาสุเมรุ รวมเรียกว่า *สัตตปรีภันทบรรพต* หรือ เขา *สัตตปรีภันท์* (สัตต แปลว่า ๗ ปรีภันท์ แปลว่า วงล้อม)

ส่วนสมุทรรซึ่งคั่นอยู่ระหว่าง นับจากระหว่างเขาสุเมรุ เขาอัสน์สกัณณะ รวม ๗ สมุทรร เรียกว่า *สีทันดรมหาสมุทรร* แปลว่า มหาสมุทรรที่อยู่ในระหว่าง ซึ่งมีน้ำสุกขุมละเอียดยิ่งนัก ถึงกับทำให้ทุก ๆ สิ่งแม้เบาที่สุด เช่น แวหางนกยูง เมื่อตกลงก็จมทันที คำว่า *สีทะ* แปลว่า ทำให้ทุก ๆ สิ่งจมลง บวกกับคำว่า *อันตร* แปลว่า ระหว่าง หมายถึงคั่นอยู่ระหว่างภูเขาดังกล่าว จึงรวมเรียกว่า *สีทันดร* ไทยเราเรียกว่า สีทันดร

ส่วนใน *ไตรภูมิพระร่วง* ลำดับชื่อภูเขานับจากข้างในออกไปข้างนอก แตกต่างออกไปบ้าง คือ ๑. *ยุดันธร* ๒. *อิสันธร* ๓. *กรวิก* ๔. *สุทฺถสฺสนะ* ๕. *เนมินธร* ๖. *วินันตก* ๗. *อัสน์สกัณณะ*

ในคัมภีร์มหายานของธิเบต^๓ เรียงลำดับชื่อต่างออกไปอีกบ้าง และให้คำแปลดังนี้ ๑. *ยุดันธร* (ทรงแอก) ๒. *อิสันธร* (ทรงคันไถ ตามเนมิราชชาดก เรียก อิสันธร แปลว่า ทรงฤๅษี) ๓. *กรวิกะ* (เขียงเท้าหรือไม้จันทร์ แต่ทั่วไป แปลว่า นกชื่อนี้) ๔. *สุทฺถสฺสนะ* (มีทัศนะที่ดี คือน่าดู) ๕. *อัศวกรณะ* (หุ้มน้ำ) ๖. *วินายกะ* (มารร้ายหรือที่ประชุม) ๗. *เนมินธร* (ทรงวงกลมหรือกง)

ใน *อภิธาน*ฉบับทีปิกา เรียงลำดับดังนี้ ๑. *ยุดันธร* ๒. *อิสธร* ๓. *กรวิกะ* ๔. *สุทฺถสฺสะ* ๕. *เนมินธร* ๖. *วินตกะ* ๗. *อัสน์สกัณณะ* และกล่าวว่า เขาสุเมรุ นั้นเรียก ๕ ชื่อ คือ *สิเนรุ เมรุ ดิทิวาธาร เนรุ สุเมรุ*.^๔

^๒ ชาดก. ๙/๒๑๔-๕.

^๓ Lamaism, p. 78.

^๔ อภิธาน. น. ๘.

เขาสัตตปริภังค์ คือเขาบริวารของเขาสุเมรุทั้ง ๗ ถึงจะเรียกชื่อสับกันบ้าง แต่ก็รวมลงว่าทั้งหมดมี ๗ เทือกเขา และในฉบับมหายานของทิเบตยังกล่าวถึงน้ำในสี่ทันตรมหาสมุทรทั้ง ๗ พิศดารออกไปอีกว่า เป็นน้ำต่าง ๆ กัน นับจากข้างในออกไปโดยลำดับดังนี้ ๑. มหาสมุทรแห่งน้ำนมที่มีกลิ่นหอม ๒. แห่งน้ำนมส้ม ๓. แห่งเนย ๔. แห่งน้ำโลหิตหรือน้ำอ้อย ๕. แห่งน้ำยาพิษหรือเหล้า ๖. แห่งน้ำจืด ๗. แห่งน้ำเค็ม และกล่าวว่ามหาสมุทรเหล่านี้กว้างลึกมากและน้อยลงโดยลำดับจากข้างในออกมาข้างนอก เช่นเดียวกับเขาสัตตปริภังค์ ครั้นพ้นเทือกที่ ๗ ออกมาแล้วก็เป็นมหาสมุทรน้ำเค็มมีเกาะใหญ่ที่เรียกว่า ทวีป อยู่ใน ๔ ทิศ ทิศละ ๑ ทวีป คือ

๑. ทางทิศตะวันออก มีทวีปชื่อว่า วิเทหะ (กายใหญ่) หรือเรียกว่า บุพพิทเทหะ ฉบับทิเบตกล่าวว่า มีรูปเหมือนพระจันทร์ครึ่งซีกเป็นถิ่นผิวขาว ชาวทวีปนี้มีจิตใจสงบ และมีความประพฤติดี มีรูปหน้าเหมือนอย่างรูปของทวีป

๒. ทางทิศใต้ มีทวีปชื่อว่า ชมพู (ชื่อต้นไม้) ดังที่เรียกว่า ชมพูทวีป คัมภีร์ทิเบตเรียกชื่อว่า ชมู และกล่าวว่ามีรูปเหมือนสับกัเกาะ (สามเหลี่ยม) ศูนย์กลางของทวีปนี้อยู่ที่โพธิพฤกษ์พุทธคยา (เห็นได้ว่ารูปคาบสมุทรอินเดียนั่นเอง) เป็นถิ่นผิวสีน้ำตาล มีความสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สิน มีทั้งความชั่วและความดี ชาวทวีปนี้มีรูปหน้าเป็นสามเหลี่ยมเหมือนอย่างรูปทวีป

๓. ทางทิศตะวันตก มีทวีปชื่อว่า อมรโคยาน คัมภีร์ทิเบตเรียกว่า โครันยะ (สมบัติแห่งโค คำว่า โค แปลว่า สัตว์ชนิดหนึ่งก็ได้ แปลว่า พระอาทิตย์ ก็ได้) และกล่าวว่ามีรูปเหมือนอย่างดวงอาทิตย์ คือกลมเป็นถิ่นผิวสีแดง ชาวทวีปนี้มีอำนาจมาก ชอบบริโภคเนื้อปศุสัตว์ มีรูปหน้ากลมเหมือนอย่าง รูปทวีป

๔. ทางทิศเหนือ มีทวีปชื่อ อุตตรกูรู (ชาวภูภาคเหนือ) คัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า มีรูป ๔ เหลี่ยมเป็นถิ่นผิวสีเขียว ชาวทวีปนี้เข้มแข็ง มีเสียงดัง มีรูปหน้าสี่เหลี่ยมเหมือนม้า มีต้นไม้ซึ่งอำนวยความสำเร็จสิ่งที่ต้องการเป็นที่อยู่อาศัย

ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ นี้ คัมภีร์อเบตกล่าวว่ามีทวีปน้อยเป็นบริวารทวีปละ ๒ ตั้งอยู่ ๒ ข้างของทวีปใหญ่ รวมเป็น ๑๒ ทวีป^{๑๕} ส่วนในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า มีทวีปเล็ก ๆ เป็นบริวารมาก นับรวมถึงสองพัน และได้กล่าวรูปร่างหน้าของชาวทวีป ทั้ง ๔ นี้ว่า คนในชมพูทวีปหน้าตั้งค่อมเกวียน คนในบุพพิทเทหะหน้าตั้งเดือนเพ็ญและกลมตั้งหน้าแว่น คนในอุตตรกรูหน้าเป็นสี่มุม คนในอมรโคยานหน้าตั้งเดือนแรม ๘ คำ^{๑๖} ไตรภูมิพระร่วงแต่งจากคัมภีร์ทางหินยานหรือทักษิณิกาย คัมภีร์ฝ่ายนี้พรรณนาอุตตรกรูทวีปไว้พิเศษ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วโดยย่อในตอนที่ว่าด้วยภณยักษ์ภณพระ

ทวีปทั้งหมดเหล่านี้ตั้งอยู่ในมหาสมุทรน้ำเค็มใน ๔ ทิศของเขาสัตตบริภัณฑ์ ซึ่งมีเขาสุเมรุเป็นศูนย์กลาง ถัดจากทวีปเหล่านี้ออกไปก็ถึงที่สุดโลกโดยรอบ ซึ่งมีกำแพงเหล็กเป็นขอบกั้นอยู่รอบเหมือนอย่างกำแพงล้อมรวมเป็นจักรวาลโลก ของเรานี้ก็เป็นจักรวาลอันหนึ่งในจักรวาลทั้งหลายที่มีอยู่เป็นอันมาก คัมภีร์ฝ่ายมหายานของทิเบตกล่าวไว้ว่า ทุก ๆ จักรวาลตั้งอยู่ในอวกาศว่างเปล่า (Space) อันไม่อาจหยั่ง อาศัยอยู่บนพื้นกลมเหมือนอย่างวัชระคือศรพระอินทร์ (อสนีบาต รูปกากบาท) แข็งทนทานเหมือนวัชระคือเพชร บนลมนั้นมีห้วงน้ำตั้งอยู่บนห้วงน้ำมีรากฐานเป็นทองคำ โลกตั้งอยู่บนรากฐานทองคำนั้น มีเขาพระสุเมรุพุ่งขึ้นไปเป็นแกนกลาง^{๑๗}

แผนผังโลกตามความคิดเก่าของอินเดียดังที่กล่าวมานี้ ถ้าวางเขียนเป็นแผนที่ย่อจะเห็นว่าวางเป็นระเบียบเรียบร้อยน่าดู คือจะเห็นโลกทั้งหมดเป็นรูปจักรวาลคือวงกลมชนิดมีขอบอย่างล้นรอบ ซึ่งใหญ่โตมหึมา มีเขาสุเมรุสูงใหญ่เป็นศูนย์กลาง มีเขาสูงลดหลั่นลงไป ล้อมเป็นบริวารอยู่อีก ๗ ชั้น และมีมหาสมุทร คั่นอยู่ในระหว่างทุกชั้น พันออกไปก็เป็นมหาสมุทร มีทวีปทั้ง ๔ ตั้งอยู่ใน ๔ ทิศ ดูอย่างแผนผังเมืองที่มีระเบียบ แต่อย่าเพิ่งคาดคั้นเอาความจริง เพราะเป็นตำราภูมิศาสตร์โลกในสมัยหลายพันปีมาแล้ว ทวีปทั้ง ๔ นั้น ชมพูทวีปก็คือโลกในความจริงของผู้เป็นต้นคิดความคิด

^{๑๕} Lamaism, pp. 78-81.

^{๑๖} ไตรภูมิ. น. ๑๓๒-๓, ๑๓๘-๙.

^{๑๗} Lamaism, pp. 77-8.

เรื่องนี้โดยเฉพาะก็คืออินเดียเอง ส่วนอีก ๓ ทวีป แม้จะกล่าวว่ามีอยู่ในจักรวาลนี้ แต่ก็น่าจะเป็นโลกในความคิดนึกในใจหรือ กำหนดเอาด้วยภาพทางใจ ซึ่งจะปรากฏขึ้นด้วยเหตุไรก็ตาม เพราะในสมัยโบราณนานไกล น่าจะไปเที่ยวสำรวจหรืออบโลกได้ยาก แต่เมื่อกำหนดลงเป็นแน่ ว่ามีทวีปใน ๔ ทิศ ทวีปในทิศที่ตนอาศัยอยู่ก็ให้เห็นอยู่แน่แล้ว จึงต้องค้นคิดหา ทวีปในอีก ๓ ทิศ ตั้งเขาสุเมรุเป็นศูนย์กลาง

ได้มีบุคคลบางพวกในปัจจุบัน แสดงความเห็น ว่า อีก ๓ ทวีปนั้นไม่ได้ตั้งอยู่ในโลกนี้ แต่ในคัมภีร์ที่กล่าวถึงทวีปเหล่านี้ได้กล่าวว่า มีอยู่ในจักรวาลนี้นั้นแหละ พิเคราะห์ดูตามแผนผังโลกของท่านก็จะต้องมี ไม่เช่นนั้นก็ขาดไป ๓ ทิศ และยังได้แสดงเวลาของดวงอาทิตย์ไว้ว่า เวลาดวงอาทิตย์ขึ้นในชมพูทวีปนี้ เป็นเวลาที่เที่ยงวันในบุพพวิเทหะ เป็นเวลาอาทิตย์ตกในอุตตรกुरुเป็นเวลาที่เที่ยงคืนในอมรโคยาน, เวลาอาทิตย์ขึ้นในบุพพวิเทหะ เป็นเวลาที่เที่ยงวันในอุตตรกुरु เป็นเวลาอาทิตย์ตกในอมรโคยาน เป็นเวลาที่เที่ยงคืนในชมพูทวีป, เวลาอาทิตย์ขึ้นในอุตตรกुरु เป็นเวลาที่เที่ยงวันในอมรโคยาน เป็นเวลาอาทิตย์ตกในชมพูทวีป เป็นเวลาที่เที่ยงคืนในบุพพวิเทหะ, เวลาอาทิตย์ขึ้นในอมรโคยานเป็นเวลาที่เที่ยงวัน ในชมพูทวีปเป็นเวลาอาทิตย์ตกในบุพพวิเทหะ เป็นเวลาที่เที่ยงคืนในอุตตรกुरु ตามคติความคิดนี้ ดวงอาทิตย์เดินโคจรไปตามวงกลมของจักรวาลผ่านทวีปทั้ง ๔^{๑๘}

ได้ขอให้ผู้ทรงภูมิรู้ในปัจจุบันช่วยค้นเวลาเทียบเคียงดูว่า เวลา ๖.๐๐ น. ที่อินเดีย อันเป็นชมพูทวีปในเวลานั้น โดยเฉพาะที่พาราณสีซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งพุทธคยา จะเป็นเวลาที่เที่ยงวันเป็นต้น ที่ประเทศไหนบ้าง ท่านผู้นั้นได้จดให้ดัง ต่อไปนี้

เวลา ๖.๐๐ น. พาราณสี Lat. ๒๖° N. Long. ๘๓° E

เวลา ๑๒.๐๐ น. นิวซีแลนด์ Lat. ๒๖° N. Long. ๑๗๓° E

เวลา ๑๘.๐๐ น. นิวออร์ลีนส์ ชิคาโก Lat. ๒๖° N. Long. ๙๗° W

เวลา ๒๔.๐๐ น. อิงแลนด์ Lat. ๒๖° N. Long. ๗° W

^{๑๘} ไตรภูมิ. น. ๑๓๑.

ตามที่เทียบกันนี้ ชมพูทวีปอยู่ที่อินเดีย บุษพูวิเทหะอยู่ที่แถบนิวซีแลนด์ อุตตรกฐอยู่ที่แถบนิวออร์ลีนส์ชิคาโก (นับกว้าง ๆ ว่าอเมริกา) อมรโคยานอยู่ที่แถบอังกฤษ (นับกว้าง ๆ ว่ายุโรป) แต่ตามคติความคิดเรื่อง ๔ ทวีป น่าจะมีได้มุ่งหมายถึงประเทศปัจจุบันเหล่านี้ เพราะมีแนวความคิดเรื่องโลกกลมคนละอย่าง ทั้งพรรณนาถึงลักษณะภูมิประเทศและบุคคลคล้ายกับเรื่องในนิยาย (หรือจะเป็นอย่างเดียวกันแต่มองคนละทัศนะ เหมือนอย่างดวงอาทิตย์โคจรกับดวงอาทิตย์ อยู่ที่ที่ใช้อันไหนเป็นเกณฑ์คำนวณเวลาก็ได้ผลอย่างเดียวกัน) แต่เมื่อแสดงเวลาอาทิตย์โคจรผ่านทวีปทั้ง ๔ ไปด้วย จึงลองค้นหาดูก็ได้พบประเทศต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น

เรื่องจักรวาลโลกตามคติความคิดที่เล่ามานี้ เห็นได้ชัดว่าไม่ใช่พุทธศาสนา แต่เป็นภูมิศาสตร์เก่า จะเป็นเพราะมีผู้เชื่อถืออยู่มาก จึงติดเข้ามาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาด้วย คัมภีร์ชั้นหลังยิ่งแสดงวิจิตรพิสดารมาก ถ้าพุทธศาสน์จะมุ่งแสดงอย่างนี้ ก็กลายเป็นภูมิศาสตร์ไปและท่านผู้แสดงก็จะกลายเป็นอาจารย์ภูมิศาสตร์ ในยุคหนึ่งมิใช่เป็นศาสตราจารย์ประกาศศาสนาที่เป็นสัจจธรรมอยู่ทุกยุคสมัย ด้วยเหตุผลที่เป็นสามัญสำนึกเพียงเท่านี้ ไม่ต้องอ้างหลักฐานธรรมในพระพุทธศาสนา ก็เพียงพอที่จะกล่าวได้ว่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา ได้มีผู้แสดงประกาศลัทธิศาสนามากด้วยกัน ทั้งที่เกิดก่อน ทั้งที่เกิดหลังพระพุทธศาสนา ชอบแสดงตนเป็นอาจารย์ภูมิศาสตร์ (แม้ผู้อธิบายพระพุทธศาสนาต่อ ๆ มา คือพระอาจารย์ยุคต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน) แม้จะเป็นมูลฐานของปัจจุบัน แต่ก็ก้าวมาไม่ถึงยุคปัจจุบันจึงกลายเป็นเรื่องล้าหลัง เป็นนิยายหรือวรรณคดีโบราณไป แต่ก็เป็นเรื่องน่ารู้อยู่ เพราะจะได้ทราบคติความคิดในชั้นเดิม เมื่ออ่านคัมภีร์หรือหนังสือวรรณคดีทางศาสนาเก่า ๆ ก็พอเข้าใจและมองเห็นภูมิประเทศตามคติความคิดนี้ได้โดยตลอด

นรกใหญ่

ตามคติความคิดของอินเดียเก่าแก่ที่ติดมากล่าวว่า ลีกลงไปภายใต้แผ่นดินของจักรวาลโลกนี้ เป็นที่ตั้งของนรกมากมายเป็นสถานที่ทรมานสัตว์ผู้ทำบาปต่าง ๆ ซึ่งไปบังเกิดรับการทรมานภายหลังจากที่ตายไปแล้ว คำว่า *นรก* แปลว่า *เหว* ในภาษา

บาลีมักเรียกว่า *นิริยะ* แปลว่า *สถานที่ไม่มีความเจริญ* คือไม่มี สุข มีแต่ทุกข์ทรมาน คำว่า *นิริยะ* หรือ *นรก* ใช้หมายถึงสถานที่ทรมานสัตว์ทำบาปดังกล่าวเช่นเดียวกัน

นรกที่เป็นขุมใหญ่มีกล่าวไว้ใน *สังกัจจายก*^{๑๙} เป็นต้น ว่ามี ๘ คือ

๑. *สญชีวะ* แปลว่า *คืนชีวิตขึ้นเอง* คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกตัดเป็นท่อนเล็ก ท่อนใหญ่แล้วก็กลับคืนชีวิตขึ้นมาเองอีก รับการทรมานอยู่รำไป ในคัมภีร์มหายาน ของธิเบต^{๒๐} แสดงว่านรกขุมนี้สำหรับบาปที่ทำฆาตกรรมตนเอง ทำฆาตกรรมผู้อื่น หมอที่ทอดทิ้งฆ่าคนไข้ของตน ผู้จัดการทรัพย์มรดกที่คดโกง และผู้ปกครองที่โหดร้าย เบียดเบียนประชาชน

๒. *กาฬสุตตะ* แปลว่า *เส้นดำ* คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกขีดเป็นเส้นดำที่ร่างกาย เหมือนอย่างดีเส้นที่ต้นซุงเพื่อจะเลื่อย แล้วถูกผ่าด้วยขวานเป็น ๘ เสียง ๑๖ เสียง แต่ตามคัมภีร์ธิเบตกล่าวว่าถูกเลื่อยด้วยเลื่อย และกล่าวว่าการลงโทษอีกอย่างหนึ่ง คือ ลากลิ้นออกมาตอกและไถด้วยไถเหล็กแหลมเป็นจ๊ก ๆ สำหรับบาปที่พูดส่อเสียดยุ้ง ให้เขาแตกกันและเข้าไปยุ่งเกี่ยวขัดขวางกิจการของผู้อื่น และแสดงโดยทั่วไปว่า นรก ขุมนี้สำหรับบาปที่แสดงความไม่นับถือลบลู่ดูหมิ่นมารดาบิดา พระรัตนตรัย หรือ พระศาสนา

๓. *สังฆาฏะ* แปลว่า *กระทบกัน* คือมีภูเขาเหล็กคราวละ ๒ ลูกจากทิศที่ ตรงกันข้าม เลื่อนเข้ามากระทบกันเอง บดสัตว์นรกในระหว่างแหลกละเอียด จาก ๔ ทิศก็เป็นภูเขา ๔ ลูก เลื่อนเข้ามากระทบกันตลอดเวลา ในคัมภีร์มหายานของธิเบต กล่าวว่า ภูเขามีสีระจะเป็นสัตว์หรือเป็นเหล็กใหญ่รูปร่างหนึ่งสี่ เลื่อนเข้ามาบดขยี้ สัตว์เช่นเดียวกัน และกล่าวว่านรกขุมนี้สำหรับพวกพระ คฤหัสถ์ และคนที่ไม่เชื่อ ในศาสนา ซึ่งลบลู่ดูหมิ่นหรือทำลายความศักดิ์สิทธิ์ของพระคัมภีร์ และสำหรับพวก

^{๑๙} ชาตก. ๘/๑๑๗-๘.

^{๒๐} เรื่องนรกในคัมภีร์ธิเบตที่อ้างถึงนี้ ดู Lamaism, pp. 93-35.

พระที่สะสมเงินเป็นก้อน ซึ่งพวกตนไม่ได้ประกอบภาระงานและแสดงการทรมานอีกอย่างหนึ่ง คือบดตำในครกเหล็กตีบนทั่งเหล็ก สำหรับทรมานผู้ทำโจรกรรม ผู้ที่มีสันดานร้ายกาจด้วยความโกรธ ริษยา โลก ออยากได้ ผู้ที่ใช้เครื่องชั่งตวงวัดโกง และผู้ที่ทิ้งขยะมูลฝอยหรือสัตว์ตายลงในถนนหนทางสาธารณะ

๔. ไรรุวะ แปลว่า ร้องครวญคราง คือมีเปลวไฟเข้าไปทางทวารทั้ง ๙ เผาไหม้ในสรีระ จึงร้องครวญครางเพราะเปลวไฟ (ชาลโรรุวะ) บางพวกถูกหมอกควันต่าง (กรต) เข้าไปละลายสรีระจนละเอียดเหมือนแป้ง จึงร้องครวญครางเพราะหมอกควัน (ฐมโรรุวะ) ในคัมภีร์ธิเบตกล่าวว่ารอกน้ำเหล็กแดงอันร้อนแรงทางปากผ่านลำคอกลงไปสำหรับบาปที่กั้นปิดทางน้ำเพื่อประโยชน์ของตน แข่งดำดินฟ้าอากาศ ทำลายพืชพันธุ์ธัญญาหารให้เสียหาย

๕. มหาโรรุวะ แปลว่า ร้องครวญครางมาก คือเป็นที่ทุกข์ทรมานยิ่งกว่าข้อ ๔ ในคัมภีร์ธิเบตกล่าวว่ สำหรับพาทิรชนคนบาปหนา

๖. ตาปนนะ แปลว่า ร้อน ได้แก่ถูกให้นั่งเสียบตรึงไว้ด้วยหลาวเหล็กบนแผ่นดินเหล็กแดงลุกเป็นไฟร้อนแรง บ้างก็ถูกต้อนขึ้นไปบนภูเขาเหล็ก แดงเป็นไฟลุกโพล่ง ถูกลมพัดตกลงมา ถูกเสียบด้วยหลาวเหล็กที่ไผล่ขึ้นมาจากแผ่นดินเหล็กแดง ในคัมภีร์ธิเบตกล่าวว่ ถูกขังอยู่ในห้องเหล็กแดงเป็นไฟร้อนแรง สำหรับบาปที่บั้งทอดหรือเสียบสัตว์บั้งเป็นอาหาร

๗. ปตาปนนะ แปลว่า ร้อนสูงมาก คือเป็นที่ทุกข์ทรมานยิ่งกว่าข้อ ๖ ในคัมภีร์ธิเบตกล่าวว่ ถูกทิ่มแทงด้วยหอกสามง่ามล้มกลิ้งลงไปบนพื้นเหล็กแดงอันร้อนแรง สำหรับบาปที่ละทิ้งพระศาสนา (เลิกนับถือ) หรือปฏิเสธความจริง

๘. อวีจี แปลว่า ไม่มีระหว่าง คือไม่เว้นว่าง บางทีเรียก มหาอวีจี แปลว่า อเวจีใหญ่ ภาษาไทยมักเรียกว่า อเวจี เปลวไฟนรก ในนรกขุมนี้ลุกโพล่งเต็มทั่วไปหมด ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง สัตว์นรกในขุมนี้ก็แน่นขนัด เหมือนยัดทะนานไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง แต่ก็ไม่มีเบียดเสียดกันอย่างวัตถุ ต่างถูกไฟไหม้อยู่ในที่เฉพาะตน ๆ และความทุกข์ทรมานของสัตว์นรกในขุมนี้ ก็บังเกิดขึ้นสืบเนื่องกันไป ไม่มีระหว่างหรือ

เว้นว่าง ฉะนั้น จึงเรียกว่า *อวีจี* หรือ *อเวจี* ซึ่งมีคำแปลดังกล่าว ในคัมภีร์ทางธิเบต กล่าวไว้สำหรับบาปที่ถือว่าเป็นอุกฤษฏโทษตามลัทธิลามะ แต่ฝ่ายเถรวาทแสดงว่า สำหรับบาปที่เป็นอนันตริยกรรม

นรกใหญ่ทั้ง ๘ ชุมนี้ ใน *สังกัจจชาดก* เป็นต้น เรียงอวีจีไว้หน้าตาปนะ แต่ในที่อื่น เช่น ใน *ไตรภูมิพระร่วง* แสดง *อวีจี* ไว้เป็นที่สุด และกล่าวว่าอยู่ซ้อนไปตามลำดับ สัตว์จะอยู่เบื้องบนที่สุด และอยู่ใต้กันลงไปจนถึง *อเวจี* อยู่ใต้ที่สุด

เครื่องทรมานในนรกใหญ่ทั้ง ๘ ชุมดังกล่าว มีเหล็ก เช่น พื้นแผ่นดิน เหล็ก และเครื่องอาวุธเหล็กต่าง ๆ มีไฟคือเหล็กนั้นแหล่ลुकเป็นไฟร้อนแรง มีภูเขาเหล็ก ที่กลิ้งมาบด และมีหมอกควันชนิดเป็นกรดหรือต่าง ในชุมนรกที่ ๑ และที่ ๒ มีนาย*นิรยบาล* แปลว่า *ผู้รักษานรก* ไทยเราเรียกว่า *ยมบาล* เป็นผู้ที่ทำการทรมานสัตว์นรก แต่นรกชุมที่ลึกลงไปกว่านั้น ในอรรถกถาสังกัจจชาดกไม่ได้กล่าวถึงนายนิรยบาล กล่าวถึงไฟ เหล็ก เช่น เครื่องอาวุธต่าง ๆ เป็นต้น บังเกิดขึ้นทรมานสัตว์นรกเอง

นรคน้อย

อนึ่ง มีแสดงไว้ว่า นรกใหญ่ทั้ง ๘ ชุม มีนรกเล็กเป็นบริวารใน ๔ ด้าน ด้านละ ๔ ชุม รวม ๑๖ ชุม รวมนรกบริวารของนรกใหญ่ทั้ง ๘ ชุมได้ ๑๒๘ ชุม รวมนรกใหญ่อีก ๘ ชุม เป็น ๑๓๖ ชุม นรกบริวารใน*ไตรภูมิพระร่วง*เรียกว่า *ฝูงนรกบ่าว*

ใน *เนมิราชชาดก*^{๒๑} กล่าวว่า พระมาตลีเทพสารธินา *พระเจ้าเนมิราช* พระราชาครองนครมิถิลาในแคว้นวิเทหรัฐไปเที่ยวดูนรกบริวาร ๑๖ ชุมซึ่งอยู่ล้อมรอบสัตตวิชนรก อันเป็นนรกใหญ่ชุมที่ ๑ มีชื่อดังต่อไปนี้

^{๒๑} ชาดก. ๙/๑๗๘-๒๐๐.

๑. เวตรณีนรก แปลว่า นรกแม่น้ำเวตรณี แปลว่า ข้ามยาก คือเป็นแม่น้ำต่างที่ร้อนเดือดพล่าน เรียกว่า เวตรณี บัวและสิ่งต่าง ๆ ในแม่น้ำ นั้นเป็นอาวุธทั้งสิ้น นายนิรบาลตกเบ็ดสัตว์นรกอีกด้วย สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้าเบียดเบียนผู้ที่อ่อนกำลังกว่า

๒. สุนขนรก แปลว่า นรกสุนัข คือมีฝูงสุนัขขาว แดง ดำ เหลือง และฝูงแร้ง กากลุ่มรุมกัดตติจิกทรมาณ สำหรับบาปที่กล่าวคำร้ายด่าว่าสมณพราหมณ์ และท่านผู้มีคุณ

๓. สยฺหิตินรก แปลว่า นรกไฟโพลง คือสัตว์นรกในขุมนี้มีสรีระลูกเป็นไฟโพลงแผดเผา ทั้งถูกทรมาณต่าง ๆ สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้า เบียดเบียนบุรุษสตรีที่เป็นคนดีมีศีลธรรมไม่มีความผิด

๔. อังคารกาสุนรก แปลว่า นรกหลุมถ่านเพลิง คือตกลงไปไหม้ทรมาณในหลุมถ่านเพลิง สำหรับบาปที่ฉ้อโกง เบียดบัง ถ้อเอาทรัพย์ที่เขабริจาคเพื่อการกุศล หรือชักชวนให้เขабริจาค อ้างว่าเพื่อการกุศล ได้ทรัพย์มาแล้วถ้อเอาเสียเอง แลสำหรับบาปที่เป็นหนี้ทรัพย์ผู้อื่นแล้วโกงหนีนั้น

๕. โลหกุมภินรก แปลว่า นรกหม้อโลหะ ไทยเราเรียกว่า นรกหม้อทองแดง เป็นที่ตกลงไปไหม้ทรมาณ สำหรับบาปที่ทุบตีเบียดเบียนสมณพราหมณ์ผู้มีศีล

๖. คิวฺลฺญจนรก แปลว่า นรกที่ดึงคอให้หลุด คือถูกเอาเชือกพันคอดึงจุ่มลงไปใต้น้ำร้อนในหม้อทองแดงให้คอหลุดทรมาณ สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้าเบียดเบียนทำลายหมู่เพื่อนก (นรกขุมนี้ในไตรภูมิพระร่วงเรียกโลหะกุมภิเหมือนกัน)

๗. ภูสฺพลานรก แปลว่า นรกข้าวลีบและแกลบ คือสัตว์นรกขุมนี้ลงไปวกน้ำในแม่น้ำนรกดื่มด้วยความกระหาย น้ำที่ดื่มเข้าไปนั้นก็กลายเป็น ข้าวลีบและแกลบไฟ ไหม้ร่างกายทั้งหมดเป็นการทรมาณ สำหรับบาปที่เอาข้าวลีบ แกลบ หรือฟางปนข้าวเปลือกลงขายว่าข้าวดี (เอาข้าวสารไม่ตีปนข้าวดี ลงขายว่าข้าวดี ก็น่าจะอยู่ในนรกขุมนี้)

๘. สัตติหตสยนรก แปลว่า นรกที่แทงด้วยดอกจันล้มนง คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกแทงด้วยอาวุธต่าง ๆ จนตัวพุนอย่างไปไม้เก่า สำหรับบาปที่ประกอบกรรมมิชอบ เลี้ยงชีวิตด้วยยอกินนาทานต่าง ๆ มีปล้นสะดมขโมย น้อโกง ทุจริต เบียดบัง เป็นต้น

๙. วิลกตนรก แปลว่า นรกแล่นเนื้อ คือแล่นเนื้อสัตว์นรกออกเป็นชิน ๆ สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้า ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต

๑๐. ปุราณมิพहनรก แปลว่า นรกมูตรคูดหรือนรกอาจมเก่า คือสัตว์นรกในขุมนี้กินอาจมเก่าที่เหม็นนักหนา และลูกเป็นคว้นหรือเป็นไฟร้อนแรง สำหรับบาปที่ประทุษร้ายเบียดเบียนมิตรสหายหรืออาศัยกินข้าวเขาแล้วยังขู่เอาทรัพย์ของเขา หรือเจ้าหน้าที่ผู้ชูดริต

๑๑. โลहितปุพพนรก แปลว่า นรกน้ำเลือดน้ำหนอง คือสัตว์นรกในขุมนี้อยู่ในแม่น้ำแห่งเลือดและหนอง หิวกระหายกินน้ำเลือดน้ำหนองซึ่งร้อน เป็นไฟเข้าไปลวกไหม้ทรมาณ สำหรับบาปที่ทำร้ายมารดาบิดาและท่านที่มีคุณควรกราบไหว้บูชาทั้งหลาย

๑๒. อยพลิสนรก แปลว่า นรกเบ็ดเหล็ก (หรือเรียกว่า โลหพลิสนรก) คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกเบ็ดเหล็กร้อนแดงเกี่ยวลั่นลากออกมา ให้ล้มไปทรมาณบนพื้นเหล็กแดง ร้อน สำหรับบาปที่กตราคาของซื้อ โกงราคาของขายเกินควร และใช้วิธีชั่งตวงวัดคดโกงด้วยโลกเจตนา

๑๓. อุรังปาทนรก แปลว่า นรกที่จับเท้ายกขึ้นเบื้องบน ทิ้งลงไปให้จมฝังลงไปแค่สะเอว แล้วยังมีภูเขากลิ่งจากทิศทั้ง ๔ มาบดทรมาณ เป็นนรกสำหรับสตรีที่นอกใจสามี เป็นชู้ด้วยชายอื่น (นรกแยกเพศเฉพาะหญิง)

๑๔. อวังสิรนรก แปลว่า นรกที่จับศีรษะห้อยลงเบื้องต่ำ ทิ้งลงไปให้ไหม้ทรมาณเช่นเดียวกัน เป็นนรกสำหรับบุรุษที่เป็นชู้ด้วยภรรยาของคนอื่น (นรกแยกเพศเฉพาะชาย)

๑๕. โลกสิมพลีนรก แปลว่า นรกต้นจิวเหล็ก คือสัตว์นรกในขุมนี้ต้องปีนต้นจิวเหล็กมีหนามเหล็กแหลมแดงเป็นเปลวไฟร้อนแรง สำหรับบาปผิดศีลข้อ ๓ ทั้งชายและหญิง (นรกสหเพศ หรือสหนรก)

๑๖. ปจนนรก แปลว่า นรกหมกใหม่ (หรือเรียกว่า มิจฉาทิฏฐินรก) คือสัตว์นรกในขุมนี้ ต้องถูกหมกใหม่และถูกทิ่มแทงทรมาน สำหรับบาปที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ คือเห็นผิด ว่าผลทานผลศีลไม่มีผลกรรมดีกรรมชั่วไม่มี คุณมารดาบิดาไม่มี คุณสมณพราหมณ์ไม่มี เป็นต้น

นรก ๑๖ ขุมนี้มีในไตรภูมิพระร่วง ส่วนในเนมิราชชาดกมีเพียง ๑๕ ขุม เว้นนรกสหเพศ (ขุมที่ ๑๕) ขาดไปก็ดูไม่เป็นไร เพราะมีนรกแยกเพศอยู่แล้ว จึงยังมีที่สำหรับผู้ผิดศีลข้อ ๓ ไปได้อยู่ เป็นแต่ต้องแยกกันอยู่คนละแห่ง

นรกทั้ง ๑๖ ขุมนี้ ท่านว่ายึดเขียดเบียดเสียดเต็มไปด้วยสัตว์นรก จึงเรียกว่า อุตสหนรก แปลว่า นรkyึดเขียดเบียดเสียด เป็นนรกบริวาร ซึ่งอยู่ ๔ ด้านของสัตถุขีวนรก ซึ่งเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๑ มีนายนิรยบาลเป็นผู้ทำหน้าที่ทรมานประจำอยู่ทุกขุม เป็นจำพวกนกร้อนเช่นเดียวกัน ส่วนนรกบริวารของนรกใหญ่อีก ๗ ขุม ยังไม่พบแสดงไว้ นอกจากนี้ยังกล่าวว่ามีนรกอนุบริวารถัดออกไปอยู่รอบนอกของนรกบริวารทั้งสิบหกนั้นอีกมากมาย และเป็นธรรมชาติของสัตว์นรกทั้งปวงที่ถูกทรมานอยู่ในนรกจะไม่ตาย รับการทรมานต่อไปจนกว่าจะสิ้นกรรม ดังคำที่เรียกว่า สัตถุขีวะ (แต่พระอาจารย์อธิบายว่าตายแล้วเป็นชั้น อีกทันที ส่วนชั้นบาลีว่าไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม)

อนึ่ง ในที่อื่นจากที่อ้างและนำมากล่าวแล้ว ได้มีแสดงถึงวิธีนำตัวคนบาปไปสู่การพิจารณาของยมราช (พญายม) แล้วถูกนำตัวไปสู่ นรก พรรณนานรกเพี้ยนกันไป เช่น ใน เทวทูตสูตร^{๒๒} เล่าไว้โดยความว่า สัตว์ (คน) ผู้ประกอบด้วยทุจริตทางกาย วาจา และใจ ดีเดียนด่าว่าคนดีประเสริฐ เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือกรรมของคน

^{๒๒} ม. อุ. ๑๔/๓๓๔/๕๐๔-๕๒๕.

มิจฉาภิภูลี ครั้นกายแตกสลายตายลง นายนิรยบาลจับไปแสดงแก่ยมราชขอให้ลงโทษ ยมราชซักถามว่า เคยเห็นเทวทูต ๕ คือเด็กแรกคลอด คนแก่ คนเจ็บ คนถูกราชทัณฑ์ คนตาย บ้างหรือไม่ เมื่อผู้นั้นตอบว่าเคยเห็นก็ซักต่อไปว่า ได้เคยคิดบ้างหรือไม่ว่า เรามีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่ เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา ผู้ทำกรรมชั่วก็จะต้องถูกลงราชทัณฑ์ต่าง ๆ ในปัจจุบัน และเรามีความตายเป็นธรรมดา เอาละ เราจะทำกรรมที่ตึงามทาง กาย วาจา ใจต่อไป เมื่อผู้นั้นกล่าวว่าไม่ได้คิดมัวประมาท ไปเสีย ยมราชจึงกล่าวว่า เจ้ามีความประมาทจึงไม่ทำกรรมงามทางกาย วาจา ใจ ก็จักทำเจ้าให้สาสมกับที่ประมาทไปแล้ว บาปกรรมนั้นมารดาบิดาเป็นต้นไม่ได้ทำให้เจ้า เจ้าทำเอง ก็จักเสวยวิบากของกรรมนั่นเอง เมื่อยมราชว่าดังนี้แล้วก็นั่งอยู่ นายนิรยบาลทั้งหลายทำกรรมกรรมมีพันธะ (การผูกตริ่งหรือจองจำ) ๕ อย่าง ได้แก่ตริ่งคันทันเหล็ก อันร้อนที่มีมือ ๒ ข้าง ที่เท้า ๒ ข้าง และที่กลางอก เขาเสวย เวทนาเผ็ดร้อน แต่ไม่ทำกาลกิริยาจนกว่าบาปกรรมนั้นจะสิ้นไป ต่อจากนี้แสดงวิวิธรมานที่ยิ่งขึ้นไป คือ

๑. นายนิรยบาลถากด้วยผึ้ง
๒. จับตัวให้หัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ถากด้วยพรา
๓. เอาตัวเทียมรถให้วิ่งไปวิ่งมาบนพื้นอันร้อนโชน
๔. ให้ขึ้นภูเขาด่านเพลิงอันร้อนโชน
๕. จับตัวเอาหัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ทิ้งลงในโลหกุมภี (หม้อเหล็ก) อันร้อนโชน ถูกเคียวอยู่ในนั้นผุดเป็นฟองผุดขึ้นข้างบนบ้าง จมลงข้างล่างบ้าง รี ๆ ขวาง ๆ บ้าง แต่ก็ไม่ตาย

ต่อจากนี้แสดงถึงมหานิรยะ ว่านายนิรยบาลใส่ลงไปในมหานิรยะ (นรกใหญ่) พระอาจารย์อธิบายว่า ได้แก่อเวจีนรก ซึ่งเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๘ ที่กล่าวแล้ว) นรกใหญ่นั้นมีสัณฐานเป็น ๔ เหลี่ยม มี ๔ ประตู (ด้านละ ๑ ประตู) ภายในจัดเป็น ส่วน ๆ มีกำแพงเหล็กล้อม ครอบข้างบนด้วยเหล็ก พื้นเป็นเหล็ก ร้อนโชนเป็นเปลว แผไป ๑๐๐ โยชน์โดยรอบ เปลวไฟเกิดจากผาทั้งสี่ทิศพุ่งไป กระทบผาด้านตรงกันข้าม สัตว์นรกถูกเผาไหม้ดังนั้นก็ไม่ได้ตาย บางคราวเห็นประตูด้านใดด้านหนึ่งเปิด วิ่งไปเพื่อ จะหนี ผิวหนั้ เนื้อ เอ็นไหม้ กระดูกร้อน เป็นควัน ไปยังไม่ทันถึง ประตูก็ปิดเสีย

เทวทูต

พระอาจารย์ผู้อธิบาย *มฆเทวสูตร*^{๒๓} ได้กล่าวอธิบายคำไว้ว่า *เทวทูต* แปลว่า *ทูตของเทวะ* อะไรคือเทวะ ยกตัวอย่างว่า มัจจุ (ความตาย) ชื่อว่า เทวทูตของมัจจุ ชื่อว่าเทวทูตอย่างหนึ่ง ได้แก่ทุกสิ่งๆ ที่เตือนว่าใกล้ความตายเข้าทุกที เช่น เมื่อเส้นผมบนศีรษะหงอก ก็เป็นเครื่องเตือนใจว่าใกล้ความตายเข้าแล้ว ผมหงอกจึงเป็นเทวทูตอย่างหนึ่ง ทุก ๆ สิ่งที่เป็นลักษณะแห่งเกิด แก่ เจ็บ ตาย และราชทัณฑ์ ชื่อว่าเทวะ ทั้งนั้น และเพราะเป็นเครื่องเตือนใจเหมือนอย่างทูตมาบอกข่าว จึงเรียกว่าเทวทูต อีกอย่างหนึ่ง *เทวทูต* แปลว่า *ทูตเหมือนเทพยดา* คล้ายคำว่า *ทูตสวรรค์* คือเหมือนเทวดามาบอกเตือนให้ไม่ประมาท อีกอย่างหนึ่ง *เทวทูต* แปลว่า *ทูตของวิสุทธิเทพ* หมายถึงพระอรหันต์ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เพราะได้สอนให้พิจารณาเนื่อง ๆ เพื่อความไม่ประมาท ฉะนั้น เมื่อเห็นเทวทูต ก็ย่อมจะไม่ประมาทและเว้นทุจริตต่าง ๆ ได้ ส่วนคนที่ประพฤติทุจริตต่าง ๆ นั้น ก็เพราะไม่เห็นเทวทูตมาตักเตือนใจ จึงเป็นผู้ประมาท มัวเมาต่าง ๆ แม้จะได้พบเห็นคนเกิด แก่ เจ็บ ตาย และคนถูกลงราชทัณฑ์ แต่ก็ไม่ได้ข้อเตือนใจ เทวทูตก็ไม่ปรากฏ เรียกว่า ไม่เห็นเทวทูตนั่นเอง ฉะนั้น คนที่ทำบาปทุจริตทั้งปวง เรียกว่า ไม่เห็นเทวทูตทั้งนั้น ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า เทวทูตไม่อาจจะเห็นได้ด้วยตาธรรมดา จะเห็นได้ด้วยตาปัญญา เช่นเดียวกับเทวดา (ตามที่เชื่อถือกัน) ตาธรรมดามองไม่เห็นน่าจะเรียกว่า เทวทูต เพราะมีแยบยลดังกล่าวนี้ด้วย

ครั้นยมราชซักแล้ว ปรากฏว่าผู้นั้นไม่เห็นเทวทูต คือได้ทำบาปทุจริตแล้ว ก็นั่งอยู่หาได้สั่งให้ลงโทษอย่างไรไม่ การที่ซักถามนั้น ก็เป็นเงื่อนไขให้คิดว่าเตือนให้ระลึกถึงบุญกุศล คือความดีที่ได้ทำมาแล้วด้วยความไม่ประมาท เพราะได้เห็นเทวทูตในบางครั้งบางคราว ถ้าไม่ได้ทำบุญกุศลไว้บ้างเลย ก็เป็นการจวนใจช่วยไม่ได้ ดุยมราชก็จะช่วยอยู่ เท่ากับเป็นตัวสตินั่นเอง แต่เมื่อช่วยไม่ได้ ไม่ได้สติที่จะระลึกถึงศีลธรรมตาและบุญกุศลบ้างเลยแล้ว ก็จำต้องนั่งอยู่ เหมือนอย่างวางอุเบกขา ปล่อยให้ไป

^{๒๓} ม. ม. ๑๓/๔๑๕/๔๕๒-๔๖๓.

ตามยถากรรม ยมราชจึงไม่ต้องสั่งลงโทษ สัตว์ผู้ทำบาปต้องเป็นตามกรรมของตนเอง ตามหลักกรรมในพระพุทธศาสนา เทวทูตสูตร นี้จึงแฝงคติธรรมที่สุขุมอยู่มาก แต่แสดงเป็นบุคลลาธิฐาน คือตั้งเรื่องขึ้นเป็นบุคลลมีตัวตน และแสดงนรกตามเค้า คติความคิดเรื่องนรกในชาดก ดังกล่าวนั้นแหละ แต่ปรับปรุงรวบรัดเข้าแต่พระอาจารย์ ก็ยังอธิบายให้เข้ากันกับนรกในชาดก คืออธิบายว่า มหานิรยะที่กล่าวในเทวทูตสูตร ก็คือ อวีจಿನิรยะ หรือ อเวจีนรก อเวจีในชาดกสำหรับบาปหนัก แต่มานิรยะใน พระสูตรเป็นนรก กลางสำหรับบาปทั่วไป เพราะมิได้ระบุประเภท ชนิดของบาปไว้ ทั้งในพระสูตรนี้ ยังเอื้อถึงกฎหมายบ้านเมือง แสดงราชทัณฑ์เป็นเทวทูตอย่างหนึ่ง เพราะแม้จะไม่คำนึงถึงคติธรรมตา นึกถึงกฎหมายบ้านเมือง เกรงราชทัณฑ์ ก็ยัง ช่วยให้ละเว้นทุจริตต่าง ๆ ตามกฎหมายได้ เป็นเค้าเงื่อนให้เห็นความสัมพันธ์แห่งชาติ และศาสนาเหมาะสมที่อยู่ และในเทวทูตสูตรนั้นไม่ได้กล่าวว่านรกอยู่ที่ไหน ต่างจากคติ ที่กล่าวว่านรกอยู่ใต้แผ่นดินนี้ลงไป ซึ่งพระอาจารย์นำมาอธิบายนรกที่กล่าวในชาดก พิจารณาดูจะเห็นได้ว่า คติความคิดว่านรกอยู่ใต้พื้นแผ่นดิน น่าจะเป็นของเก่ากว่า คือ เก่าแก่มาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เช่นเดียวกับคติเรื่องกับกัลป์ และ ๔ ทวีป แล้วจึง เปลี่ยนแปลงมาเป็นคติความคิดที่ไม่แสดงว่าอยู่ที่ไหน ทั้งในพระสูตรนั้นกล่าวว่า สัตว์นรกไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม ต่างจากที่พระอาจารย์ อธิบายในชาดกว่าตายแต่ เกิดอีกทันที

ยังมีนรกอีก ๑๐ ชื่อต่างจากชื่อนรกที่กล่าวแล้ว แสดงไว้ในคัมภีร์ชั้นบาลี เหมือนกัน ไม่ได้กล่าวถึงวิธีทรมาน แสดงแต่ระยะเวลาที่สัตว์นรกจะต้องเสวยทุกข์ ตั้งแต่ตนรกที่ ๑ จนถึงที่ ๑๐ ยืดยาวกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ อย่างกำหนดการจำคุก ในกฎหมาย คือ

๑. อัพพุทะ มีเกณฑ์นับดังนี้ เมล็ดงาโกศลเต็มเกวียน อันบรรพุกน้ำหนัก ได้ ๒๐ ขาริ (๔ ปัตตะมคธเป็น ๑ ปัตตะโกศล ๔ ปัตตะนั้นเป็น ๑ อาพหกะ ๔ อาพหกะเป็น ๑ โทณะ ๔ โทณะเป็น ๑ มานิกะ ๔ มานิกะเป็น ๑ ขาริ) ล่วงแสน ปีหิยบเอาออกเสียเมล็ดหนึ่ง เมล็ดงานั้นจะหมดก่อนอัพพุทะหนึ่ง

๒. นิรัพพุทะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อัพพุทะ
๓. อพัพพะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ นิรัพพุทะ
๔. อหหะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อพัพพะ
๕. อฏฏะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อหหะ
๖. กุมุทะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อฏฏะ
๗. โสคันธิกะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ กุมุทะ
๘. อุปปละ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ โสคันธิกะ
๙. ปุณฺฑริกะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อุปปละ
๑๐. ปมุทะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ ปุณฺฑริกะ^{๒๔}

พระอาจารย์แสดงการคำนวณปีไว้ดังนี้ ร้อยแสนเป็นโกฏิ ร้อยแสนโกฏิ เป็นปโกฏิ ร้อยแสนปโกฏิเป็นโกฏิปโกฏิ ร้อยแสนโกฏิปโกฏิเป็นนหุต ร้อยแสนนหุตเป็นนินนหุต ร้อยแสนนินนหุตเป็นหนึ่งในอัพพุทะ ๒๐ อัพพุทะเป็น ๑ นิรัพพุทะ ต่อจากนั้นก็คูณด้วย ๒๐ โดยลำดับ และท่านอธิบายว่า อัพพุทะเป็นต้น ไม่ใช่เป็นนรกแผนกหนึ่ง แต่หมายถึงเกณฑ์คำนวณระยะเวลาที่จะต้องไหม้ทรมาณอยู่ในอวิจิณฺระนั้นเอง เมื่อมีระยะเวลาที่ยาวที่จะฟังคำนวณด้วยอัพพุทคณา ก็เรียกว่า อัพพุทะ นิรัพพุทะเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน ตามอธิบายของท่านนี้ ชื่อทั้งสิ้นนี้จึงเป็นชื่อสังขยาเหมือนอย่างคำว่า โกฏิ นหุต เป็นต้น^{๒๕}

^{๒๔} อง. ทสก. ๒๔/๑๘๔-๕/๘๙; ดู โมคคฺลฺลาน. อ่างใน ชินกาล. น. ๑๗๒.

^{๒๕} ดูวิธีนับของชัย ในชินกาล. น. ๑๗๒.

นรกรอบนอก

บางคราวสัตว์นรกหนีออกไปได้ทางประตูใดประตูหนึ่ง แต่ก็ไปตกนรกใหญ่ ซึ่งมีอยู่หลายนรกด้วยกัน ตั้งอยู่ถัดกันออกไปโดยลำดับ คือ

๑. *คูกุนิริยะ* แปลว่า *นรกคูก* มีสัตว์ปากแหลมเหมือนอย่างเข็มหากันป้อน ผิวหนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อกระดูก เจ็บปวดรวดร้าวยิ่งนักแต่ก็ไม่ตาย

๒. *กุกกุลนิริยะ* แปลว่า *นรกเก้าริง* อยู่ถัดจากนรกคูกไป เต็มไปด้วยถ่านเพลิง มีเปลวแรงร้อน สุมเผาให้เร่าร้อนแต่ก็ไม่ตาย

๓. *สิมพลินนิริยะ* แปลว่า *นรกป่าไม้จิว* อยู่ถัดจากนรกเก้าริงไป มีป่าจิวใหญ่ แต่ละต้นสูงตั้งโยชน์ มีหนามยาว ๑๖ นิ้ว ร้อนโชน ถูกให้ปีนขึ้นปีนลงต้นจิว ถูกหนามทิ่มแทงเจ็บปวดร้อนแรงแต่ก็ไม่ตาย

๔. *อสิปัตตวนนิริยะ* แปลว่า *นรกป่าไม้มีใบคมดุจดาบ* เมื่อถูกลมพัดก็บาดมือเท้า ไบหู และจมูก ให้เกิดทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย

๕. *ชาโรทกนทีนิริยะ* แปลว่า *นรกแม่น้ำต่างหรือนากรด* อยู่ถัดไปจากนรกป่าไม้มีใบคมดุจดาบ เป็นที่ตกลงลอยไปตามกระแสบ้าง ทวนกระแสบ้าง รี ๆ ขวาง ๆ บ้าง เสวยทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย นายนิรยบาลเอาเบ็ดเกี่ยวขึ้นมาบนบก ถามว่าอยากอะไร เขาบอกว่าหิว นายนิรยบาล เอาขอเหล็กแดงงัดปาก ยัดก้อนเหล็กแดงเข้าไป ไหม้ริมฝีปาก ไหม้ ปาก คอ ออก พาเอาใส่ใหญ่ใส่น้อยออกมาทางเบื้องล่าง แต่ถ้าเขาบอกว่ากระหาย นายนิรยบาลงัดปากเอาทองแดงละลายคว้างกรอกเข้าไปในปาก เผาอวัยวะที่กล้ำแล้วนำออกมาเบื้องล่าง เสวยทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย (นรกแม่น้ำต่างนี้ พระอาจารย์อธิบายว่า เรียกว่า นรกแม่น้ำเวตรณี ชื่อเดียวกับนรกบริวารในชาดกที่กล้ำแล้ว) นายนิรยบาลเอาตัวใส่เข้าไปในมหานิริยะอีก เขาเสวยทุกขเวทนาแรงกล้าถึงเพียงนั้นก็ยังไม่ตาย จนกว่าจะสิ้นกรรม^{๒๖}

^{๒๖} เทวทูตสุตต ม. อ. ๑๔/๓๔๓-๔.

พระยายม

ในทำยพระสูตรกล่าวว่า ยมราชคิดถึงเหล่าสัตว์ผู้ทำบาปถูกทำกรรมกรณต่าง ๆ อย่างนั้น ยมราชเองปรารถนาความเป็นมนุษย์และการได้พบได้ฟังธรรม ได้รู้ธรรมของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งอุบัติขึ้นในโลก

พระอาจารย์ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ยมราชเป็นราชาแห่งเปรตที่มีวิมาน ในคราวหนึ่งเสวยทิพยสมบัติ ในคราวหนึ่งเป็นธรรมิกราชเสวยกรรมวิบาก และกล่าวถึงพระเทวทัตต์ ว่าบังเกิดในมหาณิระหรืออวิจิณิระนั้น ยืนถูกทรมานอยู่ ทำทั้ง ๒ จมพื้นโลหะถึงข้อเท้า มือทั้ง ๒ จมฝ่าโลหะถึงข้อมือ ศีรษะเข้าไปใน เพดานโลหะถึงคิ้ว หลาวโลหะอันหนึ่งออกจากพื้นเบื้องล่างแทงร่างกายทะลุขึ้นไป ในเพดานหอกอันหนึ่งออกจากฝ่าทิศตะวันออกแทงทะลุหทัยไปเข้าฝ่าทิศตะวันตก หอกอีกเล่มหนึ่งออกจากฝ่าทิศเหนือแทงทะลุซี่โครงไปเข้าฝ่าทิศใต้ ถูกตรึงแน่น ไม่หวั่นไหวหม้อยู่ (มีรูปเขียนในโบสถ์บางแห่ง)^{๒๗}

คติเรื่องนรก ในพระสูตรที่กล่าวมา ดูก็คล้ายคลึงกันกับในชาดก แต่มีเพี้ยนกัน ดูน่าจะมีคติความคิดในสายเดียวกัน แต่ปรับปรุงแก้ไขให้เข้าหลักธรรมในพระพุทธศาสนา มากขึ้นและให้มีความกว้างขวางขึ้น นรกในเนมิราชาดกกล่าว ถึงนรก ๑๕ ชุม ซึ่งพระเจ้าเนมิราชเสด็จไปเที่ยวดู ส่วนในสังกัจจชาดกกล่าวถึง นรก ๘ ชุม ดูก็น่าจะมาจากคติความคิด ๒ ฝ่าย แต่พระอาจารย์อธิบายให้เกี่ยวกันว่า นรก ๘ ชุมนั้นมี นรกบริวารอีกชุมละ ๑๖ ทั้งยังมีนรกอนุบริวารอีกมากมาย และนรกที่พระเจ้าเนมิราชเสด็จไปเที่ยวดูนั้น เป็นนรกบริวารของนรกที่ ๑ ที่กล่าว ในสังกัจจชาดก จึงต้องเพิ่มเข้าอีกชุมหนึ่งให้ครบ ๑๖ (คือนรกไม้จิว) ดังกล่าวในไตรภูมิพระร่วง และยังได้อธิบายถึงบาปประเภทชนิดต่าง ๆ ที่ทำให้ไปตกนรกต่าง ๆ เหล่านั้น แต่เมื่อพิจารณาดูแล้ว ก็ยังไม่ได้เหตุผลและหลักเกณฑ์เพียงพอ ทั้งบาปต่าง ๆ ที่ไม่ได้ระบุไว้ก็มีอีกมาก

^{๒๗} เทวทูตตฤฎ ธิมมปท. ๑/๑๓๗-๘.

ครั้นมาถึงเทวทูตสูตร ไม่ได้ระบุประเภท ชนิดของบาปโดยเฉพาะไว้ แต่ระบุรวมกันไปว่าประพตฺติทุจฺจิตตํ ๑ เป็นต้น เท่ากับวางแม่บทใหญ่ไว้ว่า เมื่อประพตฺติทุจฺจิตตํ ก็จะต้องไปอธิบายภูมิมินรก เป็นต้น เป็นการแสดงเข้าหลักใหญ่เหมือนอย่างคำว่า ทำชั่วได้ชั่ว เมื่อกล่าวถึงนรกก็แสดงนรกเป็นหลักไว้เพียงหนึ่ง คือมหานิรยะ นอกจากนั้นเป็นนรกประกอบทั้งได้กล่าวถึงเจ้านรกคือยมราช มีนายนิรยบาลทั้งหลายเป็นลูกมือ ส่วนในชาติคกไม่ได้กล่าวถึงยมราช กล่าวถึงแต่นายนิรยบาลซึ่งมีอยู่ในนรกขุมต้น ๆ หน้าที่ของยมราช คือเป็นผู้ซักถามผู้ทำบาปที่ถูกนำตัวเข้าไป หลักซักถามคือเทวทูต ๕ ถ้าพิจารณาโดยตรง ๆ ก็ยากที่จะเข้าใจว่าจะใช้เป็นกฎเกณฑ์สำหรับวินิจฉัยได้อย่างไร แต่เมื่อพิจารณาโดยหลักกรรม ก็อาจจะเห็นความมุ่งหมายว่า คนที่ทำบาปทุจฺจิตตํ ๑ นั้น ก็เพราะมีความประมาท ไม่ได้คิดพิจารณาว่าเกิดมาแล้วจะต้องแก่เจ็บตายเป็นธรรมดา ไม่ได้คิดถึงราชทัณฑ์ คือไม่เกรงกฎหมายบ้านเมือง เรียกว่า ไม่เห็นเทวทูต

นรกในนิกายลามะ

นรกทั้ง ๑๐ ตามที่กล่าวมานี้ ท่านใช้คำว่า นิรยะ ประจำอยู่ทุก ๆ คำ ดูเค้าเงื่อนจะเป็นนรกอีกแผนกหนึ่ง ได้พบในหนังสือกล่าวถึงนรกตามลัทธิลามะของธิเบต^{๒๔} กล่าวว่านรกมี ๒ ส่วน คือนรกร้อน และนรกเย็น ผู้เรียบเรียง สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นเพราะพระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือแผ่ไปตั้งอยู่ในท้องถิ่นที่หนาวเย็น จึงมีนรกเย็นขึ้นอีกส่วนหนึ่ง แต่พระพุทธศาสนาฝ่ายใต้แผ่ไปตั้งอยู่ในท้องถิ่นมีอากาศร้อน ไม่มีอากาศหนาวเย็นร้ายกาจ จึงมีแต่นรกร้อนเท่านั้น นรกร้อน ๘ ขุมตามลัทธิลามะนั้น มีชื่อเหมือนกันกับนรกใหญ่ ๘ ขุมทางฝ่ายใต้ และตั้งอยู่กันบึงของแผ่นดินเช่นเดียวกัน ส่วนนรกเย็นอีก ๘ ขุม ตั้งอยู่ภายใต้ ของกำแพงที่วงรอบโลก (จักรวาล) มีภูเขาน้ำแข็งล้อมรอบ และมีนายนิรยบาลที่น่ากลัวเหมือนในนรกร้อน มีชื่อเป็นภาษาสันสกฤตดังต่อไปนี้

^{๒๔} Lamaism, pp. 92-96.

๑. อรพุทะ แปลว่า บวม เจ็บปวด คือสัตว์นรกที่นี้ถูกใส่ลงไปแช่น้ำแข็งที่เลื่อนไหลไป มีร่างกายเช่นมือเท้าบวมเป่ง เจ็บปวดด้วยความหนาวเย็น (ภาษาบาลีว่า อัมพพุทะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที ๑)

๒. นิรพพุทะ ร่างกายเช่นมือเท้าบวมเป่งยิ่งขึ้น เป็นเม็ดเจ็บปวด มีโลหิตไหลออกซิบ ๆ เจ็บปวดรวดร้าวด้วยความหนาว (ภาษาบาลีว่า นิรพพุทะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที ๒)

๓. อตตะ คือร้องไม่เป็นภาษาด้วยความทุกข์ทรมาน (ภาษาบาลีว่า อฏฏะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที ๕)

๔. หวะหะ คือหนาวเย็นยิ่งขึ้นจนลิ้นแข็ง ร้องได้แต่ว่าฮะ ๆ เท่านั้น (คล้ายอัมพพุทะ ซึ่งเป็นชื่อภาษาบาลีของนรก ๑๐ ชุมที ๓)

๕. อหหะ ขากรรไกรและฟันกระทบกันเพราะความหนาว (ภาษาบาลีอย่างเดียวกัน เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที ๔)

๖. อุตปละ อากาบบวมเป่งเจ็บปวดของร่างกาย บวมเป่งมากจนเหมือนดอกบัวเขียว (ภาษาบาลีว่า อุปละ เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที ๘)

๗. ปทุมะ อากาบบวมเป่งที่มีโลหิตไหลซิบ ๆ พุพองมากขึ้น จนเหมือนดอกบัวแดง (ภาษาบาลีว่า ปทุมะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที ๑๐)

๘. ปุณทริกะ อากาบบวมเป่งที่มีโลหิตไหลซิบ ๆ นั้น บวมเป่งมากขึ้นจนเนื้อหลุดออกจากกระดูก เหมือนกลีบดอกบัวใหญ่หลุดออกไป มีนกงและแมลงปากเหล็กจิกกัด ได้รับทุกข์ทรมานแสนสาหัส (ภาษาบาลีก็ว่า ปุณทริก เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที ๙)

นรกเย็น ๘ ชุมดังกล่าวนี้ ได้เทียบกับนรก ๑๐ ไปด้วยแล้ว มีชื่อเดียวกันเกือบทั้งหมด ต่างแต่ใช้ภาษาบาลีหรือมคธฝ่ายหนึ่ง ใช้ภาษาสันสกฤตฝ่ายหนึ่ง นรก ๑๐ มีเพิ่ม กุมุทะ (ที่ ๖) และ ไสคันธิกะ (ที่ ๗) นรก ๘ ก็ขาด ๒ ชื่อ แม้จะชื่อเดียวกัน แต่ก็เรียงลำดับสับกันดังที่เทียบไว้แล้ว น่าตั้งข้อสังเกตว่ามาจากเค้าคติเดียวกัน ฝ่ายไหนจะได้จากฝ่ายไหนไม่อาจทราบได้ ส่วนคำอธิบายต่างกันไปคนละอย่าง

ทางลัทธิลามะของริเบตนั้น มีกล่าวต่อไปว่า ยังมีนรกที่เป็นด้านหน้าที่ทางออก จากนรกใหญ่อีก ๔ ส่วน คือ

๑. *อัคนิรอก* แปลว่า *ขุมไฟ* เต็มไปด้วยเถาเถานที่ร้อนแรง ทำให้หายใจไม่ออก เป็นเถาเถานของซากศพและสิ่งปฏิญกุลทุกชนิด

๒. *กุนบังกะ* แปลว่า *สถานแห่งซากศพ* อยู่ถัดไปจากอัคนิรอก

๓. *ซุราราวนะ* แปลว่า *ป่าไม้คมมีดโกน* คือป่าไม้แห่งหอกและจักรอันคมเหมือนใบมีดโกน อยู่ถัดไปจากนรกที่ ๒

๔. *อสิราราวนะ* แปลว่า *ป่าไม้คมดาบ* คือป่าไม้ใบเป็นดาบ อยู่ถัดนรกที่ ๓ แต่มีแม่น้ำแข็งคั่นอยู่ สัตว์นรกหนีจากนรกที่ ๓ ข้ามแม่น้ำนั้นได้แล้ว ขึ้นฝั่งเป็นนรกที่ ๔ ต้องถูกใบไม้คมดาบบาดเจ็บทรมาน มีพิธีสวดสำหรับผู้ตายขอให้แม่น้ำแข็งซึ่งใหญ่โตปานมหาสมุทรเป็นลำธารเล็ก ๆ และขอให้ต้นไม้คมดาบกลายเป็นต้นกล้วยพฤษอำนาจอำนวยสำเร็จปรารถนาสิ่งต่าง ๆ^{๒๙}

นรกรอบนอกเหล่านี้ ดูเค้าเดียวกันกับนรกรอบนอกของนรกใหญ่ในเทวทูตสูตร น่าจะมาจากคติเดิมเดียวกัน และนรกชั้นขุมที่ ๑ คืออรพุทะหรืออัพพุทะ ใช้ชื่อเดียวกันกับกำเนิดรูปกายในกรรมมารดาที่แสดงไว้ใน *อินทกสูตร สังยุตตนิกาย*^{๓๐} ว่าสัปดาหฺที่ ๑ เป็นกลละ สัปดาหฺที่ ๒ เป็นอัพพุทะหรืออัมพุทะ คือ เริ่มมีสีเขียว ๆ เป็นน้ำล้างเนื้อ แต่ยังไม่เหลืองเหมือนดีบุกเหลือง (จะแสดงถึงในพฤษชาติ ๗) ในลัทธิลามะนั้น ยังกล่าวว่า มีนรกภายนอกอีกมากมาย จำนวนถึง ๘๔,๐๐๐ โดยมากตั้งอยู่บนพื้นโลก ในภูเขา ในที่รกร้าง ในที่ร้อน ในทะเลสาบ^{๓๑}

^{๒๙} Ibid. p. 96.

^{๓๐} ส. สค. ๑๕/๓๐๓/๘๐๑-๓.

^{๓๑} Lamaism, p. 96.

นรกอีกชนิดหนึ่งรู้จักกันในภาษาไทยโดยมากกว่า *โลกันต์* แต่ชื่อที่ถูกต้องว่า *โลกันตริกะ* แปลว่า *ตั้งอยู่ในระหว่างแห่งโลก* ท่านอธิบายว่าอยู่นอก ขอบกำแพง วงกลมรอบโลก (จักรวาล) คืออยู่ในระหว่าง ๓ จักรวาล หรือระหว่าง โลก ๓ โลกที่อยู่ใกล้กัน ดังเวียน ๓ เวียน หรือบาตร ๓ บาตรที่วางไว้ใกล้กัน (เป็น ๓ มุมกระมัง) *โลกันตริกะ* อยู่ในระหว่างนั้น เป็นนรกที่มีมิติอยู่นิรันดร ต่อพระพุทธเจ้า เกิดขึ้น จึงมีแสงสว่างคราวหนึ่ง แต่ไม่สว่างอยู่นานแวบเดียวเท่านั้นแล้วก็มืดไปตามเดิม สัตว์บาปในนรกแห่งนี้เกาะโหนห้อยกำแพงจักรวาล อย่างค้ำคาวจับตะครุบกินกันเอง พากันตกลงไปในน้ำที่เย็นนักหนา ร่างกายก็เปื่อยแหลกแล้วก็กลับเป็นรูปร่างป็น ขึ้นไปเกาะโหนอยู่ใหม่ สำหรับบาปที่เป็น *พาลหลง* (เรียกในไตรภูมิพระร่วง) คือ ที่เป็น *นียตมิจฉาทิฏฐิ* ความเห็นผิดที่ดิ่งลง ๓ อย่าง คือ

๑. *อกิริยทิฏฐิ* เห็นว่าไม่เป็นอันทำ คือทำบาปไม่เป็นบาป ทำบุญไม่เป็นบุญ
๒. *อเหตุกทิฏฐิ* เห็นว่าไม่มีเหตุ เช่น เห็นว่าสุขทุกข์ไม่มีเหตุเกิดขึ้นเอง
๓. *นัตถิกทิฏฐิ* เห็นว่าไม่มี เช่น เห็นว่าทานศีลเป็นต้นไม่มีผล วิบากของกรรมดีกรรมชั่วไม่มี มารดาบิดาไม่มีคุณ เป็นต้น

นอกจากนี้ สำหรับบาปที่ทำหนักหนา ทารุณต่อมารดาบิดา สมณพราหมณ์ ผู้ทรงธรรม และทำกรรมที่สาหัสอย่างอื่นมีฆ่าสัตว์ทุก ๆ วัน เป็นต้น

ในภาษาไทยมักเรียกว่า *โลกันตนรก* แต่คำว่า *โลกันต์* แปลว่า ที่สุดแห่งโลก (โลก + อันตะ) ในที่บางแห่งใช้เป็นชื่อแห่งพระนิพพาน ดังแสดงไว้ใน *โรหิตัสสสูตร*^{๑๒} ว่าที่สุดแห่งโลกไม่พึงถึงด้วยการไปในเวลาไหน ๆ จึงต่างจากคำว่า *โลกันตริกะ* ดังกล่าวแล้ว (โลก + อันตริกะ ตั้งอยู่ในระหว่างแห่งโลก)

ตามคติความคิดเรื่องโลกประลัย แสดงว่านรกสวรรค์ทั้งปวงพลอยประลัยไปด้วยกับโลกจนถึงพรหมโลก (มีระบุไว้ว่าประลัยขึ้นไปถึงชั้นไหน) เหมือนอย่างล้างกันเสียคราวหนึ่ง สัตว์โลกตลอดถึงพวกนรกก็ขึ้นไปเกิดในพรหมโลกที่ยังเหลืออยู่ พวกนรกที่ยังไม่สิ้นกรรมก็ต้องอพยพไปในนรกของจักรวาลอื่น (ท่านว่าไว้อย่างนี้

^{๑๒} อจ. จตุฎก. ๒๑/ ๘๗/๒๙๕-๘.

เพื่อแก้ปัญหาเกี่ยวกับที่อยู่ของสัตว์โลกทุกประเภท) แต่สำหรับโลกันตริกนรกไม่ต้อง
 ปล่อยให้ไปพร้อมกับโลก เพราะอยู่ในระหว่างโลก จึงยังเหลือที่อยู่สำหรับพวกบาปที่เป็น
 มิจฉาปฏิภูมิตั้งลง และพวกบาปหนักอย่างอื่น ดูท่านที่เป็นต้นคิดความคิดเรื่องนี้จะมุ่ง
 ให้มีนรกสักแห่งหนึ่งที่ยั่งยืน ไม่ต้องปล่อยให้ไปพร้อมกับโลก จึงตั้งนรกนี้ไว้ในระหว่าง
 โลกหรือจักรวาลทั้งหลาย เพื่อเป็นที่ทรมานสัตว์บาปประเภทที่ท่านไม่ยอมให้เลิกแล้ว
 กันเสียทีในคราวโลกวินาศนั้น

เรื่องนรกมีลักษณะต่าง ๆ ตามที่กล่าวมานี้ น่าจะเป็นที่เชื่อถือกันตลอด
 เวลาช้านาน ใน *มิลินทปัญหา* ก็ยังได้กล่าวถึงว่า ไฟนรกร้อนยิ่งกว่าไฟปกติมากมาย
 ก้อนหินเล็ก ๆ ที่ใส่เผาในไฟปกติตลอดวันก็ยังไม่ย่อยละลาย แต่ถ้าใส่ในไฟนรก
 แม้จะใหญ่โตเท่าเรือนยอดก็ย่อยละลายลงไปทันที แต่ว่าสัตว์นรกบังเกิดอยู่ได้นาน
 ไม่ย่อยละลายไป พระเจ้ามิลินทที่ไม่ทรงเชื่อในเรื่องนี้ พระนาคนเสนทูลแถลงว่าอยู่ได้
 เพราะกรรม^{๓๓} ตามมิลินทปัญหานี้ไม่ได้คำนวณว่านรกไม่มี แต่คำนวณในลักษณะบางอย่าง
 เท่านั้น แสดงว่าในสมัยนั้นยังเชื่อถือกันอยู่ในเมืองไทยก็คงได้เชื่อกันมานานเหมือนกัน
 แม้ท่านจะแสดงนรกไว้น่ากลัวมากเพื่อให้คนกลัวจะได้ไม่ทำบาป ถึงดังนั้นคนก็ยัง
 ทำบาปกันอยู่เรื่อยมา แม้ในสมัยที่มีความเชื่อกันสนิทก็ยังทำบาปกันอยู่นั้นแหละ
 แต่ก็มีคนไม่น้อยที่ไม่ทำบาปเพราะกลัวไปนรก เพราะท่านแสดงนรกไว้ล้วนแต่น่ากลัว
 ในที่บางแห่งยังได้กล่าวว่า ทุกข์ ในนรกนั้นร้ายกาจนัก นักโทษที่ถูกทรมานแทงด้วย
 หอก ๑๐๐ เล่มในเวลาเช้า ยังไม่ตายก็แทงด้วยหอกอีก ๑๐๐ เล่มในเวลากลางวัน
 ยังไม่ตายก็แทงด้วยหอก อีก ๑๐๐ เล่มในเวลาเย็น ความทุกข์ของนักโทษนี้ เมื่อเทียบ
 กับทุกข์ในนรกแล้ว ก็เล็กน้อยเหมือนอย่างหินก้อนเล็ก ๆ ส่วนทุกข์ในนรกเหมือน
 อย่างพญาเขาหิมาวันต์ เรื่องคนไม่กลัวนรกทั้งที่เชื่อว่านรกมีอยู่และเป็นทุกข์มากมาย
 ไม่ใช่เป็นของแปลก เพราะมองไม่เห็น แม้คุกตะรางและการลงราชทัณฑ์ต่าง ๆ
 มองเห็นอยู่ด้วยตาก็ไม่กลัว ยังมีคนเข้าไปอยู่เต็ม โดยมากเวลาจะทำผิดก็ไม่ได้
 คิดกลัวกัน เช่น พวกปล้น เวลาปล้นดูจะกลัวไม่ได้ทรัพย์สินมากกว่า โลกโกรธหลงนี้
 เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำให้ไม่ค่อยกลัวอะไร ไกลตายยังไม่กลัว ไกลตายก็ยิ่งลืมกลัวไปเลย

^{๓๓} ปกติอัคคินิรยัคคืออุณหากาปัญหา มิลินท. น. ๙๗.

การลงทัณฑ์

เรื่องนรกมีลักษณะส่วนใหญ่คล้ายคลึงกับคุกตะราง และการลงทัณฑ์นักโทษสมัยโบราณอันเรียกว่า *กัมมกรรม* แปลว่า *การกระทำกรรม* หมายถึงการลงทัณฑ์ ท่านแสดงว่ามี ๓๒ อย่าง เรียกว่า *ทวัตติงสกัมมกรรม* แปลว่า *กัมมกรรมสามสิบสอง* มีกล่าวถึงในหลายพระสูตร จะได้นำมากล่าวโดยคัดจากคำแปลและอธิบาย ตามนัยอรรถกถาของท่านผู้หนึ่งดังต่อไปนี้ คือ

๑. กสาหิปี ตาเพนฺเต โบยด้วยแส้
๒. เวตุเตหิปี ตาเพนฺเต โบยด้วยหวาย
๓. อทุรทณฺทเกหิปี ตาเพนฺเต ตีด้วยตะบองสั้น
๔. หตฺถมฺปิ ฉินฺทนฺเต ตัดมือ
๕. ปาทมฺปิ ฉินฺทนฺเต ตัดเท้า
๖. หตฺถปาทมฺปิ ฉินฺทนฺเต ตัดทั้งมือทั้งเท้า
๗. กณฺณมฺปิ ฉินฺทนฺเต ตัดหู
๘. นาสมฺปิ ฉินฺทนฺเต ตัดจมูก
๙. กณฺณนาสมฺปิ ฉินฺทนฺเต ตัดทั้งหูทั้งจมูก

๑๐. พิลฺลคถาลิกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรรมวิธีห่มอเคียน้ำส้ม (คือต่อยชมองออก แล้วเอาคีมคีบก้อนเหล็กแดงใส่ลงไปให้มันสมองเดือดพลุ่งขึ้น เหมือนน้ำส้มเดือดล้นหม้อ)

๑๑. สงฺขมฺภูตฺติกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรรมวิธีขอดสังข์ (คือกรีดหนังตัดกำหนดตรงจอนหูทั้ง ๒ และหลุมคอโดยรอบ รวบผมทั้งหมดขมวดรวม กันเข้าพันกับท่อนไม้ ถลกขึ้นให้หนังหลุดขึ้นไปพร้อมกับผม แล้วขัดกระดูกศีรษะด้วยก้อนกรวดหยาบ ๆ ล้างทำให้มีสีเหมือนสังข์)

๑๒. ราหุขมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรรมวิธีปากราหู (คือเอาขอเกี่ยวปากให้อ้า แล้วจุดไฟในปากนั้น หรือเอาสิ่วตอกแต่จอนหูเข้าไปทะลุปาก โลหิตไหลออกมาเต็มปากดูปากอ้าแดงดังปากราหู)

๑๓. *โชติมาลิกมฺปิ* *กโรนฺเต* ลงกัมมกรรมมาลัยไฟ (คือเอาผ้าชุบน้ำมัน พันทั่วตัวแล้วเอาไฟจุด)

๑๔. *หตุถุปฺปชฺโชติกมฺปิ* *กโรนฺเต* ลงกัมมกรรมวิธีคบมือ (คือเอาผ้าชุบน้ำมัน พันนิ้วทั้ง ๑๐ แล้วเอาไฟจุด)

๑๕. *เอรกวตฺตีกมฺปิ* *กโรนฺเต* ลงกัมมกรรมวิธีรื้อสาย (คือเชือดหนังออกลอก เป็นริ้ว ๆ ตั้งแต่ใต้คอลงไปจนถึงข้อเท้า แล้วเอาเชือกผูกผูกให้เดิน นักโทษเดินเหยียบ ริ้วหนังของตัวก็ล้มลุกคลุกคลานไปจนกว่าจะตาย)

๑๖. *จිරกฺวาลีกมฺปิ* *กโรนฺเต* ลงกัมมกรรมวิธีนุ่งเปลือกไม้ (คือเชือดหนังเป็น ริ้ว ๆ อย่างบทก่อน แต่ทำเป็น ๒ ตอน ตั้งแต่ใต้คอถึงเอวตอนหนึ่ง ตั้งแต่เอวถึงข้อ เท้าตอนหนึ่ง ริ้วหนังตอนบนห้อยคลุมลงมาปิดกายตอนใต้เอว ดูดึ่งนุ่งเปลือกไม้)

๑๗. *เอณฺดยกมฺปิ* *กโรนฺเต* ลงกัมมกรรมวิธียื่นกาง (คือเอาห่วงเหล็กสวม ข้อศอกทั้ง ๒ และเข้าทั้ง ๒ ให้โค้งโค้งลงกับดิน เอาหลักเหล็กสอดตอกตรึงไว้ เป็นกิริยาว่าสัตว์ ๔ เท้า แล้วก่อไฟล้อมลงไปจนตาย)

๑๘. *พลีสมฺลีกมฺปิ* *กโรนฺเต* ลงกัมมกรรมวิธีเกี่ยวเหยื่อเบ็ด (คือเอาเบ็ดมีเงี่ยง ๒ ข้างเกี่ยวตัว ดึงเอาหนังเนื้อและเอ็นออกมาให้หมด)

๑๙. *กหาปณกมฺปิ* *กโรนฺเต* ลงกัมมกรรมวิธีเหรียญกษาปณ์ (คือเอามีดคม ค่อยเฉือนเนื้อออกเป็นแว่น ๆ ขนาดเท่าเงินเหรียญ จนกว่าจะตาย)

๒๐. *ขาราทฺตจฺฉีกมฺปิ* *กโรนฺเต* ลงกัมมกรรมวิธีแปรงแสบ (คือสับฟันเสียให้ ยับทั่วกายแล้วเอาแปรงหรือหวีแข็งชุบน้ำแสบ (น้ำเกลือ น้ำด่าง น้ำกรด) ชูตฎูไปให้ หนังเนื้อเอ็นขาดหลุดออกมาหมด เหลือแต่กระดูก)

๒๑. *ปลีสฺมปริวตฺตีกมฺปิ* *กโรนฺเต* ลงกัมมกรรมวิธีการเวียน (คือให้นอนตะแคง แล้วเอาหวาดเหล็กตอกตรงช่องหูทะลุลงไปตรึงแน่นอยู่กับดิน แล้วจับเท้าทั้ง ๒ ยกเดิน เวียนไป)

๒๒. *ปลาลปิจกมปิ กรุโหนเต* ลงกัมมกรณวิธีตั้งฟาง (คือเอาลูกบดตึลากลึงทับตัว บดให้กระดูกแตกป่น แต่ระวังไม่ให้หนังขาด แล้วจับผมรวบยก ขย่อน ๆ ให้เนื้อรวมกันเข้าเป็นก้อน จึงเอาผมนั้นแหละพันตะล่อมเข้าวางไว้เหมือนดังทำด้วยฟางสำหรับเช็ดเท้า)

๒๓. *ตตุเตนปี เตเลน โอสัญจนเต* ราวด้วยน้ำมันเดือด ๆ

๒๔. *สุนเขหิปี ขาทาเปนุเต* ให้สุนัขทิ้ง (คือขังฝูงสุนัขไว้ให้อดหิวหลายวันแล้วปล่อยให้ออกมารุมกัดทั้งฟักเดียวเหลือแต่กระดูก)

๒๕. *ชีวนตุมปิ สูลเ อุตตาเสนุเต* ให้นอนหงายบนหลาวทั้งเป็น ๆ (คือตรงกับที่กฎหมายเก่าเรียกว่า เสียบเป็น)

๒๖. *อสินาปี สีสั นิหนุเต* ตัดศีรษะด้วยดาบ

วิธีลงกัมมกรณตั้งแต่ข้อ ๑-๒๖ เหล่านี้ในกฎหมายเก่า^{๓๔} ได้นำไปตราไว้เป็นบทลงโทษเหมือนกัน ขึ้นต้นมีพระบาลีตั้งที่ยกมาไว้แล้ว กำหนดความผิดต่าง ๆ มีขอบต่อราชบัลลังก์เป็นต้น แล้วจึงกล่าวบทลงโทษตามพระบาลีนั้น วิธีลงกัมมกรณที่กล่าวถึงในพระสูตร^{๓๕} มีเพียง ๒๖ แต่อำกันในที่โดยมากว่ามี ๓๒ จึงเรียกว่า วัตติงสกัมมกรณ ท่านผู้แปลนั้นได้รวบรวมมาอีก ๖ อย่างนี้

๒๗. *เอาชวานผ่าอก*

๒๘. *แทงด้วยหอกที่ละน้อยกว่าจะตาย*

๒๙. *ขุดหลุมฝังเพียงเอวเอาฟางสุ่ม คลอกด้วยไฟ พอหนังไหม้ เอาไถเหล็กไถ*

๓๐. *เชือดเนื้อออกมาทอดให้กินเอง*

๓๑. *ตัดหรือแหะปาก*

๓๒. *จำ ๕ ประการไว้ในคุก*^{๓๖}

^{๓๔} กฎหมายราชบุรี เล่ม ๒ ตอนลักษณะขบถศึก น. ๒๔๑-๒๔๖.

^{๓๕} เทวทูตสูตร ม.อ. ๑๔/๓๓๘/๕๑๐.

^{๓๖} กฎหมายราชบุรี เล่ม ๒ ลักษณะขบถศึก น. ๒๔๕.

คุณตะรางและกัมมกรรมต่าง ๆ เช่นที่กล่าวมานี้ เป็นนรกในโลกนี้สำหรับคนประพาศติผิดกฎหมาย มีวิธีและเครื่องมือทรมานเค้าเดียวกับนรกที่กล่าวมาโดยมาก อาจจะเป็นต้นแบบของนรกทั้งหลายก็ได้

พระพุทธศาสนากับเรื่องนรก

ทางพระพุทธศาสนารับรองเรื่องนรกทั้งหลายเพียงไร ? การที่จะตอบปัญหานี้ ต้องอาศัยหลักฐานและเหตุผลตามหลักชั้นบาลีที่อ้างว่าเป็นพระพุทธวจนะ ก็กล่าวในที่ทั่วไปถึง *นिरยะ* หรือ *นรก* ในฐานะเป็นคติที่ไปภายหลังตายของคนทำบาป อุกุศลทุจริต แต่โดยมากมิได้กล่าวถึงลักษณะและรายละเอียดต่าง ๆ มีเฉพาะบางพระสูตรและชาดกเท่านั้นแสดงลักษณะและรายละเอียดไว้ ดังได้ยกมากล่าวไว้แล้ว ลักษณะและรายละเอียดเหล่านั้น น่าจะเป็นเรื่องแทรกเข้ามาตามคติเก่าแก่ ซึ่งเชื่อกันต่อ ๆ มา จากต้นเดิมหลายทางด้วยกัน จนถึงพระอาจารย์จดเข้าไว้ในบาลีพระสูตร พระอาจารย์ต่อมาผู้อธิบายบาลีได้ปรับปรุงจัดให้อยู่ในแนวทางเดียวกัน ซึ่งก็ไม่สนิทนักดังกล่ามาแล้ว และในนรกก็ใช้เครื่องเหล็กตลอดถึงอาวุธ เป็นต้นว่าหอกดาบ เช่นเดียวกับในมนุษยโลก จึงน่าจะมีแสดงขึ้นในสมัยที่มนุษย์ รู้จักใช้เหล็กและรู้จักทำหอกดาบเป็นต้นใช้แล้ว ฉะนั้น น่าจะยุติได้โดยไม่ผิดว่า ทางพระพุทธศาสนาเชื่อว่า *นिरยะ* หรือ *นรก* มาใช้ เช่นเดียวกับคำอื่น ๆ เช่น *อรหันต์ ภควา พรหม ภิกขุ นิพพาน* เป็นต้น แต่คำเหล่านี้เดิมมีความหมายอย่างหนึ่ง ทางพระพุทธศาสนานำมาใช้ในความหมายอีกอย่างหนึ่ง ไม่ตรงกัน คำว่า *นिरยะ* ก็เช่นเดียวกัน

เมื่อเป็นเช่นนี้จะมีความหมายอย่างไร ในเบื้องต้นควรจะหาความหมายตามหลักฐานที่ยุติไว้ด้วยเหตุผลก่อน ได้พบบาลีอธิบายเรื่องนिरยะไว้ใน สฬายตนวรรค ในรูปความเป็นพระพุทธรูปดำรัสตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นนिरยะชื่อว่า ผัสสายตนิกะ (เกิดทางอายตนะที่เป็นทางผัสสะสี่อ้อมผัสสะถูกต้อง) ๖ แล้ว คือในนिरยะนั้น ๑. เห็นรูปด้วยจักขุ ๒. ได้ยินเสียงด้วยหู ๓. ดมกลิ่นด้วยจมูก ๔. ลิ้มรสด้วยลิ้น ๕. ถูกต้องไผ่ภูริัพพะด้วยกาย

๖. รู้เรื่องด้วยใจ อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ได้เห็น ได้ยิน ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูกต้อง ได้รู้ ซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และเรื่องล้วนแต่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าชอบใจ^{๓๗}

ตามอธิบายนี้ควรฟังได้ว่า เป็นอธิบายนิรยะในพระพุทธศาสนา เป็นอธิบายที่ไม่มีผิด คลุมไปได้ในนรกทั้งหมด และครอบได้ทุกกาลเวลา แม้ในปัจจุบันเดี๋ยวนี้เอง ก็ตกนรกได้ ในเมื่อเครื่องแวดล้อมทั้งปวงมีแต่ทุกข์ซึ่งตนเอง ต้องรับเสวยถึงนรกในภายหลังตายจะมี ก็รวมลงเป็นเครื่องแวดล้อมให้เป็นทุกข์ ซึ่งบังเกิดขึ้นทางผัสสายตนะทั้ง ๖ นี้เช่นเดียวกัน เว้นผัสสายตนะทั้ง ๖ นี้เสียแล้ว ทุกข์หรือสุขอะไรก็บังเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น จึงยุติได้ว่า พระพุทธภาษิตนี้เป็นอธิบายนรกในพระพุทธศาสนาโดยตรง การอธิบายให้ต้องด้วยหลักฐานเหตุผล ใช้ได้ทุกกาลสมัยดังนี้ ฟังเห็นว่าเป็นลักษณะอธิบายพระพุทธศาสนาโดยทั่ว ๆ ไป

ภูมิไตรัจฉาน

ได้กล่าวถึงเรื่องนรกมาแล้ว จะได้กล่าวถึงไตรัจฉานต่อไป จำพวกนี้จัดเป็น *อบายภูมิ* หรือ *ทุดติ* ถัดจากนรก โดยมากอยู่ร่วมโลกกับมนุษย์ เห็นกันอยู่ โดยปกติไม่เกิดปัญหาว่ามีหรือไม่มีอย่างอบายภูมิจำพวกอื่น แต่ในคัมภีร์ก็ยังมีกล่าวถึงไตรัจฉานบางจำพวกในป่าหิมพานต์ เป็นจำพวกพิเศษ เช่น นาค ครุฑ และในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เช่น ช้างเอราวัณ คนธรรมาในโลกลไม่เคยพบเห็นตัวจริง พบแต่ที่พรรณนาลักษณะต่าง ๆ ไว้ในหนังสือคัมภีร์ และภาพที่เขียนไว้ตามที่คนเรานี่เองเขียนตามลักษณะที่พรรณนาไว้นั้น และใช้ความคิดดัดแปลงให้เกิดความงดงามอ่อนโยนหรือดูร้ายเป็นต้นตามที่ต้องการ กลายเป็นภาพจิตรกรรม หรือศิลปจิตรกรรมภาพของสัตว์บางชนิดลงตัว เพราะเป็นที่รู้จักรับรองกันทั่วไป เช่น ภาพครุฑ ภาพหงส์ เมื่อเขียนให้มีลักษณะอย่างนั้น ก็รู้จักรับรองกันว่า ครุฑ ว่าหงส์ ถ้าใครไปเขียนเป็นอย่างอื่น ก็ไม่ใช่ครุฑ

^{๓๗} ส. สฟา. ๑๘/๑๕๘/๒๑๔.

ไม่ใช่หงส์ นึกถึงลายเครือวัลย์ที่เขียนหรือแกะสลัก อันที่จริงเป็นภาพศิลปะประดิษฐ์ขึ้นจากเครือเถา ต้นไม้จริง ๆ แต่เมื่อประดิษฐ์ให้งดงามแล้ว ก็กลายเป็นประติมากรรมศิลปะไม่ใช่ของจริง ถึงตั้งนั้นก็มีความจริงคือเครือเถาต้นไม้นั้นเอง สัตว์พิเศษ เช่น ครุฑหงส์เป็นต้น ก็น่าจะเป็นเช่นเดียวกัน ตัวจริงที่เป็นมูลเดิมน่าจะมีโอกาสสูญหายไปแล้วหรือมีซ่อนเร้นอยู่ก็ได้

ตามศัพท์เรียกว่า *ดิรัจฉานโยนิ* แปลว่า กำเนิดดิรัจฉาน (สัตว์ที่ไปตามขวางคือทอดกายไป ไม่ได้ตั้งกายขึ้นตรงเหมือนอย่างมนุษย์) ในพาลบัณฑิตสูตร^{๓๘} แสดงไว้ ๕ ประเภท คือ

๑. *ดิณภักขา* จำพวกมีหญ้าเป็นภักขา ระบุชื่อ ม้า โค ลา แพะ เนื้อ
๒. *คฺฤภักขา* จำพวกมีคูดเป็นภักขา ระบุชื่อ ไก่ สุกร สุนัข สุนัขจิ้งจอก
๓. จำพวกเกิด แก่ ตายในที่มืด ระบุชื่อ ต๊กแตน บั๊ง ไล่เดือน
๔. จำพวกเกิด แก่ ตายในน้ำ ระบุชื่อ ปลา เต่า ฉลาม
๕. จำพวกเกิด แก่ ตายในของโสโครก เช่น เกิดในปลาเน่า ในศพเน่า ในขนมมุต ในน้ำครำ ในน้ำเน่า

อีกอย่างหนึ่ง ท่านจัดไว้ ๓ จำพวก คือ พวก *กามสัญญา* มุ่งหมายแต่กาม *อาหารสัญญา* มุ่งหมายแต่จะกิน *มรณสัญญา* ตายรวดเร็วแต่จำพวก *ธรรมสัญญา* มุ่งหมายธรรม มีน้อยมาก^{๓๙}

สัตว์พิเศษที่แสดงไว้มีในที่แตกต่างกัน น่าจะรวมกล่าวไว้ในที่นี้ มีดังต่อไปนี้

สีหะ มี ๔ จำพวก คือ

๑. *ดิณสีหะ* คือสีหะประเภทกินหญ้าเป็นอาหาร มีขนมันดั่งปีกนกเขา
๒. *กาฬสีหะ* คือสีหะมีสีดำดั่งวัวดำ
๓. *ปัทมสีหะ* คือสีหะมีสีเหลืองดั่งใบตอง กินเนื้อเป็นอาหาร

^{๓๘} ม. อุ. ๑๔/๓๑๗/๔๗๖-๔๘๐.

^{๓๙} ไตรภูมิ. น. ๒๑.

๔. เกสรสีหะ คือสีหะมีเกสร (หรือเรียกว่า ไกรสร) ได้แก่ขนสร้อยอันอ่อนงาม ดังเอาผ้าแดงมีค่าสูงมาพาดไว้ และชนในตัวของชาวดังสังข์ขัดสีปาก และปลายเท้าทั้ง ๔ แดงดั่งทาด้วยน้ำครั่งละลายด้วยชาตหรรคุณ ปากและท้องก็แดงดั่งนั้น และเป็นแนวแดงตั้งแต่ศีรษะไปตลอดหลังเลี้ยวลงไปถึงขา^{๔๐}

คำว่า สีหะ ถ้าแปลว่า สิงห์โต ก็มีตัวตนที่รู้จักกันในปัจจุบัน แต่ถ้าแปลว่า ราชสีห์ ก็กลายเป็นสัตว์พิเศษ ดังที่เคยพบเห็นในภาพเขียน ซึ่งอาจจะแผดเสียงให้มนุษย์และสัตว์ดิรัจฉานอื่น ๆ หูแตกตายได้ หรือคำว่า หงส์ ถ้าแปลว่า หงษ์ ก็เป็นสัตว์พิเศษ ถ้าแปลว่า ห่าน ก็เป็นสัตว์ธรรมดาไป

ตระกูลช้าง ๑๐ คือ ๑. กापาวกะ ๒. ดังเคยยะ ๓. ปันฑระ ๔. ตัมพะ ๕. ปิงคละ ๖. คันธะ ๗. มังคละ ๘. เหมะ ๙. อุโปสถะ ๑๐. ฉัททันตะ^{๔๑}

ในมโนรถปุรณีกกล่าวว่า ช้างตระกูลกาพาวกะ ได้แก่ตระกูลช้างโดยปกติ (ท่านว่ามีกำลังเท่ากับบุรุษ ๑๐ คนรวมกัน แต่น่าจะต้องเป็นบุรุษที่มีกำลังมาก เป็นพิเศษทั้ง ๑๐ คน จึงจะรวมกันเท่ากับกำลังช้างเชือกหนึ่ง) ตระกูลช้างถัดจากนี้มีกำลังมากกว่ากัน ๑๐ เท่า ๆ ขึ้นไปโดยลำดับ และ ๑๐ เท่าของช้างตระกูลฉัททันต์ เรียกว่า ตถาคตพละ หรือกำลังนารายณ์

ยังมีพวกปลาใหญ่ ๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ อภิธานปัทธิปีกา^{๔๒} ๗ จำพวก คือ ๑. ติมิ ๒. ติมิงคิละ (กลืนปลาติมิได้) ๓. ติมิริงคละ ๔. อานนท์ ๕. ติมินทะ ๖. อัชฌาโรหะ ๗. มหาติมิ

มีกล่าวถึงในไตรภูมิพระร่วง ๗ จำพวกเช่นเดียวกัน ส่วนในคัมภีร์อุทาน^{๔๓} กล่าวไว้ ๓ จำพวก คือ ๑. ติมิ ๒. ติมิงคละ ๓. ติมิติมิงคิละ (กลืนปลาทั้ง ๒ นั้นได้) ปลาใหญ่ ๓ จำพวกนี้ ถูกกล่าวไว้เป็นกลาง ๆ โดยลักษณะที่ใหญ่โต จนถึงกลืนกันได้ โดยลำดับ แบบคำว่า ปลาใหญ่กินปลาเล็ก

^{๔๐} ไตรภูมิ. น. ๒๒.

^{๔๑} มโน. มุ. ๓/๓๖๘-๙.

^{๔๒} อภิธาน. น. ๑๙๐/๖๓๓.

^{๔๓} พุ. อุ. ๒๕/๑๕๔/๑๑๗.

นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงครุฑ นาค และหงส์ เช่นที่กล่าวถึงในหนังสือนิทานชาดกหรือวรรณคดีเก่า ๆ ซึ่งมีภาพเขียนหรือแกะสลักเกี่ยวกับเรื่องเทพนิยาย เป็นต้น

รวมความว่า สัตว์ดิรัจฉานทุกจำพวก จะเป็นชนิดสามัญหรือชนิดพิเศษ โดยลักษณะธรรมชาติหรือโดยอำนาจบุญพิเศษ เช่น เป็นราชาพาหนะได้ชั้นระวางอย่างมียศก็ตาม ก็คงเป็นจำพวกอบายภูมิเหมือนกัน

เปรต

คำที่คนไทยส่วนมากได้รู้จักกันคำหนึ่ง คือ *เปรต* และเป็นที่เข้าใจกันว่า หมายถึงผีชนิดหนึ่ง ซึ่งมักจะมีรูปร่างสูงอย่างต้นตาล จึงมักใช้เรียกล้อหรือกระทบคนที่รูปร่างสูงตามทีเล้าอ้ำกัน เปรตปรากฏกายแก่บางคนในบางโอกาส แต่ใครเป็นผู้เคยเห็นก็ยากที่จะอ้าง เพราะไม่ได้ลองประกาศหาตัว ทั้งถ้าจะมีใครมาแล้ว ยืนยันว่าเคยเห็นก็อาจจะไม่เชื่อ เพราะไม่มีพยานหลักฐานยืนยัน แต่เรื่องเปรตนี้ก็คงเป็นเรื่องที่เล้าอ้ำกันในหมู่คนไทยเรา ในลักษณะบางอย่างที่คล้ายคลึงกันมาช้านาน จนเมื่อกล่าวว่เปรตก็เป็นที่เข้าใจตรงกันว่าเป็นผีชนิดไหน

เปรต เป็นภาษาสันสกฤต ภาษาบาลีว่า *เปต* แปลว่า *ผู้ละไปแล้ว* หมายถึงคนที่ตายไปแล้วทั่ว ๆ ไป อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *บิตร* คือญาติร่วมโลหิต ผู้ใหญ่ผู้สืบสายตรงลงมา แต่มุ่งถึงญาติดังกล่าวผู้ละไปแล้วที่เรียกว่า *บุรพบิตร* การทำบุญอุทิศให้บุรพบิตรเรียกว่า *บุพเพเปตสึ* คำว่าเปรต มีคำแปลและความหมายดังกล่าวนี้ จึงไม่ตรงกับเปรตตามทีเข้าใจกัน เพราะหมายถึงคนที่ ตายไปแล้วทั่ว ๆ ไป และบุรพบิตรคือญาติร่วมสายโลหิตชั้นผู้ใหญ่ที่ตายไปก่อน แล้ว คำนี้ในชั้นเดิมนักน่าจะใช้ในความหมายเป็นกลาง ๆ ทั่ว ๆ ไปอย่างนั้น และมักจะใช้ในเรื่องการทำบุญอุทิศให้ผู้ตายไปแล้ว คือกล่าวถึงผู้ตายไปแล้วว่า *เปต* ในพระสูตรหนึ่ง^{๔๔} ได้กล่าวไว้โดยความว่า *เปตชน*

^{๔๔} มจค. ๑/๓๔๐/๓๔๙.

คือคนที่ตายไปแล้ว ไม่อาจจะรับส่วนกุศลได้ทุกคน เฉพาะผู้ที่เป็นปรตัตตูปชีวี (ผู้มีปกติอาศัยส่วนบุญที่คนอื่นให้เป็นอยู่) เท่านั้นจึงอาจได้รับในเมื่อได้ทราบและได้อนุโมทนากุศลที่ญาติในปัจจุบันได้ทำและอุทิศให้ ในพระสูตรนั้นได้กล่าวว่า ไม่เป็นฐานะที่จะว่างจากญาติร่วมโลหิตซึ่งได้ไปเกิดเป็นปรตัตตูปชีวี เพราะใช้ในถ้อยคำดังกล่าวบ่อย ๆ เมื่อได้ยินคำว่า เปรต ก็ทำให้นึกถึงผีจำพวกนั้นทันที ซ้ำยังมีเรื่องกล่าวถึง เปตญาติ คือญาติผู้ตายไปแล้วของพระเจ้าพิมพิสารซึ่งไป เกิดเป็นผีจำพวกนี้ มาขอรับส่วนพระราชกุศลของพระเจ้าพิมพิสาร ก็ยิ่งทำให้ความเข้าใจเอียงไปถึงผีจำพวกนั้น และแม้เป็นผีคนอื่นไม่ใช่ผีญาติของตน เมื่ออยู่ในลักษณะเดียวกัน ก็เลยเรียกว่าเปรตด้วยกันทั้งหมด เปรตคือคนที่ตายไปแล้ว (ยังไม่ได้กล่าวว่าตายไปเป็นอะไร) ก็เลยเปลี่ยนความหมายว่าตายไปเป็นเปรต กลายเป็นภูมิชั้นอีกชนิดหนึ่งของอบายหรือหตุติ เรียกว่า บิตติวิสัยะ แปลกันว่า วิสัยคือแดนหรือถิ่นฐานของเปรต แต่คำว่า บิตติ น่าจะแปลว่า ของ บิดา (บิตถ ในภาษาสันสกฤต มีคำเทียบในภาษาบาลี คือ เปตติ แปลว่า ของบิดา) คำนี้ก็มีความหมายเปลี่ยนแปลงไปจากในวงศ์ญาติจนหมายถึงเปรตทั่ว ๆ ไป

ในเรื่องพระเจ้าพิมพิสารแห่งมครรัฐ ทรงบำเพ็ญกุศลอุทิศแก่เปรตที่เคยเป็นญาติแต่ก่อนนั้น พระอาจารย์ได้แสดงรูปลักษณะของเปรตที่มายืนรับส่วนบุญ ที่ภายนอกผาดำหนักเป็นต้นว่า เปรตเหล่านั้นเสวยผลของความริษยาและความตระหนี่ บางพวกมีหนวดผมยาว มีหน้าดำ บางพวกมีเส้นเอ็นหย่อน มีอวัยวะใหญ่ น้อย ห้อยย้อย ผอมโซ หยาบและดำ บางพวกยืนดำเกรียมเหมือนต้นตาลที่ถูกไฟเผาไหม้ บางพวกกระหายจนเป็นเปลวไฟในท้องแลบออกจากปาก บางพวกมีหลอดคอเล็กขนาดปลายรุเข็ม แต่มีท้องใหญ่อย่างภูเขา แม้จะได้ขำน้ำก็บริโภคไม่ได้ตามต้องการ ต้องรับแต่รสของความหิวกระหาย บางพวกตะกรุมตะกรามตีมีเลือดหนองและไขข้อเป็นต้นที่ไหลออกจากปากแผลและต่อมที่แตกของกันและกันหรือของสัตว์เหล่านี้ ทั้งหมดล้วนมีรูปร่างพิกลน่าเกลียด น่ากลัว^{๔๕}

^{๔๕} มงฺคล. ๑/๓๒๘/๓๓๘.

ในที่อื่นได้กล่าวถึงเปรตมีรูปร่างวิปริตต่าง ๆ ได้รับทุกข์ทรมานในอาการต่าง ๆ กัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงประมวลชนิดเปรตไว้ ๔ ชนิด ในหนังสือ *ธรรมวิจารณ์* คือ

๑. รูปร่างไม่สมประกอบ ชุบผอม อตโธ ดังกล่าวแล้ว
๒. ร่างกายพิการ เช่น ร่างกายเป็นอย่างของมนุษย์ แต่ศีรษะเป็นอย่างของสัตว์ดิรัจฉาน เช่น เป็นกาบ้าง เป็นสุกรบ้าง เป็นงูบ้าง
๓. รูปร่างพิกล เสวยกัมมกรรมอยู่ตามลำพัง ด้วยอำนาจบาปกรรม
๔. รูปร่างอย่างมนุษย์ปกติ แม้เป็นผู้สวยก็มี มีวิมานอยู่ แต่ในราตรีต้องออกวิมานไปเสวยกัมมกรรมกว่าจะรุ่ง เรียกว่า เวมานิกเปรต^{๔๖}

เรื่องเปรตเหล่านี้ มักเล่านิยายถึงคนทำบาปตายไปตกนรกแล้วพ้นจากนั้น มาเกิดเป็นเปรตก็มีในลัทธิลามาของทิเบตตามหนังสือเล่มหนึ่ง^{๔๗} ได้กล่าวถึงเรื่องเปรตว่าเป็นผีจำพวกอดอยากหิวกระหาย เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่ในโลก เป็นคนตระหนี่ โลกจัด ไม่มีการสละบริจาค มีแต่มักได้ จึงมาเกิดเป็นเปรต มีปากไม่โตกว่ารูเข็ม หลอดคอไม่กว้างกว่าเส้นผม แม้จะพบอาหารและเครื่องดื่มมากมาย ก็ไม่อาจจะ บริโภค ให้เพียงพอแก่ความต้องการของร่างกายที่ใหญ่โต และอาหารอะไร ๆ ที่บริโภคเข้าไป ก็กลายเป็นของร้อนแฉดเผาอยู่ในกระเพาะ เปลี่ยนไปเป็นมีด เลื่อย และอาวุธอื่น ๆ ที่คมแทงลำไส้หล่นลงไปยังภาคพื้น ทำให้เป็นบาดแผลเจ็บปวด พากันร้องคร่ำครวญหาน้ำหรือขอน้ำอยู่เนืองนิตย์ ความกระหายน้ำมีมาก ดังที่เขียนเป็นภาพมีเปลวเพลิงแลบออกมาจากปาก และเมื่อพยายามที่จะจับต้องน้ำที่ได้ ก็กลายเป็นไฟขึ้น และกล่าวว่า เปรตทั้งหมดมี ๓๖ ชนิด แบ่งเป็นหมู่ ๆ คือเป็นเปรตต่างศาสนาที่น่าสยະสยอง เป็นเปรตพุทธศาสนิกที่น่าสยະสยอง เป็นเปรตที่กินดื่มที่น่าสยະสยอง เพราะสิ่งที่กินดื่มเข้าไปกลายเป็นอาวุธต่าง ๆ เป็นเปรตที่ไม่ถูกจำกัดที่อยู่ เทียวไปได้ในโลกมนุษย์ (อีกหมู่หนึ่ง น่าจะเป็นเปรตที่ถูกจำกัดที่อยู่ จึงรวมเป็น ๕ หมู่ ดังกล่าวในหนังสือนั้น) เปรตเหล่านี้มี ๓๖ ชนิด (ตามลัทธิลามาในหนังสือนั้น) คือ

^{๔๖} ธรรมวิจารณ์, น. ๙๗.

^{๔๗} Lamaism, pp. 96-7.

๑. มีร่างกายแบน คือแบนอย่างไรไม่ นอนหงายได้อย่างเดียว (มีคำเรียก การนอนอย่างนี้ว่าเปรตไสยา)
๒. มีปากเล็กเท่าเข็ม มีลำคอเล็ก แต่ท้องโต เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่ อดอยากแต่ จะกินอย่างเดียว
๓. กินสิ่งที่อาเจียนออกมาของผู้อื่น
๔. กินอุจจาระปัสสาวะ เปรตจำพวกนี้เห็นวิัจจกฏิ (ส้วม) เป็นที่ปรุงอาหาร ที่ดีที่สุด (ผีกระสือกระมัง)
๕. กินหมอก เพราะเห็นหมอกปรากฏดุจอาหาร
๖. เลี้ยงตัวด้วยน้ำที่เขาให้
๗. มองเห็นยาก เพราะมีรูปละเอียด
๘. เลี้ยงตัวด้วยขะพะที่ผู้อื่นถ่มทิ้งไว้ (ผีกระโถนกระมัง)
๙. กินผมขน เพราะเห็นอยู่แต่เฉพาะผมขนเท่านั้น
๑๐. ดูดเลือดของผู้อื่น
๑๑. เลี้ยงตัวด้วยความคิดอันเป็นบาปอันชั่วร้ายของผู้อื่น เพราะเป็นความคิด ที่อยู่ในระดับเดียวกันกับของตน
๑๒. กินเนื้อของตนเอง
๑๓. เลี้ยงตัวด้วยควันรูปที่เขาบูชา
๑๔. ทำความไข้เจ็บ คือเป็นเหตุให้เกิดความไข้เจ็บ
๑๕. สอดสายเพื่อจะรู้เห็นความลับที่เขาปกปิด เช่นเดียวกับพวกจารบุรุษ (ผีนักสืบกระมัง)
๑๖. หลบซ่อนอยู่ตามแผ่นดิน ไม่กล้าแสดงตัวในที่ประชุมชน
๑๗. เป็นวิญญานหรือผีเที่ยวทำเสียงรบกวนในที่ต่างๆ (แสดงเสียงหลอก)
๑๘. มีเปลวไฟออกมาจากข้างใน ไหม้ของกินของดื่มเสียหมดในเวลาที่ยิบเข้าปาก
๑๙. ลักพาเด็กเพื่อกินเป็นอาหาร
๒๐. อาศัยอยู่ในทะเล

๒๑. (ต้นฉบับของ Lamaism มีแต่เพียงเลขข้อเท่านั้น)
๒๒. ถือตะบองของยมราชคือองครักษ์ หรือผู้รับใช้ของยมราช
๒๓. อดอยากทนทุกข์ทรมาน
๒๔. กินเด็ก
๒๕. กินอวัยวะภายในของสัตว์และคนอื่น เช่น ตับ ไต ไข่มุก (ผีปอบกระมัง)
๒๖. รักษาหรือรักษา มีร่างกายแข็งแรงน่ากลัว อยู่ตามป่าช้า มีซากศพเป็นอาหาร
๒๗. กินควีน
๒๘. อาศัยอยู่ในที่ลุ่มต่ำหรือที่น้ำขัง ที่ชื้นแฉะ ซึ่งไม่มีใครอาศัยอยู่
๒๙. กินลม
๓๐. เลี้ยงตัวด้วยเถาถ่านที่เคี้ยวในต่าง ๆ
๓๑. กินสิ่งเป็นพิษ
๓๒. อาศัยอยู่ในทะเลทราย
๓๓. เลี้ยงตัวอยู่ด้วยเปลวไฟแลบที่มีในที่ต่าง ๆ
๓๔. อาศัยอยู่บนต้นไม้
๓๕. อาศัยอยู่ตามข้างถนน
๓๖. ฆ่าผู้อื่นเพื่อเข้าสิงอยู่ในร่างกายเขาแทน

เปรต ๓๖ ชนิดตามที่แบ่งไว้นี้ ดูคล้ายเที่ยวเก็บอมนุษย์หรือผีที่กล่าวถึงในที่ต่าง ๆ มารวมไว้เท่านั้น ไม่ใช่จัดตามหลักเกณฑ์ที่จะทำให้ได้ความเข้าใจและมองเห็นว่าประมวลมาไว้ทั้งหมด แต่ก็หลายจำพวกที่ตรงกับคติในคัมภีร์ทางฝ่ายใต้ (หีนยาน) เช่น ชนิดที่ ๒๒ ว่า ผู้ถือนะบองของยมราช เป็นเปรตชนิดหนึ่ง ใน *อรรถกถาพาลบัณฑิตสูตร*^{๔๔} พระอาจารย์กล่าวว่า องค์ยมราชเองซึ่ง เป็นเจ้าแห่งนรกเป็นเปรตชนิดหนึ่ง เรียกว่า *เวมานิกเปรต* (แปลว่า *เปรตมีวิมานอยู่*) ฉะนั้น พวกยมบุรุษคือคนของยมราช ก็น่าจะเป็นเปรตชนิดหนึ่งเช่นเดียวกัน

^{๔๔} ป. ส. ๓/๖๑๕.

ส่วน รากษส หรือ รักษสะ นักเรียนบาลีในเมืองไทยแปลกันว่า ผีเสื้อน้ำ พระอาจารย์ทางฝ่ายเราอธิบายว่า หน้าขาว ท้องเขียว มือเท้าแดง เขียวใหญ่ เท้าเก รูปพิกลน่ากลัว อาศัยอยู่ในน้ำ (ไม่ใช่ในป่าช้า) ไม่ได้กล่าวว่าเป็นเปรต ชนิดหนึ่ง ส่วนทางมหายานเก็บมารวมเป็นเปรตชนิดหนึ่งด้วย

วิบากกรรมของเปรต

ใน ไตรภูมิพระร่วง ตอนเปรตภูมิ กล่าวถึงพวกเปรตมากมายหลายจำพวก มีถิ่นฐานอยู่รอบเมืองราชคฤห์ กลางสมุทรเหนือเขา กลางเขา ที่มีปราสาทอยู่ก็มี ที่มีพาหนะขวิดยานเที่ยวไปในอากาศก็มี เมื่อเดือนแรมเป็นเปรต เดือนขึ้นเป็นเทพดา หรือกลับกันก็มี แผลงต้นไม้ใหญ่อยู่หรืออยู่บนที่ราบก็มี เป็นพวกผีเสื้อ ผีในต้นไม้ก็มี เป็นพวกผีปีศาจซ่อนตนอยู่ในแผ่นดินก็มี มีอายุยืนต่าง ๆ กัน ๑๐๐ ปี ๑,๐๐๐ ปี ตลอดถึงกัปกัลป์พุทธันดร ต้องทนอดอยากทุกข์ยากต่าง ๆ

นางจำพวกอายุยืนเท่าไรก็ได้ข้าวสักเมล็ดน้ำสักหยาดเข้าปากเข้าคอ

นางจำพวกตัวใหญ่ปากเล็กเท่ารูเข็ม

นางจำพวกผอมน้กหนา จะหาเลือดสักหยดก็ได้ หนึ่งติดกระดูกตากลงลิ้ม ผมยุงร่อยร้าย ไม่มีผ้าปกกาย เหม็นสาบ ร้องเพราะอยากอาหารน้กหนา นอนสิ้นแรง ได้ยินเหมือนเสียงร้องเรียกให้มากินข้าวกินน้ำ ลูกล้มล้มลุกไปมา แต่ก็ไม่มีข้าวน้ำ จะได้แต่ที่ไหน

เปรตเหล่านี้ เมื่อเป็นคนมักริษยาคนมี ดูแคลนคนยากทำกลเอาสินทานมาเป็นสินตน ตระหนี่ไม่ให้ทาน เห็นเขาจะให้ก็ห้าม ฉ้อทรัพย์สินสงฆ์

นางจำพวก มีตัวงามดั่งมหาพรหม งามดั่งทอง มีปากดั่งหมู อดอยากน้กหนา เพราะเมื่อก่อนได้บวชเป็นขีมีศีลบริสุทธ์จึงงามดั่งทอง มีปากดั่งปากหมู เพราะประมาท ครุบาอาจารย์เจ้ากูสงฆ์ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง ตัวงามดังทอง ปากเหม็นนักหนา หนอนเต็มปาก บ่อนกินปาก เจาะกินหน้าตา เพราะได้รักษาศีลเมื่อก่อน จึงมีตัวงามปากเหม็นหนอน บ่อนกินปาก เพราะได้ติเตียนยุยงสงฆ์ให้ผิดกัน

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิง (หรือชาย) มีตนเหม็นนักหนา แมลงวันตอมอยู่ทั่ว เจาะกินตน ผอมนักหนา หาเนื้อมิได้เลย เอ็นหนังพอกกระดูกอยู่ อดอยากนักหนา กินเนื้อลูกตนเอง เพราะเมื่อเป็นคนอยู่หลอกให้ยาแท่งแก่หญิงมีครรภ์ และสบถว่า ถ้าให้ยาลูกตกก็ให้เป็นเปรตเหมือนอย่างนั้น

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิง (หรือชาย) อดอยากนักหนา เห็นขำน้ำหีบมาก ก็เบื่อก่อนอาจรมเป็นเลือดเป็นหนอง เห็นผ้าเอามาห่มก็กลายเป็นแผ่นเหล็กแดงไหม้ ทั้งตัว เพราะเมื่ออยู่เป็นคน ซึ่งเคียดด่าทอสามี (หรือภรรยา) ผู้บริจาคนาน ให้ไปกิน ขำน้ำที่กลายเป็นอาจรมเลือดหนอง ให้ใช้ผ้าฝ่อนที่กลายเป็นเหล็กแดง

จำพวกหนึ่ง ตนใหญ่สูงเพียงลำตาล ผมหยาบตัวเหม็น อดอยากไม่มี ข้าวสัก เมล็ดน้ำสั๊กหยาดเข้าท้อง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนตรชนันท์ ไม่มักทำบุญทาน ทั้งห้าม ปรามผู้อื่นมิให้ทำ

จำพวกหนึ่ง สองมือกอบเอาข้าวสับลุกเป็นไฟมาใส่บนหัวตัวเอง เพราะเมื่อ กำเนิดก่อน เอาข้าวสับปนข้าวดีไปลงขาย

จำพวกหนึ่ง เอาค้อนเหล็กแดงตีหัวตนเอง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนได้ตีศีรษะ พ่อแม่ด้วยมือไม้หรือด้วยเชือก

จำพวกหนึ่ง อดอยาก ครั้นกินขำน้ำที่เห็นว่ามิรสอร่อย ก็กลายเป็นอาจรม เน่าเป็นหนอนเหม็น เพราะเหตุที่เมื่อกำเนิดก่อนได้สบถให้เป็นอย่างนั้น เพื่อพรางว่าไม่มี ขำน้ำที่จะบริจาคน

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิงมีเล็บมือใหญ่ยาวและคมดั่งมีดคมกริบ ขูดเนื้อหนัง ของตัวเองกิน เพราะลักเนื้อของผู้อื่นแล้วปฏิบัติเสธด้วยสบถให้ไปเป็นอย่างนั้น

จำพวกหนึ่ง กลางวันถูกยิงแทงตีตำ มีสุนัขใหญ่ไล่ขบกัดกินเนื้อ กลางคืนเป็น
เทพดาเสวยทิพย์สมบัติ เพราะเมื่อกำเนิดก่อนกลางวันเข้าป่าล่าเนื้อ กลางคืนจำศีล

จำพวกหนึ่ง มีวิมานตั้งเทพดา แต่อดอยากนักหนา เอามือคมกริบ ชูดเนื้อ
หนังของตนออกมากิน เพราะเมื่อกำเนิดก่อน เป็นนายเมืองบังคับความราษฎร
มักกินสินจ้าง ที่ชอบว่าผิด ที่ผิดว่าชอบ จึงสนองให้ชูดเนื้อหนังของตน กินแต่เพราะ
ได้จำศีลจึงมีวิมานอยู่

จำพวกหนึ่ง กินเสลดอาเจียนน้ำลายเหงื่อโคล น้ำเน่าน้ำหนองและของเหม็น
อื่น ๆ เพราะเมื่อกำเนิดก่อนให้ของเดนของเสียแก่พระสงฆ์ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง กินน้ำหนองและซากสุนัขเนา เพราะเหตุที่เมื่อชาติก่อนนำเนื้อ
ต้องห้ามมาอำพรางให้พระสงฆ์ฉัน

จำพวกหนึ่ง เปลวไฟพุ่งออกแต่อก ลิ้นปากลามไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่อชาติก่อน
ได้ด่าสบประมาทกล่าวมุสาวาทต่อพระสงฆ์และผู้เฒ่าผู้แก่ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง อยากร้ำดั่งใจจะขาด เห็นน้ำใสเอามือกอบมากิน น้ำก็กลายเป็น
ไฟไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่อชาติก่อน ข่มเหงคนเข็ญใจไม่มีกรุณาปรานี เห็นของท่าน
ก็ใคร่จะได้เห็นสินท่านก็ใคร่จะเบียดบังเอาใส่ความผิดท่าน

จำพวกหนึ่ง มีตัวเปื่อยเน่า ผอม หลังขด มือเน่า เท้าเปื่อย เอาไฟมาคลอกตัวเอง
กลิ้งอยู่ดั่งขอนไม้ เพราะเมื่อชาติก่อน คลอกเผาป่า (ทำลายป่า ทำลายสัตว์ป่า)

จำพวกหนึ่ง มีตนใหญ่เท่าภูเขา มีเส้นขนรียวเสียบแหลม เล็บตีนเล็บมือใหญ่
คมกริบดั่งมีดหอกดาบ เล็บและขนกระทบกันดังลั่น ลูกเป็นไฟไหม้ทั้งตัว บาดตัว
ดั่งขวานผ่าผ่า เพราะเมื่อชาติก่อน เป็นนายเมืองแต่งความมิชอบธรรม เห็นแก่
สินจ้าง ไม่เป็นกลาง ที่ชอบว่าผิด ที่ผิดว่าชอบ

เปรตจำพวกต่าง ๆ ในไตรภูมิพระร่วง ดูรายชื่อคัมภีร์ที่ค้นมาเรียบเรียงก็
เห็นได้ว่า เก็บจากคัมภีร์สายเถรวาท หรือพระพุทธศาสนานิกายสายใต้ แสดงลักษณะ
ทรมานต่าง ๆ และแสดงกรรมที่กระทำในชาติก่อนด้วย แต่ของบางจำพวกดูก็ไม่ค่อย

เหมาะสม พระอาจารย์น่าจะเก็บเปรตมาจากที่ต่าง ๆ และแสดงกรรมกำกับไว้ แต่ก็
มีลักษณะเป็นเปรตมากกว่าเปรตทางสายธิเบต เพราะทางนิกายสายไต้หวันมีลักษณะ
ตรงกันอยู่อย่างหนึ่งว่า ทนทุกข์ทรมานด้วยตนเอง ตนเองเป็นผู้หิวกระหาย ถูกไฟไหม้
ถูกสัตว์บ่อนกัดกิน เป็นต้น มิได้เที่ยวไป ทำร้ายใคร ส่วนเปรตทางนิกายสายเหนือ
มีลักษณะเป็น *ปีศาจ* หรือ *ผีที่เที่ยวไป* ทำร้ายคนหรือสัตว์ดิรัจฉานอื่น ๆ ด้วย
แต่ทั้ง ๒ สายก็มีลักษณะตรงกันอยู่ข้อหนึ่งว่า เปรตต่างจากสัตว์นรก นรกนั้นเป็น
สถานทรมานที่มีอยู่ส่วนหนึ่ง เทียบอย่างคูกตะราง สัตว์นกรวมอยู่ในคุกนรกนั้น
ส่วนเปรตอยู่ในที่ต่าง ๆ บนโลก เป็นที่จำกัดบ้าง ไม่จำกัดบ้าง เป็นพวกมีร่างกาย
พิกลพิการอดอยากยากแค้น ทนทุกข์ทรมานในลักษณะต่าง ๆ เทียบด้วยคนอดอยาก
ยากแค้นไม่สมประกอบ พิกลพิการ มีที่อยู่เป็นหลักเป็นแหล่งในที่ต่าง ๆ หรือ
เที่ยวเร่ร่อนไป ไม่มีที่อยู่ เป็นหลักแหล่ง

การทำบุญอุทิศกุศลให้

เรื่อง *ผีบุพพบิดร* และวิธีทำทักษิณาคือทำบุญอุทิศให้ ได้มีแสดงไว้แล้วในลัทธิ
พราหมณ์ ก่อนแต่พระพุทธศาสนาได้มาบังเกิดขึ้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว คิดดูถึงจิตใจ
ของคนที่เป็นญาติกัน เมื่อเชื่อว่าญาติที่ตายไปแล้วของตนไปเกิดตกทุกข์ได้ยาก
ก็ย่อมจะมีความสงสารและคิดช่วย ด้วยประกอบพิธีตามที่เชื่อถือ จึงเกิดพิธี "*ศราทธพรต*"
(วัตรวิธีตามที่เชื่อ) ขึ้น เมื่อพระพุทธศาสนาได้บังเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดง
บุพพเปตพลีในพระพุทธศาสนา แต่ในชั้นหลังได้แยกออกเป็น ๒ สาย คือมหายาน
และเถรวาท ฝ่ายเถรวาทได้นับถือพระพุทธรูปพระพุทธรูปพระเถระทั้งหลายมีพระมหากัสสปะ
เป็นประธานได้ทำสังคายนาไว้ (ครั้งที่ ๑) และ ได้รักษาสืบต่อมา จนถึงได้จาริกเป็น
ตัวอักษรในลังกา การแสดงพระพุทธศาสนาของสายนี้ ตลอดจนการอ้างว่าพระพุทธเจ้า
ตรัสอย่างนั้นตรัสอย่างนี้ ก็อ้างจากพระไตรปิฎกซึ่งได้จดจารึกตั้งแต่นั้น และ
คัดลอกสืบกันมา ส่วนฝ่ายมหายาน ได้มีแสดงผิดแผกออกไป ดังเช่นเปรตประเภท
ต่าง ๆ ที่อ้างมาแล้ว แม่วิธีช่วยก็เช่นเดียวกัน ดังในหนังสือเล่มหนึ่ง ได้กล่าวถึงเรื่อง
พระโมคคัลลานะไปช่วยมารดาที่มีความว่า

สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ใกล้กรุงสวตถิ ครั้งนั้น พระโมคคัลลานะซึ่งเป็นพระอัครสาวกเบื้องขวา (ได้ทราบข่าวทางจีนถือเบื่องซ้ายเป็นสำคัญ เบื่องขวาเป็นรอง ทางริเบตจะถือเช่นเดียวกันกระมัง) ได้คิดจะช่วยมารดาบิดาผู้ละไปแล้ว จึงตรวจดูไปทั่วโลกว่าท่านทั้ง ๒ นั้นไปอยู่ที่ไหน ก็ได้เห็นมารดาไปเกิดอยู่ในเขตโลก ไม่มีความสุขปราศจากอาหารและน้ำดื่ม มีร่างกายผ่ายผอมเหลือง แต่หนังหุ้มกระดูก มีความสงสารเป็นอย่างยิ่ง จึงได้ไปหามารดา ได้ยื่นบาตรที่เต็มไปด้วยข้าวให้มารดาของท่านรับบาตรมาถือไว้ในมือซ้าย พยายามที่จะหยิบข้าวเปิบเข้าปากด้วยมือขวา แต่ก่อนที่จะถึงริมฝีปากข้าวก็กลายเป็นเถ้าถ่านไฟ นางไม่อาจที่จะบริโภคได้ เมื่อได้เห็นเช่นนี้ พระโมคคัลลานะก็มีความสังเวชสลดใจ ได้กลับไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ ที่ประทับ กราบทูลเรื่องที่เกิดขึ้นและรอฟังคำสั่งสอนของพระองค์ พระบรมครูได้ตรัสว่า บาปที่ผูกมัดมารดาของพระโมคคัลลานะไปสู่ฐานะที่ไม่เป็นสุขนี้เป็นบาปหนัก พระโมคคัลลานะหรือใครในโลก หรือเทวโลกทั้งหมด ไม่อาจจะช่วยให้หลุดพ้นได้ด้วยลำพังกำลังของตนเอง แต่ความหลุดพ้นอาจจะมีได้โดยสงฆ์คือภิกษุในสิบทิศมาประชุมกัน ด้วยกำลังทางจิตใจของสงฆ์ดังกล่าว ความหลุดพ้นจึงอาจมีได้ จึงทรงแนะนำวิธี จะช่วยให้พ้นจากความทุกข์นี้ และความทุกข์ที่คล้ายกันทั้งหมด คือในวันที่ ๑๕ ของเดือนที่ ๗ ภิกษุในสิบทิศมาประชุมรวมกันแล้ว ก็พึงถวายทานเพื่อที่จะช่วยบุพชนด้วยวิธีนี้ บุพชนทั้งหลายจะหลุดพ้นจากความทุกข์ และเกิดขึ้นทันทีในภูมิที่มีสุขในสวรรค์ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนคำที่จะสวดในขณะที่มีการถวายทาน ซึ่งจะช่วยให้บังเกิดคุณอย่างแน่นอน พระโมคคัลลานะมีความชื่นชมยินดี และด้วยวิธีที่ทรงสอนนี้ ก็ได้ช่วยมารดาให้พ้นจากความทุกข์ได้

อีกเรื่องหนึ่ง เล่าถึงพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดนางพญาเปรต มีความว่า

นางพญาเปรตมีนามว่า หวริติ ปากเป็นไฟ มีลูกถึง ๕๐๐ นางเที่ยวจับเด็กที่มีชีวิตมาเลี้ยงพวกลูกของนาง พระพุทธเจ้าผู้ทรงพระมหากรุณาได้เสด็จ มายังที่พำนักของนาง ได้ทรงช้อนบุตรคนเล็กสุดที่รักของนางชื่อ ปิงคละ ไว้ในบาตรของพระองค์ เมื่อนางกลับมาไม่พบบุตรก็มีความเศร้าโศก และได้ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงช่วยติดตามนำกลับมา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงให้นางทราบว่า ปิงคละของนางอยู่ในบาตรของพระองค์ นางและพวกบริวารได้ช่วยกันพยายามที่จะนำปิงคละออกมาจากบาตร

แต่ไม่สำเร็จ จึงได้ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงช่วยอีก พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า นางเทียวกินเด็กที่เป็นบุตรของมนุษย์ ซึ่งมีบุตรกันคนละ ๒-๓ คนเท่านั้น ส่วนนางสิมิลูกถึง ๕๐๐ คน ถึงอย่างนั้นก็ยังเศร้าโศก เพราะเสียลูกไปเพียงคนเดียว นางพญาเปรตกราบทูลว่า บุตรคนนี้เป็นสุดที่รักและได้ถวายปฎิญาว่า จักไม่กินเด็กมนุษย์อีกต่อไป พระพุทธเจ้าได้ทรงคืนปิงคละให้แก่ นางได้ถึงสรวง ๓ และสมาทานศีล ๕ เรื่องนี้อ้างว่ามีใน *รัตนกฏสูตร* และทางลัทธิลามะได้กล่าวต่อไปว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงสัญญาว่า ในอนาคต ภิกษุในพระพุทธศาสนาทั้งหมดจักให้ข้าวประจำวันกำมือหนึ่ง ๆ แก่ นาง^{๔๙}

ทั้ง ๒ เรื่องนี้ เล่าแทรกเข้ามาเพื่อให้เป็นเรื่องแปลกหู เรื่องแรกก็พอเป็นเรื่องเปรตได้ ส่วนเรื่องหลังเป็นเรื่องยักษ์นิมากกว่า แต่วิธีช่วยในเรื่องที่ ๑ และตามทีลัทธิลามะเพิ่มเติมไว้ทำเรื่องที่ ๒ ก็มีเค้าเป็นพิธีทักษิณา แต่ก็ไม่ตรงกับวิธีบำเพ็ญทักษิณาตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนที่ว่าด้วยพรรษาที่ ๒-๓

ภูมิลูกราย

อบายภูมิลูกรายประเภทหนึ่ง คือ *อสุรกาย* แปลว่า *หม้อสุระ* หรือ *กายที่มีไข่ของสุระ* คำว่า *อสุระ* หรือ *อสุร* ไทยเรามักเข้าใจว่า ได้แก่พวกยักษ์ตามเรื่องรามเกียรติ์หรือในเรื่องอื่น ซึ่งมีลักษณะดุร้ายกินคน และไม่ใช่นกค่างที่เรียกว่า *อมมนุษย์* แต่ตามฎีกาอภิธรรม^{๕๐} อมนุษย์ท่านอธิบายว่า อสุระมี ๒ จำพวก คือ อสุรเปรตและอสุระที่เป็นข้าศึกของเทพ และท่านแปลคำว่าอสุระไว้ ๒ อย่าง คือมีไข่สุระอันหมายถึงเทพ ได้แก่ไม้ไข่เทพ คำว่า *สุระ* ท่านแปลว่า *เล่น* หมายถึงเสวยสุข พวกเทวดาเสวยสุขด้วยทิพยสมบัติ จึงเรียกว่า *สุระ* อสุระมี ภาวะตรงกันข้าม คือเสวยทุกข์เท่ากับเป็นเปรตชนิดหนึ่ง จึงเรียกว่า *อสุรเปรต* อีกจำพวกหนึ่ง ไม่ได้หมายถึงอสุระที่เสวยทุกข์อย่างนั้น แต่หมายถึงจำพวกที่เป็นข้าศึกของเทพเดิมเกิดอยู่ในชั้นดาวดึงส์

^{๔๙} Lamaism, pp. 98-9.

^{๕๐} อภิ. ฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ น. ๒๓๙.

เมื่อพวกเขาเกิดขึ้นก็ถูกกำจัดตกสมุทรลงไป ต้องตั้งถิ่นฐานอยู่ใหม่ในที่ต่ำต้อย ได้ทำสงครามกับพวกเขาหลายครั้ง ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ จำพวกนี้มีถิ่นฐานที่อยู่ เสวยทิพยสมบัติเหมือนกัน แต่ต้อยกว่าพวกเขาและไม่ยอมเป็นบริษัทรบราของพวกเขา จึงเรียกว่าอสุระเหมือนกัน แปลว่า มิใช่สุระหรือเทพมีความหมายว่ามีใช้พวกเขาเท่านั้น ในอบายภูมินี้ท่านแสดงว่า หมายถึงพวกอสุระปรตจำพวกเดียว น่าจะมุ่งให้มีความหมายเฉพาะดังกล่าว จึงไม่เรียกว่าอสุระเฉย ๆ แต่เรียกว่า อสุรกาย อาจแปลว่า มีกายไม่เหมือนอย่างสุระหรือเทพ หมายถึง พวกผียักษ์เลว ๆ ที่หลอกคนเข้า (สิง) คนก็ได้

ในไตรภูมิพระร่วง^{๕๑} กล่าวว่า อสุรกายมี ๒ คือ กาลกัญชกาสุรกาย และ ทิพอสุรกาย ประเภทแรก บางจำพวกมีตัวผอมนักหนาดังไปไม้แห้ง ไม่มีเนื้อเลือดเลย มีลักษณะพิกลพิการมากมาย ไม่มีความสุข ยากเย็นเข็ญใจนักหนา บางจำพวกมีรูปร่างต่าง ๆ กัน แต่ก็พิกลพิการต่าง ๆ กัน จำพวกนี้ก็ดูจะตรงกับอสุระปรตที่นับเข้าในอบายภูมิดังกล่าวแล้ว ส่วนพวกทิพอสุรกาย ในไตรภูมิพระร่วงพรรณนาไว้มากตลอดจนถึงพวกที่เป็นข้าศึกของเทพ

รวมอบายภูมิ ๔ คือ ๑. นริยะะ (นรก) ๒. ตีร์จฉานโยนิ (กำเนิดตีร์จฉาน) ๓. ปิตติวิสยะ (แดนปรต) ๔. อสุรกาย (กายอสุระ) เป็นทุคติ (คติที่ชั่วเลว) อุกุศลกรรมทำให้เกิดในทุคติเหล่านี้ กำเนิดตีร์จฉานเห็นกันอยู่ด้วยตา ส่วนอีก ๓ ภูมิ จะมีจริงหรือไม่เพียงไร ในพระพุทธศาสนาชั้นบาลีโดยมากแสดงแต่ชื่อ ในชั้นนอรรถกาลลงไปมีแสดงโดยละเอียด อาจอธิบายตามความเชื่อเก่า (ของพราหมณ์) หรืออาจปรับปรุงขึ้นให้มีความกลมกลืนกับแนวพระพุทธศาสนา แต่บางเรื่องยังอธิบายมากไป ก็ยังทำให้ไม่น่าเชื่อ สู้คงไว้แต่ชื่อหรือมีคำอธิบายย่อ ๆ ให้มีความกว้างไม่ได้ เพราะชื่ออบายภูมิเหล่านี้ล้วนสองคติที่ไม่ดีทั้งนั้น ทั้งคำและความ จึงอาจสรุปได้ว่า ทางพระพุทธศาสนาแสดงอบายภูมิ ๔ ว่าเป็นผลของอกุศลกรรม ดังที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่าง ๆ ใช้ชื่อเก่าซึ่งคนเข้าใจกันอยู่แล้วในความหมายรวม ๆ ว่าเป็นคติที่ไม่ดี แต่โดยมากมิได้รับรองอธิบายเก่า ๆ ของชื่อเหล่านั้น เลือกรับรองหรืออธิบายใหม่ตามหลัก

^{๕๑} ไตรภูมิ. น. ๓๔-๗.

พระพุทธศาสนา หรืออ้างแต่ชื่อขึ้นมาปล่อยให้คำและความของชื่อนั้น ๆ อธิบายตัวเอง เพราะคนก็เข้าใจได้ทันทีแล้วว่าไม่ดี ยิ่งอธิบายก็ยิ่งเข้าใจช้า หรือไม่เข้าใจ เพราะพระพุทธศาสนามุ่งอธิบายปฏิบัติธรรมแก่คนฟังในปัจจุบัน อ้างถึงอบายภูมิก็เพื่อให้คนละกรรมชั่วในเวลาเดียวกัน การละกรรมชั่วจึงเป็นข้อสำคัญ ไม่ต้องเสียเวลาเถียงกันว่านรกมีจริงหรือไม่จริง นึกดูว่าความชั่วในตนมีจริงหรือไม่จริงดีกว่า ถ้าพบว่ามีจริงก็ควรเข้าใจว่านี่แหละ อบายภูมิ และพยายามละเสียไม่ทำอีกต่อไป

มนุษย์ภูมิ

จะกล่าวถึงมนุษย์ภูมิต่อไป ตามความคิดเก่าแก่ จักรวาลคือโลกนี้มีเขาสิเนรุ เป็นแกนกลาง มีภูเขาล้อมรอบเป็น ๗ ชั้น เรียกว่า สัตตปริภังขบรรพต มีมหาสมุทรคั่นในระหว่าง ๗ มหาสมุทร เรียกว่า สีทันดร มหาสมุทรทั้ง ๗ ถัดออกไปก็มีมหาสมุทรโดยรอบ มีทวีปใหญ่ทั้ง ๔ อยู่ใน ๔ ทิศ แต่ละทวีปใหญ่มีทวีปเล็กเป็นบริวารอีกเป็นจำนวนมาก ดูเหมือนอย่างมีการวางแผนผังไว้อย่างเป็นระเบียบ อบายภูมิทั้ง ๔ อยู่ภายใต้โลกนี้เองบ้าง อยู่บนพื้นโลกบ้าง (เว้นแต่โลกันตริกนรกซึ่งอยู่ระหว่างจักรวาล แต่ก็มักกล่าวว่าสัตว์นรกจำพวกนี้เกาะขอบจักรวาลอยู่ก็มี) อบายภูมิจำพวกเปรตและอสุรกาย แม้จะอาศัยอยู่บนพื้นโลกแต่ก็เป็น *อทิสสมานกาย* แปลว่า *มีกายไม่ปรากฏแก่ตามนุษย์* ส่วนจำพวกสัตว์ดิรัจฉานนานาชนิดเห็นกันอยู่โดยทั่วไปแล้ว พวกมนุษย์นั้นอาศัยอยู่ในทวีปทั้ง ๔ และทวีปเล็กทั้งหลาย แต่ที่เห็นกันแน่นอน คือชาวชมพูทวีป ซึ่งเป็นต้นตำราภูมิศาสตร์โลกตั้งกล่าวเอง ส่วนมนุษย์ในทวีปอื่นน่าจะเป็นมนุษย์ในความนึกคิดหรือญาณปัญญาของผู้เป็นต้นตำรา จะเห็นได้ชัดตั้งแต่พรรณนาถึงในอุตรกฐทวีป เรื่องจักรวาลโลกนี้ได้กล่าวมาแล้วตลอดถึงกำเนิดมนุษย์ตามความคิดเก่าแก่ ซึ่งติดเข้ามาใน *อัคคัญญสูตร*^{๕๒} ในพระพุทธศาสนา ฉะนั้น ในที่นี้จะกล่าวถึงป่าหิมพานต์ซึ่งเป็นป่าใหญ่ในชมพูทวีป เรียกว่า หิมวันตประเทศก็มีคนไทยเราคู่กันต่อคำนี้มาเป็นเวลาช้านาน ใน *เวสสันดรชาดก* หรือ *มหาชาติ* ได้มีกล่าวถึงใน ๒ กัณฑ์ คือกัณฑ์หิมพานต์และกัณฑ์วนปเวส

^{๕๒} ที. ปาฎิ. ๑๑/๘๗/๕๑-๗๒.

ป่าหิมพานต์

ป่าหิมพานต์ตั้งอยู่ในชมพูทวีป คือในด้านเหนือของอินเดีย มีภูเขาใหญ่ที่มีชื่อเสียงชื่อว่า หิมวันตบรรพต แปลว่า ภูเขาหิมะ จะตรงกับชื่อที่เรียกในบัดนี้ว่า ภูเขาหิมาลัย ในอรรถกถา^{๕๓} พรรณนาไว้ว่า ชมพูทวีปนี้เป็นมหาสมุทร ๔ ส่วน เป็นแผ่นดินมนุษย์อยู่ ๓ ส่วน เป็นป่าหิมพานต์หรือบริเวณหิมวันตบรรพต ๓ ส่วน รวมเป็น ๑๐ ส่วน ในเขตหิมวันต์นั้นมีสระใหญ่ ๗ คือ ๑. อโนตตตะ (อนินดาต) ๒. กัณฐมุนทะ ๓. รกกาพะ ๔. ฉัททันตะ ๕. กุณณะ ๖. มันทากินี ๗. สีหปปาตตะ สระอนินดาตมีภูเขาทั้ง ๕ แวดล้อม คือ ๑. สุทัสสนกภู ๒. จิตตกภู ๓. กภาพกภู ๔. คันธมาทกภู ๕. เกลาสกภู

สุทัสสนกภู ล้วนแล้วไปด้วยทอง โค้งเป็นวงภายในมีสัณฐานเหมือนปากกา ยื่นออกไปคลุมสระอนินดาต จิตตกภู ล้วนแล้วไปด้วยสรรพรัตนะ กภาพกภู ล้วนแล้วไปด้วยหินเขี้ยวตั่งดอกอัญชัน คันธมาทกภู ล้วนแล้วไปด้วยสาธุ ภายในมีสี่ตั่งถั่ว (สาธุ แปลว่า ที่มี, พื้นเสมอ บางแห่งให้คำแปลว่า ป่าไม้ สำหรับในที่นี้บางท่านแปลว่า มสารคัลละ แก้วลาย) อบอวลไปด้วยกลิ่นทั้ง ๑๐ คือกลิ่นราก กลิ่นแก่น กลิ่นกระพี้ กลิ่นใบ กลิ่นเปลือก กลิ่นกะเทาะเปลือก กลิ่นรส กลิ่นดอก กลิ่นผล และกลิ่นลำต้น หนาแน่นไปด้วยไอศถนान์ปการ เกลาสกภู ล้วนแล้วไปด้วยเงิน เมื่อฝนตกเป็นแม่น้ำ ไหลรวมเข้าไปสู่สระอนินดาต และเพราะภูเขาเหล่านี้แวดล้อมชะงอกเงยอยู่โดยรอบ แสงจันทร์และแสงอาทิตย์ไม่ส่องลงไปต้องสระอนินดาตโดยตรง จึงเกิดชื่อว่า อโนตตตะ (ไม่ถูกแสงส่องให้ร้อน)

สระอนินดาตนี้มีทำสำหรับล้างอาบของพระพุทธะ พระปัจเจกพุทธะ และผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย และมีทำสำหรับลงเล่นน้ำของพวกเทพและยักษ์เป็นต้น และที่ด้านข้างทั้ง ๔ ด้าน มีมุขคือปากของแม่น้ำ ๔ สายไหลออกไป ชื่อว่า สีหมุข (ปากสีหะ) หัตถิมุข (ปากช้าง) อัสสมุข (ปากม้า) อุกสมุข (ปากโคผู้)

^{๕๓} มโน. ปุ. ๓/๒๗๓-๖.

ที่ฝั่งแม่น้ำไหลออกทางสีหมุข มีสีหะอาศัยอยู่มากกว่าสัตว์อื่น ที่ฝั่งแม่น้ำที่ไหลออกทางหัดถิมุข อัสสมุข และอุสมุข ก็มีช้าง ม้า และโคอาศัยอยู่มากกว่าสัตว์อื่น แม่น้ำที่ไหลออกทางทิศตะวันออก ไหลผ่านป่าหิมพานต์ด้านทิศตะวันออก และทิศเหนือไปสู่มหาสมุทร ไม่ผ่านถิ่นมนุษย์ แม่น้ำที่ไหลออกทางทิศตะวันตก และทิศเหนือไหลผ่านป่าหิมพานต์ด้านทิศตะวันตกและทิศเหนือไปสู่มหาสมุทร ไม่ผ่านถิ่นมนุษย์ เช่นเดียวกัน

ส่วนแม่น้ำที่ไหลออกทางด้านทิศใต้ (อินเดียอยู่ทางใต้) ไหลเวียนขวาสระอนินดาต (แม่น้ำที่กล่าวมาแล้วก็ว่าไหลเวียนขวาสระอนินดาตก่อนเหมือนกัน แต่เฉพาะแม่น้ำสายนี้เรียกชื่อตอนนี่ว่า *อวัตตคงคา* แปลว่า *คงคาเวียน*) แล้วไหลไปตามหลังแผ่นดินตรงไปทางทิศเหนือ (ตอนนีเรียกว่า *กัณหคงคา* แปลว่า *คงคาดำ*) จนไปกระทบภูเขาพุ่งเป็นท่อน้ำขึ้นไปบนอากาศ (ตอนนีเรียกว่า *อากาศคงคา* แปลว่า *คงคาในอากาศ*) แล้วตกลงไปในอ่างหินชื่อว่า *ติยัคคพะ* เกิดเป็นสระใหญ่ (ตอนนีเรียกว่า *ติยัคคพโบกขรณี*) น้ำพังผั่งของสระโบกขรณีนั้นเซาะหินลึกเข้าไป (ตอนนีเรียกว่า *พหลคงคา* แปลว่า *คงคาหนา*) แล้วเซาะดินเป็นอุโมงค์ต่อไป (ตอนนีเรียกว่า *อุโมงค์คงคา* แปลว่า *คงคาในอุโมงค์* คือ *แม่น้ำไหลใต้ดิน*) จนไปกระทบภูเขาขวาง (ดิรัจฉานบรรพต) ชื่อว่า *วิชณะ* จึงแยกออกเป็น *ปัญจธารา* คือ *ธารน้ำ ๕ สาย* เช่นกับนิ้วมือ ๕ นิ้ว *ปัญจธารา* เหล่านี้ไหลไปยังแดนมนุษย์เป็น *แม่น้ำ ๕ สาย* คือ *คงคา ยมุนา อจิรวดี สรรภู มหี* ในชมพูทวีปหรืออินเดียในปัจจุบัน

ใน *ไตรภูมิพระร่วง*^{๕๔} เก็บเรื่องป่าหิมพานต์จากหนังสือต่าง ๆ มารวมไว้ จนดูเป็นป่าที่สลับซับซ้อนยิ่งนัก จะเลือกนำมากล่าวโดยสรุปดังต่อไปนี้ เขาหิมพานต์สูงใหญ่มากมาย มียอดมาก ดังที่กล่าวไว้ว่า สูง ๕๐๐ โยชน์ ใหญ่ ๓,๐๐๐ โยชน์ มียอด ๘๔,๐๐๐ ยอด ที่เชิงเขาหิมพานต์นั้นมีไม้หว่า (ชมพู) ใหญ่ ที่ฝั่งน้ำสีทานที่เป็นที่เกิดทองคำ อันเรียกว่า ทองชมพูท (ไทยเราเรียก ชมพูท ในที่อื่นกล่าวว่าบ่อทองเกิดขึ้นในที่ผลหว่าดกที่ฝั่งทั้ง ๒ ของแม่น้ำทั้งหลายที่ไหลผ่านต้นหว่าใหญ่ไป

^{๕๔} ไตรภูมิ. น. ๑๓๓-๔.

จึงเรียกชื่อว่า *ชมพูท* แปลว่า *เกิดที่ฝั่งแม่น้ำต้นหว่า*) ต่อจากป่าไม้หว่านั้นไปเป็น ป่ามะขามป้อม ถัดไปก็มีแม่น้ำ ๗ มีป่าไม้หว่า แล้วจึงถึงป่าไม้নারิผล (ออกผลมี รูปเหมือนนารีอายุ ๑๖ ปี) เรื่อยไปทางตะวันออก จนถึงมหาสมุทร ส่วนทางตะวันตก ไปถึงแม่น้ำใหญ่ ๗ นั้น ถัดไปเป็นป่ามีชื่อทั้ง ๖ เป็นที่อยู่ของพวกนักกรรม ถัดป่านั้น ไปยังมีป่าไม้มะขวิด

ในไตรภูมิพระร่วง ได้พรรณนาถึงแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๗ คือสระทั้ง ๗ มีสระอินดาด เป็นต้น ได้พรรณนาถึงภูเขา ๕ ลูกที่ล้อมรอบสระอินดาด *เขาคันธมาทน์* มีถ้ำเป็นที่อยู่ของพระปัจเจกโพธิ์ เวลากลางวันคืนดับมีแสงดังถ่านเพลิง เมื่อเดือนเพ็ญ ยิ่งสว่างดังไฟไหม้ป่า ริมนอกสระทั้ง ๗ มีบัวนานาชนิด ถัดไปมีป่าข้าวสาลีขาว ข้าวสาลีแดง ถัดไปมีป่าแดงชะแล ปานาเด้า ป่าแดงมิง ป่าอ้อย ป่ากล้วย ป่าขนุน ป่ามะม่วง ป่ามะขวิด โดยลำดับ *สระฉัททันตะ* ก็มีภูเขาล้อมรอบ ๗ ล้วนแล้วด้วย ทองแก้วหินเขี้ยวตั้งดอกอัญชัน ผลึกรัตนะ ซาติหิงคุ แก้วมรกต ตระกูลช้างฉัททันต์ เกิดอยู่ในที่นั้น ริมนอกสระฉัททันต์นั้น มีป่าผักตบ ป่าบัวนานาชนิด ป่าจกกลณี และป่าบัวชนิดอื่น ๆ รอบนอกก็เป็น ผักตบอีก มีข้าวสาลี มีหมูไม้ใหญ่ มีป่าถั่ว ป่าผักแพงแดงเต้า ป่าอ้อย ป่ากล้วย ป่าไม้รัง ป่าไม้ขนุน ป่ามะขาม ป่ามะขวิด ป่าไม้หลายพันธุ์หลายเหล่า มีภูเขา ๗ ล้อมรอบเป็นชั้นสอง ใน *เขาไกรลาส* (เกลาส) มีเมืองกนิกรกนิหรี เขา *จิตรภูมิ* มีคูหาทอง เป็นที่อยู่ของสุวรรณหงส์ทั้งหลาย

ในหนังสืออื่น ๆ พรรณนาถึงสัตว์วิเศษในป่าหิมพานต์อีกหลายชนิด ภาพป่าหิมพานต์ประกอบด้วยภูเขาและต้นไม้ นักสิทธิ์ วิทยาธร และสัตว์ต่าง ๆ *มีเขียนไว้ในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม* เป็นจิตรกรรมที่น่าดู แสดงความคิดและศิลป์อันวิจิตร

ใน *เวสสันดรชาดก*^{๕๕} แสดงระยะทางเสด็จของพระเวสสันดรจากนครเชตุคร แห่งรัฐสีพีดังต่อไปนี้ จากนครเชตุครถึงภูเขาสุวรรณคีรีตาละ ๕ โยชน์ จากภูเขานั้นถึงแม่น้ำโกนติมารา ๕ โยชน์ จากแม่น้ำนั้นถึงภูเขาอัญชานาคีรี ๕ โยชน์ จากภูเขา

^{๕๕} ชาตก. ๑๐/๓๗๐.

นั่นถึงหมู่บ้านพราหมณ์ตฤณณวิถนาทิตถ์ ๕ โยชน์ จากหมู่บ้านพราหมณ์นั้นถึงมา
 ดุลนครในรัฐเจตะ ๑๐ โยชน์ รวมระยะทางจากกรุงเซตุรถึงรัฐนั้นเป็น ๓๐ โยชน์
 พระยาเจตราชทั้งหลายเสด็จไปส่งพระเวสสันดรจากมาดูลนครเป็น ระยะทาง ๑๕
 โยชน์ แล้วทรงบอกหนทางที่จะเสด็จต่อไปอีก ๑๕ โยชน์ ผ่านที่ต่าง ๆ ดังต่อไปนี้
 เขาคันธมาทน์วิบูลบรรพต แม่น้ำเกตุมดี ไม่ไทรมีผลวิเศษ นาสิกบรรพต สระมุจลินท์
 (อยู่ทางทิศอีสานของภูเขานั้น) ป่าหมอกซึ่งเป็น ป่าชฎุ สระโบกขรณี เวียงเขาวงกต
 พระเวสสันดรได้ประทับอยู่ที่เวียงเขาวงกต นั้นแล

หิมวันตประเทศ หรือ ป่าหิมพานต์ อันเป็นที่ตั้งแห่งภูเขหิมวันต์หรือ หิมาลัย
 ปรากฏว่าเป็นถิ่นที่มนุษย์ได้ไปถึงมาแล้วตั้งแต่โบราณกาลเช่นที่กล่าว พระเวสสันดร
 ได้ไปบำเพ็ญพรตอยู่ที่เขาวงกต ระยะทางจากนครเซตุรแห่งรัฐสีพี ถึงเขาวงกตตาม
 ที่พรรณนาไว้ก็ไม่ไกลนัก แต่ที่พรรณนาถึงภูเขา ป่า แม่น้ำ ตลอด ถึงสิ่งสาราสัตว์
 ในหนังสือคัมภีร์ต่าง ๆ ดูก็ยังคงคล้ายนิยายอยู่มาก ทำให้คิดว่าผู้ที่เข้าไปท่องเที่ยวใน
 ป่าหิมพานต์น่าจะมิ่น้อยในคัมภีร์ต่าง ๆ เองก็ยังคงกล่าวว่า เป็นที่อยู่เฉพาะของผู้มีฤทธิ์
 ฉะนั้น คนธรรมดาสามัญก็คงไม่กล้าเข้าไปไกลนัก พระอาจารย์ผู้เขียนพระคัมภีร์ซึ่ง
 ส่วนมากอยู่ในลังกา ก็ย้งน่าจะไม่ได้ไปแม้แต่ในเขตใกล้ป่าหิมพานต์ จึงน่าจะเขียนขึ้น
 ตามที่เล่ากันมา ในบัดนี้ ได้มีนักสำรวจเข้าไปสำรวจกันมากขึ้น จนถึงได้พยายามขึ้น
 ไปจนถึงยอดเขาหิมาลัยที่สูงที่สุด ต้นของแม่น้ำ ๕ สายในอินเดียที่พรรณนา
 ไว้ก็อาจสำรวจได้ ในสมัยโบราณเป็นวิสัยของผู้มีฤทธิ์ เป็นถิ่นที่ลี้ลับน่าอัศจรรย์
 ในสมัยปัจจุบันเมื่อคนไปสำรวจได้ ก็กลายเป็นภูมิประเทศสามัญ ไม่อัศจรรย์อย่างไร
 เพียงแต่เป็นป่าใหญ่ มีภูเขาที่สูงมากปกคลุมไปด้วยหิมะ ยากที่จะสำรวจได้ทั่วถึง
 แต่เมื่อประสงค์จะสำรวจกันจริง ๆ ก็อาจสำรวจได้

เรื่องป่าหิมพานต์หรือภูเขหิมวันต์ เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาอย่างไร
 ตอบได้ว่า ไม่ได้เกี่ยวข้องกันโดยตรง ในธรรมบทมีคาถาพระพุทธภาษิตกล่าวถึง
 ภูเขหิมวันต์ เป็นเครื่องเปรียบเทียบทางธรรมเท่านั้น พระคาถานั้นแปลความเฉพาะที่
 ยกขึ้นเปรียบว่า สัตบุรุษคือคนดีทั้งหลาย ย่อมประกาศคือปรากฏในที่ไกล เหมือน
 หิมวันบรรพตฉะนั้น

เทวภูมิ

เมื่อได้กล่าวถึงมนุษย์ภูมิแล้ว จะได้เล่าถึง เทวภูมิ ต่อไป คำว่า เทวะ แปลว่า ผู้เล่น หมายถึง เล่นทิพย์กีฬาต่าง ๆ เป็นสุขเพลิดเพลินอยู่โดยไม่บกพร่อง อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า สว่าง ในอบายภูมิจำพวกสวรรค์นั้นมีความสุขอยู่ตลอดเวลา ส่วนอบายภูมิจำพวกอื่นมีความสุขอยู่ตลอดเวลา ก็มี ความสุขบ้างในบางครั้งก็มี แต่ก็ยังเป็นจำพวกที่ปราศจากความเจริญ เช่น สัตว์ดิรัจฉาน ถึงจะมีความสุขบ้าง ก็ยังเป็นอบาย ซึ่งแปลว่า ปราศจากความเจริญ ไม่มีจิตใจประกอบด้วยปัญญาที่จะทำความเจริญให้สูงขึ้นกว่าพื้นเพเดิมได้เลย เดิมเป็นอย่างไรรักเป็นอยำนั้น เช่น ไม่รู้จักสร้างบ้านเมืองและทำสิ่งต่าง ๆ ต่างจากมนุษย์ซึ่งมีจิตใจประกอบด้วยปัญญา ทำความเจริญต่าง ๆ ให้เกิดขึ้น แต่ในมนุษย์ภูมินี้มีทั้งสุขและทุกข์ปนกันไป จะเอาแต่เล่นเพลิดเพลินอย่างเดียวไม่ได้ และร่างกายมนุษย์ก็เป็นของหยาบปฏิกุล และเป็นของมีเด ไม่มีแสงสว่างในตัว เป็นภูมิที่อาจพิจารณาเห็นทุกข์ได้ง่าย เพราะมีอายุไม่ยืนยาวนัก ความแก่ความเจ็บของร่างกาย ตลอดถึงความตาย ปรากฏให้เห็นได้เร็ว ทั้งเป็นเจ้าปัญญาความคิดรู้ต่าง ๆ ท่านจึงแสดงว่าพระพุทธเจ้าเกิดในมนุษย์ภูมินี้เท่านั้น นับเป็นภูมิกลางของภูมิทั้งปวง ไม่ใช่เป็นทุกข์โดยส่วนเดียวอย่างภูมินรก ทั้งไม่ใช่เป็นสุขโดยส่วนเดียว เหมือนอย่างเทวภูมิ ซึ่งมีภาวะผิดกันอย่างตรงกันข้าม

กายของเทพ เรียกว่าเป็น กายทิพย์ เป็นกายสว่าง ละเอียด ไม่ปฏิกุล เกิดเป็น อุปปาติกะ ซึ่งแปลว่า ลอยเกิด คือผุดเกิดขึ้น มีตัวตนใหญ่โตทีเดียว แต่เป็น อทิสสมานกาย คือกายที่ไม่ปรากฏแก่ตาคน สัตว์นรกและเปรตอสุรกาย โดยมากก็เป็นจำพวกอุปปาติกะเหมือนกัน ในเทวภูมิบริบูรณ์ด้วยความสุข อายุก็ยืนยาว แก่เจ็บไม่ปรากฏ ตายก็ไม่ปรากฏซาก จึงเห็นทุกข์ได้ยาก ผู้ที่เกิดเป็นเทพมักเสวยความสุขเพลิดเพลินอยู่ตลอดเวลา แต่ก็มีแสดงไว้ว่า ได้เคยมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังธรรมในบางครั้งบางคราว มักจะมาเฝ้าในเวลากลางคืนดึก ๆ

เรื่อง เทวดา นี้ มีเล่าไว้ในที่ต่าง ๆ มากแห่งด้วยกัน มีที่อยู่และชั้นต่าง ๆ กันมาก น่าจะเก็บมาจากคติความเชื่อเก่าก่อน พระพุทธศาสนาเก็บมาเล่าโดยตรงบ้าง ดัดแปลงแก้ไขให้เข้าหลักเกณฑ์ในพระพุทธศาสนาบ้าง ดังเรื่องสวรรค์ ๖ ชั้นที่จะกล่าวต่อไป คือ ชั้นจาตุมหาราชิก ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามะ ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี

สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก

ก่อนที่จะกล่าวถึงสวรรค์ ๖ ชั้นนี้ น่าจะนึกถึงลักษณะของจักรวาล คือ โลกที่มีเขาสิเนรุเป็นแกนกลางมี *เขาสัตตบริภัณฑ์* คือเขาล้อมรอบ ๗ ชั้น ซึ่งมี *สีทันดรมหาสมุทร* คั่นอยู่ในระหว่าง ตั้งเป็นรูปร่างขึ้นไว้ก่อน ภูมิสวรรค์อยู่พื้นทวีปทั้งหลายซึ่งเป็นที่อยู่ของมนุษย์ เช่นชมพูทวีปซึ่งมีอินเดียเป็นศูนย์กลาง จึงอยู่พื้นป่าหิมพานต์ พันภูเขาหิมวันตหรือหิมालย์ พันมหาสมุทรแห่งทวีปทั้งปวง แล้วถึงภูเขา *สัตตบริภัณฑ์* ตั้งตั้งแต่ภูเขาสุทัสสนะ จนถึงภูเขาอัสสกันณะ จึงเป็นอันถึงสวรรค์ชั้นที่ ๑ เพราะยอดเขาสัตตบริภัณฑ์เหล่านี้เองเป็นที่อยู่ของท้าวมหาราช ๔ องค์กับบริวาร นับเป็นสวรรค์ชั้นที่ ๑ เรียกว่า *จาตุมหาราชิก*

ท้าวมหาราช ๔ องค์นี้ แบ่งกันครองครองดังนี้

ด้านทิศตะวันออกของเขาสิเนรุ เป็นที่อยู่ของ *ท้าวธตรฐ* มีพวกคนธรรพ์เป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นปุพพิเทหทวีป)

ด้านทิศใต้ เป็นที่อยู่ของ *ท้าววิรุฬหก* มีพวกกุมภภัณฑ์เป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นชมพูทวีป) พวกกุมภภัณฑ์นี้ ท่านอธิบายว่าได้แก่ทานพราักษ

ด้านทิศตะวันตกของเขาสิเนรุ เป็นที่อยู่ของ *ท้าววิรูปักษ์* มีพวกนาคเป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นอมรโคยานทวีป)

ด้านทิศเหนือของเขาสิเนรุ เป็นที่อยู่ของ *ท้าวกุเวร* มีพวกยักษ์เป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นอุตตกรูทวีป)

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ครองอยู่ ๔ ทิศของเขาสิเนรุ มีกล่าวถึงใน *อาฏานาฏิยสูตร* ดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว หน้าที่ของท้าวมหาราชทั้ง ๔ และบริวารตามที่กล่าวไว้ คือเป็นผู้รักษาด่านหน้าของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อป้องกันพวกอสูรซึ่งเป็นศัตรูของเทพชั้นดาวดึงส์จะยกขึ้นมาตีเอาถิ่นสวรรค์ชั้นนั้น แต่ใน *สุตตันตปิฎก ดิกนิบาต* ได้มีแสดงหน้าที่ให้เป็นผู้ตรวจดูโลก ซึ่งเป็นที่อยู่ของหมู่มนุษย์อีกด้วย แสดงเป็นพระพุทธรูปภาพิต มีความว่า ในวัน ๘ คำแห่งปัจจุ อามาศย์บริษัทของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เทียวตรวจดูโลก

ในวัน ๑๔ ค่ำแห่งปักข์ บุตรทั้งหลายของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เทียวตรวจดูโลก
ในวัน ๑๕ ค่ำแห่งปักข์ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ เทียวตรวจดูโลกเองว่า พวกมนุษย์พากัน
บำรุงมารดาบิดา บำรุงสมณพราหมณ์ เคารพนอบน้อมผู้ใหญ่ในตระกูล รักษาอุโบสถ
ทำบุญกุศล มีจำนวนมากด้วยกันอยู่หรือ เมื่อตรวจดูแล้ว ถ้าเห็นว่ามีจำนวนน้อย
ก็ไปบอกแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ซึ่งประชุมกันใน *สุธรรมสภา* พวกเทพชั้นดาวดึงส์
เมื่อได้ฟังดังนั้นก็มิใจหดหู่ว่า ทิพยกายจักลดถอย อสุรกายจักเพิ่มพูน แต่ถ้าเห็นว่า
พวกมนุษย์พากันทำดี มีบำรุงมารดาบิดาเป็นต้น เป็นจำนวนมากก็ไปบอกแก่พวก
เทพชั้นดาวดึงส์เหมือนอย่างนั้น พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันมีใจชื่นบานว่า ทิพยกาย
จักเพิ่มพูน อสุรกายจักลดถอย^{๕๖}

เรื่องนี้แสดงสอดคล้องกับลัทธิที่ว่า *ท้าวมหาราชทั้ง ๔* มีหน้าที่เป็น *จตุโลกบาล*
คือเป็นผู้คุ้มครองโลกทั้ง ๔ ทิศ ตามที่เชื่อถือกันมาเก่าก่อนพระพุทธศาสนา แต่เมื่อ
พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดง *ธรรมเป็นโลกบาล* คือคุ้มครอง
โลกไว้ ๒ ข้อ คือ *hiri* ความละอายใจที่จะทำชั่ว *โอตตบปะ* ความเกรงกลัวต่อความชั่ว
เพราะเหตุนี้จึงไม่กล่าวให้ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ทำหน้าที่คุ้มครองโลกโดยตรง จะไม่กล่าว
ถึงเลยก็จะขัดขวางต่อความเชื่อของคนทั้งหลายจนเกินไป จึงกล่าวเปลี่ยนไปให้มีหน้าที่
ที่เทียวตรวจดูโลกมนุษย์ ว่าได้พากันทำดีมากน้อยอย่างไร แล้วก็นำไปรายงานพวก
เทพชั้นดาวดึงส์ พวกเทพชั้นนั้นได้รับรายงานแล้วก็เพียงแต่มีใจชื่นบานหรือไม่เท่านั้น
เห็นได้ว่าท่านผู้รวบรวมร้อยกรอง เรื่องนี้ไว้ในพระสูตรตันตปิฎก ต้องการจะรักษา
เรื่องเก่าที่คนส่วนมากเชื่อถือ ด้วยวิธีนำมาเล่าให้เป็นประโยชน์ในทางดักเตือนให้ทำดี
เหมือนอย่างที่มีคำเก่ากล่าวไว้ว่า ถึงคนไม่เห็นเทวดาก็ย่อมเห็น คือแสดงจตุโลกบาล
ที่เขาเชื่อถือกันอยู่แล้วในทางที่อาจเข้าใจเป็นธรรมาธิฐาน ซึ่งเป็นข้อมุ่งหมายโดยตรง
ถึงจะเชื่อว่ามีตัวตนอยู่จริง และมาคอยตรวจดูโลกว่าใครทำดีไม่ดียังไรก็ไม่เสียหาย
กลับจะดี เพราะจะได้เกิดความละอายกลัวเกรงว่า จตุโลกบาลจะรู้จะเห็นว่าทำไม่ดี
หรือไม่ ทำดีเป็นอันหนุนให้เกิด *hiri* *โอตตบปะ* ขึ้นได้ ผู้ที่ไม่ยอมเชื่อเสียอีกอาจจะร้ายกว่า

^{๕๖} อจ. ติก. ๒๐/๑๘๐/๔๗๖.

เพราะไม่มีที่ละอายยำเกรง เว้นไว้แต่จะมีภูมิธรรมในจิตใจดีอยู่แล้ว หรือมีที่ละอายยำเกรงอย่างอื่นแทนอยู่ วันที่ท่านกล่าวว่าจตุโลกบาลตรวจดูโลก เดือนหนึ่งมีไม่กี่วัน ดูเหมือนจะน้อยไป แต่คงไม่หมายความว่าตรวจกรรมของคน เฉพาะวันนั้น วันอื่นไม่เกี่ยวข้องด้วย ควรเข้าใจว่าตรวจดูรู้ย้อนไปถึงวันอื่น ๆ ในระหว่างที่ไม่ได้ลงมา นั้นด้วย ตัวของเราเองทุก ๆ คนนี้ก็ย้อนตรวจดูกรรมของตน ภายใน ๗ วันยังจำได้ โลกบาลจะไม่รู้กรรมที่ตนเองทำ แม้จะลืมไปแล้ว โลกบาลก็ต้องรู้ เมื่อเชื่อว่าโลกบาลมีจริง ก็ควรจะเชื่ออย่างนี้ด้วย จึงจะเป็นโลกบาลที่สมบูรณ์ สรุปลงแล้วทำความเข้าใจว่า โลกบาลมาตรวจตราดูที่จิตใจนี้เอง จะเกิดประโยชน์มาก

ตามหลักในการวัดภูมิต่าง ๆ สัตว์ดิรัจฉานเป็นอบายภูมิต่ำกว่าภูมิมนุษย์ และสวรรค์ พระอาจารย์จึงกล่าวว่าในสวรรค์ไม่มีสัตว์ดิรัจฉาน การเกิดในสวรรค์ เกิดโดยอุปปาติกกำเนิดอย่างเดียว จึงนำมามีปัญหาว่าพวกนาคซึ่งเป็นบริวารของท้าวมหาราช จะจัดว่าเป็นภูมิอะไร นอกจากนี้บริวารของท้าวมหาราชจำพวกอื่น เช่น พวกกุมภภัณฑ์ ก็มีลักษณะพิกล ยักษ์บางพวกก็ดุร้าย เป็นผีเที่ยวสิงมนุษย์ก็มี ดูต่ำด้อยกว่าภูมิมนุษย์ แต่ก็อยู่ในสวรรค์ชั้นที่ ๑ นี้ด้วย ตามที่กล่าวมานี้ น่าเห็นว่าเก็บเอามาจากเรื่องเก่า ๆ จึงฟังไม่สนิทตามหลักการจัดภูมิต่าง ๆ ดังกล่าว

สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

สวรรค์ชั้นที่ ๒ ชื่อว่า ดาวดึงส์ภพ แปลว่า ภพดาวดึงส์ เรียกกันว่า สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตั้งอยู่บนพื้นเบื้องบนของเขาสินธุ ซึ่งอยู่กลางภูเขาศรีภคินท์ทั้ง ๗ เป็นแกนกลางของโลกดังกล่าวมาแล้ว นครดาวดึงส์นี้ท่านกล่าวในคัมภีร์ว่าตั้งอยู่ในที่ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ (น่าจะนับผ่าศูนย์กลาง) เพราะมีกล่าวไว้ว่า ระหว่างทวารของปราการ (ประตูกำแพงเมือง) อันเป็นทวารกลางทั้ง ๔ ด้าน นับได้ด้านละ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นนครคีรีที่มีปราการโดยรอบเหมือนอย่างเมืองโบราณทั้งปวง มีทวารทั้งหมด ๑,๐๐๐ ทวาร ประดับไปด้วยสวนและสระโบกขรณีทั้งหลาย ท่ามกลางนครมีปราสาทชื่อ เวชยันต์ เป็นที่ประทับของท้าว สักกเทวราช ผู้เป็นจอมเทพที่ไทยเราเรียกกันว่า

พระอินทร์ เวชยันต์ปราสาทนี้แพรวพราวไปด้วย รัตนะทั้ง ๗ (ใน อภิธานปัปทีปิกา^{๕๗} กล่าวรัตนะทั้ง ๗ ไว้ว่า ทอง เงิน มุกดา มณี ไพฑูรย์ วชิระ (เพชร) ประพาฬ แต่ในที่อื่นว่า คือมณี ไพฑูรย์ ประพาฬ มุกดา วชิระ แก้วผลึก แก้วหุง) ประดับไปด้วยธงรัตนะต่าง ๆ คือธงแก้วมณีมีคันเป็นทอง ธงแก้วมุกดามีคันเป็นแก้วประพาฬ ธงแก้วประพาฬมีคันเป็นแก้ว มุกดา ธงรัตนะทั้ง ๗ มีคันเป็นรัตนะทั้ง ๗ มีต้นปาริฉัตตกะ สูงใหญ่ภายใต้ต้นไม้มีแท่นศิลาชื่อว่า *บัณฑุกัมพล* (เหมือนผ้าขนสัตว์สีเหลือง) มีสีเหมือนดอกชัยพฤกษ์ สีครึ่ง และสีบัวโรย เป็นพระแท่นที่ประทับของพระอินทร์ ในเวลาประทับนั่งอ่อนยวบลงไปที่กึ่งกาย ในเวลาลุกขึ้นก็กลับเต็มขึ้นมาเหมือนเตี้ยสปริง มีช้างชื่อ *เอราวัณ* เป็นพาหนะสำหรับทรง แต่ท่านว่าในเทวโลกไม่มีสัตว์ดิรัจฉาน ฉะนั้น ช้างนี้จึงเป็นเทวบุตรชื่อว่า *เอราวัณ* มีหน้าที่คอยเนรมิตตนเป็นช้างสำหรับทรงของพระอินทร์ในเวลาที่มีพระประสงค์จะเสด็จออกเพื่ออุทยานกีฬา พรรณนาถึงช้างเทวบุตรจำแลงนี้ว่า มีตะพอง ๓๓ ตะพอง สำหรับเทวบุตร ๓๓ พระองค์ รวมทั้งพระอินทร์ซึ่งเป็นสหายบำเพ็ญกุศลร่วมกันมาในสมัยเป็นมนุษย์ ตะพอง กลางชื่อว่า *สุทิสสนะ* เป็นที่ประทับของพระอินทร์ มีมณฑปรัตนะ (จะตรงกับ คำว่า กุบกระมัง) มีธงรัตนะในระหว่าง ๆ ปลายสุดห้อยชายพรวนกระดิ่งหรือกระดิ่ง เมื่อต้องลมอ่อน ๆ โขยพัด ก็ดังปานเสียงทิพยสังคีตอันเสนาะ ประสานกับเสียงดนตรีมโหรี ๕ กลางมณฑปมีบัลลังก์มณีเป็นที่ประทับของพระอินทร์ ตะพองบริวารนอกนี้เป็นที่ประทับของเทวบุตรทั้งหลายผู้บำเพ็ญกุศลร่วมกันมาแต่ปางบรรพ์ ตะพองทั้ง ๓๓ นั้น แต่ละตะพองมี ๗ งา มีคำพรรณนาถึงสิ่งที่มีอยู่ในงาแต่ละงายังวิจิตรพิสดาร ว่ามีสระโบกขรณีแห่งปทุมชาติชูสลับไปด้วยดอกและใบ ซึ่งแต่ละใบเป็นลานพื่อน้ำของเทพธิดา ท่านนับรักษาจำนวนอย่างละ ๗ อย่างละ ๗ อย่าง เครื่องครัด นายช่างแกะสลักงานผู้สามารถก็น่าจะแกะสลักงาให้เหมือนอย่างที่พรรณนาไว้ได้โดยยาก ช้างเอราวัณ ๓๓ ตะพอง น่าจะเขียนภาพได้ยาก และดูจะรุงรังไม่งดงาม จึงมักเขียนย่อลงมาเป็นช้าง ๓ เศียร เศียรละ ๒ งา ซึ่งดูงดงามและเป็นสัญลักษณ์พิเศษว่าเป็นช้างทรงของพระอินทร์โดยเฉพาะ เห็นภาพก็รู้กันได้โดยทั่วไป นอกจากนี้

^{๕๗} อภิธาน. ๑๓๙/๔๙๐.

ยังมีรถชื่อ *เวชยันต์* เทียมม้าอาชาไนยที่แอกข้างละ ๑,๐๐๐ ม้า มีบัลลังก์ที่ประทับ ปักเสวตฉัตรกางกั้น พร้อมทั้งรงติดประดับอยู่ตามที่ (ม้าอาชาไนยนั้น แม้ไม่ได้กล่าว ว่าเทพบุตรจำแลง แต่เมื่อวางกฎเกณฑ์ลงไปว่า ในเทวโลกไม่มีสัตว์ดิรัจฉาน และ เมื่อต้องการจะให้ม้าม้าเทียมรถก็ต้องกล่าวว่าเป็นเทพบุตรจำแลงเช่นเดียวกัน และ ในคัมภีร์รุ่นเก่ากล่าวว่า เทียมม้า ๑,๐๐๐ ส่วนในคัมภีร์รุ่นหลังกล่าวขยายออกว่า เทียมแอกข้างละ ๑,๐๐๐ จึงรวมเป็น ๒,๐๐๐)

เมือง *นครไตรตรึงษ์* (เรียกในไตรภูมิพระร่วง) นี้ เบื้องบูรพทิศ มีอุทยาน ชื่อว่า *นันทวัน* และ *จุลนันทวัน* มีสระไปกขรณีชื่อ *นันทา* และ *จุลนันทา* เทพ ผังสระไปกขรณีนั้นมีแผ่นหินดาดชื่อว่า *นันทา* และ *จุลนันทา*

เบื้องทักษิณทิศ มีอุทยานชื่อ *ปารุสกัน* มี *ภัทราไปกขรณี* (สุภัทราไปกขรณี) มีแผ่นหินดาดชื่อว่า *ภัทรา* (และสุภัทรา)

เบื้องปัจฉิมทิศ มีอุทยานชื่อ *จิตรดาวัน* (จุลจิตรดาวัน) มีสระ *จิตราไปกขรณี* (จุลจิตราไปกขรณี) มีหินดาดจิตรา (จุลจิตรา)

เบื้องอุดรทิศ มีอุทยานชื่อ *มิสสกัน* สระ *ธัมมาไปกขรณี* (สระสุธัมมา ไปกขรณี) มีแผ่นหินดาด *ธัมมา* (สุธัมมา)

เบื้องอีสานทิศ มีอุทยานชื่อ *มหาวัน* และ *ปุนทริกวัน* ในปุนทริกวันอุทยาน นั้นมีต้นปาริฉัตตกะ ซึ่งภายใต้มีแท่นบัณฑุกัมพลศิลาตั้งกล่าวแล้ว ถัดต้นปาริฉัตตกะ นั้นออกไป มีศาลาใหญ่ชื่อ *สุธรรมา* เป็น *เทวสภา* ที่ประชุมสภาเทวดา

เบื้องอาคเนย์ทิศ มีพระเจดีย์ทองชื่อ *จุฬามณี* งามรุ่งเรืองด้วยแก้วอินทนิล กลางองค์เป็นทองจนถึงยอดประดับด้วยแก้ว ๗ ประการ มีกำแพงประดับด้วยธงล้อมรอบ

วนะ (ป่า) หรืออุทยาน (สวน) พระอินทร์นครดาวดึงส์ ใน *อภิธานปิทีปิกา* ว่ามี ๔ คือ *นันทวัน* *มิสสกัน* *จิตรดาวัน* (หรือ *จิตรดาวัน*) *มารุสกัน* แต่ใน ที่อื่นเรียก *ปารุสกัน* แทน *มารุสกัน* ก็มี ใน *ไตรภูมิพระร่วง* เพิ่ม *มหาวัน* และ *ปุนทริกวัน* ในทิศอาคเนย์^{๕๔}

^{๕๔} ไตรภูมิ. น. ๑๐๐-๑๑๐; อภิธาน. ๘/๒๓.

ต้นไม้ที่ใหญ่ มีอายุยืนนานตลอดกาลป์ ตามคติโบราณว่ามีอยู่ ๗ ต้น คือ ๑. ชมพู (ไม้หว่า) ประจำชมพูทวีป ๒. สิมพลี (ไม้จิว) ของพวกครุฑ ๓. กะทัมพะ (ไม้กะทุม) ประจำอมรโคยานทวีป ๔. กัปปรุกขะ (กัลปพฤกษ์) ประจำอูตรกุฑทวีป ๕. สิริสะ (ไม้ทริก) ประจำบุพพิเทหทวีป ๖. ปาริฉัตตะกะ หรือปาริชาตัก (ไม้ปาริชาตักทิพย์) ประจำภพดาวดึงส์ ๗. จิตรปาฎลี (ไม้แคฝอยทิพย์) ประจำภพอสูร ซึ่งเป็นบุพพเทพของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์^{๕๙}

บุพพกรรมของพระอินทร์

พระอินทร์ซึ่งเป็นพระราชอาของเทพชั้นดาวดึงส์ มีประวัติเล่าไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า ก่อนแต่ไปเกิดเป็นเทวราช ได้เกิดเป็นมนุษย์ในหมู่บ้าน มจลคาม ใน มคธรัฐ เป็นบุตรของสกุลใหญ่ ได้นามในวันขนานนามว่า มขมาณพ แต่เรียกกันเมื่อเติบโตขึ้นว่า มขมาณพ มีภริยาและบุตรธิดาหลายคน มขมาณพให้ทานรักษาศีลอยู่เป็นนิตย์ และพอใจแผ้วถางภูมิประเทศปราบเกลี้ยพื้นที่ สร้างศาลา ปลุกต้นไม้ ขุดสระน้ำ ทำถนนหนทาง ทำสะพาน จัดทำจัดหาตุ่มน้ำและสิ่งทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่ประชาชน (ถ้าในบัดนี้ ก็น่าจะตรงกับที่เรียกว่าเป็นนักพัฒนาท้องถิ่น) มีปกติชอบสะอาดเรียบร้อยร่มรื่นที่เรียกว่า รมณียะ ต้องการให้ท้องถิ่นทั้งหลายเป็นรมณีสถานทั่ว ๆ ไป

ดั่งที่เล่าไว้ในอรรถกถาเริ่มเรื่องว่า^{๖๐}

มขมาณพไปทำงานในหมู่บ้าน ก็ใช้เท้าเกลี้ยฝุ่นในที่ซึ่งยืนอยู่ให้เรียบ คนอื่นเข้ามาแย่งที่ก็ไม่โกรธ ถอยไปทำที่อื่นให้เรียบต่อไป คนทั้งหลายก็มักพากันยึดที่ซึ่งมขมาณพเกลี้ยเรียบไว้แล้ว มขมาณพเห็นว่าคนทั้งปวงมีความสุขด้วยกรรม คือ การงานของตน ฉะนั้น กรรมนี้พึงเป็นบุญกรรมที่ให้อสุขแก่ตนแน่ ก็ยังมีจิตขะมักเขม้น

^{๕๙} มโน. ปุ. ๑/๕๓๐; อภิธาน. ๙/อ.

^{๖๐} กุลาวกชาดก ชาตก. ๑/๒๙๗-๓๐๘.

ที่จะทำพื้นที่ให้เป็นรมณียะมากขึ้น จึงใช้จอบขุดปราบพื้นที่ให้เรียบ เป็นลานให้แก่คนทั้งหลาย เอาใจใส่ให้ไฟให้น้ำในเวลาที่ต้องการ ต่อไปก็แผ้วถาง สร้างทางสำหรับประชาชน ชายหนุ่มอื่นได้เห็นก็มีใจนิยม ก็มาสมัครเป็นสหายร่วมกันทำทางเพิ่มขึ้น จนมีจำนวนนับได้ ๓๓ คน ทั้งหมดช่วยกันขุดกันถมทำถนนยาวออกไป จนถึงประมาณโยชน์หนึ่งสองโยชน์

ฝ่ายนายบ้านเห็นว่า สหาย ๓๓ คนเหล่านั้นประกอบการทำงานที่ไม่เหมาะสมไม่ควร จึงเรียกมาสอบถามและสั่งให้เลิก แต่ ๓๓ สหายกล่าวว่า พวกตนทำทางสวรรค์ จึงไม่ฟังคำห้ามของนายบ้านพากันสร้างทางต่อไป นายบ้านมีความโกรธ จึงไปทูลฟ้องพระราชาว่ามีใจรวมกันมาเป็นพวก พระราชามีได้ทรงพิจารณาได้สวนมีรับสั่งให้จับมาทั้ง ๓๓ คน แล้วรับสั่งให้ปล่อยข้างให้เหยียบเสียให้ตายทั้งหมด มขมาณพได้โอวาทสหายทั้งหลายให้พร้อมกันไม่ทำความโกรธ แม่เมตตาคิดไปยังพระราชา ๑ นายบ้าน ๑ ข้าง ๑ ในตนเอง ๑ ให้เสมอเท่ากันทั้ง ๔ ฝ่าย ชนทั้งหมดได้ปฏิบัติอย่างนั้น ข้างไม่อาจจะเข้าไปใกล้ ด้วยเมตตานุภาพของชนเหล่านั้น พระราชาทรงทราบ มีพระดำริว่า ข้างน่าจะเห็นคนมาก จึงไม่อาจเข้าไปเหยียบ จึงรับสั่งให้ใช้เสื่อลำแพนปูปิดพวกเขาเสีย แล้วปล่อยให้ข้างเหยียบ แต่ข้างก็ถอยกลับแต่ไกล พระราชาทรงกลับได้พระดำริขึ้นว่า น่าจะมีเหตุการณ์ในเรื่องนี้ จึงรับสั่งให้นำคนเหล่านั้นเข้าเฝ้าเฉพาะพระพักตร์ ตรัสสอบถาม มขมาณพและสหายได้กราบทูลให้ทรงทราบโดยตลอด พระราชาทรงสดับแล้วทรงโสมนัส ทรงขอโทษมขมาณพและสหายแล้วทรงปลดนายบ้านออกจากตำแหน่ง ทรงลงโทษให้เป็นทาสของพวกเขาและได้พระราชทานข้างนั้นให้เป็นพาหนะ พร้อมกับบ้านหมู่นั้นให้เก็บส่วยบริโภคตามความสุข คือทรงตั้งให้เป็นนายบ้านแทน คำว่า นายบ้าน เรียกว่า *คามโกชกะ* แปลว่า *ผู้กินบ้าน* ตรงกับคำเก่าว่า *กินบ้านกินเมือง* เพราะตามธรรมเนียมในครั้งนั้น ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าบ้านเจ้าเมืองย่อมเรียกเก็บส่วยในบ้านเมืองนั้นบริโภค

สหายทั้ง ๓๓ เมื่อพ้นโทษออกมา ทั้งได้รับพระราชทานกำลังสนับสนุน ก็ยิ่งเห็นอนิสงส์ของบุญ มีใจผ่องใสคิดอ่านทำบุญให้ยิ่งขึ้นไปอีก ได้วางกำหนดการสร้างศาลาเป็นที่พักของมหาชนเป็นถาวรวัตถุที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ได้เรียกนายช่างมามอบหมายให้ทำการสร้าง แต่ห้ามมาตุคามคือผู้หญิงเข้ามามีส่วนสร้างศาลานั้น

มขมาณพมีภรรยา ๔ คน คือ นางสุนันทา นางสุจิตรา นางสุธรรมา นางสุชาดา นางสุธรรมาได้ให้สินบนนายช่างขอให้ช่วยให้ตนเป็น *เชฏฐะ* คือให้ออกหน้าในศาลานี้ นายช่างรับรอง และแนะนำให้จัดหาไม้มาตากให้แห้ง ให้ตากแคะเป็นข้อฟ้าซ้อนไว้ ต่อมาเมื่อการสร้างศาลาเสร็จ เว้นแต่ข้อฟ้า ในวันยกข้อฟ้า นายช่างแจ้งว่าลืมทำข้อฟ้าไว้เสียแล้ว และไม้ที่ตัดในบัดนี้ก็ใช้ทำไม่ได้ ต้องตัดตากไว้ให้แห้งก่อนจึงทำได้ แต่ถ้าจะมีข้อฟ้าที่ทำไว้ขายที่ไหนก็ควรหาซื้อมา ชนเหล่านั้นพากันเที่ยวหาพบข้อฟ้าในเรือนของนางสุธรรมาก็ขอซื้อ นางสุธรรมาไม่ยอมขาย แต่จักให้เพื่อให้ตนมีส่วนร่วมในการสร้างศาลาด้วย ชนเหล่านั้นก็ไม่ยอม นายช่างกล่าวว่า ไม้มีที่ไหนจะเว้นเสียได้จากผู้หญิง นอกจากพรหมโลกเท่านั้น ขอให้ยอมรับข้อฟ้าของนางสุธรรมา เพื่อให้การงานสำเร็จ พวกเขาไม่มีทางจะหลีกเลี่ยง จึงยอมรับข้อฟ้าของนางสุธรรมา

เมื่อยกข้อฟ้าขึ้นติดแล้ว ศาลาก็เป็นอันเสร็จบริบูรณ์ คนทั้งปวงก็พากันเรียกว่า *ศาลาสุธรรมา* ชื่อของนางสุธรรมาคนเดียวปรากฏ ชื่อของชนทั้ง ๓๓ ไม่ปรากฏ ฉะนั้น นางสุธรรมาก็กลายเป็นผู้มีส่วนสำคัญของศาลา เพราะทำให้บังเกิดความสำเร็จบริบูรณ์ ทั้งเหมือนเป็นเจ้าของศาลาทั้งหมด เพราะเรียกกันว่า ศาลาสุธรรมา จึงได้เป็นเชฏฐะคือเป็นผู้ออกหน้ากว่าใครทั้งหมด มขมาณพและสหยาปรารถนาจะไม่ให้ผู้หญิงเข้าเกี่ยวข้องในการทำบุญสร้างศาลาก็เป็นอันไม่สมประสงค์ แต่ศาลาก็สำเร็จเรียบร้อยบริบูรณ์ตามประสงค์ แสดงว่าอันการจะห้ามใครจากการทำบุญนั้นเป็นการยาก ไม่เลือกว่าหญิงหรือชาย ถ้าเขาปรารถนาจะมีส่วนทำบุญด้วยแล้ว ก็ต้องหาวิธีทำด้วยจนได้

มขมาณพได้แบ่งศาลาออกเป็น ๓ ส่วน คือทำเป็นที่อยู่ที่พักสำหรับอิสริชนส่วนหนึ่ง สำหรับคนเข็ญใจส่วนหนึ่ง สำหรับคนไข้ส่วนหนึ่ง และทั้ง ๓๓ คนได้ปูลาดแผ่นอาสนะไว้ทั้ง ๓๓ ที่ โดยตกลงกันไว้ว่า อาคันตุกะเข้าไปพักบนแผ่นอาสนะของผู้ใด ก็เป็นภาระของผู้นั้นจะรับรองเลี้ยงดู มขมาณพปลุกต้นทองกลาง (โกวิพาระ) ไว้ต้นหนึ่งในที่ไม่ไกลศาลา ภายใต้ต้นทองกลางได้วางแผ่นหินไว้

ฝ่ายนางสุนันทาคิดว่า ผู้ชายเหล่านี้ห้ามพวกเราผู้หญิงเข้ามีส่วนสร้างศาลาด้วย แต่นางสุธรรมาฉลาดจึงได้มีส่วนทำข้อฟ้า จึงปรารถนาจะทำอะไรสักอย่างหนึ่งร่วมด้วย

คิดเห็นว่า ควรให้ชุดสระโบกขรณีเพื่อผู้มาอาศัยศาลาจะได้ใช้ดื่มใช้อาบ จึงให้ชุดสระโบกขรณี

นางสุจิตราเห็นนางสุธรรมาและนางสุนันทาได้ทำกุศลคนละอย่างแล้ว พรารถนาจะทำบ้าง คิดเห็นว่าคนที่มาอาศัยศาลาได้ดื่มและอาบน้ำแล้ว ก็ควรจะได้ประดับมาลัยดอกไม้ จึงให้สร้างสวนดอกไม้เป็นที่รื่นรมย์ ได้จัดหาไม้ดอก และไม้ผลต่าง ๆ มาปลูกไว้โดยมาก จนถึงกล่าวกันว่า ไม้ดอกและไม้ผลชื่อโน้นจะไม่มีในสวนนั้นเป็นไม่มี คือว่ามีเป็นส่วนมาก

ส่วนนางสุชาติคิดว่า ตนเป็นธิดาของลุงของมขมาณพและเป็นภรรยาด้วย ฉะนั้น กรรมที่มขมาณพทำก็เหมือนเป็นของนาง หรือกรรมที่นางทำก็เป็นเหมือนของมขมาณพ จึงไม่ทำกุศลอะไร เอาแต่ใช้เวลาตกแต่งร่างกายให้งดงามอยู่เสมอเท่านั้นเพื่อให้เป็นที่รักของมขมาณพอย่างไม่มีจิตจาง และก็ปรากฏในเรื่องต่อไปว่า นางสุชาติได้เป็นที่รักมากของท้าวสักกเทวราช จนถึงชื่อของนางได้ไปเป็นพระนามของท้าวสักกเทวราช พระนามหนึ่งว่า *สุขัมบดี* แปลว่า *สามีของสุชาติคือสุชาติ*

มขมาณพกับสหายบำเพ็ญกุศลสาธารณประโยชน์ดังกล่าว อีกนัยหนึ่ง กล่าวว่า บำเพ็ญ *วัตตบท ๗ ประการ* (จะกล่าวถึงข้างหน้า) ตลอดมา สิ้นชีวิตแล้วจึงเกิดในภพดาวดึงส์ (ซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาลิเนรุ) มขมาณพเป็นท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ เมื่อพระอินทร์และสหายขึ้นไปบังเกิดนั้น พื้นที่ซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นนี้หาได้ว่างเปล่าอยู่ไม่ เพราะได้มีเทพพวกหนึ่งมาบังเกิดอยู่ก่อนแล้ว พวกบุพพเทพ (เทพผู้เกิดอยู่ก่อน) เหล่านี้ มี *ท้าวเวปจิตติ* เป็นหัวหน้า จะเรียกชื่อสวรรค์ชั้นนี้ในสมัยที่พวกบุพพเทพเหล่านั้นอยู่อย่างไรไม่ปรากฏ แต่คงจะยังไม่เรียกว่า ดาวดึงส์ ซึ่งมีความหมายเฉพาะถึงเทพพวกหลัง หรืออาจจะยังไม่เป็นสวรรค์ก็ได้ เพราะยังไม่มีทิพยสมบัติต่าง ๆ เช่นเวษยันตปราสาทเป็นต้น เทียบเหมือนอย่างว่ายังเป็นเมืองป่าอยู่ เมื่อเทพพวกหลังบังเกิดขึ้น ๓๓ องค์แล้ว เทพพวกก่อนได้ทำสักการะต้อนรับเทพผู้มาใหม่ พิธีทำสักการะต้อนรับคือแจกดอกปทุมทิพย์ให้แบ่งความเป็นราชาให้กึ่งหนึ่ง น่าจะหมายความว่าแบ่งบ้านเมือง ให้ครอบครองครึ่งหนึ่ง และเชิญประชุมเลี้ยง *คัมภุชพาน* ร่วมกันอย่างเต็มที่ ดูจะเป็นพิธีต้อนรับเข้าเป็นพวกเดียวกัน ท้าวสักกเทวราชยังไม่พอใจที่จะ

เป็นพระราชารอบครองเพียงกึ่งสวรรค์ ได้นัดหมายบริษัทของตนมิให้ตีมี ทิพยสุรา แต่ให้แสดงเหมือนอย่างตีมี เมื่อเทพ ๒ พวกมาประชุมเลี้ยงกันในครั้งนั้น เทพเจ้าถิ่น พวกกันตีมีทิพยสุราจนเมาล้มกลิ้งเกลือกอยู่ ฝ่ายเทพผู้มาใหม่ไม่ตีมี ครั้นเห็น เทพเจ้า ถิ่นเดิมพากันเมาสิ้นสติไปทั้งหมดแล้ว ทำวสัฏกเทวราชก็สั่งให้ช่วยกันจับพวกเทพเจ้า ถิ่นเดิมเหวี่ยงลงไปจากยอดเขาสิเนรุ เทพเจ้าถิ่นเดิมมีบุญที่ได้ทำไว้น้อย จึงตกลงไป ยังเชิงเขาสิเนรุ เกิดเป็นเมืองขึ้นภายใต้เขาสิเนรุมีขนาดเดียวกับดาวดึงส์ มีสิ่งต่าง ๆ คล้ายคลึงกัน เช่น ดาวดึงส์มีต้นปาริฉัตตกะ ภพใหม่นี้มีต้น จิตตปาฏลี พวกบุพพเทพ เมื่อถูกเหวี่ยงตกลงมาอยู่เมืองใต้เขาสิเนรุ ก็ได้ชื่อ ว่า อสุระ ภพที่อยู่ก็ชื่อว่า ภพอสุระ คำว่า อสุระ แปลว่า *ไม่เป็นใหญ่รุ่งเรืองเหมือนสุระคือเทพหรือเป็นข้าศึกต่อสุระคือเทพ* ดังที่ได้แปลมาแล้วข้างต้น โดยที่แท้ก็คือเทพพวกหนึ่ง แต่มีบุญต่ำต่อยกว่าเทพพวกหลัง ทำวสัฏกเทวราช กับสหายก็ได้ครอบครองสวรรค์ชั้นนั้นทั้งหมด ส่วนพวกบุพพเทพ หรืออสุระ เมื่อต้องไปอยู่เมืองใต้เขาสิเนรุก็ผูกใจเจ็บแค้น ยกทัพขึ้นไปทำสงครามกับ เทพบนเขา เพื่อยึดเอาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์คืนเนื่อง ๆ

ฤดูของสงครามระหว่างเทพกับอสุระโดยปกติ คือฤดูต้นไม้ประจำเมืองทั้ง ๒ ออกดอก พระอาจารย์ยังพรรณนาไว้ดีกว่า ภพทั้ง ๒ นี้เสวยทิพยสมบัติเช่นเดียวกัน มีขอบเขตและสิ่งต่าง ๆ คล้ายกัน จนถึงพวกอสุระเองก็เข้าใจว่า อสุรบุรี เป็นเมืองเก่า ของตนคือดาวดึงส์ ครั้นต้นจิตตปาฏลีออกดอก ได้เห็นดอกของตนไม้นี้ จึงทราบว่ามี ไม่ใช่ชั้นดาวดึงส์เสียแล้ว จึงยกทัพขึ้นไป ส่วนทำวสัฏกเทวราชก็ได้ตระเตรียมเมือง ดาวดึงส์ไว้รับเทพอสุระ ได้วางอารักขาที่ด่านเฉลียงไว้ถึง ๕ ด่าน นับแต่ด่านนอกเข้ามา คือด่านชั้นที่หนึ่ง นาครักษา ด่านชั้นที่สอง ครุฑ รักษา ด่านชั้นที่สาม กุมภภัณฑ์ คือ ทานพราักษสรักษา ด่านชั้นที่สี่พวก ยักษ์ ทหารรักษา ด่านชั้นที่ ๕ ทำวมหาราช ทั้งสี่องค์ รักษา พันด้านเหล่านี้จึงถึงนครดาวดึงส์ซึ่งสร้างอินทปฎิมา (รูปเหมือน พระอินทร์) ไว้ที่ประตูเมืองทั้ง ๔

ครั้น เทวาสुरสงคราม เกิดขึ้นแล้ว ในบางคราวอสุรเทพมีกำลังก็ตีพวกเทพ บนยอดเขาให้ถอยร่นขึ้นไปโดยลำดับ พวกอสุรเทพตีหักด่านทั้ง ๕ ขึ้นไปได้แล้ว ครั้นไปถึงเทพนครดาวดึงส์ ก็หยุดยั้งอยู่เพียงนั้น ไม่อาจจะเข้าไปได้ หรือ ได้เห็นรูป

เหมือนพระอินทร์ คิดว่าพระอินทร์เสด็จออกมาทีตกใจ ยกถอยกลับลง ไปยังเมืองใต้ เขาตามเดิม แต่บางคราวพวกเทพบนเขามีกำลัง ก็ตีพวกอสูรเทพถอยลงไปจนถึง อสูรนครใต้เขา พวกเทพบนเขาติดตามลงไปได้แค่นั้นไม่อาจจะตี เอาอสูรบุรีได้ ต้องถอยกลับขึ้นมา ฉะนั้น เทพนครดาวดึงส์และอสูรนครจึงได้ชื่อ ว่า *อยุษณบุรี* แปลว่า *เมืองที่รบไม่ได้* (ตรงกับคำว่า อยุธา)

ในเทवासुरสงครามครั้งหนึ่ง เมื่ออสูรเทพยกขึ้นมา พระอินทร์ได้ทรง เวชยันตเทพรกลงไป รบกับอสูรระบนหลังมหาสมุทรสู่อสูรระไม่ได้ ก็ทรงเทพรทหนีขึ้นมา จากที่สูดมหาสมุทรด้านทักษิณผ่านป่าไม้จิว ด้วยอำนาจแรงกระเทือนของเทพรท พวกลูกครุฑพากันตกมหาสมุทรร้องระงม พระอินทร์ทรงเกิดกรุณา จึงสั่งมาตลีเทพ สารทิให้กลับเทพรทเพื่อมิให้สัตว์เป็นอันตราย ฝ่ายอสูรระซึ่งไล่ตามกระชั้นชิด เห็น พระอินทร์กลับเทพรท คิดว่าคงได้กำลังหนุน เกิดความกลัวก็ถอยหนีลงไปสู่อสูรภพ

ฝ่ายพระอินทร์ เมื่อเข้าสู่เทพนคร แวดล้อมไปด้วยหมู่เทพในเทวโลกทั้ง ๒ คือชั้นจาตุมหาราชและชั้นดาวดึงส์ ประทับยืนในท่ามกลางนคร จึงเกิดปราสาทขึ้น (ในบาลีใช้คำว่า สร้างปราสาท ในอรรถกถาใช้คำว่า ผุดขึ้น) ได้นามว่า *เวชยันต์* เพราะเกิดขึ้นในที่สูงสุดแห่งชั้นชัชชนะ คือชั้นอสูรระแล้วจึงสร้างหรือเกิดขึ้น

สงครามที่เล่านี้น่าจะเป็นครั้งแรก ครั้นได้ชัชชนะบังเกิดเวชยันตปราสาทขึ้นแล้ว จึงได้วางอาร์กษาไว้ที่ด้านเฉลียง ๕ ชั้นดังกล่าวแล้ว พระอินทร์จึงได้เป็น เทวราช ครอบครองสวรรค์ชั้นนี้และชั้นจาตุมหาราช ดังที่กล่าวว่าเป็นเทวราชในเทวโลกทั้ง ๒ แต่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็อยู่ไม่เป็นปกติสุขนัก ต้องทำสงครามกับพวกอสูรระซึ่งเป็น เจ้าถิ่นเดิมอยู่เนื่อง ๆ แต่ทั้ง ๒ ฝ่ายก็ไม่อาจจะเอาชนะกันได้ เพราะต่างก็ได้บำเพ็ญ บุญมาด้วยกัน

จะกล่าวถึงสตรี ๔ นางในเรือนของมขมาณพ นางสุธรรมาสิ้นชีวิตแล้ว ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ *เทวสภาสี้อสุธรรมา* ก็เกิดขึ้นสำหรับบุญของนางสุธรรมา ท่านว่าไม่มีที่อื่นจะนำขึ้นชมยิ่งไปกว่า จนถึงกล่าวกันว่า นำขึ้นชมเหมือนสุธรรมาเทวสภานางสุนันทาก็ไปเกิดในสวรรค์ชั้นเดียวกัน *สระโบกขรณีชื่อนันทา* ก็เกิดขึ้นสำหรับ

บุญของนางสุนันทา แม้นางสุจิตรา ก็เหมือนกัน ไปเกิดร่วมสวรรค์ชั้นเดียวกันนั้น อุทยานชื่อว่าจิตรลดาวัน ก็เกิดขึ้นสำหรับบุญของนางสุจิตรา เป็นที่ซึ่งพวกเทพนำเทพบุตรผู้เกิดบุญนิमितไปเที่ยวชมให้เพลิดเพลิน ฝ่ายนางสุชาดาแปลกกว่าเพื่อน ไปเกิดเป็นนางนกยางที่ลำธารภูเขาแห่งหนึ่ง

พระอินทร์ทรงส่งทิพยเนตรดูปริจาริกาของพระองค์ ทรงทราบทั่วทั้ง ๓ นาง ได้มาเกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วยกันแล้ว ขาดแต่นางสุชาดาทรงจินตนาว่าไปเกิดในที่ไหน ก็ได้ทรงเห็นว่าไปเกิดในที่นั้น ทรงดำริว่า นางสุชาดาเป็นผู้เขลาไม่ทำบุญกุศลอะไร จึงไปเกิดในกำเนิดดิรัจฉาน ทรงคิดช่วยให้นางได้ทำบุญกุศลเพื่อเป็นเหตุให้นางมาเกิดในเทวโลก จึงทรงจำแลงพระองค์เสด็จไปหานาง นกยางสุชาดา บันดาลให้นางระลึกชาติได้ และให้ทราบว่าพระองค์กับอีก ๓ นาง ไปเกิดในดาวดึงส์เทวโลกแล้ว ทรงทำให้นางปรารถนาจะเห็นหญิงสหายในเทวโลก จึงทรงนำนางไปปล่อยไว้ที่สระโบกขรณีนั้นหนา แล้วตรัสบอก ๓ นางให้ไปเยี่ยมนางสวรรค์ทั้ง ๓ ได้พากันไปยังฝั่งสระโบกขรณีนั้นหนา ได้เห็นนางนกยางสุชาดา จับอยู่ในที่นั้น ก็พากันหัวเราะเยาะเย้ยชวนกันให้ดูรูปร่างว่าช่างสมเป็นผลของการเอาแต่แต่งตัว ชวนกันให้ดูจะงอยปาก ชวนกันให้ดูแข้งและเท้า ชวนกันให้ดูอัมพาพร่างกายว่าช่างโสภาม ฝ่ายนางนกยางสุชาดา มีความละอาย ขอให้พระอินทร์นำกลับไป ฝ่ายพระอินทร์ก็ได้ทรงนำนางลงไปปล่อยในที่ธารน้ำตามประสงค์ ทรงบันดาลให้นางได้รู้คิดและปรารถนาทิพยสมบัติ ทรงสอนให้นางรักษาศีล ๕ ทรงเตือนให้ไม่ประมาทแล้วเสด็จกลับ นางนกยางก็ตั้งใจรักษาศีล เว้นจากการเสพปลาเป็นเที่ยวหาเสพแต่ปลาตาย พระอินทร์ได้เสด็จไปทรงทดลองเป็นปลานอนหงายเหมือนตายอยู่บนทราย นางนกยางเห็นเข้า เข้าใจว่าปลาตาย ก็ตรงเข้าจิกจะกลืน ปลากระดิกหาง ก็รู้ว่าปลาเป็น ก็คาบไปปล่อยในน้ำ พระอินทร์ได้เสด็จมาทรงทดลองหลายครั้ง จนแน่พระทัยว่านางรักษาศีลมั่นคง ก็ทรงยินดีทรงเตือนให้ไม่ประมาท

นางนกยางไม่ได้ปลาทาย ขาดอาหาร ก็ผ่ายผอมไปโดยลำดับ จนสิ้นชีวิตไปเกิดเป็นธิดาของนายช่างหม้อด้วยผลของศีล นางได้ตั้งใจรักษาศีล พระอินทร์ได้สอด

ส่องทิพยเนตรทรงทราบ ได้ทรงนารถนะไปประทานให้ในเวลาที่น่าจะมีชีวิตอยู่ในวัยรุ่น สำหรับเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต เพื่อจะได้ไม่เดือดร้อน ทรงกำชับให้รักษาศีล ๕ ไม่ให้ขาด นางได้รักษาศีล ๕ อย่างมั่นคงจนตลอดชีวิต ก็ไปเกิดเป็นเทพธิดาของ ท้าวเวปจิตติ-อสุรินทร์ ซึ่งเป็นหัวหน้าพวกอสูระในอสุรภพ ภายใต้เขาสิเนรุผู้เป็นศัตรูของพระอินทร์

อสุรกายอสูรสาธาดามีรูปร่างประกอบด้วยรูปสรีระเป็นพิเศกว่าเทวกายอื่น ๆ เพราะเหตุที่ได้รับรักษาศีลเป็นอย่างดี ท้าวเวปจิตติอสุรินทร์มีความหวังแนบแน่นยิ่งนัก ไม่ยอมยกให้แก่ใครผู้มาขอทั้งหมด แต่ประสงค์จะให้ธิดาเลือกคู่ด้วยตนเอง จึงประกอบพิธีสุมพร ให้ประชุมพลเมืองอสูระเพื่อให้ธิดาเลือกสามีตามแต่จะพึงใจ ประทานพวงดอกไม้แก่ธิดาเพื่อที่จะเสี่ยงเลือกคู่ครองในขณะประชุม ทำการสุมพรนั้น พระอินทร์ได้ทรงทราบโดยทิพยเนตร จึงทรงเนรมิตพระองค์ เป็นอสูระแก่เสด็จไปยืนในที่สุดบริษัท ฝ่ายนางอสุรกายอสูรสาธาดามองตรวจดูอสูระ ผู้มาประชุมกันทางโน้นทางนี้ทั้งหมด พอมองเห็นอสูระแก่จำแลง ก็บังเกิดความรักขึ้นท่วมท้นเหมือนห้วงน้ำใหญ่ไหลมาท่วมทับด้วยอำนาจบุพเพสันนิวาส จึงเสี่ยงพวงดอกไม้ไปยังอสูระแก่จำแลง พวกอสูระทั้งหลายพากันละอายว่า ราชาของพวกตนเลือกคู่ให้ธิดามานานจนมาได้อสูระแก่คราปู

ฝ่ายพระอินทร์ทรงประกาศพระองค์ว่าเป็นท้าวสักกเทวราช ทรงนำอสุรกายอสูรสาธาดานี้ไปทันที พวกอสูระพอรู้ว่าท้าวสักกเทวราชจำแลงมาก็พากันไล่ตาม มาตลี-เทพสารธินาเวชยันตรถไปรับในระหว่างทาง พระอินทร์ขึ้นประทับเวชยันตรถกับนางอสูรสาธาดามุ่งพระพักตร์ไปสู่เทพนคร เมื่อถึงป่าไม้จิวพวกลูกครุฑก็พากันตกใจร้องเซ็งแซ่ พระอินทร์ก็มีรับสั่งให้กลับรถพระที่นั่ง เพื่อช่วยลูกครุฑไม่ให้เป็นอันตราย พวกอสูระซึ่งไล่ตามคิดว่าพระอินทร์จักได้กำลังหนุน มีความกลัวไม่กล้าไล่ตามต่อไป ก็กลับหลังหันลงไปอสุรบุรี ท้าวสักกเทวราชนำอสุรกายอสูรสาธาดานี้เข้าสู่เทพนคร นางได้ขอพรให้ได้เสด็จตามไปในที่ทุกแห่งที่ท้าวสักกเทวราชเสด็จไป เพราะไม่มีมารดาบิดาหรือพี่น้องชายหญิงในเทวโลกนี้ พระอินทร์ได้ประทานปฏิญญาให้แก่นาง ตั้งแต่นั้นมา พวกอสูระเรียกพระอินทร์ว่า ชรสักกะ แปลว่า ท้าวสักกะแก่

พระเจดีย์จุฬามณี

พระเจดีย์จุฬามณี ท่านเล่าไว้ว่าเป็นที่บรรจุ จุฬาคือ ส่วนของพระเกศาบน กระหม่อมแห่งศิวะ พร้อมกับ โมฬี คือ มุ่นหรือมวยผมทั้งหมด และ มณี คือ ปิ่นมณีหรือปิ่นแก้ว สำหรับปักมวยผม กับ เวฐนะ คือ เครื่องรัดมวยผม หรือที่เรียกว่า รัดเกล้า ของพระโพธิสัตว์ คำว่า จุฬา แปลอีกอย่างหนึ่งว่า ปิ่น แต่ในที่นี้ จุฬามณี น่าจะแปลว่า จุฬา (มวยผม) และปิ่นมณี แห่งจุฬา คำว่า โมฬี แปลว่า มวยผม หมายถึงมวยผมบนจอม (กระหม่อม) แห่งศิวะก็ได้ มวยผมในส่วนนอกจากนั้นก็ได้อธิบายถึงมวยผมทั้งหมด ส่วน จุฬา หมายถึงเฉพาะส่วนของผมบนจอมศิวะ คือ เฉพาะส่วนยอด

มีเล่าไว้ใน อวิทุเรณิทาน^{๖๐} ใน อรรถกถาชาดก ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกมหาภิเนษกรรม ณ ทรงม้ากัณฐกะ เสด็จข้ามแม่น้ำอนิมา เสด็จลงจากหลังม้า ประทับยืนบนลานทราย ทรงเปลื้องอาภรณ์ประทานแก่นายฉันทะ และประทานม้ากัณฐกะแก่เขา แล้วทรงจับพระขรรค์แสงดาบด้วยพระหัตถ์ขวา จับพระจุฬา (ยอดพระเกศา) กับพระโมฬี (มุ่นพระเกศาทั้งหมด) ด้วยพระหัตถ์ซ้าย ทรงตัดด้วยพระขรรค์แสงดาบ พระเกศายังเหลือแนบพระเศียรประมาณ ๒ องคุลี ม้วนกลับมาทางเบื้องขวาเป็นทักษิณาวฏุ คงอยู่ขนาดนั้นตลอดพระชนม์ชีพ พระมัสสุก็มีสมควรกันแก่พระเกศา ไม่ต้องปลงพระเกศาและพระมัสสุอีก พระโพธิสัตว์ทรงโยนพระจุฬา กับพระโมฬีขึ้นไปในอากาศ ท้าวสักกเทวราชทอดพระเนตรเห็นด้วยทิพยจักขุทรงรับด้วยผอบรัตนะ ทรงนำขึ้นไปประดิษฐานไว้ในเทวสถานชื่อ จุฬามณีเจดีย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พร้อมกับอีก ๒ สิ่ง คือ ปิ่นมณีและเครื่องรัดเกล้าดังกล่าวแล้ว รวมเป็น ๔ สิ่ง คือ ๑. พระจุฬา ๒. พระโมฬี ๓. ปิ่นมณี ๔. เครื่องรัดเกล้า นอกจากนี้ยังเป็นที่บรรจุพระเขี้ยวแก้ว เบื้องขวาในคราวแบ่งพระธาตุ ดังที่มีเล่าไว้ใน พระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีความว่า

^{๖๐}ชาดก. ๑/๑๐๒-๓.

เมื่อโทณพราหมณ์แบ่งพระธาตุ แอบหยิบเอาพระทาสุธาตุ คือเขี้ยวแก้ว เบื้องขวา ขึ้นซ่อนไว้ ณ ภายใต้อำโพกศึรชะ พระอินทร์ทอดพระเนตรเห็นด้วยทิพยจักขุ ทรงดำริว่า โทณพราหมณ์ไม่อาจทำสักการะให้สมควรแก่พระทาสุธาตุ ควรจะนำมาบูชาในเทวโลก จึงทรงอัญเชิญพระทาสุธาตุขึ้นจากอำโพกของโทณพราหมณ์ ประดิษฐานในสุวรรณโกศ ทรงนำขึ้นไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์จุฬามณี ในดาวดึงส์เทวโลก ฉะนั้นในพระเจดีย์นี้จึงมีสิ่งบรรจุหลายอย่าง แต่ก็เรียกว่า จุฬามณีเจดีย์^{๒๒}

ชัตติยะในชมพูทวีปสมัยพุทธกาล น่าจะไว้พระเศษยาวมุ่นเป็นโมฬี (มวยผม) มีปิ่นเสียบที่จุฬา (ผมส่วนยอด) และมีเครื่องรัดเกล้า พระพุทธรูป สมัยแรกมีทำพระเศษแบบชัตติยะดังกล่าว ในเวสสันดรชาดกมีแสดงไว้ตอน หนึ่งว่า พระเวสสันดรประทานทุกสิ่งแก่ผู้ขอจนกระทั่ง *สุวรรณสูจิ* ดังกล่าวใน มหาชาติคำหลวงว่า *ธกัถอดพระอินท์ปิ่นมาศประสาทแก่นายพเนจรนั้น*

เทวสภาสุธรรมา

เรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตลอดถึงประวัติของท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ ตามที่เล่ามาแล้ว โดยมากเก็บความมาจากคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ในคัมภีร์ฎีกา ซึ่งแต่งภายหลังอรรถกถา ยิ่งพรรณนาไว้พิสดารกว่าคัมภีร์อรรถกถา เช่น พรรณนาถึงรายละเอียดของเครื่องประดับต่าง ๆ จะเก็บความในฎีกา เล่าต่อไปถึง เทวสภาสุธรรมา เทวสภานี้พื้นเป็นแก้วผลึก ที่เสาชื่อและคอร์บชื่อ (สังฆาฎะ) เป็นต้น ลืมสลักตรงที่ต่อเป็นรูปสัตว์ร้ายเป็นต้น สำเร็จด้วยแก้วมณี เสาสำเร็จด้วยทอง บาทเสา (ถัมภกษฎฐะ) และคอร์บชื่อสำเร็จด้วยเงิน รูปสัตว์ร้ายสำเร็จด้วยแก้วประพาฬ นางตรัน (โคปานสีไม้ค้ำโครงหลังคา) คันทวย (ปักขปาสะ) ขอบมุข สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ หลังคามุงด้วยกระเบื้องอินทนิลโบกด้วยทอง โดมยอดสำเร็จด้วยรัตนะ ตรงกลางเทวสภามีธรรมาสน์ มีรัตนบัลลังก์ กางกั้นเศวตฉัตร เป็นที่พระพรหมชั้นสูงลงมาแสดงธรรม หรือพระอินทร์

^{๒๒} ปฐม. ๕๑๕-๖.

หรือเทพผู้รู้ธรรมแสดงธรรม ถัดมาเป็นที่ประทับของพระอินทร์ แล้วเป็นที่นั่งของเทวบุตร ผู้เป็นสหาย ทำกุศลร่วมกันมา ๓๓ องค์ แล้วเป็นที่นั่งของเทพผู้มีศักดิ์ใหญ่ น้อย ถัดกันไปโดยลำดับ แต่บางคัมภีร์เล่าว่า^{๖๓} ตรงกลางเทวสภาเป็นที่ประทับของพระอินทร์ น่าจะถือเอาความว่า ในวันที่มีแสดงธรรมก็ตั้งธรรมาสน์ไว้ตรงกลาง ส่วนเวลาปกติ ก็ตั้งที่ประทับของพระอินทร์ มีทิพยลดา (ไม้เครือเถา) ชื่ออาสวดี ส่วนต้นปาริฉัตตะ หรือปาริชาตก์ เมื่อออกดอกส่งกลิ่นหอมขจร ก็จะมีลมทิพยไชยพัดมาเด็ดดอกปาริชาตก์ แล้วมีลมรับดอกให้ปลิวเข้าไปในเทวสภา มีลมกวาดดอกเก่าออก มีลมเกลียดอกใหม่ มีลมบรรจงจัดช่อกลีบและเกสรให้งดงามชวนชม พวกเทพพากันคอยฤดูผลัดใบของ ต้นปาริชาตก์ เพื่อจะได้ประชุมรื่นเริงในคราวต้นปาริชาตก์ออกดอกบานสะพรั่งเต็มที่

คัมภีร์ต่าง ๆ ชั้นอรรถกถาฎีกาที่พรรณนาเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นคัมภีร์ ที่เขียนขึ้นภายหลังพุทธกาลมานาน เช่น *อรรถกถาธรรมบท* ก็เขียนขึ้น ภายหลังพุทธกาล ประมาณ ๑,๐๐๐ ปี คัมภีร์ฎีกาต่าง ๆ เขียนขึ้นภายหลังจากนั้น และส่วนใหญ่ เขียนในลังกา เมื่ออ่านดูหลายคัมภีร์สอบกัน ก็พบข้อที่กล่าวไม่ตรงกันหลายแห่ง และความบางเรื่องดูจะขัดกันในตัวก็มี เช่นบ้านเกิดของมขมาณพ ว่ามจลคามก็มี อจลคามก็มี ต้นไม้ประจำสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ คือต้นปาริชาตก์ บางคัมภีร์แสดงว่าเกิดขึ้นเมื่อมขมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์ เพราะเหตุที่เมื่อเป็นมนุษย์ได้ปลุกต้นโกวิฬาระ (ทองหลาง) เพื่อเป็นร่มเงาแก่ประชาชนจึงไม่ใช่เป็นต้นไม้ที่มีอยู่ก่อนเมื่อครั้งบุพพเทพ คืออสุระครอบครองอยู่

แต่บางคัมภีร์เล่าว่า ภพดาวดึงส์บนยอดเขาสิเนรุและภพอสุระใต้เขาสิเนรุ มีทิพยสมบัติต่าง ๆ คล้ายคลึงกัน ตลอดถึงต้นไม้ประจำภพทั้ง ๒ นี้ก็คล้ายคลึงกัน จนถึงพวกอสุระเมื่อถอยลงไปตั้งเมืองอยู่ใต้เขาสิเนรุแล้วก็ยังเคลิบเคลิ้มไป ว่ายังอยู่ที่เมืองเก่าของตนบนยอดเขาสิเนรุ ครั้นถึงฤดูต้นจิตตปาฏลีออกดอก ได้เห็นดอกต้น จิตตปาฏลีแล้ว จึงรู้สึกขึ้นว่าไม่ใช่ต้นปาริชาตก์ เกิดความเสียดาย เมืองเก่าของตน จึงยกกันขึ้นไปเพื่อจะชิงเอาเมืองเก่าซึ่งได้ชื่อว่าดาวดึงส์นั้นคืน ตามเรื่องที่พรรณนา

^{๖๓} ส. ป. ๑/๓๙๗-๙.

มานี้แสดงว่า ต้นปาริชาติก็มีประจำอยู่ในที่นั้นก่อนแล้ว ไม่ใช่มาเกิดขึ้นภายหลัง และสงครามระหว่างเทพกับอสูระก็จะต้องมีทุกคราวที่ต้นจิตตปาฐลี้ออกดอก แม้ในบัดนี้ก็น่าจะยังทำสงครามกันอยู่ทุกฤดูที่ต้นจิตตปาฐลี้ออกดอกดังกล่าว ในการทำสงครามกันท่านยังพรรณนาไว้ว่า ไม่มีฝ่ายไหนบาดเจ็บล้มตาย ทั้งชิงเอาเมืองของกันและกันก็ไม่ได้ดังที่กล่าวมาแล้ว

น่าคิดอีกว่า พวกอสูระเป็นพวกบุพเพทศคือพวกเทพที่อยู่ในถิ่นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาก่อน โฉนจึงไม่จัดเข้าพวกเทวดาด้วย และโฉนจึงไม่จัดอสูรภาพ เป็นสวรรค์ชั้นหนึ่ง และเมื่อไม่จัดเป็นพวกเทวดา จะจัดเป็นพวกอะไร เป็นสุคติ หรือทุคติ และเมื่อทั้ง ๒ ฝ่ายต้องทำสงครามกันอยู่ทุกฤดูออกดอกของต้นจิตตปาฐลี ดูก็จะไม่ค่อยมีความสุขเท่าไรนัก ไม่ค่อยสมกับเป็นสวรรค์ซึ่งเป็นผลของ ทานศีล เพราะพวกเทวดาชาวเมืองดาวดึงส์ ต้องเป็นทหารออกสงครามกันเกือบจะเป็นงานประจำปี และที่กล่าวว่าฤดูรื่นเริงของพวกเทวดาคือฤดูที่ต้นปาริชาติก็ออกดอก ก็น่าจะรื่นเริงกันไม่ได้เต็มที่ เพราะจะต้องออกสงครามรบกับอสูระ ฉะนั้น ฤดูที่ต้นไม้ประจำภาพทั้ง ๒ ออกดอก ก็กลายเป็นฤดูสงคราม แทนที่จะเป็นฤดูรื่นเริงของเมืองทั้ง ๒

ในอรรถกถากุลาวกชาดก^{๖๔} ยังได้นำเอาเรื่องมขมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์มากล่าวว่าเป็นชาติอดีตของพระพุทธเจ้าชาติหนึ่ง เรื่องพระอินทร์ตามทีเล่านี้ จึงกลายเป็นไม่ใช่พระอินทร์องค์ปัจจุบัน แต่กลายเป็นพระอินทร์ในอดีตกาลนานไกล แต่ท่านก็ได้กล่าวไว้ว่า เมื่อพระอินทร์องค์หนึ่งสิ้นบุญจุติไป ก็มีพระอินทร์อีกองค์หนึ่งเกิดสืบแทนกันไป บางคัมภีร์ตั้งกฎเกณฑ์ไว้ด้วยว่า ผู้ที่จะไปเกิดเป็นพระอินทร์ ทุกคนต้องเป็นคนชาวบ้านจลคามในแคว้นมคธ และทำบุญเช่นเดียวกับมขมาณพ

คราวนี้ กลับมาย้อนพิจารณาถึงความประพัตติของมขมาณพ ท่านพรรณนาถึงมขมาณพว่าแผ้วถางที่ดินสร้างถนนหนทางเป็นต้น เมื่อมีใครมาแย่งที่ก็ไม่หวงย้ายไปแผ้วถางที่อื่นต่อไป ทั้งหมดเข้าลักษณะผู้ที่สร้างความสุขให้แก่ประชาชนสมเหตุสมผล แต่เมื่อไปเกิดเป็นพระอินทร์ ดูมีความประพัตติเปลี่ยนไป ท่านองหัวหน้า

^{๖๔} ชาตก. ๑/๓๐๘.

หมู่หรือราชาในสมัยโบราณซึ่งเจริญและฉลาดกว่า อพยพหรือยกกองทัพไปยึดถิ่นของ หมู่ชนที่ยังไม่เจริญไม่ฉลาด จะพึงเห็นได้ตามเรื่องที่ท่านเล่าเอง พวกอสุระซึ่งเป็น เจ้าถิ่นชั้นดาวดึงส์แต่เดิม ดูก็นั่งใจต้อนรับคณะของพระอินทร์ซึ่งมาใหม่อย่างชื่อ ๆ ทั้งมีน้ำใจเอื้อเฟื้อจนถึงแบ่งเมืองให้ครอบครองถึงกึ่งหนึ่ง และจัดให้มีการเลี้ยงต้อนรับ แต่พระอินทร์ต้องการจะครอบครองแต่ฝ่ายเดียวทั้งหมด จึงออกอุบายให้พวกอสุระดื่ม สุราจนเมาหมด ความรู้สึกแล้วช่วยกันจับทุ่มลงไปในอรรถกถาสังยุตยังเล่าว่า เมื่อพวก อสุระพินาศสิ้นสิ้นแล้ว รู้ตัวว่าเสียเมืองไปเพราะสุราจึงตั้งกติกากันไว้ว่าจะไม่ดื่มสุรา กันอีกต่อไป แต่ก็เสียเมืองไปเสียแล้ว และเพราะเหตุนั้น จึงได้นามว่า อสุระ *ไม่ดื่มสุรา* ถอดเอาความก็คือ พระอินทร์ออกอุบายขับอสุระออกไปได้หมด เรื่องของพระอินทร์ ดังกล่าวนี้ ดูตรงข้ามกับเรื่องของมฆมาณพ ฉะนั้น จึงเห็นได้ชัดว่าเรื่องของพระอินทร์ คงเป็นเรื่องของกษัตริย์หรือราชาเก่าแก่ดึกดำบรรพ์ ตั้งแต่ก่อนพุทธกาลซึ่งมีชื่อเสียง ทรงจำกันมาเป็นพิเศษ จนถึงภายหลังยกขึ้นเป็นเทวราชครอบครองสวรรค์ชั้นหนึ่ง ครั้นตมาถึงยุคพุทธกาล เรื่องพระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราชก็ได้ติดเข้ามาในคัมภีร์ พระพุทธศาสนา ในฐานะเป็นจอมเทพชั้นดาวดึงส์

ในคัมภีร์ชั้นบาลีมีกล่าวถึงหลายแห่ง แต่มาเล่าให้พิสดารมากในชั้นอรรถกถาฎีกา ด้วยเก็บเอาเรื่องพระอินทร์ของเก่ามาเล่าผสมกับเรื่องของมฆมาณพให้เป็นคนเดียวกัน คือมฆมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์ แต่ประวัติของมฆมาณพดำเนินเรื่องไปตามหลัก ทานศีล ซึ่งเป็นเหตุแห่งสวรรค์ตามหลักพระพุทธศาสนาโดยตรง ส่วนประวัติของพระอินทร์ ดำเนินไปตามหลักของวิบุรุษหรือมหाराชทางคติโลก ไม่คำนึงถึงทานศีลเป็นใหญ่ แต่มุ่งชัชชนะเป็นที่ตั้ง ฉะนั้น เมื่อเทียบดูกันแล้วจะเห็นว่าเป็นเรื่องมาคนละทาง คนละคติ เมื่อจับมาผสมกัน ก็คงย่นกันอยู่คนละแวนั่นเอง หรือจะแก้ว่าเมื่อมาเกิด เป็นเทพผู้หัวหน้า ได้สวยทิพยสมบัติ ก็เลยเกิดความติดความเพลิน เปลี่ยนปฏิบัติไป ข้อแก่น้ำใจเป็นไปไม่ได้ เทียบในเมืองมนุษย์นี้เอง คนที่เคยประพฤติดีเมื่อเป็นคนสามัญ ครั้นได้ยศได้ลาภมากขึ้น เปลี่ยนความประพฤติไปก็มี สวรรค์จึงอาจกลายเป็นโทษ แก่คนที่หลงติดมัวเมาอยู่ได้ เพราะเป็นผลที่น่าติดน่าเพลินอย่างยิ่ง เมื่อเมาสวรรค์ จนลืมตัวเสียแล้ว ก็ย่อมจะลืมความดีได้ ฉะนั้น เทวดาจึงมีเวลาสั้นบุญต้องจืด บางที จูติก่อนกำหนดก็มี ท่านว่าเหตุอย่างหนึ่งได้แก่ เพราะมัวเล่นเพลินจนลืมบริโภค คือ เพราะเมาสวรรค์เกินไปนั่นเอง

วัตถุดิบ ๗ ประการ

เรื่องพระอินทร์ที่กล่าวถึงในคัมภีร์ชั้นบาลีก็มีเค้าเรื่องเช่นเดียวกับในอรรถกถาฎีกา
ท่านรวบรวมไว้ใน *สังกสังยุต* ดงจะเลือกเก็บความมาแล้วต่อไป

ครั้งหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในศาลาประชุม ที่สร้างเป็นเรือน
ยอดในป่ามหาวนใกล้กรุงเวสาลี เจ้าจจิฉวีชื่อ *มหาลิ* เข้าไปเฝ้ากราบทูลว่า พระพุทธองค์
ได้ทรงเคยเห็นท้าวสักกะจอมเทพแล้วหรือพระองค์ตรัสตอบว่า ได้ทรงเห็นเจ้ามหาลิ
ก็ยิ่งสงสัย กราบทูลว่า ท้าวสักกะจอมเทพที่ทรงเห็นนั้นน่าจะเป็นท้าวสักกะปลอม
เพราะท้าวสักกะจอมเทพเห็นได้ยาก พระองค์ตรัสตอบว่า ทรงรู้จักท้าวสักกะทั้งทรง
ทราบธรรมที่ท้าวสักกะประพฤติแล้วจึงเกิดเป็นท้าวสักกะ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าต่อไปว่า ท้าวสักกะจอมเทพเมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อน
ได้เป็นมาณพชื่อว่า *มชะ* ฉะนั้น จึงเรียกว่า *ท้าวมชวา* หรือ *มชวาน*

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ได้ให้ทานในเมือง ฉะนั้น จึงเรียกว่า *ท้าวปุนินทะ*

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ได้ให้ทานโดยสักการะเคารพ ฉะนั้น จึงเรียกว่า
ท้าวสักกะ

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ได้ให้ที่พัก ฉะนั้น จึงเรียกว่า *ท้าววาสะ* หรือ *วาสะ*

ทรงคิดรู้ความทั้งพันชั่วเวลาครู่เดียว ฉะนั้น จึงเรียกว่า *ท้าวสหัสสักกะ* หรือว่า
สหัสสเนตร แปลเหมือนกันว่า *ท้าวพันตา*

ท้าวสักกะมีสุรกายญาชื่อ *สุชา* เป็นปชาบดี (ชายา) ฉะนั้น จึงเรียกว่า
ท้าวสุขัมบดี

ท้าวสักกะครอบครองราชสมบัติ เป็นอิสริยาธิบดีแห่งทวยเทพชั้นดาวดึงส์
ฉะนั้น จึงเรียกว่า *ท้าวเทวานมินทะ* (จอมเทพ เรียกสั้นว่า พระอินทร์)

ท้าวสักกะจอมเทพ เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ได้สมทานประพฤติ ปฏิบัติ
วัตถุดิบ ๗ ประการ จึงเกิดเป็นท้าวสักกะ คือ

๑. เลี้ยงมารดาบิดาตลอดชีวิต
๒. ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้เป็นเซฎฐะ (ผู้เจริญคือผู้ใหญ่) ในตระกูลตลอดชีวิต
๓. มีวาจานุ่มนวลสุภาพตลอดชีวิต
๔. มีวาจาไม่ส่อเสียดตลอดชีวิต
๕. มีใจปราศจากความตระหนี่ ยินดีในการแจกจ่ายทาน ครอบครองเรือนตลอดชีวิต
๖. มีวาจาสัตย์จริงตลอดชีวิต
๗. ไม่โกรธ แม้ว่าถ้าเกิดโกรธขึ้น ก็ระงับได้ทันทีตลอดชีวิต^{๖๕}

ธัชคสูตร-ธรรมเครื่องขจัดความกลัว

เรื่อง เทวาสुरสงคราม ได้มีเล่าไว้ในคัมภีร์ชั้นบาลีหลายแห่ง เรื่องมีชื่อเสียงที่ใช้สวดเป็นพระปริตต์คือ ธัชคสูตร^{๖๖} (สูตรที่แสดงถึงยอดธง) มีความว่า

สมัยเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในเชตวันารามของอนาถบิณฑิกะ ใกล้กรุงสาวัตถี ได้ตรัสเรื่องเทवासुरสงครามแก่ภิกษุทั้งหลาย มีความว่าเรื่องเคยมีมาแล้ว สงครามระหว่างเทพและอสูรได้เกิดประชิดติดพันกันขึ้น ท้าวสักกะ จอมเทพเรียกประชุมเทพชั้นดาวดึงส์ ตรัสสั่งว่า ถ้าเทพผู้เข้าสงครามพึงเกิดความกลัว ความหวาดเสียว หรือความสะดุ้งขนพองสยองเกล้า ก็ให้มองดูยอดธงของพระองค์ ไม่เช่นนั้นก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ ปชาบดี ไม่เช่นนั้น ก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ วรุณ ไม่เช่นนั้นก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ อีสาน ความกลัว ความหวาดเสียว หรือความขนพองสยองเกล้าก็จักหายไป เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสเล่าเรื่องเทवासुरสงคราม

^{๖๕} ส. สคา. ๑๕/๓๓๗/๙๖๒-๕.

^{๖๖} ส. สคา. ๑๕/๓๒๐/๘๖๓-๖.

ในอดีตดั่งนี้แล้ว ก็ได้ตรัสน้อมเข้ามาทางพระพุทธศาสนาว่า เมื่อพวกเทพที่เข้าสงครามมองดูยอดธงของท้าวสักกะจอมเทพ หรือของเทวราชอีก ๓ องค์นั้น ความกลัว ความหวาดเสียว หรือความขนพองสยองเกล้าจกหายไปก็ได้ ไม่หายไปก็ได้ เพราะเหตุที่ท้าวสักกะจอมเทพเอง ยังมีใช้ผู้ปราศจากราคะโทสะโมหะ ยังมีความกลัว ความหวาดเสียว ความสะดุ้ง ยังต้องพ่ายหนี ส่วนพระองค์ตรัสอย่างนี้ว่า ถ้าท่านทั้งหลายไปอยู่ป่า ไปอยู่โคนไม้ หรืออยู่ในเรือนว่าง จักพึงเกิดความกลัว ความหวาดเสียว หรือความขนพองสยองเกล้าขึ้น ก็พึงระลึกถึงพระองค์ หรือระลึกถึงธรรม หรือ ระลึกถึงสงฆ์ เมื่อระลึกถึงอยู่ดั่งนี้ ความกลัว ความหวาดเสียว หรือความขนพอง สยองเกล้าจกหายไป เพราะเหตุที่พระตถาคตเป็นผู้ปราศจากราคะโทสะโมหะ เป็นผู้ไม่กลัว ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่พ่ายหนี

พระสูตรนี้มีข้อน่าสังเกตว่า มีคำขึ้นต้นว่า เรื่องเคยมีมาแล้วใช้ขึ้นต้น เมื่อจะเล่าเรื่องแต่อดีตที่ล่วงมาแล้วนาน แสดงว่าเป็นเรื่องที่เล่ากันมานาน และการนำเรื่องเก่ามาเล่าในคัมภีร์ชั้นบาลีทุกแห่ง จะเป็นเรื่องนี้หรือเรื่องอื่นก็ตาม ก็เพื่อสาธกธรรมดั่งที่เรียกว่า นิทานสุภาสิต ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน นำเรื่องเทวายุทธสงครามตอนนั้นมาเล่าก็เพื่อสอนให้ระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นต้น ในเมื่อเกิดความกลัวขึ้น เช่นเดียวกับพวกเทพเมื่อเข้าสงครามกับอสูร เกิดความกลัวขึ้น ก็ดูยอดธงของพระอินทร์ หรือของเทวราชรองลงมาทั้งหลาย (พระยอดธง น่าจะสร้างขึ้นตามนัยพระสูตรนี้)

ขันติธรรม

ในสงครามคราวหนึ่ง เวปจิตตีสุนทร สังกอสูรให้พยายามจับพระอินทร์ พันธนาการมาสูรบุรี ฝ่ายพระอินทร์ก็สั่งให้พวกเทพจับเวปจิตตีสุนทร พันธนาการมาสูรธรรมสภาเช่นเดียวกัน ในสงครามครั้งนั้น พวกเทพชนะอสูรจึงจับเวปจิตตีสุนทร พันธนาการมาสูรธรรมสภา เวปจิตตีสุนทรเมื่อถูกพันธนาการ ๕ ตำแหน่ง (มือ ๒ เท้า ๒ และคอเป็นที่ ๕) ถูกนำเข้ามายังสูรธรรมสภา ก็บริภาษด่าพระอินทร์ ด้วยถ้อยคำหยาบช้าต่าง ๆ ทั้งในขณะที่เข้าไปและออกมา

พระมาตลีเทพสารตีทุลถามพระอินทร์ว่า ทรงอดกลั้นได้เพราะกลัวหรือว่า เพราะอ่อนแอ

พระอินทร์ตรัสตอบว่า ทรงทนได้ไม่ใช่เพราะกลัว ไม่ใช่เพราะอ่อนแอ แต่วิญญู เช่นพระองค์จะตอบโต้กับผู้พาลได้อย่างไร

พระมาตลีทูลว่า ผู้พาลจะได้กำเร็บถ้าไม่กำราบเสีย เพราะฉะนั้น ผู้มีปัญญา ฟังกำราบผู้พาลเสียด้วยอาชญาอย่างแรง

พระอินทร์ตรัสว่า ทรงเห็นว่า รู้ว่าเขาโกรธแล้วมีสติ สงบได้ นี่แหละ เป็นวิธี กำราบพาล

พระมาตลีได้ทูลแย้งว่า ความอดกลั้นดั่งนั้นมีโทษ คือพาลเข้าใจว่าผู้นี้ อดกลั้น เพราะกลัวเรา ก็ยิ่งข่มเหมือนโคยี่งหนี่ก็ยี่งไล่

พระอินทร์ก็คงตรัสยืนยันว่า พาลจะสำคัญอย่างไรก็ตาม ประโยชน์ของตน สำคัญยิ่งและไม่มีอะไรจะยิ่งไปกว่าขันติ ผู้ที่มีกำลังอดกลั้นต่อผู้ที่อ่อนแอเรียกว่ามีขันติ อย่างยิ่ง เพราะผู้ที่อ่อนแอต้องอดทนอยู่เองเสมอไป ผู้ที่มีกำลังซึ่งใช้กำลังพาล (เช่นพาลตอบ) ไม่เรียกว่ามีกำลัง ส่วนผู้ที่มีกำลังซึ่งมีธรรมคุ้มครอง ย่อมไม่มีใคร กล่าวตอบได้ ผู้โกรธตอบผู้โกรธ หยาบมากไปกว่าผู้โกรธที่แรก ส่วนผู้ที่ไม่โกรธตอบ ผู้โกรธ ชื่อว่า ชนะสงครามที่ชนะได้ยาก ผู้ที่รู้ว่าเขาโกรธแต่มีสติสงบได้ ชื่อว่าประพฤติ ประโยชน์ทั้งแก่ตนทั้งแก่ผู้อื่นทั้งสองฝ่าย แต่ผู้ที่ไม่ฉลาดไม่รู้ธรรมก็ย่อมจะเห็นผู้ที่ รักษาประโยชน์ตนและผู้อื่นทั้งสองฝ่ายดังกล่าว ว่าเป็นคนโง่ไปเสีย ในคัมภีร์เล่าเรื่อง พระอินทร์และพระมาตลีโต้ตอบกันดังนี้แล้ว ก็กล่าวเป็นพุทธโอวาทต่อไปว่า ทำวสัฏกะ จอมเทพยังกล่าวสรรเสริญ ขันติ (ความอดทน) และ ไสร้จจะ (ความเสี่ยว) ภิภษุทั้งหลาย ก็พึงมีขันติไสร้จจะจึงจะงดงาม^{๒๗}

^{๒๗} ส. สคา. ๑๕/๓๒๓/๘๖๗-๘๗๖.

เรื่องนี้สรรเสริญคุณของขันติ ในคำโต้ตอบกันแฝงคติธรรมที่น่าพิจารณา คือ ถ้าดูอย่างผิวเผินก็รู้สึกเพียงว่าพระอินทร์ทรงมีขันติเป็นอย่างดี และทรงสรรเสริญคุณของขันติต่าง ๆ แต่ก็ควรพิจารณาต่อไปว่า พระอินทร์ทรงใช้ขันติดังที่ตรัสสรรเสริญนั้นตอนไหน ก็จะได้เห็นว่าทรงใช้ในตอนที่ เป็นผู้ชนะแล้ว และเวจิตตือสุรินทร์ถูกจับมัดเข้ามาเฝ้า หมัดกำลังอำนาจที่จะทำอะไรได้ ได้แต่เพียงด่าอย่างคนแพ้มืดทางสู้อยู่ด้วยประการทั้งปวงเท่านั้น พระอินทร์ทรงใช้ขันติในตอนนี้ จึงเหมาะด้วยประการทั้งปวง แต่ในตอนที่ทำสงครามกันไม่ได้แสดงว่า พระอินทร์ตรัสสั่งให้ใช้ขันติ แต่ทรงสั่งให้รบให้ชนะและให้จับอสุรินทร์พันธนาการนำเข้ามา ทั้งทรงอบรมให้ใช้ความพยายามตั้งจะเล่าต่อไป เรื่องนี้จึงมีคติแฝงอยู่ถึงระยะเวลาที่ควรจะใช้ธรรมข้อไหน ในเวลาไหน สำหรับในคติโลก ถ้าใช้ธรรมไม่ถูกเวลาแล้วก็จะเสียประโยชน์

ในเวทาสุรสงครามครั้งหนึ่ง เวจิตตือสุรินทร์ชักชวนท้าวสักกะให้เอาชนะกันด้วยสุภษิต (ธรรมยุท) ทั้ง ๒ ฝ่ายตกลงกันตั้ง ปาวิสัยชะ เป็นผู้พิจารณาตัดสิน (ทำนองอนุญาโตตุลาการกระมัง) เวจิตตือสุรินทร์เสนอให้ท้าวสักกะทรงกล่าวขึ้นก่อน ฝ่ายท้าวสักกะทรงเสนอให้เวจิตตือสุรินทร์กล่าวขึ้นก่อน เพราะเป็นบุพพเทพ (เทพอยู่มาก่อน)

เวจิตตือสุรินทร์ได้กล่าวว่า พวกพาลพึงกำเริบอย่างยิ่งถ้าไม่มีผู้กำราบเสีย เพราะฉะนั้น ผู้ทรงปัญญาที่พึงกำราบพาลด้วยอาชญาอย่างแรง

ท้าวสักกะได้ตรัสว่า พระองค์ทรงเห็นว่า รู้ว่าเขากำเริบ มีสติสงบได้ นี้แหละ เป็นวิธีกำราบพาล

เวจิตตือสุรินทร์กล่าวว่า ตนเห็นว่าความอดกลั้นดังนั้นมีโทษ คือพาลเข้าใจว่าผู้นี้อดกลั้นเพราะกลัวเรา ก็ยิ่งข่ม เหมือนโคยิงหนีก็ยิ่งไล่

ท้าวสักกะตรัสว่า พาลจะสำคัญอย่างไรก็ตาม ประโยชน์ของตนสำคัญยิ่งกว่า และไม่มีอะไรจะยิ่งไปกว่าขันติเป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสตอบแก่พระมาตลีเทพสารี

เมื่อเวจิตตือสุรินทร์กล่าวจบครั้งหนึ่ง ๆ พวกอสุระพากันอนุโมทนา ฝ่ายพวกเทพหนึ่ง เมื่อท้าวสักกะตรัสจบครั้งหนึ่ง ๆ พวกเทพพากันอนุโมทนา พวกอสุระนี้ ครั้นทั้ง ๒ ฝ่ายได้กล่าวจบแล้ว พวกปาวิสัยชะของเทพและอสุระ ได้ลงความเห็น

คำของเวปจิตตอสุนทรินทร์เป็น *ทูปภาษิต* เพราะแนะนำให้ลงทัณฑ์ ให้ลงศาสตราวุธ ให้ทะเลาะวิวาทบาดหมาง ส่วนคำของท้าวสักกะเป็น *สุภาษิต* เพราะแนะนำให้ไม่ลงทัณฑ์ ไม่ลงศาสตราวุธ ไม่ทะเลาะวิวาทบาดหมาง จึงตัดสินให้ท้าวสักกะชนะ^{๒๘}

ความเพียร

ในทิวาสวรรค์ครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะตรัสอบรม *สุวีรเทวบุตร* ซึ่งรับเทวโองการให้ยกไปรบอสูระ แล้วประมาททะเลเลยเสียถึง ๓ ครั้งว่า ผู้ที่ไม่มีความพากเพียรพยายาม จะบรรลุถึงความสุขได้ในที่ใด ก็ขอให้ไปในที่นั้นเถิด และช่วยบอกให้พระองค์ไปในที่นั้นด้วย

สุวีรเทวบุตร กราบทูลว่า ผู้ที่เกียจคร้าน ไม่ขยันหมั่นเพียร ไม่ทำกิจที่ควรทำ แต่ก็ได้รับความสำเร็จทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรารถนา ขอประทานพรอย่างนี้แก่ตน

ท้าวสักกะตอบว่า คนเกียจคร้านบรรลุถึงความสุขอย่างยิ่งในที่ใด ก็ให้ *สุวีรเทวบุตร* ไปในที่นั้นเอง และช่วยบอกให้พระองค์ได้ไปในที่นั้นด้วย

สุวีรเทวบุตร ก็ยังกราบทูลขอประทานพร เพื่อให้ได้รับความสุขชนิดที่ไม่มีทุกข์โศกโดยไม่ต้องทำอะไร

ฝ่ายท้าวสักกะตรัสว่า ถ้าจะมีใครดำรงชีวิตอยู่โดยไม่ต้องทำอะไรในทิศทางไหน นั้นเป็นทางนิพพานแน่ ให้ *สุวีรเทวบุตร* ไปและช่วยบอกพระองค์ให้ไปด้วย

อีกเรื่องหนึ่ง ท้าวสักกะทรงอบรม *สุสิมเทวบุตร* เพราะปรารถนาเหตุเช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าได้ทรงเล่าเรื่องท้าวสักกะเป็นอดีตนิทานสาธกยกขึ้นเตือน ภิกษุทั้งหลายว่า บวชแล้วก็พากเพียรพยายามเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึงบรรลุธรรม ที่ยังไม่บรรลุทำให้แจ้ง ซึ่งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้งเถิด^{๒๙}

^{๒๘} ส. สคา. ๑๕/๓๒๖/๘๗๗๗-๘๘๓.

^{๒๙} ส. สคา. ๑๕/๓๑๗/๘๔๗-๘๕๔.

ในสงครามระหว่างเทพและอสูระ ครั้งหนึ่งหมู่ฤๅษีผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม คิดเห็นว่า พวกเทพตั้งอยู่ในธรรม ส่วนพวกอสูระไม่ตั้งอยู่ในธรรม จะพึงมีภัยจากอสูระ จึงพากันไปหา *สัมพรอสุรินทร์* ขออภัยทักษิณาทาน (อภัยทาน) ฝ่ายสัมพรอสุรินทร์ได้กล่าวว่า ไม่ให้ภัยแก่พวกฤๅษีชั่วร้ายซึ่งคบทำวสัฏกะพากันมาขออภัยก็ดีแล้ว จะให้ภัยแก่ฤๅษีพวกนี้สักที พวกฤๅษีได้กล่าวสาปสัมพรอสุรินทร์ว่า ภัยจะมีแก่ผู้ให้ภัย หว่านพืชเช่นใด ก็ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ทำดีย่อมได้ดี ทำชั่วย่อมได้ชั่ว หว่านพืชแล้วก็จักเสวยผล ของพืชที่หว่านเอง ในราตรีนั้น สัมพรอสุรินทร์นอนผวาตื่นสะดุ้งหวาดเสียขวัญ ๓ ครั้ง พระอาจารย์กล่าวอธิบายว่า เพราะเหตุที่ถูกสาปจนนอนสะดุ้งดังนั้น จึงได้ชื่อว่า *เวปจิตติ สืบมา*^{๗๐}

ในบางคราว ทั้ง ๒ ฝ่ายก็สงบสงครามกันและไปด้วยกัน แต่ก็ยังคงมีความ คิดเห็นและความประพฤติต่างกัน

ครั้งหนึ่งท้าวสัฏกะทรงดำริว่า ไม่ควรประทุษร้ายศัตรู เวปจิตติอสุรินทร์ ทราบพระดำรินั้นด้วยใจ จึงเข้าไปหาท้าวสัฏกะ ณ ที่ประทับ ท้าวสัฏกะทอดพระเนตร เห็นแต่ไกล ตรัสสั่งให้เวปจิตติอสุรินทร์หยุด ตรัสว่าทรงจับได้ (ว่าลอบเข้ามา) แล้ว เวปจิตติอสุรินทร์จึงถามว่า ท้าวสัฏกะทรงละความคิดเดิมว่าจะไม่ทำร้ายศัตรูเสีย หรือ ท้าวสัฏกะตรัสให้เวปจิตติอสุรินทร์ สบถก่อนว่าจะไม่ทำร้าย เวปจิตติอสุรินทร์จึง สบถว่า บาบของผู้กล่าวเท็จ บาบของผู้กล่าวร้ายพระอริยเจ้า บาบของผู้ประทุษร้ายมิตร บาบของผู้กตัญญู ขอให้บาบนั้นทั้งหมดจงตกต้องผู้ประทุษร้ายต่อท้าวสัฏกะ^{๗๑}

ในบางครั้ง ท้าวสัฏกะและเวโรจนอสุรินทร์ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยกันในวิหาร สำหรับประทับพักกลางวัน ต่างยื่นฟังพาทาประตองค์ละข้าง ทั้ง ๒ ต่างได้ กล่าวภาษิต ถวายพระพุทธเจ้าสรรเสริญความเพียรพยายามจนกว่าจะสำเร็จประโยชน์ แต่คำของ พระอินทร์กล่าวแกมสรรเสริญขันติ^{๗๒}

^{๗๐} ส. ศค. ๑๕/๓๓๒/๘๘๙-๙๐๔.

^{๗๑} ส. ศค. ๑๕/๓๒๙/๘๘๗-๙.

^{๗๒} ส. ศค. ๑๕/๓๒๙/๘๘๗-๘๙๔.

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในวิหารสำหรับประทับพักกลางวัน ท้าวสักกะและสหัมบดีพรหมเข้าไปเฝ้า ยืนฟังพาทาประตองค์ละข้าง ท้าวสักกะกราบทูลขอให้ทรงหมั่นจาริกเที่ยวไปในโลก เพราะทรงมีจิตวิมุตติดีแล้ว เหมือนดวงจันทร์วัน ๑๕ ค่ำ ส่วนสหัมบดีพรหมกราบทูลขอให้ทรงหมั่นจาริกเที่ยวไปแสดงธรรมในโลก เพราะผู้รู้ธรรมจักมี^{๗๓}

ในบางครั้ง ท้าวสักกะและเวปจิตตีสุนทรไปหาฤๅษีผู้มีศีลมีกัลยาณธรรมด้วยกัน เวปจิตตีสุนทรสวมรองเท้า คาคชรรค์ ก็นั่งร่ม เข้าสู่อาศรมทางประตูอกเดินเหยียดหมู่ฤๅษีโดยไม่เคารพ ฝ่ายท้าวสักกะถอดฉลองพระบาท ประทานพระขรรค์แก่เทพอื่น ลอดนัตร์เข้าไปสู่อาศรมทางประตู ยืนประคองอัญชลีไปทางหมู่ฤๅษีในที่ได้ลมหมู่ฤๅษีได้ขอให้ท้าวสักกะถอยออกไปจากทิศทางที่ลมจะโชยกลืนกายของพวกฤๅษีไป ท้าวสักกะตรัสว่า ทรงประสงค์กลืนที่ลมโชยไปจากกายของฤๅษี เหมือนอย่างทรงประสงค์มาลาดอกไม้งามบนศิระชะ พวกเทพไม่เห็นว่าเป็นปฏิกรณ์ในกลืนกายฤๅษี^{๗๔}

ครั้งหนึ่ง เวปจิตตีสุนทรป่วยหนัก ท้าวสักกะเสด็จไปเยี่ยมถามอาการใช้เวปจิตตีสุนทรขอให้ท้าวสักกะทรงช่วยเยียวยารักษา ฝ่ายท้าวสักกะก็ทรงขอให้เวปจิตตีสุนทรบอก สัมปริมายา (มายามนต์ชื่อว่า สัมปริ เป็นมายามนต์ของอสูระกระมัง) ท้าวเวปจิตตีสุนทรขออนุญาตพวกอสูระ แต่พวกอสูระห้ามไม่ให้บอกเวปจิตตีสุนทรจึงกล่าวผรุสวาทให้ท้าวสักกะไปนรก^{๗๕}

ยังมีเรื่องเบ็ดเตล็ด เช่นครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะเตรียมจะทรงเทพธิดาเสด็จทอดพระเนตรอุทยาน เมื่อเสด็จลงจากเวชยันตปราสาท ทรงประคองอัญชลีนอนน้อมไปในทิศทั้งปวง เมื่อพระมาตลีเทพสารตีทูลถาม ตรัสตอบว่า ทรงนอนน้อมบรรพชิตผู้มีศีลบริสุทธิ์ มีจิตตั้งมั่น ประพฤติพรหมจรรย์ และทรงนอนน้อมคฤหัสถ์ที่บำญญ

^{๗๓} ส. สคา. ๑๕/๓๔๒/๙๒๕-๗.

^{๗๔} ส. สคา. ๑๕/๓๓๑/๘๙๔-๘.

^{๗๕} ส. สคา. ๑๕/๓๕๐/๙๕๐-๑.

มีศีลเลียงดูกรรยาโดยธรรม บางครั้งเมื่อเสด็จลงจากเวชยันตปราสาท ทรงนมัสการ พระพุทธเจ้า บางครั้งทรงนมัสการพระสงฆ์^{๗๖}

ความไม่โกรธ

เรื่องเกี่ยวกับความไม่โกรธ ได้มีเล่าไว้หลายเรื่อง เช่นครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามว่า ฆ่าอะไรได้อยู่เป็นสุข ฆ่าอะไรได้ ไม่โศก พระองค์โปรดให้ฆ่าอะไรเพียงข้อเดียว ตรัสตอบว่า ฆ่าความโกรธ

ครั้งหนึ่ง มียักษ์ตนหนึ่งผิวพรรณเศร้าหมอง รูปร่างน่าเกลียดขึ้นไปนั่งบนอาสนะของท้าวสักกะ พวกเทพชั้นดาวดึงส์พากันโพนทนาดีเตียน แต่ยิ่งโพนทนาดีเตียนยักษ์นั้นก็ยิ่งงามยิ่งผ่องใส จนพวกเทพพากันประหลาดใจว่าจะเป็น *ยักษ์กินโกรธ* ท้าวสักกะทรงทราบแล้วได้เสด็จเข้าไป ทรงทำผ้าฉเวียง พระอังสะข้างซ้าย ทรงคุกพระชานุมนทลเบื้องขวาลงบนพื้นดิน (พรหมชาณุกะ คุกเข้าทำพรหม) ทรงประคองอัญชลี (เหนือพระเศียร) ประกาศพระนามของพระองค์ขึ้น ๓ ครั้ง ว่าพระองค์คือท้าวสักกะจอมเทพ ยักษ์นั้นก็ผิวพรรณเศร้าหมอง รูปร่างน่าเกลียดยิ่งขึ้นจนหายไป ในที่นั้น ท้าวสักกะขึ้นประทับบนอาสนะ ของพระองค์แล้วตรัสอบรมพวกเทพสาธก พระองค์เองว่า พระองค์ไม่ทรงโกรธมาช้านาน ความโกรธไม่ตั้งติดในพระองค์ แม้จะโกรธชั่ววูบเดียวก็ไม่กล่าวผรุสวาจา พระองค์ทรงข่มตนได้

ครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะได้กล่าวอบรมเทพชั้นดาวดึงส์ว่า ให้มีอำนาจเหนือความโกรธ อย่าจิตจางในมิตร อย่าตำหนิผู้ไม่ควรตำหนิ อย่ากล่าวส่อเสียด ความโกรธทับบตคนบาปเหมือนภูเขาลูก

อีกครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะได้ตรัสอบรมพวกเทพชั้นดาวดึงส์ว่า อย่าให้ความโกรธครอบงำ อย่าโกรธตอบผู้โกรธ ความไม่โกรธและความไม่เบียดเบียนมีอยู่ในพระอริยะทั้งหลายทุกเมื่อ ส่วนความโกรธทับบตคนบาปเหมือนภูเขาลูก

^{๗๖} ส. สคา. ๑๕/๓๔๓/๙๒๘-๙๓๒.

อดีตชาติของเทวดา

ยังมีเรื่องเกี่ยวกับพระอินทร์ที่นำมาเล่ารวมไว้ด้วย เรื่องแรกเล่าไว้ใน สักกสังยุตและในบาลีอุทาน มีเค้าเป็นเรื่องเดียวกัน จะเก็บเรื่องในบาลีอุทาน^{๗๗} มาเล่าก่อน มีความย่อว่า สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวันใกล้ กรุงราชคฤห์ มีชายคนหนึ่งเป็นโรคเรื้อน เป็นคนยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ ชื่อว่า **สุปปพุทธะ** ชื่อนี้ก็ฟังดีอยู่ แปลว่า ตื่นแล้วด้วยดี แต่orroกรถาไขความว่า ในคราวที่กำลังเป็นโรคเรื้อนอย่างแรงจนถึงเนื้อหลุด นอนร้องครวญครางอยู่ตามถนนตลอดคืน ทำให้คนไม่เป็นอันหลับอันนอน เสียงร้องครวญครางนั้นปลุกคนให้ตื่นอยู่ไม่ได้หลับสบาย จึงได้ชื่ออย่างนั้น ในความหมายว่า ปลุกคนอื่นให้ตื่นจากการหลับสบาย วันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งแสดงธรรมแก่หมู่ชนกลุ่มใหญ่ สุปปพุทธะมองเห็นแต่ไกล คิดว่า คนประชุมกันอยู่เป็นอันมาก จะมีอาหารอะไรแบ่งให้บ้างเป็นแน่ จะต้องได้อาหารอะไรในที่นั้นบ้าง จึงเดินตรงเข้าไป ก็ได้เห็นว่า เขากำลังฟังธรรมกัน และพระพุทธเจ้า กำลังทรงแสดงธรรม ก็หมุดหวังในอาหาร แต่ก็เกิดอยากจะฟังธรรมบ้าง จึงนั่งลงฟัง ในที่ส่วนข้างหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงตรวจดูบริษัททั้งหมดในพระหฤทัย ทรงทราบด้วย พระญาณว่า ชายโรคเรื้อนผู้นี้เป็นภัพบุคคล คือผู้ที่สมควรจะรู้ธรรมได้ จึงทรงมุ่ง สุปปพุทธะ ชายโรคเรื้อน ทรงแสดงอนุပ္พุพิกถาต่อด้วยอริยสัจจ ๔ จบแล้วสุปปพุทธะ ได้ดวงตาเห็นธรรม กราบทูลสรรเสริญพระธรรมและแสดงตนเป็นอุบาสก ถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า พระธรรม และพระภิกษุสงฆ์ เป็นสรณะตลอดชีวิต ได้ถวายอภิวาททำ ประทักษิณคือเวียนขวาหลีกออกไป สุปปพุทธะออกไปไม่นานนักก็ถูกแม่โคลูกอ่อน ขวิดตาย

พวกภิกษุได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามคติเบื้องหน้าของสุปปพุทธะตรัสตอบว่า สุปปพุทธะเป็นโสดาบัน มีสัมโพธิ (ความตรัสรู้) เป็นเบื้องหน้า ภิกษุรูปหนึ่ง

^{๗๗} พุ. อ. ๒๕/๑๔๕/๑๑๒-๔.

กราบทูลถามอีกว่า เหตุใดสุปพุทธะจึงเป็นคนยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ ตรัสตอบว่า สุปพุทธะได้เคยเป็นลูกเศรษฐีในกรุงราชคฤห์นี้ วันหนึ่งออกไปชมสวนได้เห็น พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า *ตครสิขี* เดินบิณฑบาตอยู่ในนคร ได้เกิดความคิดหมิ่น ขึ้นว่า คนขี่เรื่อนี่เป็นใครเที่ยวเฟ้นพ่านอยู่ ได้ถ่มน้ำลาย เดินหลีกหันซ้ายให้แก่ พระปัจเจกพุทธเจ้าไป ซึ่งเป็นการจงใจแสดงกิริยาหมิ่นไม่เคารพ (เป็นธรรมเนียมว่า ทำประทักษิณเป็นกิริยาเคารพ คือเวียนขวาในโอกาสที่ลากลับ หรือให้เบื่องขวา ของตนในโอกาสที่เดินหลีกกัน คือตนเองถือเอาทางซ้าย ให้ทางขวาแก่ท่านที่เคารพ แต่ถ้านตนเองถือเอาทางขวามือของตน ให้ทางซ้ายมือของตนแก่ท่าน ก็เป็นกิริยาหมิ่น ไม่เคารพ บาลีว่า *อปพยามโต กริตวา*) สุปพุทธะหม้อยู่ในนิริยะช้านาน เพราะวิบาก ที่เหลือของกรรมนั้น จึงได้เป็นมนุษย์ยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญในกรุงราชคฤห์นี้ สุปพุทธะอาศัยธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศ มีศรัทธา สมาทานศีล สุตะ จาคะ ปัญญาแล้วจึงไปเกิดเป็นสหายของเทพชั้นดาวดึงส์ รุ่งเรืองด้วยวรรณะและยศ ยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ ในดาวดึงส์นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งพระอุทานนั้นในเวลานั้น มีความว่า *บัณฑิต เมื่อมีเพียรบากบั่น ก็ควรเว้นบาปทั้งหลายในชีวิตโลกเสีย เหมือนคน มีจักขุเว้นทางที่ขรุขระเสียฉะนั้น*

ใน *สักกสังยุต*^{๗๔} เล่าต่อไปในภาคสวรรค์ แต่มิได้ระบุชื่อว่าได้เคยมีบุรุษผู้หนึ่ง ในกรุงราชคฤห์นี้ เป็นมนุษย์ยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ ได้มีศรัทธา ศีล เป็นต้น ตายแล้วบังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ รุ่งเรืองยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ เหมือนดังกล่าวไว้ใน บาลีอุทานนั้น ฝ่ายเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันพูดค่อนขอตและได้ล้าเลิกภาวะเมื่อครั้งเป็น มนุษย์ยากจน แต่มาเกิดเป็นเทพ รุ่งเรืองเกินเทพอื่น ๆ ทำวสักกเทวราชได้ทรงเรียก เทพชั้นดาวดึงส์มาทรงชี้แจงว่า อย่าได้ค่อนขอตเทวบุตรนี้เลย เพราะเมื่อเธอเป็นมนุษย์ ในชาติก่อนได้สร้างสมศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคต พุทธเจ้าประกาศแล้ว จึงมาบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เป็นสหายของทวยเทพชั้นดาวดึงส์

^{๗๔} ส. สคา. ๑๕/๓๓๙/๙๑๗-๙.

รุ่งเรืองด้วยวรรณะและยศยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ ทำวสัฏกเทวราชได้ตรัสธรรมภาษิตอบรมเทพชั้นดาวดึงส์ต่อไปว่า ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่นดีไม่หวั่นไหวในพระตถาคตเจ้า มีศีลงดงาม ซึ่งพระอริยเจ้าประสงค์ยกย่อง มีความเลื่อมใสในพระสงฆ์ และมีทัศนคติคือความเห็นที่ตรง หมู่บัณฑิตเรียกผู้นั้นว่าไม่ยากจน ชีวิตของผู้นั้นไม่เปล่าประโยชน์ เพราะฉะนั้น ผู้ทรงปัญญาเมื่อระลึกถึงคำสั่งสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ก็ควรหมั่นประกอบศรัทธาศีล ความเลื่อมใส ความเห็นธรรมกันเกิด

ในอรรถกถา^{๗๙} แห่งสังยุตนี้เล่าอดีตชาติของเทวบุตรนั้นก่อนแต่มาเกิดเป็นเทวบุตรว่าเป็นคนเข็ญใจชื่อว่า สุปปพุทธะ ดำเนินเรื่องเหมือนในบาลีอุทาน แต่เล่าแปลกไปว่า ชาวเมืองสร้างมณฑปใหญ่ในที่กลางนคร นิมนต์พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขไปเสวย และได้ให้อาหารแก่สุปปพุทธะบริโภคจนหายหิวโหย อิ่มหน้าสำราญรวมจิตแน่วแน่ได้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสัจ อนุโมทนาภัตตทานของชาวเมืองครั้งนั้นสุปปพุทธะฟังแล้วได้โศดาปัตติผล และได้เล่าบุพพกรรมของสุปปพุทธะผิดไปจากบาลีอุทานว่า เมื่อครั้งเป็นราชาครองกรุงพาราณสี แห่งกาสิกรัฐ เสด็จเสียบทำประทักษิณพระนคร ทรงประมาทหมิ่นพระปัจเจกพุทธเจ้า คล้ายกับที่เล่าในบาลีอุทาน (แต่ในบาลีอุทานว่าเป็นบุตรเศรษฐี)

ในอรรถกถาอุทาน^{๘๐} เล่าเรื่องพิสดารออกไปอีกว่า เมื่อสุปปพุทธะฟังเทศน์จบได้บรรลุคุณพิเศษแล้ว ประารถนาจะกราบทูลแต่พระศาสดา แต่ก็ไม่อาจจะฝ่าฝืนจนเข้าไปได้ ครั้นมหาชนพากันตามส่งเสด็จพระศาสดากลับไปวัด แล้วก็ได้ตรงไปวัดในขณะนั้นทำวสัฏกเทวราชทรงทราบ ทรงใคร่จะทดลองสอบสวน จึงเสด็จไปปรากฏพระองค์ในอากาศ ตรัสว่า สุปปพุทธะเป็นคนยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ พระองค์จักประทานทรัพย์นับไม่ถ้วน ขอแต่เพียงว่าให้สุปปพุทธะจงพูดว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่

^{๗๙} สก. ป. ๑/๔๑๑.

^{๘๐} สุปปพุทธกถุญญี วตถุ ธมมปท. ๓/๑๒๘-๙.

พระพุทธเจ้า พระธรรมไม่ใช่พระธรรม พระสงฆ์ไม่ใช่พระสงฆ์ เราเลิกกันทีกับพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ฝ่ายสุปปพุทธะได้ถามว่า ผู้ที่ลอยพุดอยู่นั้นเป็นใคร เมื่อได้ฟัง คำตอบว่า คือท้าวสักกเทวราช จึงกล่าวว่าท้าวสักกเทวราชเป็นอันธพาลไม่มีละอาย ซึ่งมากล่าวคำที่ไม่ควรกล่าวอย่างนี้ ไม่ใช่ผู้ที่ควรจะกล่าวกับตน เหตุไฉนท้าวสักกจะจึง กล่าววา ตนเป็นบุคคลตะเข้ญใจไร้มิตรญาติ ก็ตนเป็นบุตรโอรสพระพุทธเจ้า ผู้เป็นนาคะ ของโลก จึงไม่เป็นบุคคลตะเข้ญใจไร้มิตรญาติ โดยที่แท้ตนบรรลุความสุขอย่างยิ่งแล้ว ทั้งตนเป็นคนมั่งมีทรัพย์มาก ยกพระพุทธภาษิตขึ้นกล่าวว่า *ทรัพย์คือ ศรัทธา* *ทรัพย์ คือศีล* *ทรัพย์คือหิริ* (ความละอายหรือรังเกียจบาป) *ทรัพย์ คือโอดตัมปะ* (ความกลัว เกรงบาป) *ทรัพย์คือสุตะ* (ความสดับศึกษา) *ทรัพย์ คือจาคะ* (การสละ) *ทรัพย์คือ ปัญญา* เป็นที่ครบ ๗ *ทรัพย์เหล่านี้มีแก่ผู้ใด เป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม บัณฑิตทั้งหลาย กล่าววาผู้นั้นไม่ยากจน ชีวิตของผู้นั้นไม่เป็นโมฆะ (เปล่าประโยชน์)*

ท้าวสักกะล่องหน้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลคำที่โต้ตอบกันทั้งหมด พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท้าวสักกะตั้งร้อยตั้งพันองค์ ก็ไม่อาจจะทำสุปปพุทธะให้พุดปฏิเสธ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ได้ ฝ่ายสุปปพุทธะไปถึงวิหารแล้ว เข้าไปเฝ้าพระศาสดา กราบทูลคุณวิเศษที่ตนได้บรรลุ ออกจากที่เฝ้ากลับไปก็ถูกแม่โคขวิดสิ้นชีวิต

เรื่องพระอินทร์มาทดลองน้ำใจนี้ให้คิดว่า ผู้ที่เห็นธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมมีศรัทธาดั้งมั่นในพระรัตนตรัยไม่มีเปลี่ยนแปลง อย่างที่พุดกันในคำไทยเก่า ๆ ว่า ถึงจะมีพระอินทร์มาเขี้ยว ๆ ก็ไม่เปลี่ยนใจ ไม่ต้องกล่าวถึงเทวดา มนุษย์อื่น ๆ ทั้งนี้ เพราะมีอริยทรัพย์ ซึ่งเป็นทรัพย์ทางใจบริบูรณ์แล้ว และได้มองเห็นแล้วว่าเป็นสิ่ง ประเสริฐกว่าทรัพย์ภายนอกทั้งหมด แม้จะเป็นสมบัติจักรพรรดิ อริยทรัพย์นี้ได้มาจาก พระพุทธเจ้า หรือได้เนื่องมาจากพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงเป็นผู้ค้นพบและได้ประทานไว้ แก่โลก ฉะนั้น จึงไม่ใช่วิสัยของผู้เห็นธรรมจะปฏิเสธพระรัตนตรัยได้เลย ใคร ๆ ก็ไม่ อาจจะมาเปลี่ยนใจให้ออกห่างไปจากพระรัตนตรัยได้ ถึงแม้จะยากจนที่สุด และมีผู้น่า ทรัพย์นับไม่ถ้วนมาล่อ ดังเรื่องสุปปพุทธะนี้

พระเจ้ามันธาดุราช

คำว่า *สักกะ* เป็นต้นที่เรียกกันเป็นพื้นว่า *พระอินทร์* นั้นเป็นชื่อตำแหน่งของ เทวราชผู้ครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งองค์หนึ่งจตุไปแล้ว ก็มีอีกองค์หนึ่งเกิดขึ้นมาแทน สืบต่อกันไปตั้งนี้ไม่ขาดสาย ดังมีเรื่องเล่าใน*มันธาดุราชชาดก*^{๔๕} ว่า ในครั้งปฐมกัลป์ เมื่อมนุษย์มีอายุยืนนานนับไม่ถ้วน (อสงไขย) พระเจ้ามันธาดุซึ่งสืบต่อพระวงศ์ตรง มาจาก *พระเจ้ามหาสมมตราช* ผู้เป็นพระราชองค์แรกของโลก ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ครองโลกนับเป็นองค์ที่ ๘ พระเจ้ามันธาดุมีฤทธานุกาพมาก ครองโลกมนุษย์อยู่นาน จนเบื่อแล้วก็ขึ้นไปครองสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช ท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์ก็ต้อนรับ ยอมให้ครอบครอง พระเจ้ามันธาดุครองสวรรค์ ชั้นแรกนี้นานเข้าก็เบื่ออีก จึงขึ้นไป สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ท้าวสักกะก็ทรงต้อนรับแบ่งดาวดึงส์ให้ครองกึ่งหนึ่ง พระเจ้า มันธาดุครองดาวดึงส์อยู่นาน ท้าวสักกะจตุไปและเกิดขึ้นใหม่องค์แล้วองค์เล่าถึง ๓๖ องค์ ก็เกิดเบื่อที่จะครองเพียงกึ่งเดียว คิดจะปลงพระชนม์ท้าวสักกะเพื่อจะครอง สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ทั้งหมด แต่ธรรมดว่าท้าวสักกะไม่มีใครจะปลงพระชนม์ได้ ความคิดปรารถนาของพระเจ้ามันธาดุเป็นตัณหา (ความทะยานอยากดิ้นรน) เป็นมูล แห่งวิบัติทำให้อายุสั้น ทำให้แก่แต่เป็นธรรมดาว่าสรีระมนุษย์ไม่แตกทำลายในเทวโลก คือไม่ตายทิ้งซากไว้บนสวรรค์ พระเจ้ามันธาดุจึงตกจากสวรรค์ ลงมาหมกเป็นนวาระ สุดท้ายในพระราชอุทยาน เมื่อราชตระกูลได้ทราบ พวกมันมาเฝ้าแวดล้อม มีรับสั่งให้ ประกาศแก่มหาชนว่า พระองค์คือมันธาดุมหาราช พระจักรพรรดิราชของโลก พระราชาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา พระราชาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ครองสวรรค์ ชั้นนั้นอยู่ ๓๖ ชั่วอายุท้าวสักกะ ก็ทำตัณหาให้เต็มไม่ได้ ต้องตกลงมาจากสวรรค์ สิ้นพระชนม์ ครั้นรับสั่งไว้ให้ประกาศดังนี้แล้ว ก็สิ้นพระชนม์ไปตามกรรม

ชาดกเรื่องนี้ ท่านเล่าไว้เพื่อแสดงโทษของตัณหา ว่าไม่มีใครทำให้อิ่มให้เต็มได้ เหมือนอย่างมหาสมุทรไม่มีอิมน้ำ ไฟไม่มีอิมเชื้อ เมื่อท่านเล่าชาดกนี้แล้ว ก็ได้แสดง

^{๔๕} ชาดก. ๔/๔๗-๕๒.

เป็นพระพุทธรูปชาติ ความว่า จันทรและอาทิตย์ส่องสว่างไปตลอดทิศเพียงใด หมู่สัตว์ที่อาศัยแผ่นดินตลอดทิศเพียงนั้น ล้วนเป็นข้าแผ่นดินของพระเจ้ามณฑลทุกแห่ง (พระองค์มีบุญญาภิบาล ประทับพระหัตถ์ให้ฝนกหาปณะตกลงได้) ความอึดในกามทั้งหลายด้วยฝนคือกหาปณะย่อมไม่มี (จึงทะยานขึ้นไปครองสวรรค์ ๒ ชั้น เมื่อคิดทะยานเกินวิสัยขึ้นไปอีกจึงร่วงลงมา) บัณฑิตรู้อย่างนี้ว่า กามทั้งหลายมีความน่ายินดีน้อย มีทุกข์มาก จึงไม่ติดใจยินดีในกามทั้งหลายแม้ที่เป็นทิพย์ สวากของพระสัมมาสัมพุทธะ ย่อมยินดีในธรรมเป็นที่สิ้นต้นเหตุ นอกจากได้คตินิธรรมดังกล่าว ยังได้คตินความเชื่อว่า คำว่า สักกะ เป็นตำแหน่งผู้ครองสวรรค์ชั้นนี้ทุกกาลสมัย ใครมีบุญขึ้นไปครองก็เรียกว่า สักกะ ทุกองค์ตั้งแต่ปฐมกัลป์ของโลกก็เรียกอย่างนี้ ส่วนท้าวสักกะที่กล่าวถึงว่าเสด็จมาเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย เป็นองค์ที่มชมาณพไปเกิด ดังเล่าในบาลี สักกสังยุต ที่เก็บมาแล้วไว้แล้ว

ตำแหน่งท้าวสักกะ-พระอินทร์

เรื่องตำแหน่งท้าวสักกะหรือพระอินทร์ เป็นตำแหน่งราชาแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้นยังได้อ่างใน *วิสัยหชาดกอรุณกถา*^๒ เล่าเรื่องท้าวสักกะในสมัยดึกดำบรรพ์ก่อนพุทธกาลนานไกล แต่ท้าวสักกะองค์นี้ดูจะหวงตำแหน่งอยู่มาก จนถึงเกรงว่ามนุษย์ผู้ตั้งหน้าทำความดีจะคิดแย่งตำแหน่ง ความย่อมีว่า

มีเศรษฐีผู้หนึ่งในกรุงพาราณสี ชื่อว่า วิสัยหะ เป็นคนใจบุญ ถือศีล ๕ มีอภยาศัยยินดีในทานการบริจาค ตั้งโรงทานที่ประตูเมืองทั้ง ๔ ที่กลางเมืองและที่นิเวศน์ของตน สละทรัพย์บริจาคทานมีจำนวนมากมายทุก ๆ วัน ร้อนถึงท้าวสักกเทวราช (นี่เป็นสำนวนไทย ส่วนสำนวนมคคว่าภพของท้าวสักกะหวั่นไหว ด้วยอานุภาพทานแห่งบัณฑิตผู้มผลศิวาอาสน์ของเทวราชแสดงอาการร้อน) ท้าวเธอทรงสอดส่องค้นหาว่าใครหนอคิดจะทำพระองค์ให้เคลื่อนจากฐานะ (ตำแหน่ง) ก็ได้ทรงเห็นเศรษฐีผู้บริจาค

^๒ ชาตก. ๔/๓๔๘-๓๔๙.

ทานเป็นการใหญ่ ซึ่งชะรอยว่าจะหวังให้ทานนี้ส่งผลให้พระองค์หลุดจากตำแหน่งแล้วขึ้นมาเป็นท้าวสักกะเสียเอง จำที่พระองค์จะบันดาลให้ทรัพย์สินของเศรษฐีนั้นหายไปให้หมด ให้เศรษฐีกลายเป็นบุคคลที่เฉยใจ ไม่มีอะไรจะทำทานต่อไปได้ ท้าวเธอทรงดำริอย่างนี้แล้ว ก็ทรงบันดาลให้ทรัพย์ทุกอย่าง ตลอดถึงทาสกรรมกรผู้คนที่พึ่งของเศรษฐีอันตราหนไปทั้งสิ้น ไม่มีเหลือสักสิ่งหนึ่งสักคนหนึ่ง ผู้จัดการทานจึงมาแจ้งให้เศรษฐีทราบ ฝ่ายเศรษฐีเมื่อได้ทราบดังนั้น ก็สั่งให้ภริยากันหาสิ่งอะไรที่จะทำทานที่บ้าน ก็ไม่มีอะไร ให้เปิดคลังค้นหาก็ไม่พบอะไร ว่างเปล่าไปทั้งนั้น เศรษฐีก็ไม่ย่อท้อคิดจะทำทานให้จงได้ จึงชวนภริยาคว้าเคียว ตะกร้า และเชือกที่เผอิญมีคนตัดหญ้าขายคนหนึ่งมาทั้งไว้ ตรงไปที่ดงหญ้าช่วยกันเกี่ยวหญ้าไปขาย ได้ทรัพย์มาแล้วก็ทำทานแก่ยากจนผู้มาขอ จนหมดทรัพย์ที่ได้จากการขายหญ้าเรื่อยมาเป็นเวลาหลายวัน เศรษฐีเป็นคนสุขุมลมาชาติเคยสุขสบาย เมื่อมาต้องตรากตรำทำงานเป็นกรรมกรและอดอยาก ก็หมดกำลังลงทุกที แต่ก็ใจแข็ง มีความตั้งใจแรงอดทนเกี่ยวหญ้าขายทำทานติดต่อกันไปได้จนถึงวันที่ ๗ ก็เป็นลมล้มพุงลงบนกองหญ้า

ฝ่ายท้าวสักกะได้ทรงเฝ้าติดตามสังเกตดูอยู่ ทรงเห็นว่าเศรษฐีไม่ยอมเลิกทำทานด้วยวิธีที่ทรงบันดาลให้ทรัพย์หายไปนั้นแน่ จึงทรงบันดาลให้เศรษฐีได้เห็นพระองค์ลอยอยู่ในอากาศในขณะนั้น ตรัสขึ้นว่า ก่อนแต่นี้เศรษฐีได้ให้ทานจึงได้สิ้นเนื้อประดาตัว ถ้าว่าต่อแต่นี้ไปจะไม่ให้ทาน เก็บรวบรวมไว้ ก็จะตั้งโภคสมบัติขึ้นได้ เศรษฐีถามทราบว่าเป็นท้าวสักกะ แทนที่จะตื่นเต้นเชื่อฟังกลับคิดหมิ่นว่า ไฉนท้าวสักกะซึ่งขึ้นไปเกิดเป็นท้าวสักกะได้เพราะความดี จึงมาห้ามไม่ให้ทำความดี จึงได้กล่าวตอบยืนยันว่า ปวงบัณฑิตกล่าวว่า อารยชนคนเจริญ แม้ยากแค้นแสนเข็ญ ก็ไม่ทำอนารยกรรม (กรรมที่มีโทษของคนเจริญ คือกรรมที่ไม่ดี เช่น ท้าวสักกะมาห้ามความดีของเขาก็เป็นการทำไม่ดีเหมือนกัน) อย่าให้มีทรัพย์ที่เป็นเหตุให้สละศรัทธาบริจาคขึ้นเลยทีเดียว ทางที่รถคันหนึ่งแล่นไปได้ เป็นทางที่รถอีกคันหนึ่งแล่นไปได้เหมือนกัน (ทาน ศีลเป็นทางไปสวรรค์ท้าวสักกะไปได้ เศรษฐีก็ไปได้เหมือนกัน) ขอให้วัตร (ข้อปฏิบัติ) เก่าแก่ที่ฝังลง (เป็นรากฐานของแผ่นดินแล้วคือทานวัตรนี้) จงสถิตเป็นวัตรต่อไปเถิด (อย่าถอนรากฐานของแผ่นดินออกเสียเลย แผ่นดินจะถล่ม พ้าก็จะถล่ม

ลงด้วย) ฝ่ามือที่พยักก็วกให้ต่อไป เมื่อไม่มี ก็จะทำให้อะไร ๆ แม้เป็น (ทุกคตะ) อย่างนี้ก็จักให้อายุประมาณทานเลย

ท้าวสักกะเมื่อไม่อาจห้ามได้ จึงตรัสถามความประสงค์ที่ให้ทานนั้น เศรษฐีนั้นเป็นพระโพธิสัตว์จึงตอบว่า ตนมิได้ปรารถนาจะเป็นท้าวสักกะ มิได้ปรารถนาจะเป็นพรหม แต่ปรารถนาจะเป็นองค์พระสัมพันธัญญพุทธเจ้าในอนาคต ท้าวสักกะได้ทรงสดับแล้วพอพระหฤทัย ทรงลูบหลังของเศรษฐีด้วยพระหัตถ์ เศรษฐีก็กลับมีสภณกาย บริบูรณ์อุ่มเอิบแข็งแรง ในขณะที่นั้นทรัพย์สมบัติทั้งปวงที่อันตรธานไป ก็กลับปรากฏขึ้นเหมือนอย่างเดิมด้วยสักกานุภาพ ท้าวสักกะได้ประทานทรัพย์นับไม่สิ้นสุดให้เพื่อเศรษฐีจะได้บริจาคทานต่อไป นานเท่าไรก็ไม่หมดตามอริยาศัย

เรื่องนี้เมื่อดูไปตามท้องนิทาน ก็เกิดจากท้าวสักกะระแวงว่าจะถูกแย่งตำแหน่งหรือที่เรียกในบัดนี้ว่ากลัวถูกแย่งเก้าอี้ แต่เมื่อพิจารณาเข้าไปในท้องนิทานก็น่าจะได้สารคดีแฝงอยู่หลายประการ สารคดีที่สำคัญนั้นคือการทำทานนั้น ที่แรกต้องมีทรัพย์สิ่งของที่จะให้ก่อน ฉะนั้น ก็ต้องทำทรัพย์ให้มีขึ้นก่อนจึงทำทานได้ เมื่อมีที่จะให้ไม่สิ้นสุด จึงอาจให้ได้ไม่สิ้นสุด การให้จึงมีขอบเขตจำกัดอยู่กับการมี ผู้มีอริยาศัยในทาน จึงต้องมีอริยาศัยในการหาทรัพย์ให้เกิดกองงามเจริญด้วย คือต้องมีปัญญาหาทรัพย์ และมีปัญญาที่จะเลือกให้ เมื่อให้ทรัพย์ก็ไม่หมดสิ้น และการให้ก็ไม่หมดสิ้น ทั้งเป็นการให้ในทางที่เป็นประโยชน์ เมื่อให้ในทางที่เป็นประโยชน์ที่ถาวรเท่าใด ก็เป็นการให้ที่ไม่หมดสิ้นเท่านั้น ในบัดนี้ เช่น ตั้งเป็นนิธิหรือสร้างสิ่งที่เป็นถาวรประโยชน์ต่าง ๆ แม้ทรัพย์หรือวัตถุที่ให้จะเป็นส่วนน้อย แต่ก็เป็นการให้ไม่สิ้นสุด แม้การให้เพื่ออุปการะเกื้อกูลบุคคลเกื้อกูลสัตว์ก็เช่นเดียวกัน เพราะช่วยให้เกิดความสุขความเจริญสืบต่อไป แต่การทำความดีเด่นั้นก็อาจถูกคนดีด้วยกัน ที่เขาคิดว่าจะเอาดีไปเสียคนเดียวหรือคิดว่าจะแย่งดีแย่งชื่อเสียง รัชยาขัดขวางเอาได้ จึงอาจต้องผจญคนดีด้วยกันอีกก็ได้ ถ้าไม่ย่อท้อถอยหลังเสีย รักษาแนวดีของตนไว้ให้มั่น ไม่หุนหันพลันแล่นว่าเขาเป็นศัตรู ไม่ดวนเรงที่จะให้ผลิตผลก่อนฤดูกาล ก็จะเป็นผู้ชนะชนิดที่ไม่มีใครแพ้ ในเมื่อความดีนั้นปรากฏว่าไม่เป็นอันตรายแก่ใคร ไม่เป็นของจำเพาะใคร แต่เป็นความดีที่เป็นประโยชน์แก่ทุกคน เป็นสาธารณแก่ทุกคน ไม่มีใครต้องเสียตำแหน่งความดีไป

ใน *สุทธาโกชนชาดก*^{๔๓} ได้เล่าถึงพระอินทร์อีกองค์หนึ่ง ในสมัยเก่าก่อน พระอินทร์ในสมัยพุทธกาล ซึ่งได้เคยเป็นมฆมาณพในชาติก่อนแต่จะไปเกิดเป็นพระอินทร์ พระอาจารย์เล่าว่า พระอินทร์องค์อดีตนี้ ชาติก่อนเป็นเศรษฐีชาวเมืองพาราณสี ได้ทำทาน รักษาศีล โดยเฉพาะได้ให้ทานอย่างมากมาย ทำกาลกิริยา (ตาย) แล้วไปเกิดเป็นพระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราชครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ท้าวเธอมีพระธิดา ๔ องค์ มีพระนามตามลำดับว่า *อาสา สัทธา สิริ หิริ* วันหนึ่ง พระธิดาทั้ง ๔ องค์ได้ชวนกันเก็บดอกไม้ทิพย์มีกลิ่นหอม ร้อยเป็นมาลาประดับองค์ พวกกันไปยังสระอโนดาต เพื่อเล่นน้ำ นั่งพักอยู่บนแผ่นมโนศิลา ในขณะนั้น *พระนารทดาบส* ได้ถือดอกปาริชาติกแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ผ่านมาโดยถือกันเป็นอย่างรุ่ม พระดาบสองค์นี้ออกบวชจากสกุลพราหมณ์ บำเพ็ญพรตในป่าหิมวันต์จนมีมहिทธิอำนาจขึ้นไปพักบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้ เทพธิดาทั้ง ๔ องค์มองเห็นดอกปาริชาติกที่พระดาบสถือมา ก็ร้องขอจากพระดาบส เหมือนอย่างขอจากเทพบิดาของตน พระดาบสตอบว่า องค์ดาบสเองไม่มีความต้องการหวงแหนดอกไม้ทิพย์นี้ แต่ก็จะให้แก่เทพธิดาองค์ที่ประเสริฐที่สุด ฉะนั้น องค์ใดประเสริฐที่สุด ก็ขอให้องค์นั้นมารับดอกไม้ทิพย์นี้ได้ เทพธิดาทั้ง ๔ ขอให้พระดาบสเป็นผู้เลือกให้เอง พวกตนไม่สามารถจะเลือกกันเองได้ พระดาบสกล่าวว่า ไม่ใช่กิจของสมณะบรรพชิตจะเป็นผู้เลือกอย่างนั้น จะเลือกองค์หนึ่ง องค์อื่น ๆ ก็จะไม่พอใจซึ่งเคียด จะเกิดวิวาทบาดหมาง จึงขอให้ไปทูลถาม *พระภูตาทิปะ* (ผู้เป็นใหญ่แห่งภูตทั้งหลาย) ซึ่งเป็นพระบิดาของตนเองเถิด เทพธิดาทั้ง ๔ ไม่ได้ดอกไม้ ไม่ได้คะแนนว่าเลิศจากพระดาบส ก็โหม่นัสต่างองค์ก็คิดว่าตนนั้นแหละเลิศ ก็พากันไปเฝ้าพระอินทร์ขอให้ทรงชี้ขาด พระอินทร์ก็ไม่ยอมชี้ตรัสไกล่เกลี่ยว่า คล้าย ๆ กันทั้ง ๔ องค์ ที่นี้จะว่าใครดีกว่าใครให้ทะเลาะกันอย่างไรได้

ยังมีพระดาบสรูปหนึ่ง ชื่อ *โกสิยะ* ตั้งอาศรมอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำคงคาต้นทิศทักษิณ ข้างหิมวันตประเทศ ถือวัตรอยู่ข้อหนึ่งโดยเคร่งครัดว่า เมื่อยังไม่แบ่งภัตรให้แก่ผู้อื่นก่อน ก็จะไม่ฉันเอง และเมื่อให้ก็จะเลือกให้ ฉะนั้น ให้พระธิดาทั้ง ๔ องค์ไปหา

^{๔๓} ชาดก. ๘/๒๙๔-๓๒๙.

โกสิยดาบสนั้น ครั้นพระอินทร์ได้ตรัสแนะนำให้พระธิดาพากันไปหาพระดาบสตั้งนี้แล้ว ก็ได้ตรัสสั่งพระมาตลีเทพสารณีให้นำสุธาโกชนทิพย์ไปถวายพระดาบส พระมาตลีได้นำถาดสุธาโกชนนี้ไปวางในมือของโกสิยดาบสในเวลารุ่งอรุณ พระดาบสมองเห็นสุธาโกชนสวรรค์ มีสีขาวเหมือนสังข์ สะอาด มีกลิ่นหอม ไม่มีอาหารอะไรที่เคยเห็นจะเปรียบเทียบได้ คิดสงสัยว่าบางทีพระอินทร์จะประทานลงมากระมัง แต่ว่าใครเป็นผู้นำมา พระมาตลีจึงได้ปรากฏทิพยกาย กล่าวแก่ดาบสว่า องค์สักกรินทร์เทวราชได้มีเทพบัญชาให้ตนนำสุธาโกชนนี้มาถวาย ขอให้พระดาบสฉันสุธาโกชนนี้ซึ่งเลิศกว่าภัตตทุกอย่าง อย่าได้ห้ามเสีย สุธาโกชนนี้มีคุณกำจัดโทษได้ถึง ๑๒ ประการ คือ ๑. ความหิว ๒. ความกระหาย ๓. ความไม่ยินดี ๔. ความกระวนกระวาย ๕. ความเหน็ดเหนื่อย ๖. ความโกรธ ๗. ความผูกใจโกรธ ๘. ความวิวาท ๙. ความส่อเสียด ๑๐. ความหนาว ๑๑. ความร้อน ๑๒. ความเกียจคร้าน

โกสิยดาบสได้กล่าวแก่พระมาตลีว่า ท่านได้ถือเครื่องในวัตรอยู่ข้อหนึ่งว่าจะไม่ฉันเองก่อนที่จะแบ่งให้แก่ใคร เพราะท่านได้เห็นว่ามีคุณเลวอยู่ ๕ ประการตามสุภาสิตที่ระบุถึงความเลวในตัวพฤติกรรมหรือผู้ประกอบพฤติกรรมนั่นเอง ดังต่อไปนี้

๑. การกินผู้เดียว พระอริยเจ้าไม่นับถือบูชา
๒. คนไม่แบ่งภัตให้แก่ผู้อื่น ย่อมไม่ได้ความสุข
๓. คนเป็นชู้ด้วยภริยาของผู้อื่น ชื่อว่า เป็นคนฆ่าหญิง
๔. คนด่าสมณะชีพราหมณ์ผู้มีศีลวัตรอันดี ชื่อว่า เป็นคนประทุษร้ายมิตร
๕. คนตระหนี่เหนียวไม่เฉลี่ยเพื่อแผ่คนอื่นบ้างเลย เลวเป็นข้อที่ ๕

ฉะนั้น ท่านจะต้องแบ่งให้แก่ใครอื่น จะเป็นหญิงหรือชายก็ตามก่อน แล้วจึงจะฉัน

ในทันใดนั้น พระธิดาทั้ง ๔ องค์ของพระอินทร์ก็ได้พากันมาถึง องค์สิรีได้ยืนทางทิศบูรพา องค์อัสสาได้ยืนทางทิศทักษิณ องค์สัทธาได้ยืนทางทิศปัจฉิมองค์หิริได้ยืนทางทิศอุดร

โกสิยดาบสได้ทักถามองค์ที่ยืนทางทิศบูรพา ก่อน องค์สิริผู้ยืนทางทิศนั้น ได้ตอบแนะนำตน พระดาบสก็ได้วิจารณ์ แล้วก็ได้ทักถามองค์อื่นต่อไปโดยวิธีนี้ จนครบทั้ง ๔ องค์ สรุปคำวิจารณ์ของโกสิยดาบสในธิดาพระอินทร์ ๔ องค์ ดังต่อไปนี้

องค์สิรินั้น คือ สิริ คบหาคนดี ๆ เมื่อปรารถนาสุขแก่ใครคนใด ใครคนนั้นก็บ้นเหิงด้วยสุขสมปรารถนาทุกอย่าง แต่สิริไม่เลือกอนุกุลคน บางคนมีศิลปวิทยาดี มีความประพฤติดี พากเพียรทำการงานของตนอย่างเหน็ดเหนื่อยไคลย้อย แต่สิริก็ไม่อนุกุลเขา เขาก็ต้องขัดสนจนยาก แต่บางคนไม่มีศิลปวิทยาอะไรดี รูปร่างวิปริตชั่วชาติ เกียรติรำนกินจุ สิริก็ไปอนุกุลเขาให้มั่งมีศรีสุข เขาก็ใช้คนที่มิชาติสกุลได้เหมือนทาส เรือนเบี้ย สิริจึงไม่รู้จักเลือกคนที่ควรและไม่ควรจะคบเลย ที่ว่าสิริคบหาคนดี ๆ นั้น จึงหาได้หมายความว่าคนดีจริง ๆ ไม่ โดยที่แท้ไปดูกันที่ทรัพย์ รวยทรัพย์ก็ว่าดีแล้ว เป็นการทับถมไม่ให้คุณมองเห็นคุณของสุจริตธรรมในโลก สิรินี้เองมีส่วนให้เป็นดังนี้ไปได้ จึงไม่เป็นที่ชอบใจแก่โกสิยดาบส ไม่ควรจะได้สุธาโภชน เมื่อสิริถูกวิจารณ์ในทางเสีย และถูกปฏิเสธ ก็อันตรธานวับไปในที่นั้น

องค์อสาสนั้น *อสา* ก็คือความหวัง ทำให้คนผู้หวังในความหวังลำบาก มามากมายนักแล้ว ทำให้บรรพชาฟันกันด้วยความหวังจะเป็นเจ้าเป็นใหญ่ ชนะแล้วก็กลับแพ้ แยกไปด้วยความหวัง ทำให้ฤชชีไพรบำเพ็ญตบะทรมาณกาย แรมเดือนแรมปี ด้วยหมายสวรรค์ แต่ถ้าเข้าทางผิดก็ไหลไปในนรก หวังอย่างหนึ่ง ผลไหลไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง จึงเป็นอย่างที่เรียกว่า หวังลมหวังแล้ง โกสิยดาบสจึงเรียกอสาว่าตัวโกหก พกลม ฉะนั้น ก็ขอให้เลิกหวังในสุธาโภชน หากสมควรจะได้สุธาโภชนไม่ ไมยินดีจะให้ขอให้ไปเสียเถิด เมื่ออสาถูกวิจารณ์อย่างเสียหายทั้งถูกขับไล่ ก็อันตรธานวับไปในที่นั้น

องค์สัทธานั้น *สัทธา* ก็คือศรัทธา ความเชื่อ ทำให้คนพากันบริจาคทาน รักษาศีล สรรวมอินทรีย์ แต่บางทีก็ทำให้คนพากันลักขโมย พุดเท็จ พุดส่อเสียด คือเมื่อเชื่อถูกก็ชักให้ทำถูก เมื่อเชื่อผิดก็ชักให้ทำผิด เพราะใครจะทำอะไรก็มีความเชื่อนี้แหละชักไปทั้งนั้น เชื่อว่าทำอย่างนั้นดีจึงทำ ความเชื่อนี้ทำให้ยุ่งในครอบครัวก็ได้ ภริยาเป็นคนดี แต่สามีไปเชื่อในหญิงถ้อยอื่น ก็สิ้นปฏิบัติในภริยาของตน ซึ่งความจริงเป็นคนดี สัทธาเป็นผู้ทำให้เชื่อ แต่บางครั้งก็ทำให้เชื่อหลง ๆ ผิด ๆ เป็นแหล่งก่อให้เกิด

เกิดวิธีการชวนเชื่อต่าง ๆ ที่เป็นความเชื่ออย่างหลงมงาย เพราะผู้เชื่อเองโง่เขลาเบาปัญญาหรือถูกหลอกให้เชื่อจึงชื่อว่า เป็นผู้ทำบาป ห้ามการกุศล โกลิยดาบสจึงยังไม่พอใจจะให้สุธาโภชนอยู่นั่นเอง เมื่อสัตธาถูกวิจารณ์ว่าไม่ดี และถูกปฏิเสธเสียอีกก็อันตรธานดับไปในที่นั้น

พระธิดาองค์ที่สุด คือ หิริ นั้น โกลิยดาบสทักถามทราบแล้วก็พอใจในคุณของเธอ เพราะหิริ ก็คือหิริ ความละอายบาป รังเกียจบาป เหมือนอย่างคนสะอาด รังเกียจสิ่งสกปรก พระดาบสพอใจตั้งแต่เมื่อถึงวาระที่หันไปทักถามองค์หิริก็ไม่ร้องขอสุธาโภชนเหมือนอย่างอีก ๓ องค์แรก จึงสมควรจะได้สุธาโภชน เพราะว่าสุธาโภชนนี้หาใช่เป็นสิ่งที่ใคร ๆ จะได้ด้วยการขอไม่ ข้อนี้เป็นธรรมเกี่ยวแก่สุธาโภชน พระดาบสได้กล่าวแก่องค์หิริว่า ขอบุชาเธอด้วยสุธาโภชนทั้งหมดแล้วจึงจะฉันส่วนที่เหลือในภายหลัง กล่าวแล้วได้ให้สุธาโภชนแก่องค์หิริ เมื่อองค์หิริได้รับสุธาโภชนแล้วก็รีบไปเฝ้าพระเทพบิดาราทูลให้ทรงทราบ ท้าวสักกิงทรเทวราชทรงโสมนัส เทพทั้งปวงก็พากันยินดี ตั้งแต่นั้นมา เทพและมนุษย์ทั้งหลายก็พากันนับถือบูชาหิริเทวี (ในฐานะที่หิริและโอดตปะเป็นโลกบาล คือธรรมเป็นเครื่องคุ้มครองโลก)

ฝ่ายพระอินทร์ได้ทรงส่งพระมาตลีไปหาพระดาบส ให้ถามว่าท่านเลือกให้แก่เทพกัญญาหิริเพราะเหตุไร พระมาตลีได้ไปถาม พระดาบสได้ตอบว่า ท่านเห็นว่า สิริเหล่าแหละ สัตธาไม่แน่ อาสายิ่งใหญ่ปกคลุม ส่วนหิริมีคุณอันประเสริฐ เช่นว่า สตรีภาพเมื่อทราบว่าตนมีจิตปฏิพัทธ์ในบุรุษ ย่อมห้ามจิตของตนไว้ได้ด้วยหิริ หมู่ชนผู้มีหน้าที่รบบป้องกันรักษาประเทศชาติออกไปในสนามรบสัปรุทุกับข้าศึกด้วยศร หอกดาบและอาวุธต่าง ๆ จะถอยหนีหรือยอมแพ้ แต่ด้วยมีหิริในใจ จึงเกิดละอายอดสู ยอมสละชีวิต ต่อสู้ไม่ยอมถอย จึงชนะข้าศึกรักษาประเทศชาติไว้ได้ หิริเป็นเครื่องห้ามคนชั่วเหมือนอย่างฝักเป็นเครื่องห้ามกำลังแห่งศากร พระอริยะทั้งหลายจึงบูชาหิริในโลก ขณะนั้นก็ได้ถึงกาลละสิ้นอายุของโกลิยดาบส พระมาตลีได้ชักชวนให้ทั้งกายมนุษย์ ไปเกิดเป็นสหายพระอินทร์โกลิยดาบสได้เคลื่อนจากกายมนุษย์เกิดเป็นเทพบุตรโดยอุปปาติกกำเนิดในทันใดนั้น พระมาตลีได้นำเทพบุตรเกิดใหม่ไปเฝ้าพระอินทร์ ท้าวเธอได้ทอดพระเนตรเห็นก็มีพระหทัยยินดี ประทานหิริเทวีแก่เทพบุตรนั้น

โกถียดาบสนี้ ท่านได้เล่าไว้ว่า ก่อนบวชเป็นเศรษฐีผู้ตระหนี่ถี่เหนียวนักหนา เป็นทายาทสืบตระกูลมาจากพระอินทร์เมื่อยังเป็นมนุษย์นั่นเอง แต่ท้าวเธอเมื่อเป็นมนุษย์ใจบุญสุนทรยิ่งนัก จึงได้ไปเกิดเป็นพระอินทร์ ครั้นล่วงมาหลายชั่วคน จึงถึงเศรษฐีเหนียวผู้นี้ พระอินทร์สอดส่องดูสายตระกูลของพระองค์ได้ทรงทราบจนกระทั่งว่า เศรษฐีนี้อยากบริโภคข้าวปายาส แต่เกรงคนอื่นจะมาบริโภคด้วย จึงให้ภริยาไปหลบหุงอยู่ในป่าไม่ให้ใครเห็น พระอินทร์ได้ไปทรมานด้วยพุดสะกิดใจให้ได้คิดจนเศรษฐีละความตระหนี่ ทำทานและออกบวชเป็นดาบสนิ่งที่สุด คำสะกิดใจของพระอินทร์และเทพบริวารรวมอยู่ในหัวข้อว่า *กินคนเดียวไม่ได้สุข กล่าวเป็นโอวาทบ้าง เปรียบเทียบบ้าง เช่นว่า มีน้อยควรให้น้อย มีปานกลางให้ปานกลาง มีมากให้มาก จะไม่ให้เลยไม่สมควร ผู้ที่มีแขนงอยู่ด้วย แต่กับบริโภคคนเดียว จะทำการบูชาบ้างวงอะไร ก็ไม่มีผลทั้งนั้น การที่บริโภคคนเดียวทั้งที่มีแขนงอยู่ด้วยกัน ก็เหมือนอย่างกลิ้งเบ็ดนั้นแหละ จึงควรที่จะให้ทานด้วย บริโภคด้วย กินคนเดียวจึงไม่ได้สุข เศรษฐีฟังไป ๆ ก็เกิดความเห็นตามไปว่า กินคนเดียวไม่เป็นสุขแน่ เพราะคณะพระอินทร์มานั่งพุดจี้ใจอยู่ ที่แรกก็แสนรำคาญ แต่เมื่อฟังไปคิดไปก็เห็นจริงจึงเริ่มแบ่งข้าวปายาสให้แก่คณะพระอินทร์ ท้าวเธอจึงแสดงพระองค์ว่าเป็นท้าวสักกเทวราช และประทานโอวาทแก่เศรษฐีให้บริจาคทานเป็นการทำทางสวรรค์ เหมือนดั่งบรรพบุรุษในตระกูลของพระองค์ได้ปฏิบัติมาแล้ว จิตใจของเศรษฐีเมื่อได้เริ่มเปลี่ยนแล้ว ก็เปลี่ยนไปตรงกันข้ามทีเดียว เหมือนอย่างที่เราเรียกว่า จากหลังมือเป็นหน้ามือ คือจากตระหนี่ที่สุดเป็นกว้างที่สุด แต่ก็ยังไม่ทิ้งลักษณะของเศรษฐีคือการเลือกเฟ้นที่จะให้ ซึ่งเป็นลักษณะ *สัปปุริสทาน* ในพระพุทธศาสนา*

เรื่องท้าวสักกะในชาดกนี้ เห็นได้ชัดว่าเป็นเทพนิยายเปรียบเทียบธรรม การเปรียบเทียบมีเหตุผลน่าฟัง และมีเค้าเรื่องท้าวสักกะตามคติความเชื่อเก่าแก่ ซึ่งแสดงว่าผู้ที่จะไปเกิดเป็นท้าวสักกะนั้น ไม่จำเป็นต้องไปเกิดจากมัจฉคามมคธรัฐ เป็นการผูกขาดแต่แห่งเดียว (เหมือนอย่างมติของอรรถกถาบางคัมภีร์) ไปเกิดจากรัฐไหนก็ได้ ในเมื่อได้ปฏิบัติครบถ้วนในคุณสมบัติแห่งผู้ที่จะไปเกิดเป็นพระอินทร์ และคำว่า *พระอินทร์* เป็นตำแหน่ง ซึ่งมีจุดมีอุปบัติมาตั้งแต่เก่าก่อนพุทธกาล เฉพาะในสมัยพุทธกาลนั้น พระอินทร์ไปเกิดจากมฆมาณพ ชาวบ้านมัจฉคามมคธรัฐ เห็นจะพอเรียกว่า พระอินทร์รัชกาลปัจจุบัน (ในสมัยพุทธกาล) ได้

พระอินทร์ในสมัยพุทธกาล ซึ่งขึ้นไปเกิดจากชาติเป็นมฆมาณพนั้น จะเป็นองค์ที่ขึ้นไปเกิดยึดถีนอสุระ สร้างสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ขึ้นไปหรือไม่ ถ้าใช่ก็น่าจะเป็นพระอินทร์องค์ปฐม เทียบพระมหากษัตริย์ผู้ทรงปราบดาภิเษกเป็นองค์ปฐมกษัตริย์ ถ้าใช่ดังนั้น ตั้งแต่สร้างสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาจนถึงสมัยพุทธกาล ก็มีพระอินทร์เพียงองค์เดียว เรื่องพระอินทร์ในคดีนี้ จึงคล้ายกับเรื่องการตั้งวงศ์ษัตริย์ ดังจะผูกเรื่องขึ้นเทียบว่า มีคนผู้หนึ่งเป็นคนฉลาดกล้าหาญ มีธรรมาศยดี ชักชวนเพื่อนร่วมใจได้จำนวนหนึ่งแล้ว ก็อพยพเดินทางไปหาถิ่นที่อยู่ใหม่ ซึ่งเป็นที่อุดมสมบูรณ์ เมื่อได้พากันไปพบถิ่นที่พอใจ ก็เข้ายึดขับไล่เจ้าถิ่นเดิมออกไป ต่อมาก็ตั้งตนเป็นกษัตริย์สืบพระวงศ์ต่อมา

ท่านจึงสันนิษฐานว่า เรื่อง พระอินทร์ มีเค้ามาจากกษัตริย์อินทวงศ์สมัยโบราณ ซึ่งยกเข้ามายึดชมพูทวีป ขับไล่เจ้าถิ่นเดิมให้ถอยร่นไป และเมื่อสังเกตดูในสักกสังยุตที่ได้นำมาเล่าไว้ข้างต้นแล้ว ก็จะเห็นว่า พระอินทร์นับว่าเป็นนักปกครองชั้นยอดกล้าหาญ และฉลาดในการปกครอง ในคราวสงครามก็ฉลาดเลือกธรรมมาอบรมปลุกใจเทพบริษัทให้กล้าหาญให้เพียรพยายามรบเอาชนะให้จงได้ แต่ครั้งได้ชัยชนะแล้ว พระอินทร์ได้อบรมให้มีขันติ อดทนต่อผรุสวาจาของเชลย ไม่โกรธตอบและตอบโต้ ในคราวสงบก็ผูกมิตรกับศัตรูเก่า แต่ก็ไม่วางใจทีเดียว พอใจเสด็จไปสนทนาไต่ถามธรรมกับพระพุทเจ้าบ้าง พระสาวกบ้าง ฤๅษีบ้างในบางครั้งบางคราว บางทีก็ชวนศัตรูเก่าซึ่งเป็นพ่อตาไปด้วยกัน ในคราวปกติก็พอใจอบรมเทพบริษัทด้วยธรรม เช่น อบรมไม่ให้โกรธ นอกจากนี้ พระอินทร์ก็ยังมีหน้าที่เกี่ยวกับมนุษย์โลกอีกมากดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น ได้มาติดพิณ ๓ สายแก่พระโพธิสัตว์ เพื่อให้ทรงปฏิบัติในทางสายกลาง ต่อมาก็ได้มาเฝ้าพระพุทเจ้าอีกหลายคราว เมื่อนิพพานก็ได้มากล่าวคาถาแสดงธรรมสังเวชด้วยผู้หนึ่ง และได้มาอัญเชิญพระเชี้ยวแก้วจากมวยผมของโทณพราหมณ์ ขึ้นไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์จุฬามณี (เรื่องพระเจดีย์นี้ได้เล่ามาแล้วว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงตัดพระเมาฬีด้วยพระขรรค์ขณะจะทรงผนวชนั้น พระอินทร์ได้มารับขึ้นไปสร้างพระเจดีย์บรรจุไว้ มีทั้งปั้นปักพระจุฬาและเครื่องรัต จึงเรียกว่า พระเจดีย์จุฬามณี) นอกจากนี้ ยังได้มาช่วยคนที่ตั้งอยู่ในธรรมให้พ้นภัยจากฝ่ายอธรรมอยู่บ่อย ๆ ได้มาช่วยยื่นฝ่าประตูกุญชรของพระเนรผู้กำลังบำเพ็ญสมณธรรมใกล้จะสำเร็จ เพื่อป้องกันไม่ให้ใครเข้าไปทำอันตรายแก่ความสำเร็จ (น่าสังเกตว่า เทวดาชอบมาช่วย

คนมีเพียรในเวลาทีใกล้จะสำเร็จผล) หน้าที่ของพระอินทร์คือกลายเป็นโลกบาล ได้อ่านหนังสือเรื่องเวทดาของพราหมณ์เล่มหนึ่ง กล่าวว่า พระอินทร์เป็นโลกบาลทิศบูรพา เป็นเจ้าของพวกภูต ตามที่กล่าวนี้ก็ไปตรงในสุธาโภชนชาติที่เล่ามาแล้ว ซึ่งกล่าวถึงพระอินทร์ว่า ภูตธิป แปลว่า เป็นใหญ่แห่งพวกภูต (ทิศตะวันออกนี้ ทำโลกบาลมีชื่อว่า ธรวิภูต ทำนว่าเป็นชื่อหนึ่งของพระอินทร์ด้วย เป็นเจ้าของคนธรรพ์ก็ว่าเป็นเจ้าของพวกภูตก็ว่า) เรื่องพระอินทร์มีอยู่ทั้งในคติพราหมณ์ ทั้งในคติพุทธ จึงน่าจะมีเล่าปะปนกันอยู่มาก บางทีศัพท์เดียวกันแต่ให้ความหมายต่างกัน เช่น ปุรินททะ ซึ่งเป็นชื่อของพระอินทร์ชื่อหนึ่งใน สักกสังยุต ในพระไตรปิฎกให้ความหมายว่า ผู้ให้ทานในกาลก่อน แต่ในคัมภีร์พระเวทของพราหมณ์แปลว่า ผู้ทำลายเมืองบ้อม หรือทำลายบ้อม จับได้ว่า เรื่องพระอินทร์เป็นเรื่องเก่าแก่ ทางพราหมณ์ก็จับมาเล่าพรรณนาไปตามลัทธิพราหมณ์ ทางพุทธก็จับมาเล่าพรรณนาไปตาม หลักธรรมของพระพุทธศาสนา ใช้คำเดียวกันแต่ให้ความหมายไปคนละอย่าง

ปาริชาตกัศจรรย์

จะเพิ่มเติมเรื่อง ปาริชาตกั ในสวรรค์ชั้นนี้ คำนี้ได้เคยแปลมาบ้างว่า ต้นทองเหลืองทิพย์ ตามคำว่า โกวิพาร ในอภิธานปิปปิกาให้คำแปลคำว่า โกวิพารไว้ว่า ไม้ทริก (พจนานุกรม: ไม้ซึก) ไม้ทองกวาว ไม้ทองเหลือง

ในอดีตนิทานของพระอินทร์เล่าไว้ว่า เมื่อพระอินทร์เป็นมฆมาณพ ปลุกต้นโกวิพาร เพื่อให้เกิดร่มเงาเป็นทาน เป็นเหตุให้เกิดต้นปาริชาตกัในสวรรค์ ในอภิธานปิปปิกาให้คำแปลของคำว่า โกวิพาระ ปาริจฉัตตกะ ปาริชาตกะ ทั้ง ๓ คำนี้ไว้อย่างเดียวกันว่า ปาริชาต หรือ ต้นไม้สวรรค์ ท่านมิได้ให้คำแปลว่า ทองเหลืองเหมือนคำว่า โกวิพารในเมืองมนุษย์ แต่จะตรงกับต้นไม้อะไรในเมืองมนุษย์ หรือมีต้นไม้อะไรในเมืองมนุษย์เรียกชื่อตรงกัน เป็นเรื่องที่ต้องการจะรู้ฟังกันต่อไป

ท่านผู้ทรงเมตตาได้แจ้งมาว่า ท่านได้สนใจในคำว่า ปาริชาต ที่อ่านพบในหนังสือต่าง ๆ เช่น เรื่องกามนิต เรื่องเวสสันดร ดอกของต้นไม้มีส่วนสำคัญมาก ค้นหาที่ไหน ๆ ก็ไม่ทราบว่าจะตรงกับดอกไม้อะไรในเมืองไทย ทราบแต่ว่ากลีบสีขาว

ก้านสีแดง มีกลิ่นหอมจับใจ ทำให้ระลึกชาติได้ และบานร่วงลงจากกิ่งในเวลาพลบค่ำ ที่ละดอกสองดอกเรื่อย ๆ ไป ต่อมาได้ไปในงานพุทธชยันตี ที่อินเดียเมื่อ พ.ศ. ๒๕๙๙ ได้ไปชมถ้ำอชันตา ได้พบต้นกรรณิการ้อยอม ๆ ต้นหนึ่งที่เชิงเขาที่จะขึ้นไปยังถ้ำอชันตา เกิดนึกอยากทราบว่าแขกเขาจะเรียกว่าอะไร เพราะกำลังสนุกที่ได้ทราบชื่อของสิ่งต่าง ๆ ทางโน้นที่เหมือนกับของเรา หรืออีกนัยหนึ่งจะว่าที่ของเราเหมือนกับของเขาจะถูกกว่า จึงได้ให้น่าไปกรรณิการันั้น มาชื่อหนึ่ง ถ้ามชื้อจากท่านศาสตราจารย์ผู้นำชมถ้ำ ท่านตอบทันทีว่า *ปารีชาติ* ต่อมาวันหนึ่งได้มีการเลี้ยงทูตอินเดียที่วังแห่งหนึ่งในเมืองไทยนี้ ใกล้ ๆ ศาลาที่เลี้ยงนั้นมีต้นกรรณิการปลูกอยู่ กำลังมีดอกบานหล่นอยู่เกลื่อนไปแขกที่ได้เห็นก็พากันชม จึงได้ถามสุภาพสตรีผู้หนึ่งว่า ดอกไม้นี้เรียกปารีชาติใช่หรือไม่ เขาตอบว่า เรียกว่า *กรรณิการ์* และไม่เคยทราบเรื่องชื่อปารีชาติเลย แต่จะเป็นในขณะนั้นเอง หรือต่อมาภายหลังจำไม่ได้เสียแล้ว มีประชาชนชาวอินเดียอีกคนหนึ่งอธิบายตอบคำถามนั้นที่ได้ถามเขาอีกว่า ตามที่เขาเรียกกันนั้นก็ถูกต้อง ทั้ง ๒ ชื่อ คือดอกไม้ที่ชาวอินเดียบางภาคเรียกปารีชาติ บางภาคเรียกกรรณิการ์ คำอธิบายนี้พอเข้าใจตามได้ เพราะเคยทราบมาว่า ประเทศอินเดียมีภาษาพูดกันต่าง ๆ หลายอย่าง จนต้องใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษากลาง ทั้งที่ไม่อยากจะใช้เลย คำชี้แจงของท่านผู้ทรงเมตตาข้างบนนี้เป็นมติหนึ่งเรื่องต้น *ปารีชาติ* หรือ *ปารีชาติ* ในเมืองมนุษย์ที่เรียกกันในปัจจุบัน

พระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราชได้เป็นที่นับถือในประเทศไทยมานาน ได้มีเล่าในตำนานเก่าหลายเรื่องว่า ได้ลงมาช่วยในกิจการต่าง ๆ ที่สำคัญ เช่น ได้ลงมาช่วยหล่อพระพุทธชินราชเป็นต้น เพราะกิจการที่มนุษย์ทำไม่สำเร็จ พระอินทร์ต้องลงมาช่วยจึงสำเร็จ จึงเป็นกิจการที่สำคัญอย่างยิ่ง แต่ในสมัยหลังจนถึงปัจจุบันนี้ยังไม่ปรากฏเป็นข่าว พิจารณาถึงสมัยปัจจุบัน สิ่งที่สร้างขึ้นอย่างวิจิตรประณีต เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรสำเร็จขึ้นได้ ก็ด้วยราชานูภาพของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นพระอินทร์ คือ เป็นจอมของนรชนในประเทศ สิ่งที่เป็นของหลวงสร้างขึ้นทำขึ้นดีวิเศษกว่าสามัญทั่ว ๆ ไป จึงไม่พ้นพระอินทร์ ไม่ใช่พระอินทร์ เมืองฟ้าก็ต้องอาศัยพระอินทร์ในมนุษย์ช่วยกิจการที่สำคัญ สิ่งที่ดีวิเศษต่าง ๆ จึงสำเร็จ มีขึ้น นี้เป็นเค้าเรื่องที่น่าคิดว่า ไฉนในตำนานเก่า ๆ จึงเล่าถึงพระอินทร์ลงมาช่วยในเมื่อจะทำสิ่งที่สำคัญอยู่เสมอ

พระอินทร์เป็นเจ้าแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา สวรรค์ทั้ง ๒ ชั้นนี้ตามภูมิศาสตร์โลก ระบบเขาพระสุเมรุก็ตั้งอยู่ในโลกนี้เอง เพราะเขาพระสุเมรุก็เป็นแกนกลางของโลก สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตั้งอยู่บนเขาพระสุเมรุก็ตั้งอยู่ยอดกลางของโลก ส่วนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ตั้งอยู่บนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ ๔ ทิศก็ตั้งอยู่รองต่ำลงมารอบเขาพระสุเมรุนั้น ทั้ง ๒ ชั้นนี้จึงอยู่ในโลกนี้ เท่ากับเป็นชาวโลกนี้ด้วยกัน การไปมาหาสู่กันจึงน่าจะสะดวกกว่าสวรรค์ชั้นอื่น จึงปรากฏว่าเทพของสวรรค์ ๒ ชั้นนี้ได้ลงมาเกี่ยวข้องกับมนุษย์อยู่เสมอตามคัมภีร์โบราณที่มีคติความเชื่อในทางเดียวกัน และนาน ๆ จึงจะมีมนุษย์ขึ้นไปถึงคราวหนึ่ง แต่ก็เป็มนุษย์ที่กล่าวในนิทานชาดก

จะได้เล่าเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จากคัมภีร์ชั้นบาลีอีกสักตอนหนึ่งก่อนที่จะได้สรุปเรื่องเล่าถึงสวรรค์ชั้นต่อไป

ใน *สัตตกนิบาต*^{๔๔} ได้แสดงเป็นคำที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้มีความสังเขปว่า ในสมัยที่ตันโกวิพาระอันชื่อว่า ปาริฉัตตกะ ผลัดใบและออกไปใหม่ ๗ วาระ พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันตั้งใจ เมื่อวาระที่ ๑ ก็พากันหวังให้ถึงวาระที่ ๒ ที่ ๓ เรื่อยไป จนถึงวาระที่ ๗ ซึ่งมีดอกบานสะพรั่ง ก็พากันเรียงสนุกที่โคนต้นโกวิพาระทิพย์ตลอดเวลา ๔ เดือน ในตอนนี้แสดงอานุภาพของตันโกวิพาระทิพย์ ในขณะที่มีดอกบานสะพรั่งว่ามีรัศมีสว่างกินเนื้อที่ ๕๐ โยชน์โดยรอบ และมีกลิ่นหอมโชยไปตามลมถึง ๑๐๐ โยชน์ต่อไปก็แสดงเปรียบกับอริยสาวกผู้ปฏิบัติธรรมตั้งแต่ออกบวช รวม ๗ วาระ คือ

วาระที่ ๑ ในสมัยที่ตันโกวิพาระทิพย์มีใบเหลืองหล่นจากต้น ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกคิดจะออกบวช

วาระที่ ๒ ในสมัยที่โกวิพาระทิพย์โกรนจะออกไปใหม่ ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้าข้อมน้ำฝาดออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริยะ (ผู้ไม่มีเรือน)

^{๔๔} อจ. สตตก. ๒๓/๑๑๘/๖๖.

วาระที่ ๓ ในสมัยที่ต้นโกวิพาระทิพย์ผลิบและดอกขึ้นพร้อมกัน ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ปฐมฌาน

วาระที่ ๔ ในสมัยที่ต้นโกวิพาระทิพย์ผลิบและดอกขึ้น เห็นเป็นรูปใบใหม่ ดอกใหม่ ก็เหมือนอย่างที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ทุติยฌาน

วาระที่ ๕ ในสมัยที่ต้นโกวิพาระทิพย์มีดอกตูม ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ตติยฌาน

วาระที่ ๖ ในสมัยที่ต้นโกวิพาระทิพย์มีดอกแก่เปล่งจะบาน แต่ยังไม่บาน ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้จตุตถฌาน

วาระที่ ๗ ในสมัยที่ต้นโกวิพาระทิพย์มีดอกบานเต็มที่ ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกได้สำเร็จวิมุตติ หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งหมด

อีกตอนหนึ่ง^{๔๕} เล่าถึง *เทवासुरสงคราม* เทียบการปฏิบัติธรรมเช่นเดียวกัน มีความสังเขปว่าเรื่องเคยมีมาแล้ว ได้เกิดสงครามเป็นศึกประชิดระหว่างเทพและอสูระในสงครามครั้งนั้น อสูระชนะ เทพแพ้ ล่าถอยขึ้นไป (ทางทิศเหนือซึ่งเป็นที่ตั้งนครดาวดึงส์) พวกอสูระก็รุกประชิดขึ้นไป พวกเทพเห็นอสูระรุก ก็หันกลับไปต่อสู้ก็แพ้ อสูระและรับกันอยู่ดังนี้ถึง ๓ ครั้ง ในครั้งที่ ๓ เทพถอยเข้าเวทนคร ก็รู้สึกอุุ่นใจหายกลัวว่า ได้เข้าสู่ที่ปลอดภัย อสูระทำอะไรไม่ได้แล้ว พวกอสูระก็คิดว่า พวกเทพได้เข้าไปสู่ที่ซึ่งพวกตนทำอะไรไม่ได้แล้ว และในสงครามอีกครั้งหนึ่ง เทพชนะ อสูระแพ้ล่าถอยลงไป (ทางทิศใต้ซึ่งเป็นที่ตั้งอสูรบุรี) พวกเทพก็รุกประชิดลงไป อสูระก็กลับรับแล้วถอยแล้วก็กลับรับถึง ๓ ครั้ง ในครั้งที่ ๓ พวกอสูระถอยเข้าอสูรบุรีก็อุุ่นใจหายกลัวว่า ได้เข้าสู่ที่ปลอดภัยเทพทำอะไรไม่ได้แล้ว พวกเทพก็คิดว่า พวกอสูระได้เข้าไปสู่ที่ซึ่งพวกตนทำอะไรไม่ได้แล้ว (เมืองทั้ง ๒ จึงชื่อว่า *อยุชฌบุรี* คือ *อยุธยา* แปลว่า เมืองที่ข้าศึกรบไม่ชนะ) แม้ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมก็จะต้องเข้าสู่ที่ปลอดภัยจากกิเลสเช่นเดียวกัน คือเมื่อได้สมาธิจนถึงรูปฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔

^{๔๕} อจ. นวก. ๒๓/๔๕๐/๒๔๓.

ต่อไปถึงอรุณเวลาที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ต่อไปถึงชั้นดับสัญญาเวทนา ต่อไปถึงเกิด ปัญญาเห็นแจ้งสิ้นอาสวะกิเลสทั้งหมด ก็เหมือนอย่างได้เข้าที่ปลอดภัยโดยลำดับ มารทำอะไรไม่ได้ มารก็คิดเช่นเดียวกันว่าตนทำอะไรแก่ผู้ที่เข้าไปในที่ปลอดภัยเช่นนี้ หาได้ไม่

ในคัมภีร์ชั้นบาลีที่เล่ามานี้ และที่เคยเล่ามาแล้วจากสังยุตเป็นต้น การเล่าเรื่อง สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จับได้ว่าเพื่อยกมาเปรียบเทียบ หรือสาธกธรรม อย่างนิทานชาดก ขึ้นต้นว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว ที่เล่าเป็นเรื่องปัจจุบันก็มี แต่ก็มุ่งแสดงธรรมเป็นประการ สำคัญ ในคัมภีร์ชั้นหลังลงมา จึงเล่ามุ่งในทางประวัติพรรณนาออกไปพิสดาร สวรรค์ ๖ ชั้น มีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาแต่ ๒ ชั้นแรกจะมีเหมือนอย่างที่เราเล่าไว้เพียงไร เป็นวิสัยของผู้มีทัสสนญาณจะทราบได้

เทพชั้นจาตุมหาราชิกา เทพชั้นดาวดึงส์ ท่านว่ามีที่อยู่บนภูเขาบ้าง ในอากาศบ้าง และมีที่อยู่สลับต่อกันไปจนถึง ภูเขาจักรวาล (ภูเขาที่เป็นขอบจักรวาลโดยรอบ น่าจะเปรียบเทียบได้เหมือนอย่างขอบกระดิ่ง) ท่านว่าสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไปก็อยู่สลับกันไป จนถึงภูเขา จักรวาลเช่นเดียวกัน ดูตามเค้าความเชื่อของท่านว่า อยู่สูงตรงขึ้นไปจากยอดเขาสิเนรุ หรือเขาสุเมรุในอากาศ มีเขตแผ่ออกไป จนถึงแนวภูเขาจักรวาล จึงมีเขตเป็นวงกลม ตั้งอยู่ซ้อนกันขึ้นไปโดยลำดับ ถ้านึกให้เป็นวัตถุ ก็น่าจะคล้ายตึก หรือแก่งหินหลาย ๆ ชั้น ตั้งแต่ชั้นที่ ๓ ขึ้นไปอยู่ในอากาศสูงกว่ายอดเขาสิเนรุขึ้นไปมาก ถึงอย่างนั้นก็ยังคงอยู่ใน เขตของจักรวาลนี้ เกิดดับพร้อมกับจักรวาลนี้ ทุกชั้นจึงต้องกำหนดเขตโดยรอบด้วย ภูเขาจักรวาล ถึงจะอยู่ในอากาศสูงขึ้นไปเท่าไรก็ต้องอยู่ในเขตนี้

สวรรค์ชั้นยามา

สวรรค์ชั้นที่ ๓ ชื่อว่า ยามา หรือ ยามะ แปลว่า สิ้นไปจากทุกข์ หรือ บรรลุ ทัฬหายุทธพร้อมพรุ่ง อยู่สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นไตรตรึงษ์หรือดาวดึงส์มาก เทพผู้เป็น ราชายปกครองสวรรค์ชั้นนี้ มีพระนามว่า สุยามะ ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวไว้^{๑๖} ในชั้น

^{๑๖} ไตรภูมิ. น. ๑๑๑.

ฟ้านี้ไม่เห็นพระอาทิตย์เลย เพราะว่าอยู่สูงกว่าพระอาทิตย์มาก แต่เทพชั้นนี้เห็นกัน
 ได้ด้วยรัศมีแก้วและด้วยรัศมีของเทพเอง และจะรู้ว่ารุ่งหรือค่ำ ด้วยอาศัยดอกไม้ทิพย์
 คือเมื่อเห็นดอกไม้บานก็รู้ว่ารุ่ง เมื่อเห็นดอกไม้หุบก็รู้ว่าค่ำ เทพชั้นยามาไม่ปรากฏว่า
 ได้ลงมาเกี่ยวข้องกับมนุษย์ ไม่มีเรื่องอะไรเล่าไว้

สวรรค์ชั้นดุสิต

สวรรค์ชั้นที่ ๔ ชื่อว่า *ดุสิตา* หรือ *ดุสิตะ* มักเรียกว่า ชั้นดุสิต แปลว่า *ยินดี*
ขึ้นบาน คือมีปีติอยู่ด้วยสิริสมบัติของตน อยู่สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นยามามากเป็น
 ทวีคูณ เทพผู้เป็นราชาปกครองสวรรค์ชั้นนี้ มีพระนามว่า *สันดุสิต* ท่านว่า *พระโพธิสัตว์*
ผู้สร้างโพธิสมภาร ที่จะลงมาตรัสเป็นพระพุทธรูปเจ้าในมนุษย์ ย่อมสถิตอยู่ในชั้นฟ้านี้
 เทพในชั้นนี้เป็นผู้รับรู้ธรรม เพราะพระโพธิสัตว์ได้ทรงแสดงธรรมสั่งสอนเนื่อง ๆ
 จะได้เล่าเรื่องพระโพธิสัตว์ตามคติความเชื่อดังกล่าวแทรกเข้าตอนที่เดียว

ท่านว่าความไกลหลออย่างขนานใหญ่ของพวกเทวดาทั้งปวงมีอยู่ ๓ สมัย คือ
 สมัยเมื่อโลกจะวินาศ สมัยเมื่อพระพุทธรูปเจ้าจะอุบัติขึ้น สมัยเมื่อพระเจ้าจักรพรรดิ
 จะเกิดขึ้น พระพุทธรูปเจ้าของเราทั้งหลายในบัดนี้ ก่อนที่จะได้ลงมาเกิดในโลกนี้ได้ทรง
 เป็นพระโพธิสัตว์ประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต เมื่อกาลใกล้กำหนดที่จะจุติลงมาตรัส
 เทวดาทั้งปวงก็เกิดไกลหลอ พวกกันไปเฝ้าทูลอาราธนาพระโพธิสัตว์ให้จุติลงไปตรัส
 พระโพธิสัตว์ได้ทรงตรวจดูสถานะ ๕ อย่าง คือกาล ๑ ทวีป ๑ ประเทศ ๑ ตระกูล ๑
 มารดาและกำหนดอายุ ๑

กาล ข้อที่ ๑ คือกาลแห่งอายุของมนุษย์ ถ้ามนุษย์มีอายุมากเกินแสนปีขึ้นไป
 หรือต่ำกว่า ๑๐๐ ปีลงมา ก็ไม่ใช่กาลที่จะลงมาตรัส เพราะยุคสมัยที่มนุษย์อายุมาก
 ไปก็ไม่อาจเห็นไตรลักษณ์ น้อยไปก็มีกิเลสหนามาก ไม่อาจเห็นธรรม แต่ในปัจจุบัน
 นั้นเป็นยุคที่มนุษย์มีอายุ ๑๐๐ ปี จึงเป็นกาลที่จะลงมาตรัสได้

ทวีป ข้อที่ ๒ คือทรงเห็นชมพูทวีปเหมาะที่จะลงมาตรัส

ประเทศ ข้อที่ ๓ คือทรงเห็นมัชฌิมประเทศคือท้องถื่นร่วมกลางชมพูทวีป (บัดนี้อยู่ในอินเดียปากีสถานเป็นส่วนมาก เลยเข้าไปในเนปาลบ้าง เช่นสถานที่ประสูติ อยู่ในเนปาล) เป็นที่เหมาะสม

ตระกูล ข้อที่ ๔ ทรงเห็นสักยราชตระกูล และพระเจ้าสุทโธทนะจะเป็นพระบิดาได้

พระมารดา ข้อที่ ๕ คือทรงเห็นพระนางสิริมหามายามีศีลและบารมีธรรมสมควรเป็นพระมารดาได้ ทั้งจะมีพระชนม์สืบไปจากเวลาที่พระโอรสประสูติเพียง ๗ วัน สัตว์อื่นไม่อาจอาศัยคัพโภทรบังเกิดได้อีก

ครั้นพระโพธิสัตว์ทรงเห็นสถานะทั้ง ๕ มีครบบริบูรณ์แล้ว จึงทรงรับอาราธนาของเทพทั้งปวง เหตุที่จะรู้ว่าพระโพธิสัตว์เทพใกล้จะจุตินั้น เพราะได้เกิด *บุพนิมิต ๕ ประการ* แก่พระองค์ คือ

๑. ทิพยบุปผาที่ประดับพระกายเหี่ยวแห้ง
๒. ทิพยภูษาทรงมีสีเศร้าหมอง
๓. พระเสโทไหลจากพระกัจฉะ (รักแร้)
๔. พระสรীরกายปรากฏอาการชรา
๕. มีพระหทัยเป็นทุกข์เหนื่อยหน่ายจากเทวโลก ไม่ยินดีที่จะสถิตในทิพยอาสน์

พวกเทพจึงรู้ประจักษ์ว่า เทพองค์นี้คือองค์พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ เพราะถึงกาลจะจุติประจวบสมัยที่พระพุทธเจ้าจะอุบัติ และเมื่อพระโพธิสัตว์เทพทรงรับอาราธนาแล้ว พวกเทพก็พากันแวดล้อมนำไปยังนันทวันแห่งสวรรค์ชั้นดุสิตนั้น เมื่อไปถึงสวนนันทวันแล้ว พวกเทพก็นำเทพโพธิสัตว์ผู้จะจุติเที่ยวไปในนันทวันแล้วกล่าวว่า จุติจากที่นี่แล้วก็ขอให้ไปจงดีเถิด และตักเตือนให้ระลึกถึงโอกาสแห่งกุศลกรรมที่ได้ทำแล้วในกาลก่อน เทพโพธิสัตว์ฟังคำเตือนของเทพผู้แวดล้อมก็ระลึกถึงกุศลกรรม ไปในนันทวันแล้วก็จุติในขณะนั้น ลงมาถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระนางสิริมหามายา ท่านว่า *สวนนันทวัน* มีอยู่ในสวรรค์ทุกชั้นเป็นที่เทพผู้จะจุติไปเที่ยวชมและระลึกถึงความดีแล้วก็จุติไปสวนนันทวันนั้น เทพผู้สหายก็จะพาเทพผู้จะจุติไปกล่าวอวยพรตักเตือน ทำนองไปส่งในวาระสุดท้าย *พระศรีอาริยมตไตรยโพธิสัตว์* ซึ่งมีกำหนดจะตรัสเป็นพระพุทธเจ้าเป็นพระองค์ที่ครบ ๕ ในภัทรกัลป์นี้ ท่าน (ตามคติความเชื่อนี้) ว่าบัดนี้ประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตนี้ รอเวลาที่จะลงมาตรัสในอนาคต

สวรรค์ชั้นนิมมานรดี

สวรรค์ชั้น ๕ ชื่อว่า *นิมมานรดี* ไทยเราเรียกว่า *นิมมานรดี* แปลว่า *อภิรมย์ยินดีในสิ่งที่นิรมิตขึ้น* คือนอกจากทิพยารมณ์ที่ได้รับอยู่โดยปกติแล้วในเวลาที่ปรารถนาต้องการสิ่งใด ก็นิรมิตสิ่งนั้นขึ้น อภิรมย์ยินดีได้เป็นส่วนอดิเรกหรือเป็นพิเศษ พุดง่าย ๆ ว่าอยากได้สิ่งใดก็นึกเอาได้ เกิดเป็นสิ่งที่นั่นขึ้นดังใจนึกแต่จะมีขอบเขตเพียงไรท่านหาได้แสดงไว้ไม่ สวรรค์ชั้นนี้สูงขึ้นมาจากสวรรค์ชั้นดุสิตมาก เทพผู้เป็นราชาปกครองไม่ปรากฏว่ามีนามพิเศษ ก็น่าจะเรียกเป็นกลาง ๆ ว่า *นิมมานรดีเทวราช* ไม่มีเรื่องเกี่ยวข้องของเล่าถึงในคัมภีร์ทั้งหลายเช่นเดียวกับสวรรค์ชั้นยามา

สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี

สวรรค์ชั้นที่ ๖ ชื่อว่า *ปรนิมมิตวสวัตดี* เสียงไทยว่า *ปรนิมมิตวสวัตดี* แปลว่า *ทำอำนาจของตนให้เป็นไปในโลกะทั้งหลายที่ผู้อื่นรู้ความคิดของจิตแล้วนิรมิตให้ผู้ที่มาคอยนิรมิตให้ นั้นไม่มีกล่าวว่าเป็นเทพพวกไหนชั้นไหน คิดดูตามเค้าความก็น่าเห็นว่าต้องการแสดงความสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง มีผู้มาคอยนิรมิตสิ่งที่ใจปรารถนาให้ไม่ต้องนิรมิตเอาเองเหมือนอย่างชั้นที่ ๕ แต่อีกนัยหนึ่ง คำว่า ทำอำนาจให้เป็นไป ดูมีความว่าแผ่อำนาจไปครอบงำสิ่งที่ผู้อื่นเขานิรมิตไว้ คือใช้อำนาจไปครอบครองเหมือนอย่างคำว่า *จักรกวัตติ* หรือ *จักรพรรดิ* แปลว่า *ยังจักรให้เป็นไป* คือใช้จักรแผ่อำนาจไปครอบครองโลก นัยนี้ดูก็เหมาะกับเรื่องพญามารที่จะกล่าวต่อไป สวรรค์ชั้นนี้ยิ่งสูงขึ้นมาจากสวรรค์ชั้นนิมมานรดีอีกมาก ท่านว่ามีเทพเป็นราชาผู้ปกครองอยู่ ๒ ฝ่าย คือเทวราชเรียกนามตามชื่อของชั้นสวรรค์ว่า *ปรนิมมิตวสวัตดีเทวราช* ปกครองอยู่ฝ่าย ๑ *พญามารเป็นเทวราช* ปกครองอยู่อีกฝ่าย ๑ เทวราชผู้ปกครองสวรรค์ชั้นนี้จึงมีอยู่ ๒ องค์ แบ่งเป็น ๒ ก๊ก เรียกนามว่าปรนิมมิตวสวัตดีเทวราชเหมือนกัน องค์ ๑ ไม่เป็นมาร ปกครองเทพที่ไม่เป็นมารด้วยกัน แต่อีกองค์ ๑ เป็นมาร ปกครองเทพที่เป็นมารด้วยกัน ฝ่ายที่ไม่เป็นมารไม่ค่อยมีเรื่องกล่าวถึงในคัมภีร์ทั้งหลาย ส่วนฝ่ายที่เป็นมารมีเรื่องกล่าวถึงอยู่มาก องค์เทวราชเองเรียกโดยเฉพาะว่า *ปรนิมมิตวสวัตดี**

มาราริราช หรือคำไทยว่า พญามาราริราช แม้จะแบ่งเป็น ๒ ก๊กก็ไม่มีเรื่องปรากฏ ในคัมภีร์ทั้งหลายว่าทั้ง ๒ ก๊กนี้ได้ทำสงครามกันเหมือนอย่างเทพและอสูระแห่งสวรรค์ ชั้นไตรตรึงษ์ มีแต่เรื่องพญามารลงมาป้องกันรังควานความตรัสรู้ของพระโพธิสัตว์และ พระสาวกทั้งหลาย เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว มารก็ยังมาเกี่ยวข้องกับอีกหลายคราว จนถึงมาทูลอาราธนาให้ปรีนิพพาน

สังเกตตามที่ท่านเล่าไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายว่า เทวราชผู้เป็นมารนี้มีความกลัว เป็นข้อสำคัญอยู่ข้อหนึ่งว่าตนจะสิ้นอำนาจครอบครองโลก ไม่ประสงค์ให้ใครทั้งนั้น บรรลุมรรคผลนิพพาน หรือจะเรียกว่าวิมุตติหรือโมกขธรรมก็ได้ พูด่าง ๆ ก็คือไม่ ประสงค์ให้ใครประสบความหลุดพ้นจากกองกิเลส เช่นตัณหา อุปาทาน หรือราคะ โทสะ โมหะ และหลุดพ้นจากกองทุกข์ มิเกิด แก่ ตายเป็นต้น พุดอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่ประสงค์ให้ใครหลุดพ้นไปจากโลก เป็นโลกุตตระ ที่แปลว่า เหนือโลก ก็คือพ้นโลก นั้นเอง เพราะเมื่อผู้ใดพ้นโลก หมายถึงว่ามีจิตใจพ้นกิเลสดังกล่าว ผู้นั้นก็พ้นอำนาจ ของมาร ซึ่งมารจะใช้อำนาจให้เป็นไปในผู้นั้นอีกไม่ได้ ความเป็น *สวสวรรค์* (เทียบกับ *จักรวรรดิ*) ของมารก็หมดสิ้นไป ฉะนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงแสวงหาโมกขธรรม ทรงได้พบทาง ทรงดำเนินไปในทางจนถึงในราตรีที่จะตรัสรู้ ท่านเล่าว่าพญามารได้มา ป้องกันรังควานอย่างสุดกำลังพระโพธิสัตว์ก็ทรงผจญสู้อย่างเต็มที่อย่างที่เราเรียกว่า เสี่ยงบารมี พุดอย่างสามัญว่าสู้ตายไม่ยอมถอย เช่น ทรงอธิษฐานพระหทัยตั้งความเพียร แน่วแน่ว่า *จะไม่ยอมลุกขึ้นจากที่ประทับจนกว่าจะได้บรรลุผล แม้ว่าเนื้อเลือดทั้งหมด จะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังเอ็นกระดูกก็ตามอาศัย พระบารมีที่ทรงบำเพ็ญมา เต็มเปี่ยมแล้ว จึงทรงชนะมาร ทรงบำเพ็ญเพียรต่อไปจนได้ตรัสรู้* แม้อ้อมาท่านก็เล่าว่า มารได้มาเกี่ยวข้องกับอีกมากครั้ง แสดงว่ายังคงยึดติดตามหาช่องโอกาสอยู่เรื่อย ๆ เพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงสอนแนวโน้มนิกรให้พ้นอำนาจของตนมากขึ้นทุกที จึงไม่ปรารถนา จะให้พระองค์ดำรงพระชนม์อยู่นาน และในที่สุดท่านก็เล่าว่าพระพุทธเจ้าทรงปลง พระชนมายุสังขารตามคำอาราธนาของมารนั่นเอง แต่ก็ทรงปลงในเมื่อได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ สำเร็จตามที่ได้ทรงตั้งพระทัยไว้แล้ว

พญามาราริราชเป็นเจ้าก๊กหนึ่งแห่งสวรรค์ชั้นที่ ๖ ก็จะต้องทำบุญไว้มาก ไม่เช่นนั้นก็จะไม่บังเกิดในสวรรค์ชั้นสูงนี้ได้ แต่ก็ต้องเข้าใจว่า ทำบุญเพียงเพื่อสวรรค์

เท่านั้น ดูก็ชอบกลอยู่ ท่านไม่กล่าวว่า พญามารได้มาขัดขวางใครที่ทำบุญ เช่นทานศีล เป็นต้น เพื่อสวรรค์หรือที่เป็นภูมิเพียงเพื่อสวรรค์ มาขัดขวางแต่ผู้ปฏิบัติเพื่อมรรคผล นิพพาน เช่นพวกทำกรรมฐานเพื่อสิ้นกิเลส

เรื่องของมารยังมีอีกมาก แต่จะงดไว้ก่อน เป็นอันว่าสวรรค์ชั้นนี้แบ่งเป็น ๒ ก๊ก เหมือนอย่างชาวกับดำ และมีเจ้าครองอยู่ ๒ องค์ องค์ที่ลงมาเกี่ยวข้องกับประวัติ พระพุทธศาสนามาก็คือ พญามาร เรียกเต็มว่า *ปรณิมมิตวสวัตตีเทวราช* ฝ่ายที่เป็น มารแห่งโลกุตตรธรรม

พรหมโลก

ได้เล่าถึงสวรรค์ ๖ ชั้นแล้ว จะได้เล่าถึง *พรหมโลก* ต่อไป สูงขึ้นไปจากสวรรค์ ชั้นที่ ๖ อีกมากจึงถึงพรหมโลก ซึ่งก็มีอยู่มากชั้นซ้อน ๆ กันขึ้นไป แบ่งเป็น ๒ พวกใหญ่ ๆ คือ *รูปพรหม* และ *อรูปพรหม* อธิบายตามคติทางพระพุทธศาสนาว่า ผู้ที่ทำสมาธิจนบรรลุถึงรูปฌานคือฌานที่มีรูปนิमितเป็นอารมณ์ รูปฌานนั้นย่อมมีวิบากให้ไปเกิดเป็นรูปพรหม ผู้ที่ทำสมาธิสูงขึ้นไปกว่ารูปฌาน คือทิ้งรูปนิमित กำหนด อรูปนิमितคือนิमितที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์ จนได้บรรลุอรูปฌานคือฌานที่มีอรูปนิमितเป็นอารมณ์ ฌานนั้นก็มิวิบากให้ไปเกิดเป็นอรูปพรหม คำว่า *พรหม* ท่านแปลว่า เจริญรุ่งเรือง หมายความว่า เจริญรุ่งเรืองด้วยคุณวิเศษมีฌานเป็นต้น

รูปพรหมนั้นมีสูงขึ้นเป็นชั้น ๆ ตามภูมิฌานดังต่อไปนี้

ชั้นปฐมรูปฌาน

๑. *พรหมปารีสัชชา* แปลว่า เป็นบริษัทของพรหม ท่านอธิบายว่า เกิดในบริษัทของมหาพรหม เป็นผู้บำรุงมหาพรหม ที่จะกล่าวในชั้นที่ ๓

๒. *พรหมบุโรหิตา* แปลว่า เป็นบุโรหิตของพรหม ท่านอธิบายว่า คือบุโรหิตของพวกมหาพรหมดังกล่าว

๓. มหาพรหม แปลว่า พรหมผู้ใหญ่ ท่านอธิบายว่าใหญ่กว่าพวกพรหมปารีสัชชาเป็นต้น เช่น มีวรรณะยิ่งกว่า มีอายุยืนกว่า

พรหม ๓ พวกนี้ ท่านว่าสถิตอยู่ในชั้นเสมอกัน แต่มีความรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ที่ได้ปฐมรูปฌานคือรูปฌานที่ ๑ ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดในพวกพรหมปารีสัชชา ถ้าได้อย่างกลางก็ให้เกิดในพวกพรหมบุโรหิตา ถ้าได้อย่างกล้าแข็งก็ให้เกิดในพวกมหาพรหม พิจารณาดูพรหม ๒ พวกข้างต้น ตามอธิบายของท่านคล้ายกับมีหน้าที่เป็นบริวารของพวกมหาพรหม ดูไม่น่าจะต้องมีหน้าที่ เช่นนั้น น่าจะเข้าใจความว่า พวกพรหมปารีสัชชาก็คือนับเข้าเป็นพรหมบริษัท เช่นเดียวกับเมื่อนับถือพระพุทธเจ้าเป็นศาสดา ก็นับเป็นพุทธบริษัท เมื่อยังไม่ได้ปฏิบัติอะไรให้พิเศษยิ่งขึ้น อันควรจะเรียกด้วยคำอื่น เช่น อุบาสก อุบาสิกา ภิกษุ สามเณร ก็คงเรียกว่าเป็นพุทธบริษัท และพวกพรหมบุโรหิตาก็น่าจะหมายสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง โดยความก็คือเป็นพวกพรหมชั้นต้น ๆ แต่ก็นับว่าเป็นพรหมแล้ว

ชั้นทุติยรูปฌาน

๔. ปริตตภา แปลว่า มีรัศมีน้อย คือมีแสงสว่างน้อยกว่าพรหมชั้นสูง ๆ ขึ้นไป

๕. อัปมาณภา แปลว่า มีรัศมีไม่มีประมาณ คือมีแสงสว่างมากเกินที่จะประมาณได้

๖. อาภัสสรา แปลว่า มีรัศมีชานไป คือแผ่ออกไปแต่ที่นั่นที่นี้ดูจสายฟ้าแลบออกจากกลีบเมฆ เพราะมีชั้นธันดานเกิดจากฌานที่มีปีติ อีกนัยหนึ่ง อาภัสสรา แปลว่า มีรัศมีพวยพุ่ง คือหยดย้อยออกเหมือนย้อยหยดออกจากสร้อยระ หรือดูจเปลวไฟแห่งโคมประทีป อีกอย่างหนึ่ง อาภัสสรา แปลว่า มีปกติสว่างไสวด้วยรัศมี

พรหม ๓ จำพวกนี้สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน แต่มีรัศมีรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ที่ได้ทุติยรูปฌาน คือรูปฌานที่ ๒ ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมปริตตภา ถ้าได้อย่างกลางก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมอัปมาณภา ถ้าได้อย่างแข็งกล้าก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมอาภัสสรา

ชั้นตติยรูปฌาน

๗. ปริตตสุภา แปลว่า มีรัศมีแห่งสรีระสวยงามน้อย คือน้อยกว่าพวกพรหมชั้นสูงขึ้นไป

๘. อัมปมาณสุภา แปลว่า มีรัศมีแห่งสรีระสวยงามไม่มีประมาณ คือมากเกินที่จะประมาณได้

๙. สุขภิกินหา แปลว่า มากมายไปด้วยรัศมีที่สวยงาม คือมีรัศมีผุดสว่างทั่วไปแผ่ชานออกจากสรีระเป็นอันเดียวกัน มีสิริเหมือนอย่างแห่งทองที่โรจน์รุ่งอยู่ในหีบทอง

พรหม ๓ จำพวกนี้สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน แต่มีรัศมีรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ได้ตติยฌาน คือรูปฌานที่ ๓ ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมปริตตสุภา ถ้าได้อย่างปานกลางก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมอัมปมาณสุภา ถ้าได้อย่างแข็งแกร่งหรือประณีตก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมสุขภิกินหา

ชั้นจตุตถรูปฌาน

๑๐. เวหัพผลา แปลว่า มีผลไพบุลย์ ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจของฌาน ชั้นนี้เป็นที่เกิดของผู้ได้จตุตถฌาน คือฌานที่ ๔ ไม่ได้มีแบ่งเป็น ๓ ชื่อสำหรับผู้ได้อย่างอ่อนอย่างปานกลาง และอย่างประณีต กล่าวไว้ชื่อเดียวรวม ๆ กันไป

อีกนัยหนึ่ง ถ้าแบ่งรูปฌานออกเป็น ๕ ชั้น ชั้นของพรหมปารีสัชชาพรหมบุโรหิตา และมหาพรหม สำหรับผู้ได้ปฐมฌานอย่างอ่อน อย่างกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมปริตตสุภา อัมปมาณสุภา และอาภัสสรุ สำหรับผู้ได้ทุติยฌานและตติยฌานอย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมปริตตสุภา อัมปมาณสุภา และสุขภิกินหา สำหรับผู้ได้จตุตถฌานอย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมเวหัพผลา สำหรับผู้ได้ปัญจฌาน คือฌานที่ ๕

๑๑. *อสังขยิ* แปลว่า *ไม่มีสัญญาเสียเลย* พรหมชั้นนี้เป็นที่เกิดของผู้ได้ฌานสมาบัติ เพราะเพ่งอยู่เป็นนิตยว่าจิตไม่มี ท่านยกตัวอย่างนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนาบางพวกผู้เห็นโทษในจิตว่า ราคะ โทสะ โมหะ ล้วนอาศัยจิตเกิดขึ้น มีความเห็นว่า ความไม่มีจิตเป็นของดี เป็นนิพพานในปัจจุบัน จึงเพ่งอยู่เป็นนิตยว่าจิตไม่มี ๆ สำรอกดับนามขันธ์ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไปโดยลำดับ ยกตัวอย่าง สัญญาคือ ความจำหมาย ก็ทำให้เลือนลึ้ม ไม่กำหนดไว้ทุกสิ่งทุกอย่าง น่าจะเป็นอย่างที่เราเรียกว่า ทำให้ดับไป เมื่อปฏิบัติอย่างนี้จนได้ถึงจุดตถฌาน ก็ให้ไปเกิดเป็นพรหมชั้นอสังขยิสัตว์ มีแต่รูป ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีสังขาร (ความปรองคอง) ไม่มีวิญญาณอะไร ๆ ทั้งสิ้น และเวลาตายจากมนุษย์ ถ้ายืนตายก็ไปเกิดเป็น *พรหมยืน* ถ้านั่งตายก็ไปเกิดเป็น *พรหมนั่ง* ถ้านอนตายก็ไปเกิดเป็น *พรหมนอน* คือตายในอิริยาบถใดก็ไปเกิดเป็นพรหมมีอิริยาบถนั้น และก็อยู่ในอิริยาบถนั้นจนถึงจุดที่ท่านอธิบายว่า ในเวลาจุดพอเกิดสัญญาขึ้น ก็จุดจากกายนั้น ท่านอธิบายไว้ในที่บางแห่งอีกว่า ในเวลาว่างพระพุทธศาสนา มีนักบวชในลัทธิเดียรถีย์บาง พวกเจริญวาโยกสิณได้ถึงจุดตถฌาน เห็นโทษในจิตดังกล่าว จึงเพ่งความไม่มีจิตเป็นอารมณ์ ครั้นตายก็ไปเกิดเป็น *อสังขยิพรหม* การทำสมาธิไม่ให้มีสัญญาเสียเลยนี้ ลองพิจารณาดูเมื่อทำได้ก็จะมีอาการดับจิต (ดับจิตตสังขาร) หมดความรู้สึกอะไร ๆ ทุกอย่าง อย่างอ่อนก็เหมือนหลับหรือสลบไป อย่างแรงก็เหมือนตาย (แต่ไม่ตาย) ไม่มีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอะไรในเวลานั้นทุกอย่าง ทำให้ดับลงไปได้ในขณะที่อยู่อิริยาบถใด ก็จะอยู่ในอิริยาบถนั้น เช่นเดียวกับที่ท่านว่าไปเกิดเป็นอสังขยิสัตว์ อยู่ในอิริยาบถอย่างเดียวกับเมื่อเวลาตาย น่าจะตรงกับที่ไทยเราเรียกว่า *พรหมลูกฟัก* ซึ่งมีเพียงขันธ์หนึ่ง ได้แก่รูปขันธ์เท่านั้น ไม่มีนามขันธ์เป็นพรหมภายนอกพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้ปฏิบัติเพื่อไปเกิดเป็นพรหมพวกนี้ วิธีปฏิบัติทุกอย่างทำนองนี้ จึงไม่ใช่พระพุทธศาสนา ในที่บางแห่งจัดชั้นอสังขยินี้ไว้หน้าชั้นเวทปผลา และทั้ง ๒ ชั้นนี้อยู่ในพื้นชั้นเดียวกัน

(เรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า ได้ดำเนินมาถึงพรรษาที่ ๖ ในพรรษานี้ ยังไม่พบเรื่องอะไรมา จึงเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าในอดีต เรื่องกับกัลป์ เรื่องโลกจักรวาล เรื่องมาถึงเรื่องนรกสวรรค์ แทรกเข้าไว้เป็นบุคคลาธิษฐานเต็มที เพื่อให้เห็นคติความเชื่อ

ถือเก่าแก่ในเรื่องเหล่านี้ที่ได้เชื่อถือกันมาแต่ในครั้งไหนไม่รู้ แต่ก็ได้หลังไหลเข้ามาใน คัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกชั้น ต่อไปในพรรษาที่ ๗ ท่านว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดง อภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จะได้ปรารภถึงเรื่องอภิธรรม ซึ่งเป็นธรรมาธิฐานเต็มที ฉะนั้น การที่แทรกเรื่องนรกสวรรค์เข้าไปในพรรษาที่ ๖ ก่อน ก็เพื่อจะแสดงบุคคลาธิฐานขึ้นก่อน แล้วจึงถึงธรรมาธิฐานเป็นคู่เทียบกันไปทีเดียว และเรื่องสวรรค์ได้ค้างอยู่ในชั้นอสังขญีพรหมหรือพรหมลูกฟัก ซึ่งเป็นพรหมภายนอก พระพุทธศาสนา แต่ก็ได้นำมากล่าวไว้ในอันดับของพรหมที่ ๑๑ จึงจะดำเนินเรื่อง พรหมสี่ลำดับต่อไป)

พรหมชั้นสุทธาวาส ๕

ต่อจาก พรหมชั้นเวฬุผลา หรือต่อจาก พรหมอสัญญีสัตว์ ซึ่งนับเป็นพรหม ชั้นที่ ๑๑ ก็ถึง พรหมชั้นสุทธาวาส คำว่า สุทธาวาส แปลว่า อาวาส คือที่อยู่ของ ผู้บริสุทธิ์หรือที่อยู่อันบริสุทธิ์ หมายถึงนิवासภูมิของท่านผู้บริสุทธิ์เหล่านั้น คำว่า ผู้บริสุทธิ์ ในที่นี้หมายถึงเฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์ คือ พระอริยบุคคลชั้นอนาคามีในโลกนี้ สิ้นชีวิตแล้ว ท่านว่าไปเกิดอยู่ในชั้นสุทธาวาส และจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ นิพพาน ในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่มีกลับมาอีกท่านจึงว่า สุทธาวาสเป็นที่อยู่ของพระอนาคามี และพระอรหันต์ หมายถึงพระอนาคามีดังกล่าวและพระอรหันต์ที่สำเร็จภายหลังจาก ที่ขึ้นมาเกิดในสวรรค์แล้วสุทธาวาสนี้มีอยู่ ๕ ชั้น นับต่อจากชั้น ๑๑ เป็นลำดับไปดังนี้

๑๒. อวิหา แปลว่า ไม่ละฐานของตนโดยกาลอันน้อยหรือไม่เสื่อมจากสมบัติ ของตน เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นต้น

๑๓. อดตปปา แปลว่า ไม่สะดุ้งกลัวอะไรหรือไม่ทำผู้ใดผู้หนึ่งให้เดือดร้อนเป็น ภูมิสุทธาวาสชั้น ๒

๑๔. สุทสสา แปลว่า ดูกาม คือมีรูปงามนำดู เป็นภูมิสุทธาวาสชั้น ๓

๑๕. สุทสสี แปลว่า มีทสสนะคือความเห็นดีบริสุทธิ์ เป็นภูมิสุทธาวาสชั้น ๔

๑๖. อภินิหารา แปลว่า ไม่มีเป็นรอง เพราะมีสมบัติอุกฤษฏ์ เป็นภูมิสุทธาวาส
ชั้น ๕ สุทธาวาสทั้ง ๕ ชั้นนี้นับเข้าในพรหมชั้นจตุตถรูปฌาน คือฌานที่มีรูปกัมมัฏฐาน
เป็นอารมณ์ชั้นที่ ๔

ชั้นอรูปรฌาน ๔

ต่อจากนี้ถึงภูมิชั้นของพรหมผู้ที่ได้อรูปรฌาน จัดเป็น ๔ ชั้น
ตามภูมิฌานดังนี้

๑. อากาสาณัญญาตนะ คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปรฌาน เพราะได้เจริญอรูปร
กัมมัฏฐานว่า อากาศไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นอรูปรที่ ๑

๒. วิญญาณัญญาตนะ คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปรฌาน เพราะได้เจริญอรูปร
กัมมัฏฐานว่า วิญญาณไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นอรูปรที่ ๒

๓. อากิณัจัญญาตนะ คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปรฌาน เพราะได้เจริญอรูปร
กัมมัฏฐานว่า น้อยหนึ่งนิดหนึ่งก็ไม่มี ซึ่งเป็นอรูปรที่ ๓

๔. เนวสัณญานาสัณญาตนะ คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปรฌาน เพราะได้
เจริญอรูปรกัมมัฏฐานที่ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก จนดับสัณญาอย่างหยาบ เหลือแต่สัณญา
อย่างละเอียด จึงเรียกว่า มีสัณญาก็ไม่ใช่ (เพราะวิถิจิตละเอียดมาก คล้ายจะเป็น
อัสัญญีคือไม่มีสัณญาเสียเลย อย่างคนสลบไสลสิ้นสัณญาหรือคนหลับสนิทจริง ๆ)
ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่ (เพราะยังมีสัณญาละเอียดอยู่ ไม่ใช่สิ้นสัณญาเสียหมดเลย) ซึ่งเป็น
อรูปรที่ ๔

อรูปรทั้ง ๔ ชั้นนี้ ละเอียดกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ รวมพรหมทั้งรูปทั้งอรูปร
เป็น ๒๐ ชั้น ถ้ายกอสัณญีพรหมเสียก็มี ๑๙ ชั้น

ทุสสเจตีย์บนพรหมโลก

ใน ไตรภูมิพระร่วง และใน พระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กล่าวไว้ตรงกันว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงผนวช (ก่อนตรัสรู้เรียกว่า พระโพธิสัตว์) พรหมนำบริวาร ๘ จากพรหมโลกมาถวายพระโพธิสัตว์ และรับพระบัญชาคฤหัสถ์ทั้งคู่ขึ้นไปบรรจุไว้ใน **ทุสสเจตีย์** ในพรหมโลก ในไตรภูมิ^{๔๗} ระบุว่าชั้นนอกนิมิต্ত ในพระปฐมสมโพธิ^{๔๘} ระบุชื่อพรหมว่ามฤการพรหม ซึ่งเป็นสหายกับพระโพธิสัตว์ครั้งเสวยพระชาติเป็น **โชติบาล** ในศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า คำว่า **ทุสสเจตีย์** แปลว่า **เจตีย์ผ้า** คงหมายถึง เป็นที่บรรจุผ้าคือพระภูษาดังกล่าว เป็นอันว่าพระพรหมได้พระภูษาคฤหัสถ์ทั้งคู่ขึ้นไปบรรจุในทุสสเจตีย์ ส่วนพระอินทร์ได้พระจุฬามณีกับผ้าพันโพกพระเศียรขึ้นไปบรรจุในจุฬามณีเจตีย์ในคราวที่ทรงผนวชนั้น บริวารทั้ง ๘ ที่มฤการพรหมถวาย สำหรับบาตรได้มีเหตุพิเศษที่ทำนกล่าได้ถึงอีก คือเมื่อนางสุชาดาน้อมถาดทองข้าวปายาสเข้าไปถวายพระโพธิสัตว์ในเช้าแห่งวันที่จะตรัสรู้ บาตรดินที่มฤการพรหมถวายมีบันดาลให้อันตรธานหายไป ไม่ทรงเห็นบาตร จึงทรงรับทั้งถาด ครั้นตรัสรู้แล้ว เมื่อพาดิษ ๒ ฟัน้องชื่อ ตปัสสะคนหนึ่ง ภัลลิกะคนหนึ่ง ได้น้อมข้าวสัตตุดก่อนสัตตุดองถวาย ไม่มีบาตรที่จะทรงรับเพราะบาตรดิน ก็ได้หายไป แล้วตั้งแต่เมื่อนางสุชาดาถวายถาดปายาส ทำวตุโลกบาลทั้ง ๔ นำบาตรศิลาจากทิศทั้ง ๔ มาถวายรวมเป็น ๔ บาตร พระองค์ทรงรับมาอธิษฐานให้เป็นบาตรเดียวกัน แล้วทรงรับข้าวสัตตุดของพาดิษ ๒ คนนั้น ต่อมาในคราวปรินิพพาน ก็ได้มีเรื่องเกี่ยวแก่พระเจตีย์ทั้ง ๒ นี้ อีก ในพระปฐมสมโพธิกถานั้นกล่าวว่า พระเชี้ยวแก้วเบื้องบนซ้าย ขวากับพระรากขวัญเบื้องบนขึ้นไปประดิษฐานอยู่ในจุฬามณีเจตีย์ พระรากขวัญเบื้องซ้าย กับพระอุณหิสขึ้นไปประดิษฐานอยู่บนทุสสเจตีย์

^{๔๗} ไตรภูมิ. น. ๑๑๗.

^{๔๘} ปฐม. น. ๑๒๔-๕.

ในพุทธวงศ์^{๔๕} ได้กล่าวถึงที่ประดิษฐาน *บริขาร* ทั้งหลายของพระพุทธเจ้าไว้ว่า บาตร ไม่เท่า จีวรอยู่ในเมือง *วชิรา* สบงอยู่ในเมือง *กุลฉระ* ผ้าปูบรรทม อยู่ในเมือง *สีหฬ* กระบอกรองประคองอยู่ในเมือง *ปาฏลีบุตร* ผ้าสรองอยู่ในเมือง *จัมปา* อุณาโลม อยู่ในแคว้น *โกศล* กาสาวพัสตร์อยู่ใน *พรหมโลก* ผ้าโพก (กล่าวมาแล้ว) อยู่ในเมือง *ไตรทส* (ดาวดึงส์) นิสีทนะอยู่ใน *อวันตีชนบท* ผ้าลาดอยู่ใน *เทวรัฐ* ที่สีโผอยู่ในเมือง *มิกิลา* ผ้ากรองอยู่ใน *รัฐวิเทหะ* มืดและกลองเข็มอยู่ในเมือง *อินทปัตถ์* เป็นอันว่า ได้มีบางอย่างขึ้นไปอยู่ในโลกทั้ง ๒ ไม่ได้ กล่าวว่ารจจุอยู่ในอะไร ก็น่าจะเป็นเจดีย์ทั้ง ๒ นั้นแหละ

โลกวินาศ

เรื่อง *สินกับกัลป์* คือถึงกาลโลกวินาศ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ตามคติความเชื่อโบราณของอินเดีย โลกก็มีอายุเหมือนบุคคลหรือสังขารทั้งหลาย กำหนดอายุของโลกเรียกว่า กัปหรือกัลป์ และโลกก็มีเวียนเกิดตาย ความเกิดขึ้นใหม่ของโลกเป็นการตั้งต้นกับใหม่ ความตายของโลกเป็นการสิ้นกัปครั้งหนึ่งความตายของโลกนี้หมายถึงโลกวินาศด้วยเหตุ ๓ อย่าง คือ *ไฟ น้ำ และ ลม* ท่านว่า วินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งติด ๆ กัน ถึงครั้งที่ ๘ วินาศด้วยน้ำ แล้ววนมาวินาศด้วยไฟน้ำเหมือนดังนั้นอีก ๘ หน จึงวินาศด้วยลมครั้งหนึ่ง ท่านว่าในคราวที่วินาศด้วยไฟ เกิดไฟไหม้โลกตั้งแต่อบายภูมิต่ำที่สุด ถึงมนุษย์สวรรค์จรดพรหมชั้นปฐมฉาน เหลืออยู่แต่ชั้นนั้นขึ้นไป ในคราวที่วินาศด้วยน้ำนั้น เกิดน้ำท่วมโลกเหมือนอย่างนั้น แต่สูงขึ้นไปจรดพรหมชั้นทุติยตติยฉาน เหลืออยู่แต่ชั้นนั้นขึ้นไป ในคราวที่วินาศด้วยลมร้ายแรงที่สุด ลมทำลายล้างโลกตั้งแต่ชั้นต่ำที่สุดไปจรดพรหมชั้นจตุตถฉาน เหลืออยู่แต่ชั้นจตุตถฉานนั้น คือตั้งแต่ชั้นเวฬุผลาที่นับเป็นพรหมชั้นที่ ๑๐ คตินี้แสดงว่าโลกทั้งหมดตั้งแต่อบายโลกจนถึงพรหมโลกตั้งอยู่เนื่องกันอยู่ ในคราวเกิดทุกขภัยอย่างใหญ่ก็เนื่อง

^{๔๕} พุ. พุทฺธ. ๓๓/๕๔๙/๒๘.

ถึงกัน แต่ก็ยังมีเหลือสำหรับเป็นที่สัตว์ที่ถูกภัยได้ขึ้นไปเกิดอาศัย จึงยังมีเชื่อที่จะได้
มาเกิดในโลกที่จะกลับเกิดขึ้นมาอีก ไม่เช่นนั้น โลกที่กลับเกิดใหม่ก็จะเป็นโลกว้าง
ไปเสีย คือยังมีที่เหลือให้อพยพไปเกิดกันได้ทุกคราวที่เกิดโลกวินาศ ฉะนั้น สัตว์โลก
จึงไม่วินาศไปจริงเลย อพยพไปเกิดกันในที่อันยังเหลืออยู่นั้นได้

ผนวกเรื่องเปรต

ได้พบเรื่องเปรตเรื่องเทพเป็นต้นที่กระจัดกระจายอยู่ในที่หลายแห่ง เดิมก็ไม่ได้
ได้นึกว่าจะนำมากล่าวให้มากมาย แต่เมื่อได้เปลี่ยนความคิดเป็นประมวลเรื่องเพื่อจะ
ได้ไม่ต้องไปกล่าวถึงในที่อื่นอีกจึงจะเพิ่มเติมเรื่องที่ไม่ได้คิดจะกล่าวผนวกเข้า

เรื่องเปรตที่จะเก็บมาผนวกไว้นี้ เก็บมาจาก*ลักขณสังยุต*^{๑๐} ใน*นิทานวัตต์*
ท่านว่าไปเกิดเป็นเปรตชนิดต่าง ๆ เช่นนั้นเพราะเศษกรรม คือเมื่อเป็นมนุษย์ทำบาป
หยาบช้าไว้ ตายไปเกิดในนรก ครั้นพ้นจากนรกแล้วยังไม่สิ้นบาปกรรมทั้งหมด จึงต้อง
ไปเป็นเปรตเสวยทุกข์ต่อไปอีก เพราะกรรมที่ยังเหลืออยู่นั้น คำว่า *เศษกรรม* ก็คือ
บาปกรรมที่ยังเหลืออยู่ หมายถึงเศษบาปนั่นเอง ท่านเล่าว่า เมื่อท่านพระลักษณะ
(องค์หนึ่งในชฎิลพันองค์) และท่านพระมหาโมคคัลลานะพักอยู่บนภูเขาศิขณภูฏใกล้
พระนครราชคฤห์ เวลาเช้าท่านทั้ง ๒ ออกบิณฑบาตขณะที่เดินลงจากภูเขา
ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้แยมโษฐ์ (อาการบั้นเทิงของพระอรหันต์ไม่ถึงยัม)
ท่านพระลักษณะได้ถามถึงเหตุของอาการแยม ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า
ไม่ใช่เวลาของปัญหา ให้ถามในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด เมื่อท่านทั้ง ๒ เทียบบิณฑบาต
ในพระนครราชคฤห์ ทำภัตตกิจเสร็จแล้ว ขากลับได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ พระเวฬุวัน
ท่านพระลักษณะได้กล่าวถามขึ้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะจึงได้เล่าว่า ได้เห็นร่างสัตว์
อย่างหนึ่งลอยไปในอากาศ มีลักษณะอาการตามที่ท่านได้เห็น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้
ตรัสรับรอง และได้ทรงพยากรณ์บาปที่สัตว์นั้นได้ทำขณะเมื่อเป็นมนุษย์ ท่านพระมหา-

^{๑๐} ส. น. ๑๖/๒๙๘/๖๓๖-๖๖๑.

โมคคัลลานะได้เห็นบ่อย ๆ ขณะที่เดินลงจากเขาคิชฌกูฏ และได้เล่าในที่เฉพาะ พระพักตร์ทุกครั้ง ได้มีพุทธพยากรณ์ทุกราวว่า เป็นสัตว์ที่เสวยเศษบาปดังกล่าวข้างต้น ร่างสัตว์ที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นเหล่านี้ในอรรถกถา เรียกว่า เปตคือเปรต ทั้งหมด ท่านพระมหาโมคคัลลานะเห็นแล้วแยม เพราะท่านดำริว่า ท่านเองพ้นแล้ว จากอติภาพเช่นนั้น ต่างจากผู้ที่ยังไม่เห็นสักจะ ยังมีชาติภพไม่แน่นอน ซึ่งอาจไปเกิด เป็นเปรตเช่นนั้นอีกก็ได้ ท่านจึงบังเหิงใจ พระอาจารย์ท่านอธิบายอย่างนี้ ที่จะป้องกัน ว่ามิใช่แยมหยัน แต่ก็อาจอธิบายว่า แยมโอษฐ์แสดงว่าได้เห็นสิ่งที่แปลก แสดงอาการ คล้ายจะพูดก็ได้ ประมวลกล่าวเปรตที่ท่านได้เห็น และพยากรณ์บาปโดยย่อดังต่อไปนี้

ตนหนึ่งเป็นแต่โครงกระดูก ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร่อน ครอบงำไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าโค ด้วยเคยเป็นคนฆ่าโคฆ่าห่านเนื้อ ให้เหลือแต่กระดูกขายอยู่ในพระนครราชคฤห์นั้น

ตนหนึ่งเป็นชิ้นเนื้อ ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร่อน ครอบงำไป ในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าโค ด้วยเคยเป็นคนฆ่าโคฆ่าห่านเนื้ออยู่ในพระนคร นั้นเช่นเดียวกัน ต่างแต่ตนหนึ่งเป็นโครงกระดูก ตนหนึ่งเป็นชิ้นเนื้อ ท่านว่าเพราะ นิमितที่สัตว์นั้นเห็นในเวลาที่เกิดต่างกัน จึงไปเกิดมีรูปลักษณะที่ต่างกัน คือเมื่อเห็น นิमितเป็นโครงกระดูกก็ไปเกิดเป็นเปรตโครงกระดูก เห็นนิमितเป็นชิ้นเนื้อก็ไปเกิดเป็น เปรตชิ้นเนื้อ

ตนหนึ่งเป็นบุรุษไม่มีผิวหนัง ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร่อน ครอบงำ ครอบงำไป ในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าแกะ ด้วยเคยเป็นคนฆ่าถลกหนังแกะขายอยู่ใน พระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นก้อนเนื้อ ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร่อน ครอบงำ ครอบงำไป ในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่านกในพระนครนั้น

ตนหนึ่งมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นดาบที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับมา ทิ่มแทงกายตนเอง ลอยร่อน ครอบงำไป ในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าสุกร ด้วยเคยเป็นคนฆ่าสุกรขายด้วยอาวุธชนิดนั้นอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นหอกที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับตกลงมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าเนื้อ ด้วยเคยเป็นคนใช้หอกฆ่าเนื้อชายอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นดอกธนูที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับตกลงมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่หาเหตุ ทรมาณจนถึงฆ่าคน ด้วยเหตุที่ได้เคยเป็นพนักงานเจ้าหน้าที่ผู้คอยหาเรื่องหาราวฆ่าคน โดยใช้ยิงให้ตายด้วยธนูอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นปฏึกที่หลุดลอยออกไป แล้วกลับมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฝึกม้าอย่าง โหดร้ายทารุณ ด้วยได้เคยเป็นคนฝึกม้าด้วยวิธีโหดร้ายทารุณ ใช้ปฏึกแทงม้าถึงพิการ หรือตายอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นเข็มที่มเข้าไปในศีรษะ ออกทางปาก ทิ่มเข้าไปในปากออกทางอก ทิ่มเข้าไปในอกออกทางท้อง ทิ่มเข้าไปในท้องออกทางขา ทิ่มเข้าไปในขาออกทางแข้ง ทิ่มเข้าไปทางแข้งออกทางเท้า ลอยร้อง ครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่มีปากเป็นเข็มด้วย ได้เคยเป็นคนปากเข็ม อยู่ในพระนครนั้น ท่านอธิบายว่า คนปากเข็มคือเป็นคนพูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกร้างกัน จะอธิบายว่า คือคนที่พูดทิ่มแทงให้เขาเจ็บใจ เป็นทุกข์อย่างหนักก็น่าจะได้

ตนหนึ่งเป็นบุรุษกุมภภัณฑ์ คือมีอวัยวะรหัสโตอย่างหมอน้ำขนาดใหญ่ ต้องเดิน แบกขึ้นคอไป หรือต้องนั่งทับถูกฝูงแร้งกา นกตะกรุมเจาะจิกทั้งลอยร้องครวญคราง ไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฉ้อโกงชาวบ้านชาวเมืองด้วยได้เคยเป็นอมาตย์ฉ้อโกง อยู่ในพระนครนั้น ท่านอธิบายว่า อมาตย์ผู้วินิจฉัย ซึ่งรับสินบนในรโหฐานแล้ว สั่งให้ วินิจฉัยบิดเบือนให้ผู้ที่ควรได้กลับไม่ได้ ทำให้ชาวบ้านชาวเมืองต้องแบกภาระเป็นทุกข์ โทษอย่างหลีกเลี่ยงฝ่าฝืนไม่ได้ เศษกรรมที่รับสินบนในรโหฐาน (ที่ลับ) จึงส่งให้อวัยวะ รหัสปรากฏอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ต้องแบกทุกข์ทรมาณไป

ตนหนึ่งเป็นบุรุษจมหลุมकुณมิติศีรษะ เพราะเศษกรรมที่เป็นชู้กับภริยาของผู้อื่น ด้วยได้เคยเป็นชายชู้ดังกล่าวอยู่ในพระนครนั้น

คนหนึ่งเป็นบุรุษจมอยู่ในหลุมคูถ กอบคูถด้วยมือทั้ง ๒ เข้าปากเคี้ยว เพราะเศษกรรมที่เอาคูถใส่บาตรพระ ด้วยได้เคยเป็นพราหมณ์ผู้เกลียดและทำการแก่งพระในพระพุทธศาสนาดังกล่าวในพระนครนั้น

คนหนึ่งเป็นสตรีไม่มีหนัง ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ประพุดินนอกใจ ด้วยได้เคยเป็นสตรีประพุดินนอกใจสามี เป็นชู้ด้วยชายอื่นอยู่ในพระนครนั้น

คนหนึ่งเป็นสตรีมีกลิ่นเหม็น รูปร่างน่าเกลียด ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่เป็นแม่มดหลอกลวงคน ด้วยได้เคยเป็นผู้หลอกลวง แสดงตนเป็นยักษทาสี คือเป็นผู้รับใช้เป็นสื่อทรงของยักษ์ หรือภูตผีปีศาจ รับบูชาพลีกรรมของคนผู้หลงเชื่ออยู่ในพระนครนั้น

คนหนึ่งเป็นสตรี ถูกไฟไหม้สูกเกรียมดำคล้ำไปทั้งตัวเย็บเกรอะกรังไปด้วย น้ำเลือดน้ำหนอง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่รอยถ่านเพลิงบนศีรษะหญิงอีกคนหนึ่งด้วยแรงริษยา ด้วยสตรีคนนั้นได้เคยเป็นอัครมเหสีของพระราชากลิงคะ มีความริษยาในสตรีร่วมพระราชสวามีคนหนึ่ง ถึงกับใช้กระทะเหล็กตักถ่านเพลิงโปรยลงบนศีรษะของนางนั้น

คนหนึ่งเป็นกพันธะ คือผีไม่มีศีรษะ มีตาและปากอยู่ที่อก ถูกฝูงแร้ง นกตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าตัดศีรษะคน ด้วยได้เคยเป็นเพชรฆาต ชื่อว่า หาริกะ ตัดศีรษะโจรเป็นอันมากอยู่ในพระนครนั้น

คนหนึ่งเป็นภิกษุ หนึ่งเป็นภิกษุณี หนึ่งเป็นสิกขมานา (สามเณรีผู้จะอุปสมบทเป็นภิกษุณี ต้องรักษาศีลพิเศษอยู่ ๒ ปีก่อน ระหว่างนี้เรียกว่า สิกขมานา) หนึ่งเป็นสามเณร หนึ่งเป็นสามเณรี ทุกตนทรงสังฆาฏิ บาตร ประคด เป็นไฟลุกโชนตลอดทั้งร่างกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่เป็นผู้บวชแล้วทำชั่ว ด้วยได้เคยเป็นภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรีผู้ประพุดินไม่ดี บริโภคปัจจัยลาภที่เขาถวายด้วยศรัทธาแล้ว ไม่สำรวมกายวาจา หาเลี้ยงชีพผิดทางสมณะ ณะองละเล็งใจจนถึงวิบัติต่าง ๆ

เปรตเหล่านี้เป็นเปรตในพระนครราชคฤห์ ท่านว่าท่านพระมหาโมคคัลลานะ
 ได้เห็นด้วยทิพย์จักขุ ได้มีผู้เคยไม่เชื่อมาตั้งแต่ในสมัยพุทธกาลแล้วเหมือนกัน ดังที่มี
 เล่าไว้ในบาลีพระวินัยว่า พวกภิกษุเมื่อได้ฟังท่านพระมหาโมคคัลลานะเล่าเรื่องนี้
 ก็ยกโทษท่านว่าท่านพูดอวดอุตริมนุชยธรรม (คือธรรมที่ยิ่งของมนุษย์ หรือธรรมของ
 มนุษย์ผู้ยิ่ง) พระพุทธเจ้าตรัสว่า สวาททั้งหลายผู้มีดวงตาญาณ จักรู้จักเห็นได้ และ
 ท่านว่าพระพุทธรูปได้ทรงเห็นสัตว์นั้นก่อนแล้ว แต่ไม่ได้ทรงพยากรณ์ เพราะถ้าทรง
 พยากรณ์ แม้ว่าคนอื่นไม่เชื่อก็ไม่เป็นประโยชน์ไม่เป็นคุณ เป็นโทษเป็นทุกข์แก่คน
 เหล่านั้น ท่านว่าครั้นทรงได้พระมหาโมคคัลลานะเป็นพยานจึงทรงพยากรณ์

นาคและครุฑ

เรื่องนาคและครุฑ คนไทยโดยมากคงเคยได้อ่านในหนังสือเก่าต่าง ๆ ที่แต่ง
 ตามความเชื่ออันน่าจะได้อาจมาจากคติความเชื่อเก่าแก่ของอินเดียว่าได้อยู่ในโลกนี้
 ความเชื่อนี้จะมีมาเก่าก่อนพุทธกาล จึงได้ติดตามในคัมภีร์พระพุทธศาสนาชั้นบาลี
 ด้วยเหมือนกัน จนถึงจัดไว้เป็นหมวด ๑ ดังที่เล่าไว้ใน *นาคสังยุต*^{๑๑} ว่า กำเนิดนาคมี
 ๔ คือ นาคเกิดจากฟองไข่ นาคเกิดจากครรภ์ นาคเกิดจากแก้วไคล นาคเกิดผุดขึ้น
 (อย่างเทพหรือสัตว์นรก) นาคเหล่านี้ประณีตกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ นาคโดยมากกลัว
 หมองูและครุฑ ต้องคอยซ่อนกายซ่อนตัวอยู่เสมอ แต่นาคบางพวกคิดว่า ตนมาเกิด
 เป็นนาคก็เพราะเมื่อชาติก่อนมีความประพฤติดีบ้าง ชั่วบ้างทั้ง ๒ อย่าง ถ้าบัดนี้
 ประพฤติสุจริต ก็จะไปเกิดในสวรรค์ได้ในชาติต่อไป จึงตั้งใจประพฤติสุจริตกาย
 วาจาใจ รักษาอุโบสถศีล นาคผู้รักษาอุโบสถนี้ ย่อมปล่อยกายตามสบาย ไม่กลัวหมอ
 งูหรือครุฑจะจับ เหตุที่ให้ไปเกิดเป็นนาคเพราะกรรม ๒ อย่าง ดีบ้างชั่วบ้าง และเพราะ
 ปรากรณาไปเกิดในกำเนิดเช่นนั้น ด้วยชอบใจว่านาคมีอายุยืน มีวรรณงาม มีสุขมาก
 บางทีชอบใจตั้งปรากรณา ไว้ตั้งนั้นแล้วก็ให้ท่านต่าง ๆ เพื่อให้ไปเกิดเป็นนาคสมความ
 ปรากรณา

^{๑๑} ส. ขนธ. ๑๗/๒๙๘/๕๑๘-๙.

สุบรรณ หรือที่เรียกว่า ครุฑ ก็มีติดมาเป็นคู่กัน ดังที่กล่าวไว้ใน *สุภัณฑสังยุต*^๒ ว่ามีกำเนิด ๔ และประณีตกว่ากันโดยลำดับเช่นเดียวกัน เหตุที่จะให้ไปเกิดเป็นครุฑก็เช่นเดียวกัน ข้อที่กล่าวไว้เป็นพิเศษก็คืออำนาจจับนาคครุฑย่อมจับนาคที่มีกำเนิดเดียวกับตน และที่มีกำเนิดต่ำกว่าได้ จะจับนาคที่มีกำเนิดสูงกว่าหาได้ไม่มีอธิบายว่า *นาคที่ครุฑจับไม่ได้นั้นมี ๗ จำพวก* คือ ๑. นาคที่มีชาติกำเนิดประณีตกว่า ๒. นาคประเภทกัมพลัสสตร คือ นาคเสนาบดี หรือนาคแม่ทัพ ๓. นาคผู้เป็นราชาชื่อว่า ธรรัฐ ๔. นาคผู้อยู่ในสี่พันตรสมุททั้ง ๗ ๕. นาคผู้เร้นอยู่ในแผ่นดิน ๖. นาคผู้เร้นอยู่ในภูเขา ๗. นาคผู้อยู่ในวิมาน ไม่ได้กล่าวว่ครุฑรักษาอุโบสถ

เรื่องนาค ได้มีกล่าวเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหลายแห่ง ในบาลีวินัยมหาวรรค^๓ ได้เล่าถึงพญานาคมาแผ่พังพานเป็นร่มกันฝนถวายพระพุทธเจ้าในปฐมโพธิกาล ความย่อว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ณ ฌางไม้มุจลินท์ (ไม้จิก) ๗ วัน ในสมัยนั้น มหาเมฆที่ไม่ใช่กาลตั้งขึ้น ฝนตกพราเจือด้วยลมหนาวทั้ง ๗ วัน นาคราชชื่อว่า มุจลินท์ ออกจากภพของตนเข้ามาวงพระกายของพระองค์ด้วยขนาด ๗ รอบ แผ่พังพานปกเบื้องบนเพื่อป้องกันฝนและลมมิให้ถูกพระกาย ครั้นฝนหายแล้ว คลายขนดออก จำแลงเพศเป็นมาณพายืนเฝ้า ณ ที่เฉพาะพระพักตร์ *พระองค์ทรงทราบแล้วได้ทรงเปล่งอุทานมีความว่า ความสดเป็นสุขของบุคคลผู้พอใจแล้ว ได้ประสพธรรมแล้วเห็นแจ้งอยู่ ความไม่เบียดเบียนคือความสำรวมในสัตว์ทั้งหลายเป็นสุขในโลก ความปราศจากกำหนดคือความล่วงกามทั้งหลายเสียได้เป็นสุข ความกำจัดอัสมีมานะคือความถือว่าตัวตนให้หมดได้เป็นสุขอย่างยิ่ง.*

ในอรรถกถาและพระปฐมสมโพธิกถา^๔ ยังได้กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ลอยถาดทอง คือท่านเล่าไว้ว่า ในเช้าวันที่จะตรัสรู้ได้ทรงรับข้าวมธุปายาสพร้อมทั้งถาดทองจากนางสุชาดา เสวยแล้วได้ทรงลอยถาดทองไปในแม่น้ำเนรัญชรา ถาดทองได้ลอยทวน

^๒ ส. ขนฺธ. ๑๗/๓๐๕/๕๓๐-๕.

^๓ วิ. มหา. ๔/๕/๕.

^๔ ปฐม. น. ๑๕๑-๓.

นำไปจมนลง ณ ที่วนตรงภพของ *กาพนาคราช* ผู้กำลังหลับอยู่ธาตุองได้ลงไปซ้อน อยู่ภายใต้ถาด ๓ ถาดที่ตั้งซ้อนกันอยู่แล้ว จึงนับเป็นถาดที่ ๔ (หมายถึงว่าใน ภัทรกัลป์นี้ ได้มีพระพุทธเจ้ามาตรัสแล้ว ๓ พระองค์ ปัจจุบันอีก ๑ พระองค์ รวมเป็น ๔ และจะตรัสในอนาคตอีก ๑ พระองค์) เสียงถาดใหม่กระทบถาดเก่าได้ปลุกพญานาค ให้ตื่นขึ้นอุทานว่า “วันวานนี้พระชินสีห์อุบัติในโลก พระองค์หนึ่งแล้ว ข้าบังเกิดอีก พระองค์หนึ่งแล้ว” (คำพูดจากพระปฐมสมโพธิกถา) ครั้นแล้วก็หลับไปอีก ท่านว่า พญานาคนี้มีปกติหลับอยู่กับกัลป์ พระพุทธเจ้าจะตรัสพระองค์หนึ่ง จึงตื่นขึ้นครั้งหนึ่ง ด้วยเสียงกึกของถาดที่ลอยมาจมนใหม่ และตื่นอยู่เพียงครู่เดียวแล้วก็หลับต่อไป ระยะเวลาที่พระพุทธเจ้ามาตรัส แต่ละพระองค์นั้นนานมาก แต่ดูเหมือนว่าพญานาค นี้จะรู้สึกวามাত্রสวันละพระองค์ คล้ายกับว่าเดี่ยวมาตรัส ๆ ดูเร็วมาก คูก็น่าคิดว่า ความหลับทำให้ไม่รู้กาลเวลา หลับไปก็ชั่วโมม ตื่นขึ้นมาก็เหมือนครู่เดียว ไม่มีความรู้ ว่านานเท่าไรในความหลับ ไม่มีความรู้อะไร ๆ เพิ่มขึ้นทั้งสิ้น ความหลับโดยปกติเป็น ความพักผ่อน แต่ถ้าหลับมากเกินไปจนสมควรก็เป็นความโง่ ทำชีวิตให้เป็นหมันคือเปล่า ประโยชน์ ท่านจึงใช้ความหลับให้เป็นชื่อของความหลงหรือความประมาท ฉะนั้น เมื่อพูดว่าหลับหรือหลับไหล ก็หมายความว่าหลงประมาท ดูตามคตินิยามโลกนี้หลับ อยู่เป็นนิตย์ พระพุทธเจ้ามาตรัสทีหนึ่งก็ทรงปลุกให้ตื่นขึ้นทีหนึ่ง ครั้นสิ้นอายุพระพุทธ ศาสนาแล้วก็หลับไปอีกชั่วมกัลป์

ในบาลี *พระสูตรจตุกกนิบาต*^{๙๕} ได้กล่าวถึงเรื่องที่ตรัสสอนให้แม่เมตตา ไปในตระกูลพญางูทั้ง ๔ บรรณเรื่องภิกษุรูปหนึ่งถูกงูกัดถึงมรณภาพ ภิกษุทั้งหลาย กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสว่า ภิกษุรูปนั้นไม่ได้แม่เมตตาจิตไปยังพญางู ทั้ง ๔ เป็นแน่ ถ้าเธอพึงแม่เมตตาจิตไป ก็จะไม่ถูกงูกัดถึงมรณภาพ ตระกูลพญางู ทั้ง ๔ คือ *วิรูปักษ์ เอราบถ ฉัพยาบุตร กัณหาโคตมกะ* จึงตรัสอนุญาตให้แม่เมตตา จิตไปยังพญางูทั้ง ๔ ตระกูลนี้ เพื่อคุ้มครองรักษาป้องกันตน

^{๙๕} อจ. จตุกก. ๒๑/๙๔/๖๗.

ในชาดกเรื่อง *ภุริทัตต์*^{๖๖} เล่าถึงภุริทัตต์ผู้เป็นโอรสของพญานาค ชื่อว่า *ธตริภุสิ* ขึ้นมารักษาอุโบสถในแดนมนุษย์ ถูกหมองผู้รุ่มนัตจับขังชื่อว่า *อาลัมพายนะ* (เป็นชื่อของมนต์และชื่อของหมองนั้นด้วย) จับไปแสดงให้คนดู จนถึงให้ไปแสดงหน้าพระที่นั่งพระเจ้ากรุงพาราณสี พี่ชายชื่อว่า *สุทิสสนะ* จึงได้ขึ้นมาช่วยแก้ไขให้หมองนั้นยอมปล่อยตัว ประวัติของภุริทัตต์เกี่ยวข้องกับมนุษย์ส่วนหนึ่ง คือมารดาของภุริทัตต์ชื่อว่า *สมุททชา* เป็นธิดาของพระเจ้ากรุงพาราณสี องค์ก่อนกับนางนาค ตั้งแต่พระองค์ยังเป็นพระราชโอรส พระราชบิดาทรงสั่งให้ไปอยู่ป่าเพราะเกรงจะชิงราชสมบัติ พระราชโอรสไปทรงได้นางนาคเป็นพระชายามีโอรสองค์หนึ่งชื่อว่า *สาครพรหมทัตต์* ธิดาองค์หนึ่งชื่อว่า *สมุททชา* ต่อมาพระราชโอรสได้เสด็จกลับไปครองราชสมบัติเป็นพระเจ้ากรุงพาราณสี เมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์แล้ว นางสมุททชาได้ไปเป็นอัครมเหสีของราชาแห่งนาค นามว่า *ธตริภุสิ* มีโอรส ๔ องค์ ภุริทัตต์เป็นโอรสองค์ที่ ๔ พระเจ้ากรุงพาราณสีที่หมองอาลัมพายนะนำภุริทัตต์ไปให้แสดงถวายนั้น คือพระเจ้าสาครพรหมทัตต์ ผู้เป็นเขฏฐะของนางสมุททชามารดาของภุริทัตต์ จึงเป็นพระมาตุลา (ลุง) ของภุริทัตต์นั่นเอง ตอนที่พญารัตริภุสินคราจะได้นางสมุททชามีแล้ว เมื่อส่งทูตไปขอทีแรก พระเจ้ากรุงพาราณสีผู้เป็นพระราชบิดาไม่ยอมยกให้พญานาคนั้น ต้องส่งกองบริวารนาคมาช่วยวิธีให้มาปรากฏตัวเป็นงูเต็มบ้านเต็มเมือง พาดห้อยย้อยอยู่ในพระราชนิเวศน์ ตั้งแต่เบื้องบนลงมาถึงภายใต้ในที่ทั้งปวง พาดห้อยย้อยอยู่ในบ้านของชาวบ้านชาวเมืองทั้งหลาย ขดหรือเลื้อยอยู่ตามถนนหนทางทั่วไป พระราชาจึงทรงจำยอมยกพระธิดาให้แก่พญานาค

เรื่องชาดกเป็นเรื่องเก่าก่อนพุทธกาล แสดงว่าเรื่องนาคกับมนุษย์สัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน ได้มีเล่ามาแต่ดึกดำบรรพ์ ติดเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และยังคงติดเข้ามาในตำนานโบราณของไทย ตลอดถึงประเทศใกล้เคียง ประวัติของพระเจ้าแผ่นดินหลายพระองค์มีแล้วว่า มีพระมารดาเป็นนางนาค ทำนองเดียวกับเรื่องในชาดกนี้ (ในอินเดียบัดนี้ก็ยังมีคนเผ่านาค มักเข้าใจกันในบัดนี้ว่า เรื่องนาคที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับคน ตั้งเรื่องนาคที่ว่าจำแลงมาบวชก็น่าจะเป็นคนเผ่านี เพราะยังมีความเป็นอยู่แบบคนป่า ผิดจากมนุษย์ที่เจริญทั่วไป จึงยังไม่ยอมรับให้เป็นมนุษย์) นอกจากนี้ยังมีข้อ

^{๖๖} พ. ขา. ๒๘/๒๔๕/๖๘๗-๗๗๔.

น่าจะคิดว่า ศิลปวัตถุของไทยบนหลังคาและที่ส่วนต่าง ๆ ของโบสถ์วิหารเป็นต้น เช่น ช่อฟ้าใบระกา ก็ทำเป็นรูปนาคหรืองู ดัดแปลงให้มีศิลปะงดงาม เหมาะที่จะประดับในส่วนที่ต้องการนั้น ๆ จะได้ค่านิยมมาจากเรื่องนาคที่มาพาดห้อยย้อยอยู่ย้วยเยี้ยตามปราสาทราชมนเทียรเป็นต้น ในชาดกนี้หรือไม่ กองทัพนาคพากันมาทำอย่างนั้นเพื่อชู้ให้กลัว เพื่อจะได้ยอมยกพระธิดาให้หนักดูภาพไปตรง ๆ ก็น่ากลัว แต่เมื่อดูอีกทางหนึ่งก็เป็นทัศนียภาพที่น่าดู ช้อยื่นยันก็คือโบสถ์แบบไทย ถ้าไม่มีช่อฟ้าใบระกาเป็นต้น ก็ดูไม่งามเพราะไม่มีงูขึ้นไปเลื้อยพาดอยู่ จะนำดูน่าชมก็ต่อเมื่อได้ประกอบสิ่งเหล่านี้แล้ว อาจจะเป็นเพราะความเคยชินก็ได้ เรื่องนาคเรื่องงูยังแถมติดเข้ามาในตำราทำนายฝันอีกด้วย เกี่ยวกับเรื่องคู่ก็เค้าเดียวกับในชาดกนี้

ในบาลี วินัย มหาวรรค^{๑๗} เล่าถึงเรื่องนาคจำแลงมาบวช มีความว่านาคหนึ่ง อึดอตรึงเกี่ยวในชาติกำเนิดนาคของตน คิดว่าทำไฉนจะพ้นไปเกิดเป็นมนุษย์โดยเร็ว ได้เห็นว่า พระสมณะศากยบุตรเหล่านี้ประพฤติกรรมอันสมควรสม่ำเสมอ เป็นพรหมจารี มีวาจาสุก มีศีลมีธรรม ถ้าได้บวชในพระเหล่านี้ ก็จะมีผลานิสงส์ให้พ้นชาติกำเนิดนาคไปเกิดเป็นมนุษย์เร็วตั้งปรารถนาเป็นแน่แท้ ครั้นคิดเห็นดังนี้แล้วจึงจำแลงเพศเป็นมาณพคือชายหนุ่มน้อย เข้าไปหาภิกษุทั้งหลายขอบวช ภิกษุทั้งหลายก็ให้มาณพจำแลงนั้นบรรพชาอุปสมบทนาคนั้น อยู่ในกุฎิทำวัตรกับภิกษุรูปหนึ่ง ตกถึงเวลาใกล้รุ่ง ภิกษุรูปนั้นลงจากกุฎิไปเดินจงกรมในที่แจ้งฝ่ายนาคเมื่อภิกษุออกไปแล้วก็ปล่อยใจม่อหยลกลับไป ร่างจำแลงก็กลับเป็นงูใหญ่เต็มกุฎิชนดล้นออกไปทางหน้าต่าง ภิกษุร่วมกุฎิเดินจงกรมพอแล้วกลับขึ้นกุฎิ ผลักบานประตูจะเข้าไปมองเห็นงูใหญ่นอนขดอยู่เต็มห้องชนดล้นออกไปทางหน้าต่าง ก็ตกใจร้องลั่นขึ้น ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ใกล้เคียงก็พากันวิ่งมาไต่ถามว่ามีเหตุอะไร ภิกษุนั้นได้เล่าให้ฟัง ขณะนั้นนาคตื่นขึ้นเพราะเสียงเอะอะก็จำแลงเพศเป็นคนครองกาสาวพัสดร์นั่งอยู่บนอาสนะของตน พวกภิกษุถามว่าเป็นใคร ก็ตอบตามจริงว่าเป็นนาค และเล่าเหตุที่จำแลงเพศมาบวชโดยตลอด พวกภิกษุได้นำความกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสให้ประชุมภิกษุสงฆ์แล้วตรัสแก่นาคว่า เกิดเป็นนาคไม่มีโอกาสที่จะงอกงามในพระธรรมวินัยนี้ได้แล้ว จงไปรักษากุโณปสงถใน

^{๑๗} วิ. มหา. ๔/๑๗๕/๑๒๗.

วัน ๑๔-๑๕ ค่ำ และในวัน ๘ ค่ำแห่งปีกชันั้นเกิด ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ก็จักพ้นจากชาติกำเนิดนาคและจะได้เป็นมนุษย์โดยเร็ว นาคได้ฟังดังนั้นมีทุกข์เสียใจว่าตนหมดโอกาสที่จะงอกงามในพระธรรมวินัยนี้ น้ำตาไหลร่ำไห้ให้ลึกลงไป พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า มีเหตุปัจจัย ๒ ประการที่ทำให้นาคปรากฏภาวะของตนคืออยู่ร่วมกับนางนาคผู้มีชาติเสมอกัน และปล่อยใจสู่ความหลับ พระองค์ทรงถือเรื่องนี้เป็นเหตุ ทรงบัญญัติห้ามอุปสมบทสัตว์ดิรัจฉาน ถ้าอุปสมบทแล้วให้นาสนะเสีย

เรื่องนาคจำแลงมาบวชนี้ ท่านว่าเป็นต้นเหตุให้ต้องถามในพิธีอุปสมบทว่าเป็นมนุษย์หรือ (มนุษย์ไสสี) มีอธิบายว่าเหตุ ๒ ประการที่ทำให้นาคปรากฏภาวะของตนดังกล่าวนั้น หมายถึงเหตุที่นาคจะต้องปรากฏตัวเป็นนงูอยู่เสมอ แต่เมื่อกกล่าวถึงกาลเวลาทั้งหมดที่นาคจะต้องปรากฏตัว ก็มีอยู่ ๕ ประการ คือ ๑. เวลาปฏิสนธิ ๒. เวลาลอกคราบ ๓. เวลาอยู่กับนางนาคผู้มีชาติเสมอกัน ๔. เวลาปล่อยใจเข้าสู่ความหลับ ๕. เวลาตาย

ในเมืองไทยเรียกผู้ที่จะบวชว่า นาค กันทั่วไป การทำขวัญเมื่อก่อนบวชก็เรียกว่า ทำขวัญนาค ผู้ที่จะบวชมีคำเดิมเรียกว่า อุปสัมปทาเปกขะ แปลว่า ผู้เพ่งหรือผู้มุ่งหรือประสงค์อุปสมบท แต่เป็นคำยาวคงเรียกกันไม่ถนัด เรียกว่า นาค ง่ายกว่า และเมื่อเข้าพิธีอุปสมบท แต่ก่อนมาก็เคยใช้คำว่า นาค หรือ นาโค เป็นชื่อของผู้บวชในกัมมวาจาด้วยเลย สวดกัมมวาจาในพิธีอุปสมบทก็เรียกว่าสวดนาคกันมาจนถึงบัดนี้ชื่อผู้บวชว่า นาโค นี้คงเอาอย่างมาจากอนุฎีกาชื่อ วิมตฺวิโนทนี (อนุฎีกาเป็นคัมภีร์ชั้น ๔ รongมาจากฎีกาอรรถกถาและบาลีโดยลำดับขึ้นไป) ในอนุฎีกานี้วางอุทาหรณ์ไว้ว่า ต่างว่าอุปสัมปทาเปกขะชื่อนาคะ อุปัชฌายะชื่อตีสสะ ให้สวดว่าอย่างนั้น ๆ อาจารย์ในปูนหลังจึงวางแบบกัมมวาจาอุปสมบท ให้ใช้ชื่อยืนที่ชานชื่อนผู้บวชว่า นาคะ ทุกครั้งไปทีเดียว อุปัชฌายะมีชื่อมครมาก่อนแล้วว่าอย่างไรก็ตามแต่ในพิธีอุปสมบทใช้ว่า ตีสสะ ผู้บวชที่ใช้ชื่อว่า นาคะ ในพิธีอุปสมบทนั้น ครั้นอุปสมบทเสร็จแล้วจึงเปลี่ยนชื่อ มครของนวกภิกษุเป็นอย่างอื่นไป วิธีนี้ได้ใช้มาก่อนสมัยปัจจุบัน ซึ่งเหมาะในสมัยที่ความรู้ภาษาบาลียังไม่แพร่หลาย ต่อมาเมื่อมีการศึกษาภาษาบาลีแพร่หลายจึงเลิกใช้ เปลี่ยนมาใช้ตั้งชื่อมครของผู้บวชเฉพาะคนไป ที่เรียกว่า ฉายา และใช้ชื่อมครของอุปัชฌายะเฉพาะรูปเหมือนกัน เพราะเมื่อมีความรู้ภาษาบาลีหรือที่ เรียกว่า

ภาษามคธ ก็สามารถผูกคำขึ้นใช้สวดให้ถูกต้องเฉพาะรายรูปไปได้ ดังที่ใช้อยู่ในปัจจุบันนี้ ได้ทราบมาว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวชอยู่ได้ทรงใช้ใน คณะธรรมยุตขึ้นก่อน ต่อมาในสมัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงบริหารการคณะสงฆ์ การใช้วิธีปัจจุบันจึงได้แพร่หลายออกไปในคณะสงฆ์ทั้งหมด

ในครั้งพุทธกาล ผู้บวชมีชื่อเป็นภาษามคธหรือภาษาส่วยเดียวกันอยู่แล้ว ก็ใช้ชื่อเดิมของตนได้ทีเดียว ดังเช่นเมื่อท่านราชาขอมบวชก็ใช้ชื่อของท่านนั้นแหละ ไม่ต้องตั้งให้ใหม่ ท่านพระสารีบุตร (เดิมชื่ออุปติสสะ) เป็นอุปัชฌายะของท่านราชา ก็ใช้ชื่อของท่านนั้นเหมือนกัน การใช้ชื่อในครั้งพุทธกาลจึงใช้ชื่อเฉพาะของแต่ละบุคคล ไม่มีปัญหาเรื่องชื่อ ต่อเมื่อพระพุทธศาสนาแผ่ออกจากชมพูทวีป (อินเดียในปัจจุบัน) มาสู่ประเทศอื่น ซึ่งใช้ภาษาต่างออกไป เช่น ไทย พม่า มอญ จึงเกิดมีปัญหาคำขึ้นชื่อขึ้น ต้องตั้งขึ้นใหม่ในเวลาอุปสมบท เพราะจะต้องสวดด้วยภาษาบาลีหรือมคธ แต่ใจชื่อ อุปัชฌายะจึงใช้ว่า ติสสะ คล้ายชื่อเดิม ของท่านพระสารีบุตรผู้เป็นอุปัชฌายะองค์แรก ส่วนชื่อผู้บวชไม่ใช้ราชา ซึ่งเป็นองค์แรกที่บวชด้วยวิธีสวดกัมมวาจาไปใช้ว่า นาค ปัญหานี้ถ้าคิดว่าท่านผู้แต่ง วิมตติวินทนิยกคำขึ้นเป็นตัวอย่างเท่านั้นก็หมดปัญหา แต่อย่างไรก็ตาม คำว่า นาค ได้เกี่ยวเข้ามาในพิธีอุปสมบทในคัมภีร์และในเมืองไทย เป็นอันว่านาคได้ฝากชื่อไว้มาก คนไทยผู้ที่ได้เคยบวชเรียนมาแล้ว ย่อมได้เคยเป็นนาค มาก่อนด้วยกัน

เทพพวกคนธรรพ์

ยังมีพวกเทพหมู่ คันธัพพะ ที่เรียกว่า คนธรรพ หรือ คนธรรพ์ รวบรวม ไว้ในคัน ธัพพสังยุต^{๔๔} ว่า เทพที่เรียกว่า พวกคันธัพพกายมีหลายประเภท คือ เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรากหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีแก่นหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกระพี้หอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีเปลือกหอม

^{๔๔} ส. ขนฺธ. ๑๗/๓๐๙/๕๓๖-๕๔๑.

เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกะเทาะเปลือกหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีใบหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีดอกหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีผลหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรสหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกลิ่นหอมที่หอมทั้งต้น เหตุที่จะให้ไปเกิดในเทพพวกนี้ คือประพุดติกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต และตั้งความปรารถนาว่าตายไป ขอให้ไปเกิดร่วมกับเทพพวกคันธัพพกาย เพราะชอบใจว่าเทพพวกนี้มีอายุยืน มีวรรณะงาม มีสุขมาก และเมื่อปรารถนาจะไปเกิดโดยเฉพาะในเทพพวกไหน ก็ทำทานสิ่งนั้น เช่น ปรารถนาจะไปเป็นเทพที่เกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรากหอม ก็ให้รากไม้ที่หอมเป็นทาน หรือว่าให้วัตถุอื่น ๆ ที่เรียกว่า ทานวัตถุ เป็นต้นว่า ข้าว น้ำ ผ้า ยานพาหนะ ระเบียบดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่ โคมไฟ โดยสรุป เหตุที่ให้ไปเกิด คือประพุดติสุจริตทางกายวาจาใจ และตั้งความปรารถนาทำทานอีก เทพเหล่านี้เกิดอาศัยต้นไม้ ดูเป็นพวกรุกขเทวดา จะอยู่อย่างไร มีความสุขอย่างไร ยังไม่พบอธิบาย จัดได้ว่าเป็น *สุคติภูมิ* เพราะเป็นผลของความดี

เรื่อง *รุกขเทวดา* ปรากฏว่าได้เป็นที่เชื่อกันมานาน จนถึงมีเล่าไว้ในนิทานต้นบัญญัติ ที่ให้ตรัสห้ามพระภิกษุตัดต้นไม้ ในบาลีวินัย^{๔๔} มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุชาวเมืองอาฬวีตัดต้นไม้เองบ้าง ให้ตัดบ้าง เพื่อนำไม้ไปสร้างกุฏิ บังเอิญภิกษุรูปหนึ่งจะตัดต้นไม้ที่มีเทวดาอาศัยอยู่ เทวดานั้นได้ร้องห้ามขึ้นว่า ภิกษุประสงค์จะทำที่อยู่ของภิกษุก็ขอย่ำตัดที่อยู่ของเทวดา ภิกษุนั้นไม่เอื้อเพื่อ ตัดต้นไม้ ได้ถูกแขนของทารกของเทวดา เทวดาคิดจะปลงชีวิตภิกษุ แต่กลับคิดว่าจะทำดั่งนั้นไม่ควร สมควรจะไปเฝ้ากราบทูลฟ้องพระพุทธเจ้า จึงได้ไปเฝ้ากราบทูลเรื่องทั้งหมดแด่พระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสสาธุการแก่เทวดาในการที่ไม่ปลงชีวิตภิกษุ ถ้าปลงชีวิตภิกษุก็จะประสบสิ่งไม่เป็นบุญมาก ตรัสสั่งให้เทวดาไปอยู่ในต้นไม้ที่ว่างอยู่ในโอกาสแห่งหนึ่ง ครั้นนั้นพวกมนุษย์พากันติเตียนว่าพวกพระสมณะศากยบุตรมาตัดต้นไม้เองบ้างให้ตัดบ้าง มาเบียดเบียนชีวะซึ่งมีอินทรีย์เดียว พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเรื่องนี้ขึ้นตรัสว่า พวกคนยังเข้าใจต้นไม้ว่ามีชีวะจึงตรัสห้ามภิกษุปรากฏตาม คือห้ามตัดต้นไม้เป็นต้น

^{๔๔} วิ. มหา. ๒/๒๓๒/๓๕๔.

ในนิทานต้นบัญญัตินี้ ได้ความสำคัญอย่างหนึ่งว่า คนในสมัยนั้นมีไม้น้อยที่เห็นว่าต้นไม้มือชีวะชนิดที่มีอินทรีย์เดียว ตัดต้นไม้ก็เท่ากับฆ่าสัตว์ น่าสังเกตว่าข้างต้นเล่าเรื่องเวทดา ข้างปลายกล่าวถึงมนุษย์ตีเตียนด้วยเขาเชื่อว่า ต้นไม้มือชีวะ หาได้กล่าวว่าเขาเชื่อว่ามีเวทดาไม่อาจจะมีคนเข้าใจกันอยู่ทั้ง ๒ อย่างก็ได้ หรืออาจจะเข้าใจเป็นอย่างเดียวกันก็ได้ คือเวทดากับสิ่งที่เรียกว่า ชีวะ ในต้นไม้นั้นต่างกัน หรือเป็นอย่างเดียวกัน แต่ทุกฝ่ายก็คงเชื่อว่ามีชีวะอยู่ในต้นไม้นั้น จะเป็นชีวะของเวทดาผู้สิงสู้อยู่หรือชีวะของต้นไม้นั้นเองโดยตรงก็ตาม

อินทรีย์ทั้งหมดที่แสดงไว้สำหรับมนุษย์มี ๖ คือตา หู จมูก ลิ้น กาย และมนะที่แปลกันว่าใจ ส่วนต้นไม้นั้นที่มีอินทรีย์เดียวนั้น มีคำอธิบายว่า ท่านกล่าวหมายเอากายอินทรีย์ (อินทรีย์คือกาย) และคำในบาลีนิทานต้นบัญญัติเรื่องนี้ที่ว่า พวกมนุษย์มีความเข้าใจต้นไม้นั้นว่ามีชีวะนั้น ท่านอธิบายว่า คือมีความเข้าใจต้นไม้นั้นว่าเป็นสัตว์

คำว่าสัตว์ บาลีว่า สัตตะ สันสกฤตว่า สัตตวะ มักเข้าใจกันว่าหมายถึงผู้ที่มีใจครอง เมื่อมีอธิบายว่าต้นไม้มือชีวะคือเป็นสัตว์ จึงมีที่เข้าใจว่าต้นไม้มือชีวะ แต่คำว่า สัตว์ มีคำแปลหลายอย่าง แปลว่า มี หรือ เป็น เท่านั้นก็ได้ เช่นเดียวกับคำว่า ภูตะ แปลว่า มี ว่า เป็น เรียกคนหรือดิรัจฉานว่า ภูตะ แปลว่า ผู้มีผู้เป็น เรียกต้นไม้นั้นว่า ภูตคาม ท่านให้แปลว่า กองของภูตะ เหตุที่เรียกต้นไม้นั้นว่าภูตคาม หรือแม่เรียกว่า สัตว์ ฟังเห็นได้ว่าเพราะมีกายอินทรีย์ซึ่งมีเกิด มีแก่ มีตาย เช่นเดียวกับกายอินทรีย์ของมนุษย์หรือสัตว์ดิรัจฉาน ต้องด้วยลักษณะของสัตว์หรือภูตะในความหมายว่ามีว่าเป็น อันเป็นชีวะชนิดหนึ่ง แต่ไม่ฟังเห็นว่าท่านประสงค์ให้เข้าใจว่าต้นไม้มือชีวะ ฉะนั้น ผู้ที่ถือศีลเว้นจากปาณาติบาต (คือปลงปาณะ) เช่น สามเณร อุบาสก อุบาสิกา ตลอดถึงผู้ที่สมทานศีล ๕ จึงตัดต้นไม้ได้ศีลไม่ขาด ในวินัยของภิกษุเองก็มีพระบัญญัติห้ามปลงปาณะไว้สิกขาบทหนึ่ง ห้ามตัดโค่นภูตคามไว้อีกสิกขาบทหนึ่ง ถ้าประสงค์ให้ต้นไม้นั้นเป็นปาณะด้วยแล้วก็ไม่จำเป็นต้องบัญญัติไว้ ๒ สิกขาบท

คำว่า ปาณะ แปลทับคำลงไปเป็นรูปสันสกฤตว่า สัตว์มีปราณ หมายถึงมีลมหายใจ ดังที่เรียกว่า มีลมปราณก็ได้ มีชีวิตอันหมายถึงชีวิตจิตใจก็ได้ ทั้งในบาลีนิทานต้นบัญญัตินี้เองก็อ้างว่า พวกมนุษย์เขาเข้าใจว่า ต้นไม้มือชีวะมีอินทรีย์เดียว

ไม่ได้อ้างว่าพระพุทธเจ้าทรงรับรองหรือทรงเห็นอย่างนั้น จึงทรงบัญญัติห้ามภิกษุในสิ่งที่คนส่วนมากเขาถือกันว่าไม่ดีไม่งามไม่เหมาะสม

แม้ไม่คิดวิจารณ์ไปถึงภาวะที่ลึกซึ้ง คิดแต่เพียงเหตุผลสามัญ สิ่งที่เขานับถือ เป็นเจตีย์ คือเป็นปูชนียวัตถุ แม้นับจะไม่นับถือ ก็ไม่ควรจะไปดูหมิ่น ไม่ต้องกล่าวถึงว่าจะไปตัดทำลาย ในครั้งพุทธกาลปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ว่า ในเมืองต่าง ๆ มีเจตีย์ที่เขานับถือกันมากแห่ง เจตีย์ที่กล่าวถึงเหล่านี้ หาใช่เป็นเจตีย์อย่างที่เรียกที่เห็นกันในเมืองไทยเรานี้ไม่ โดยมากเป็นต้นไม้ถ้าภิกษุไปตัดต้นไม้ที่เป็นเจตีย์ของเขาเข้า คงเกิดวิวาทะหว่างลัทธิศาสนาขึ้นได้แน่ พระบัญญัติห้ามภิกษุตัดต้นไม้ จึงเหมาะสมด้วยประการทั้งปวง

ใน คัมภีร์สามนต์^{๑๐๐} เล่าว่า มีธรรมอยู่ข้อหนึ่ง สำหรับพวกรุกขเทวดา เรียกว่า รุกขธรรม หรือ พุทธธรรม ธรรมข้อนี้ว่า เมื่อต้นไม้ถูกตัดรุกขเทวดา ไม่ทำประทุษจริต คือไม่คิดทำร้ายผู้ตัด และรุกขเทวดาผู้ไม่รักษาธรรมข้อนี้ ย่อมถูกห้ามเข้าเทวดาสันนิบาต รุกขธรรมข้อนี้ เปิดโอกาสให้คนตัดต้นไม้ได้สะดวก คิดดูว่าถ้าไม่มีรุกขธรรม คนอาจตัดต้นไม้ลำบากเพราะจะถูกเทวดาโกรธทำร้าย เอาความขัดข้องของมนุษย์ผู้มีกิจต้องหักร้างทางป่าสร้างบ้านเมืองทำไร่นา และตัดใช้ไม้ทำบ้านเรือนเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ก็จักเกิดขึ้น เทวดาสันนิบาตน่าจะได้ระลึกถึงความจำเป็นที่มนุษย์จะต้องตัดใช้ไม้ จึงได้ตราrukขธรรมข้อนี้ไว้สำหรับพวกรุกขเทวดาทั้งปวง แต่เมื่อเทวดापากันรักษา รุกขธรรม พวกมนุษย์ก็พากันได้ใจตัดต้นไม้เสียหายหมดเป็นป่า ๆ ไป ไม่สงวนต้นไม้ที่ควรสงวน ไม่ปลูกทดแทนให้ครบกัน ก็เป็นเหตุให้หมดไม้หมดป่า ทำให้มนุษย์เองเดือดร้อนอีก มนุษย์สันนิบาตจึงต้องตราrukขธรรม (กฎหมายเกี่ยวข้อแก่ต้นไม้) สำหรับมนุษย์เพื่อสงวนรักษา ต้นไม้และป่าก็พลอยช่วยให้รุกขเทวดापากันอยู่เป็นสุขขึ้น เป็นอันว่าเทวดากับมนุษย์ถ้อยที่ถ้อยอาศัยกัน เทวดาสันนิบาตออกกฎหมายห้ามรุกขเทวดา คิดทำร้าย มนุษย์ผู้ตัดต้นไม้ ฝ่ายมนุษย์สันนิบาตออกกฎหมายห้ามมนุษย์ตัดต้นไม้ที่ได้ระบุห้ามไว้ เมื่อทั้ง ๒ ฝ่ายต่างเคารพปฏิบัติในrukขธรรมดังกล่าวของตน ๆ อยู่ ก็จักอยู่

^{๑๐๐} สมณุต. ๒/๓๑๕.

เป็นสุขด้วยกันทุกฝ่าย บ้านเมืองไร่นาสาโทก็จะมีเพราะจะหักล้างถางป่าสร้างทำขึ้นได้ ตามต้องการ ป่าต้นไม้ก็จะมีเพราะจะสงวนไว้และปลูกทดแทนไว้เพียงพอตามต้องการ

ตามที่กล่าวมานี้ ได้ว่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านเล่าไว้ แต่ได้กล่าวเกี่ยวโยง เข้ามาถึงมนุษย์ ยังมีได้พูดถอดความสำหรับผู้ที่ไม่เชื่อเทวดามีอยู่ตามต้นไม้ อันที่จริง ก็ไม่จำเป็นจะต้องถอดความ เพราะความของเรื่องนี้ชัดเจน ปล่อยให้อิงอยู่กับเทวดา ก็ใช้ได้สำหรับปัจจุบันอยู่แล้ว คือถ้าเทวดามีจริงโดยเป็น *อทิสสมานกาย* (มีกายที่มอง ด้วยตาเนื้อไม่เห็น) สิ่งอาศัยต้นไม้อยู่ ก็มีอยู่ได้เพราะมีรุกขธรรมสำหรับเทวดาปฏิบัติอยู่นี้ กูดูกองทางก็ตีเหมือนกัน เพราะจะได้เป็นที่ยำเกรงของมนุษย์บ้าง เพื่อจะได้ไม่ตัด ต้นไม้กันง่าย ๆ ถ้าเทวดาไม่มีจริง ก็ไม่มีอะไรจะต้องเปลี่ยนไปจากที่เล่าไว้ รุกขธรรม ก็ยังใช้ได้สำหรับต้นไม้ คือต้นไม้ทุกต้นไม่มีจิตใจที่คิดทำร้ายคนตัด ใครจะตัดก็ไม่ว่าอะไร เท่ากับมีรุกขธรรมอยู่เหมือนกัน และมนุษย์ก็ต้องสร้างรุกขธรรมสำหรับมนุษย์เพื่อ รักษาป่าต้นไม้

เทพเจ้าแห่งธรรมชาติ

ในอากาศซึ่งประกอบด้วยเย็นร้อนหมอกลมฝน ก็ได้มีคติเชื่อว่า สภาพธรรมชาติ เหล่านี้ นอกจากเกิดขึ้นตามฤดูแล้ว ยังมีเกิดขึ้นโดย *เทพบันดาล* ได้อีกด้วย คติความ เชื่อนี้มีติดเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จนถึงมีรวมไว้หมวดหนึ่ง เรียกว่า *วลาหกสังยุต*^{๑๐๐} มีความย่อว่า

เทพทั้งหลายนับเนื่องเข้าไปในพวกวลาหก มีหลายจำพวก คือ *วลาหกเทพ* แห่งความหนาวเย็น *วลาหกเทพ* แห่งความร้อน *วลาหกเทพ* แห่งหมอก *วลาหกเทพ* แห่งลม *วลาหกเทพ* แห่งฝน เหตุที่จะให้ไปเกิดเป็นเทพเหล่านี้ คือประพตีสุจริตทาง ภาย วาจา ใจ ตั้งความปรารถนาจะไปเกิด เพราะชอบใจว่าพวกเทพเหล่านี้มีอายุยืน มีวรรณงดงาม มีสุขมากตามที่ได้ยินมา ทั้งได้ให้ทานต่าง ๆ และเหตุที่ทำให้มีหนาว

^{๑๐๐} ส. ขนฺธ ๑๗/๓๑๔/๕๔๒-๕๕๓.

เย็นในบางคราว มีร้อนในบางคราว มีหมอกในบางคราว มีลมในบางคราว มีฝนในบางคราว คือพวกเทพเหล่านี้คิดว่า “ไหนเราพึงยินดี ด้วยความยินดีของตน” เพราะความตั้งใจของเทพเหล่านี้ ก็มีความหนาวเย็น เป็นต้นขึ้น

เรื่องวลาหกเทพนี้ มีเค้ามาจากความเชื่อเก่าแก่ แต่ได้มาแก้ไขตามคติ เทวดาในพระพุทธศาสนา ดังจะพึงเห็นได้ว่า เทพเหล่านี้เป็นอุปาทิกกำเนิด (ผุดเกิดขึ้นเป็นตัวตนโตใหญ่ทีเดียว) จัดเป็นสุคติภูมิ จึงเป็นผลของกุศลกรรม และมีมากด้วยกัน บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดหนาวเย็น บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดร้อน บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดหมอก บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดลม บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดฝน จึงแบ่งออกตามอำนาจบันดาลเป็น ๕ จำพวก เทพองค์หนึ่งมีอำนาจบันดาลเพียงอย่างเดียว หรืออำนาจบันดาลได้หลายอย่าง ไม่ได้แสดงไว้ชัดวิธีบันดาล คือเพียงคิดว่า “ไหนเราพึงยินดี ด้วยความยินดีของตน” ถ้าวลาหกเทพแห่งฝนคิดดังนี้ ฝนก็จะตก วลาหกเทพประเภทอื่นก็เช่นเดียวกัน ความคิดดังกล่าวเรียกว่า เจโตปณิธิ แปลว่า ความตั้งใจมีอำนาจบันดาลให้เกิดผลขึ้นได้ตามอนุภาพของเทพผู้ตั้งใจ

มีเรื่องเล่าในอรรถกถาว่า ได้มีวลาหกเทพบุตรองค์หนึ่งไปหาพระเถระผู้ชื่อนาสพองค์หนึ่ง พระเถระถาม ทราบว่าเป็นวลาหกเทพแห่งฝนซึ่งคิดให้ฝนตกได้ จึงแสดงความประสงค์จะดูฝนตก เทวบุตรเตือนพระเถระให้เข้าไปในศาลา เพราะจะเปียก ขณะนั้นก็ไม่ปรากฏว่ามีเมฆฝนหรือฟ้าร้อง พระเถระล้างเท้าเข้าศาลายังไม่ทันหมดองค์ ฝนตกชุกลงมาเปียกท่านครึ่งองค์ มีอธิบายว่า เย็น ร้อน หมอก ลม ฝน เกิดขึ้นตามฤดูโดยปกติ แต่โดยพิเศษเกิดขึ้นโดยอนุภาพของเทพดา กล่าวโดยเฉพาะฝนว่า ย่อมตกด้วยเหตุ ๘ อย่าง คืออนุภาวนาค อนุภาพครุฑ อนุภาพเทพ ทำสังจะ อธิษฐาน มีฤดูเป็นสมมุติฐาน มารบันดาล กำลังฤทธิ์ และเมฆฝนประลัยกัลป์

วลาหกเทพท่านว่า เป็นพวกเทพเที่ยวไปในอากาศ คำว่า วลาหก ในคัมภีร์ศัพท์เล่มหนึ่ง แปลว่า สิ่งที่น่าหรือพาน่าไป แปลกันโดยมากกว่า เมฆ ใช้เป็นชื่อเรียกรวมของเทพเหล่านี้ว่า วลาหกกาย (หมู่หรือกลุ่มวลาหก) น่าจะเป็นเพราะเป็นปรากฏการณ์ในอากาศด้วยกัน คติความเชื่อในปัจจุบันไม่ใช่อย่างนี้แล้ว แต่ก็น่าฟังคติความเชื่อเก่า ๆ ใบบ้างและบางเรื่อง เช่น เรื่องฝนที่ปรากฏในบางคราวก็ดูแปลกอยู่

คล้ายมีจิตเจตนา ในสังยุตน์ท่านก็ว่า ที่มีโดยความคิดของเทพก็ในบางคราว ไม่ใช่เสมอไปหรือโดยปกติ ซึ่งมีฤกษ์เป็นสมมุติฐาน

ธรรมชาติกับกรรมปัจจุบันของคน

ความแปรปรวน หรือความเป็นปกติของดิน ฟ้า อากาศ และพืช มีคติแสดงว่า เกี่ยวแก่กรรมปัจจุบันของคนเป็นเหตุข้อสำคัญอยู่ด้วย ดังมีกล่าวไว้ใน จตุกกนิบาต^{๑๐๒} ว่า ในสมัยเมื่อราชา (หมายถึงผู้ปกครองรัฐสูงสุด) ทั้งหลายไม่ตั้งอยู่ในธรรม ผู้ประกอบราชกิจทั้งหลาย พรหมณ์ผู้เป็นคฤหบดีทั้งหลาย ขวานิคมนชนบททั้งหลาย ก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรมตามกันไปด้วยลำดับ เมื่อหม่อมมนุษย์ดังกล่าวไม่ตั้งอยู่ในธรรม จันทร์ อาทิตย์ ดาวนักษัตร คิน วัน เดือน กิ่งเดือน ฤกษ์ ปี ลม ต่าง ๆ ก็ยกเอื้องผิดปกติไป ธรรมชาติจึงเกิดวิปริตผิดทางผิดปกติ (เช่น บังเกิดลมพัดผิดทาง ผิดฤดูกาล พัดต้นไม้หักโค่น) เทวดาทั้งหลาย เตือดร้อน ฝนก็ไม่ตกหลังธารน้ำสม่ำเสมอ คือเกิดแล้งฝน ข้าวกล้าก็ออกเมล็ดผิดปกติ หม่อมมนุษย์บริโศกข้าวไม่ดีก็มีอายุสั้น ผิวพรรณเศร้าย่อมถอยกำลัง โรคมาก แต่ในสมัยเมื่อราชาทั้งหลายตั้งอยู่ในธรรม ผู้ประกอบราชกิจทั้งหลาย พรหมณ์ผู้คฤหบดีทั้งหลาย ขวานิคมนชนบททั้งหลาย ก็ตั้งอยู่ในธรรมตามกันไปได้ โดยลำดับ จันทร์ อาทิตย์ คิน วัน เดือน กิ่งเดือน ฤกษ์ ปี ลม ต่าง ๆ ก็เป็นไปโดยปกติสม่ำเสมอ วิถีทางลมเป็นต้นก็เป็นไปสม่ำเสมอโดยปกติ เทวดาทั้งหลาย ไม่เตือดร้อน ฝนก็ตกหลังธารน้ำสม่ำเสมอเป็นอันดี ข้าวกล้าก็ออกเมล็ดสม่ำเสมอเป็นปกติ หม่อมมนุษย์บริโศกข้าวที่ดีจึงมีอายุยืน ผิวพรรณผ่องใส มีกำลัง ไร้โรคพาธ มีฉันทคาถาลงท่ายความว่า ถ้าเมื่อโคทั้งหลายข้ามไปอยู่ โคผู้หัวหน้าฝูงเดินไปคด โคทั้งหมดก็เดินคดในเมื่อโคนำฝูงเดินคด ในหม่อมมนุษย์ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ผู้ที่ได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้า ถ้าประพฤติธรรม ประชาชนนั้นก็ประพฤติตาม รัฐทั้งหมดย่อมอยู่เป็นทุกข์ ถ้าผู้ปกครองไม่ตั้งอยู่ในธรรม ถ้าเมื่อโคทั้งหลายข้ามไปอยู่ โคผู้หัวหน้าฝูงเดินไปตรง โคทั้งหมดย่อมเดินตรงในเมื่อโคนำฝูงเดินตรง ในหม่อมมนุษย์ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ผู้ที่ได้

^{๑๐๒} อจ. จตุกก. ๒๑/๙๗/๗๐.

รับยกย่องให้เป็นหัวหน้า ถ้าประพฤดิธรรมประชาชนอกนี้ก็ประพฤดิตาม รัฐทั้งหมด
ย่อมอยู่เป็นสุข ถ้าผู้ปกครองตั้งอยู่ในธรรม

บาลีในจตุกกนิบาตตามที่ยกข้อความมากล่าวนี้ แสดงคติของพระพุทธศาสนา
ว่า ไม่ได้คำนาคติความเชื่อเก่าตะบันไปหมด คติที่พอยกเข้ามาได้ ก็ยกเข้ามาเป็น
ข้อปรารภเพื่อแสดงธรรมแทรกเข้า ผู้ที่ประสงค์จะสอนในภายหลังเมื่อไม่ประสงค์
ข้อความปรารภข้างต้น ก็ตัดออกเสีย แสดงแต่ข้อธรรมตามความในฉันทกถาข้างท้าย
ซึ่งเป็นลักษณะของพระพุทธศาสนาโดยตรง คือมีลักษณะที่เรียกอย่างหนึ่งว่าเป็น
วิภังชวาทะ แปลว่า กล่าวแบ่งแยก คือแบ่งแยกไปตามเหตุผลตามเป็นจริง เช่น
ที่กล่าวแบ่งไปตามกรรมและผลของกรรมที่คนเราทำในปัจจุบันนี้แหละ ดังความ
ในฉันทกถานั้น ในที่บางแห่งยกเรื่องเมฆเรื่องฟ้าฝนมาเป็นข้ออุปมาเท่านั้น ดังใน
จตุกกนิบาตนี้เอง กล่าวถึงเวลาหกคือเมฆหรือฟ้าฝน ๔ อย่าง เป็นข้อเทียบของบุคคล
๔ จำพวกว่า

๑. วลาหคํารามแต่ไม่ตก (ฟ้าร่องฝนไม่ตก) เป็นข้อเปรียบเทียบของบุคคลที่ได้
แต่พูดแต่ไม่ทำ หรือเพียงแต่เรียนแต่ไม่ปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงในสัจธรรม

๒. วลาหตกไม่คําราม (ฝนตกฟ้าไม่ร้อง) เป็นข้อเปรียบเทียบของบุคคลที่ทำแต่
ไม่พูด หรือที่ไม่เรียนแต่ปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงได้

๓. วลาหกไม่คํารามไม่ตก (ฟ้าไม่ร้องฝนไม่ตก) เป็นข้อเปรียบเทียบของบุคคลที่
ทั้งไม่พูดไม่ทำ หรือทั้งไม่เรียนไม่ปฏิบัติให้รู้

๔. วลาหคํารามและตก (ฟ้าร่องฝนตก) เป็นข้อเปรียบเทียบของบุคคลที่ทั้งพูด
ทั้งทำ หรือทั้งเรียนทั้งปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริง^{๑๐๓}

คำสอนเรื่องบุคคล ๔ จำพวกนี้ เป็นลักษณะของพระพุทธศาสนาโดยตรง
เพราะแสดงเรื่องภายนอก เช่น เรื่องโลกธาตุ เพื่อเป็นข้ออุปมาเท่านั้น ไม่ได้มุ่งแสดง
เรื่องภายนอกนั้น แต่มุ่งแสดงเรื่องสัจธรรมภายในเป็นข้อสำคัญ

^{๑๐๓} อจ. จตุกก. ๒๑/๑๓๕/๑๐๑.

อายุของชาวสวรรค์

จะกล่าวเพิ่มเติมถึงเรื่อง *อสุรเทพ* ซึ่งเป็นศัตรูของพระอินทร์ เทวราชแห่งเทพชั้นดาวดึงส์ ในที่มาโดยมากกล่าวว่า *ท้าวเวปจิตติ* เป็นราชาแห่งพวกอสุรเทพ แต่มีที่มาแห่งหนึ่งกล่าวว่า ได้มีเมืองอสุระอยู่ ๔ เมือง ตั้งอยู่ ๔ ทิศแห่งต้นจิตตปาตลี ซึ่งเป็นต้นไม้ประจำพอสุระ *ท้าวเวปจิตตะ* หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า *ท้าวสุจิตตะ* ครองเมืองทิศตะวันออก *ท้าวสัมพร* หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า *ท้าวสุจิ* ครองเมืองทิศใต้ *ท้าวพลี* หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า *ท้าวสุโรชะ* ครองเมือง ทิศตะวันตก *ท้าวปหาราทะ* หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า *ท้าวราหู* ครองเมืองทิศเหนือ

สวรรค์ทุกชั้นที่กล่าวมาแล้ว สรุปลงเป็น ๓ ประเภท คือ *กามาพจร* ท่องเที่ยวอยู่ในกาม ได้แก่สวรรค์ ๖ ชั้น *รูปาพจร* ท่องเที่ยวอยู่ในรูปฌาน ได้แก่รูปพรหม *อรุปาพจร* ท่องเที่ยวอยู่ในอรุฌาน ได้แก่อรุพรหม ฉะนั้น ในสวรรค์กามาพจร ๖ ชั้น จึงยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ท่านแสดงว่า ชั้นจาตุมหาราชิกาและชั้นดาวดึงส์มีเหมือนมนุษย์ชั้นยามามีแต่กายสังสัคคะ ชั้นดุสิตมีเพียงจับมือกัน ชั้นนิมมานรดีมีเพียงยิ้มรักกัน ชั้นปรนิมมิตวสวัตดีมีแต่มองดูกันเท่านั้น ส่วนในสวรรค์ชั้นรูปาพจรและอรุปาพจรที่เรียกว่า *พรหมโลก* ทุกชั้นไม่เกี่ยวข้องกับกามใน *อรรถกถาวิภังค์* กล่าวว่า ไม่มีเพศสตรีเพศบุรุษในพรหมโลก

ใน *ติกนิบาต*^{๑๐๔} แสดงอายุสวรรค์เทียบอายุมนุษย์ไว้ว่า ๕๐ ปีมนุษย์เป็น ๑ คินวันสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ๓๐ คินวันเป็น ๑ เดือนสวรรค์นั้น ๑๒ เดือนเป็น ๑ ปีสวรรค์นั้น ๕๐๐ ปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นจาตุมหาราชิกา เท่ากับ ๙ ล้านปีมนุษย์

๑๐๐ ปีมนุษย์เป็น ๑ คินวันสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นับเดือนปีเช่นเดียวกัน ๑,๐๐๐ ปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นดาวดึงส์ เท่ากับ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปีมนุษย์

^{๑๐๔} อจ. ติก. ๒๐/๒๗๓/๕๑๐; ไตรภูมิ. ฉัฐสุกัณฑ์.

๒๐๐ ปีมนุษยเป็น ๑ คินวันสวรรคค์ชั้นยามา นับเดือนปีเช่นเดียวกัน ๒,๐๐๐ ปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นยามา เท่ากับ ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปีมนุษย

๔๐๐ ปีมนุษยเป็น ๑ คินวันสวรรคค์ชั้นดุสิต นับเดือนปีเช่นเดียวกัน ๔,๐๐๐ ปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นดุสิต เท่ากับ ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปีมนุษย

๘๐๐ ปีมนุษยเป็น ๑ คินวันสวรรคค์ชั้นนิมมานรดี นับเดือนปีเช่นเดียวกัน ๘,๐๐๐ ปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นนิมมานรดี เท่ากับ ๒๓๐ โกฎิ กับ ๔ ล้านปีมนุษย

๑,๖๐๐ ปีมนุษยเป็น ๑ คินวันในสวรรคค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี นับเดือนปีเช่นเดียวกัน ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เท่ากับ ๘๒๑ โกฎิกับ ๖ ล้านปีมนุษย

(การคิดเทียบปีมนุษยนี้ค้ดมา ไม่ได้สอบดูว่าจะถูกหรือผิดอย่างไร)

ส่วนเทพชั้นพรหมโลกยังมีอายุมาก ท่านว่า

๑. พรหมปาริสัชชะ มีอายุเท่าส่วนที่ ๓ ของกัป คือ ๑ ใน ๓ ของกัป
๒. พรหมบุโรหิต มีอายุกึ่งกัป
๓. มหาพรหม มีอายุ ๑ กัป
๔. ปริตตภะ มีอายุ ๒ กัป
๕. อัปภมาณภะ มีอายุ ๔ กัป
๖. อภัสสระ มีอายุ ๘ กัป
๗. ปริตตสุภะ มีอายุ ๑๖ กัป
๘. อัปภมาณสุภะ มีอายุ ๓๒ กัป
๙. สุภกัณหะ มีอายุ ๖๔ กัป
๑๐. เวห้ปผละและอัญญูญีสัตว์ มีอายุ ๕๐๐ กัป
๑๑. อวิหะ มีอายุ ๑,๐๐๐ กัป
๑๒. อดัปปะ มีอายุ ๒,๐๐๐ กัป

- ๑๓. สุทัสสะ มีอายุ ๔,๐๐๐ กัป
- ๑๔. สุทัสสี มีอายุ ๘,๐๐๐ กัป
- ๑๕. อกนิฏฐะ มีอายุ ๑๖,๐๐๐ กัป^{๑๕}

พรหมเหล่านี้ ๑ ถึง ๙ เป็นชั้นรูปฌานที่ ๑,๒,๓ ชั้นละ ๓ ๑๐ ซึ่งแบ่งเป็น ๒ ถึง ๑๕ เป็นชั้นรูปฌานที่ ๔ รวมเป็น ๑๖ และ ๑๑ ถึง ๑๕ เป็นชั้นสุทธาวาสสำหรับพระอนาคามีไปเกิด *ปริตตภาวะ* เป็นต้นมักเรียกว่า *ปริตตภา* ซึ่งติดมาจากเป็นคุณบทของภูมิ ทั้งถนัดลิ้นไทยเราเหมือนอย่างคำว่า *ศาสนา* จากคำว่า *ศาสนะ* ซึ่งเป็นคำที่เรียกว่า *อะการันต์* แต่เราถนัดเรียกเป็น *อาการันต์* ว่าศาสนากลายเป็นคำไทยที่ถูกต้อง ถ้าพูดว่าศาสนะก็เป็นผิดแปลกไป พรหมทั้ง ๑๖ เหล่านี้เป็นรูปพรหม

ส่วนอรุปรหมอีก ๔ ชั้นยังมีอายุมากขึ้นไปอีก อรูปที่ ๑ มีอายุ ๒๐,๐๐๐ กัป อรูปที่ ๒ มีอายุ ๔๐,๐๐๐ กัป อรูปที่ ๓ มีอายุ ๖๐,๐๐๐ กัป อรูปที่ ๔ มีอายุ ๘๔,๐๐๐ กัป^{๑๖}

อายุของสัตว์ในนรก

อนึ่ง มีแสดงถึงอายุสัตว์นรกเทียบกับอายุของสวรรค์ไว้ว่า ๕๐๐ ปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นคืนวันหนึ่งใน *สังขชีวนรก* สัตว์นรกขุมนี้อายุ ๕๐๐ ปีนรกนั้น

พันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นคืนวันหนึ่งใน *กาฬสูตตนรก* สัตว์นรกขุมนี้มีอายุพันปีนรกนั้น

สองพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นยามา เป็นคืนวันหนึ่งใน *สังฆาฏนรก* สัตว์นรกขุมนี้มีอายุสองพันปีนรกนั้น

^{๑๕} ไตรภูมิ. สัตตมกัณฑ์.

^{๑๖} ไตรภูมิ. อภิธรรมกัณฑ์.

สี่พันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นดุสิต เป็นคืนวันหนึ่งใน *โรรวรรก* สัตว์นรกขุมนี้มีอายุสี่พันปีนรกนั้น

แปดพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี เป็นคืนวันหนึ่งใน *มหาโรรวรรก* สัตว์นรกขุมนี้มีอายุแปดพันปีทิพย์นั้น

หนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี เป็นคืนวันหนึ่งใน *ตาศนรก* สัตว์นรกขุมนี้มีอายุหนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์นั้น

มหาตาศนรก มีอายุกึ่งอันตรกัป *อเวจีนรก* มีอายุ ๑ อันตรกัป

กำหนดอายุที่ท่านแสดงนี้โดยการเทียบ คือเทียบอายุของมนุษย์กับสวรรค์ เทียบอายุของสวรรค์กับนรก แสดงว่าอายุของเทพมากกว่าของมนุษย์มาก และอายุของสัตว์นรกรยังมากกว่าอายุของเทพไปอีก ส่วนเทพที่เป็นชั้นพรหมก็นับเทียบด้วยกับกัลป์ของโลกมนุษย์เหมือนกัน อายุของมนุษย์จึงน้อยมาก พิจารณาตามวิทยาการในปัจจุบัน วันเดือนปีของดาวพระเคราะห์ต่าง ๆ เมื่อเทียบกับโลกมนุษย์นี้ไม่เท่ากัน ยาวกว่าของโลกนี้มากก็มี พุดกันว่ายาวหรือสั้นก็ด้วยเทียบกับเวลาของโลก ถ้าในดาวนั้น ๆ มีคนเขาก็คงไม่พุดว่าเวลาของเขายาวหรือสั้น เพราะเป็นกำหนดที่พอเหมาะหรือที่เรียกว่า เป็นธรรมชาติของที่นั้น เว้นไว้แต่เขาจะมารู้เทียบกับของโลกนี้เข้า และเวลาดังกล่าวย่อมมีขึ้นเพราะมีเหตุให้เกิดเวลาที่นักเรียนได้เรียนกันอยู่ ถ้าเหตุที่ให้เกิดเวลาแตกต่างกัน เวลาที่ย่อมแตกต่างกันไป (แม้ในโลกนี้เอง) ในที่ซึ่งไม่มีเหตุให้เกิดเวลาก็ย่อมจะไม่มีเวลาเลย ในโลกทั้งปวงย่อมมีเวลาเสมอ มีพระพุทธภาษิตแสดงว่า *กาลคือเวลาย่อมกินสรรพสัตว์พร้อมทั้งตัวเอง* ฉะนั้น จะเกิดเป็นเทพชั้นไหน ก็ต้องถูกเวลากลิ่นกินคือต้องดับ ไม่มีที่จะสถิตอยู่เป็นนิรันดร แต่อาจจะมียุคนานนักหนาได้โดยเทียบกับเวลาของมนุษย์นี้ ซึ่งความจริงหาใช่เร็วหรือช้าไม่ เป็นเวลาที่พอเหมาะตามกำหนดสำหรับชั้นนั้น ๆ ต่างหาก

ทางพระพุทธศาสนาแสดงที่ซึ่งไม่มีกาลเวลา คือที่ซึ่งไม่มีดิณหา (ความดิ้นรนทะยานอยาก) อันเป็นเหมือนลูกศรที่เสียบจิตใจ แสดงตามคำความว่า *ใครก็ตามอยู่ในโลกหรือภูมิไหนก็ตาม เมื่อถอนลูกศรที่เสียบใจนี้ออกเสียได้ ก็ย่อมบรรลุถึงที่ซึ่งไม่มีกาลเวลา* ที่นี้จะพึงบรรลุด้วยจิตใจเท่านั้น ส่วนร่างกายเป็นโลกต้องตกอยู่ในอำนาจ

ของเวลา คราวนี้นึกเดาโดยเฉพาะทางจิตใจว่า จิตใจที่ไม่ดีนั้นรณ ย่อมไม่เกี่ยวกับเวลาเลย คือไม่เกี่ยวกับอดีตอนาคต ปัจจุบันอะไรทั้งสิ้น เพราะไม่มีหวังอะไรที่จะฝากไว้กับเวลา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมปฏิบัติที่เมื่อบุคคลปฏิบัติเข้าทางแล้ว ธรรมย่อมอบรมกันเองขึ้นไปโดยลำดับดังนี้ ศีลอบรมสมาธิ สมาธิอบรมปัญญา ปัญญาอบรมจิตให้วิมุตติ คือ หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย จิตที่ปัญญาอบรมแล้วด้วยได้รับการอบรมมา โดยลำดับดังกล่าว ย่อมเป็นจิตที่รู้บริบูรณ์บริสุทธิ ปราศจากครเสียด หมดความดีนรณสงบพ้นจากอำนาจโลกที่มีเวลาทั้งสิ้น ถึงธรรมที่เป็น *อกาลิกรรรม* โดยแท้

ทำบุญแล้วอธิษฐานให้เกิดในสวรรค์

ในอรรถกถาธรรมบท^{๑๐๗} เล่าเรื่องเวลาของสวรรค์เทียบกับมนุษย์ไว้ว่า ในดาวดึงส์เทวโลก เทวบุตรองค์หนึ่งชื่อว่า *มालาภารี* ไปเที่ยวชมอุทยานพร้อมกับหมู่เทพอัปสร เทพธิดาองค์หนึ่งจุดในขณะที่กำลังนั่งอยู่บนกิ่งต้นไม้ให้ดอกไม้หล่นจากต้น สรีระของนางดับหายไปเหมือนอย่างเปลวประทีปดับ นางถือปฏิสนธิในตระกูลหนึ่งในกรุงสววัตถิ เมื่อเกิดขึ้นระลึกชาติได้ว่า เป็นภรรยาของมालาภารีเทวบุตรจุดิมาเกิด ได้ทำการบูชาพระรัตนตรัย ตั้งความปรารถนาจะไปเกิดใน สำนักของเทพสามีอีก ขณะนั้นพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ กรุงสววัตถิ นางมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทำบุญกุศลต่าง ๆ และตั้งความปรารถนาขอเดียนั้น ตั้งแต่ยังเยาว์วัย จนถึงไดนามว่า *ปติปูชिका* แปลว่า *บูชาเพื่อสามี* เมื่อเจริญวัยขึ้นได้สามี คนทั้งหลายก็เข้าใจว่าเป็นที่สมปรารถนาแล้ว นางมีบุตรหลายคนโดยลำดับ ได้ตั้งหน้าทำบุญกุศลต่าง ๆ เป็นนิตย์มา ในวันสุดท้ายของชีวิต เมื่อฟังธรรมรักษาสิกขาบทแล้ว ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคปัจจุบัน บังเกิดในสำนักเทพสามี ในสวนสวรรค์นั้นแหละ ขณะนั้นมालาภารีเทวบุตรก็กำลังอยู่ในอุทยาน หมู่เทพอัปสรกำลังเก็บร้อยดอกไม้กันอยู่ เทวบุตรได้ทักถามว่า นางหายไปไหนแต่เช้า นางได้ตอบว่าจุดิไปเกิดในมนุษย์ ได้เล่าเรื่องของนางในมนุษย์

^{๑๐๗} ปฏิปูชिका วตถุ ธมมปท. ๓/๒๖-๙.

โดยตลอด และได้เล่าถึงความตั้งใจของนางเพื่อที่จะมาเกิดอีกในสำนักของเทพสามิ
บัดนี้ก็ได้มาเกิดมาสมปรารถนาด้วยอำนาจบุญกุศลและความตั้งใจ เทวบุตรถามถึง
กำหนดอายุมนุษย์ เมื่อได้รับตอบว่าประมาณร้อยปีเกินไปมีน้อย ได้ถามต่อไปว่าหมู่
มนุษย์มีอายุเพียงเท่านี้ พวกกันประมาทเหมือนอย่างหลับ หรือพวกกันทำบุญกุศลต่าง ๆ
เทพธิดาตอบว่า พวกมนุษย์โดยมากพวกกันประมาทเหมือนอย่างมีอายุตั้งสองไชย
เหมือนอย่างไม้แก้มไม่ตาย เทวบุตรได้เกิดความสังเวชใจขึ้นมา เรื่องนี้ท่านเขียน
เล่าประกอบพระพุทธภาษิต ในธรรมบทข้อหนึ่งที่แปลความว่า “ผู้ทำที่สุด (แห่งชีวิต
คือความตาย) ย่อมทำนรชนที่มีใจติดข้องในสิ่งต่าง ๆ ไม่อ้อมอยู่ในกามทั้งหลายเหมือน
เปลินเก็บดอกไม้ไม่อยู่สู่อานาจ” ดูความแห่งพระธรรมบทข้อนี้เห็นได้ว่า มุ่งเตือนใจให้
ไม่ประมาท เพราะทุก ๆ คนจะต้องตาย ขณะที่ยังไม่อ้อมยังเปลิดเปลินอยู่ในกาม
เหมือนอย่างเปลินเก็บดอกไม้ ท่านจึงเล่าเรื่องเทพธิดาเปลินเก็บดอกไม้ต้องจู้ติทันที่
ในสวนสวรรค์

เทวดามีอายุยืนนาน คติภายนอกพระพุทธศาสนาว่า เป็นผู้ไม่ตาย จึงเรียกว่า
อมร (ผู้ไม่ตาย) ก็มีแต่คติทางพระพุทธศาสนาว่า มีอายุยืนมากเท่านั้น เพราะมีหลักธรรม
อยู่ว่า เมื่อมีเกิดก็ต้องมีตาย จึงไม่รับรองเทวดามารพรหม ทั้งสิ้นว่าเป็นอมรคือ
ผู้ไม่ตาย เมื่อเทียบระยะเวลาของมนุษย์กับสวรรค์ ชั่วชีวิตของมนุษย์ที่กำหนด ๑๐๐ ปี
เท่ากับครู่เดียวของสวรรค์เท่านั้น เรื่องในอรรถกถา นี้ ท่านเล่าให้มองเห็นว่าครู่เดียว
จริง ๆ ชาติหนึ่งของมนุษย์ยังไม่เท่าเวลาชมสวนของเทวดาครั้งหนึ่ง ท่านเล่าเรื่อง
ในตอนท้ายให้เทวดาสังเวชมนุษย์ว่าประมาท แม้จะไม่ตรงประเด็นกับความใน
พระธรรมบทนัก ก็ชวนให้เห็นว่าประมาทกันอยู่จริง เพราะทำให้เห็นชัดว่าชีวิตนี้สั้นนัก
เหมือนอย่างครู่เดียว จะแสดงอย่างไรให้เห็นชัด จึงเล่าเรื่องในสวรรค์ เป็นเรื่องเทียบ
ที่ทำให้เห็นชัดได้ทันทีว่าน้อยนิดเดียว น่าใจให้เกิดสังเวชเกิดความไม่ประมาทขึ้นได้เร็ว
เป็นอันว่าท่านสอนได้ผล

อันที่จริงเม็ดยาที่เคลือบน้ำตาลเป็นของที่กลืนง่าย ถ้าคิดรังเกียจสงสัยอยู่ว่า
น้ำตาลเคลือบ ไม่ใช่ น้ำตาลจริง ไม่ยอมรับยา โรคก็ไม่หาย ถ้ารับยาเคลือบน้ำตาลที่
ถูกโรค นอกจากโรคจะหายแล้วยังหวานลิ้นอีกด้วย

คำว่า เทพ ๘

พระพุทธศาสนา โดยตรงกล่าวถึงเวลา เพื่อแสดงธรรม เช่นที่สอนว่า พึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า วันคืนล่วงไป ๆ บัดนี้ เราทำอะไรอยู่ ขณะย่ำล่วงท่านทั้งหลายไปเสียควรรีบทำความเพียรในวันนี้ทีเดียว ใครเล่าจะรู้ว่า จะตายในวันพรุ่งนี้ และแสดงความเนิ่นช้าของเวลาว่ามีแก่บุคคลดังต่อไปนี้ คนที่ต้องตื่นตลอดราตรี คนเดินทางที่เหน็ดเหนื่อย สัตว์ผู้ท่องเที่ยวเวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏ ดังพระธรรมบท หนึ่งว่า ราตรีของคนที่ดินอยู่เป็นของยาว โยชน์ของคนที่มีเมียล้าเป็นของยาว สงสารของคนเขลาไม่รู้สัทธิธรรมเป็นของยาว อันที่จริงเวลารাত্রีหนึ่ง ระยะทางโยชน์หนึ่ง ก็คงอยู่เท่า่นั้น คนที่นอนหลับสบายหรือคนที่ทำอะไรเพลิดเพลินก็ไม่รู้สึกว่ายาว อาจรู้สึกว่ายาวเหมือนเดียวเดียว แม้เวลาตั้งกับกัลป์ ก็เหมือนเดียวเดียวถ้าหลับเพลินอยู่ คนที่แข็งแรงเดินเก่ง และมีความเพลิดเพลินในการเดิน โยชน์หนึ่งก็จะไม่รู้สึกว่ายาว จะรู้สึกว่ายาวถึงเร็ว แต่คนที่มีทุกข์นอนไม่หลับและคนที่เมียล้าจะรู้สึกว่ายาวและโยชน์ ยาวมาก เป็นเครื่องแสดงเทียบกับสงสารของคนเขลา ซึ่งจะต้องท่องเที่ยวไปยืดยาวนานไกล ฉะนั้น เรื่องของเวลา หรือสถานที่จึงเกี่ยวแก่กายและใจของคนโดยเฉพาะก็เกี่ยวกับใจ ถ้าคิดเร่งให้เร็วก็เหมือนช้าหรือยาว ถ้าคิดหน่วงให้ช้าก็เหมือนเร็วหรือสั้น ความจริง ก็คงที่อยู่อย่างนั้น

อาการเกิดของเทวดา มีกล่าวไว้ในอรรถกถาบางแห่งเป็นพิเศษว่า บุรุษที่เกิดบนดักของเทวดา เรียกว่า เทวบุตร สตรีที่เกิดบนดักของเทวดา เรียกว่า เทวธิดา เทวดาสตรีถ้าเกิดในที่นอนจัดเป็นปริจาริกา (นางบำเรอ) ถ้าเกิดข้างที่นอนจัดเป็นพนักงานเครื่องสำอาง ถ้าเกิดกลางวิมานจัดเป็นคนใช้ เทวดาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จัดเป็นอุปาดิกกำเนิดทั้งหมด

คำว่า เทวะ ในคัมภีร์ สัททนิติ ให้คำแปลไว้ ๘ อย่าง ดังต่อไปนี้

๑. ผู้ที่เล่น (ด้วยกามคุณทั้ง ๕ น่าจะหมายถึงว่ามีสุขสนุกสบายอยู่ด้วยทิพยสมบัติทุกเวลา)

๒. ผู้ที่ปรารถนา (จะชนะปฏิบัติ คือต้องการชนะข้าศึก ไม่ยอมแพ้)

๓. ผู้ที่กล่าวว (ว่าควรไม่ควรของโลก คือมีวาจาที่โลกนับถือ บอกว่าควรหรือไม่ควรอย่างไรก็เชื่อฟัง)
๔. ผู้ที่รุ่งเรืองสว่าง (ด้วยแสงสว่างรุ่งเรืองแต่สรีระอย่างยิ่ง)
๕. ผู้ที่ได้รับความชมเชย
๖. ผู้ที่มีผู้ใคร่ (จะเห็นจะได้ยิน เพราะประกอบด้วยความงามเป็นพิเศษ)
๗. ผู้ที่ไปได้ (โดยไม่ขัดข้องในที่ตามที่ปรารถนา)
๘. ผู้ที่สามารถ (ยังกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จด้วยอนุภาพสมบัติ)

ชุมนุมเทวดา

ในอรรถกถาแห่ง *ชนวสมสูตร*^{๑๐๘} ได้กล่าวว่า เทวสันนิบาต มีในสมัยเช้าพรรษาของพระสงฆ์เพื่อพิจารณาสังเคราะห์พระสงฆ์เช้าพรรษา มีในสมัยยวารณาออกพรรษาเพื่อสังเคราะห์ในคราวนั้น มีในสมัยที่จะฟังธรรม มีในสมัยที่จะเล่นกีฬา คราวต้นไม้ทิพย์ปาริฉัตตกะออกดอก เทวสันนิบาตในสมัยเช้าพรรษานั้น ตั้งแต่วันอาสาฬหบูชา ส่วนเทวสันนิบาตเพื่อฟังธรรมนั้น คงสุดแต่ว่าจะมีการแสดงธรรมเมื่อไร ได้มีเล่าไว้ในที่หลายแห่งว่า ในชุมนุมเทพ ณ เทวสภาสุทธรรมาในบางคราว พระอินทร์ทรงแสดงธรรมแก่เทพทั้งปวง ในบางคราวพระพรหมลงมาแสดง และเทพผู้มาเข้าสันนิบาตนั้นเป็นเทพในสวรรค์ ๒ ชั้น คือชั้นดาวดึงส์และชั้นจาตุมหาราชิกา ในเมืองไทยเรา เมื่อพระเจ้าสวดพระปริตร ก็มีกล่าวบท สักเค ชุมนุมเทวดา เพื่อมาฟังธรรม คือมาฟังสวดมนต์ ซึ่งเป็นการสวดบทพระธรรมนั่นเอง ใช้เป็นประเพณีทั้งในงานหลวงงานราษฎร์ คู่กันเคยจนถึงไม่คิดวิจารณ์กัน และก็เป็นภาษาบาลีฟังกันไม่ออก แต่เทวดาจะฟังออกหรือไม่ หาได้คำนึงถึงกันไม่ หากรู้ถึงจิตใจได้โดยตรงก็ไม่ต้องคำนึงถึงภาษา

^{๑๐๘} ส. วิ. ๒/๓๑๗.

อาราธนาธรรม

จะกล่าวถึงพระพรหมองค์หนึ่ง คือ สหัมบดีพรหม ได้มีเรื่องเข้ามาเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหลายเรื่อง ตั้งแต่ต้นพุทธกาลเมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ทรงปรารถนาถึงธรรมที่ตรัสรู้ว่าเป็นสภาพลุ่มลึก ยากที่คนอื่นจะรู้ตามได้ ทรงพระดำริจะไม่ทรงชวนขวายเป็นข้อสอน ท่านว่าสหัมบดีพรหมทราบพระดำริ ได้เข้าไปเฝ้ากราบทูลอาราธนาขอให้ทรงแสดงธรรม เพราะหมู่สัตว์ที่สามารถจะพึงรู้ได้มีอยู่ พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงธรรม เป็นต้นเรื่องของ บทอาราธนาธรรม ที่ใช้กันในเมืองไทยว่า พุทธมา จ โลกาธิปติ สหุมบดี เป็นต้น ซึ่งมีคำแปลว่า “สหัมบดีพรหมผู้เป็นอธิบดีแห่งโลก พนมหัตถ์ทูลขอพรว่าหมู่สัตว์ในโลกนี้ที่มีฝุ่นธุลีในดวงตาแต่น้อยยังมีอยู่ขอพระสुकตได้โปรดอนุเคราะห์ประชานิกรณ์นี้แสดงธรรม” บทอาราธนาธรรมนี้ก็มีความเล่าถึงประวัติพระพรหม มาทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงแสดงธรรมตั้งเท่า่นั้น แต่ก็ได้นำมาใช้เป็นบทอาราธนาให้พระเทศน์ทั่วไป

ในเมืองไทยมีนิยมถือเป็นประเพณีว่าจะต้องอาราธนา ก่อน พระจึงจะให้สรณคมน์ และศีล สวดพระปริตร แสดงพระธรรมเทศนา แสดงว่าพระพุทธศาสนา ไม่บังคับบนใจใครให้นับถือปฏิบัติ ใครมีศรัทธาเลื่อมใสประสงค์สรณคมน์และศีลก็ดี พระปริตรก็ดี ธรรมเทศนาที่ดี ก็ต้องมาอาราธนา ยังไม่อาราธนาพระก็ยังไม่ให้ไม่แสดง เวลาทำพิธีก็เป็นการสะดวก เพราะการอาราธนาก็หมายความว่าเริ่มพิธีขึ้นแล้ว ได้เตรียมการต่าง ๆ เสร็จพร้อมที่จะรับศีลกันได้ และได้ถือเป็นประเพณีอีกว่า ก่อนที่จะทำกุศลอะไรขอสรณคมน์และศีลกันก่อนเสมอ เป็นประเพณีดีอยู่ เพราะชักนำให้เข้าหาพระรัตนตรัยและศีลก่อน แต่ก็มักถือเป็นสั๊กแต่ทำไปเป็นพิธีเสียโดยมาก คือไม่ได้คิดรับจริง ถ้าอย่างนี้ได้เพียงเปลือกคือพิธีเท่านั้น ผู้ที่ตั้งใจรับจริงนั้นแหละ จึงจะเข้าถึงสาระของพิธีได้ประโยชน์จากประเพณีที่ดีอยู่แล้วนี้ เป็นอันว่าคนไทย เราได้ออกชื่อสหัมบดีพรหมกันอยู่บ่อย ๆ เป็นที่รู้จักกันมากอย่างกว้างขวางคล้ายพระอินทร์ ในหมู่เทวดา พระอินทร์รู้จักกันมากกว่าองค์อื่น ในหมู่พรหม ก็ท้าวสหัมบดีพรหมองค์นี้ ทั้งได้ออกชื่อถึงมากกว่าองค์อื่น ๆ ทั้งหมด

ทรงขับภิกษุสงฆ์

สหัมบดีพรหม ยังได้มาทูลพระพุทธเจ้าขอให้ทรงอนุเคราะห์สงฆ์ ดังที่มีเล่าใน *ขันธสังยุต*^{๑๐๙} ว่า สมัยเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิโครธารามใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ทรงประณามภิกษุสงฆ์ เพราะเหตุบางอย่าง (เล่าไว้ในอรรถกถาว่า เมื่อเสด็จจาริกจากนครสาวัตถีถึงนครกบิลพัสดุ์ เจ้าสากยะทั้งหลายรับเสด็จและกราบทูลเชิญเสด็จไปประทับที่นิโครธาราม เมื่อเสด็จถึงอารามนั้นแล้ว ได้เสด็จเข้าสู่ที่ประทับ ทรงทำปฏิสันถารกับเจ้าสากยะทั้งปวงที่ตามไปส่งถึงที่ประทับ ขณะนั้นพวกภิกษุที่ตามเสด็จพากันจัดที่พักและรับแจกทานวัตถุต่าง ๆ ที่เขาจัดถวายเป็นเครื่องต้อนรับ ก็มีเสียงพูดเรียกพูดถามกันอยู่อ้ออึง พระพุทธเจ้าไม่โปรดเสียงดังอ้ออึง ตรัสถามทราบเรื่อง แล้วจึงทรงประณามภิกษุสงฆ์ *ประณาม* ก็คือขับออกไป ตามเรื่องต่อไปกล่าวได้ว่า ได้เสด็จในที่เร้น ทรงพระดำริอยู่พระองค์เดียว คำว่า *ประณาม* ในที่นี้ สังเกตตามท้องเรื่องว่า น่าจะเพียงรับสั่งให้ไปบอก ทำนองว่าออกไปให้พ้น อย่ามาเอะอะอยู่ที่นี้เท่านั้น ไม่หมายถึงว่าขับไล่) เวลาเช้าเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงกบิลพัสดุ์ เสด็จกลับจากบิณฑบาต หลังจากเสวยแล้วได้เสด็จไปยังป่ามทวัน ประทับพักกลางวันอยู่ที่โคนต้นมะตูมหนุ่มต้นหนึ่ง เกิดพระดำริขึ้นในพระหฤทัยว่า ทรงขับภิกษุสงฆ์ แต่ในภิกษุสงฆ์นี้ยังมีพวกภิกษุใหม่ที่หวังพึ่งพระองค์ เมื่อไม่ได้เห็นพระองค์ก็จะพึ่งรวนเรกระสับกระส่ายเหมือนอย่างลูกโคอ่อนไม่เห็นแม่โคก็วุ่นวายกระสับกระส่าย หรือเหมือนอย่างพืชที่งอกขึ้นใหม่ไม่ได้น้ำก็เหี่ยวแห้งหงอยเหงา จึงน่าที่จะทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในบัดนี้เหมือนอย่างที่ได้ทรงอนุเคราะห์มาแล้วในกาลก่อน

สหัมบดีพรหมได้ทราบพระดำรินั้น ได้มาปรากฏเบื้องหน้าพระองค์ ห่มผ้าเฉวียงบ่าประคองอัญชลีกราบทูลมีความว่า ขอให้ทรงอนุเคราะห์สงฆ์เหมือนอย่าง ที่ทรงพระดำรินในตอนทำนองนั้นเกิด เพราะในสงฆ์นี้ก็ยังมีภิกษุใหม่ที่หวังพึ่งพระองค์เต็มๆ เหมือนอย่างลูกโคอ่อนหวังพึ่งแม่โค เหมือนพืชที่งอกขึ้นใหม่หวังพึ่งน้ำ ฉะนั้น จึงขอให้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอภิบาลภิกษุสงฆ์ ทรงโอวาทอนุศาสน์ภิกษุสงฆ์ เหมือนอย่าง

^{๑๐๙} ส. ขนฺธ. ๑๗/๑๑๐/๑๖๕-๖.

ที่ได้เคยทรงอนุเคราะห์มาแล้วในกาลก่อนเกิด พระพุทธเจ้าทรงรับอาราธนาด้วย พระอาการดุชนีภาพ สหัมบดีพรหมทราบว่า พระองค์ทรงรับอาราธนาว่าจะทรง อนุเคราะห์สงฆ์ต่อไป ไม่ทรงทอดทิ้งแล้ว ก็ได้ถวายอภิวัต ทำประทักษิณ (เดินเวียน ขวาพระพุทธองค์) แล้วอันตรธานไปในที่นั้น เป็นอันว่าพระพรหมองค์นี้ได้มากราบทูล อาราธนาให้ทรงแสดงธรรมโปรดโลกหนหนึ่งเมื่อต้นพุทธกาลแล้ว ครั้งนี้ยังได้มากราบทูล อาราธนาให้ทรงโปรดสงฆ์ต่อไปอีก นับว่าโลกและสงฆ์เป็นหนี้บุญคุณของสหัมบดีพรหม อยู่เป็นอันมาก

อีกคราวหนึ่ง^{๑๑๐} เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ประทับเสวยวิมุตติสุข อยู่ที่ควงไม้ชบาลนิโครธใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา ได้เกิดพระดำริพระหฤทัย ขึ้นว่า ผู้ที่ไม่มีที่เคารวะไม่มีที่พึ่งยอมอยู่เป็นทุกข์แท้ พระองค์จะพึงทรงอยู่สักการะ เคารพพึ่งพาอาศัยสมณะหรือพราหมณ์ที่ไหนได้หนอ ทรงพระดำริ เห็นในขณะนั้นว่า จะพึงทรงสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยสมณะหรือพราหมณ์อื่น ก็เพื่อความบริบูรณ์แห่ง กองศีล สมานิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะที่ยังไม่บริบูรณ์ แต่ก็ไม่ทรงเห็น สมณะหรือพราหมณ์อื่นในโลก พร้อมทั้งเทวโลก พร้อมทั้งมารโลกพรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทพและมนุษย์ ที่จะถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้นยิ่งกว่า พระองค์ ซึ่งพระองค์จะพึงทรงสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยได้ จึงนำที่พระองค์จะพึงทรง สักการะเคารพพึ่งพาอาศัยพระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้นี้แหละ

ลำดับนั้นสหัมบดีพรหมได้ทราบพระดำรินี้ ได้มาปรากฏกราบทูลว่า ข้อนี้เป็น อย่างนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ได้มีมาแล้วในอดีตกิติ ที่จักมีในอนาคตกิติ พระองค์ ปัจจุบันกิติ ล้วนสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยพระธรรมอยู่ด้วยกันทุกพระองค์ ครั้นแล้ว ได้กราบทูลเป็นฉันทคาถาว่า *เย จ อติตา สมุพฺพุธา* เป็นต้น มีความว่า *พระสัมพุทธะ* ที่ล่วงไปแล้ว *พระพุทฺธะ* ที่ยังไม่มา *พระสัมพุทฺธะ* ในบัดนี้ ผู้ทรงยังโศกของคนเป็น อันมากให้สิ้นไป ทุกพระองค์เคารพพระสัทธรรมอยู่ในกาลทั้ง ๓ นี้เป็นธรรมดาของ พระพุทฺธะทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ผู้ที่รักตนประสงค์ความเจริญใหญ่ ระลึกถึงคำสอน ของพระพุทฺธะทั้งหลาย ก็พึงเคารพพระสัทธรรมเกิด

^{๑๑๐} ส. สคา. ๑๕/๒๐๓/๕๕๙-๕๖๒.

เรื่องนี้ตามเรื่องที่ว่าเมื่อตรัสรู้ใหม่ ๆ ประทับอยู่ที่คองไม้ นั้น ก็เป็นเรื่องที่
เข้าลำดับพรรษาที่ ๑ ของพระพุทธเจ้า แต่เป็นเรื่องเบ็ดเตล็ด จึงนำมาเล่าในหมวด
เรื่องรวมของสัทมบดีพรหม

ทรงเคารพธรรม

พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรมด้วยอาการอย่างไร มีแสดงไว้ใน *ปัญจกนิบาต*^{๑๑๑}
ความว่าสีหะผู้เป็นราชาแห่งเนื้อออกจากที่อาศัยในเวลาเย็น บิดเยื้องปรับร่างกายแล้ว
มองตรวจดูทั้ง ๔ ทิศโดยรอบ ค้ำรามเสียงสีหะขึ้น ๓ ครั้งออกหาอาหาร ถ้าจะตะครุบ
ฆ่าช้าง กระบือ โค เสือ ตลอดถึงสัตว์เล็ก ๆ โดยที่ผู้ล่าแม้จะเป็นกระต่ายและแมว
ก็ตาม ก็ฆ่าโดยเคารพ คือด้วยความรอบคอบหนักแน่นนอนเหมือนกันหมด
เพราะเหตุที่มีความคิดมุ่งหมายมิให้เสียแรงตะครุบเปล่า คำว่า สีหะ เป็นชื่อของ
พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ข้อที่พระตถาคตแสดงธรรมแก่บริษัทเป็น
การบรรลือสีหนาท ถ้าทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ตลอดถึง
พวกปุลุชน โดยที่ผู้ล่าแม้เป็นคนพวกแบกหามพวกพรานป่า ก็ทรงแสดงธรรมโดยเคารพ
คือด้วยพระกรุณาแก่บุคคลเหล่านั้นทุกจำพวกเหมือนกันหมด หาได้ทรงแสดงธรรม
โดยไม่เคารพไม่ เพราะเหตุที่พระตถาคตทรงเคารพเคารพธรรม

วิธีเคารพธรรมของพระพุทธเจ้าตามที่กล่าวไว้นี้ ให้ความเข้าใจได้อย่างชัดเจนว่า
พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรมด้วยวิธีที่ทรงแสดงธรรมแก่คนทั้งปวง ด้วยความเคารพ
คือทรงมีพระกรุณาเพื่อที่จะให้เขาได้รับประโยชน์เสมอเหมือนกันหมด มิใช่ว่าถ้าเป็น
สาวกของพระองค์ก็ทรงแสดงให้ดี ถ้าไม่ใช่สาวกของพระองค์ก็ทรงแสดงพอประมาณ
หรือถ้าเป็นพระราชาก็ทรงแสดงอย่างประณีตบรรจง ถ้าเป็นคนยากจน
ขัดสนก็ทรงแสดงคล้ายกับว่าอย่างเสียไม่ได้ พระองค์ไม่ทรงปฏิบัติเช่นนี้เลย พระองค์

^{๑๑๑} อจ. ปญจก. ๒๒/๑๓๘/๙๙.

มีพระกรุณาแผ่ไปในบุคคลทั้งปวง เสมอเหมือนกันหมด จะเป็นสาวกหรือมิใช่สาวกของพระองค์ก็ตาม จะเป็นเศรษฐีหรือเป็นยากจวนพิภพก็ตาม จะเป็นมิตรหรือเป็นศัตรู ผู้มุ่งร้ายพระองค์ก็ตาม ก็ทรงตั้งพระเหตุทวยแสดงธรรมโปรดเขาทุกคนอย่างละเอียด ประณีตทุกครั้งทุกคราว แต่ก็เป็นที่ไปตามควรแก่อุปนิสัยของแต่ละคน ปรากฏว่ามีคนวรรณะต่ำ คนยากจนขัดสนเป็นอันมากได้รับประโยชน์จากธรรมที่ทรงแสดง ที่เข้ามาบวชปฏิบัติสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลจนถึงเป็นพระอรหันต์ก็มีไม่น้อย และที่ได้อภัยจากพระองค์ให้เป็นเอตทัคคะคือเป็นเลิศในทางใดทางหนึ่งก็มีหลายท่าน แสดงว่ามีใช้ทรงเคารพธรรมเพียงแต่ที่ทรงแสดงธรรมโดยเคารพตั้งกล่าวเท่านั้น แต่ทรงเคารพธรรมใน ทุก ๆ ทาง เช่น ทรงยกย่องบุคคลตามธรรมที่เขาปฏิบัติและบรรลุถึงมิใช่ด้วย ชาติ สกุล ทรัพย์ ยศ หรือเหตุประการอื่น จะเป็นคนชาติชั้นวรรณะไหนจะมีจนวนอย่างไร ถ้าทำชั่วก็ตรัสว่าเป็นคนชั่ว ถ้าทำดีก็ตรัสว่าเป็นคนดี และตรัสว่า จะต้องได้รับผลชั่วหรือดีตามกรรมที่ตนได้ทำไว้ เมื่อศาสนธรรมของพระองค์ว่าไว้ดังนี้ พระองค์จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะช่วยละบาปหรือล้างบาปให้แก่ใคร เมื่อผลกรรมจะถึงแก่ใครก็ต้องถึง ไม่มีใครห้ามได้ ถ้าจะทรงทำพิธีอย่างสะเดาะเคราะห์ ก็ผิดจากหลักธรรมที่ทรงวางไว้เอง ทั้งเป็นไปไม่ได้ตามเป็นจริงแต่ก็มีพระกรุณาโปรดในทางที่ชอบ เช่น ทรงทำให้เขาเกิดศรัทธาปสาทะในพระรัตนตรัย อบรมให้เขาเกิดดวงตาเห็นธรรม แม้เขาจะต้องสิ้นชีพเพราะกรรมของเขาตามมาทัน ก็หวังไปสุคติหรือทรงอบรมให้ละกรรมที่ชั่วเสีย ดังที่มีตรัสไว้ในธรรมบทความว่า บาปกรรมที่ผู้ใดทำไว้แล้ว แต่ละเสียได้ด้วยกุศล ผู้นั้นย่อมส่องโลกนี้ให้สว่างได้เหมือนอย่างดวงจันทร์พ้นแล้วจากหมอก ฉะนั้น

ตามพระพุทธานุญาตนี้แสดงว่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงสาปคนชั่วคนผิดทุกคน เมื่อสำนึกผิดแล้วละความชั่วเสีย ก็เป็นผู้ที่ชื่อว่าพ้นจากความมืดเข้าสู่ความสว่าง ทรงชี้ทางให้คนชั่วคนผิดทุกคนได้สำนึกผิด แล้วละความชั่วผิดด้วยตนเอง ข้อนี้แหละชื่อว่า ทรงมีพระกรุณาโปรดเหมือนอย่างทรงดำเนินนำทางเขาไปในเบื้องหน้า แต่ทำไฉนบรรดาคนชั่วคนผิดทั้งหลายจึงจะมองเห็นพระ คือมองเห็นพระพุทธเจ้า เสด็จนำไปในเบื้องหน้า ซึ่งได้เสด็จนำทางอยู่ทุกขณะทุกสถานตลอดมาจนถึงบัดนี้แล้ว

ย้อนกลับมากล่าวถึงเรื่องเคารพธรรม นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีเรื่องอีกมากที่แสดงว่าทรงเคารพธรรม เช่น ทรงบัญญัติเสขียวัตรให้ภิกษุแสดงธรรม แก่คนที่ตั้งอยู่ในอาการที่เคารพ และเมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ได้ทรงตั้งธรรมที่ทรงแสดงและวินัยที่ทรงบัญญัติไว้ให้เป็นศาสนาแทนพระองค์ เพื่อมิให้เข้าใจว่าพระศาสนาว่างศาสนาเสียแล้ว ทั้งได้ทรงบอกทางที่จะเข้าถึงพระองค์ไว้อย่างชัดเจนว่า ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ดังนั้น

วิธีเคารพธรรมตามที่กล่าวเทียบด้วยสีหะจับสัตว์ คือทรงแสดงธรรมโดยเคารพทั่วไปทั้งหมด เป็นเนตติปฏิบัติสำหรับผู้ปฏิบัติกรณีะทั้งปวงได้ เช่น แพทย์ผู้ที่ชื่อว่าเคารพในจรรยาแพทย์ ย่อมทำการเยียวรักษาคณไข่มไม่เลือก ว่ายากดีมีจน ด้วยอาการที่ละเอียดประณีต ด้วยจิตใจที่กรุณามุ่งจะให้หายโรคเหมือนกันหมด แต่ถ้าคนไข้เป็นคนดีมีทรัพย์จึงตั้งใจรักษา ถ้าคนไข้จนยากก็ไม่ค่อยจะตั้งใจหรือรักษาอย่างเสียไม่ได้ ก็ชื่อว่าไม่เคารพในจรรยาแพทย์หรือในธรรมของแพทย์ ข้าราชการหรือบุคคลทั้งปวง ผู้มีหน้าที่ปฏิบัติกรณีะเกี่ยวแก่ประชาชนทั้งปวงก็เช่นเดียวกัน เมื่อตั้งใจช่วยปฏิบัติให้สม่ำเสมอ ก็ชื่อว่ามีคารพในธรรมตามหน้าที่ของตน กล่าวให้กระชับเข้ามาอย่างสั้นที่สุด *เคารพธรรมก็คือเคารพความดี หนักอยู่ในความดี เห็นความดีเป็นข้อสำคัญที่ควรทำ ทำให้เห็นค่าของความดีสูงกว่าความชั่วและสูงกว่าผลต่าง ๆ เป็นต้นว่า แก้วแหวนเงินทองที่อาจจะได้จากความชั่ว*

หมู่ชนในสมัยที่ขาดความเคารพธรรม เมื่อหมิ่นธรรมคือความดี ก็จักพากันนิยมทำความชั่ว บุชาคคนชั่วผู้ซึ่งประสบผลปัจจุบันจากการทำชั่ว นับว่าเป็นสมัยมืด แต่ในสมัยที่กลับเกิดความเคารพธรรม จึงจะพากันนิยมทำความดี บุชาคคนที่ทำดีเป็นอันถึงสมัยสว่าง พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรมและทรงสอนให้คนเคารพธรรม ก็เพื่อให้เคารพความดีเป็นใจความสำคัญ

สหัมบดีพรหมได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลรับรองยืนยันว่า พระพุทธะทุกกาลสมัยต่างทรงเคารพธรรมและแนะนำโลกให้เคารพธรรม ทั้งได้มาเฝ้าอีกหลายครั้งหลายคราวด้วยเรื่องที่สำคัญเกี่ยวกับโลกก็มี เกี่ยวกับธรรมก็มี แสดงว่าพระพรหมองค์นี้ได้มีความเป็นห่วงเป็นใยโลกอยู่มาก มีภูมิธรรมสูง มีความเคารพในพระพุทธเจ้า

เป็นอย่างยิ่ง ประวัติเก่าของพระพรหมองค์นี้มีเล่าไว้ใน *อรรถกถาปาสราสีสูตร*^{๑๒} ว่า ในศาสนาพระกัสสปพุทธเจ้า มีพระเถระองค์หนึ่ง ชื่อ *สหกะ* ได้ปฐมฌาน จึงไปบังเกิดเป็นพรหมมีอายุกับหนึ่งในพรหมชั้นปฐมฌานชื่อว่า *สหกะ* ๗ สหกะนั้นกลายมาเป็น *สหัมบดี* ที่เรียกเป็นเสียงไทยว่า *สหัมบดี*

อนึ่ง ในคัมภีร์ชื่อ *ญาโณทัย*^{๑๓} แต่งเป็นภาษาบาลีในชั้นหลัง ได้กล่าวว่า ในพรรยาที่ ๖ เมื่อพระพุทธรูปประทับจำพรรษาอยู่ที่ *มกุลบรรพต* นั้น ได้มีขงูิลประมาณพันหนึ่งอาศัยที่ภูเขานั้นเหมือนกัน ในที่มีพื้นราบเป็นดินมาก หัวหน้าผู้บอกมนต์แก่หมู่ขงูิลชื่อว่า *อินทกุล* ได้พาพวกขงูิลไปเฝ้าพระองค์กราบทูลถามทางที่ทำให้เกิดความสุข พระองค์ได้ตรัสตอบมีความตามที่จับได้จากคัมภีร์นั้นว่า *หิริโอตตัปปะ* ให้เกิด *ความปฏิบัติชอบ ได้ที่ปฏิฐิติให้เกิดสัมมาทิฐิ* ในที่ใดมี *สัทธรรม* ในที่นั้นก็มีคนตั้งอยู่ใน *สัทธรรม* ในที่ใดมีทางแห่ง *สันติสุข* ในที่นั้นก็มีผู้เดินทางแห่ง *สันติสุข* ในที่ใดไม่มี *ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ* ไม่มีทุกข์ครอบงำ ในที่นั้นแหละมี *ธรรม* ที่ไม่มีทุกข์ *ทั้งปวง* (คือ *นิพพาน*) ฉะนั้น คนมีปัญญามองเห็นสุขของตน จึง *ทำความเคารพสัทธรรม* มีความ *เคารพตั้งใจฟังธรรม* อินทกุลพร้อมด้วยขงูิลฟังธรรมแล้วเกิดดวงตาเห็นธรรม กราบทูลขอบวช พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดให้อุปสมบทเป็นภิกษุด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา เมื่อภิกษุพวกปุราณขงูิลมีท่านอินทกุลเป็นหัวหน้าได้บำเพ็ญความเพียรบรรลุถึงผลที่สุดแล้ว พระองค์ได้ทรงส่งไปประกาศพระศาสนาในทิศต่าง ๆ

สวดยักษ์

ในพรรยาที่ ๖ นี้ ข้างต้นได้เริ่มด้วยเล่าเรื่องเกี่ยวกับยักษ์และเทวดาใน *อภินาณายสูตร* ซึ่งมีบทนมัสการอดีตพระพุทธรูปทั้งหลาย จึงได้เล่าถึงเรื่องพระพุทธรูปในอดีตทั้งปวง เรื่องอายุกับกาลป์ เรื่องโลกจักรวาล ตลอดถึงเรื่องโลกวินาศ เรื่องอบาย ๔

^{๑๒} ป. ส. ๒/๒๒๐.

^{๑๓} ญาโนทย. น. ๒-๓.

ซึ่งจัดเป็นอบายภูมิหรือทุกติ เรื่องมนุษย์และสวรรค์ ๖ ชั้น อันเป็นสุคติ รวม ๑๑ ประเภท เป็นกามาวจรภูมิหรือภพ ถ้าอบายก็เป็นอกุศลวิบาก ตั้งแต่มนุษย์ขึ้นไปเป็นฝ่ายกุศลวิบาก ต่อจากนี้ เรื่องพรหมโลกอันแยกประเภทใหญ่ออกเป็นรูปาวจรภูมิหรือภพกับอรูปาวจรภูมิหรือภพทั้งหมด นี้ยังเป็นแถวมาจากเรื่องแรก คือเรื่องในอภิญญาวิสุทธิสูตรนั้น จึงจะกลับมาถึงพระสูตรนี้อีก

ดูในอรรถกถาที่เขียนในลังกา และในบันทึกเรื่องเก่า ๆ ของไทยเราเอง มีเค้าว่า คนพากันกลัวภัยว่าเป็นตัวนำโรคภัยไข้เจ็บ เมื่อเกิดโรคระบาด เช่น อหิวาตกโรค ก็เพราะหมู่ยักษ์ซึ่งเป็นบริวารทำกุเวรพากันมาจับมนุษย์ คงจะมีลัทธิตความเชื่อเช่นนี้ ประจำท้องถิ่นก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเข้ามาถึง เมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามาแล้วก็มี พระสูตรนี้ที่เล่าว่า ทำกุเวรซึ่งเป็นเจ้าแห่งยักษ์ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลขอ ประทานพระพุทธาณุญาตให้พุทธบริษัทสวดบทวิปัสสิสข ซึ่งเป็นบทนมัสการอดีต พระพุทธเจ้าตั้งแต่พระวิปัสสิ จนถึงพระพุทธเจ้าในปัจจุบันศาสนารวม ๗ พระองค์ เพื่อป้องกันอันตรายจากพวกยักษ์ที่พาลดุร้าย จึงมีเทศกาลนิมนต์พระสวดพระสูตรนี้ เพื่อป้องกันกำจัดอันตรายจากพวกยักษ์ผีปีศาจต่าง ๆ คือโรคต่าง ๆ นั้นเอง ในทาง ราชการมีสวดตลอดรุ่งใน พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์^{๑๑๔} จะสิ้นเดือน ๔ มียิงปืน อาภูมามาในขณะที่พระสวดถึงตอนนั้น ๆ ทำนองสวดมีเสียงอะอะดุดันในบางตอน คล้ายกับจะขับไล่พวกนั้น นอกจากที่กรุงเทพฯ ทราบว่ายังมีพิธีสวดในวันตรุษนั้นที่ จังหวัดนครศรีธรรมราช แต่พระราชพิธีนี้ได้เลิกมานานแล้ว บัดนี้พระที่สวดพระสูตร นี้ได้ อันเรียกว่า สวดยักษ์ ด้วยทำนองสรภัญญะมีเหลือน้อย

เคยได้ยินท่านผู้ใหญ่เล่าว่า การยิงปืนอาภูมานั้นเป็นการใช้ดินปืนเก่าให้หมดไป เมื่อมาถึงสมัยที่จะเลิกสวดภยันยักษ์คือเลิกพระราชพิธีนั้น ถ้าคิดถึงว่าสิ้นสมัยใช้ดินปืน เหมือนอย่างโบราณซึ่งจะต้องรู้กันประจำปี จะเลิกยิงปืนอาภูมาก็ได้ และบัดนี้ได้พบ เชื่อโรคแทนยักษ์ ยักษ์เป็นผู้นำโรคที่มองไม่เห็นตัวในสมัยโบราณ บัดนี้ได้มีกล้องส่อง มองเห็นตัวโรคขึ้นแล้ว แต่มองด้วยตาก็คงไม่เห็นเหมือนกัน และได้พบวิธีป้องกันรักษา

^{๑๑๔} ดูรายละเอียดใน พระราชพิธีสิบสองเดือน น. ๑๓๓-๒๑๐.

ทำลายตัวเชื้อโรคได้มาก โรคบางอย่างที่กลัวกันมากในอดีตมาถึงปัจจุบันกลายเป็นโรคที่ไม่น่ากลัว ความคิดของคนที่จะยิงปืนชูหรือไล่ยักษ์ก็เปลี่ยนไป

ข้อที่ร้ายยิ่งขึ้นไปกว่านั้น คือเปลี่ยนไปเป็นมุ้งที่จะยิงปืนชู หรือไล่คนด้วยตัวเองหนักขึ้น ยักษ์ที่เคยเป็นตัวโรคทางกาย ก็กลับเข้าสิงใจมนุษย์ อย่างที่เรียกว่า มีใจเป็นยักษ์เป็นมาร หมายถึงกิเลสในใจคนที่มากขึ้น อันเรียกกันว่า *กิเลสमार* จะเรียกว่า *กิเลสยักษ์* บ้างก็คงไม่ผิด ยักษ์สิงใจนี้จะแก้ได้ด้วยอะไร ก็ด้วยการปฏิบัติอบรมจิตใจตามหลักพระพุทธศาสนา เช่น ตามหลักพระโอวาท ๓ ข้อ ว่า *ไม่ทำบาปทั้งหมด ทำกุศลให้ถึงพร้อม ชำระจิตให้ผ่องแผ้ว* นี่เป็นพระพุทธศาสนาโดยตรง ยักษ์ใจชวนให้ทำบาป เมื่อไม่ตามใจก็ทำอะไรไม่ได้ ยักษ์ใจที่ห้ามทำบุญก็เหมือนกัน ไม่ตามใจก็หมุดอำนาจ ยักษ์ใจที่ทวนใจเอง เมื่อชำระอยู่นิ่ง ๆ ก็ต้องออกไป

คนในปัจจุบันอาจเห็นว่าคนโบราณม गया ยิงปืนไล่ยักษ์ที่ไหน เพราะอาจไม่ได้คิดว่าความรู้ของคนเปลี่ยนไปเสมอตามการศึกษา ยุคไหนขึ้นถึงขั้นไหน ก็ย่อมจะรู้เห็นในขั้นนั้น แต่ถ้าไม่มีโบราณปัจจุบันก็มีไม่ได้ ถ้าจะเปรียบเทียบเหมือนขั้นภูเขาสูงขึ้นถึงระดับไหนก็ย่อมจะเห็นในระดับนั้น จะให้ถึงยอดทีเดียวโดยไม่ขึ้นไปตั้งแต่เชิงเขาหาได้ไม่เห็นว่ายักษ์เป็นตัวโรค นับว่าไกลระดับปัจจุบันเข้ามาแล้ว คือเห็นว่ามีตัวโรคที่มองไม่เห็นตัวตน ในปัจจุบันสร้างเครื่องส่องให้มองเห็นตัวขึ้น ความเห็นว่ามีตัวเชื้อโรคจึงมีมานานแล้ว และควรจะแยกว่าเรื่องนี้เป็นทางแพทยศาสตร์ ไม่ใช่พุทธศาสน์ ถ้าเป็นเรื่องยักษ์ในใจคือกิเลส และเครื่องกำจัดกิเลสจึงจะเป็น *พุทธศาสน์* แม้เรื่องโลกก็มีเรื่องโลกทางภูมิศาสตร์ สมัยโบราณปนเข้ามามากตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

เรื่องโลกที่เป็นพุทธศาสน์โดยตรงนั้น มีเช่นที่แสดงไว้ใน *สพายนวรรค*^{๑๑๕} ความว่า เรียกว่าโลก ๆ เพราะเป็นสิ่งชำระ ถ้าจะถามว่า อะไรเป็นโลกคือสิ่งที่ชำระ ก็ประมวลตอบได้ว่า *อายตนะภายใน ๖ คือตา หู จมูก ลิ้น กาย มนะ* *อายตนะภายนอก ๖ คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ* เรื่องวิญญานคือความรู้ ทางอายตนะ ๖ (ความรู้สึกได้ เห็น ได้ฟัง ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูก ได้ทราบ) สัมผัส คือความประจวบกัน

^{๑๑๕} ส. สฟา. ๑๘/๖๔/๙๘.

เข้าแห่งอายตนะภายใน ภายนอก กับวิญญาณ ๖ เวทนา ความรู้สวายเป็นสุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข เพราะสัมผัส ๖ เหล่านี้เป็นโลกทั้งหมด

อีกแห่งหนึ่งแสดงว่า^{๑๑๖} โลกหรือบัญญัติว่าโลก มีอยู่ในอายตนะภายใน ภายนอก ทั้ง ๖ ในวิญญาณทั้ง ๖ ในธรรมที่พึงรู้ด้วยวิญญาณทั้ง ๖ ทุกข์หรือ บัญญัติว่าทุกข์ มารหรือบัญญัติว่ามาร สัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์ ก็มีอยู่ในที่เช่นเดียวกันนี้ ฉะนั้น ภาวะเป็นโลก เป็นทุกข์ เป็นสัตว์ เป็นมาร จึงรวมกันอยู่ในตนเองของทุก ๆ คน ได้มีพระพุทธภาษิตในเทวปุตตสังยุตว่า “เรา (ตถาคต) บัญญัติโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก ทางปฏิบัติให้ถึงความดับโลก ใน กเพวระ (กายหรืออัตภาพ) ยาวาหาหนึ่ง มีสัญญา มีมณะนี้แหละ”^{๑๑๗}

พระพุทธภาษิตนี้ตรัสแก่ *โรหิตัสสเทพ* ผู้มาเฝ้ากราบทูลถามว่า ในที่ใดไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุปบัติ ที่นั่นคือที่สุดแห่งโลก จะอาจเพ็ญรู้หรือเห็น หรือบรรลุได้ด้วยการไปหรือหาไม่ ตรัสตอบว่า ที่สุดแห่งโลกนั้น ไม่ตรัสว่าจะพึงรู้หรือเห็นหรือบรรลุได้ด้วยการไป เทพกราบทูลรับรองว่าเมื่อครั้งตนเป็นฤๅษีในครั้งก่อน มีฤทธิ์เหาะเร็วมาก สามารถเหาะข้ามจักรวาลโลก ๆ หนึ่ง สิ้นเวลาแวบเดียว เหมือนอย่าง นายขมังธนูมือเยี่ยมยิงลูกธนูผ่านเงาตาลตามขวาง (เหาะผ่านโลก ๆ หนึ่ง ก็ขนาด เวลาลูกธนูวิ่งผ่านเงาตาลตามขวางต้นหนึ่ง คือเร็วที่สุด) หรือเหมือนอย่างย่างเท้า ครั้งเดียวจากสมุทฺรทิศตะวันออกถึงสมุทฺรทิศตะวันตก (คือระยะจากขอบปากจักรวาล ตะวันออกถึงขอบปากจักรวาลตะวันตก ในบัดนี้ก็เท่ากับระยะรอบโลกไปเร็วเท่ากับ ย่างเท้าย่างเดียว) เกิดปรารถนาจะถึงที่สุดโลกจึงเหาะไปด้วยความเร็วขนาดนี้ เว้นการ บริโภค การถ่าย การหลับ การพักผ่อน ติดต่อกันไปถึง ๑๐๐ ปี ก็ไม่ถึงที่สุดโลก ถึงมรณภาพเสียก่อน พระพุทธเจ้าได้ตรัสยืนยันเหมือนอย่างข้างต้น และตรัสว่า *พระองค์ไม่ถึงที่สุดโลกแล้วก็จะไม่ตรัสการทำที่สุดทุกข์*

^{๑๑๖} ส. สฬา. ๑๘/๔๗/๗๒-๖.

^{๑๑๗} ส. สคา. ๑๕/๘๗/๒๙๕-๘.

ที่สุดโลกตามคติพระพุทธศาสนา

เห็นได้ตามเรื่องเล่ามานี้ว่า เรื่องการคิดเที่ยวไปในจักรวาลคือโลกต่าง ๆ นั้นได้มีมาแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว และโลกต่าง ๆ มีมาก ดังกล่าวว่า *แสนโกฏิจักรวาล* การจะท่องเที่ยวไปให้จบทั่วทั้งหมด แม้จะไปได้เร็วมากเหมือนฤษีนั้นก็เหลือวิสัยตามเรื่องแสดงว่าฤษีนั้นต้องการจะไปที่สุดโลก ซึ่งตนเข้าใจว่าเป็นที่ไม่เกิด แก่ เจ็บ ตายไปได้เร็วขนาดย่างเท้าละโลก ๆ ตลอดเวลา ตั้ง ๑๐๐ ปีก็ไม่สิ้นสุดจักรวาล ชีวิตของฤษีนั้นสิ้นสุดไปก่อน นี่เป็นการแสวงหาที่สุดโลกภายนอก ซึ่งไม่อาจถึงได้ด้วย การไปที่สุดโลกภายนอกหรือจะเรียกเลียนในบัดนี้ว่าที่สุดอวกาศ จะมีหรือไม่ยังไม่พบที่แสดงไว้ หรือจะเป็นวิญญูคืออณูเป็นวงกลม ก็ไม่อาจทราบ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรับรองว่าที่สุดโลกซึ่งเป็นที่ไม่เกิดแก่เจ็บตาย ไม่พึงถึงได้ด้วยการไป แต่ถ้าไม่ถึงก็ไม่ถึงที่สุดทุกข์ ตามที่ตรัสนี้พึงเห็นว่าที่สุดโลก ของพระองค์ก็คือที่สุดทุกข์ ผู้ถึงที่สุดทุกข์แล้วเช่นพระองค์ ก็ต้องถึงที่สุดโลกแล้ว ฉะนั้น คำว่า *ที่สุดโลก* ตามที่ตรัส ก็จะต้องมีนัยต่างจากที่ฤษีนั้นเข้าใจและเที่ยวหา เพราะได้ตรัสไว้ดีกว่า ทรงบัญญัติโลกเป็นต้นในกเพวระ (กายหรืออัตภาพ) นี้แหละโลก และที่สุดโลกจึงมีอยู่ภายในนี้ ไม่ใช่มีอยู่ในภายนอก ฉะนั้น ผู้ที่ประสงค์จะเที่ยวดูโลกจนถึงที่สุดโลกในพระพุทธศาสนา จึงหยุดเที่ยวไปในโลกภายนอกได้ทั้งหมด กเพวระของตนอยู่ที่ไหนก็ดูเข้ามาที่นั่น คือดูเข้ามาในกายของตนเอง ส่วนไหนเป็นโลกและเมื่อกล่าวรวมทั้งหมดโลกมีลักษณะอย่างไร ก็ได้ตรัสชี้ไว้แล้ว เมื่อจะอธิบายตามแนวอริยสัจก็อธิบายได้ว่า *โลกคือทุกข์ เหตุเกิดโลกคือเหตุเกิดทุกข์ ได้แก้ตัณหา (ความดิ้นรนทะยานอยากของใจ) ความดับโลกคือความดับทุกข์ ได้แก้ดับตัณหาเสีย ทางปฏิบัติให้ถึงความดับโลกคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่มรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิความเห็นชอบเป็นต้น* กล่าวสั้น เรื่องโลกก็คือเรื่องอริยสัจนั่นเอง ซึ่งเป็นสัจธรรมเกี่ยวกับตนเอง จะพึงรู้เห็นหรือถึงได้ที่ตนเองด้วยตนเอง

ที่สุดโลกในพระพุทธศาสนาจึงถึงได้จริง และเมื่อถึงแล้วก็พ้นทุกข์ได้จริง เพราะโลกก็คือทุกข์ สุดโลกก็คือสุดทุกข์ ทั้งหมดมีอยู่ในกเพวระนี้ ซึ่งมีความยาวประมาณวาหนึ่งเท่านั้น ไม่ต้องเที่ยวไปหาในที่อื่น พุทธศาสนที่แท้จริง ย่อมแสดงเรื่องโลกไว้เช่นนี้

เรื่องโลกธาตุทั้งปวง เรื่องนรก มนุษย์ สวรรค์ ที่ได้เล่ามาในตอนพรรษาที่ ๖ นี้ ทั้งหมดก็รวมเข้าในคำว่า โลก ตามพุทธอธิบายคำเดียวว่า *ลูชชตีติ โลก* เรียกว่า *โลกเพราะเป็นสิ่งที่ต้องชำระสลาย* รวมเข้าในทุกขสังข เมื่อเป็นโลกก็ต้องเป็นทุกข์ จนกว่าจะถึงที่สุดโลกจึงจะสิ้นทุกข์ เป็นอันสมมติยุติพรรษาที่ ๖ จะได้เริ่มขึ้นพรรษาที่ ๗ ต่อไป

พรรษาที่ ๗ ดาวดั่งส์เทวโลก

อภิธรรมปิฎก

จะแสดงเรื่องพรรษาที่ ๗ ของพระพุทธเจ้า ว่าด้วยเรื่อง อภิธรรม พระไตรปิฎก ในลัทธิเถรวาทหรือที่ฝ่ายมหายานเรียกว่า หินยาน มี ๓ คือ วินัยปิฎก ๑ สุตตันตปิฎก ๑ อภิธรรมปิฎก ๑, ฉบับที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย เรียกว่า เป็นฉบับสยามรัฐ บัดนี้มีรวมกัน ๔๕ เล่ม ด้วยกำหนดเล่มเท่าเวลา ๔๕ ปีของพระพุทธเจ้า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐนี้ ได้จารเป็นอักษรขอมมานาน แต่มาพิมพ์ด้วยอักษรไทยเป็นเล่มครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ แต่ยังไม่ได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์ ต่อมาได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์ และได้พิมพ์ขึ้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๗ เมื่อพ.ศ. ๒๔๗๐ โดยที่โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้น และชักชวนให้ประชาชนโดยเสด็จพระราชกุศล เป็นอนุสรณ์ในคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ เฉพาะอภิธรรมปิฎกนั้นมีตั้งแต่เล่ม ๓๔ ถึงเล่ม ๔๕ รวม ๑๒ เล่ม

คำว่า ปิฎก แปลว่า ตะกร้า หมายถึงเป็นหมวดใหญ่สำหรับรวบรวม ไตร แปลว่า สาม ไตรปิฎก ก็แปลว่า สามตะกร้า พระวินัยก็รวมเป็นตะกร้าหนึ่ง สุตตันตตะกร้าหนึ่ง อภิธรรมตะกร้าหนึ่ง ก็เป็นสามปิฎก พระไตรปิฎกนี้แหละเป็นตำราชั้นที่ ๑ ในพระพุทธศาสนา ที่ตามตำนานว่า พระสงฆ์ในลังกาได้ประชุมกันทำสังคายนาฉบับเป็นครั้งที่ ๕ นับต่อจากที่สังคายนาในอินเดีย และได้จารึกเป็นอักษร เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้วได้ ๔๐๐ ปีเศษ

คัมภีร์อภิธรรมปิฎกนี้แปลกจาก ๒ ปิฎกข้างต้น เพราะว่าไม่มีนิทาน คำว่า นิทาน นั้น ในภาษาไทยหมายถึง นิยาย ที่เล่า แต่ว่าในที่นี้ หมายถึง เรื่องที่เกิดขึ้น ซึ่งเป็นเรื่องทำให้พระพุทธเจ้าทรงปรารภเรื่องนั้น ทรงบัญญัติพระวินัย ทรงแสดงธรรม เรื่องที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า นิทาน เป็นเรื่องจริงในคราวนั้น ในวินัยปิฎกก็มีนิทาน คือ เรื่องที่เล่าว่าพระรูปไหนไปประพฤต้อย่างใด พระพุทธเจ้าก็ทรงปรารภความประพฤตินั้น บัญญัติพระวินัยในพระสูตรต้นปิฎกก็เหมือนกัน มีนิทานคือมีเรื่องที่เล่าว่า พระพุทธเจ้า ประทับอยู่ที่ไหน ทรงแสดงธรรมแก่ใคร แม้ที่เป็นหมวดเบ็ดเตล็ดรวมไว้แต่ลำพังคำสอน แต่ท่านก็ได้มีอธิบายอ้างว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ผู้นั้นผู้นี้ด้วยเรื่องที่เกิดขึ้นอย่างนั้นอย่างนี้

ส่วนในอภิธรรมปิฎกนี้ไม่มีนิทานเลย คือ ไม่มีกล่าวว่พระพุทธเจ้าได้ทรง ปรารภใครตรัสแก่ใคร ที่ไหน เมื่อไร และโดยเฉพาะก็ไม่มีการกล่าวว่ พระพุทธเจ้าได้ ตรัสไว้ คือขึ้นต้นก็แสดงธรรมทีเดียว ไม่มีเรื่องประกอบ ฉะนั้น จึงไม่อาจจะหาประวัติ ได้จากหนังสือที่เป็นตำรา *ชั้นบาลี* คือชั้นดั้งเดิมว่า อภิธรรมปิฎกนี้ได้เกิดขึ้นได้เป็นมา อย่างไร

คราวนี้ถ้าจะอาศัยคำว่า อภิธรรม ไปค้นดูว่าคำนี้จะมิใช่ในพระสูตรที่ไหนบ้าง ก็คงพบว่ามีใช้คำว่าอภิธรรมในพระสูตรหลายพระสูตร ใช้เฉพาะคำว่า *อภิธรรม* คำเดียวก็มี ใช้คู่กับคำว่าภินันท์ก็มี แต่ว่าอรรถกถาของพระสูตรนั้น ๆ ได้แก่ ความหมายไว้ว่า คำว่าอภิธรรมในที่นั้น หมายถึงธรรมชั้นสูง โดยเฉพาะก็คือ *โพธิปักขิยธรรม* ไม่ได้แก้ว่าหมายถึงธรรมในอภิธรรมปิฎก ส่วนในวินัยปิฎกตอนอธิบายถึงการแจก เสนาสนะได้มีกล่าวไว้บ้างว่า เสนาสนะคาหปกะ คือพระที่มีหน้าที่แจกเสนาสนะ ย่อมแจกเสนาสนะให้แก่ภิกษุที่เป็นสภาคคือมีส่วนเสมอกันในการศึกษาเป็นต้น เป็นพวก ๆ คือที่ศึกษาวินัยปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กัน พวกหนึ่ง ที่ศึกษาสูตรต้นปิฎก ก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง ที่ศึกษาอภิธรรมปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง แต่ว่า คำอธิบายนั้นเป็นคำชั้นอรรถกถา

การสังคายนา

ธรรมเนียมที่พระได้เรียนพระพุทธวจนะเป็นพวก ๆ นี้ เป็นธรรมเนียมที่มี ก่อนที่จะจารึกลงเป็นตัวอักษร เพราะว่าจะต้องท่องจำกัน ท่องจำนั้นก็ไม่ใช่อ่านท่องจำ ต้องมาต่อจากอาจารย์ ต่อแล้วก็จำกันไปเป็นวรรค ๆ เพราะว่าหนังสือไม่มีอาจารย์ นั้นเองเป็นหนังสือ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ยากที่จะมีผู้จำได้ทั้งหมดจึงต้องแบ่งกันเป็นพวก ๆ ใครชอบที่จะจำพระวินัยก็พวกหนึ่ง ใครชอบที่จะจำพระสูตรตันตะก็พวกหนึ่ง ใครชอบที่จะจำพระอภิธรรมก็พวกหนึ่ง แล้วก็ทั้ง ๓ พวกนี้ พวกที่จะจำได้ตลอดหมดทั้งปิฎก ก็มีน้อยอีก เพราะปิฎกหนึ่งก็มาก จึงต้องแบ่งกันออกไปอีกอย่างหนึ่ง วินัยก็ใครจะจำ ตอนไหนก็ตอนนั้น สูตรตันตะก็เหมือนกัน ใครจะจำหมวดไหนก็หมวดนั้น อภิธรรม ก็เหมือนกัน เฉพาะผู้ที่มีความทรงจำดีเลิศจึงจะจำได้ทั้ง ๓ ปิฎก จำได้ปิฎกหนึ่ง ๆ ก็นับว่ามีความทรงจำมากอยู่แล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงต้องมีประชุมซักซ้อมกัน ผู้ที่จำ พระพุทธวจนปิฎกไหนตอนไหนไว้ได้ ก็รวมกันเข้าแล้วก็ซักซ้อม

วิธีซักซ้อมนั้น ก็คือต้องสวดพร้อม ๆ กัน ต้องซักซ้อมกันอยู่เสมอ ไม่เช่นนั้น ก็ลืม นี่แหละเป็นต้นของธรรมเนียมประชุมกันสวดมนต์ ดังเป็นธรรมเนียมกัน ทั่วไป ในทุกวัด มีการประชุมสวดมนต์กันเวลาเช้ากับเวลาเย็นหรือค่ำ และเมื่อจะซักซ้อม พระสูตรอย่างเช่นว่า *ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร* ก็สวดพระสูตรนี้พร้อม ๆ กัน การที่สวด ขึ้นพร้อม ๆ กันนี้แหละ เรียกว่า *สังคีติ* หรือ *สังคายนา* แปลว่า ซบขึ้นพร้อม ๆ กัน โดยปกติก็ประชุมสวดเป็นการซักซ้อมกันเป็นการย่อย ๆ เพื่อไม่ให้ลืม แต่ว่าเมื่อนาน ๆ เข้า ก็ประชุมใหญ่กันเสียทีหนึ่ง เลือกลงเอาผู้ที่จำได้มาก ๆ และเป็นที่น่าเชื่อถือกันว่าจำได้ถูกต้องแน่นอนมารวมกันเข้า แล้วก็สวดซักซ้อมกันเป็นการใหญ่ คือว่าสวด ซักซ้อมกันทั้งหมด เมื่อจะจับวินัยขึ้นก่อนก็วินัยไปจนจบ โดยมากก็จับวินัยปิฎกขึ้น สวดซักซ้อมกันก่อน ในการที่ประชุมใหญ่สวดซักซ้อมกันนี้ ก็อาจจะจำมาถูกต้อง กันบ้าง ต่างกันบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ต้องหารือกันว่า ความถูกต้องจะพึงมีอย่างไร และ

เมื่อตกลงกันว่าแบบนี้แหละถูก ก็สวดขึ้นพร้อม ๆ กัน เป็นการวินิจฉัยว่า ให้ถือเอาแบบนี้เป็นแบบเดียว เพื่อไม่ให้มีการขัดแย้งแตกต่างกัน สวดซ้ำซ้อนกันดังนี้ไปจนหมดแล้ว ก็เป็นที่ตกลงถือเอาแบบที่ตกลงกันนี้แหละเป็นหลัก นี่แหละเรียกว่า *สังคายนา* ที่ทำกันคราวหนึ่ง ๆ ในสมัยที่ยังไม่จารึกลงเป็นตัวอักษรนั้น เป็นของจำเป็นอย่างยืงนาน ๆ ก็ต้องมาเลือกเอาผู้ที่มีความทรงจำเป็นที่เคารพนับถือ เป็นอาจารย์บอกกล่าวมารวมกัน แล้วก็มาหารือตกลงกันคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็สวดจำกันเป็นแบบเดียว ถ้าไม่เช่นนั้น ก็จะเกิดความเลอะเลือนสับสนขัดแย้งกัน นี่แหละท่านทำกันเรื่อย ๆ มาครั้งที่ ๑, ๒, ๓, ๔ มาจนถึงที่ ๕ จึงได้จารึกลงเป็นตัวอักษร

คราวนี้เมื่อจารึกเป็นตัวอักษรแล้ว ความรู้สึกของพระว่าจะต้องจำก็น้อยลง เพราะว่ามีตัวหนังสือขึ้น เพราะฉะนั้น จึงไม่ปรากฏว่าจะมีผู้ทรงจำได้ทั้งหมด ฉบับที่จารึกไว้ในลังกาที่ได้กล่าวมานั้น ก็ได้เป็นต้นฉบับ ซึ่งแพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ ในบัดนี้ ตั้งแต่ในพม่า ในไทย ในยุโรป ก็ได้ต้นฉบับมาจากแหล่งเดียวกันนี้

การสังคายนานี้ในครั้งหลัง ๆ นั้น ก็หมายความว่าเอาแบบมาสอบกันเท่านั้น ไม่ใช่เป็นสังคายนาคำแท้ สังคายนาคำนั้นมีในสมัยต้นก่อนแต่ที่จะได้เขียนเป็นอักษร

ตั้งแต่ในพม่าทำสังคายนานี้เขานับของเขาเป็นครั้งที่ ๖ คือว่า เขานับในอินเดียครั้งที่ ๑, ๒, ๓ แล้วก็มานับครั้งที่จารึกเป็นตัวอักษรในลังกาต่อเป็นครั้งที่ ๔ แล้วก็พระเจ้ามินดงให้เขียนลงในแผ่นศิลาหมดทั้ง ๓ ปิฎกนี้เขานับเป็นครั้งที่ ๕ มาถึงคราวชำระคราว ๒๕ พุทธศตวรรษ นี้เขานับเป็นครั้งที่ ๖ นี้ก็คือว่า เขาพิมพ์พระไตรปิฎกของเขาขึ้นใหม่นั้นเอง เอาฉบับของยุโรปของไทยเป็นต้นไปสอบที่ปรากฏว่าผิดขัด ๆ เขาก็แก้ ที่ไม่ขัดเขาก็เชิงหน้าเอาไว้ว่าของยุโรปว่า อย่างนั้นของไทยว่าอย่างนั้น เขานิมนต์พระจากประเทศต่าง ๆ ที่เป็นลัทธิเถรวาทด้วยกันในทุกประเทศไปประชุมกันในถ้ำปาสาณคูหาที่กาบาเอ้ ที่อุณูสร้างขึ้นมาใหม่ ประชุมกันเอาหนังสือพระไตรปิฎกที่พิมพ์ใหม่นั้นมาอ่านพร้อม ๆ กันนั้นแหละ เรียกว่าสังคายนา แล้วประกาศไปทั่วโลก โดยเขาจัดเอาพระที่จะเป็นผู้สวดยืนที่ไว้ชุดหนึ่ง แล้วก็พระที่เขาเชิญก็ไปร่วมสวดผิดบ้างถูกบ้างไปตามเรื่อง แต่ก็มีพระที่สวดประจำอยู่ชุดหนึ่ง เอาหนังสือที่พิมพ์ขึ้นใหม่ไปอ่านนี้เอง

ส่วนของเรา นั้น เมื่อรัชกาลที่ ๕ และเมื่อรัชกาลที่ ๗ เราก็พิมพ์ขึ้น ต่อมาครั้งหลัง ๆ ก็พิมพ์ซ่อมเล่มที่ขาดตลอดมาและก็มีเชิงหน้าเหมือนอย่างนั้น ว่าของประเทศนั้นว่าอย่างนั้น ของประเทศนี้ว่าอย่างนี้ เพราะในบัดนี้ไม่อาจจะแก้ไปได้ ต้องปล่อยให้ผิดเพี้ยนกันไปบ้าง แต่ส่วนใหญ่ส่วนมากตรงกัน ผิดเพี้ยนกันบ้างไม่มากอะไรเล็กน้อยเท่านั้น

คราวนี้ธรรมเนียมสังคายนาคือธรรมเนียมที่ประชุมสวดกัน ชักซ้อมกันประจำวันก็ยั้งติดมาเป็นสวดมนต์ประจำวันในวัดต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว

ทำวัตร

ส่วนธรรมเนียมทำวัตรนั้น ติดมาจากเมื่อพระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ ภิกษุก็ไปประชุมกันฟังธรรมพระพุทธเจ้า ปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็นประจำเหมือนกัน คือว่ามีธรรมเนียมที่พระไปประชุมกันเฝ้าพระพุทธเจ้าทุกวัน เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้วกิจที่ไปเฝ้าพระองค์ทุกวันก็หมดไป แต่ว่าเมื่อได้มีวัด มีโบสถ์ มีวิหาร และสร้างพระปฏิมาเป็นประธานอยู่ในโบสถ์ ในวิหารขึ้นก็ตั้งธรรมเนียมพระประชุมกันในโบสถ์วิหาร เหมือนอย่างเป็นการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า คราวนี้เมื่อเข้าไปประชุมกันในโบสถ์วิหารแล้ว จึงได้แต่งบทสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยขึ้นสวด ดังบททำวัตรเช้าทำวัตรค่ำ เป็นบทสดุดีคุณพระรัตนตรัย อย่างพุทธาภิกขุ ธรรมาภิกขุ สังฆาภิกขุ คำว่า ภิกขุ นั้นเป็นบาลี ถ้าเป็นสันสกฤตก็เป็น สดุดี จึงเท่ากับว่า พุทธาภิกขุ ธรรมาภิกขุ สังฆาภิกขุ คือสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย เดิมก็มีบทที่ท่านแต่งไว้สำหรับสวด แต่เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์บททำวัตรเช้าทำวัตรค่ำขึ้นใหม่ ดังที่เราใช้สวดกันอยู่ทุกวันนี้ โดยทั่วไปเรียกว่า ทำวัตรเท่ากับว่าไปทำวัตรปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็นประจำ ด้วยการสวดมนต์สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย และเมื่อได้เข้าเฝ้าแล้วโดยปกติก็ได้ฟังธรรมของพระองค์ ฉะนั้นจึงได้สวดมนต์ต่อก็คือสวดพระสูตรเป็นต้นที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ และเป็นการรักษาธรรมเนียมที่สวดชักซ้อมความทรงจำดังกล่าวมานั้นด้วย

หลักฐานเรื่องอภิธรรม

จะกล่าวถึงเรื่อง อภิธรรม ต่อไป ได้กล่าวถึงเรื่องพระพุทธเจ้าแสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา และได้เล่าถึงเรื่องพระไตรปิฎกว่า อภิธรรมนั้นมีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎก แต่ทำไมได้มีเล่าประวัติไว้แต่อย่างไร แสดงแต่ธรรมขึ้นมาเท่านั้น ฉะนั้นเมื่อจะค้นดูประวัติของอภิธรรมในตำราชั้นเดิมคือในพระไตรปิฎกจึงหาไม่พบ

ในวินัยปิฎกเองที่เล่าถึงเรื่องสังคายนาครั้งที่ ๑ ที่ทำเมื่อหลังพุทธปรินิพพานไม่นานนัก และสังคายนาครั้งที่ ๒ ที่ทำเมื่อหลังจากพุทธปรินิพพานประมาณ ๑๐๐ ปี ก็เล่าแต่เพียงว่าได้ทำสังคายนาพระวินัยและพระธรรม ไม่ได้กล่าวถึงอภิธรรมปิฎก เมื่อพระพุทธเจ้าจะนิพพานก็ยังได้ทรงแสดงว่า ธรรมที่ทรงแสดงแล้ว วินัยที่ทรงบัญญัติแล้ว เป็นศาสนาแทนพระองค์ ก็กล่าวถึงแต่ธรรมและวินัยเท่านั้น ไม่ได้พูดถึงอภิธรรม ฉะนั้น นักศึกษาพระพุทธศาสนาที่วิจารณ์ทั้งประวัติและทั้งเนื้อหาของปิฎกทั้ง ๓ จึงมีมากท่านที่ลงความเห็นว่า อภิธรรมปิฎกนั้นมีในภายหลัง

แต่ว่าเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาหลายร้อยปีเข้า จนถึงสมัยแต่งอรรถกถาประมาณว่า พระพุทธศาสนาล่วงมาขนาดพันปี จึงได้ปรากฏหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งในสมัยนั้นถึงเรื่องประวัติของอภิธรรมว่า พระพุทธเจ้าไปเทศน์อภิธรรมแด่พระพุทธมารดาที่ดาวดึงส์พิภพ และถ้อยคำในอรรถกถาแสดงว่ามีการนับถือคัมภีร์อภิธรรมนี้เป็นอันมาก ใครจะคัดค้านว่าอภิธรรมมิใช่พุทธวจนะเป็นไม่ได้ ในอรรถกถาเองได้ประณามคนที่คัดค้านอย่างเป็นทางการเป็นคนนอกศาสนาเลยทีเดียว แต่เพราะได้กล่าวไว้เช่นนั้น ก็บ่งว่าคงจะได้มีผู้คัดค้านมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้ว จึงได้เขียนไว้เช่นนั้น

ท่าน (อรรถกถา) ได้แสดงหลักฐานว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อภิธรรม ได้ทรงพิจารณาอภิธรรม จนถึงได้แสดงอภิธรรม แทรกเข้าไปอย่างมากมาย คือ ในหลักฐานชั้นบาลีที่มีเล่าไว้ในวินัยปิฎก^๑ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว ได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข (ความสุขที่เกิดจากวิมุตติความหลุดพ้น) ที่คางไม้ต่าง ๆ ๕ สัปดาห์

^๑ วิ. มหา. ๔/๑/๑-๗

สัปดาห์ที่ ๑ ประทับนั่ง ณ ควางไม้โพธิพฤกษ์ คือไม้ที่ได้ตรัสรู้

สัปดาห์ที่ ๒ ประทับนั่ง ณ ควางไม้นิโครธ คือควางไม้ไทร

สัปดาห์ที่ ๓ ประทับนั่ง ณ ควางไม้มุจลินทะ คือควางไม้จิก

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่ง ณ ควางไม้ราชายตนะ คือควางไม้เกด

สัปดาห์ที่ ๕ ประทับนั่ง ณ ควางไม้ไทรอีก

พระอรธกถาจารย์ผู้เขียนตำนานอภิธรรมได้แสดงแทรกไว้ในคัมภีร์อรธกถา
อีก ๓ สัปดาห์ จากสัปดาห์ที่ ๑ ในบาลี คือ^๒

สัปดาห์ที่ ๒ เสด็จจากไม้มหาโพธิ์ไปทางทิศอีสาน ทรงยืนถวายเนตร คือว่า
จ้องดูพระมหาโพธิ์ในที่นั้น จึงเรียกว่า *อนิมิสเจดีย์* แปลว่า *เจดีย์ที่ทรงจ้องดูโดยมิได้*
กระพริบพระเนตรที่เป็นมูลให้สร้างพระถวายเนตรสำหรับวันอาทิตย์

สัปดาห์ที่ ๓ เสด็จจากที่นั้นมาหยุดอยู่ระหว่างมหาโพธิ์กับอนิมิสเจดีย์นั้น
ทรงนิรมิตที่จงกรมขึ้นแล้ว เสด็จจงกรม ณ ที่นั้น ที่นั้นจึงเรียกว่า *รัตนจงกรมเจดีย์*
แปลว่าที่จงกรมแก้ว

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งขัดบัลลังก์ในทิศปัจฉิมหรือทิศพายัพแห่งมหาโพธิ์
ทรงพิจารณา *อภิธรรม* จึงเรียกว่า *รัตนขจรเจดีย์* แปลว่า *เรือนแก้ว* คำว่า เรือนแก้วนี้
อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิรมิต อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามีใช่เป็นเรือนแก้ว
เช่นนั้น แต่หมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาภิธรรม (ซึ่งเป็นรัตนะคือธรรมอันสูงสุด)
รัตนขจรคือเรือนแก้วนี้ ก็เป็นมูลให้สร้างพระพุทธรูป มีเรือนแก้วเหมือนอย่างพระพุทธรูป
ชินราชที่จังหวัดพิษณุโลกมีเรือนแก้ว

เมื่อท่านแทรกเข้ามาอีก ๓ สัปดาห์ดังนี้ สัปดาห์ที่ ๒ ตามที่แสดงในบาลี
ก็ต้องเลื่อนไปเป็นที่ ๕ และก็เลื่อนไปโดยลำดับ ท่านก็ได้อธิบายไว้ด้วยว่า การที่แทรก
นอกจากพระบาลีออกไปตั้งนั้น ไม่ผิดไปจากความจริงเพราะในบาลีแสดงแต่โดยย่อ

^๒ สมนุต. ๓/๘-๙.

เหมือนอย่างพูดว่ากินข้าวแล้วนอน ความจริงกินข้าวแล้วก่อนจะนอนก็ได้มีกิจอื่นอีกหลายอย่าง แต่ว่าเว้นไว้ไม่กล่าว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงกิจที่เว้นไว้นั้นให้บริบูรณ์

ตำนานอภิธรรมดังกล่าวมานี้ ได้มีกล่าวไว้ในหนังสืออรรถกถาที่เขียนขึ้นเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาแล้วนานดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และท่านก็ยังได้เล่าไว้อีกว่า คัมภีร์อภิธรรมนั้นมี ๗ คัมภีร์ เรียกว่า สัตตปัฏกัณห์ ปกัณห์ก็แปลว่า คัมภีร์ สัตตแปลว่า ๗ สัตตปัฏกัณห์ ก็แปลว่า ๗ คัมภีร์ คำนี้ได้นำมาใช้ในเมื่อบังสุกุลพระศพเจ้านายตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไป ใช้คำว่า สัตตปัฏกัณห์ ก็มาจากคำว่า สัตตปัฏกัณห์คือเจ็ดคัมภีร์นี้เอง แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้แสดงทั้งเจ็ดคัมภีร์ เว้นคัมภีร์กถาวัตถุ ทรงแสดงแต่ ๖ คัมภีร์ ส่วนคัมภีร์กถาวัตถุนั้น พระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระเป็นผู้แสดงในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ แต่ว่าพระเถระก็ได้แสดงตามนัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ฉะนั้น จึงได้ครบ ๗ ปกัณห์ในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ นั้น และก็ถือว่าเป็นพระพุทธภาษิตทั้งหมด เพราะพระพุทธเจ้าได้ประทานนัยไว้

ในตำนานนี้ได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้เทศน์อภิธรรมตลอดเวลาไตรมาส คือ ๓ เดือนโดยไม่มีเวลาหยุดยั้ง ฉะนั้น จึงได้เกิดปัญหาขึ้น ๒ ข้อ

ข้อ ๑ พระพุทธเจ้าไม่ทรงบำรุ้งพระสรีระ เช่น เสวยและปฏิบัติสรีริกกิจ อย่างอื่นตลอดไตรมาสหรือ

ข้อ ๒ พระอภิธรรมมาทราบกันในเมืองมนุษย์ได้อย่างไร

ปัญหาเหล่านี้ ท่านผู้เล่าตำนานอภิธรรมก็ได้เล่าแก้ไว้ด้วยว่า^๓ เมื่อเวลาภิกษุขาคือเวลาทรงบิณฑบาต ก็ได้ทรงนิรมิตพระพุทธนิมิตไว้ ทรงอธิษฐานให้ทรงแสดงอภิธรรมตามเวลาที่ทรงกำหนดไว้แทนพระองค์ แล้วเสด็จลงมาปฏิบัติ พระสรีริกกิจที่สระอนดาต แล้วเสด็จไปเที่ยวบิณฑบาตที่อุตตรกุรุทวีป เสด็จมาเสวยที่สระนั้นเสวยแล้วเสด็จไปประทับพักกลางวันที่นั่นทวัน ต่อจากนั้นจึงเสด็จขึ้นไปแสดงอภิธรรม

^๓ ยมกปาฏิหาริยวตถุ ฐมมปท. ๖/๙๑-๒.

ต่อจากพระพุทธนิมิต และที่นั่นทวนวันนั่นเอง ท่านพระสารีบุตรได้ไปเฝ้าทำวัตรปฏิบัติ พระองค์จึงได้ประทานนัยอภิธรรมที่ทรงแสดง แล้วแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตร ก็ได้มาแสดงอภิธรรมแก่หมู่ภิกษุที่เป็นสัทวิหาริกของท่านต่อไป

ท่านแก้ไว้อย่างนี้ ก็เป็นอันแก้ปัญหาทั้ง ๒ ข้อนั้น ตามคำแก้ของท่านเองก็ ส่องว่า อภิธรรมมาปรากฏขึ้นในหมู่มนุษย์ก็โดยพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง เพราะฉะนั้น เมื่อพูดกันอย่างในเมืองมนุษย์ ท่านพระสารีบุตรจึงเป็นผู้แสดงพระอภิธรรมนั่นเอง แต่ท่านว่าพระสารีบุตรไม่ใช่เป็นนักอภิธรรมองค์แรก พระพุทธเจ้าเป็นนักอภิธรรมองค์แรก เพราะได้ตรัสรู้พระอภิธรรมตั้งแต่ราตรีที่ได้ตรัสรู้ ทรงพิจารณาอภิธรรมที่รัตนขมเจดีย์ ดังที่กล่าวมาแล้ว และได้ทรงแสดงนัยแห่งอภิธรรมแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตร จึงได้มาแสดงต่อไป

ในบัดนี้ ได้มีท่านผู้หนึ่งในปัจจุบันเขียนหนังสือคำนวณว่า อภิธรรมปิฎกพิมพ์เป็น หนังสือได้เพียง ๑๒ เล่ม ตามประวัติพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอยู่ตลอด ๓ เดือน ไม่มีเวลาหยุด และยังได้กล่าวอีกว่า ได้มีรับสั่งเร็วคือว่าพระพุทธเจ้าพูดเร็วกว่ามนุษย์ สามัญหลายเท่า เมื่อเป็นเช่นนี้ ถ้าจะมารวมพิมพ์ขึ้นก็ต้องกว่า ๑๒ เล่ม เป็นไหน ๆ แต่เมื่อหนังสือออกไปแล้ว ได้มีผู้ที่นับถืออภิธรรมไม่พอใจกันมาก เพราะเหตุดังที่ได้ กล่าวแล้ว ในหลักฐานตั้งแต่ชั้นนอรรถกถานั้น ได้มีผู้นับถืออภิธรรมมากจนถึงในบัดนี้ ก็ยังมีผู้นับถืออภิธรรมกันอยู่มาก ในพม่านั้นนับถือมากเป็นพิเศษ จนถึงได้มีนิทานเล่า เป็นประวัติไว้ว่า เรือเชิญพระไตรปิฎกจากลังกามา ๓ ลำ และมาเกิดพายุพัดเอาเรือ ที่ทรงพระอภิธรรมปิฎกไปประเทศพม่า เอาเรือที่ทรงพระวินัยปิฎกไปประเทศรามัญ เอาเรือที่ทรงพระสุตตันตปิฎกมาประเทศไทย นี่เป็นเรื่องที่ผูกขึ้นนานมาแล้ว มาพิจารณา ดูก็มีเค้าอยู่บ้าง เพราะว่าพม่านั้นนับถืออภิธรรมมาก รามัญก็เคร่งครัดในวินัย ส่วนฝ่ายไทยนั้นอยู่ในสถานกลางไมใคร่เคร่งวินัยนัก และก็มิย่อหย่อนอย่างพม่า พอใจจะถือเอาเหตุผล ซึ่งก็สงเคราะห์ว่าเป็นฝ่ายพระสุตตันตปิฎก

แต่ว่าสารัตถะในอภิธรรมนั้นมีมาก ถึงท่านจะไม่แสดงประวัติให้พิสดารไว้อย่างไร สารัตถะในอภิธรรมนั่นเองก็เป็นสิ่งที่ควรจะศึกษา เมื่อศึกษาแล้วก็จะทำให้ได้ความรู้ ในพระพุทธศาสนาพิสดารขึ้นอีกเป็นอย่างมาก

การอบรมกำลังใจ

อนึ่ง เมื่อได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยที่เป็นส่วน *สุตมยปัญญา* จินตามย-
ปัญญา พอสสมควร เพื่อจะให้บริบูรณ์ ก็ควรจะสนใจภาวนาเพื่อให้เป็น *ภาวนามยปัญญา*
 สืบต่อไป ภาวนานั้นก็คือ *การปฏิบัติ* การปฏิบัตินั้นควรที่จะใช้ในเวลาอยู่ในเพศบรรพชิต
 หรือว่าควรที่จะใช้ในเวลาเป็นเพศคฤหัสถ์ด้วย เมื่อพิจารณาดูแล้ว การปฏิบัติอบรมใจ
 ให้เป็นสมาธิ และการปฏิบัติอบรมปัญญาพอสสมควร เป็นประโยชน์ตลอดถึงเป็นคฤหัสถ์
 เพราะว่าการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธินั้น เป็นการหดทำให้ตั้งมั่นแน่วแน่ ทำให้ให้
 มีกำลังสามารถไม่อ่อนแอ ทำให้เป็นคนมีสัจจะคือมีความจริง เมื่อจะทำอะไรก็ทำจริง
 ตั้งมั่นแน่วแน่ ไม่เหลวไหลย่อหย่อน

เรื่องกำลังใจนี้สำคัญมาก คนเราที่เสียไปเพราะกำลังใจอ่อนแอมีมากมาย
 เหมือนอย่างที่ว่ารัฐบาลได้ปรารถนาต่อทางคณะสงฆ์ถึงผู้ที่ติดเฮโรอีน คือว่ามีมากที่ได้
 รับการรักษาให้เป็นปกติได้แล้ว แต่ว่าครั้นปล่อยตัวไปแล้ว ก็ไปสูบบุหรี่เข้าอีก
 นี้ก็แปลว่า ขาดกำลังใจ จึงได้ขอให้ทางคณะสงฆ์ช่วยเหลือเป็นกรณีพิเศษให้เกิด
 กำลังใจ เพราะว่าทางศาสนานี้เท่านั้นที่จะเป็นแหล่งอบรมพอกพูนให้เกิดกำลังใจใน
 ทางที่ดีแก่ประชาชนได้

จิตใจของเรานี้ มีสมรรถภาพอยู่อย่างไม่มีประมาณ แต่ว่าเรายังไม่ได้นำ
 สมรรถภาพของจิตใจนี้ออกใช้กันให้เต็มที่ เพราะว่ายังมิได้อบรม เมื่อเรามีความตั้งใจ
 จริงแล้ว ทำไมเราจึงจะละความไม่ดีไม่ได้ และทำไมเราจึงจะทำดีไม่ได้เหมือนอย่างว่า
 ก่อนที่จะมาบวชนี้ เรานี้ก็เคยปฏิบัติอย่างคฤหัสถ์ ไม่ได้เว้นอะไรอย่างพระวัน ไม่ได้
 ทำอะไรอย่างพระทำ อยากจะกินอะไรก็ได้ อยากจะดื่มอะไรก็ได้ อยากจะดูอะไรก็ได้
 จะเป็นนักดื่มสักแค่ไหนก็ได้ ทำไมเมื่อเข้ามาบวชแล้วเว้นได้ ก็เพราะว่าเรามีความตั้งใจจริง
 แต่ว่าเมื่อสึกไปแล้ว ทำไมเราจึงจะรักษาความตั้งใจจริงอันนี้ไว้ไม่ได้ โดยที่จะละเว้น
 การที่ควรเว้นทำการที่ควรทำ ไม่ใช่เหมือนอย่างพระ แต่ว่าเหมือนอย่างทีคนดีทั่ว ๆ
 ไปปฏิบัติกันอยู่ แต่ว่าถ้าขาดกำลังใจเสียแล้ว เคยอย่างไรก็ต้องเป็นอย่างนั้น ถ้าเป็น
 อย่างนี้แล้ว เขาก็จะตราว่าบวชไม่มีประโยชน์ เพราะว่าแก้อะไรมิได้ เคยไม่ดื่มมาอย่างไร
 ก็ไม่ดื่มไปอย่างนั้น หรือว่าเคยดีอยู่เท่าไรก็ดีอยู่เท่านั้น คือไม่ยิ่งขึ้นไป

เพราะฉะนั้น จึงควรที่จะต้องมีการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธิ เป็นการสร้างกำลังทางใจประการหนึ่ง และอบรมปัญญาให้มีความรู้สึกพอเป็นเครื่องปลงตกในเรื่องโลกทั้งหลายบ้างตามสมควร อีกประการหนึ่ง

อนึ่ง การบวชเรียนนี้เท่ากับว่าเป็นโรงเรียนตัดนิสัยขั้นสุดท้าย ถ้าเข้าโรงเรียนนี้ยังแก้อะไรไม่ได้แล้ว ก็ยากที่จะไปแก้ในที่อื่น และในวิธีแก้ของโรงเรียนนี้ก็มุ่งให้แก้ด้วยตนเองและที่ตนเอง นี่เป็นประการสำคัญ ซึ่งเป็นวิธีการอบรมอย่างละเอียดประณีต และบรรดาผู้ที่เข้ามาบวชก็เป็นผู้ที่สมัครเข้ามา แปลว่า ตั้งใจพร้อมที่จะรับการอบรมอยู่ คือมีเจตนาเป็นกุศลมาตั้งแต่เบื้องต้นแล้ว เมื่อรักษากุศลเจตนาที่ได้ตั้งมาแต่ในเบื้องต้นนั้นไว้ และตั้งใจปฏิบัติที่ตนด้วยตนเองดังกล่าวมานี้ ก็จะมีการอบรมได้โดยง่ายและได้ด้วยดี

อภิธรรม ๗/ คัมภีร์

จะแสดงพรรษาที่ ๗ เรื่องพระพุทธเจ้าทรงแสดงอภิธรรมต่อไป คำว่า *อภิธรรม* นั้นประกอบด้วยศัพท์ว่า *อภิ* แปลว่า *ยิ่ง* กับ *ธรรม* รวมกัน แปลว่า *ธรรมะยิ่ง* หมายความว่าธรรมที่ยิ่งกว่าจำนวนโดยปกติ เพราะว่าได้จำแนกไว้โดยพิสดาร อีกอย่างหนึ่ง หมายความว่าธรรมที่ยิ่ง คือพิเศษ หมายความว่า แปรจากธรรมในปิฎกอื่น ความหมายนี้ต่างจากคำว่า *อภิธรรม อภิวินัย* ที่ใช้ในพระสูตร เพราะในที่นั้น คำว่า *อภิ* หมายความว่า จำเพาะธรรม จำเพาะวินัย คือมีเขตแดนไม่ปะปนกัน อีกอย่างหนึ่ง *อภิ* ในที่นั้นก็หมายความว่า *ยิ่ง* นั้นแหละ แต่ไม่ได้หมายถึงอีกปิฎกหนึ่ง คือ*อภิธรรม* หมายถึง *โพธิปักขิยธรรม อภิวินัย* ก็หมายถึง *อาทิพรหมจริยการศึกษา* คือสิกขาบทมาในพระปาติโมกข์

แต่ว่าในที่บางแห่ง คำว่า *อภิธรรม* หมายความว่า ธรรมที่เป็นอธิบายทำนอง อรรถกถา คือกถาที่อธิบายเนื้อความ ถ้าตามความหมายหลังนี้ อภิธรรมก็คือเป็นตำราที่อธิบายธรรม

ส่วนที่แสดงความของศัพท์อภิธรรมว่าธรรมที่ยังดังกกล่าวข้างต้นนั้น เป็นการแสดงตามคัมภีร์อรรถกถาอภิธรรม แต่ถ้าไม่อ้างคัมภีร์นั้น ว่าเอาตามที่พิจารณาจะแปลว่า เฉพาะธรรมก็ได้ เพราะว่าในคัมภีร์อภิธรรมได้แสดงเฉพาะธรรมไม่เกี่ยวกับบุคคล

อภิธรรมมี ๗ คัมภีร์เรียกว่า *สัตตปกรณ* ดังกล่าวแล้ว คือ

๑. *ธัมมสังคณี* แปลง่าย ๆ ว่า *ประมวลหมวดธรรม สังคณี* ก็แปลว่า *ประมวล* เข้าเป็นหมวดหมู่ *ธัมมสังคณี* ก็แปลว่า *ประมวลธรรมเข้าเป็นหมวดหมู่* จำแนกออกเป็น ๔ กัณฑ์ คือว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งจิต ๘๙ ดวงกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยรูปโดยพิสดาร กัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยนิกเขป แปลว่ายถกรรมขึ้นแสดงโดยมูลราก โดยชั้นคือกอง โดยทวารเป็นต้น กัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยอัตถุทธารหรืออรรถกถา คือว่ากล่าวอธิบายเนื้อ ความของแม่บทนั้นที่ได้แสดงไว้ตั้งแต่ต้นกัณฑ์หนึ่ง

๒. *วิภังค์* แปลว่า *จำแนกธรรม* ถ้าฟังศัพท์ว่า *วิภังค์* แปลว่า *จำแนก* มี ๑๘ *วิภังค์* คือชั้นธวิภังค์ จำแนกชั้นธ์ อายุตนวิภังค์ จำแนกอายุตนะ ธาตุวิภังค์ จำแนกธาตุ เป็นต้น

๓. *ธาตุกถา* ว่าด้วย *ธาตุ* แต่โดยที่เห็นว่าด้วยชั้นธ์ อายุตนะ ธาตุที่สงเคราะห์ กันเข้าได้อย่างไร และสงเคราะห์กันไม่ได้อย่างไร ควรจะเรียกชื่อเต็มที่ว่า *ชั้นธ์อายุตนะ ธาตุกถา* แต่ว่าเรียกสั้น ๆ ว่า *ธาตุกถา* แบ่งออกเป็น ๑๔ หมวด มีการสงเคราะห์ กันได้ การสงเคราะห์กันไม่ได้แห่งส่วนทั้ง ๓ นั้น เป็นต้น

๔. *บุคคลบัญญัติ บัญญัติว่าบุคคล* เบื้องต้นของคัมภีร์นี้ได้แสดงถึงบัญญัติ ๖ ประการ คือชั้นธบัญญัติ บัญญัติว่าชั้นธ์ อายุตนบัญญัติ บัญญัติว่าอายุตนะ ธาตุบัญญัติ บัญญัติว่าธาตุ สัจจบัญญัติ บัญญัติว่าสัจจะ อินทริยบัญญัติ บัญญัติว่า อินทริย บุคคลบัญญัติ บัญญัติว่าบุคคล แต่ว่าบัญญัติ ๕ ประการข้างต้นนั้น ได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์แรก ๆ แล้ว ในคัมภีร์นี้จึงได้กล่าวพิสดารแต่เฉพาะบุคคลบัญญัติ คือบัญญัติว่าบุคคล และเรียกชื่อคัมภีร์ตามนี้ ในคัมภีร์นี้แยกบุคคลตั้งแต่พวกหนึ่ง สองพวกขึ้นไป คล้ายกับในสุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย คือตอนที่แสดงธรรมเป็น หมวด ๆ แต่ว่าก็มีเงื่อนไขอยู่ในคัมภีร์อภิธรรมนี้ เพราะมีคำว่าบัญญัติอยู่ด้วย

อันหมายความว่าที่จะเป็นบุคคลเพราะมีบัญญัติชื่อว่า บุคคล เพราะฉะนั้น คำว่า บุคคล นั้นก็เป็นเพียงบัญญัติอย่างหนึ่งเท่านั้น ก็เป็นลักษณะของอภิธรรม

๕. กถาวัตถุ คำว่า วัตถุ แปลว่า ที่ตั้ง แปลว่า เรื่อง กถาวัตถุ ก็แปลว่า ที่ตั้งของถ้อยคำเรื่องของถ้อยคำ ในคัมภีร์นี้ได้แสดงที่ตั้งของถ้อยคำ ซึ่งกล่าวไว้ก่อนอยู่ ๒ ฝ่าย คือฝ่ายสกวาทะ ๕๐๐ สูตร ฝ่ายปรวาทะ ๕๐๐ สูตร รวมเป็นพันสูตร คือว่าพันเรื่อง แต่ไม่ใช่เป็นคัมภีร์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง เป็นคัมภีร์ที่ว่าพระโมคคัลลิตบุตร ติสสเถระแสดงในสมัยสังคายนา ครั้งที่ ๓ เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปแล้ว ๒๐๐ ปีเศษ แต่ท่านก็ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงนัยหรือว่าตั้งมาตีกาคือแม่บทไว้ให้แล้ว พระเถระ ได้แสดงไปตามแม่บทนั้น ที่ท่านนับว่าเป็นพุทธภาษิตด้วย ก่อนแต่นั้นจึงมีเพียง ๖ คัมภีร์

โดยเฉพาะคัมภีร์นี้เอง ก็ถูกค้านเหมือนกันว่าไม่ควรใส่เข้ามา ถ้าต้องการจะให้ครบ ๗ ก็ให้ใส่ คัมภีร์ธัมมททย หรือว่า คัมภีร์มหาธาตูกถา แต่ว่าฝ่ายที่ยืนยัน ให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาก็อ้างว่า ๒ คัมภีร์นั้นไม่เหมาะสม คัมภีร์นี้เหมาะสมกว่า ก็คงจะเป็นว่า ความเห็นส่วนมากในที่ประชุมต้องการให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาให้ครบ ๗ ทำไม จึงต้องมีเกณฑ์ ๗ อันนี้ไม่ทราบ อาจจะเป็นเพราะเห็นว่าเหมาะก็ได้ จึงได้ใส่เข้ามา เมื่อใส่เข้ามาก็รวมเป็น ๗

ในกถาวัตถุนี้มีเรื่องที่ได้กันอยู่มาก เกี่ยวแก่ลัทธิต่าง ๆ ที่แตกแยกกันออกไป เกี่ยวกับความเห็นต่าง ๆ เป็นต้นว่า มติหนึ่งว่าพระอรหันต์เมื่อบรรลุพระอรหันต์นั้น ไม่รู้เอง ต้องมีผู้อื่นมาบอกให้ แต่อีกมติหนึ่งว่ารู้ได้เอง ไม่ต้องมีผู้อื่นมาบอก มติหนึ่งว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ดำรงอยู่ทำนองจิตอมตะนั้นแหละ แต่อีกมติหนึ่งคัดค้าน ดังนี้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น คัมภีร์กถาวัตถุจึงเท่ากับว่าเป็นที่รวมของปัญหาโต้แย้งต่าง ๆ ที่เกิดมีมาโดยลำดับ จนถึงในสมัยที่รวบรวมเรียบเรียงคัมภีร์นี้ขึ้น ซึ่งเป็นเรื่องที่น่า น่าหมิ่นอยู่มาก และเมื่อได้อ่านคัมภีร์นี้ก็จะทราบว่า ได้มีความเห็นแตกแยกกันใน พระพุทธศาสนาอย่างไรบ้าง เมื่อท่านแสดงถึงข้อที่แตกแยกโต้เถียงกันแล้ว ในที่สุด ท่านก็ตัดสินใจเป็นข้อ ๆ ไปว่าอย่างไรในกฎ ก็เข้าเรื่องที่แล้วว่า พระเจ้าอโศกใช้ราชานุภาพ ไปสอบสวนภิกษุในคราวนั้น ปรากฏว่ามีพวกเดียรถีย์เข้ามาปลอมบวชเป็นอันมาก ได้ตั้งปัญหาขึ้นถามโดยมีพระโมคคัลลิตบุตรตีสสเถระ เป็นผู้คอยฟังวินิจฉัย เมื่อคำตอบ

นั้นส่องว่าเป็นลัทธิภายนอก ไม่ใช่เป็นพระพุทธศาสนาให้สีกไป เหลือไว้แต่ผู้ที่ตบ
ถูกต้องตามแนวของพระพุทธศาสนา เสร็จแล้วก็ทำสังคายนาครั้งที่ ๓

๖. ยมก แปลว่า คู่ คัมภีร์นี้ว่าด้วยธรรมที่เป็นคู่ ๆ กัน แบ่งออกเป็น
๑๐ หมวด มีมูลยมก ชั้นธยมกเป็นต้น

๗. ปฏฐาน คัมภีร์นี้เรียกว่าเป็น มหาปกรณ์ แปลว่า ปกรณ์ใหญ่ หรือ
ว่า คัมภีร์ใหญ่ คู่กันกับปกรณ์ที่หนึ่งคือ รัมมสังคณี ว่าด้วยปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย
(เหตุเป็นปัจจัย) เป็นต้น ท่านนับถือว่าคัมภีร์ที่ ๗ นี้มีอรรถลักษณะ และแสดงว่าเมื่อ
พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาอิทธิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้ที่รัตนขจรเจดีย์ เจดีย์เรือนแก้วที่แสดง
แล้วนั้น เมื่อพิจารณาปกรณ์แรก ๆ มา ฉัพพัตถนรังษีก็ยังไม่ปรากฏ ต่อเมื่อมาพิจารณา
ปกรณ์ที่ ๗ นี้จึงปรากฏฉัพพัตถนรังษีขึ้น

ก็รวมเป็น ๗ คัมภีร์ ในคัมภีร์ที่หนึ่ง รัมมสังคณีที่ประมวลธรรม ได้ตั้งแม่บท
ที่เป็นหมวด ๓ ขึ้นต้นว่า กุสลา รัมมา ธรรมทั้งหลายเป็นกุศล อกุสลา รัมมา
ธรรมทั้งหลายเป็นอกุศล อพฺยากตา รัมมา ธรรมทั้งหลาย เป็นอพฺยากต คือว่าไม่
พยากรณ์ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ถือว่าแม่บทนี้เป็นแม่บทใหญ่ เป็นที่รวมของธรรม
ทั้งหมดที่แสดงออกไปทั้ง ๗ คัมภีร์ เพราะประมวลลงในแม่บทอันนี้ทั้งนั้น

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

อิทธิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ ถ้าจะเรียนกันโดยลำดับให้ครบถ้วนก็ต้องใช้เวลานาน
เพราะมีข้อความที่สลับซับซ้อนพิสดารมาก ฉะนั้น ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไป
อยู่ในขนาดพันปี ได้มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อท่าน อนนฺตฺตระ ได้ประมวลเนื้อความของ
อิทธิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้มาแต่งไว้โดยย่อ เรียกว่า คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ^๔ แปลว่า
สังเคราะห์คือสรุปความแห่งอิทธิธรรม ยกหัวข้อเป็น ๔ คือ ๑. จิต ๒. เจตสิก แปลว่า

^๔ คัมภีร์ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้แปลเป็นไทย พร้อมด้วยฎีกา พิมพ์ออกเผยแพร่โดยเรียกชื่อว่า
อภิธัมมัตถสังคหบาลี และ อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา.

ธรรมที่มีในใจ ๓. รูป ๔. นิพพาน ท่านแต่งเป็นคาถาสลักร้อยแก้วแบ่งออกเป็น ๙ ปริเฉท คือ ๙ ตอน เป็นหนังสือเล่มเล็ก ๆ ไม่โตมาก คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้เป็นที่นิยมกันมาก เมื่อเรียนตามคัมภีร์นี้แล้ว ไปจับดูอุกิริธรรม ๗ คัมภีร์ ก็จะเข้าใจ ได้โดยง่ายโดยตลอด เป็นการเรียนลัด

พิจารณาตามหัวข้อที่ท่านวางไว้เป็น ๔ นี้ตามความเข้าใจ จิตนี้เป็นตัวยืน โดยปกติจิตก็มีดวงเดียว จิตจะเป็นต่าง ๆ ก็เพราะมีเจตสิก แปลว่า ธรรมที่มีในใจ มีเจตสิกเป็นอย่างไร จิตก็เป็นอย่างนั้น เจตสิกจึงเป็นสิ่งที่มีผสมอยู่ในจิต เทียบเหมือน ดั่งว่าน้ำกับสีที่ผสมอยู่ในน้ำ น้ำโดยปกติก็เป็นอย่างเดียว แต่เมื่อใส่สีลงไป น้ำจึงเป็น น้ำสีนั้นน้ำสีนี้ ฉะนั้น ในอุกิริธรรมที่แจกจิตไว้ถึง ๘๙ ดวง ก็ด้วยอำนาจของเจตสิกนี้เอง ยกเจตสิกออกแล้วจิตก็เป็นอันเดียวเท่านั้น แจกออกไปเป็นอย่างไรก็ได้ แต่ว่าทั้งจิต และเจตสิกนี้ก็อาศัยอยู่กับรูป รูปที่อาศัยของจิตและเจตสิก ถ้าจะเทียบก็เหมือนอย่างว่า น้ำที่อาศัยอยู่ในขวดน้ำ ถ้าหากว่ารูปแตกทำลาย จิตก็สิ้นที่อาศัย เหมือนอย่างว่าขวด น้ำแตก น้ำก็หมดที่อาศัย และนิพพานนั้นก็ป็นธรรมที่สุด ในเมื่อได้ปฏิบัติจิตสูงขึ้น โดยลำดับ เบื้องต้นก็เป็นกามาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปหรือหยั่งลงในกาม เป็นรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลง ในรูปคือรูปฌาน อรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในอรูปฌาน โลกุตตรจิต จิตที่เป็น โลกุตตระคือมรรคผล ก็บรรลุนิพพานเป็นที่สุด เพราะฉะนั้น จึงประมวล หัวข้อ เป็น จิต เจตสิก รูป นิพพาน แล้วก็จัดธรรมในอุกิริธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นั้นใส่เข้าไป ในหัวข้อทั้ง ๔ นี้

ทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เราเรียกย่อกันว่า สัง วิ ธา ปุ กะ ยะ ปะ คือเอาอักษรต้น เรียกว่า เป็น หัวใจอุกิริธรรม เหมือนอย่าง จิต เจตสิก รูป นิพพาน เรียกว่า จิ เจ รุ นิ หรือ อริยสังข์ ก็เรียกว่า ทุ ส นิ ม คือเอาอักษรแรกความจริงนั้นเพื่อกำหนดง่าย เมื่อจำได้เพียงเท่านั้นก็เป็นอันว่าเพียงพอ แต่ก็มาเรียกกันว่า หัวใจ เราก็ใช้เขียนลงใน เหรียญในเครื่องรางต่าง ๆ วัตถุประสงคืในที่แรกก็เพื่อจะเป็นเครื่องกำหนดง่ายเท่านั้น

คัมภีร์อุกิริธรรมตลอดจนถึงอภิธัมมัตถสังคหะ ตกมาถึงเมืองไทยก็มาใช้เกี่ยวแก่ การศพเป็นพื้น เช่นว่าสวดศพตอนกลางคืน ก็สวดอุกิริธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เอง แต่ว่าตัดเอามาแต่ข้างต้น คัมภีร์ละเล็กละน้อย และเมื่อเวลาที่จะบังสุกุลหรือจะ สดับปกรณ์มีสวดมาติกา ก็คือว่ายกเอา มาติกา คือ แม่บท จากคัมภีร์ที่ ๑ มาสวด

ตอน ๑ ขึ้นต้นว่า *กุสลา รัมมา* เป็นต้น และคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะนั้นท่านแต่งเป็นคาถา ก็นำมาสวดเป็นสรภัญญะในการศพอีกเหมือนกัน คือถ้าไม่สวดอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ก็สวดอภิธรรมมัตตสังคหะเป็นสรภัญญะ ครั้นมาในตอนหลังนี้ ได้มีผู้สนใจศึกษาอภิธรรมมากขึ้นกว่าแต่ก่อน

จิตเสวยอารมณ์

ได้กล่าวแล้วว่าอภิธรรม ๗ คัมภีร์นั้น ท่าน *พระอนุรุทธาจารย์* ได้ประมวลเนื้อความมาแต่งเป็นคัมภีร์ย่อขึ้นอีกคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า *อภิธรรมมัตตสังคหะ* แปลว่าสังเคราะห์เนื้อความของอภิธรรม ยกหัวข้อเป็น ๔ คือ *จิต เจตสิก รูป และ นิพพาน* แบ่งออกเป็น ๙ ปริเฉท คัมภีร์ย่อนี้เป็นที่นับถือและศึกษากันมาเป็นเวลาช้านาน จนกระทั่งบัดนี้ จะได้เก็บบางตอนที่น่าจะพอเป็นที่เข้าใจได้ง่ายมาแสดงจากอภิธรรมมัตตสังคหะนั้น

หัวข้อแรกคือ *จิต* จิตนี้แสดงอาการออกทางทวารทั้ง ๖ ดังที่ได้เคยอธิบายมาแล้ว คือออกมารับรูปรามณ์ (อารมณ์คือรูป) ทางจักขุทวาร รับสัททวารณ์ (อารมณ์คือเสียง) ทางโสตทวาร รับคันธารมณ์ (อารมณ์คือกลิ่น) ทางฆานทวาร รับรสารมณ์ (อารมณ์คือรส) ทางชีวหาทวาร รับโณภูฐัพพารมณ์ (อารมณ์คือ โณภูฐัพพะ คือสิ่งที่กายถูกต้อง) ทางกายทวาร รับธัมมารมณ์ (อารมณ์คือธรรม คือเรื่องของรูปเสียงเป็นต้น ที่ได้ประสบพบผ่านมาแล้วในอดีต) ทางมโนทวาร

ในตอนี้ การแสดง *วิถีจิต* คือ *ทางดำเนินของจิต* แยกเป็น ๒ คือทางปัญญาทวาร (ทวาร ๕) ได้แก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ส่วนหนึ่ง ทางมโนทวารอีกส่วนหนึ่งและจิตโดยปกติเมื่อยังไม่ออกมารับอารมณ์ดังกล่าวแล้ว เรียกว่า *ภวังคจิต ภวังคะ* แปลว่า *องค์แห่งภพ ภวังคจิต จิตที่เป็นองค์แห่งภพ* แต่โดยความหมาย หมายถึงจิตที่เป็นปกติ ยังไม่ได้ออกมารับอารมณ์ คราวนี้เมื่อมีอารมณ์ ๕ มากระทบกับประสาททั้ง ๕ คือ มีรูปมากระทบจักขุ เสียงมากระทบโสตะ กลิ่นมากระทบฆานะ รสมากระทบชีวหา และโณภูฐัพพะมากระทบกาย ก็มากระทบกับจิต จิตที่ยังอยู่ในภวังคนั้นก็ตื่นจากภวังค ออกมารับ *อวัชชนะ* คือ *คำนึงถึงอารมณ์* เมื่อเป็นอวัชชนะก็เป็น *วิญญูญาณ* คือ

ถ้ารูปมากระทบก็ให้เห็นอารมณ์นั้นเป็นจักขุวิญญาณ ถ้าเสียงมากระทบก็ได้ยินอารมณ์นั้นเป็นโสตวิญญาณ ถ้ากลิ่นมากระทบก็ได้กลิ่น อารมณ์นั้นเป็นฆานาวิญญาณ เมื่อรสมากระทบก็รู้รส อารมณ์นั้นเป็นชีวหาวิญญาณ เมื่อสิ่งที่กายถูกต้องมากระทบก็รับกระทบอารมณ์นั้นเป็นกายวิญญาณ เมื่อเป็นวิญญาณ ต่อไปก็เป็น ปฏิจันนะ คือ รับอารมณ์ ต่อไปก็เป็น สันตึระณะ คือ พิจารณาอารมณ์ ต่อไปก็เป็น วัฏฐวนะ กำหนดอารมณ์ ต่อไปก็เป็น ชวนะ คือ แล่นไปในอารมณ์ ต่อไปก็เป็น ตทาลัมพะนะ คือ หน่วงอารมณ์นั้น แล้วก็กลับตทกวัจค์ใหม่ เปรียบเหมือนอย่างว่าวงค์จิตเป็นพื้นทะเล ส่วนวิถีจิตคือทางดำเนินของจิตดังกล่าวมานั้น เป็นคลื่นทะเลที่เกิดขึ้น คลื่นที่เกิดขึ้นนั้นก็เป็นคลื่นทะเล ปรากฏขึ้นมาแล้วกลับตทกไปยังพื้นทะเล

วิถีจิต

ในเรื่องของ วิถีจิต นี้ ท่านแสดงอุปมาเหมือนคนนอนหลับอยู่ที่ใต้ต้นมะม่วง คือเหมือนอย่างว่ามีบุรุษผู้หนึ่ง นอนคลุมศีรษะอยู่ที่โคนต้นมะม่วงที่กำลังมีผลกำลังหลับ แต่ก็ตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงผลหนึ่งที่ตกลงมาในทีใกล้ จึงได้เอาผ้าออกจากศีรษะ ลืมตาขึ้นมองดู ก็เอามือจับผลมะม่วงนั้น คลำดูสุดกลั้นดูก็รู้ว่า เป็นมะม่วงสุก จึงบริโภคน้ำ และกลืนกินมะม่วงพร้อมทั้งเสมหะ แล้วก็หลับไปใหม่

ตัวอย่างนี้มาเทียบกับจิต เวลาของภวังค์จิต ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นกำลังหลับ เวลาที่อารมณ์มากระทบประสาท ก็เหมือนอย่างเวลาที่ผลมะม่วงตกลงมา เวลาแห่งอวิชชาจิต คือจิตดำนิ่ง ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นตื่นขึ้น ด้วยเสียงของมะม่วงนั้น เวลาที่จักขุวิญญาณเป็นไป ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นลืมตาขึ้นมองดูเวลาแห่งสัมปฏิจันนจิตคือจิตรับ ก็เหมือนกับเวลาที่บุรุษนั้น เอามือหยิบผลมะม่วง เวลาแห่งสันตึระณจิต คือจิตพิจารณา ก็เหมือนอย่างเวลาที่คลำดูด้วยมือ เวลาแห่งวัฏฐวนจิต คือจิตที่กำหนดอารมณ์ ก็เหมือนอย่างเวลาที่สุดตมดูจึงรู้ว่า เป็นมะม่วงสุก เวลาแห่งชวนจิตคือจิตที่แล่นไป ก็เหมือนอย่างเวลาที่บริโภคน้ำมะม่วง เวลาที่จิตหน่วงอารมณ์นั้น อันเรียกว่า ตทาลัมพนจิตก็เหมือน อย่างเวลาที่กลืนกินผลมะม่วงนั้นพร้อมกับเสมหะ เวลาที่จิตตทกวัจค์ไปใหม่ก็เหมือนอย่างเวลาที่หลับไปอีก

ในขณะที่อารมณ์มากระทบประสาทจนจิตตื่นขึ้นจากภวังค์ ดำเนินไปสู่วิถี คือ ทางดังกล่าวมานั้น ถ้าอารมณ์ที่มากระทบนั้นเป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ยกตัวอย่างเช่นว่า รูปมากระทบจักขุประสาทเป็นรูปที่แจ่มชัดและจิตก็รับอย่างเต็มที่ ท่านแสดงว่าอารมณ์ เช่นนี้จิตดำเนินไปอยู่ ๑๖ ขณะจิต คือเมื่ออารมณ์เข้ามากระทบประสาท และกระทบ เข้าไปถึงจิตที่กำลังตกภวังค์อยู่นั้น จิตก็เคลื่อนจากภวังค์เรียกว่า *ภวังคฺจลน* และ ก็ตัดขาดจากภวังค์เรียกว่า *ภวังคฺอุปฺจเฉท* นี้รวม ๒ ขณะจิต ต่อจากนั้น จิตก็ค้ำนึ่ง อารมณ์ เรียกว่า *อาวัชชนจิต* อีกหนึ่งขณะจิตต่อจากนั้น จิตก็เห็นหรือได้ยินอารมณ์ อันเรียกว่า *จักขุวิญญาณ* *โสตวิญญาณ* เป็นต้น หนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้น จิตก็รับ อารมณ์เรียกว่า *ปฏิจฉันน* อีกหนึ่งขณะ จิตต่อจากนั้น จิตก็พิจารณาอารมณ์เรียกว่า *สันตฺรณ* อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้น ก็กำหนดอารมณ์เรียกว่า *ไวภูวณ* อีกหนึ่ง ขณะจิต ต่อจากนั้น จิตก็แล่นไป ในอารมณ์เรียกว่า *ชวณ* อีก ๗ ขณะจิต ต่อจากนั้น จิตก็หน่วงอยู่กับอารมณ์ นั้นเรียกว่า *ตทาลัมพน* อีก ๒ ขณะจิต รวมเป็น ๑๖ ขณะจิต

แต่ว่าถ้าเป็นอารมณ์ที่อ่อนมากมากระทบประสาท กระทบถึงจิต ทำให้จิต เคลื่อนไหวจากภวังค์ แต่ยังไม่ตัดภวังค์ จิตก็ต้องตกภวังค์ไปใหม่ ไม่ออกมารับรู้ อารมณ์ตามวิถีจิตดังกล่าวมานั้น

อารมณ์ที่แรงกว่านั้นจะมากระทบ บางทีก็ดำเนินไปไม่ตลอดทั้ง ๑๖ ขณะจิตนั้น สิ้นกำลังลงในระหว่าง ก็ตกภวังค์ในระหว่าง

เพราะฉะนั้น อารมณ์ที่ปรากฏในจิตจึงไม่เท่ากัน แต่ว่าถ้าเต็มที่ก็ต้องดำเนินไป ๑๖ ขณะจิต ดังกล่าวมานั้น

ที่เรียกว่า ขณะจิตหนึ่งนั้น ประกอบด้วยลักษณะ ๓ คือ ๑. *อุปฺปาท* *เกิดขึ้น* ๒. *ฐิตี* *ตั้งอยู่* ๓. *ภังคะ* *ทำลายหรือดับไป* จิตที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เรียกว่า ขณะจิต ๑ ๆ ขณะจิตทั้ง ๑๖ ขณะจิตดังกล่าวมานั้น แต่ละขณะจิตก็ต้องมีเกิดมีตั้ง มีดับ และเมื่อขณะจิตก่อนผ่านไปแล้ว ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นทยอยกันไป แต่หากว่า ขณะจิตก่อนยังไม่ผ่าน คือว่ายังไม่ถึงภังคะคือแตกดับ ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะว่าจิตต้องดำเนินไปที่ละ ๑ ขณะจิตเท่านั้น

และท่านแสดงว่า ๑๗ ขณะจิต เป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ จะหมายถึง อายุของรูปธรรมที่ตัวรูปธรรมนั่นเอง หรือว่าจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามา ในจิต ก็ยังไม่ได้ค้นให้แน่ชัด แต่ว่าอาจจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิต ก็ได้ คือว่าอย่างรูปที่มากกระทบจักขุประสาทมาเริ่มเป็นภวังคจลนะ คือจิตเคลื่อนจาก ภวังค์เป็นต้น จนถึงतालัมพะนะ คือหน่วงอยู่กับอารมณ์นั้น รวมเป็น ๑๖ ขณะจิต ดังกล่าวมาแล้ว และท่านนับกับขณะจิตในอดีตที่เป็นหัวข้อ เชื่อมกันอยู่อีกหนึ่งจึงเป็น ๑๗ ขณะจิต ถ้าเป็น ๑๗ ขณะจิตดังนี้ ก็รวมเข้าเป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ แปลว่า อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๕ นั้น ก็นับว่าเป็นรูปธรรมทั้งนั้น ดำรงอยู่ ในจิตได้อย่างช้าที่สุดก็เพียง ๑๗ ขณะจิต หรือว่า ๑๖ ขณะจิตดังที่กล่าวมาข้างต้น แต่ก็ต้องเป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ถ้าไม่แจ่มชัดก็ดำเนินมาไม่ถึง

นี่เป็นอธิบายของวิถิจิต ที่ดำเนินตั้งต้นมาจากปัญจทวารคือทวารทั้ง ๕

หน้าที่ของจิต

แต่สำหรับมโนทวารนั้น ขณะจิตมีช่วงสั้นกว่า เพราะว่าอารมณ์ในทวาร ๕ นั้น เป็นอารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบัน แต่ว่าอารมณ์ที่มากกระทบมโนทวารนั้นเป็นอารมณ์เก่า เป็นมโนภาพที่เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่เคยประสบพบผ่านมาแล้ว ไม่ใช่เป็นตัวแรก ตัวแรกนั้นประสบทางทวารทั้ง ๕ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า รัมมะ หมายถึง เรื่อง เมื่อรัมมะคือเรื่องที่ปรากฏเป็นมโนภาพ เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่ได้ประสบพบผ่าน มาก่อนเก่าแล้วเหล่านั้น มาผูกขึ้นกระทบมโนทวาร ก็กระทบถึงจิต ทำจิตให้เคลื่อน จากภวังค์เป็นภวังคจลนะ และตัดจากภวังค์เป็นภวังคอุปัจเฉทะ ๒ ขณะจิต แล้วก็เกิด อวิชชชจิต ดำเนินถึงอารมณ์ทางมโนทวาร แต่ว่าอวิชชชจิตทางมโนทวารนี้มีค่า เท่ากับวิภูจวนจิต คือจิตที่กำหนดอารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงได้เกิดชวนจิต คือจิตที่ แล่นไปที่เดียว แล้วก็เกิดतालัมพนจิต คือจิตที่หน่วงอารมณ์นั้น แล้วก็ตกภวังค์

บรรดาจิตที่กล่าวมาเหล่านี้ ท่านแสดงว่า จิตที่ดำเนินในวิถิตั้งแต่ต้น เมื่อยัง ไม่ถึงชวนจิต ก็ยังเป็นจิตที่อ่อน ยังไม่เป็นกุศลไม่เป็นอกุศล เป็น อหยากตะ ไม่ยืนยัน

ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล แต่ว่าเมื่อมาถึงชวนจิตคือจิตที่แล่นไป ซึ่งมีเวลาอีก ๗ ขณะจิต โดยมาก จึงเป็นจิตที่มีกำลังเต็มที่และนับว่าเป็นกุศลอกุศล ตั้งแต่ชวนจิตนี้

ลักษณะของจิตตั้งที่กล่าวมานี้ เมื่อก้าวถึงจิตที่ปฏิสนธิในเบื้องต้น เรียกว่า ปฏิสนธิจิต จิตที่เคลื่อนในที่สุดก็เรียกว่า จุติจิต เพราะฉะนั้น จึงเติมหน้าเติมหลัง เข้าอีกสอง รวมเป็น กิจ คือหน้าที่ของจิตทั้งหมดก็เป็น ๑๔ คือ ๑. ปฏิสนธิ ๒. ภาวังคะ ๓. อาวัชชนะ คำนึ่ง ๔. ทัสสนะ เห็น ๕. สวนะ ได้ยิน ๖. ขมายนะ ได้กลิ่น ๗. สายนะ ได้รส ๘. มุสนะ ถูกต้อง ๙. สัมปฏิจันนะ รับ ๑๐. สันตีระณะ พิจารณา ๑๑. วัฏฐวนะหรือวัฏฐัพพะนะ กำหนด ๑๒. ชวนะ แล่นไป ๑๓. ตทาสัมพะนะ หน่วงอารมณ์นั้น ๑๔. จุติ เท่านั้น

วิธีทำสมาธิ

แถมทำยวิธีทำสมาธิอย่างหนึ่งคือให้นั่งตัวตรง และน้อมจิตเข้ามาดูตนโดยปกติ นั้นเราดูผู้อื่น แต่ว่าไม่ค่อยจะได้ดูตน คราวนี้ก็น้อมจิตเข้ามาดูตน เมื่อยังไม่ได้ดูเข้ามา นั้น หายใจอยู่ก็ไม่ได้รู้สึกว่าการกำลังหายใจ จนเมื่อใดเกิดหายใจขัดข้องขึ้น เช่น เป็นหวัดคัดจมูก จึงมาสนใจกับการหายใจ หรือเหมือนอย่างว่าทุก ๆ คนก็มีท้อง แต่ว่าก็ไม่สนใจในเรื่องท้อง จนกว่าจะเกิดปวดท้องขึ้น จึงได้มาสนใจกับท้อง เพราะฉะนั้น เมื่อกลับมาดูตน สิ่งแรกที่จะรู้สึกได้โดยง่ายก็คือ รู้สึกว่าการกำลังหายใจอยู่ ซึ่งโดยปกติมิได้นึกถึง เพราะฉะนั้น ก็ให้กลับมานึกถึง กำหนดสติอยู่ที่ลมหายใจ มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก หายใจเข้ายาวก็ให้รู้ หายใจออกยาวก็ให้รู้ หายใจเข้าสั้นก็ให้รู้ หายใจออกสั้นก็ให้รู้ กำหนดให้รู้ กายทั้งหมดหายใจเข้า กำหนดให้รู้กายทั้งหมดหายใจออก คือให้รู้รูปกายว่าบัดนี้ รูปกายของเรานั่งอยู่ด้วยอิริยาบถนี้ด้วยท่านี้ และมีขอบเขตเบื้องบน แต่พื้นเท้าขึ้นมาจนสุดศีรษะ เบื้องต่ำก็ตั้งแต่ปลายผมลงไปจนถึงสุดที่น่อง และมีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ นี้เป็นอาณาเขตของรูปกายมีเท่านี้ หรือว่าอีกอย่างหนึ่งก็ยาววา หนาคืบ และบัดนี้ก็กำลังนั่งอยู่ในท่านี้ เมื่อเราดูให้รู้รูปกายของเราอยู่ ก็ดูให้รู้ว่า ลมหายใจเข้าลมหายใจออก นี้ก็เป็นกายส่วนหนึ่งเหมือนกัน เมื่อเวลาหายใจเข้านั้น ก็จจะรู้สึกว่าลมผ่านเข้าไปทางช่องจมูก ผ่านทรวงอกไปจนถึงนาภี นี้ตามที่รู้สึกเท่านั้น

จากนาฬิกาถึงทรวงอกแล้วมาออกจุมูก นี่ก็เป็นขาออก แปลว่า ตรวจดูให้ทั่ว คราวนี้ก็กำหนดดู นามกาย คือ สติของเรา ในบัดนี้เป็นอย่างไร สัมปชัญญะ คือ ความรู้ เป็นอย่างไร ความคิดกำหนดเป็นอย่างไร ดูให้รู้ทั่วหายใจเข้า ดูให้รู้ทั่วหายใจออก เมื่อตรวจดูให้รู้รูปกายของเรานามกายของเราทั้งหมดแล้ว ก็มากำหนดจิตให้เป็นหนึ่ง เพราะว่าการที่ตรวจดูนั้น สายใจไปไม่รวมเป็นหนึ่ง ฉะนั้น ก็ต้องปล่อย การตรวจรวม เข้ามาให้เป็นหนึ่งจะใช้จุดไหน ถ้าชอบจะใช้จุดที่ริมฝีปากเบื่องบนหรือว่าปลายจุมูก ซึ่งเป็นที่ลมกระทบเมื่อเข้าและเมื่อออกก็ได้ และในขณะที่กำหนดนั้น จะนับลมหายใจ ไปด้วยก็ได้ หรือว่าจะไม่นับ จะบริกรรมว่า พุทโธ หายใจเข้าว่า พุท หายใจออกว่า โธ ไปดั่งนี้ก็ได้อัตถุประสงค์ก็เพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง และในการกำหนดจิตให้เป็นหนึ่งนี้ ไม่ต้องการให้เป็นการเกินไป ต้องการให้ผ่อนคลายผ่อนใจ ผ่อนลมหายใจให้เป็นไปตามสบาย และเมื่อลมหายใจละเอียดเข้าก็ให้กำหนดรู้อยู่เสมอ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ ความรู้ มีสติความระลึก และคอยกำจัดความยินดีความยินร้าย ยินดีก็คือใจออกไป ยินดีข้างนอก ก็คอยกำจัด ใจยินดีติดอยู่ในผลของสมาริซันต้า ไม่ก้าวขึ้นไปก็ต้องคอยกำจัด ใจยินร้ายคือไม่ชอบ ไม่ชอบใจการปฏิบัติ ก็ต้องคอยกำจัด หรือว่าคิดออกไป ไม่ชอบเรื่องข้างนอก ก็ต้องคอยกำจัด ประคองจิตให้เป็นหนึ่งอยู่ และเมื่อหัดทำ ดั่งนี้ ก็ได้อีกชื่อว่าทำ อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก เป็นการหัดทำสมาริซันอย่างหนึ่ง ก็จะเป็นเครื่องรักษาใจสงบสบายดี

หลักการจำแนกจิต

ได้กล่าวถึงจิตจำแนกไปตามกิจคือหน้าที่ คือจิตโดยปกติก็อยู่ในภวังค์เมื่อตื่นขึ้น จากภวังค์แล่นไปในอารมณ์ตามวิถี ก็แบ่งชื่อเรียกตามหน้าที่ไปโดยลำดับจนถึงตกภวังค์ ไปใหม่ ดังที่ได้แสดงแล้ว แต่ว่าการแสดงจิตดังกล่าวมานั้น ยังแสดงเป็นส่วนรวม ๆ ยังไม่ได้แยกออกให้หมดว่า เป็นกุศล เป็นอกุศล หรือเป็นอัพยาภกุต เพราะฉะนั้น เพื่อให้ทราบประเภทของจิตตามแม่บทนั้น ท่านจึงแยกจิตไว้ตามแม่บทดังกล่าว

หลักของการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไรนั้น หลักสำคัญอยู่ที่ เหตุ ๖ ประการ คือ อกุศลเหตุ เหตุฝ่ายอกุศล ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ กุศลเหตุ เหตุฝ่ายกุศล ได้แก่

อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลง) จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายอกุศลก็เรียกว่า *อกุศลจิต* จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายกุศลก็เรียกว่า *กุศลจิต* ส่วนจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้ง ๒ นี้เรียกว่า *อัพยาгодจิต* (จิตที่ไม่พยากรณ์ว่ากุศลหรืออกุศล) เป็นจิตกลาง ๆ นี้เป็นหลักใหญ่ในการจำแนกจิต ว่าเป็นอย่างไร

แต่ว่าเพียงเท่านี้ก็ยังไม่พอ จึงมีเกณฑ์จำแนกเป็นหลักย่อยต่อไปอีกได้แก่

๑. *เวทนา* ความเสวยอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอุเบกขา คือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข

๒. *ญาณ* คือความรู้ (ถูก) หรือว่า *ทิวฐิ* คือความเห็น (ผิด รู้ผิด)

๓. *สังขาร* คือเป็นจิตที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง หรือว่าเป็นจิตที่ไม่เกิดขึ้นด้วยตนเอง ต้องมีการส่งเสริมกระตุ้นเตือน

เกณฑ์ย่อยทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นเกณฑ์จำแนกจิตให้พิสดารออกไป ทั้งฝ่ายกุศล ทั้งฝ่ายอกุศล ยกตัวอย่างในฝ่ายอกุศลก่อน จิตที่เรียกว่าเป็น *อกุศล* นั้น ต้องเป็นจิตที่มีโลภะเป็นมูล มีโทสะเป็นมูล มีโมหะเป็นมูล นี้เป็นหลักใหญ่ทั่วไป

คราวนี้ในการประกอบอกุศลของคนผู้มีจิตเป็นอกุศลนั้น บางคราวก็ทำไปด้วย *โสมนัส* คือ *ยินดี* เช่น การฆ่าสัตว์บวชชู้ชายัญ มีความเชื่อว่าได้บุญหรือจะทำให้เทพโปรตปราน เมื่อทำไปก็มีโสมนัสคือยินดี แต่ในบางคราวก็มี *โทมนัส* คือ *ยินร้าย* เช่น มีเหตุจำเป็นให้ต้องทำบาป แต่ก็จำต้องทำ หรือว่าการทำบาป ของบุคคลผู้มีจิตประกอบด้วยมูลคือโทสะ จิตที่มีโทสะนั้นเป็นจิตไม่แช่มชื่น เป็นจิตที่เดือด เป็นจิตที่ขุ่น ก็เรียกว่าเป็นโทมนัสคือว่าใจไม่ดีเป็น *โทมนัสเวทนา*

อนึ่ง การทำบาปของบุคคลบางคน บางทีก็ประกอบด้วย *ทิวฐิ* *ความเห็นผิด* ซึ่งเห็นว่าทำบาปได้บุญดังที่กล่าวมาในเรื่องการบวชชู้ชายัญนั้น แต่ในบางคราวก็ประกอบด้วย *ญาณ* คือ *ความรู้ถูก* คือรู้ว่าเป็นบาปเหมือนกัน แต่แล้วก็ทำเช่นว่าทำเพราะลู่อ่านาจอแห่งความโลภ ความโกรธ ความหลง โลกขึ้นมาทั้งรู้ว่าบาปก็ทำ เพราะต้องการจะได้ แต่แล้วก็มิญาณคือความรู้เหมือนกันว่าเป็นบาป

จิต ๔ ประเภท

อาศัยเกณฑ์ดังกล่าวนี้ จึงได้แบ่งจิตออกไปมากมายถึง ๘๘ ดวง แต่ว่าเมื่อจะสรุปลงแล้วก็ได้เป็น ๔ คือเป็น

- กามาวจรจิต จิตที่ยังลงในกามหนึ่ง
- รูปาวจรจิต จิตที่ยังลงในฌานมีรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง
- อรูปราวจรจิต จิตที่ยังลงในฌานมีอรูปรเป็นอารมณ์หนึ่ง
- โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลกหนึ่ง

สรุปลงก็เป็น ๔ หมวด

กามาวจรจิต จิตที่ยังลงในกามนั้น เป็นจิตสามัญที่ยังมีความยินดีในร้าย อยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจ เป็นฝ่ายกุศล หรือว่าโสภณะคืองามก็มี เป็นฝ่ายอกุศลหรืออโสภณะคือไม่งามก็มี เป็นฝ่ายอัพยาทุกต ก็มี อาศัยหลักดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้น

รูปาวจรจิต จิตที่ยังลงในฌานมีรูปเป็นอารมณ์นั้น ก็ได้แก่ฌานจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์

อรูปราวจรจิต จิตที่ยังลงในฌานมีอรูปรเป็นอารมณ์นั้น ก็ได้แก่ฌานจิตที่มีอรูปรเป็นอารมณ์

โลกุตตรจิต นั้นคือมรรคจิตผลจิตของพระอริยบุคคลทั้งหลาย ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปจนถึงพระอรหันต์

ในตอนี้ ควรทราบข้อเบ็ดเตล็ด คือพระอรหันต์นั้นก็อาจจะมาทำหรือประกอบกิจในทางโลก การกระทำของท่านนั้นถ้าดูอย่างคนสามัญ ก็นับว่าจัดเข้าในกุศลจิตที่เป็นกามาวจร คือว่าเมื่อดูถึงกรรมที่ท่านทำ ก็ไปถึงจิตที่เป็นกุศล แต่ว่าท่านแสดงว่า ถ้าสำหรับพระอรหันต์ก็จัดว่าเป็นเพียงกิริยา เรียกว่า กิริยาจิต เพราะท่านสิ้นตัณหาที่จะก่อให้เกิดชาติและภพต่อไป อนึ่ง พระอรหันต์ท่านก็ยังเข้าฌานในบางครั้ง เข้ารูปฌานบ้าง อรูปฌานบ้าง อันนี้ก็เรียกว่า เป็นกิริยาจิตอีกเหมือนกัน ในชั้นรูปและอรูป

และตามหลักของท่านนั้นถือว่า บุคคลที่จะมาเกิดเป็นมนุษย์ต้องมาเกิดด้วย กุศลกรรม ความเป็นมนุษย์เป็นกุศลวิบากคือผลของกรรมดี เพราะฉะนั้น เมื่อจัดเข้า ในจำพวกจิตดังกล่าว การมาเกิดเป็นมนุษย์ก็ต้องมาเกิดด้วยกุศลจิตที่มี โสภะ อโหสะ อโมหะ เป็นมูล ถ้าประกอบด้วยจิตที่มีโสภะ โทสะ โมหะเป็นมูลแล้ว ก็จักไม่ มาเกิดเป็นมนุษย์ไปเกิดต่ำกว่า แต่ว่ากุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันนำมาให้เกิดนี้ของแต่ละ บุคคลไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นพื้นอภิสายของแต่ละบุคคลจึงต่างกัน ดังเช่น บางคนมีอภิสายใหญ่เอื้อเพื่อเผื่อแผ่ บางคนมีอภิสายคับแคบตระหนี่เหนียวแน่น คนที่มีอภิสายใหญ่นั้น ก็เนื่องมาจากกุศลจิตในส่วนที่เกี่ยวข้องกับทานที่ได้ทำไว้มาก คนที่มีอภิสายคับแคบนั้น ก็เนื่องด้วยกุศลจิตอันเกี่ยวกับทานได้ทำไว้น้อย อนึ่งบางคน มีนิสัยเมตตากรุณา ก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมามากในศีลในเมตตากรุณา บางคนมีนิสัยโหดร้าย ก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมาในศีลในเมตตากรุณาที่มี จำนวนน้อย

รวมความว่า ที่มาเกิดเป็นมนุษย์นั้น ต้องเนื่องมาจากกุศลจิตทั้งนั้นสุดแต่ว่า มากหรือน้อย

กุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันได้ทำไว้แล้ว ก็จะส่งผลให้เป็นวิบากจิต คือจิตที่เป็น วิบากส่วนผล ที่จะถือกำเนิดเกิดต่อไปหรือว่าในปัจจุบันนี้เอง ที่ปรากฏเป็นพื้นอภิสาย นิสัยของจิต นี้จัดเป็นจิตที่เป็นส่วน *วิบาก* คือ *ผล* ก็เนื่องมาจากจิตที่เป็นส่วนเหตุ

และจิตที่จะเป็นส่วนเหตุ ทั้งฝ่ายดีทั้งฝ่ายชั่วดังกล่าวมานี้ ต้องเป็นจิตที่มีกำลัง จนถึง *ชวนจิต* (*จิตที่แล่นไป*) คือที่ปรากฏกุศลมูลเต็มที ปรากฏอกุศลมูลเต็มที ปรากฏ เจตนาที่จะประกอบกรรมเต็มที จึงจะเป็นจิตที่เป็นส่วนเหตุในทุก ๆ ฝ่าย แต่ว่าถ้าเป็น จิตที่ยังไม่ถึงชวณะ ก็ยังไม่จัดว่าเป็นกุศลหรืออกุศลอย่างไร สักว่าเป็น *กิริยา* คือเป็น การดำเนินทำนองเป็นอัตโนมัตติไปตามกลไกของจิตเท่านั้น และลักษณะเช่นนี้ก็จัดว่า เป็น *อภิสายกตะ*

จิตที่เป็นวิบากทั้งปวง ถ้าเป็นวิบากของอกุศล ท่านจัดว่าเป็น *อภิสายกตะ* สำหรับคนที่เกิดมาเป็นมนุษย์ เพราะถือว่าเกิดมาเป็นมนุษย์ด้วยอำนาจกุศลจิตต่าง หาก ไม่ใช่ด้วยอำนาจอกุศลจิต คือวิบากของอกุศลจิตไม่มีกำลังแรงเหมือนกุศลจิตที่ เป็นส่วนเหตุ

การแสดงเรื่องจิตในภริกรรมตามหลักที่กล่าวมานี้ เป็นการสรุปหลักเกณฑ์กว้าง ๆ แต่ว่าจะไม่จำแนก เพราะเมื่อจำแนกแล้วก็ต้องจดต้องจำกันจริง ๆ ไม่ใช่เพียงพูดฟังแล้วก็จะกำหนดไว้ได้

การทำสมาธิ

จะแกมเรื่องทำสมาธิ ให้นั่งตัวตรงก่อน น้อมใจเข้ามากำหนดดูที่ตน กำหนดดูให้รู้ลมหายใจเข้าลมหายใจออก ต่อจากนั้นก็กำหนดอิริยาบถตามที่ท่านสอนนั้น เมื่อเดินก็ให้รู้ว่าเราเดิน เมื่อหยุดยืนก็ให้รู้ว่าเราหยุดยืน เมื่อนั่งก็ให้รู้ว่าเรานั่ง เมื่อนอนก็ให้รู้ว่าเรานอน เมื่อจะน้อมอิริยาบถไปอย่างใดก็ให้รู้อย่างนั้น ในบัดนี้เรานั่งอยู่ก็ให้รู้ว่านั่งอยู่ หนึ่งยังต้องมีอิริยาบถเล็กน้อยของกายอีกมากมาย เช่น ในเวลาเดินนั้น ในบางครั้งเราก็ก้าวไปข้างหน้า ในบางครั้งก็ถอยมาข้างหลัง ในบางครั้งก็มองไปตรง ๆ ในบางครั้งก็มองชนิดเหลียว ในบางครั้งก็ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ต้องมีการเหยียดแขน เหยียดขา หรือว่าคู้เข้ามาตามที่ประสงค์จะให้เป็นอย่างไร ต้องนั่งต้องห่ม ต้องบริโภค ต้องถ่าย ในบางครั้งก็พูด ในบางครั้งก็นั่ง เมื่อถึงเวลาก็ต้องนอนแล้วก็ต้องตื่น ในวันหนึ่ง ๆ ก็ต้องเปลี่ยนอิริยาบถเล็กน้อยต่าง ๆ เหล่านี้อยู่เสมอ ฉะนั้น ก็ให้หัดทำสัมปชัญญะคือ ความรู้ตัวของตัวเองในอิริยาบถทั้งปวงนั้น เมื่ออยู่ในอิริยาบถใดก็ให้รู้ และเมื่อจะเปลี่ยนเป็นอิริยาบถอื่นก็ให้รู้ โดยมากถ้าไม่หัดทำสัมปชัญญะคือความรู้ให้อยู่กับตัว ก็มักจะผลอในการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถต่าง ๆ และโดยปกตินั้นมักจะไม่รู้ตัว ในเวลาที่เปลี่ยนอิริยาบถของตน เช่น คิดจะนั่ง ในขณะที่ร่างกายกำลังนั่งลงนั้น เราก็คิดอย่างอื่นต่อไปเสียอีกแล้ว มักจะเป็นอยู่ดังนี้ ลองตรวจดูก็อาจจะรู้สึก เพราะฉะนั้น หากพยายามเหนียวรั้งจิตให้แล่นไปซ้าลงให้มากคอยดูการปฏิบัติตามความคิดสั่งของตนด้วย และเมื่อคอยฝึกหัดอยู่เสมอ ก็จะเป็นการหัดทำสัมปชัญญะให้มีสมบูรณ์ยิ่งขึ้น หนึ่งให้พิจารณาตรวจดูอวัยวะของร่างกายของคนที่เรียกว่า อากาศ ๓๑ หรือ ๓๒ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องตาแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุตรอบ ลองคิดดูไปโดยลำดับ

ธรรมมีความหมาย ๔ ประการ

จะแสดงเรื่องอภิธรรมต่อ ได้แสดงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ทั่วไปมาแล้ว การแสดงนั้นไม่ได้จำแนกหัวข้อ เพราะยากแก่การกำหนด ถ้าจะแสดงหัวข้อก็จะต้องมีการจดจำกันจริง ๆ เพราะฉะนั้น จึงได้แสดงแต่หลักเกณฑ์ทั่วไป ตามที่เห็นว่าจะเกิดความเข้าใจได้ไม่สู้ยาก ต่อไปนี้จะแสดงข้อเบ็ดเตล็ดบางประการที่เกี่ยวข้องแก่ศัพท์เป็นต้น

คำว่า กุศล จากศัพท์บาลีว่า กุสฺล แปลว่า กำจัดชั่ว แยกศัพท์ออก เป็น กุ แปลว่า ชั่ว สล แปลว่า กำจัด

อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ตัดภาวะที่นอนคือสยบอยู่ภายใน โดยอาการที่ชั่ว แยกศัพท์ออกไปเป็น กุ แปลว่า อาการที่ชั่ว สะ แปลว่า นอน ละ แปลว่า ตัด

อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า เก็บเกี่ยวด้วยญาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด แยกศัพท์ออกไปเป็น กุสะ แปลว่า ญาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด กุ ก็แปลว่า ชั่ว สะ ตัวนั้นแปลว่า ให้สิ้นสุดเป็นชื่อของญาณหรือของปัญญา ละ ก็แปลว่า เก็บเกี่ยว โดยความก็คือ เก็บเกี่ยวด้วยปัญญา

สองอรรถหลังนี้ สะ แปลว่า ตัด อย่างหนึ่ง แปลว่า เกี่ยว อย่างหนึ่ง ที่แปลว่า ตัด นั้นก็หมายความว่า ตัดทิ้ง แต่ที่แปลว่า เกี่ยว ก็ตัดเหมือนกัน แต่ว่า ตัดเอามาไว้ เช่น เกี่ยวข้าว เกี่ยวเอามา นี้ตามศัพท์

แต่ถ้าว่าตามอรรถคือความหมายที่ใช้กันนั้น ใช้ในความหมายว่า ความไม่มีโรค เหมือนอย่างเช่นจะทักกันว่าสบายดีหรือ ก็ถามว่า เป็นกุศลหรือ? ในความหมายว่า ไม่มีโทษ ว่าฉลาด และว่ากรรมที่มีสุขเป็นวิบาก.

ในความหมายที่ใช้เรียกว่า กุศล ในที่นี้ ก็หมายถึง ธรรมะ หรือหมายถึง กรรม ที่เป็นอนวัชชะ คือไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก ส่วนที่เป็น อกุศล ก็มีอรรถตรงกันข้าม คือหมายถึงธรรมหรือกรรมที่มีโทษ และมีทุกข์เป็นวิบาก ส่วนที่เป็น อัพยาทุกฺต นั้น หมายถึง ที่ไม่มีวิบาก

ส่วนคำว่า ธรรม หรือ ธรรมะ แปลตามศัพท์ว่า ทรงไว้ หรือ ทรงตัวเองอยู่ โดยมากใช้ในความหมาย ๔ อย่าง คือหมายถึง

๑. *ปริยัติ* คือข้อที่จะพึงศึกษาเล่าเรียน ในคำว่า *เรียนธรรม* เป็นต้น

๒. *เหตุที่คู่กับผล* อย่างคำว่า *ธัมมัญญู ฐัทธิ* ก็คือ *รู้เหตุ คู่กับ* *อรรถัญญู ฐัทธิ* ก็คือ *รู้ผล*

๓. *คุณ* คือส่วนที่มีประโยชน์เกื้อกูล ที่เรียกกันว่า *คุณงามความดี* ดังใน คำว่า "*ธรรมและอธรรม หามิวิบากคือผลเสมอกันไม*" ในที่เช่นนี้ *ธัมมะ* หมายถึง *คุณ* ส่วน *อธรรม* หมายถึง *โทษ* คำว่า *ธัมมะ* ที่พูดกันในความหมายที่เป็นชั้นกรรมที่จะพึงจำแนกออกเป็นคุณหรือเป็นโทษต่าง ๆ นั้น ก็มักใช้ในความหมายนี้ ถ้าพูดถึงโทษก็เรียกว่า *อธรรม*

๔. *นิสสัตตะนิชชีวะ* *นิสสัตตะ* แปลว่า *ไม่ใช่สัตว์* *นิชชีวะ* แปลว่า *ไม่ใช่ ชีวะ* คือหมายถึงสภาพที่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ คือหมายถึงตัวความจริง เหมือนดังคำว่า *พระพุทธเจ้าตรัสรู้ธรรม* นี้ก็หมายถึงว่าตรัสรู้ความจริง โดยตรงก็คือความจริงที่เป็น *อริยสัจ ธรรม* ในที่นี้จึงไม่หมายถึงสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา หรือว่าชีวะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอภิธรรมนั้น *ธรรม* โดยมากก็หมายถึงข้อที่ ๔ นี้

ยังมีข้อเบ็ดเตล็ดที่ควรจะพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ *ปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต และจตุตถจิต* *ปฏิสนธิจิต* นั้นเป็นจิตที่เชื่อมต่อระหว่างภพอดีตและภพปัจจุบัน *ภาวังคจิต* นั้นเป็นจิตที่เป็นปกติ มนะยังไม่ขึ้นสู่วิถี *จตุตถจิต* นั้นเป็นจิตที่เคลื่อนจากภพนี้และจะไปต่อกับปฏิสนธิจิตในภพต่อไป *จิตทั้ง ๓* นี้ ท่านว่าเป็นจิตที่พ้นจากทวารทั้ง ๖ ส่วนจิตอื่น ๆ โดยมากนั้น เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ คือต้องตั้งต้นมาจากทวารทั้ง ๖ นั้นทวารใดทวารหนึ่ง เช่น ต้องตั้งต้นมาจากจักขุทวาร เป็นต้น แต่ว่าจิตทั้ง ๓ นี้พ้นจากทวารเหล่านั้น ท่านจำแนกออกไว้เป็น ๑๙ ดวง คือ *สันตிரณจิตที่เป็นอุเบกขา ๒ กุศลวิบากจิต ๘ มหัคคตวิบากจิตอีก ๙* จำนวนจะยกไว้ จะพูดแต่ชื่อ

สันตிரณะ ก็ได้แก่จิตที่มีหน้าที่และอันดับดังที่แสดงแล้ว *กุศลวิบากจิต* นั้นก็คือจิตที่เป็นวิบากฝ่ายกุศล *มหัคคตวิบากจิต* นั้นก็คือจิตที่เป็นวิบากของ รูปฌานและ อรูปฌาน

ภาพแห่งกรรมปรากฏ

จิตเหล่านี้แหละที่จะไปเป็น ปฏิสนธิจิต แล้วก็ เป็น ภวังคจิต เป็น จุตติจิต เพราะฉะนั้น จิตจึงปฏิสนธิพร้อมกับวิบากของกรรม จุตติไปก็พร้อมกับวิบากของกรรม เมื่อยังเป็นปกติจิต คือเป็นภวังค้อยู่ก็ประกอบด้วยวิบากของกรรม และท่านแสดงว่า จุตติจิต นั้นอาจจะมีอารมณ์คือปรากฏเป็น มโนภาพ ขึ้นแก่จุตติจิตนั้น ๓ อย่าง คือ ๑. กรรม ๒. กรรมนิमित ๓. คตินิมิต

กรรม นั้นก็ได้แก่กรรมที่บุคคลได้ทำไว้ จะปรากฏแก่จุตติจิตได้ในฝ่ายชั่ว เช่น คนที่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ภาพของการฆ่าสัตว์ที่ตนได้ทำไว้ก็จะปรากฏ หรือคนที่ เป็นโจรลักขโมย ภาพของโจรกรรมของตนก็จะปรากฏ นี้เรียกว่า กรรม

กรรมนิमित นิमितแห่งกรรม นิमित ในที่นี้ หมายถึงเครื่องอุปกรณ์แห่งการ ทำกรรม เช่น เมื่อทำการฆ่า ใช้เครื่องอุปกรณ์เช่นอาวุธอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาพของอาวุธอย่างนั้นก็จะปรากฏ เมื่อลักขโมย ต้องใช้อุปกรณ์อันใดในการลัก อุปกรณ์ อันนั้นก็อาจจะปรากฏ นี้เรียกว่า กรรมนิमित

คตินิมิต นิमितแห่งคติคือที่ไป บุคคลผู้จะตายไปนั้นมีคติที่จะไปอย่างไร เช่น เมื่อทำกรรมชั่วต่าง ๆ คติที่จะไปเป็นคติไม่ดี คติเช่นนั้นก็จะปรากฏ นี้เรียกว่า คตินิมิต

ในทางกรรมดีก็ตรงกันข้าม กรรมดีที่ได้กระทำไว้ เช่น ทาน ศีล ก็อาจเป็น ภาพปรากฏแก่จุตติจิตนั้นตามที่เคยได้ทำไว้ กรรมนิमित เช่น อุปกรณ์แห่งการประกอบ กรรมที่ดีต่าง ๆ เช่นวัตถุทานที่บริจาคเป็นต้น ก็อาจจะปรากฏแก่จุตติจิต คตินิมิต คติที่จะไป ก็อาจจะปรากฏแก่จุตติจิตนั้น แต่ท่านว่าไม่ใช่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เพราะ จิตเหล่านี้พ้นจากทวารทั้ง ๖

โลก ๓

อีกข้อหนึ่งก็คือว่า ท่านว่าใน *กามโลก* มีวัตถุทั้ง ๖ ได้แก่จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และทหวัตถุ ก็ได้แก่อายตนะภายใน ๖ นี้เต็มที

แต่ว่าใน *รูปโลก* ที่เป็นโลกสำหรับผู้ได้รูปฌานนั้นขาดไปเสีย ๓ คือฆานะ ชิวหา กายะ หมายถึงว่าไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกาย มีแต่ตา หู และใจ พวกรูปพรหม ท่านว่า อย่างนั้น

ส่วน *อรุปพรหม* นั้น ไม่มีวัตถุที่เป็นรูปทั้งหมด แปลว่า มีแต่ใจที่รับรู้อยู่โดย อัตโนมัตติ

พิจารณาดูถึง *รูปโลก* ก่อน ที่ว่าไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกายนั้น ก็น่าจะหมายถึงว่า ไม่มีประสาทเหล่านี้ ฆานประสาทไม่มี ชิวหาประสาทไม่มี กายประสาทไม่มี แต่ว่าทำไมจึงมีจักขุประสาท โสตประสาท

พิจารณาดูผู้ที่เข้าสมาธิอย่างแน่วแน่ จมูกย่อมไม่รู้กลิ่น ลิ้นย่อมไม่รู้รส กายย่อมไม่รู้สัมผัสคือสิ่งที่ถูกต้อง เหมือนอย่างที่นั่งทำสมาธิที่แน่วแน่ สมาธิจะแน่วแน่จริง ๆ ก็แปลว่าต้องดับ จมูกดับลิ้นดับกายเป็นส่วนประสาท และอันที่จริงก็ต้องดับทางตาทางหูด้วยเหมือนกัน แต่ว่ามีผลของสมาธิที่ทำให้เกิดหุทิพย์ตาทิพย์ ดับจักขุประสาทธรรมดา โสตประสาทธรรมดา แต่ก็ยังมีผลที่เป็นหุทิพย์ตาทิพย์ชั้นในปรากฏขึ้นได้ ฉะนั้น *รูปพรหม* ก็คงหมายถึงว่ามีหุทิพย์มีตาทิพย์ แต่ว่าจมูกเป็นต้นที่จะเรียกว่า จมูกทิพย์ ลิ้นทิพย์ กายประสาททิพย์ไม่มี เพราะไม่จำเป็นต้องใช้ ใช้แต่ตาหูเท่านั้น

ครั้นมาถึง *อรุปโลก* แล้ว สมาธิยิ่งแน่วแน่มากขึ้น ก็ไม่ต้องใช้ทั้งหมด ไม่ต้องการจะดู ไม่ต้องการจะฟังอะไรทั้งนั้น

นี่ก็พิจารณาดูตามเค้าว่าท่านว่าไว้อย่างนั้น ก็น่าจะเป็นอย่างนั้น แล้วมาดูตาม เหตุผลทั่ว ๆ ไป ร่างกายของคนนี้ อวัยวะทุกส่วนมีเอาไว้ ก็ต่างมีหน้าที่จะต้องใช้ทั้งนั้น ถ้าอยู่ในที่ไหน ไม่จำเป็นจะต้องใช้ส่วนไหน ส่วนนั้นก็ดูไม่จำเป็นจะต้องมี เหมือนอย่างที่เราพูด ๆ กันถึงเทวดาว่าเหาะได้ แปลว่าไม่ต้องเดิน ถ้าเทวดาไม่ต้องเดินจริง เทวดาก็ไม่จำเป็นจะต้องมีขา เพราะฉะนั้น รูปร่างของเทวดาที่เราคิดกันว่างดงามนั้น ความจริงถ้ามีก็คงจะเป็นอีกอย่างหนึ่งก็เป็นได้

ถึงในโลกต่าง ๆ ที่กำลังคิดจะไปกันอยู่นี้ ที่คิดกันว่าคงมีคนหรือมีสัตว์ คนและสัตว์เหล่านั้น ก็อาจจะมียูปร่างไม่เหมือนกับคนและสัตว์ในโลกของเรา呢 อันนี้ก็สุดแต่สภาพของดินฟ้าอากาศของแต่ละโลกและสภาพของความจำเป็นทางร่างกาย ในโลกเรา呢เอง รูปร่างของคนเราในต่อ ๆ ไปก็อาจจะเปลี่ยนแปลงไปอีกก็เป็นได้ ตามควรแก่สภาพดินฟ้าอากาศ และตามควรแก่การที่จำเป็นจะต้องใช้

เจตสิก

ได้กล่าวถึงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ต่าง ๆ และข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ แล้วจะ กล่าวถึง *เจตสิก* ซึ่งเป็นหัวข้อที่ ๒ ต่อไป

คำว่า *เจตสิก* แปลว่า ธรรมที่มีในเจตาคือใจ ถ้าฟังจิตนั้นย่อมมีลักษณะเป็น อันเดียว แต่จิตเป็นต่าง ๆ ดังที่จำแนกไว้ถึง ๘๘ ดวง ก็เพราะจิตประกอบด้วยเจตสิก ฉะนั้น จึงควรจะทราบว่เจตสิกนั้นมีอะไรบ้าง

ท่านแสดงว่า เจตสิก ทั้งหมดนั้นมี ๕๒ แบ่งออกโดยหัวข้อดังต่อไปนี้

เจตสิกที่สาธารณะ คือทั่วไปแก่จิตทั้งหมด เรียกว่า *สัพพจิตตสาธารณะ* มีอยู่ ๗ ได้แก่ ๑. *ผัสสะ* การกระทบ คืออายตนะภายนอกหนึ่ง อายตนะภายในหนึ่ง วิญญาณหนึ่ง ประจวบกันเรียกว่า *ผัสสะ* ๒. *เวทนา* ๓. *สัญญา* ทั้ง ๒ นี้ก็ได้แก่ เวทนาสัญญาในขั้น ๕ ๔. *เจตนา* ความตั้งใจ ๕. *เอกัคคตา* ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ๖. *ชีวิตินทรีย์* อินทรีย์คือชีวิต ๗. *มนสิการ* การกระทำไว้ในใจ จิตของบุคคลทุก ๆ คนจะปรากฏขึ้นในทางกุศล อกุศลหรือในทางเป็นกลาง ๆ ก็จะต้องมีเจตสิกทั้ง ๗ นี้

ประกอบอยู่ด้วยเสมอ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า เป็นเจตสิกที่สาธารณะคือทั่วไปแก่จิตทั้งหมด

อนึ่ง เจตสิกที่เป็นเบ็ดเตล็ดอีก ๖ ได้แก่ ๑. วิตก ความตรึก ๒. วิจารณ์ ความตรอง ๓. อธิโมกข์ ความตัดสินใจเชื่องลง ๔. วิริยะ ความเพียร ๕. ปิฎิ ความอ้อมใจ ๖. ฉันทะ ความพอใจ เหล่านี้มีแก่จิตบางดวง ทั้งกุศล อกุศล และอัพยาทุกต

รวมเป็น ๑๓ เจตสิก ๑๓ นี้เรียกว่า อัญญาสมานาเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตอื่น คือเมื่อมีแก่จิตดวงหนึ่งก็มีแก่จิตอื่นจากดวงนั้นด้วย และเมื่อมีแก่จิตอื่น ๆ ไปทุก ๆ ดวง โดยความก็คือว่ามีแก่จิตทั้งหมดได้ ฉะนั้น จึงมีคำบัญญัติเรียกว่า อัญญาสมานาเจตสิก หมวดนี้เป็นเจตสิกที่เป็นสาธารณะ มีแก่จิตทั่วไปทุกฝ่าย

หมวดที่สอง เจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล เรียกว่า อกุศลเจตสิก ได้แก่ ๑. โมหะ ความหลง ๒. อหิริกะ ความไม่มีหิริระอายแก่ใจต่อความชั่ว ๓. อนินตตัปปะ ความไม่มีโอตตตัปปะเกรงกลัวต่อความชั่ว ๔. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ๕. โลภะ ความโลภ ๖. ทิฎฐิ ความเห็นผิด ๗. มานะ ความถือตัว เป็นไปในทางหมิ่นผู้อื่น ๘. โทสะ ความโกรธ ประทุษร้ายใจ ๙. อิสสา ความริษยา ๑๐. มัจฉริยะ ความตระหนี่ ๑๑. อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ๑๒. ถีนะ ความง่วงงุน ๑๓. มितระ ความเคลิบเคลิ้ม ๑๔. วิจิกิจฉา ความเคลือบแคลงสงสัย รวมเป็น ๑๔ จิตที่เป็นอกุศลทุกประการ ก็เพราะประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายอกุศลนี้

หมวดที่สาม เจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศล เรียกว่า กุศลเจตสิก ได้แก่ ๑. ศรัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ ๒. สติ ความระลึกได้ ๓. หิริ ๔. โอตตตัปปะ ๕. อโลภะ ความไม่โลภ ๖. อโทสะ ความไม่โกรธประทุษร้ายใจ ๗. ตัตถมัมมัตตตต ความที่เป็นมัธยัสถ์คือเป็นกลางในเรื่องนั้น ๆ ๘. กายปัสสัทธิ ความสงบในนามกาย ๙. จิตตปัสสัทธิ ความสงบจิต ๑๐. กายลหุตา ความเบานามกาย ๑๑. จิตตลหุตา ความเบาจิต ๑๒. กายมุกตา ความอ่อนนามกาย ๑๓. จิตตมุกตา ความอ่อนแห่งจิต ๑๔. กายกัมมัฏญตา ความควรแก่การงานแห่งนามกาย ๑๕. จิตตกัมมัฏญตา ความควรแก่การงานแห่งจิต ๑๖. กายปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่งนามกาย ๑๗. จิตตปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่งจิต ๑๘. กายชุกตา ความตรงแห่งนามกาย ๑๙. จิตตชุกตา

ความตรงแห่งจิต รวมเป็น ๑๙ กับ วิรติ ความมงดเว้น ๓ ได้แก่ สัมมาวาจา เจรจาชอบ โดยความว่างเว้นจากวาจาที่ผิด สัมมากัมมันตะ การงานชอบ โดยความว่างเว้นจากการงานที่ผิด สัมมาอาชีวะเลี้ยงชีวิตชอบ โดยความว่างเว้นจากอาชีวะที่ผิด และอัปมัญญา การแผ่จิตออกไปโดยไม่มีประมาณ ๒ ข้อ คือ กรุณากับมูทิตา และปัญญาธิริย อินทริยคือปัญญาอีกข้อหนึ่ง ก็รวมเป็น โสภณเจตสิก คือเจตสิกที่งดงาม หรือกุศลเจตสิกคือเจตสิกฝ่ายกุศล เป็น ๒๕

เพราะฉะนั้น เมื่อรวมเจตสิกทั้ง ๓ หมวด คืออัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิกหรือโสภณเจตสิก ๑๔ กับโสภณเจตสิกหรือกุศลเจตสิก ๒๕ ก็เป็น ๕๒ เจตสิกทั้ง ๕๒ นี้ เมื่อรวมเข้ากับจิตอย่างย่อๆ ก็เป็น ๕๓ คือจิตทั้งหมด นับเป็น ๑ เท่านั้น กับเจตสิก ๕๒ ก็รวมเป็น ๕๓ ทำไมจิตจึงนับเป็น ๑ เท่านั้น ก็โดยเหตุผลดังที่กล่าวมาแล้ว

อธิบายวิญญาน มโน และจิต ใน ๒ ปีฏก

เมื่อจะจัดเข้าในชั้น ๕ หรือว่าจัดชั้น ๕ เข้าในหมวดเจตสิก วิญญาน จัดเข้าในหมวด จิต เวทนา สัญญา สังขาร ๓ นี้เป็น เจตสิก เจตสิกทั้งปวงนี้ เมื่อย่นย่อลงแล้วก็ย่นย่อลงในเวทนา ในสัญญา ในสังขารทั้งหมด และตามนัยในอภิธรรมนี้ วิญญาน ในชั้น ๕ มนะในอายตนะภายใน และ จิต ที่กล่าวถึงในที่ทั้งปวง จัดเข้าในหมวดจิตทั้งหมด เพราะฉะนั้น หลักของการจัดหมวดจิตในอภิธรรมจึงต่างจากหลักของการแสดงจิต มโน และวิญญานในสุดตันตะหรือในพระสูตร

ในพระสูตรนั้น จิตมีความหมายอย่างหนึ่ง วิญญานมีความหมายอย่างหนึ่ง มโนมีความหมายอย่างหนึ่ง ดังที่แสดงแล้วใน อนัตตลักขณสูตร และใน อาทิตตปริยายสูตร กล่าวโดยย่อ ใน อนัตตลักขณสูตร วิญญานนั้นเป็นชั้น ๕ ข้อ ๑ ซึ่งตกในลักษณะของไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังที่ในพระสูตรนั้นสอนให้รู้ว่าวิญญานเป็นอนัตตา ใน อาทิตตปริยายสูตร มนะเป็นอายตนะภายในข้อ ๑ ที่ท่านสอนให้พิจารณาว่าเป็นของร้อน ร้อนเพราะไฟคือ ราคะ โทสะ โมหะเป็นต้น

คราวนี้ ใครเป็นผู้พิจารณาวิญญานว่าเป็นอนัตตา พิจารณามณะว่าเป็นของร้อน ต้องมีผู้พิจารณาอีกผู้หนึ่ง ไม่ใช่วิญญานพิจารณาวิญญานเอง หรือมณะพิจารณามณะเอง ในตอนท้ายของพระสูตรทั้ง ๒ นี้ก็แสดงว่าจิตพ้นจากอาสวะกิเลส แต่ว่าไม่ได้แสดงว่า วิญญานพ้นหรือมณะพ้น จะแสดงอย่างนั้นก็ย่อมไม่ได้ เพราะเมื่อวิญญานเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้นกิเลส และมณะก็เป็นของร้อนเพราะไฟ กิเลส ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้น

นักอภิธรรมบางท่านได้กล่าวหาผู้ที่แสดงอย่างนี้ว่า แสดงชั้น ๖ คือแสดงจิต เพิ่มขึ้นอีก ๑ ชั้น เพราะว่าตามอภิธรรมนั้น จิต มณะ วิญญานอยู่ในหมวดจิต อันเดียวกัน

คราวนี้ถ้าพิจารณาดูให้รู้อธิบายของท่าน และเมื่อต้องการจะพูดถึงธรรมใน ปิฎกไหน ก็เอาอธิบายของปิฎกนั้นมาอธิบายก็ไม่ยุ่ง คือว่าเมื่อจะอธิบายอภิธรรม ก็อธิบายว่าทั้ง ๓ นี้เหมือนกัน แต่ว่าเมื่อจะอธิบายพระสูตร ก็อธิบายตามหลักฐานใน พระสูตรดังกล่าวมาแล้ว

แต่อภิธรรมนี้ได้เป็นที่นิยมนับถือมาเป็นเวลาช้านาน พระอาจารย์ผู้อธิบาย พระสูตร เมื่อจะอธิบายถึงจิต ถึงมโน ถึงวิญญาน ก็คัดเอาคำอธิบายในอภิธรรมมา ใส่ไว้ในพระสูตรด้วย เพราะฉะนั้น จึงเกิดความสับสนกันขึ้น ดังเช่นบาลีพระสูตร กล่าวถึงจิต พระอาจารย์ผู้อธิบายก็คัดเอามาจากอภิธรรมว่า “จิตตุนติ วิญญานํ วิญญานชื้อว่าจิต” เป็นอย่างนี้เป็นพื้นตั้งแต่ชั้นอรรถกถาถาลงมา อันนี้แหละเป็นเหตุให้ สับสนกัน ถ้าหากว่าแยกเสียดังที่กล่าวมาแล้วก็จะไม่สับสน

พิจารณาดูในคัมภีร์อภิธรรมนั้น ท่านต้องการแสดงเพียงชั้น ๕ เท่านั้น คือ จำแนกชั้น ๕ ออกไปอย่างวิจิตรพิสดาร วิญญานก็จำแนกออกไปเป็นจิตต่าง ๆ อย่างวิจิตรพิสดาร และเวทนา สัญญา สังขารก็จำแนกออกไปเป็นเจตสิกถึง ๕๒ จาก ๓ ไปเป็น ๕๒ แล้วรูปก็ยังจำแนกวิจิตรพิสดารออกไปอีกมากมาย เพราะฉะนั้น เมื่อจับได้ว่าท่านต้องการจะอธิบายธรรมแค่ชั้น ๕ ให้พิสดาร ท่านจะเรียกว่าจิต ว่ามณะ หรืออะไร ๆ ก็ตาม เราก็เข้าใจไปตามที่ท่านประสงค์ ก็เป็นการไม่ยุ่งแต่ก็ไม่ ควรจะไปอธิบายให้ปะปนกัน

และที่ท่านจำแนกจิตไว้ถึง ๘๙ ดวงนั้น ก็ด้วยยกเอาเจตสิกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อเท่านั้น คือ เวทนา ๑ ญาณะ ความรู้ ๑ สังขาร คือปรุงขึ้นเอง หรือว่าต้องกระตุ้น เตือน ๑ เจตสิกมีถึง ๕๒ ยกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อ ยังแจกออกไปตั้ง ๘๙ คราวนี้ถ้ายก ทั้ง ๕๒ ก็จะได้จิตนับหาถ้วนไม่ เพราะฉะนั้น จิตที่แจกไว้นั้น ก็หมายความว่ายกขึ้นมาไว้เป็นตัวอย่างเท่านั้น จิตของคนก็เป็นอย่างนั้น เพียงในระยะครู่หนึ่งก็มีความคิด ไปต่าง ๆ มากมาย

ปฏิสนธิและจติ

เรื่องในอภิธรรมบางประการก็สันนิษฐานว่า ท่านเก็บเอามาจากความเชื่อเก่า ดังเรื่องสวรรค์ ๖ ชั้นเป็นต้น แต่ก็เป็นเรื่องที่ควรทราบโดยที่สุดแม้ในฐานะเหมือน อย่างเป็นวรรณคดี และการสันนิษฐานโดยเหตุผลนั้นก็ยังมีทางที่จะพึงทำได้ การที่นำมาเล่า ก็จะไม่เล่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านแสดงไว้ก่อน จะกล่าวถึงเรื่อง ปฏิสนธิ และ จติ เป็น พิเศษเก็บจากที่ท่านแสดงไว้ในปริจเจตต่าง ๆ

ปฏิสนธิ นั้นมี ๔ คือ

๑. อบายปฏิสนธิ ปฏิสนธิในอบาย อบาย แปลว่า ภพชาติที่ปราศจากความเจริญ
๒. กามปฏิสนธิ ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นสุขคติชั้นกามาพจร คือยังห้อยลงในกาม
๓. รูปาวจรปฏิสนธิ ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นรูปาวจร คือยังลงในนิทานที่มี รูปเป็นอารมณ์
๔. อรูปาวจรปฏิสนธิ ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นอรูปาวจร คือยังลงในนิทาน ที่มีอรูปเป็นอารมณ์

ที่เรียกว่า อบาย นั้น ท่านแสดงอบายภูมิ คือภูมิชั้นที่เรียกว่า อบาย ไว้ ๔ ได้แก่

๑. นiryasa แปลตามศัพท์ว่า ที่ที่ไร้ความเจริญ เราแปลกันว่า นรก
๒. ตีรัจฉานโยนิ กำเนิดตีรัจฉาน ได้แก่สัตว์ตีรัจฉานทุกประเภท

๓. *เบตวิสยะ วิสัยเปรต* ได้แก่กัมมิภของเปรต หมายถึงสัตว์จำพวกหนึ่งที่เกิดมาเพื่อรับผลของกรรมที่เป็นส่วนเศษ เช่นว่าเมื่อไปนรกแล้ว หลุดจากนรกแต่เศษของกรรมนั้นยังไม่หมดก็ต้องไปเกิดเป็นเปรต ใช้เศษของกรรมไปจนหมดก่อน

๔. *อสุรกายะ* แปลว่า *สัตว์ที่มีกายไม่กล้า* ก็น่าจะได้แก่พวกผีต่าง ๆ ไม่ปรากฏกายออกมาโดยเปิดเผย

๔ จำพวกนี้เรียกว่า *อบายภูมิ* ปฏิสนธิในสัตว์ทั้ง ๔ จำพวกนี้ก็เรียกว่า *อบายปฏิสนธิ*

ส่วนมนุษย์กับสวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งต้นแต่ชั้นจาตุมหาราช จนถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตดีรวมเป็น ๗ ทั้งมนุษย์ นี้เรียกว่าเป็น *ภูมิสุคติ* ที่เป็นชั้นกามาพจร เมื่อปฏิสนธิใน ๗ จำพวกนี้ก็เรียกว่า ปฏิสนธิในกามสุคติ เป็น *กามสุคติปฏิสนธิ*

ฉะนั้น เมื่อรวมอบายภูมิ ๔ กับกามสุคติภูมิอีก ๗ เป็น ๑๑ ๑๑ ภูมินี้ เรียกว่า *กามาวจรภูมิ* ภูมิที่ยังลงในกามทั้งหมด

ส่วนภูมิของพรหมที่ไปเกิดเพราะได้รูปฌานก็เรียกว่า *รูปาวจรภูมิ* ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า *รูปาวจรปฏิสนธิ*

ภูมิของผู้ได้อรุฌานก็เรียกว่า *อรุภูมิ* ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า *อรุปราวจรปฏิสนธิ*

คราวนี้ เมื่อว่าถึงจิตที่จะทำให้ไปปฏิสนธิในภูมิเหล่านั้น จิตที่เป็นอกุศลวิบากที่เรียกว่า *สันตிரณจิต* ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขาอันเป็นอกุศลวิบาก ก็ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ

ส่วนที่จะให้เกิดในชั้นมนุษย์นั้น เป็นจิตที่เป็นกุศลวิบาก อันตรงกันข้ามแต่ว่าก็ยังต่างกัน ถ้าเป็นกุศลวิบากจิตที่เป็นชั้นอ่อนก็ให้เกิดเป็นมนุษย์ซึ่งทุรพลวิการหรือว่าขาดแคลน ดังเช่นตั้งปัญหาว่า คนที่มีสติปัญญาที่บที่สุดหรือโง่บ้า เสียจิตนั้นเกิดด้วยกุศลจิตเช่นไร นี่ท่านก็ตอบว่า เกิดด้วยกุศลจิตที่เรียกว่า *ทุเหตุกะ* แปลว่ามีเหตุสอง

เหตุที่เป็นเหตุฝ่ายกุศลนั้น กล่าวเป็นชื่อไว้ ๓ คือ *อโลภะ อโทสะ อโมหะ* ดังที่ได้แสดงแล้ว แต่ถ้ามืดเหตุเพียง ๒ คือมี *อโลภะ อโทสะ* แต่ว่าขาด *อโมหะ* คือแปลว่าขาดปัญญา อาจะหมายความว่า มีน้อยก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ให้เกิดมาเป็นคนที่บมากหรือว่าบ้าไปเสียจริต แม้มีเหตุ ๓ คือมี *อโลภะ อโทสะ อโมหะ* เป็นเหตุ แต่ว่าอ่อน ก็ทำให้ระดับของความเป็นมนุษย์ พร้อมทั้งเครื่องแวดล้อมต่าง ๆ อ่อนลง ถ้าเหตุที่เป็นกุศลทั้ง ๓ นี้บริบูรณ์และมีกำลังแรง ความเป็นมนุษย์และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ก็สมบูรณ์

จิตต่าง ๆ ตามที่ท่านจัดเอาไว้เป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น ก็หมายถึงจิตที่มีกำลังแรงจนถึงเป็นตัวกรรม คือว่ามีกำลังแรงจนถึงเกิดเป็นเจตนา ได้แก่จิตที่เป็นขั้นชวนะทั้งหลาย ถ้าเป็นจิตที่ไม่แรงถึงอย่างนั้น ก็ยังไม่เป็นกุศลอกุศล คือ ยังไม่เป็นตัวกรรมนั่นเอง อย่างที่เรียกกันในปัจจุบันว่าเป็น *จิตใต้สำนึก* แต่จิตที่เป็นตัวกรรมได้นั้นเป็นจิตที่มีกำลังมีเจตนา ทำนองเป็นจิตสำนึก

ตัวกรรมนั้นก็ดังที่ได้เคยทราบแล้วว่า กรรมที่เป็นตัวเดิมก็คือ *เจตนา* กรรมที่เป็นตัวรอง ก็คือการกระทำที่สืบจากเจตนาออกไปเป็นการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังที่มีพระพุทธภาษิตว่า *เจตนาหิ ภิกขเว กัมมํ วทามิ ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนา คือความจงใจว่าเป็นตัวกรรม เพราะว่าบุคคลตั้งเจตนาขึ้นแล้วจึงทำกรรมทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง^๕ ฉะนั้น ใน คัมภีร์อภิธรรมนี้ จึงได้จำแนกกรรมไว้หมวดละ ๔ ข้อ รวมเป็น ๓ หมวดด้วยกัน*

กรรม ๑๒

หมวดที่ ๑ จำแนกกรรมไว้ตามกิจคือหน้าที่ *กิจ* แปลว่า *การงานที่พึงกระทำ* ก็หมายถึงหน้าที่ ได้แก่

^๕ อจ. ฉก.ก. ๒๒/๔๖๔/๓๓๔.

๑. ชนกกรรม กรรมที่ให้เกิด
๒. อุปัตถัมภกกรรม กรรมที่อุปถัมภ์
๓. อุปปีฬกกรรม กรรมที่เบียดเบียน
๔. อุปฆาตกรรม กรรมที่ตัดรอน

ชนกกรรม กรรมที่ให้เกิดนั้น ได้แก่กรรมที่ให้ถือปฏิสนธิในภุมิใดภุมิหนึ่ง ดังกล่าวมาแล้ว

อุปัตถัมภกกรรม กรรมที่อุปถัมภ์นั้น ได้แก่กรรมที่คอยอุปถัมภ์ อุปถัมภ์อะไร ก็อุปถัมภ์ชนกกรรมนั่นเอง ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาดี ก็อุปถัมภ์ให้ดีนานและมากขึ้น ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาไม่ดี ก็อุปถัมภ์ให้ไม่ดีขึ้นและให้ไม่ดีมากขึ้น คือว่าดีก็อุปถัมภ์ให้ดีขึ้นและมากขึ้น ชั่วก็อุปถัมภ์ให้ชั่วนานและมากขึ้น

อุปปีฬกกรรม กรรมที่เบียดเบียน ได้แก่ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาดี ก็เบียดเบียนให้ดินน้อยเข้าหรือว่าให้ดินนั้นมีสันเข้า คือแปลว่าให้ดีไม่สะดวก ต้องขัดข้องอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาไม่ดี ก็เบียดเบียนให้ไม่ดีขึ้น น้อยเข้าสันเข้า ทำให้ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ ดำเนินไปไม่สะดวก

อุปฆาตกรรม กรรมที่ตัดรอน อันนี้แรงกว่าอุปปีฬกกรรม คือถ้าชนกกรรมแต่งให้เกิดมาดี ก็ตัดรอนให้เป็นไม่ดีตรงกันข้ามทีเดียว ถ้าชนกกรรมแต่งให้เกิดมาไม่ดี ก็ตัดรอนให้กลับเป็นดีตรงกันข้ามทีเดียว บางทีก็ตัดรอนถึงชีวิต คือควรจะได้จะถึงอะไรสักอย่างหนึ่ง ก็มาอันเป็นให้สั้นชีวิตลงโดยฉับพลัน

กรรมจำแนกโดยกิจคือหน้าที่ เป็น ๔ ข้อ

หมวดที่ ๒ จำแนกโดย กาล ที่ให้ผล ได้แก่

๑. ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบัน
๒. อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้า ที่เป็นอันดับจากภพในปัจจุบัน
๓. อปราปรเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพสืบ ๆ
๔. อโหสิกรรม กรรมที่ได้มีแล้ว

ทิวสุธรรมเวทนิยกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบันนั้น หมายถึง กรรมอย่างแรงมากที่ให้ผลในปัจจุบันนี้ทีเดียว เทียบได้เหมือนอย่างว่าบุคคลที่ได้กระทำความชอบเป็นพิเศษต่อชาติ ศาสนา หรือพระมหากษัตริย์ และได้รับสุขสนองผลในปัจจุบัน ในด้านตรงกันข้ามก็เหมือนกับบุคคลที่ประกอบกรรมมีโทษร้ายแรง ได้รับทุกข์สนองผลในปัจจุบัน ในด้านของศาสนาก็มีตัวอย่างเช่น การที่บำเพ็ญทานในพระอรหันต์ โดยเฉพาะที่ได้เล่าไว้ในเรื่องต่าง ๆ ได้ใส่บาตรแก่พระปัจเจกโพธิหรือพระอรหันต์ที่เข้านิโรธสมาบัติ โดยปกติว่าท่านเข้า ๗ วัน ออกจากนิโรธสมาบัตินั้นแล้วก็บิณฑบาต แล้วใครได้ใส่บาตรท่านตอนนั้นละก็กุศลแรงนัก ให้ผลในภพชาติปัจจุบัน

อุปัชชเวทนิยกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้าซึ่งเป็นอันดับจากภพนี้ก็ได้แก่นันทริยกรรมในฝ่ายชั่ว หรือว่ามหัคคตกรรมในฝ่ายดี หมายถึงการได้สมาธิอย่างสูงจนเป็นขั้นรูปฌานและอรูปรฌาน คือถ้าประกอบอนันทริยกรรมในฝ่ายชั่วมิให้ผลคือว่าไปนรกในภพชาติอันดับนั้นทีเดียว ถ้ามีมหัคคตกรรมดังกล่าวในฝ่ายดีก็ไปเป็นรูปพรหมอรูปรหมในภพอันดับไปทีเดียว

อปราปรเวทนิยกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพเป็นอันดับนั้น ก็หมายถึงกรรมที่ให้เสวยผลในภพที่เป็นลำดับ ๆ ไป ไม่กำหนดว่าภพไหน

อโหสิกรรม กรรมที่ได้มีแล้ว นี้หมายถึงกรรมที่ให้ผลเสร็จแล้ว หรือว่ากรรมที่ชื่อว่าให้ผลเสร็จเพราะไม่มีโอกาสจะให้ผล ได้แก่กรรมที่พระอรหันต์ได้ทำไว้ก่อนแต่ท่านสำเร็จ และมีเวลากำหนดที่จะให้ผลแก่ท่านในชาติต่อ ๆ ไป แต่ว่าท่านสิ้นภพสิ้นชาติเสียก่อน ฉะนั้น กรรมดังกล่าวก็ไม่มีโอกาสที่จะให้ผล อันนี้ก็เรียกว่า อโหสิกรรมเหมือนกัน

รวมเป็น ๔ ข้อ จัดเป็นหมวด ๑ ตามเวลาที่ให้ผล

อีกหมวด ๑ จัดตาม น้ำหนัก ที่ให้ผล คือ

๑. *ครุกรรม กรรมหนัก*
๒. *อาสันนกรรม กรรมที่ใกล้*
๓. *อาจิณณกรรม กรรมที่สั่งสมมา*
๔. *กตัตตากรรม กรรมที่สักว่าทำมา*

ครุกรรม กรรมหนักนั้น ก็ได้แก่กรรมที่จะพึงให้ผลในปัจจุบันหรือในภพเป็นอันดับดังกล่าวแล้ว

อาสันนกรรม กรรมไถลนั้น หมายถึงกรรมเมื่อไถลตาย

อาจิณณกรรม กรรมที่สั่งสมมา หมายถึงกรรมที่ได้ทำมาบ่อย ๆ

กตัตตากรรม กรรมที่สักแต่จะทำ นี่มีความหมาย ๒ อย่าง คือหมายถึงกรรมที่นอกจาก ๓ ข้อดังกล่าวมาแล้ว หรือว่ากรรมที่ได้ทำโดยไม่มีเจตนา ซึ่งท่านว่าก็อาจจะให้ผลได้เหมือนกัน

ท่านแสดงว่า ครุกรรมให้ผลก่อน เมื่อครุกรรมไม่มีอาสันนกรรมก็ให้ผลเมื่ออาสันนกรรมไม่มี อาจิณณกรรมคือกรรมที่ทำมาบ่อย ๆ ก็ให้ผล เมื่ออาจิณณกรรมไม่มีกตัตตากรรมก็ให้ผล ท่านเปรียบเทียบเหมือนอย่างว่า ยืนอยู่บนภูเขาหรือบนที่สูงแล้วก็โยนสิ่งต่าง ๆ ลงมา มีก้อนหินก้อนอิฐขึ้นไม่ไบไม่ไบภูเขาอะไรเป็นต้น ของที่หนักก็มาถึงพื้นดินก่อน ของที่เบากว่าก็หล่นมาถึงพื้นทีหลัง กรรมทั้ง ๔ นี้เหมือนกันกรรมที่หนักก็ให้ผลก่อน กรรมที่อ่อนก็รอง ๆ ลงมา

แต่ว่าข้อเปรียบเทียบอันนี้เคยถูกค้าน คือถูกค้านว่าไม่ถูกเสมอไปที่ว่าโยนของลงมา และของก็จะตกลงมาตามลำดับน้ำหนัก เพราะว่าถ้าไปโยนในที่แห่งหนึ่งซึ่งสูบอากาศออกหมดแล้วของจะไม่ตกลงมาตามลำดับอย่างนั้น จะเท่ากันหมดที่จริงข้อค้านนี้เห็นจะต้องใช้เป็นข้อยกเว้น ให้ใช้สำหรับพระอรหันต์ที่เหมือนอย่างว่าสูบเอากิเลสออกหมดแล้ว และเมื่อดับขันธไปแล้วก็เป็นอันว่าเป็นโอโหสิกรรมเสียที่เป็นหมดเรื่อง

เพราะฉะนั้น จึงรวมกรรมที่แบ่งตามกิจไว้ ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามน้ำหนักอีก ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ก็รวมเป็น ๑๒ เรียกกันว่า กรรม ๑๒

อีกอันหนึ่งคือเวร คำว่า *เวร* นี้เป็นผลที่เกิดขึ้นสืบมาโดยตรงจากกรรมชั่ว คือเมื่อบุคคลประกอบกรรมชั่ว ซึ่งหมายความว่า จะต้องไปเบียดเบียนบุคคลใด บุคคลหนึ่ง เช่นว่าเมื่อไปฆ่าเขาทำร้ายร่างกายเขา ก็ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ถูกฆ่าถูกทำร้ายร่างกาย ลักทรัพย์เขา ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ต้องถูกลักทรัพย์ ดังนี้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น บุคคลที่ ๒

ซึ่งต้องเป็นตัวกรรม คือเป็นผู้รับผลแห่งการกระทำของบุคคล เมื่อผูกใจเจ็บ ก็เกิดลักษณะขึ้นอีกอันหนึ่งเรียกว่า เวร ระหว่างบุคคลที่ ๑ ซึ่งเป็นผู้กระทำความผิด และบุคคลที่ ๒ คือผู้ถูกกระทำ ดังจะเห็นได้ในปัจจุบัน เมื่อบุคคลที่ ๑ ต่ำ บุคคลที่ ๒ ซึ่งเป็นผู้ถูกต่ำ ถ้ามีความเจ็บแค้นขึ้นก็ต่ำต้อบ เมื่อต่ำต้อบขึ้น บุคคลที่ ๑ ก็กลายเป็นบุคคลที่ ๒ และก็ต้องต่ำต้อบให้แรงขึ้นไป อีกหนัก ๆ ขึ้นก็ถึงกับทำร้ายร่างกายกัน จนถึงฆ่าฟันกัน ลักษณะดังกล่าวนี้ แผละเรียกว่า เวร

เวรเกิดจากการผูก คือการที่บุคคลที่ ๒ ผูกใจเจ็บและคิดทำการแก้แค้น และเวรนี้ท่านว่าไม่ใช่ผูกกันแต่เฉพาะในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น ยังอาจผูกกันต่อไปถึงชาติภพอื่นได้ด้วย และถ้ายังผูกกันอยู่ ก็จะต้องมาพบกันและทำการแก้แค้น กันเป็นการตอบแทนกันไปตอบแทนกันมา อาจจะมีติดเยื่อไปนานจนกว่าทั้ง ๒ ฝ่าย จะเลิกผูก ดังที่เราเรียกกันว่า *อโหสิกรรม* ขอขมาเอาคำอโหสิกรรมมาใช้ และเมื่อเลิกผูกกันเมื่อใด เวรก็ระงับเมื่อนั้น

เรื่องของการผูกเวรสืบชาติกันไปหลายชาตินี้มีตัวอย่างเทียบได้ เหมือนอย่างการที่ผูกเวรกันระหว่างชาติมนุษย์ อย่างบุคคลที่รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติ แล้วถูกชาติใดมาข่มเหงรังแก ก็ผูกใจเจ็บกันมาจนถึงชั้นลูกก็ยังรู้สึกเป็นศัตรูกัน ชั้นหลานก็รู้สึกเป็นศัตรูกัน มีโอกาสขึ้นเมื่อใด ก็แก้แค้นขึ้นเมื่อนั้น นี้ก็ผูกเวรกันสืบกันไปหลายชั่วคน

อันที่จริงในด้านดี ก็เวรเหมือนกัน แต่เราไม่เรียกว่า เวร เราเรียกว่า *ความกตัญญูตเวที* เหมือนดังเมื่อบุคคลที่ ๑ ทำคุณให้ บุคคลที่ ๒ ซึ่งเป็นผู้รับคุณก็มีความกตัญญู นี้ก็เท่ากับว่า ผูกใจรู้พระคุณของท่าน และมีกตเวทีคือ ตอบแทนพระคุณท่านตามโอกาส อันนี้ก็เป็นเวรเหมือนกัน แต่เป็นเวรไปในทางดี ซึ่งท่านไม่เรียก เรียกแต่ในทางตรงกันข้ามว่าเวร ส่วนในทางดีเรียกว่า กตัญญูตเวที ทั้ง ๒ มีลักษณะเป็นทำนองเดียวกัน

จุดิจิต

ได้กล่าวถึงปฏิสนธิ และกรรมที่จำแนกออกเป็น ๔ หมวด กระจายออกเป็น ๑๒ บัดนี้จะได้กล่าวถึง จุดิจิต คือ จิตที่เคลื่อนออกจากภพนี้ สืบต่อไป

ท่านแสดงว่า *มรณะ* คือ *ความตาย* นั้น เกิดขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ ๑. *สิ้นอายุ* ๒. *สิ้นกรรม* ๓. *สิ้นทั้ง ๒* ๔. *เพราะกรรมที่ตรวนอันเรียกว่า อุบัติเหตุกรรม* *สิ้นอายุ* นั้น คือเมื่อมีกำหนดแห่งอายุเท่าใด เมื่อถึงอายุเท่านั้นก็เรียกว่า *สิ้นอายุ* *สิ้นกรรม* นั้น มีกำหนดว่าจะต้องเสวยวิบากคือผลของกรรมอย่างใด เมื่อสิ้นวิบากของกรรมอย่างนั้นก็เรียกว่า *สิ้นกรรม*

สิ้นทั้งสอง ก็คือสิ้นทั้งอายุสิ้นทั้งกรรม ตามที่กล่าวมาแล้ว

พิจารณาดูเขตอายุก็สำเร็จด้วยกรรม แต่ว่าท่านมาตั้งไว้เป็นหัวข้ออีกอันหนึ่งก็น่าพิจารณาเห็นว่า เป็นการตั้งหัวข้อขึ้นตามที่เป็นไปโดยปกติ อย่างความตายของบุคคลบางคน พิจารณาดูแล้วก็อาจลงความเห็นได้ว่า ถึงคราวที่เขาสิ้นอายุ อีกอย่างหนึ่ง โดยปกติกำหนดอายุของบุคคลเรียกว่า *อายุกับปะ* (กำหนดอายุ) เช่น มีกำหนด ๘๐ ปี หรือว่า ๑๐๐ ปี ตามเกณฑ์ที่เป็นไปโดยมาก เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ในพุทธประวัติว่า พระพุทธเจ้าถ้าทรงอธิษฐานอายุสังขาร ด้วยอิทธิบาทภาวนา ก็จะพึงทรงดำรงอยู่กับปีหนึ่ง หรือว่าเกินกับปีหนึ่ง ท่านแก้ว่าคำว่า *กับปีหนึ่ง* หรือว่า *เกินกับปีหนึ่ง* นั้น หมายถึง *อายุกับปะ* หรือ *ชีวิตกับปะ* ซึ่งมีกำหนดขนาด ๑๐๐ ปี ซึ่งนับว่าเป็นกำหนดอย่างมากในยุค เมื่อแก้อย่างนี้ก็อาจจะเป็นวิสัยที่จะเป็นไปได้เมื่อดำรงชีวิตอยู่จนถึงอายุกับปะดังกล่าวนั้นจึงสิ้นชีวิต ก็เรียกว่า ตายเพราะสิ้นอายุได้เหมือนกัน ส่วนชื่อว่า *สิ้นกรรม* นั้น ก็อาจจะเห็นได้ในบางคน เมื่อได้รับผลของกรรมบางทีก็เป็นกรรมดีที่ชีวิตยังดำเนินอยู่ บางทีก็เป็นกรรมชั่วชีวิตก็ยังดำเนินอยู่นั้นยกไว้ เพราะกรรมชั่วย่างเช่น บางคนเสียจริตและก็ดำเนินชีวิตเช่นกินนอนอย่างสัตว์ดิรัจฉานบางจำพวก แต่ก็ไม่เจ็บไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้ ถ้าหากว่าเป็นคนอื่นไป

ทำอย่างนั้นเข้า ก็น่าจะเป็นโรคอะไรอย่างร้ายแรงเป็นอันตรายอย่างไม่ช้า แต่บุคคล เช่นนั้นไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้ และบางทีก็อยู่ไปได้นาน ๆ อย่างนี้ก็น่าจะเห็นว่าอยู่ได้ด้วยกรรม คือผลของกรรมชั่วที่จะต้องมาเป็นอย่างนั้นยังไม่สิ้น สิ้นกรรมเมื่อใด ก็ตายเมื่อนั้น และเรื่องนั้นก็ยังมีคติของคนเก่า ๆ ดังเช่นเป็นสมภารเจ้าวัดจะสร้างโบสถ์ ขึ้นใหม่ ก็ถือกันว่าถ้าทำโบสถ์ให้เสร็จก็จะอายุสั้น เพราะฉะนั้น ผู้ที่เชื่อมตินี้ ก็จะต้อง ให้เหลืออะไรไว้อย่างหนึ่งที่ยังไม่เสร็จ นี่ก็กลัวว่าจะสิ้นกรรมหรือว่าสิ้นอายุเหมือนกัน แต่ว่าความเชื่ออย่างนี้พิจารณาดูแล้วก็จะไม่มีเหตุผล และก็อาจจะเกิดจากการสังเกต เพราะว่าการสร้างโบสถ์นั้นไม่ใช่ทำได้ง่าย และสมภาร เจ้าวัดผู้สร้างโบสถ์ในชนบทนั้น โดยมากก็อายุมาก ๆ เมื่อดำริสร้างโบสถ์ขึ้น บางทีก็ใช้เวลานานปี บางทีก็ถึง ๑๐ ปี เมื่อเป็นเช่นนี้ ถึงจะไม่สร้างโบสถ์ก็ต้องตายแน่เหมือนกันเพราะนานปี แล้วก็อาจจะ เป็นอย่างนี้เห็นกันหลาย ๆ รายเข้า ก็เลยมักจะถือว่าสร้างโบสถ์เสร็จแล้วก็อายุจะสั้น

ส่วนที่ตายเพราะ *อุปัชฌายกรรม* กรรมที่ตัดรอนนั้น ยกตัวอย่างก็เช่น ประสบอุบัติเหตุ หรือว่าถูกฆาตกรรม ซึ่งโดยปกติอายุก็จะดำเนินต่อไปอีก แต่ว่าว่ามีเหตุตัดรอนให้สิ้นชีวิตลงโดยปัจจุบันทันด่วน นี่ก็จัดเป็นอีกประเภทหนึ่ง เป็นประเภท ที่ ๔

ท่านได้แสดงถึงจิตและอารมณ์ของจิตในขณะที่จะตายไว้ว่า ในเวลาที่บุคคล กำลังจะตายนั้น กรรมที่จะให้เกิดปฏิสนธิในภพอื่น หรือว่ากรรมนิमित คือเครื่องอุปการณ์ ต่าง ๆ ที่ได้เคยใช้มาเคยพบเคยเห็นมา ในขณะที่ตนทำกรรมนั้น ๆ หรือว่า *คตินิमित* คือคติที่ไปที่ตนจะต้องไปเสวยในภพที่จะเกิดขึ้นในลำดับ ก็จะมีปรากฏขึ้นในทวารทั้ง ๖ ทวารใดทวารหนึ่งตามกำลังของกรรม ต่อจากนั้น จิตสันดานคือความสืบทอดของจิต ก็จะปรารถนาคือห่วงอยู่กับอารมณ์ที่มาปรากฏนั้น เป็นจิตที่บริสุทธิ์หรือว่าเป็นจิตที่ เศร้าหมองตามกำลังของกรรมที่กำลังให้ผลอยู่ และก็น้อมห่วงไปในคติคือที่ไป ซึ่งจะต้องไปเสวยตามสมควรแก่ภพที่จะเกิดขึ้น มักจะเป็นไปดังนี้โดยมาก และกรรม ที่จะให้เกิดขึ้นต่อไปนั้น ซึ่งตนได้เคยกระทำไว้แล้ว ก็จะปรากฏเหมือนอย่างเป็นกรรม ที่ตนกำลังกระทำอยู่ในบัดนั้น ในฝ่ายชั่ว เช่นได้ฆ่าได้ลักไว้ ปาณาติบาตหรืออกินนาทาน

ก็จะปรากฏ เหมือนกำลังกระทำอยู่ในเวลานั้น หรือว่าในฝ่ายดี ทานศีลที่ตนได้บำเพ็ญไว้ก็จะปรากฏ คล้ายกับว่าได้กำลังบำเพ็ญอยู่ในเวลานั้น จุติจิตคือจิตสุดท้าย ในภพปัจจุบันก็จะเกิดขึ้นในที่สุดของวิถิจิต หรือว่าในขณะที่สิ้นภวังคจิตแล้วก็ดับไป ตอนนี้เรียกว่า ตาย

ในอันดับของเวลาที่จุติจิตในภพก่อนเกิดขึ้นและดับไปในั้น ปฏิสนธิจิตซึ่งสืบต่อภพใหม่ก็ปรากฏขึ้นทันที และก็ปรารถนารมณที่จุติจิตในภพก่อนนั้นได้ ยึดถือมาแล้ว มาต่อเนื่องกัน

สำหรับ *มรณะ* คือความตายจะมีขึ้นได้นั้น ก็ต่อเมื่ออารมณ์ปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เป็นอารมณ์ที่ดำรงอยู่ด้วยกรรม หรือกรรมนิमित หรือคตินิมิตดังกล่าวมาแล้ว มรณะกล่าวคือจุติจิตจึงเกิดขึ้น โดยปกตินั้น ท่านแสดงว่าบุคคลผู้ที่ได้ถือปฏิสนธิมาแล้ว จิตก็ปรารถนารมณหรือห่วงอยู่กับอารมณ์ จำเดิมแต่ลำดับของปฏิสนธิจิตครั้งแรกนั้น เรื่อยมาจนถึงจุติจิตบังเกิดขึ้นในครั้งสุดท้าย เมื่อวิถิจิตที่ดำเนินไปไม่เกิดมีขึ้น จิตนั้นก็ไม่ขาดสาย แต่ว่ายังสืบต่ออยู่เป็นภวังคจิต เป็นไปเหมือนอย่างกระแสน้ำ และในที่สุดเมื่อจุติจิตบังเกิดขึ้นแล้วก็ดับ ปฏิสนธิจิตที่บังเกิดขึ้นในภพใหม่ก็ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ เหมือนล้อของรถที่แล่นไป ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธรรมว่าอย่างนี้

สำหรับพระสูตรนั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสแสดงไว้โดยละเอียดเหมือนอย่าง ที่กล่าวมา แต่ว่าได้ทรงแสดงโดยหลักธรรม เช่นว่า *เมื่อจิตเศร้าหมองก็หวังทุกขได้ เมื่อจิตไม่เศร้าหมองก็หวังสุคติได้* น้ำหนักในพระสูตรต้นตะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้น มุ่งทางปฏิบัติธรรม ดังเช่นตรัสให้ละชั่ว ทำดี ชำระจิตของตนให้ผ่องใส และได้ทรงแสดงหลักของการปฏิบัติไว้ อันเป็นหลักที่จะพึงพิสูจนได้ด้วยตนเองให้รู้ได้ในปัจจุบัน แต่ในด้านที่จะพึงรู้ได้เฉพาะตนสำหรับท่านผู้มีญาณพิเศษ ดังเช่นมี *จตุปปาตญาณ* รู้จิตและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลายไม่ได้ ทรงแสดงไว้เพราะแม้จะทรงแสดงไว้ ก็รู้ได้เฉพาะผู้ที่มีญาณหยั่งรู้อันพอกันเท่านั้น และก็ไม่ได้เกิดประโยชน์ในด้านปฏิบัติ เพราะฉะนั้น จึงได้มุ่งแสดงชี้แจงในข้อที่จะเป็นประโยชน์ในด้านปฏิบัติ ดังที่ใช้คำว่า เป็น *อาทิพรหมจรรย์* คือ *เป็นต้นพรหมจรรย์คือเป็นต้นแห่งความประพฤดีดีประพฤดีชอบ*

มีข้อที่ควรสังเกตการใช้ศัพท์ คือ *อารมณ* กับ *อาลัมพะ* คำว่า *อารมณ* นี้เรียกตามศัพท์ว่า *อารัมมณะ* เขียน *ณ* การันต์ แต่ที่เขียนกันมักจะชอบใช้ *ย* การันต์ เป็นการเขียนไม่ถูก ต้องใช้ *ณ* การันต์ และมักแปลกันว่า *สิ่งเป็นที่มายินดี* โดยความนั้นหมายถึง *เรื่องที่จิตคิดหรือเรื่องที่จิตดำริ* *เรื่องที่จิตครุ่นถึง* เมื่อจิตคิดถึงเรื่องรูป ก็เรียกว่า *รูปารมณ* (อารมณคือรูป) เมื่อจิต คิดถึงเรื่องเสียง ก็เรียกว่า *สัททารมณ* (อารมณคือเสียง) เป็นต้น และตามที่ใช้โดยมาก อายุตนะภายใน ๖ มีตาหูเป็นต้น ถ้าเรียกว่า อายุตนะ เช่น จักขวยตนะ โสตายตนะ อีกฝ่ายหนึ่งคืออายุตนะภายนอก มีรูปเสียงเป็นต้นที่คู่กัน ก็เรียกว่า อายุตนะเหมือนกัน เช่น รูปายตนะ สัททายตนะ แต่ถ้าเรียกอายุตนะภายในว่าทวาร เช่น จักขุทวาร โสตทวาร ก็เรียกอายุตนะภายนอกว่าอารมณ เช่น รูปารมณ สัททารมณ เป็นคู่กัน

แต่ว่าในอภิธรรมมักใช้เรียกว่า *อาลัมพะ* แปลว่า *ที่หน่วงหรือเครื่องหน่วง* หมายถึงเป็นที่หน่วงของจิตหรือเป็นเครื่องหน่วงของจิต เมื่อจิตหน่วงอยู่ในรูป ก็เรียกว่า *รูปอาลัมพะ* เมื่อจิตหน่วงอยู่ในเสียง ก็เรียกว่า *สัททาอาลัมพะ* โดยความก็เป็นอันเดียวกัน แต่ที่ใช้ศัพท์ขึ้นใหม่อีกศัพท์หนึ่ง

อีกข้อหนึ่งก็คือคำว่า *จติ ปฏิสนธิ* กับ *ชาติ มรณะ* *จติ เคลื่อน ปฏิสนธิ สืบต่อ* ใช้ในคัมภีร์นี้ *จติจติ* *จิตที่เคลื่อน* *ปฏิสนธิจติ* *จิตที่สืบต่อ* ใช้อย่างนี้ แสดงว่ามีผู้เคลื่อนออกไป และมีผู้ที่ปฏิสนธิคือสืบต่อในภพใหม่ เหมือนอย่างว่าออกไปจากบ้านหนึ่งและเข้าไปสู่อีกบ้านหนึ่ง ก็ต้องมีผู้ที่ออกไปจากบ้านเก่าแล้วก็เข้าไปสู่บ้านใหม่ ถ้าหากว่าไม่มีผู้ที่ออกไปและเข้าไป ก็ไม่เรียกว่า ออก ไม่เรียกว่า เข้า ไม่เรียกว่า เคลื่อน ไม่เรียกว่า ต่อ อันนี้ก็เป็นที่อันหนึ่งที่ควรคิด

แต่ที่เข้าใจ *ชาติคือเกิด* และ *มรณะคือตาย* นั้น เห็นได้ว่าใช้สำหรับสังขาร ร่างกายโดยส่วนเดียว คือเมื่อก่อนเกิดสังขารขึ้นก็เป็นชาติความเกิด และเมื่อสังขาร ร่างกายนี้แตกสลายก็เป็นมรณะความตาย ถ้าหากว่าจะมีแต่มรณะคือ ความตายไป

ทุกส่วนทุกสิ่ง บุคคลก็มีชาติเพียงชาติเดียว แต่ไม่มีมติการสืบชาติ เพราะฉะนั้น เมื่อมุ่งจะพูดถึงผู้ที่สืบชาติ ก็ต้องใช้คำว่า จุติ ปฏิสนธิ

ในที่เช่นนี้ เมื่อพูดถึงสัตว์ ท่านแสดงว่า จุติ อุปบัติ จุติ คือ เคลื่อน ก็เป็น คำเดียวกันกับคำคู่ต้น อุปบัติ แปลว่า เข้าถึง ใช้แทนคำว่า ปฏิสนธิ ความเป็นทำนอง เดียวกัน ดังในจตุปปาทญาณของพระพุทธเจ้าที่แสดงว่าทรงได้ในยามที่ ๒ ของราตรี ได้ทรงมีพระญาณหยั่งรู้จุติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลายว่า เป็นไปตามกรรม สัตว์ทั้งหลายที่ประกอบด้วยกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต ต่ำว่าพระอริยเจ้า เป็นมิฉชาติปฏิสนธิ สมทานกรรมของมิฉชาติปฏิสนธิ กายแตกทำลายตายไปแล้ว ก็เข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์ ผู้ถึงพร้อมด้วยกายสุจริต วิจิสุจริต มโนสุจริต ไม่ต่ำว่าพระอริยเจ้า เป็น สัมมาปฏิสนธิ สมทานกรรมของสัมมาปฏิสนธิ กายแตกทำลายตายไปแล้ว เข้าถึง สุคติโลกสวรรค์ ในพระบาลีนี้ใช้คำว่า สัตว์ ที่แปลว่า ผู้ซึ่ง ของอยู่ ด้วยอวิชา ความไม่รู้จริง ตัดหาความดีนรณะยานอยาก อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นเป็นต้น

แต่ว่าที่ชื่อว่า สัตว์ นั้นอยู่ตรงไหน อยู่ตรงจิตหรือว่าตรงวิญญาณ และสัตว์ที่จะไปอุปบัติในภพใหม่นั้น อะไรไปนี้ท่านไม่ได้แสดงไว้ แต่ก็พึงเห็นได้ว่า ร่างกายนั้นไม่ไปแน่ เพราะว่าแตกทำลายอยู่ในโลกนี้ ส่วนที่จะพึงไปนั้นก็ เป็นสิ่ง ที่ไม่อยู่ในวิสัย ของประสาท คือจักขุประสาท โสตประสาทเป็นต้น และเมื่อได้ค้ำปัญหาไว้เช่นนี้ ผู้คิดในรุ่นต่อ ๆ มาจึงได้แสดงออกไปต่าง ๆ เรียกกันว่า วิญญาณบัง เรียกกันว่าจิตบัง

ในอภิธรรมนี้ก็เป็นมติหนึ่ง ที่ท่านแสดงว่าปฏิสนธิจิตในภพใหม่นั้นเกิดต่อกัน ไปทีเดียว แต่ว่าภวังคจิตที่เป็นตัวจิตยืนพื้นนั้น ขาดกระแскกันไปเสียตอนหนึ่ง ถ้าเหมือนอย่างกลุ่มด้าย ก็แปลว่า ด้ายนั้นขาดไปเสียตอนหนึ่งแล้วก็ตั้งกลุ่มใหม่ แต่ก็เกิดปฏิสนธิจิตขึ้นต่อกันไปทันทีเหมือนอย่างล้อรถ

^๖ ที. ปาฎิ. ๑๑/๕๔/๒๘-๙.

จิต

ได้กล่าวถึงจิตและเจตสิกมาแล้ว บัดนี้จะกล่าวถึงหมวดที่ ๓ คือ *รูป* ซึ่งเป็นที่อาศัยแห่งจิตและเจตสิก

รูปนั้นแบ่งออกเป็น ๒ หมวดใหญ่ คือ ๑. *มหาภูตรูป* แปลว่า *รูปที่เป็นภูตะใหญ่*
๒. *อุปาทายรูป* แปลว่า *รูปอาศัย*

รูปที่เป็นภูตะใหญ่อันเรียกว่า *มหาภูตรูป* นั้น ได้แก่แปรรู้อาตุ ธาตุดิน คือ ส่วนที่แข็งแข็ง *อาโปธาตุ* ธาตุน้ำ ได้แก่ส่วนที่เอิบอาบ *เตโชธาตุ* ธาตุไฟ ได้แก่ส่วนที่อบอุ่น *วาโยธาตุ* ธาตุลม ได้แก่ส่วนที่พัดไหว หมายถึงรูปที่มีลักษณะดังกล่าวอันเป็นที่รวมของรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ

อุปาทายรูป แปลว่า *รูปอาศัย* ก็หมายถึงอาศัยอยู่กับมหาภูตรูปนั้น แบ่งย่อยออกไปเป็นหมวด ๆ คือ *ปสาทรูป* รูปที่เป็นประสาท คือมุ่งถึงส่วนที่ให้สำเร็จการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ส่วนที่ให้สำเร็จการเห็นก็เรียกว่า *จักขุ* ส่วนที่ให้สำเร็จการได้ยินก็เรียกว่า *โสต* ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้กลิ่นก็เรียกว่า *ฆานะ* ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้รสก็เรียกว่า *ชีวนา* ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้สึกต่อสิ่งที่สัมผัสก็เรียกว่า *กายะ* นี่คือส่วนที่เป็นประสาท คือให้สำเร็จกิจดังกล่าวมาแล้ว ไม่ได้มุ่งถึงส่วนประกอบต่าง ๆ ดังเช่นที่เราพูดว่าลูกตา เราก็พูดรวม ๆ ถึงลูกตาทั้งหมด แต่ส่วนที่เป็นประสาทนี้มุ่งเฉพาะส่วนที่ให้สำเร็จการรู้เท่านั้น ถ้าเป็นรูปของดวงตาทั้งหมด มีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *อักษิ* แปลว่า *นัยน์ตา* ปสาทรูปจึงมีอีกส่วนหนึ่ง

โคจรรูป รูปที่เป็นโคจร คือเป็นที่เที่ยวไปของจิต หมายถึงอารมณ์ของจิต คำว่า *โคจร* นั้น แปลตามศัพท์ว่า *ที่เที่ยวไปของโค* ธรรมดาว่าโคย่อมจะเที่ยวไปในที่ที่มีหญ้าเขียวสดที่จะเป็นอาหารแห่งตน จิตก็เหมือนกันก็ย่อมเที่ยวไปในอารมณ์ที่ปรารถนา เพราะฉะนั้น จึงได้นำชื่อที่เที่ยวไปของโคอันเรียกว่า *โคจร* นั้นมาเป็นชื่อแห่งที่เที่ยวไปของจิตด้วย โดยเรียกว่าโคจรเหมือนกัน หมายถึงส่วนที่คู่กันกับปสาทรูปนั้น ได้แก่รูปคือส่วนรูปที่ตาได้เห็น สัททะ เสียงที่หู ได้ยิน คันธะ กลิ่นที่จมูกได้รับ รสชะ รสที่ลิ้นได้ลิ้ม และโณภูฏัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง อันโณภูฏัพพะคือสิ่งที่กายได้ถูกต้องนั้น ถ้าเต็ม

ที่ก็ได้แก่ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เพราะเป็นสิ่งที่ยากุญต้องได้ทั้งนั้น แต่ท่านนับเอา ๓ ข้อ เว้นแต่น้ำ เพราะว่ามันนั้นท่านแสดงว่าเป็นธาตุผสม เมื่อนับรวมโคจรรูปทั้งหมด ก็เป็น ๕ เหมือนกัน แต่ว่าท่านนับเพียง ๔ คือนับรูป เสียง กลิ่น รส เท่านั้น ส่วนโณภูมิจึงพะนั้นถือว่ารวมอยู่กับรูปข้อที่หนึ่ง คือเป็นรูปที่ตาเห็นด้วย และเป็นรูปที่ยากุญต้องได้ด้วย จึงรวมเข้าเป็นข้อเดียวกัน

ภาวรูป รูปที่เป็นภาวะ มี ๒ คือภาวะเป็นหญิงและภาวะเป็นชาย ภาวะเป็นหญิงนั้น ก็ได้แก่รูปที่มีลักษณะอันกำหนดได้ว่าเป็นหญิง ปุริสภาวะ ภาวะเป็นชายนั้น ก็ได้แก่รูปที่มีลักษณะอันจะพึงกำหนดได้ว่าเป็นชาย

หทัยรูป รูปหัวใจ ก็ได้แก่หทัยวัตถุ แปลว่า ที่ตั้งแห่งหทัย โดยตรง หทัยวัตถุ นั้นท่านหมายถึงหัวใจที่เป็นอวัยวะสำหรับสูบฉีดโลหิตในร่างกาย เพราะถือว่าเป็นวัตถุ คือเป็นที่ตั้งของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อันรวมเรียกว่า เป็น หทัย

ชีวิตรูป รูปชีวิต หมายถึงชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต เพราะว่าร่างกายทั้งหมดนี้ เมื่อยังมีชีวิต ชีวิตย่อมบำรุงรักษาไว้ไม่ให้น่าเปื่อยแตกสลาย ถ้าไม่มีชีวิตินทรีย์ ก็สิ้นผู้บำรุงรักษา ร่างกายก็น่าเปื่อยแตกสลาย เพราะฉะนั้น มุ่งถึงตัวมีชีวิตที่มีอยู่ในรูปทั้งสิ้น หรือว่ารูปทั้งสิ้นที่เป็นตัวมีชีวิตอยู่นี้ ตั้งชื่อว่า เป็นชีวิตรูป

อาหารรูป รูปอาหาร ก็หมายถึงอาหารที่บริโภค เช่น คำข้าวที่บริโภค โดยตรง ก็หมายถึงโอชะ คือโอชะของอาหารที่ซึมซาบในร่างกาย มุ่งถึงอาหารที่ซึมซาบในร่างกายนี้ ก็ตั้งชื่อเรียกว่า อาหารรูป

ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ กับมหาภูตรูปอีก ๔ ก็รวมเป็น ๑๘ รูปทั้ง ๑๘ นี้มีชื่อเรียกอีกหลายอย่าง เช่น

เรียกว่า **สภารูป รูปที่มีภาวะของตน** อย่างเช่นจักขุประสาท โสตประสาท ก็มีภาวะของตนเอง

เรียกว่า **ลักษณะรูป** แปลว่า **รูปที่มีลักษณะของตน** มีอธิบายเช่นเดียวกับสภารูป

เรียกว่า **นิพผันนรูป** แปลว่า **รูปสำเร็จ** คือเป็นรูปที่สำเร็จรูปมาแล้ว อย่างจักขุประสาท โสตประสาทรูปนั้น ก็มีรูปสำเร็จของตนเองมาแล้ว

อนึ่ง ท่านยังแสดง *อุปาทนายรูป* รูปอาศัยไว้อีกหลายอย่าง คือ

ปริเนทรูป แปลว่า *รูปเป็นที่กำหนด* หมายถึงอากาศธาตุ คือธาตุอากาศในร่างกายนี้ หมายถึงช่องว่างในร่างกายนี้ อธิบายว่าในร่างกายอันนี้ อวัยวะต่าง ๆ อยู่ตามที่แห่งตน ไม่ปะปนกัน เช่น จักขุทั้ง ๒ ก็อยู่ตามที่ของตน โสตะคือหูก็อยู่ตามที่ของตน ก็เพราะมีอากาศธาตุเป็นเครื่องปันเขตแดน ถ้าไม่มีเครื่องปันเขตแดน อวัยวะต่าง ๆ ก็จะปะปนกัน เรื่องนี้ถ้าคิดดูตามความคิดแม่ในปัจจุบันนี้ก็มีเค้าเงื่อนอยู่ ดังเช่นที่บางท่านแสดงว่าในร่างกายของคนนี้ มีช่องว่างอยู่มาก ถ้าจะยุบรวมเข้าไม่เหลือช่องว่างอยู่เลยทั้งหมด ก็จะเล็กลงเพียงนิดเดียวเท่านั้น ความคิดของบางท่านในปัจจุบันก็ว่าอย่างนี้ แต่ว่าในที่นี้ท่านแสดงว่า *ปริเนทรูป* รูปเป็นเครื่องกำหนดเขตแดน ได้แก่อากาศธาตุ

วิญญูติรูป *รูปคือวิญญูติ* แปลว่า เป็นเหตุที่รู้จัก มี ๒ คือ *กายวิญญูติ* *กิริยาที่ให้รู้จักทางกาย* *วจีวิญญูติ* *กิริยาที่ให้รู้จักทางวาจา* *กายวิญญูติ* ได้แก่ กิริยาที่กระทำทางกาย เช่นชี้มือเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ในสิ่งที่ชี้ขึ้น หรือว่า สันศิระชะเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่าปฏิเสธ หรือว่าพยักหน้าเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่ารับ เป็นต้น กิริยาทางกายที่สำหรับให้คนอื่นรู้ความประสงค์นี้เรียกว่า *กายวิญญูติ* ส่วนการพูดให้คนอื่นรู้ความประสงค์ทางวาจาเรียกว่า *วจีวิญญูติ* อันที่จริงถ้าเป็นกิริยาก็ไม่ใช่เรียกว่า *รูป* แต่ที่นี้หมายถึงว่าในการที่แสดงกิริยาทางกาย ทางวาจาเพื่อให้รู้ความประสงค์นั้น ก็ต้องแสดงด้วยรูป เพราะฉะนั้น คนอื่นเขาจึงเห็นกาย คือเห็นกายที่แสดงกิริยาทางกาย เห็นกายที่แสดงกิริยาพูด มุ่งถึงรูปที่ต้องแสดงกิริยาดังกล่าวนั้น เรียกว่า *วิญญูติรูป*

วิการรูป *รูปที่วิการ* คือว่า *แปรเปลี่ยนไป* คือหมายความว่า เป็นรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ ได้แก่ *รูปัสสสหุตา* *ความเบาแห่งรูป* หมายถึงว่ารูปของคนเป็นนี้เบา แต่ว่าถ้าเป็นรูปของคนตายก็หนัก *รูปัสสมุหุตา* *ความอ่อนแห่งรูป* ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่มีอาการอ่อนสลาย อย่างจะคู้แขนเข้าเหยียดแขนออกก็เคลื่อนไหวได้โดยสะดวก *รูปัสสกัมมัญญูตา* *ความควรแก่การงานแห่งรูป* ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่ทำการงานอะไรได้โดยปกติ และวิญญูติทั้ง ๒ ดังกล่าวนั้น แต่ว่าวิญญูติทั้ง ๒ ได้กล่าวแยกประเภทไว้แล้ว จึงนับวิการรูปเพียง ๓ นอกจากนั้น

ลักษณะรูป รูปที่มีลักษณะเป็นเครื่องกำหนด ได้แก่ รูปสสุภจโย ความสังสมแห่งรูป หมายถึงความเกิดขึ้นและเติบโตมาโดยลำดับ รูปสสันตติ ความสืบต่อแห่งรูป หมายถึงรูปที่สืบต่อกันมาโดยลำดับ รูปสชชรรตา ความชราแห่ง รูป ได้แก่ความเปลี่ยนแปลงชำรุดทรุดโทรมมาโดยลำดับ รูปสสอนิจจตา ความไม่เที่ยงแห่งรูป หมายถึงลักษณะที่เรียกว่าไม่เที่ยง สุดท้ายก็คือความตาย ความสังสมแห่งรูปและความสืบต่อแห่งรูปนั้นรวมเรียกว่า ชาติคือความเกิด ความชราแห่งรูปนั้นรวม เรียกว่าชรา ความแก่ ความไม่เที่ยงแห่งรูปนั้น ก็จัดเป็นมรณะความตาย อันนี้เรียกว่าลักษณะรูป รูปที่เป็นเครื่องกำหนด คือกำหนดให้เห็นความเกิด ความแก่ ความตาย เพราะว่าความเกิด ความแก่ ความตายนั่นก็ปรากฏอยู่ที่รูป เห็นได้ที่รูป กำหนดได้ที่รูป รูปที่แสดงลักษณะดังกล่าวมานั้นจึง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ลักษณะรูป

ฉะนั้น จึงรวมรูปในตอนทำนี้เป็น ปริเฉทรูป ได้แก่อากาศธาตุ ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูปอีก ๔ จึงรวมรูปทั้งหมดเป็น ๒๘ รูปทั้งปวงนี้ก็เป็นมหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔

ในรูปเหล่านี้ มีข้อที่ควรกำหนดไว้ คือ ปริเฉทรูป อันหมายถึงอากาศนั้น ก็ไม่ใช่เป็นรูปแท้ เพราะว่าเป็นช่องว่าง แต่ว่าเป็นช่องว่างที่ประกอบอยู่ในร่างกายอันนี้

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงว่า ในรูปเหล่านี้มีอยู่ ๘ ข้อที่รวมกันอยู่โดยไม่แยกกัน ได้แก่ วรรณะ แปลว่า สี หมายถึงรูปที่ตาเห็นรูปที่ตาเห็นนั้นท่านว่า เห็นได้แต่สี เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า วรรณะ ๑ คันธะ กลิ่น ๑ รส รส ๑ โอชา ได้แก่ โอชาที่เกิดจากอาหาร ๑ และ มหาภูตรูป ทั้ง ๔ คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม รวมทั้ง ๘ ประการนี้เป็นรูปที่ไม่มีแยกกัน รวมกันอยู่เสมอ จึงเรียกว่า อวินิพโกครูป แปลว่า รูปที่ไม่พรากออกจากกัน ไม่แยกออกจากกัน ส่วนรูปนอกจากนี้สามารถจะแยกออกจากกันได้ จึงเรียกว่า วินิพโกครูป แปลว่า รูปที่แยกออกจากกันได้

อนึ่ง พึงทราบเกร็ดในเรื่องของจิตเพิ่มเติมอีกเล็กน้อย ใน มรณาสันนวิถิ คือ ในวิถิจิตที่ใกล้ต่อมรณะ เมื่อจิตได้ยึดหน่วงอารมณ์แห่งกรรม กรรมนิมิต คตินิมิต ดังกล่าวมาแล้ว จุติจิต จิตที่เคลื่อน ก็เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ก็สิ้นภวังคจิต จึงขาดสายกันไปตอนหนึ่ง ปฏิสนธิจิต ในภพใหม่ก็เกิดขึ้นสืบต่อไป

คราวนี้ในช่องว่างระหว่างจุดิจิตและปฏิสนธิจิตนั้น ในวาทะที่กล่าวถึงจุดิจิตนี้ โดยตรงก็คือ วาทะของฝ่ายเถรวาทนี้ ได้แสดงเพียงว่า ปฏิสนธิจิตนั้นเกิดติดต่อกัน อนันตรปัจจัย คือว่าเป็นปัจจัยที่เกิดสืบต่อกันเป็นลำดับไปทีเดียว คือเมื่อจุดิจิตเกิดดับไป ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นสืบต่อไปทันที แต่ในระหว่างนั้น ภาวักจิตซึ่งเป็นตัวยืนพื้นก็สิ้นสุด เป็นอันขาดตอนไปเสียตอนหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ ใครเป็นผู้ไปปฏิสนธิ เป็นปฏิสนธิจิต ขึ้นใหม่ ข้อนี้ท่านได้เว้นไว้ไม่กล่าวถึง กล่าวถึงแต่เพียงว่าเกิดขึ้น เป็นปฏิสนธิจิตเท่านั้น

แต่ว่ามีวาทะอีกฝ่ายหนึ่งได้แสดงว่ามีช่องว่างอยู่ในระหว่าง คือเป็น อันตรระ คือเป็นช่องว่างในระหว่าง เรียกว่า อันตรภาวะ ภาวะที่มีอยู่ในระหว่าง แห่งจุดิจิตและ ปฏิสนธิจิตในภพใหม่

เมื่อแสดงอย่างนี้ก็เป็นการชองให้ความสันนิษฐานแตกแยกออกไปเป็นต่าง ๆ กัน แต่ว่าวาทะตามวาทะต้นนั้นไม่ได้แสดงอันตรภาวะคือช่องว่างในระหว่างแสดงว่าต่อกัน ไปทีเดียว แต่ไม่ได้ตั้งและตอบปัญหาว่าใครเป็นผู้ไปต่อ เพราะว่าสิ้นภวักจิตขาดตอน กันไป เป็นอันว่าทิ้งปัญหาไว้ให้ไปตอบกันเอาเอง

ส่วนขณะจิตหนึ่ง ๆ ที่ว่าประกอบด้วย อุปปาตะ ความเกิดขึ้น ลูติ ความตั้งอยู่ นิโรธะ ความดับ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เรียกว่า ขณะจิตหนึ่ง ๆ มีบางคัมภีร์แสดงว่า เร็วมาก ด้วยแสดงว่าเวลาขนาดดีดนิ้วมือหนึ่งก็ขนาดแสนโกฏี ขณะจิต ว่าไว้อย่างนั้น และอายุของรูปธรรม ๑๗ ขณะจิตเท่ากับอายุของรูปธรรม หนึ่งนั้น รูปธรรมในที่นี้ บางคัมภีร์แสดงว่าไม่ใช่หมายถึง รูปที่ตาเห็น แต่หมายถึง อุณหเตโช คือเตโชธาตุ อันได้แก่ความร้อนหรือความอบอุ่น ก็คล้าย ๆ กับเป็นพลังงานของรูป และในเรื่องที่ เกี่ยวกับเตโชธาตุนี้ ในคัมภีร์อภิธรรมก็มีแสดงไว้คล้าย ๆ กับในปัจจุบันเหมือนกัน คือที่เรียกว่าหนวนั้น ท่านว่ามีเตโชธาตุน้อยเท่านั้น

รูป ๒๘ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ได้มีจัดบันประเภทอีกหลายอย่าง เช่นว่า จัดบันเป็นโอฬาริกรูป รูปหยาบ เป็นสุขุมรูป รูปละเอียด

ประสาททั้ง ๕ กับโคจรคือวิสัยหรืออารมณ์ที่คู่กับประสาททั้ง ๕ เรียกว่า เป็นรูปหยาบ เช่น จักขุประสาทก็เป็นสิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ และรูปที่ตาเห็นก็เป็น ของหยาบ เพราะว่ามีมองเห็นได้ จับต้องได้ หรือว่าอาจสัมผัสได้

ส่วนรูปที่นอกจาก ๒ หมวดนี้ เรียกว่า เป็น *สุขุมรูป* รูปละเอียด เช่น ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต ซึ่งนับว่าเป็นชีวิตรูป เป็นของละเอียด จับไม่ถูกกว่าส่วนไหน มีลักษณะรูปร่างเป็นอย่างไร เพราะเป็นสิ่งที่ประกอบอยู่กับรูปทั้งปวง หรืออย่างกิริยาที่รับรู้ทางกายที่เรียกว่า กายวิญญูติ กิริยาที่รับรู้ทางวาจาเรียกว่า วจวิญญูติ ที่จัดเป็นรูปด้วยเพราะรูปแสดงอาการเช่นนั้น จะจับตัววิญญูติทั้ง ๒ นี้ โดยเฉพาะก็ไม่ได้เพราะว่าประกอบอยู่กับรูปอื่น ๆ นั้นเอง รูปอื่นนั้นเองแสดงกิริยา และก็ตั้งชื่อเรียกขึ้นเป็นอีกพวกหนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า *สุขุมรูป* เป็นรูปละเอียด

อีกอย่างหนึ่ง ตาและหูทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ไม่ต้องมาถึงตัว เพราะว่ารูปร่างที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน เป็นสิ่งที่มีอยู่ในที่ไกลจากตัวเอง แต่ว่าจมูก ลิ้น และกายนี้ เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ต้องมาถูกถึงตัว รวมทั้ง ๕ นี้ก็เรียก ว่าเป็นรูปที่รับอารมณ์ แต่ว่านอกจากนี้ก็เรียกว่า เป็นรูปที่ไม่รับอารมณ์

รูปทั้งปวงเหล่านี้มีสมุฏฐานที่เกิดได้แต่ *กรรม จิต ฤๅ และอาหาร* ทั้ง ๔ นี้เรียกว่าเป็น *รูปสมุฏฐาน* แปลว่า *เป็นที่เกิด* หรือว่า *เป็นที่ตั้งของรูป* กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่บุคคลได้ปรุงแต่งไว้ ได้ก่อให้เกิดรูปในปฏิสนธิ เพราะฉะนั้น เมื่อหมายถึงรูปในปฏิสนธิ ก็เรียกว่า เป็นรูปที่เกิดจากกรรม

จิตที่ดำเนินสืบต่อมาก็ทำให้เกิดรูปต่าง ๆ ที่เนื่องกับจิต เป็นต้นว่ารูปที่เป็นกายวิญญูติ ให้รู้ทางกาย วจวิญญูติ ให้รู้ทางวาจา นี้ก็เกิดจากจิตที่ก่อเจตนา ให้แสดงกิริยาให้รู้ดังนั้น

คราวนี้เมื่อรูปก่อกำเนิดขึ้น ตั้งอยู่ เตโชธาตุที่มีสมัญญา คือว่าเรียกกันว่าเย็น ร้อน ก็มีส่วนช่วยดำเนินรูปสืบต่อไป รูปที่เตโชธาตุสนับสนุนให้ดำรงอยู่และให้เพิ่มเติมขึ้น เรียกว่า เป็นรูปที่เกิดจากธาตุเกี่ยวแก่ดินฟ้าอากาศ

และต้องอาศัยอาหาร กล่าวคือโอชาของอาหารที่ย่อยเป็นโอชาซึมซาบไปในร่างกาย เป็นเครื่องบำรุงเลี้ยง รูปที่เนื่องด้วยอาหารดังกล่าวนี้ก็ชื่อว่า เป็นรูปที่เกิดจากอาหาร อันหมายถึงโอชาของอาหาร

ส่วน *อวินิพโกครูป* รูปที่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน แยกกันไม่ได้มี ๘ อย่าง ที่แสดงแล้ว อันได้แก่วรรณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รสชะ (รส) โอชาของอาหาร และ ภูตะทั้ง ๔ เป็น ๘ อย่าง กับอากาศธาตุที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ รวมกัน

ส่วน *ลักษณะรูป* รูปที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้เห็นไตรลักษณ์ ได้แก่ ความสังสมขึ้น ความสืบต่อ รวมเรียกว่า ชาติ ความเกิด และชราของรูป และความไม่เที่ยงของรูปอันหมายถึงมรณะ ความตาย อันนี้ไม่เกิดจากสมุฏฐานอะไร เพราะเป็นธรรมดา

คราวนี้ในรูปเหล่านี้ที่เราเรียกว่า อย่างหนึ่ง ๆ นั้น ความจริงไม่ใช่อย่างเดียว แต่ว่าอยู่รวมกันเป็นหมวด ดังเช่นเราเรียกว่า จักขุประสาท ก็ไม่ใช่จักขุ เพียงอย่างเดียว แต่ว่าประกอบด้วยสิ่งอื่น ๆ รวมกันอยู่อีกมาก เป็นแต่เมื่อจะเรียก ก็ยกเอาสิ่งที่เป็นประธานขึ้นมาเรียกเป็นชื่อเท่านั้น

เพราะฉะนั้น รูปแต่ละอย่าง ความจริงจึงรวมกันอยู่เป็นหมวด ๆ ท่านเรียกว่า *รูปกลาปะ* แปลว่า *หมวดของรูป* หรือว่า *ก้อนหรือฟ่อนของรูป* เหมือนอย่างฟ่อนข้าว หรือฟ่อนหญ้า คือข้าวหรือหญ้าที่มามัดรวมกันเป็นฟ่อน และเมื่อจะหยิบยกไปข้างไหน ก็หยิบยกไปเป็นฟ่อน ๆ รูปนี้ก็เหมือนกัน ก็เรียกกันเพียงชื่อเดียว แต่ก็หมายถึงว่าติดกันไปเป็นฟ่อน

รูปกลาปะ หมวดของรูปหรือว่าฟ่อนของรูปนี้ รวมทั้งหมดถึง ๒๑ แต่ว่า จะยกมาเป็นตัวอย่างเพียงบางหมวดเท่านั้น

เช่นที่เรียกว่า จักขุประสาท เมื่อกระจายออกไปแล้วก็มีถึง ๑๐ อย่างรวมกัน ได้แก่ชีวิต ๑ อวินิพโกครูปอีก ๘ กับจักขุอีก ๑ ก็รวมเป็น ๑๐ เรียกว่า จักขุทสกะ (หมวด ๑๐ รวมทั้งจักขุด้วย)

พิจารณาดูก็อาจจะเห็นได้ว่า ที่เรียกว่า จักขุประสาท นั้นก็จะต้องมีชีวิตประกอบ อยู่ด้วย จะต้องมียรรณะ มีคันธะ มีรสชะ และมีโอชาคืออาหารประกอบอยู่ด้วย จะต้อง มีภูตะทั้ง ๔ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประกอบอยู่ด้วย และจะต้องมีตัวจักขุประสาท คือตัวที่ทำให้มองเห็นประกอบอยู่ด้วย เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่า จักขุประสาท จึงไม่ใช่เป็น

ตัวประสาทนั้นเพียงอย่างเดียว ที่ท่านจำแนกไว้ถึง ๑๐ อย่าง รูปอื่น ๆ ก็มีลักษณะ เป็นอย่างเดียวกัน แต่ว่ามีจำแนกเอาไว้ถึงส่วนประกอบ ต่าง ๆ น้อยกว่าบ้าง มากกว่าบ้าง

และรูปกลาปะเหล่านี้ก็เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ นั้นเช่นเดียวกัน

ที่เกิดจากกรรมมี ๙ กลาปะ ยกตัวอย่างเช่น จักขุทสกะ หมวด ๑๐ ทั้งจักษุ ดังกล่าวมานั้น

ที่เกิดจากจิตมี ๖ กลาปะ เช่น วิญญูติทั้ง ๒ ดังกล่าวมานั้น

ที่เกิดจากฤดูคือดินฟ้าอากาศ โดยเฉพาะที่แยกเตโชธาตุ เพราะว่าที่ชื่อว่า ฤดู นั้น ฤดูหรือฤดู ก็หมายถึงเย็นหรือร้อนที่เป็นสมัญญาเรียกว่า เตโชธาตุ ที่เกิดจากฤดู ดังกล่าวมี ๔ กลาปะ เช่น เสียงที่พูด เสียงที่พูดนั้นจะสำเร็จเป็นเสียงได้ก็ต้อง ประกอบด้วยอวินิพโกรูป ๘ แล้วก็ตัวเสียงก็รวมเป็น ๙ เรียกว่า สัทททวกะ (หมวด ๙ รวมทั้งเสียงด้วย) จะเกิดเป็นเสียงขึ้นได้ก็ต้องอาศัยอตุ ถ้าไม่มีอตุ ก็เป็น เสียงขึ้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น หมวดเสียงนี้จึงชื่อว่าเกิดจากอตุ หมายถึงที่เป็นตัวเสียง ขึ้นมา

แต่่าที่จะเป็นวิญญูติ คือที่จะเป็นภาษาให้หมายรู้กันนั้น เกิดจากจิต ต้องมี จิตเข้ามาผสม มีเจตนาจะพูดออกไป

ส่วนที่เกิดจากอาหารนั้น ท่านว่ามี ๒ กลาปะ ได้แก่อวินิพโกรูปทั้ง ๘ ซึ่งเป็นตัวยืนพื้นเป็นรูปที่ยืนพื้นอยู่ และความเบา ความอ่อน ความควรแก่การงานของกาย กับอวินิพโกรูปทั้ง ๘ นั้น ประกอบกันเป็นอีกหมวดหนึ่ง เรียกว่า หมวด ๑๑ คือว่า หมวด ๘ ที่เรียกว่า อวินิพโกรูปนั้นเป็นตัวยืนพื้น เมื่อมีความเบาอย่างรูปของคนเป็น นี้ก็มีความเบาบวกเข้าอีกหนึ่ง มีความอ่อนของรูป เช่น ว่าคู้แขนเข้าเหยียดแขนออก เข้าได้สะดวก นี้ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง มีความคล่องแคล่ว ควรแก่การงานทำโน่นทำนี้ได้ ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง ๘ บวก ๓ ก็เป็น ๑๑ จัดเป็นอีกหมวดหนึ่ง เหล่านี้เกิดจากอาหาร

และบางอย่างก็เกิดจากสมุฏฐาน ๒ อย่างหรือหลายอย่าง เพราะฉะนั้น รูปที่แบ่งไว้ในอภิธรรมนี้จึงละเอียดพิสดาร เป็นการจำแนกที่นำศึกษา

รูปในกามโลก

ต่อจากนี้ท่านยังมีจำแนกไว้ถึงว่า ในกามโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง ในรูปโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง

โดยปกตินั้น ในกามโลกหรือโลกที่เป็นกามาพจร เช่น มนุษย์ทั่วไป เมื่อพูดถึงในประวัติศาสตร์คือกาลที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งไม่ได้หมายถึงการตั้งต้นก่อกำเนิด ก็จะได้รูปทั้งปวงดังที่กล่าวมาไม่บกพร่อง แต่ท่านแสดงว่าสำหรับในเวลาปฏิสนธิ จำพวกสัตว์ที่เป็นสังเสทชะคือเกิดในถ้ำไคล หรือสัตว์จำพวกอุปปาติกะ คือลอยเกิด อย่างมากก็จะปรากฏรูป ๗ หมวด ได้แก่ ๑. จักขุ ๒. โสตะ ๓. ฆานะ ๔. ชิวหา ๕. กายะ ๖. ภาวะที่หมายถึงเพศ และ ๗. วัตถุที่หมายถึงหทัยรูป แต่ว่าอย่างตาในบางครั้งก็อาจจะไม่มีจักขุ โสตะ ฆานะ และภาวะคือเพศ

แต่สำหรับสัตว์ที่เป็น *ครรรกเสยยกะ* คือ *สัตว์ผู้เกิดในครรรกนั้น* ในตอนถือปฏิสนธิก็ปรากฏรูป ๓ หมวดก่อน คือกาย ๑ ภาวะเพศ ๑ และวัตถุคือหทัย ๑ แต่สำหรับภาวะคือเพศนั้น ในบางคราวก็ไม่มี เช่นพวกกะเทย ต่อจากนั้นรูปหมวดอื่น ๆ เช่นจักขุเป็นต้น จึงเกิดขึ้นตามลำดับ หมายถึงปฏิสนธิที่แรก นี้เรียกว่า เป็นกรรมสมุฏฐาน หมายถึงจิตดวงที่ ๒ สืบจากปฏิสนธิไป นี้เรียกว่า เป็นจิตตสมุฏฐาน และหมายถึงกาลเวลาที่รูปดำรงอยู่เรียกว่า มีอุตุเป็นสมุฏฐาน และก็หมายถึงการแผ่ไปของโอชา ก็เรียกว่า มีโอชาเป็นสมุฏฐาน

ความเป็นไปของหมวดรูปที่มีสมุฏฐานทั้ง ๔ ในกามโลก คือในโลกที่เป็นกามาพจร เป็นไปไม่ขาดสายตลอดอายุ เหมือนอย่างเปลวประทีปหรือเหมือนอย่างกระแสน้ำที่ไหลเรื่อยไป

แต่สำหรับในเวลาภพนี้ เมื่อดำเนินไปถึงจุดจิตแล้ว ต่อจากนั้นรูปที่เกิดจากกรรมก็ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป และรูปที่เกิดจากกรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้วก็ดับไปพร้อมกับจุดจิต ต่อจากนั้นรูปที่เกิดจากจิต รูปที่เกิดจากอาหารก็ขาด แต่ว่ารูปที่เกิดจากอตุกียังอาจสืบ ๆ ไปได้ชั่วคราว คือว่าหมายถึงกเพวระคือซากศพของคนตายที่ยังค่อมกันอยู่ยังไม่แตกสลายสิ้นไปทันที

ได้กล่าวถึงรูปในภพโลกมาแล้ว ต่อไปท่านได้แสดงถึงรูปในรูปโลกคือในโลกของพรหมผู้ได้ฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์ ซึ่งเรียกว่า *รูปพรหม*

ในโลกของพรหมนี้ไม่มีรูปที่เป็นหมวดขานะ (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กายประสาท) และภาวะคือเพศ กับไม่มีหมวดรูปที่เกิดจากอาหาร เพราะฉะนั้น ในเวลาปฏิสนธิ ของรูปพรหม จึงมีหมวดรูปแต่ ๓ หมวด คือหมวดจักขุกับหมวดโสตะ และมีหทัยวัตถุที่ตั้งแห่งจิตใจ กับมีหมวดรูปที่เป็นชีวิต แต่ในเวลาปวัตติกาลคือเวลาที่สืบต่อไปจากปฏิสนธิ นั้น ก็มีรูปที่เกิดจากจิตและเกิดจากอตุคืออตุตั้งกล่าวนั้นด้วย

ส่วนพวกสัตว์อีกชนิดหนึ่งที่ไม่มีสัญญา เรียกว่า *อสัญญสัตว์* นี้ไม่มีทั้งตาทั้งหู ทั้งหทัยวัตถุ และทั้งเสียง และไม่มีทั้งรูปที่เกิดจากจิตทั้งหมด ในเวลาที่ก่อปฏิสนธิก็มีแต่ชีวิตเท่านั้น และสืบจากก่อปฏิสนธิแล้ว รูปกายของอสัญญสัตว์นั้นก็สืบต่อเกิดจากอตุคืออตุ และก็เป็นรูปที่มีลักษณะเบาอ่อนและอาจจะควรแก่การงานได้ คือเคลื่อนไหวอะไรได้บ้าง

ในขั้นนี้กล่าวถึงแค่รูปภพเท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงในรูปโลกหรือรูปภพ (ภพของพรหมผู้ได้ฌานซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์) เพราะว่าไม่เกี่ยวกับรูปที่ท่านแสดงไว้

รูปที่แสดงไว้ในอภิธรรมตั้งที่ได้นำมากล่าวไว้พอทราบเป็นแนวทางก็เพียงเท่านี้ แต่ถ้าจะต้องการทราบให้ละเอียดต้องศึกษาเป็นพิเศษ

เรื่องจิต เจตสิก และรูปดังกล่าวมานี้ ผู้ที่สนใจศึกษาใช้เวลาศึกษากัน ในด้านเดียวกันเป็นเวลากว่าปี แล้วก็ต้องจดจำหัวข้อกันมากมายเหมือนกัน

กำเนิดของคน

อภิธรรมปิฎกนี้ ผู้ที่วิจารณ์บางท่านก็ได้แสดงความเห็นว่า อาจเป็นอธิบายของพระสุตตันตปิฎกได้ในหลายประการ ในพระสุตตันตปิฎก บางเรื่องแสดงไว้แต่หลักใหญ่ ๆ บางทีก็อาจมาหาอธิบายเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์อภิธรรม หรือว่า บางทีดูรายละเอียดในคัมภีร์อภิธรรม แต่ยังไม่อาจจะประมวลหลักลงได้ ก็อาจจะไปหาหลักเป็น

ที่ประมวลได้ในสุตตันตปิฎก ดังเช่นเรื่องการก่อกำเนิดของคน มีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎกดังที่กล่าวมาแล้ว เกี่ยวแก่รูปกัณฑ์ตั้งต้นมีรูปชนิดไหนเกิดขึ้นบ้าง และเริ่มต้นด้วยจิตอะไรมาโดยลำดับ แต่ก็ยังเป็นรายละเอียดในกระแส ปัจจุบันถ้าได้ศึกษาให้รู้คู่กันไปกับหลักเกณฑ์ที่มีไว้ในพระสูตรด้วย ก็จะได้ความรู้ที่สมบูรณ์ขึ้น เพราะฉะนั้น จะได้ยกถึงเรื่องก่อกำเนิดของคนในพระสูตรมากล่าวไว้ เป็นการเทียบเคียงด้วย

ใน *ธาตวิภังคสูตร*^๗ ได้แสดงว่า บุรุษคือคนนี้มีธาตุ ๖ ได้แก่ *ปฐวีธาตุ* ธาตุดิน *อาโปธาตุ* ธาตุน้ำ *เตโชธาตุ* ธาตุไฟ *วาโยธาตุ* ธาตุลม *อากาศธาตุ* ธาตุอากาศ และ *วิญญานธาตุ* ธาตุรู้

มีปัญหาว่า ธาตุทั้ง ๖ นี้ก่อกำเนิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไร

ใน *ติกนิบาต อังคุตตรนิกาย*^๘ มีกล่าวขยายความไว้ว่า อาศัยธาตุทั้ง ๖ ครรภ์จึงก้าวลงคือตั้งครรภ์ เมื่อครรภ์ตั้งลง ก็เกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็น ปัจจัยก็เกิดอายตนะ ๖ เป็นต้น ตามพระบาลีนี้ส่องว่า ต้องมีวิญญานธาตุ ธาตุรู้ซึ่งเป็นธาตุที่ ๖ ประกอบอยู่ด้วยครรภ์จึงก้าวลง ซึ่งหมายความว่าตั้งครรภ์

ในการตั้งครรภ์นั้น ใน *มหาตณหาสังขยสูตร*^๙ ได้กล่าวไว้ มีความว่า เพราะประชุมแห่งองค์ ๓ ครรภ์จึงก้าวลง หมายความว่าตั้งครรภ์ คือมารดาบิดาสันนิบาต หมายความว่าอยู่ด้วยกัน ๑ มารดามีระดู หมายความว่าอยู่ในระหว่างระดู ๑ คันธัพพะทำนอธิบายว่าสัตว์ผู้เข้าถึงในครรภ์คือสัตว์ผู้จะเกิดปรากฏขึ้น ๑ เพราะความประชุมแห่งองค์ ๓ เหล่านี้ ครรภ์จึงก้าวลง คือสัตว์ผู้เกิดในครรภ์มาถึงกำเนิด ซึ่งถือกันว่าตั้งครรภ์นั้น มารดาบริหารครรภ์ ๙-๑๐ เดือนก็คลอดบุตร และโดยปกติก็เลี้ยงด้วยโลหิตคือน้ำนมของตน

การที่สัตว์มาถึงกำเนิดในครรภ์ดังกล่าวนี้ เกิดเป็นตัวขึ้นทีเดียว หรือ ว่าตั้งต้นมาอย่างไรโดยลำดับ

^๗ ม. อ. ๑๔/๔๓๖/๖๗๙.

^๘ อจ. ติก. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑.

^๙ ม. มุ. ๑๒/๔๘๗/๔๕๒.

มีบาลีเล่าไว้ใน *สคาถวรรค สังกตตนิกาเย*^{๑๐} ว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ภพคือที่อาศัยของอินทกยักษ์ ก็คงจะเป็นคนประเภทที่เขากรงกลัว ว่าดูร้ายที่สุด เรียกว่า อินทกะ บนภูเขาคินทกุฎที่ใกล้กรุงราชคฤห์

ยักษ์ผู้นั้น ท่านกล่าวว่าเป็นผู้มีความเห็นว่า สัตว์ผู้เกิดในภพนั้นก็เกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว ถ้าตั้งต้นเป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยเป็นอาหารไปหมด เหมือนอย่างว่า มารดาได้บริโภคอาหารเข้าไป จะเป็นเนื้อหรือเป็นผักอะไรก็ตาม ก็ย่อยเป็นอาหารไปหมด ถ้าหากว่าเด็กตั้งต้นเป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยไปหมด จะต้องเกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว จึงได้กราบทูลถามพระพุทธเจ้า ซึ่งท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

“พระพุทธะทั้งหลายย่อมกล่าวว่า รูปไม่ใช่ชีวะ สัตว์นี้ย่อมได้สรีระนี้อย่างไร กระดูกและเนื้อของสัตว์นั้นมาจากไหนกัน สัตว์นี้ย่อมข้งคือบังเกิดในภพอย่างไร”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบที่ท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

“กลละมีขึ้นก่อน จากกลละก็เป็นอัมพุทะ จากอัมพุทะก็เป็นเปสิ จากเปสิก็เป็นขณะ จากขณะก็เกิดเป็นกึ่งที่แตกออกไป ผม ขน เล็บเป็นต้นก็เกิดขึ้น มารดาบริโภค โภชนะข้าวน้ำอันใด นรชนผู้อยู่ในภพของมารดานั้น ก็เลี้ยงอัทภพด้วยอาหารนั้นในภพของมารดานั้น”

ตามพระบาลีนี้ จึงมีจุดก่อกำเนิดเป็นกลละก่อน ที่ ๒ ก็เป็นอัมพุทะ ที่ ๓ ก็เป็นเปสิ ที่ ๔ เป็นขณะ ที่ ๕ ก็แตกสาขา และต่อไปก็เกิดส่วนอื่น ๆ

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายไว้ว่า^{๑๑} กลละ ที่เป็นจุดแรกก่อกำเนิดนั้น ประมาณหยาดน้ำมันงาติดที่ปลายด้ายที่พันด้วยปลายขนทราย ๓ เส้น คือ เป็นอย่างหยาดน้ำมันงาชนิดหนึ่ง ที่เรียกว่า กลละหนึ่ง มีในสัปดาห์ที่ ๑

^{๑๐} ส. สคา. ๑๕/๓๐๓/๘๐๑-๓.

^{๑๑} ส. ป. ๑/๓๕๑-๒.

สัปดาห์ที่ ๒ ก็เป็น *อัมพุทะ* ว่ามีสีอย่างน้ำล้างเนื้อ

สัปดาห์ที่ ๓ ก็เป็น *เปสิ* มีลักษณะคล้ายดีบุกเหลว หรือว่าอย่างน้ำใส ๆ ที่คั้นจากกะทิสด

สัปดาห์ที่ ๔ ก็เป็น *ชนะ* คือเป็นก้อนเนื้อกลมๆ เหมือนไข่ไก่

สัปดาห์ที่ ๕ ก็เป็น *สาขา* คือแตกเป็นกิ่ง ๕ กิ่ง ที่จะเป็นมือเป็นเท้า ๔ กิ่ง จะเป็นศีรษะอีก ๑ กิ่ง

สัปดาห์ที่ ๖ ที่ ๗ จนถึงสัปดาห์ที่ ๔๒ ก็เปลี่ยนเป็นรูปที่บริบูรณ์ขึ้นเรื่อย จนถึงมีม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น เป็นรูปบริบูรณ์ จนถึงคลอดอกออกมา

นี่ก็เป็นเรื่องที่แสดงไว้ติดอยู่ในพระไตรปิฎก สัตว์มาเกิดขึ้นด้วยอย่างไร และมีพระพุทธภักษิตตรัสตอบพระอานนทีใน *อังคุตตรนิกาย*^{๑๒} เก็บเอามาเฉพาะที่ ต้องการว่า

พระอานนทีได้ทูลถามว่า ภพมีด้วยเหตุอะไร

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามพระอานนทีว่า ถ้ากรรมให้วิบากในกามธาตุ ในรูปธาตุ ในอรุธาตุ หมายความว่ากรรมที่จะให้ไปเกิดในกามภพ รูปภพ อรุภพ ถ้าไม่มีภพต่าง ๆ ดังกล่าวจะปรากฏหรือ

พระอานนทีก็กราบทูลว่า ปรากฏหามีได้

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า *กมมํ เขตฺตํ กรรมเป็นเหมือนนา วิญญาณํ พืชํ วิญญาณเป็นเหมือนพืชที่หว่านลงในนา ตณฺหา สีเนโห ตณฺหาเหมือนยางเหนียวมีอยู่ในพืช อันจะทำให้พืชนั้นปลุกงอกงามขึ้นได้*

เพราะฉะนั้น เมื่อยังมี *กรรม วิญญาณ และ ตณฺหา* อยู่ ก็ยังจะต้องไปเกิดในภพต่าง ๆ คือหมายความว่า ยังมีอวิชชาเป็นเครื่องกั้นอยู่ ยังมีตณฺหาเป็นสัญโญชน์ คือเครื่องผูกอยู่ ในพระสูตรได้แสดงไว้โดยย่อดังนี้ คราวนี้เมื่อต้องการจะไปหาราย

^{๑๒} อจ. ติก. ๒๐/๒๘๗/๕๑๖.

ละเอียดว่าในขณะที่ถือปฏิสนธินั้น จิตเป็นอย่างไร รูปเป็นอย่างไร เรื่อยไปจนถึงจุดนั้นก็ต้องไปดูรายละเอียดในอภิธรรม แต่ว่าเมื่อจะประมวลเป็นหลักใหญ่ก็ไปหาได้จากพระสูตรดังกล่าวมานี้

นิพพาน

หลักใหญ่ในอภิธรรมอีกอย่างหนึ่ง คือ นิพพาน ซึ่งเป็นหลักที่ครบ ๔ ทานอธิบายไว้ในที่นี้ว่า เรียกว่า นิพพาน ก็เพราะออกจากตัณหา ที่มีชื่อเรียกว่า วาณะ ซึ่งแปลว่า เครื่องเสียบแทง เหมือนอย่างลูกศรซึ่งเป็นเครื่องเสียบแทง พุดอย่างง่าย ๆ โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะในอภิธรรมหรือในที่อื่นก็ว่า เมื่อถอนลูกศรคือกิเลสในจิตใจออกทั้งหมดได้ ก็เป็นนิพพาน เพราะฉะนั้น ตามสภาพนิพพานจึงมีเพียงอย่างเดียวแต่อาจจำแนกโดยเหตุบางประการได้ ๒ คือ

สุภาทิเสนินิพพานธาตุ นิพพานธาตุที่มีปัญจขันธ์เหลือ ได้แก่นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ และ

อนุภาทิเสนินิพพานธาตุ นิพพานธาตุที่ไม่มีปัญจขันธ์เหลือ ได้แก่นิพพานธาตุของพระอรหันต์ผู้ที่ดับขันธ์แล้ว^๓

อีกอย่างหนึ่ง อาจแยกโดยอาการได้เป็น ๓ คือ

สูญญตนิพพาน นิพพานที่ว่างกิเลส

อนิมิตตนิพพาน นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นนิมิตเครื่องหมาย

อัปปณิหิตนิพพาน นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นที่ตั้ง^๔

ชื่อทั้ง ๓ นี้ บางอาจารย์อธิบายอิงหลักไตรลักษณ์ คือ

^๓ อจ. นวก. ๒๓/๓๙๓/๒๑๖.

^๔ ขุ. ปฏิ. ๓๑/๓๕๓/๔๖๙.

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อ *อนัตตา* ที่ว่าปัญญาชนไม่ใช่ตัวตน จนจิตว่างจากความยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน บรรลุนิพพานคือความดับกิเลส นิพพานของผู้พิจารณาดังนี้ก็เรียกว่า *สุญญตนิพพาน*

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า *ไม่เที่ยง* คือปัญญาชนไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงไปเรื่อยจนดับ *อนิจจา* ความไม่เที่ยงปรากฏชัด จะกำหนดลงไปตอนไหนว่า เที่ยงสักแห่งหนึ่งก็ไม่ได้ ความไม่มีนิमितคือไม่มีที่กำหนดหมายก็ปรากฏขึ้น เมื่อบรรลุนิพพานก็เรียกว่า *อนิมิตตนิพพาน* *นิพพานที่ไม่มีนิमित*

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า *ปัญญาชนเป็นทุกข์* หมายความว่าตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย เมื่อตั้งอยู่ไม่ได้ ก็หาที่ตั้งของปัญญาชนไม่ได้ จะไปตั้งอยู่ตรงไหนก็เป็นทุกข์ไปทั้งนั้น บรรลุนิพพาน นิพพานของท่านผู้พิจารณาดังนี้ ก็เรียกว่า *อัปภินิหิตนิพพาน* *นิพพานที่ไม่มีที่ตั้ง*

แต่อันที่จริงตามหลักนั้น ไตรลักษณ์ก็ต้องพิจารณาทั้ง ๓ ข้อ และจะต้องพิจารณาเป็นหมวด คือทั้งอนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ความสิ้นกิเลสจึงจะปรากฏขึ้น ได้ เพราะฉะนั้น อธิบายของท่านดังกล่าวมานี้ จึงเป็นอธิบายแยกไปตามอาการ เท่านั้น แต่ตามทางปฏิบัติแล้วต้องพิจารณา ๓ ลักษณะนั้นประกอบกัน

รวมหลักใหญ่ ในอภิธรรมที่ท่านอนุตราจารย์ได้ยกเป็นหลักประมวลเป็น ๔ คือจิต เจตสิก รูป นิพพาน ในคัมภีร์เถรวาทฝ่ายเราแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดง อภิธรรม ๗ คัมภีร์แต่พระพุทธมารดาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ได้สอบถามดูว่าทางมหายานเขาว่าอย่างไรกันในเรื่องนี้ ก็ได้รับคำตอบว่า มีแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าไปเทศน์โปรดพระพุทธมารดาบนสวรรค์เหมือนกัน แต่ว่าไม่ได้แสดงอภิธรรมแสดงพระสูตร ๆ หนึ่ง อภิธรรมในมหายานก็มีเหมือนกัน แต่ไม่ได้ยืนยันว่าเป็นพระพุทธภาษิตเหมือนอย่างในเถรวาทเรา *อภิธรรมในมหายาน* นั้นเป็นทำนองอรรถกถา คือเป็นคัมภีร์อธิบายพระสูตร มีชื่อคัมภีร์ก็แตกต่างจากอภิธรรมทั้ง ๗ ในฝ่ายเถรวาทเรา แต่ว่าเนื้อความนั้นจะมีคล้ายกันบ้าง หรือต่างกันอย่างไรยังไม่ทราบ ที่ของมหายานว่าเป็นคำอธิบายนั้นก็เข้าเค้า

เพราะคำว่าอภิธรรมในที่แห่งหนึ่งให้ความหมายไว้ว่า คำอธิบายพระธรรม เมื่อพิจารณา
 ดูในอภิธรรม ๗ คัมภีร์ของเราก็เป็นรูปนั้น คือยกเอาหลักธรรมต่าง ๆ มาประมวล เข้า
 และจำแนกอธิบายออกไปอย่างกว้างขวาง และในอรรถกถาฝ่ายเราเองก็รับว่าในภาคมนุษย์
 นี้พระสารีบุตรเป็นผู้แสดงอภิธรรม แต่ก็ไปอ้างว่า เพราะไปฟังอภิธรรมจากพระพุทธเจ้า
 มาแสดงแก่ภิกษุที่เป็นศิษย์ของท่าน ถ้าจะถือว่าเป็นตำราที่อธิบายพระธรรม ก็ไม่ทำให้
 คุณค่าของอภิธรรมนี้ลดลงไป เพราะก็มีสาระที่ควรศึกษาควรทราบอยู่เป็นอันมาก
 ดังเช่นที่กล่าวมาแล้ว

เรื่องอภิธรรมก็ยุติเท่านี้

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖
ที่ ๔/๒๕๕๖

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุ งานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

.....

ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๑๙๙/๒๕๕๕ ลงวันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๕ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ และคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๔๓/๒๕๕๖ ลงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๖ เรื่อง แต่งตั้งที่ปรึกษาและกรรมการรองประธานกรรมการ และกรรมการ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ เพิ่มเติมซึ่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฯ มีอำนาจหน้าที่ในการแต่งตั้งคณะกรรมการ คณะอนุกรรมการ หรือคณะทำงานฝ่ายต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่เห็นสมควร นั้น

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ ในคราวประชุมครั้งที่ ๑/๒๕๕๖ เมื่อวันที่ ๒๙ มีนาคม ๒๕๕๖ ได้มีมติให้แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยและสมพระเกียรติ

ดังนั้น อาศัยอำนาจหน้าที่ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี และมติที่ประชุมคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฯ ดังกล่าว จึงให้แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุ งานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑	รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม	ประธานกรรมการ
๑.๒	ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	รองประธานกรรมการ
๑.๓	ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ

๑.๔	ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการ
๑.๕	อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๑.๖	ผู้อำนวยการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๑.๗	นางสายไหม จบกมลศึก	กรรมการ
๑.๘	นางสาวทรงสรรค์ นิลกำแหง	กรรมการ
๑.๙	นายประสพโชค อ่อนกอ	กรรมการ
๑.๑๐	ผู้แทนวัดบวรนิเวศวิหาร	กรรมการ
๑.๑๑	อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการและ เลขานุการ
๑.๑๒	ผู้อำนวยการสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๑๓	ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่

- ๒.๑ ดำเนินการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย
- ๒.๒ กำหนดหลักเกณฑ์และพิจารณาถ้อยคำของหนังสือที่ระลึกของหน่วยงาน
ที่เสนอขอร่วมจัดทำ
- ๒.๓ แต่งตั้งคณะอนุกรรมการหรือคณะทำงานเพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่
เห็นสมควร
- ๒.๔ รายงานผลการดำเนินงานให้คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฯ เพื่อทราบ
- ๒.๕ ดำเนินการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๖

(นางสาวยິงลักษณั์ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

